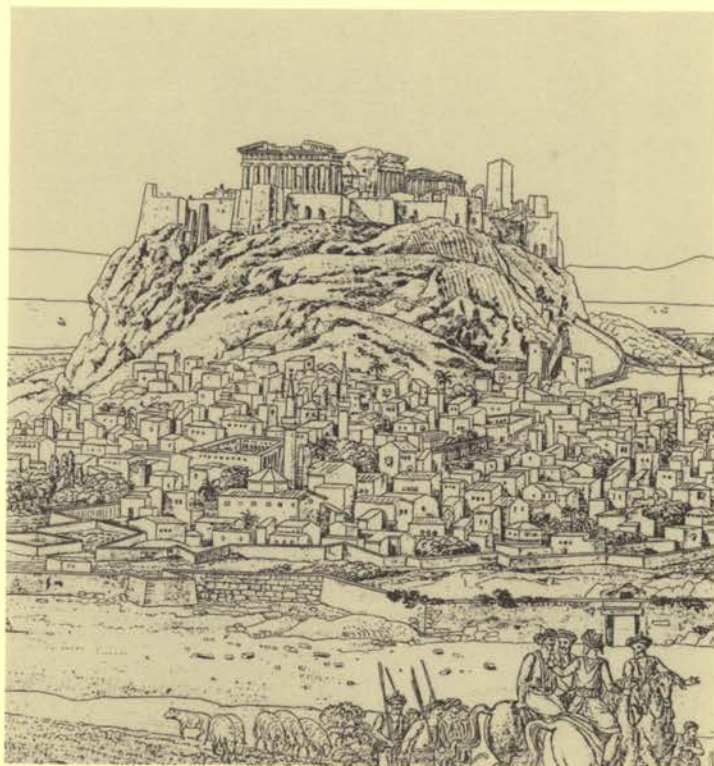

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΒΕΝΕΤΑ

ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΟΘΩΝΟΣ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ
ΜΙΑΣ ΜΑΡΤΥΡΙΑΣ ΤΟΥ FRIEDRICH STAUFFERT
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1835-1843

ΑΘΗΝΑΙ 2010

Κεντρικό τμήμα του πανοράματος των Αθηνών.
Χαλκογραφία του Louis-François Cassas, 1785.

ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΟΘΩΝΟΣ

ISSN 1105-7785

ISBN 978-960-8145-80-1

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία

Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72

Fax 2103644996 - τηλ. 2103609689 - secr@archetai.gr - www.archetai.gr

Μετάφραση κειμένου καὶ σχολίων ἀπὸ τὴ γερμανικὴ γλῶσσα Παναγιώτας Σιετῆ

Ἐπιμέλεια ἑλληνικοῦ κειμένου Ἀλεξάνδρου Παπαγεωργίου-Βενετᾶ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΒΕΝΕΤΑ

ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΟΘΩΝΟΣ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ
ΜΙΑΣ ΜΑΡΤΥΡΙΑΣ ΤΟΥ FRIEDRICH STAUFFERT
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1835-1843

ΜΝΗΜΗ ΜΙΧΑΛΗ Κ. ΔΟΥΝΤΑ
1932-2006

*Τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἠγώνισμαι,
τὸν δρόμον τετέλεκα, τὴν πίστιν
τετήρηκα.*

Παύλου πρὸς Τιμ. Β' 4

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11-30
'Η παρουσία και ή δράση του Friedrich Stauffert στην 'Ελλάδα	12-17
Διάγραμμα του περιεχομένου του άρθρου του Stauffert	18-19
Πόλεις της νέας 'Ελλάδος	19-24
'Ο Stauffert ως χρονικογράφος και περιηγητής	24-28
'Η επανέκδοση του άρθρου του Stauffert	28-30
ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ STAUFFERT ΚΑΙ Ο ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ	31-307
Γενική θεώρηση: 'Η στάση των 'Ελλήνων απέναντι στην αρχαία κληρονομιά	33-36
'Η επιλογή της 'Αθήνας ως πρωτεύουσας. Τò πρώτο σχέδιο της νέας πόλης.	
'Η τύχη των αρχαιολογικών χώρων	37-48
Οικονομικό όφελος των 'Αθηναίων από την ανακήρυξη της πόλης σε πρωτεύουσα	48-53
'Αλλαγές στο αρχικό σχέδιο για τη νέα 'Αθήνα. 'Η χωροθέτηση των ανακτόρων	53-62
'Η εφαρμογή του σχεδίου πόλεως της 'Αθήνας. Αυθαιρεσίες της διοίκησης.	
Δυσπιστία των κατοίκων	62-65
Πρώτες διανοίξεις οδών. Περιγραφή της κατάστασης της 'Αθήνας κατά τò 1843	66-72
Αυθαίρετη δόμηση στην 'Αθήνα	72-74
Τεχνική ύποδομή στην πόλη της 'Αθήνας	74-76
'Αθήνα: 'Η νέα πόλη, τὰ ανάκτορα, ή πλατεία των ανακτόρων	77-82
Δημόσια κτήρια της 'Αθήνας	83-87
'Εκκλησίες και άλλα κοινοφελή κτίσματα στην 'Αθήνα	88-92
Χαρακτηριστικά της νέας αθηναϊκής αρχιτεκτονικής: Μορφολογία, οικοδομική, κατασκευαστικές λεπτομέρειες	92-107
'Η ύδρευση της 'Αθήνας	107-111
Ρέοντα ύδατα στο λεκανοπέδιο 'Αθηνών. 'Αρδευση. Παλαιότερα έργα ύδάτινης οικονομίας	111-116
'Η πόλη και τò λιμάνι του Πειραιᾶ. Τὰ άλλα λιμάνια της 'Αθήνας	116-121
'Η πόλη και οί αρχαιότητες της Αἴγινας	122-124
Σαλαμῖς. 'Η Μονή της Φανερωμένης	125
Τὰ Μέγαρα. 'Αρχαιότητες. Τò σχέδιο για τη νέα πόλη	125-127
'Ελευσίς. 'Αρχαιότητες. Τò σχέδιο για τη νέα πόλη	127-130
Τò αρχαίο φρούριο Πάνακτον και ή αρχαία πόλη 'Ελευθεραῖ	130
Ραμνοῦς. Μαραθῶν. Λατομεῖα του Πεντελικοῦ. Θορικός. Σούνιον	130-135
Δεκέλεια. Τανάγρα. Αὐλῖς	135-136

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εύβοια	136-141
Θήβαι	141
Ἀταλάντη. Καινούργιο χωριό	142
Βοιωτία. Μονή Ὁσίου Λουκᾶ	142-149
Φθιώτις	150-156
Φωκίς. Δελφοί. Παρνασσός	157-169
Αἰτωλία	169-172
Ἀχαΐα	173-179
Κορινθία	180-190
Ἀργολίς. Ναύπλιο. Ὑδρα	191-218
Ἀρκαδία	219-230
Ἡλις. Ὀλυμπία	230-240
Μεσσηνία	240-248
Λακεδαιμόνων. Σπάρτη. Μυστράς	249-259
Κυκλάδες	259-281
Ὀδοποιία. Γέφυρες	281-295
Τὰ ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα καὶ εἰδικότερα τὰ ἰδρύματα τεχνικῆς ἐκπαίδευσης	295-300
Ἡ ὀργάνωση τῶν τεχνικῶν ἔργων	300-304
Διατάξεις ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἀνακάλυψη καὶ διατήρηση τῶν ἐλληνικῶν ἀρχαιοτήτων	304-307
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	309
ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	310-311

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Ἡ Ἑλλάδα ὀφείλει νὰ ὀργανωθεῖ εὐρωπαϊκά, νὰ κτηματολογηθεῖ, νὰ ἐκπαιδευθεῖ καὶ κυρίως νὰ ἐκπολιτισθεῖ, αὐτὸ εἶναι τὸ δῶρο τῆς Δύσης μὲ τὸ ὁποῖο θὰ κάνει εὐτυχισμένη τὴν Ἀνατολή – καὶ ἡ Ἑλλάδα πρέπει νὰ γίνῃ ὅλα αὐτὰ πρὶν ἀκόμα τῆς δώσουν χρόνο νὰ θανατώσῃ τοὺς ληστές της, νὰ πετάξῃ στὴ θάλασσα τοὺς Φαναριώτες της καὶ νὰ γίνῃ ἡ ἴδια ἀξιόπιστη. Ἡ Ἑλλάδα πρέπει σὲ μερικὰ χρόνια νὰ πετύχει αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο τὰ κράτη τῶν εὐεργετῶν της χρειάστηκαν αἰῶνες (...). Εἶναι μεγάλο δυστύχημα τὸ ὅτι θέλουμε νὰ ἐπιβάλουμε σὲ ὅλες τὶς χῶρες τὸν πολιτισμὸ καὶ τοὺς θεσμούς μας». (C. von Heilbronner¹)

Κατὰ τὶς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες ἀνανεώθηκε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας στὸν χῶρο τῆς ἱστορίας τῆς πολεοδομίας γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς νέας Ἀθήνας κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Ὁ συγγραφεὺς τῆς παρούσης ἐργασίας ἔχει ἀσχοληθεῖ διεξοδικὰ μὲ τὸ θέμα καὶ κυρίως μὲ τὶς ἀντιλήψεις περὶ ἀστικοῦ χώρου, ὅπως ἐκφράζονται στὶς προτάσεις πολεοδομικῆς ρύθμισης τῆς Ἀθήνας κατὰ τὴν ἵδρυση τοῦ νεότερου ἑλληνικοῦ κράτους. Καρπὸς τῶν μελετῶν του εἶναι τὸ ἔργο του Ἀθήνα. Ἕνα ὄραμα τοῦ κλασικισμοῦ (Ἀθήνα 2001), στὸ ὁποῖο περιέχεται καὶ πλούσιο ὕλικὸ ἀντλημένο ἀπὸ πρωτογενεῖς πηγές. Πολλές ἀπὸ τὶς θέσεις του στηρίζονται σὲ μαρτυρίες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἵδρυσης τῆς νέας Ἀθήνας. Σημαντικὸ κείμενο ἀναφορᾶς ὑπῆρξε ἰδίως τὸ ἄρθρο τοῦ Stauffert, ποὺ παρουσιάζεται καὶ σχολιάζεται ἐδῶ².

1. C. von Heilbronner, *Morgenland und Abendland*, I. *Türkei und Griechenland* (Stuttgart und Tübingen 1841) 335.

2. Πλήρης τίτλος “Die Anlage von Athen und der jetzige Zustand der Baukunst in Griechenland. Zerstreute Bemerkungen über die Baukunst in Griechenland von Friedrich Stauffert, gewesenem Stadtarchitekten von Athen vom Jahre 1835 bis 15 September 1843. Nebst Bemerkungen über die alten und mittelalterlichen Denkmäler dieses Landes, sowie über die Baugesetze und die zur Erhaltung der Altertümer erlassenen Verordnungen über die Organisation des Bauwesens und über die technischen Bildungsanlagen des neuen Königreiches” (Ἡ

ἵδρυση τῆς [νέας] Ἀθήνας καὶ ἡ κατάσταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σήμερα στὴν Ἑλλάδα. Σκόρπιες παρατηρήσεις τοῦ Friedrich Stauffert, ἀρχιτέκτονος τοῦ Δήμου Ἀθηναίων ἀπὸ τὸ 1835 μέχρι τὶς 15 Σεπτεμβρίου 1843, συνοδευόμενες ἀπὸ παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς χώρας, ὅπως ἐπίσης καὶ ἐπὶ τῆς οἰκοδομικῆς νομοθεσίας καὶ τῶν διαταγμάτων περὶ προστασίας τῶν ἀρχαιοτήτων, καθὼς καὶ ἐπὶ τῆς ὀργάνωσης τῶν οἰκοδομικῶν δραστηριοτήτων καὶ τῶν τεχνικῶν ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων τοῦ νέου βασιλείου). Τὸ ἄρθρο αὐτὸ δημοσιεύθηκε σὲ πέντε συνέχειες στὴν ἐπιθεώρηση *Allgemeine Bauzeitung* τῆς Βιέννης, *Ephemeriden*, ἀρ. 1-5, ἐδῶ σ. 33-307.

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ FRIEDRICH STAUFFERT ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ο Friedrich Stauffert, ο συντάκτης του άρθρου περί νέων και αρχαίων πόλεων στην Ελλάδα, είναι γνωστός κυρίως από τη δεκαετή δράση του (1833-1843) ως υπαλλήλου του ελληνικού δημοσίου. Πά την καταγωγή του, καθώς και τον τόπο και τον χρόνο της γέννησής του, δεν γνωρίζουμε τίποτε· επίσης δεν έχουμε καθόλου πληροφορίες για τη μόρφωσή του και την επαγγελματική του δραστηριότητα πριν από την άφιξή του στη χώρα μας, διότι ούτε στις έγκυκλοπαίδειες αναφέρεται, ούτε υπάρχουν άλλα τεκμήρια της εποχής του, είτε γραμμένα από τον ίδιο είτε από συγχρόνους του, που να μας διαφωτίζουν σχετικά. Έτσι τα λιγοστά που γνωρίζουμε για το πρόσωπό του προέρχονται αποκλειστικά από δημοσιεύσεις του ίδιου, καθώς και από σποραδικές υπηρεσιακές πηγές. Βεβαίως οι αποσπασματικές αυτές πληροφορίες δεν επαρκούν για να σκιαγραφηθεί ο χαρακτήρας του «τέως αρχιτέκτονος του δήμου Αθηναίων». Γι' αυτό θα προσπαθήσουμε να γνωρίσουμε τον Stauffert έμμεσα, δηλαδή μέσω του περιεχομένου και του ύφους του κεμένου του, των κριτικών του θέσεων, αλλά και όλων όσα άγνοει ή άποσιωπά.

Στα κυβερνητικά έγγραφα του Όθωνικού Αρχείου των Γενικών Αρχείων του Κράτους ο Stauffert χαρακτηρίζεται «γεωμέτρης», δηλαδή πρακτικός χωρομέτρης-τοπογράφος. Ο ίδιος αυτοχαρακτηριζόταν «αρχιτέκτων του δήμου», πράγμα που με κριτήριο τη θέση του στην ιεραρχία άληθεύει, αλλά που δεν αποδεικνύει πώς είχε και την ανάλογη ακαδημαϊκή μόρφωση, την όποια κατά τα φαινόμενα δεν διέθετε.

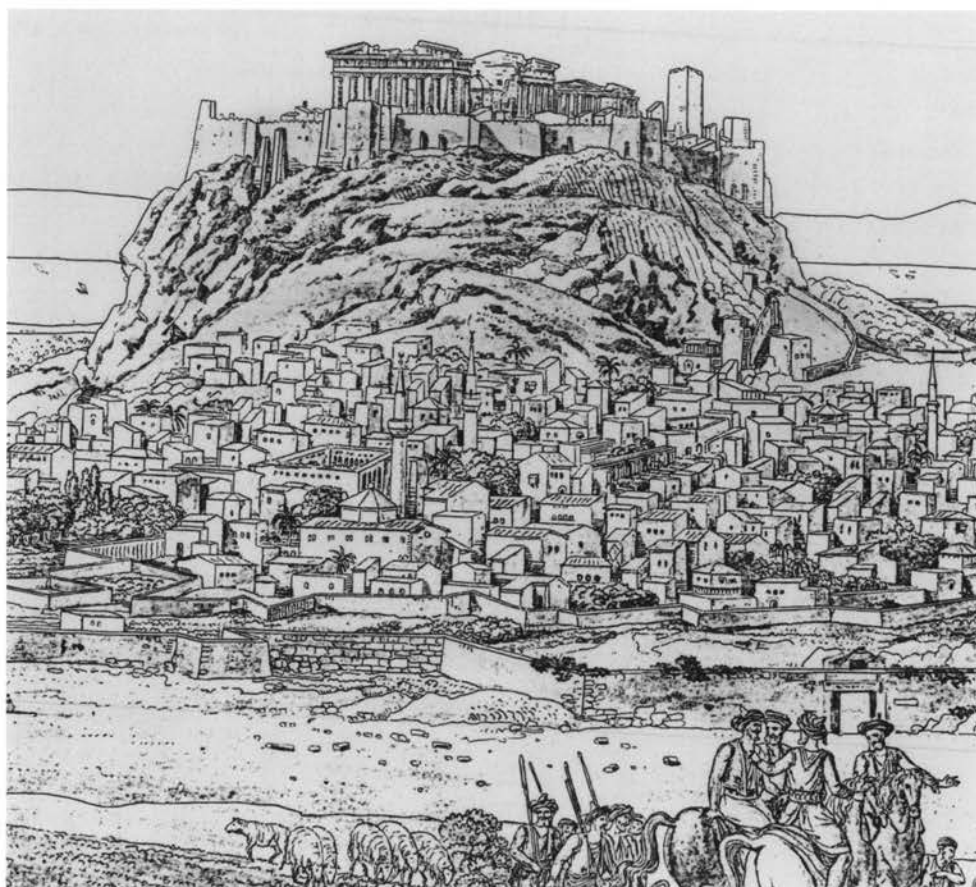
Ο Friedrich Stauffert πρέπει να ήλθε στην Ελλάδα το 1833 μαζί με τους τεχνικούς που συνόδευαν τα βαυαρικά στρατεύματα. Αναφορά στον Stauffert βρίσκουμε σε έκθεση του ύπουργού Έσωτερικών Κωλέττη προς τον Όθωνα με ήμερομηνία 5/17.11.1834³, όπου χαρακτηρίζεται γεωμέτρης άπασχολούμενος στη Σπάρτη. Πά τη δραστηριότητά του στη Σπάρτη κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1834 μάς πληροφορεί ο ίδιος διεξοδικά στο έδω σχολιαζόμενο άρθρο του. Έν τούτοις δεν είναι άπολύτως βεβαία ή πατρότητα του πολεοδομικού σχεδίου της Σπάρτης. Η ίδρυση της νέας αυτής πόλης είχε αποφασισθεί ήδη επί Καποδίστρια κατόπιν αίτήματος των κατοίκων του γειτονικού μεσαιωνικού Μυστρά, στη δυτική πλαγιά του Ταυγέτου.

Μετά την άφιξη του Όθωνος στο Ναύπλιο (25 Ίαν./6 Φεβρ. 1833), άκολουθήθηκε με συνέπεια ο σχεδιασμός επέκτασης των ύφιστάμενων και ίδρυσης νέων πόλεων στην Ελλάδα. Ο Ludwig Ross⁴ αναφέρει ότι έμεινε στη Σπάρτη για αρχαιολογικές μελέτες από

3. "Monsieur Stauffert, géomètre employé à Sparte, est un homme qui a passé les examens très distingués, qui a rempli très bien jusqu'à présent la mission dont il était chargé; il a mérité du génie militaire, sur le plan des puits à construire à Sparte, une note très flateuse (...)". Αναφορά του ύπουργού Έσωτερικών Κωλέττη στον βασιλέα Όθωνα στις 5/17 Νοεμβρίου 1834. Συλλογή Klenzeana της

Κρατικής Βιβλιοθήκης της Βαυαρίας, Μόναχο, ΠΠ/22: Καλλιτεχνικά τεκμήρια για τη δόμηση της [νέας] Αθήνας.

4. «Τόν Ίανουάριο του 1834 έλαβα διαταγή να μεταβώ στη Σπάρτη μαζί με τον ύπολοχαγό Jochmus, τον μετέπειτα πασά και βασιλικό ύπουργό, όπου εκείνος μόν θα έκπονούσε το σχέδιο μιάς νέας πόλης, έγώ δέ θα προάσπιζα τά συμ-

Κεντρικό τμήμα του πανοράματος των Ἀθηνῶν. Χαλκογραφία του Louis-François Cassas (1785).

τὸν Ἰανουάριο μέχρι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1834 καὶ ὅτι στὸ ἴδιο διάστημα ἐξεπόνησε «νέο πολεοδομικὸ σχέδιο» τῆς Σπάρτης ὁ ὑπολοχαγὸς Jochmus. Στὸ ἴδιο κείμενο ὁ Ross ἀναφέρεται καὶ σὲ μία «ἀποτύπωση τοῦ σχεδίου πόλεως», ἐννοώντας προφανῶς τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τῆς περιοχῆς πὺν ἐπρόκειτο νὰ πολεοδομηθεῖ. Τὸ χωρίο πὺν ὁ ἴδιος ὁ

φέροντα τῶν ἐρειπίων καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ θὰ προέβαινα σὲ μερικὲς ἀνασκαφές. Δυστυχῶς γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ μοῦ δόθηκαν μόνο 400 δραχμὲς (100 τάληρα τῆς Πρωσίας). Ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο ἕως τὸν Μάρτιο τοῦ 1834 ζούσαμε πολὺ εὐχαριστημένοι στὸ χωριὸ Μαγούλα, πὺν εἶναι χτισμένο πάνω στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Σπάρτης, κάτω ἀπὸ πορτοκαλιές καὶ κυπαρίσσια, μὲ καιρὸ συνήθως αἴθριο. Ἐγὼ ἔμενα στὸ σπίτι ἑνὸς κάπελα, ὁ Jochmus στοῦ δημάρχου ἢ κοινοτάρχου. (...). Ὁ Jochmus εἶχε ἕναν ὑπηρέτη πὺν παλιότερα εἶχε

διατελέσει ὑπηρέτης κάποιου ἄλλου Γάλλου μηχανικοῦ· δὲν καταλάβαινε ὅτι ὁ Jochmus ἔπρεπε νὰ κάνει πολὺ λεπτομερέστερη [τοπογραφικὴ] ἀποτύπωση ἀπὸ ὅ,τι αὐτοὶ οἱ κύριοι μὲ τις τριγωνομετρικὲς τους μετρήσεις. Ἐπιπλέον, ἔλεγε ὁ Πάννης. Ὁ Γάλλοι τὸ κάνουν ἐντελῶς διαφορετικὰ· ρίχνουν ἀπλῶς μὰ ματιὰ στὴν περιοχὴ καὶ φεύγουν (ça donne un coup-d'oeil et ça part)». (Ludwig Ross, *Erinnerungen und Mittheilungen aus Griechenland*, Βερολίνο 1863, 72).

Stauffert αφιερώνει στη δραστηριότητά του στη Σπάρτη δέν διασαφηνίζει ωστόσο τόν ρόλο που έπαιξε ό ίδιος εκεί. Γράφει: «Έτσι λοιπόν έξεπονήθη τó τοπογραφικό σχέδιο, τής αρχαίας Σπάρτης, σχεδιάσθηκε ή νέα πόλη, και ό γράφων και είσηγητής αυτού του σχεδίου άπεστάλη τόν Αύγουστο του 1834 για να χαράξει επί του έδάφους τις όδους και τις πλατείες τής νέας πόλης...». Ποιός όμως έξεπόνησε τó τοπογραφικό σχέδιο και ποιός τó πολεοδομικό; Τó έρώτημα παραμένει άνοιχτό. Έτσι δέν γνωρίζουμε τίνος είναι ή πατρότητα του σχεδίου, ίσως είναι του Jochmus, ίσως του Stauffert, ίσως όμως και του Schaubert, γιατί τó λεπτομερέστατα έπεξεργασμένο πολεοδομικό σχέδιο τής Σπάρτης φέρει τά άπαραγνώριστα χαρακτηριστικά των πολεοδομικών διατάξεων του Schaubert. Πάντως εκείνο που είναι άναμφισβήτητο είναι τó ότι ό Stauffert παρέμεινε στη Σπάρτη άρκετους μήνες άσχολούμενος με τήν έφαρμογή του σχεδίου επί του έδάφους, καθώς επίσης και με τόν άρχιτεκτονικό σχεδιασμό όρισμένων δημοσίων κτηρίων.

Μετά τή Σπάρτη ό Stauffert, όκτώ άπό τά δέκα χρόνια τής παραμονής του στην Ελλάδα, έργάσθηκε ως άρχιτέκτων του δήμου τής Αθήνας. Με κριτήριο τή συμβολή του στην έφαρμογή του σχεδίου τής Σπάρτης (1834) και παρά τήν έλλειψη τυπικής ακαδημαϊκής μόρφωσης, διορίσθηκε άρχιτέκτων του δήμου Αθηναίων, δηλαδή ούσιαστικά στη θέση του προϊσταμένου τής ύπηρεσίας σχεδίου πόλεως. Η έλληνική νομοθεσία περι δήμων και κοινοτήτων (νόμος τής 27.12.1833/8.1.1834) προέβλεπε τόν διορισμό μόνο νομομηχανικών και όχι μηχανικών-άρχιτεκτόνων του δήμου. Ωστόσο στην περίπτωση τής Αθήνας φαίνεται ότι άναγκάσθηκαν να δημιουργήσουν κατ' έξαιρέσειν αυτή τή θέση, λόγω προφανώς τής σπουδαιότητας και του μεγέθους των μέτρων πολεοδομικού σχεδιασμού στην πρωτεύουσα. Ο πρώτος άρχιτέκτων του δήμου Αθηναίων ήταν ό ύπολοχαγός του μηχανικού Wilhelm von Weiler (1833-34), ό όποιος τó 1834 προσήρμωσε τά αρχικά σχέδια τής Αθήνας των Κλεάνθη και Schaubert, καθώς και του Klenze, στην ύφιστάμενη κατάσταση μεταφέροντάς τα σε δύο τοπογραφικές άποτυπώσεις τής πόλης⁵. Οί άποτυπώσεις αυτές έγιναν ειδικά γι' αυτόν τόν σκοπό και άποτελούν τά πρώτα τεκμήρια έφαρμογής του πολεοδομικού σχεδίου τής Αθήνας.

Η ύπηρεσιακή δράση του Stauffert τά έπόμενα χρόνια στην Αθήνα (1835 έως 1843) ήταν έξαιρετικά δυσχερής και περίπλοκη. Ο ίδιος περιγράφει με εύγλωττία τις προσπάθειες που κατέβαλε, ώστε να τηρηθούν οι προβλεπόμενες άπό τόν νόμο οίκοδομικές γραμμές, να προστατευθει ό χώρος γύρω άπό τά αρχαία μνημεία στην παλαιά πόλη, να χαρραχθούν οι νέες πλατείες που προέβλεπε τó πολεοδομικό σχέδιο κλπ., ένω ταυτοχρόνως άσκει άυστηρή κριτική στις αυθαίρετες έπεμβάσεις του κράτους, καθώς και στη διαφθορά του δημοτικού συμβουλίου και στην άπουσία κοινωνικής συνείδησης εκ μέρους των Αθηναίων. Τó πρώτο μέρος του άρθρου του περιγράφει τις προσπάθειες και τις άπογοητεύσεις του τάλαιπώρου άρχιτέκτονος του δήμου.

Ο Stauffert έπεξεργάσθηκε ένα τεκμήριο ύψηλης σχεδιαστικής ποιότητας και πρακτικής χρησιμότητας: τήν πρώτη άποτύπωση τής ύφιστάμενης κατάστασης τής νέας Αθήνας. Τó σχέδιο αυτό βασίζεται στη χωρομέτρηση τής πόλης, που έγινε τó 1836. Αντίγραφο

5. Βλ. σχετικά Άλ. Παπαγεωργίου-Βενετᾶ, *Αθήνα. Ένα όραμα του κλασικισμού* (Αθήνα 2001) 176.

αυτής της αποτύπωσης, σχεδιασμένο με τὸ χέρι, φυλάσσεται σήμερα στην πρώτη Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων⁶. Ὅπως πληροφορούμεθα ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ὑπουργοῦ Ἐσωτερικῶν Γ. Γλαράκη πρὸς τὸν βασιλέα Ὅθωνα με ἡμερομηνία 8.9.1838 (στὰ γαλλικά)⁷, τὴν ἀποτύπωση τῆς πόλης, καθὼς καὶ τῶν ἀρχαίων μνημείων τῆς, εἶχε ἀναθέσει στὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ δήμου F. Stauffert τὸ 1836 ὁ τότε ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν Δ. Μανσόλας. Ἡ ἀποτύπωση πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς γεωμέτρους Bech καὶ Bechenberg τὸ δεύτερο ἕξάμηνο τοῦ 1836 καὶ παρεδόθη στὴν ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Γραμματεία στὶς 8.1.1837. Τὸ συνολικὸ κόστος τῶν ἐργασιῶν ἀποτύπωσης ἀνῆλθε στὸ ποσὸ τῶν 2.192 δραχμῶν.

Σὲ ἀντίθεση με τὴν ἀποτύπωση τῆς παλαιᾶς Ἀθήνας τὴν ὁποία ἐξεπόνησαν οἱ Κλεάνθης καὶ Schaubert κατὰ τὰ ἔτη 1831-2, σὲ αὐτὸ τὸ σχέδιο ἔχουν ἀποτυπωθεῖ ὄχι μόνο οἱ δρόμοι τοῦ ὑπάρχοντος ὀδικοῦ δικτύου τῆς παλαιᾶς πόλης ἀλλὰ καὶ οἱ νέες διανοίξεις τῶν ὁδῶν Ἀθηνᾶς, Αἰόλου καὶ Ἐρμοῦ, καθὼς καὶ οἱ προτεινόμενες νέες ρυμοτομικὲς γραμμὲς (δηλαδὴ οἱ διαπλατύνσεις καὶ ἐν γένει εὐθυγραμμίσεις ὁδῶν) στὴν ἐπάνω καὶ κάτω παλαιὰ πόλη. Ἐχουν σχεδιασθεῖ με μεγάλη ἀκρίβεια τὰ ὄρια τῶν οἰκοπέδων ἐντὸς τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων, ὅπως καὶ τὰ ὑπάρχοντα κτήρια ἀλλὰ καὶ τὰ ἐρείπια, πράγμα τὸ ὁποῖο ἐπέτρεπε ἢ σχετικὰ μεγάλη κλίμαξ (1:1250) τοῦ σχεδίου. Σημειώνονται ἐπίσης τὰ πρῶτα κτήρια τῆς νέας πόλης. Σύμφωνα με ὅλες τὶς ἐνδείξεις, στὴν προκειμένη περίπτωση ἔχουμε νὰ κάνουμε με τὸ μοναδικὸ σχέδιο τῆς Ἀθήνας τὸ ὁποῖο ἔχει κατὰ κάποιον τρόπο χαρακτῆρα κτηματολογικοῦ χάρτη. Ὡστόσο παραμένει ἄγνωστο κατὰ πόσον συνοδευόταν ἀπὸ κατάλογο ἰδιοκτησιῶν.

Στὴν ἀνάθεση αὐτῆς τῆς ἀποτύπωσης ἀναφέρεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ Stauffert, ὁ ὁποῖος ἐπίσης σημειώνει ὅτι τὸ 1836 καταμετρήθηκαν τὰ οἰκόπεδα τῶν σημαντικότερων ἀρχαιοτήτων ἐντὸς τῆς παλαιᾶς πόλης. Ὅμως ἀπὸ αὐτὰ τὰ σχέδια χωρομέτρησης δὲν γνωρίζουμε κανένα. Αὐτὸς ὁ οἰονεὶ κτηματολογικὸς χάρτης τοῦ 1836 ἦταν ἓνα ἐργαλεῖο δουλειᾶς τῆς ὑπηρεσίας καὶ ὡς τέτοιο δὲν τυπώθηκε ποτέ. Πρέπει ὅμως νὰ ἔγιναν ἀρκετὰ ἀντίγραφα του. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σχέδιο πὺ βρέθηκε στὰ κατάλοιπα τοῦ Schaubert καὶ τὸ ὁποῖο πιθανότατα εἶναι ἡ πρωτότυπη ἀποτύπωση, ὑπάρχει καὶ ἀντίγραφο αὐτοῦ τοῦ τεκμηρίου⁸. Τὰ δύο σχέδια παρουσιάζουν ἐλάχιστες ἀποκλίσεις μεταξύ τους, οἱ ὁποῖες ὀδηγοῦν στὴ διαπίστωση ὅτι τὸ ἓνα σχέδιο εἶναι μεταγενέστερο τοῦ ἄλλου. Στὸ δεύτερο σχέδιο ἔχουν συμπεριληφθεῖ ἢ κάτοψη τῆς μητροπόλης (πὺ ὁ θεμέλιος λίθος τῆς ἐτέθη τὸ 1842), τοῦ πανεπιστημίου (ἔναρξη οἰκοδόμησής του τὸ 1839), καθὼς καὶ ἀρκετὰ μεγάλου ἀριθμοῦ ἰδιωτικῶν κτισμάτων (στὴ ΒΑ. περιφέρεια τῆς πόλης). Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἀντίγραφο τοῦ πρώτου, πὺ χρησίμευε ὡς ὑπόβαθρο ἐργασίας τῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας τοῦ δήμου

6. Τὸ σχέδιο αὐτὸ περιλαμβάνεται στὰ κατάλοιπα τοῦ F. Schaubert (παλαιότερα στὸ Breslau, σήμερα στὴν Ἀθήνα): χαρτὶ σχεδίου μεγάλων διαστάσεων κολλημένο σὲ πανὶ ἀποτελούμενο ἀπὸ ἔννεα μικρότερα φύλλα κολλημένα μεταξύ τους. Πλάτος: ἐπάνω 142.5 ἐκ., κάτω 149.0 ἐκ. καὶ ὕψος 144.5 ἐκ. Ἀνυπόγραφο καὶ ἀχρονολόγητο.

7. Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ὅθωνικὸ Ἀρχεῖο, Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, φάκ. 214.

8. Τὸ σχέδιο αὐτὸ δημοσίευσε ὁ Κωνσταντῖνος Μπίρης τὸ 1966. Πρόκειται γιὰ τεκμήριο σήμερα ἀνεύρετο. Κ. Μπίρης, *Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν 20ὸν αἰῶνα* (Ἀθῆναι 1966) 54-57.

και τὸ ὁποῖο οἱ ἀρμόδιοι ἐνημέρωναν διαρκῶς σημειώνοντας τὰ νεόδημητα κτήρια. Ἐνῶ τὸ πρωτότυπο σχέδιο εἶναι ἐπιχρωματισμένο μὲ ὑδρόχρωμα, τὸ δεύτερο εἶναι ἓνα αὐστηρὸ γραμμικὸ σχέδιο μὲ σινικὴ μελάνη⁹.

Παράλληλα μὲ τὴν ἀσκήση τῶν διοικητικῶν καὶ τεχνικῶν του καθηκόντων ὡς ἀρχιτέκτονος τοῦ δήμου, ὁ Stauffert εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκπονήσει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη καὶ τὴ μελέτη κατασκευῆς δύο δημοτικῶν κτηρίων τῆς πρώτης Ὀθωνικῆς περιόδου. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι τὸ πολιτικὸ νοσοκομεῖο, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀκαδημίας, πολὺ κοντὰ στὸ κτήριο τοῦ Πανεπιστημίου, ἓνα ἀπὸ τὰ τέσσερα παλαιότερα δημόσια κτήρια τῆς Ἀθήνας ποὺ χτίστηκε τὸ 1834-36 (τὰ ἄλλα τρία εἶναι: τὸ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο ποὺ τὴ μελέτη του ἐξεπόνησε ὁ Wilhelm von Weiler, τὸ νομισματοκοπεῖο τοῦ Christian Hansen καὶ τὸ βασιλικὸ τυπογραφεῖο τοῦ Joseph Hoffer), καὶ εἶναι ἓνα αὐστηρὸ διώροφο κτήριο (οἱ δύο πτέρυγες προσετέθησαν ἀργότερα). Σήμερα στεγάζεται ἐδῶ τὸ Πνευματικὸ Κέντρο τοῦ δήμου τῆς Ἀθήνας. Ὅπως πληροφοροῦμεθα ἀπὸ ἀναφορὰ τοῦ ὑπουργοῦ Δ. Μανσόλα πρὸς τὸν βασιλέα Ὀθωνα μὲ ἡμερομηνία 25.8.1836, τὸ σχέδιο τοῦ κτηρίου ἐξεπονήθη ἀπὸ τὸν Friedrich Stauffert, ἐνῶ ἐλέγχθηκε καὶ ἀναθεωρήθηκε ἀπὸ τὸν E. Schaubert ὑπὸ τὴν ιδιότητά του ὡς διευθύνοντος ἀρχιτέκτονος καὶ διευθυντοῦ ὑπηρεσίας δημοσίων κτηρίων τοῦ ὑπουργείου Ἑσωτερικῶν¹⁰.

Τὸ δεύτερο κτήριο ποὺ κτίσθηκε μὲ σχέδια τοῦ Stauffert εἶναι τὸ πρῶτο δημοτικὸ σχολεῖο τῆς Ἀθήνας ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Βορέα, ἢ λεγόμενη σχολὴ Καραμάνου, πολὺ κοντὰ στὴν ὁδὸ Ἀθηνᾶς. Ἀνηγέρθη τὸ 1840 ἐπὶ δημορχίας Δ. Καλλιφρονᾶ καὶ ἐπὶ 30 χρόνια ἦταν τὸ μοναδικὸ δημοτικὸ σχολεῖο τῆς πόλης. Τὸ κτήριο ἦταν ἐν χρήσει μέχρι τὸ 1916, ὁπότε

9. Μερικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὸ σχέδιο τοῦ Stauffert: καὶ σὲ αὐτὸ βρῖσκουμε ὀρισμένα παράξενα πράγματα, ποὺ διαπιστώθηκαν καὶ στὴν ἀποτύπωση τῆς παλαιᾶς πόλης ποὺ ἐξεπόνησαν οἱ Κλεάνθης καὶ Schaubert, συγκεκριμένα τὴν ἀπουσία ὑψομετρικῶν καμπυλῶν καὶ τὴ δημιουργία τοῦ χάρτη ἀπὸ φύλλα κολλημένα μεταξύ τους. Τὸ «πρωτότυπο σχέδιο» ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Schaubert δὲν ἔχει ὁδωνύμια ἀντίθετα, στὸ μεταγενέστερο σχέδιο ἔχουν σημειωθεῖ τὰ ὀνόματα τῶν κυριότερων ὁδῶν στὰ ἑλληνικά. Στὸ πρωτότυπο παρατηρεῖται ἡ ἐξῆς σχεδιαστικὴ ἀσυνέπεια: ἐνῶ κατὰ τὰ ἄλλα ἀποτελεῖ ἀπεικόνιση τῆς ὑφιστάμενης κατάστασης στὸν χρόνο τῆς ἀποτύπωσης (1836), σὲ αὐτὸ ἀπεικονίζεται καὶ ὁ Κήπος τοῦ Λαοῦ, ὁ ὁποῖος αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀσφαλῶς δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα (καὶ ὁ ὁποῖος καὶ ἀργότερα δὲν διαμορφώθηκε ποτὲ ἔτσι). Ὡς τὸ πλέον σημαντικὸ ἀπὸ ἄποψη διαστάσεων κτήριο σημειώνεται τὸ στρατόπεδο τοῦ πεζικοῦ (στὸ σημεῖο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ), ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1834. Ἀντίθετα, τὸ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο, ποὺ κτίσθηκε

τὸ 1834 στὰ νότια τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου μὲ βάση τὰ σχέδια τοῦ Wilhelm von Weiler, παραλείπεται. Τέλος στὴν κάτοψη τῆς Ἀκρόπολης περιλαμβάνονται τόσο ὁ ναὸς τῆς Ἀπτέρου Νίκης, ποὺ ἀποκαταστάθηκε τὸ 1835/36, ὅσο καὶ τὰ ἐλευθερωμένα ἀπὸ τοὺς τουρκικοὺς προμαχῶνες Προπύλαια.

10. Παραθέτουμε τὸ πρωτότυπο κείμενο αὐτῆς τῆς ἀναφορᾶς: "J'ai l'honneur de soumettre à Votre Majesté le plan et le devis de l'hôpital civil d'Athènes avec l'observation que le plan dressé par l'architecte de la ville Mr. Stauffert, a été modifié par l'architecte en chef Mr. Schaubert. Le Ministère après avoir demandé l'avis du Conseil médical l'a ratifié, conformément à l'article 119 de la loi communale, et en conséquence les travaux préparatoires de la bâtisse ont été commencés». Ἀναφορὰ τοῦ ὑπουργοῦ Ἑσωτερικῶν Δ. Μανσόλα πρὸς τὸν βασιλέα Ὀθωνα μὲ ἡμερομηνία 25.8.1836. Γενικὰ Ἀρχεῖο τοῦ Κράτους, Ὀθωνικὸ Ἀρχεῖο, Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν, φάκ. 188.

κατεδαφίσθηκε. Και ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἓνα σχέδιο αὐστηρὰ γεωμετρικό: μὲ ὀρθογώνια κάτοψη (15×22 μ.), δίρριχτη στέγη καὶ ἀέτωμα μὲ ἔντονη κλίση πού χαρακτηρίσθηκε «ἄχαρο». Τὴν κύρια πρόσοψη κοσμοῦσε μία μνημειακὴ εἴσοδος μὲ τέσσερις ὀγκώδεις παραστάδες. Ἀπὸ τὸ σχέδιο τῆς κάτοψης πού ἔχει διασωθεῖ βλέπουμε ὅτι τὸ σχολεῖο εἶχε σχεδιασθεῖ γιὰ νὰ δεχθεῖ 480 μαθητές! Ἡ ὠφέλιμη ἐπιφάνεια τοῦ κτηρίου ἦταν περίπου 340 τ.μ. Ἡ ἄκρως λιτὴ φυσιογνωμία καὶ τῶν δύο κτηρίων ὀφείλεται στὰ περιορισμένα οἰκονομικὰ τοῦ δήμου στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του. Ἡ κάπως ἄκομψη καὶ βαριὰ διαμόρφωσή τους ὡστόσο μαρτυρεῖ τὸν αὐτοδίδακτο ἀρχιτέκτονα.

Ὁ Stauffert τὴν περίοδο τῆς παραμονῆς του στὴν Ἑλλάδα θὰ πρέπει νὰ περιηγήθηκε τὴ χώρα καὶ μὲ δική του πρωτοβουλία. Δὲν ἔχουμε βέβαια καμία ρητὴ ἀναφορὰ σὲ κάτι τέτοιο, ἀλλὰ τὸ ἄρθρο του «Ἡ ἵδρυση τῆς [νέας] Ἀθήνας καὶ ἡ κατάσταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σήμερα στὴν Ἑλλάδα», καθὼς καὶ τὸ κείμενό του «Περὶ τῶν μεσαιωνικῶν ναῶν βυζαντινοῦ ρυθμοῦ στὴν Ἑλλάδα»¹¹ ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι – ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ περισσότεροι Γερμανοὶ πού εἶχαν μετοικήσει στὴν Ἑλλάδα ἐκείνη τὴν περίοδο – πέραν τῶν ἐπαγγελματικῶν του ἐνδιαφερόντων εἶχε ἀναπτύξει καὶ ἓνα γενικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ χώρα. Ἡ ἀπότομη ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὰ ὑπηρεσιακὰ του καθήκοντα μετὰ τὴν 3η Σεπτεμβρίου τοῦ 1843 (ὅταν μετὰ τὴν ἀναίμακτη ἐπανάσταση ἐγκαθιδρύθηκε ἡ συνταγματικὴ μοναρχία καὶ ἀπολύθηκαν ὅλοι οἱ ἄλλοδαποὶ δημόσιοι ὑπάλληλοι) τὸν ἀνάγκασε νὰ ἐπιστρέψει στὴν Αὐστρία.

Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴ Βιέννη τὸν βρίσκουμε νὰ ἐργάζεται γιὰ ἀρκετὰ χρόνια ὡς συντάκτης τῆς ἔγκυρης ἀρχιτεκτονικῆς ἐπιθεώρησης *Allgemeine Bauzeitung*, πού ἐξέδιδε στὴν πόλη αὐτὴ ὁ Ludwig Foerster. Τὸν ἐπόμενο κιόλας χρόνο, τὸ 1844, δημοσιεύει σὲ πέντε συνέχειες τὸ ἄρθρο του «Ἡ ἵδρυση τῆς [νέας] Ἀθήνας καὶ ἡ κατάσταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σήμερα στὴν Ἑλλάδα», πού καταλαμβάνει 70 περίπου σελίδες τοῦ περιοδικοῦ καὶ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ μία πρώτη καὶ μοναδικὴ ἀπόπειρα γενικῆς θεώρησης τοῦ νεοσύστατου ἑλληνικοῦ κράτους ἀπὸ πολεοδομικὴ ἄποψη. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ εἶναι ταυτόχρονα ἓνα εἶδος ἀπολογίας, καθὼς ὁ συγγραφεὺς ὑπερασπίζεται τὸν ρόλο του καὶ τὶς ἐνέργειές του ὡς ἀρχιτέκτονος τοῦ δήμου τῆς Ἀθήνας. Ἀκολουθοῦν στὸ ἴδιο περιοδικὸ καὶ ἄλλα ἄρθρα τοῦ Stauffert γιὰ τὴν Ἑλλάδα: “Die mittelalterlichen Kirchen byzantinischen Stils in Griechenland” (ἔτος 15ο, 1850), “Die Otto-Universität in Athen. Entworfen und erbaut von Christian Hansen” (ἔτος 16ο, 1851), καθὼς καὶ τὸ τελευταῖο του μὲ τίτλο “Die Restauration des Erechtheions zu Athen” (ἔτος 16ο, 1851).

Πὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα τοῦ Stauffert δὲν ἔχουμε ἄλλα στοιχεῖα. Ὁ Π. Ἐνεπεκίδης ἀναφέρει, χωρὶς ὡστόσο νὰ δηλώνει τὴν πηγὴ του, ὅτι ὁ Stauffert «πέθανε σὲ ἓνα χωριὸ στὰ περὶχωρα τῆς Βιέννης γύρω στὰ 1860» καὶ ὅτι ἔχει – ὁ Ἐνεπεκίδης – στὴν κατοχὴ του λεπτομερὴ κατάλογο τῆς εἰδικῆς συλλογῆς βιβλίων πού κατέλειπε ὁ Stauffert, τὰ ὁποῖα πραγματεύονται θέματα σχετικὰ μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἰδίως μὲ τὴν Ἀθήνα, κατάλογο τὸν ὁποῖο σκοπεύει νὰ δημοσιεύσει προσεχῶς¹².

11. *Allgemeine Bauzeitung*, ἔτος 15ο, 1850, 339-355.

12. Π. Ἐνεπεκίδης, *Ἀττικά, Ἀττικοβιογραφικά, Δωδεκανησιακά. 1815-1890* (Ἀθήνα 1991) 51-52.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ ΤΟΥ STAUFFERT

Ὁ κάπως περίπλοκος τίτλος τοῦ ἄρθρου τοῦ Stauffert «Ἡ ἴδρυση τῆς [νέας] Ἀθήνας καὶ ἡ κατάσταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σήμερα στὴν Ἑλλάδα» ἀντανακλᾷ τοὺς σύνθετους καὶ πολυσχιδεῖς στόχους του. Ὁ συντάκτης του ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀποπειρᾶται νὰ κάνει ἕναν ἀπολογισμό τῶν ἐμπειριῶν πού εἶχε ὡς δημόσιος ὑπάλληλος σὲ μία ξένη χώρα (δηλαδή στὴν Ἑλλάδα), ἀφ' ἑτέρου νὰ προσφέρει στὸ εὐρὺ κοινὸ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης γενικὲς πληροφορίες ἐγκυκλοπαιδικῆς φύσεως τόσο γιὰ τὶς ἀρχαῖες ὅσο καὶ γιὰ τὶς νεότερες πόλεις τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ μοναδικότητα τοῦ κειμένου ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνος δὲν δημοσιεύθηκε κανένα ἄλλο κείμενο γιὰ τοὺς οἰκισμοὺς στὴ νεότερη Ἑλλάδα. Τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ εἶδαν βέβαια τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος διάφορες ἐργασίες μὲ θέμα γενικὰ τὴ θεσμικὴ, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδος¹³, σὲ κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔργα ὠστόσο δὲν ἀφιερώνεται ἰδιαίτερο κεφάλαιο στοὺς οἰκισμοὺς καὶ στὸν πολεοδομικὸ σχεδιασμό.

Ὁ Stauffert στὸ δοκίμιό του προσπαθεῖ νὰ λάβει ὑπ' ὄψη του πολλὲς πλευρὲς τοῦ πολύπτυχου αὐτοῦ θέματος. Εἶχε βέβαια συναίσθηση ὅτι πρόκειται γιὰ «σκόρπιες παρατηρήσεις»· ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς τοῦ κειμένου ἀνταποκρίνεται στὴ δομὴ του καὶ δὲν ἀποτελεῖ κατὰ κανένα τρόπο ρητορικὸ σχῆμα. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ παρατηρήσεις του ἔχουν ποικίλο χαρακτῆρα, ἀνάλογα μὲ τὸ ἀντικείμενο πού πραγματεύονται.

Σὲ ἕνα πρῶτο ἀρκετὰ ἐκτεταμένο μέρος ὁ Stauffert προσφέρει μία ἀρκετὰ ὑποκειμενικὴ ἀξιολόγηση τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ τῆς Ἀθήνας γενικὰ, καθὼς καὶ τῶν καθ' ἕκαστα προτάσεων πού συνιστοῦν τὸ περιεχόμενό του, καὶ ταυτοχρόνως προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει στὸν ἀναγνώστη τὰ περίπλοκα κίνητρα ὅσων ἐπενέβησαν στὴν ἐφαρμογὴ του. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀξιοσημείωτο μέρος τοῦ ἄρθρου, πού ἔχει χαρακτῆρα προσωπικῆς ἐξιμολόγησης καὶ τὸ ὁποῖο ταυτοχρόνως εἶναι ἕνα αὐθεντικὸ τεκμήριο τῆς ἐποχῆς, γραμμéνο ἀπὸ κάποιον πού συμμετεῖχε στὶς προβληματικὲς διαδικασίες τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ τῆς πρωτεύουσας.

Ἀκολουθεῖ μία μοναδικὴ ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβειά της περιγραφή τῶν δομικῶν μεθόδων καὶ πρακτικῶν (μιλᾷ γιὰ τὶς δεξιότητες καὶ ἀδυναμίες τῶν μαστόρων τῆς ἐποχῆς) κατὰ τὴν οἰκοδόμηση τῶν ἀθηναϊκῶν ἀστικῶν κατοικιῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρώτης δεκαετίας τῆς ὀθωνικῆς βασιλείας. Καὶ αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ δοκίμιου ἔχει μείζονα ἀξία ὡς τεκμήριο: εἶναι τὸ μόνον τὸ ὁποῖο περιγράφει τὶς τεχνικὲς δόμησης τοῦ τότε νεοεισαχθέντος κλασικιστικοῦ ρυθμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Ἡ περιγραφή του εἶναι ὄντως εὐστοχὴ καὶ ἀκριβής· ἀνταποκρίνεται δὲ στὶς μεθόδους πού χρησιμοποιοῦσαν μέχρι πρὸ ὀλίγων δεκαετιῶν οἱ κτίστες τῆς ἐπαρχίας στὴν παραδοσιακὴ δόμηση. Παρὰ τὴν πιστὴ ἀπεικόνιση τῶν κατασκευαστικῶν λύσεων πού ἐφαρμόζονταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στὴν οἰκοδομὴ, ὁ Stauffert τὶς κρίνει πολλὲς φορὲς προκατειλημμένα. Ὅτι δὲν γνωρίζει, τὸ ἀπορρίπτει, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὴ συνήθεια «στὶς ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων καὶ σὲ ὅλη

13. Βλ. π.χ., τὸ ἔργο τοῦ Ε. Μανιτάκη, *Aperçu sur les progrès matériels de la Grèce* (Ἀθήναι 1869).

τήν περίμετρο του κτηρίου να ενθέτουν όριζόντια δοκάρια [...] που απέχουν μεταξύ τους 1.5 μέτρο» για να εξασφαλιστεί στο κτήριο κάποια προστασία σε περίπτωση σεισμού, μέθοδο που ο Stauffert θεωρεί έντελως παράλογη.

Ο συντάκτης του δοκιμίου συνεχίζει με μία σύντομη περιγραφή της τότε ελεύθερης ελληνικής επικράτειας (της ηπειρωτικής Ελλάδος, της Πελοποννήσου και των Κυκλάδων). Πά τον σκοπό αυτό προσδίδει στο κείμενό του τη μορφή *περιηγήσεως*, ενός όδοιπορικού δηλαδή κατά τη διάρκεια του οποίου υποτίθεται ότι επισκέπτεται τις σημαντικότερες πόλεις και τους σπουδαιότερους αρχαίους τόπους. Ο συντάκτης του άρθρου δεν ισχυρίζεται πώς αυτή η *περιήγησις* είναι προϊόν πραγματικής επίσκεψης και έπιτοπίου αυτοψίας. Είναι προφανές πώς κάποιες από αυτές τις θέσεις τις έπεσκέφθη ο ίδιος όντως, ενώ άλλες (κατά τη γνώμη μας, τις περισσότερες) τις περιγράφει στηριζόμενος σε πληροφορίες που άντλει είτε από αρχαίους συγγραφείς (Παυσανία, Στράβωνα) είτε από συγχρόνους του (Leake, Ross, Ulrichs, Aldenhoven κλπ.). Έτσι αυτό το μέρος του δοκιμίου του δεν έχει ιδιαίτερη αξία, γιατί ούτε ακριβείς πληροφορίες για τις νεοϊδρυθείσες πόλεις και για τους συντάκτες των σχεδίων τους δίνει (με εξαίρεση τη Σπάρτη), ούτε προσθέτει τίποτε σε όλα όσα είναι γνωστά για την αρχαία τοπογραφία και αρχιτεκτονική. Επίσης εδώ διαπιστώνονται συχνά ανακρίβειες και λανθασμένες έρμηνείες.

Ακολουθεί σύντομη περιγραφή των σπουδαιότερων έπαρχιακών όδων και γεφυρών της χώρας, ή όποια ναί μόν είναι πολύ ζωντανή και γλαφυρή, αλλά ούτε συστηματική είναι ούτε πλήρης.

Τέλος ο Stauffert ρίχνει μία φευγαλέα ματιά και στο θεσμικό πλαίσιο και ειδικά στους νόμους που άφορούν την τεχνική εκπαίδευση, την άστυνόμευση της οικοδομικής δραστηριότητας και την προστασία των αρχαιοτήτων. Το τελευταίο αυτό μέρος του άρθρου είναι αναγκαστικά και το συμβατικότερο, γιατί ο Stauffert άφ' ενός μόν περιορίζεται άπλως σε μία περιληπτική παρουσίαση των σχετικών νόμων που θεσπίσθηκαν από την Άντιβασιλεία, άφ' έτέρου δίνει την έντύπωση ότι εδώ μάλλον μεταφέρει άκριτα πράγματα που διάβασε στα θεσμικά κείμενα. Το άρθρο κλείνει άπότομα, χωρίς ανακεφαλαίωση των σημαντικότερων θεμάτων τα όποια πραγματεύεται.

ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Οί προτάσεις για τον σχεδιασμό των πόλεων της νέας Ελλάδος είναι αυτονόητο πώς πρέπει να ίδωθούν σε συνάρτηση με την παλαιότερη παραδοσιακή δόμηση στη χώρα, αλλά και με τις άρχές που διατυπώθηκαν εκείνη την έποχή για τον σχεδιασμό των ανεγειρόμενων ή ανοικοδομούμενων ελληνικών πόλεων. Επί του θέματος γνωρίζουμε λίγα πράγματα, που έν τούτοις είναι άρκετά ώστε να καταλάβουμε τις σημαντικότερες τάσεις αναμόρφωσης των πόλεων στα άπελευθερωμένα έδάφη της Ελλάδος.

Το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, σύμφωνα με το πρωτόκολλο που υπεγράφη στο Λονδίνο στις 3.2.1830, είχε έκταση 47.476 τετραγωνικά χιλιόμετρα και περιελάμβανε το ένα μόνο τρίτο της σημερινής ελληνικής επικράτειας. Σ' αυτό το τμήμα της Ελλάδος δεν μπορεί να γίνει λόγος για άστική παράδοση κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος ἡ ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα (Ρούμελη) καὶ ἡ Πελοπόννησος ἦταν τουρκοκρατούμενες. Τὸ μεγαλύτερο ὅσῳ μέρος τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος καὶ μεγάλος ἀριθμὸς ὀχυρῶν θέσεων τῶν παραλίων (Μεθώνη, Κορώνη, Ναύπλιο, Χαλκίδα) παρέμειναν ἐπὶ μεγάλο ἀκόμα διάστημα ὑπὸ ἐνετικὴ κατοχὴ ἐξασφαλίζοντας ὡς προκεχωρημένα φυλάκια τὶς θαλάσσιες ὁδοὺς τῆς Γαληνοτάτης. Ἡ Ρόδος πέρασε στὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία τὸ 1522, τὸ δουκάτο τοῦ Αἰγαίου τὸ 1579 καὶ ἡ Κρήτη τὸ 1669. Οἱ Ἐνετοὶ καὶ οἱ Ὀθωμανοὶ καθ' ὅλη τὴν περίοδο 1689-1715 εἶχαν ἀνοικτὸ πόλεμο μεταξύ τους. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ ἡ Βενετία ἐπανακατέλαβε τὴν Πελοπόννησο.

Μετὰ τὴ μακροαἰώνη ὀθωμανικὴ καὶ ἐνετικὴ κυριαρχία ὁ πληθυσμὸς εἶχε μειωθεῖ σημαντικὰ· ἐνῶ στὴν ἀπελευθερωμένη Ἑλλάδα (τὴ Ρούμελη, τὴν Πελοπόννησο καὶ τὶς Κυκλάδες) στὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης ἔφθανε τὶς 940.000 ψυχές, μετὰ τὴν ἐρήμωση τῆς χώρας, τὸ 1828, εἶχε μειωθεῖ σὲ 753.000 κατοίκους καὶ ἀνάλογα χαμηλὴ ἦταν καὶ ἡ πληθυσμιακὴ πυκνότητα (15,8 κάτοικοι ἀνὰ τετραγωνικὸ χιλιόμετρο).

Ἔτσι οἱ οἰκισμοὶ τῆς ἐποχῆς θὰ ἔπρεπε νὰ χαρακτηρισθοῦν μᾶλλον «κῶμες» παρὰ πόλεις. Σημαντικὲς πόλεις/κῶμες στὸν ἐλληνικὸ χῶρο κατὰ τὴν Τουρκοκρατία ἦταν: τὰ Ἰωάννινα καὶ ἡ Ἄρτα στὴν Ἠπειρο, ἡ Πάτρα, ἡ Κόρινθος, ἡ Τριπολιτσά καὶ τὸ Ναύπλιο στὴν Πελοπόννησο. Ἡ Λιβαδειά, τὸ Ζητούνι (Λαμία) καὶ ἡ Ἀθήνα στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα (Ρούμελη). ἡ Κέρκυρα καὶ ἡ Ζάκυνθος στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου· τὰ Χανιά καὶ ὁ Χάνδακας στὴν Κρήτη· ἡ Νάξος καὶ ἡ Σαντορίνη στὶς Κυκλάδες, καὶ τέλος ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ Καβάλα στὴ Μακεδονία.

Μὲ ἐξαιρέση τὸ Ναύπλιο, τὰ Χανιά, τὸν Χάνδακα, τὴν Κέρκυρα καὶ τὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου κυριαρχοῦσε τὸ συνεχὲς σύστημα δόμησης, σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους οἰκισμοὺς τῆς χώρας ἀπαντοῦσε κανεὶς μόνον κατοικίες μὲ αὐλὴ ἢ καὶ μικροὺς κήπους διατεταγμένες κατὰ τὸ «πανταχόθεν ἐλεύθερον» ἢ κατὰ τὸ ἀσυνεχὲς οἰκοδομικὸ σύστημα.

Ὁ πληθυσμὸς αὐτῶν τῶν κωμοπόλεων κυμαινόταν μεταξύ 2.000 καὶ 15.000 κατοίκων. Οἱ οἰκισμοὶ λειτουργοῦσαν ὡς κέντρα τῆς ἀγροτικῆς ἐνδοχώρας (ὅπως ἡ Τριπολιτσά), λιμάνια (ὅπως τὸ Γαλαξείδι) ἢ ἀγορές (ὅπως ἡ Λιβαδειά) καὶ συχνὰ ἦταν ἀτείχιστες (ὅπως ἡ Κόρινθος) ἢ εἶχαν μόνον ἓνα ἀδύναμο τεῖχος (ὅπως ἡ Ἀθήνα). Σημαντικὲς στρατιωτικὲς βάσεις διέθεταν φρούριο πὺν δέσποζε τῆς πόλης καὶ τὸ ὁποῖο συνήθως χρονολογεῖτο ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἢ φράγκικη ἐποχὴ. Σὲ αὐτὲς τὶς «Ἄνω πόλεις», ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τουρκικὴ φρουρά, κατοικοῦσε ἐνίοτε καὶ μικρὸ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ.

Τὰ μεγαλύτερα ὀχυρὰ ἦταν τὰ ἐνετικά: τῆς Κερκύρας, τοῦ Ναυπλίου, τοῦ Χάνδακα. Βυζαντινὰ εἶναι τὰ ὀχυρὰ τοῦ Μυστρᾶ, τῆς Μονεμβασίας, τῆς Ναυπάκτου, τῆς Ἄρτας, τοῦ Ἀκροκορίνθου. Ἡ φράγκικη κυριαρχία μᾶς κληροδότησε μεταξύ ἄλλων τὸ φρούριο τῆς Γλαρέντζας (Χλεμούτσι) στὴν Ἀχαΐα, τὴν ὀχυρωμένη πόλη τῆς Νάξου στὸ ὁμώνυμο νησί τῶν Κυκλάδων, καθὼς καὶ τὴν ἀναμόρφωση τῶν Προπυλαίων τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν σὲ ὀχυρωμένο παλάτι τῶν δουκῶν τοῦ οἴκου De la Roche.

Στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησο στὰ κτήρια κατοικίας κυριαρχοῦσαν οἱ δίγυριχτες ἢ τετράγυριχτες στέγες, ἐνῶ ἦταν συνηθισμένα τὰ ἐξώστεγα (χαγιάτια) καὶ οἱ ἔντονα προεξέχοντες ὄροφοι πάνω ἀπὸ τὸν δρόμο. Ἡ ρυμοτομικὴ γραμμὴ ἦταν ἀκανόνιστη καὶ οἱ ὁδοὶ κατὰ κανόνα σκολιές καὶ στενές (εἶχαν εὖρος ἀπὸ 2 ἕως 6 μ.). Ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀρόφων κυμαινόταν ἀπὸ ἓνα ἕως τρεῖς. Παρόμοια ἦταν καὶ ἡ δόμηση στὶς Κυκλάδες, ἂν

και ἐδῶ ὁ κανὼν ἦταν ἡ ἀσβεστοχρισμένη ἀρχιτεκτονικὴ τῶν μικρῶν, κυβικῶν οἰκοδομημένων ὄγκων μὲ ἐπίπεδο δῶμα. Δίκτυα ὕδρευσης καὶ ἀποχέτευσης δὲν ὑπῆρχαν πουθενά: νερὸ προμήθευαν οἱ στέρνες καὶ οἱ κοινοτικὲς βρύσες· οἱ συνηθισμένες ἀνθυγιεινὲς λύσεις ἀποχέτευσης ἦταν οἱ ἀπορροφητικοὶ βόθροι καὶ οἱ ξηροὶ ἀπόπατοι. Ἐπίσης δὲν ἦταν σπάνια καὶ τὰ ἀνοιχτὰ αὐλάκια ἀπορροῆς ἀκαθάρτων ὑδάτων.

Ἡ ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία καὶ ὁ συνδεδεμένος μὲ αὐτὴν προσανατολισμὸς τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὰ δυτικοευρωπαϊκὰ πολιτιστικὰ πρότυπα ἐπέφεραν τὴν αἰφνίδια ἀλλαγὴ τῶν ιδεῶν γιὰ τὸν τρόπο ζωῆς καὶ τὴν ποιότητα τῆς κατοικίας. Βέβαια σὲ μία σχετικὰ καθυστερημένη κοινωνία, ὅπως ἦταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ ἑλληνικὴ, πού τὴ βάραιναν ἀνασταλτικοὶ παραδοσιακοὶ θεσμοί, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἀναπτυχθοῦν τολμηρὲς κοινωνικὲς οὐτοπίες. Ἐν τούτοις στὴν ὑπόδουλη χώρα ἀνεπτύχθησαν ἀπὸ νωρὶς παραγωγικοὶ συνεταιρισμοὶ σὲ ἐπίπεδο κοινότητος, ἰδιαίτερα στὴ βόρεια Ἑλλάδα, ὅπου οἱ πόλεις Καστοριά, Κοζάνη καὶ Σιάτιστα εἶχαν ἔντονες ἐμπορικὲς συναλλαγές μὲ τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη (κυρίως μὲ τὴν Αὐστρουγγαρία). Ἐνα πολὺ πρῶμο παράδειγμα συνεταιρισμοῦ ἐργασίας καὶ κεφαλαίου ἀποτελεῖ ἡ πολίχνη Ἀμπελάκια τῆς Θεσσαλίας, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι τὸ 1795 ἴδρυσαν τὴ λεγόμενη «Συνεργατικὴ Ἑταιρεία τῶν Ἀμπελακιωτῶν» (τὴ γνωστὴ κουμπάνια) μὲ πρωτοβουλία τοῦ ἐκπατρισμένου Ἑλληνα Georg Schwarz (Γεωργίου Μαύρου). Παρ' ὄλο πού δὲν ἐφηρμόσθη κανένα νέο πρότυπο κοινωνικῆς συμβίωσης, ἡ Συνεργατικὴ Ἑταιρεία τῶν Ἀμπελακιῶν, πού παρήγαγε καὶ ἔβαφε βαμβακερὰ νήματα, μέχρι τὴ διάλυσή της τὸ 1811, ἐφήρμοσε ἀρχεὲς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης πού προπαγανδίσθησαν ἀπὸ τοὺς οὐτοπικοὺς σοσιαλιστὲς τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας ὀλόκληρες δεκαετίες ἀργότερα. Κοινωνικὲς οὐτοπικὲς ιδέες γιὰ συλλογικὴ κατοικία καὶ ἐργατικὸς οἰκισμὸς μὲ κοινοτικὴ ὀργάνωση παρέμειναν ὡστόσο προνόμιο τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν κατὰ τὴ μετάβασή τους στὴ βιομηχανικὴ ἐποχὴ.

Στὸ μικρὸ νεοσύστατο ἑλληνικὸ κράτος παρατηρεῖται ἡ πλήρης ἐγκατάλειψη τῆς ὀχυρωμένης πόλης τοῦ παρελθόντος καὶ ἡ ἐνθουσιώδης ἀποδοχὴ τῆς φιλικῆς πρὸς τὸν ἄνθρωπο, ἀνοικτῆς καὶ ὑγιεινῆς πόλης τοῦ μέλλοντος. Αὐτὴ ἡ ριζικὴ ἀλλαγὴ νοοτροπίας καὶ πρακτικῆς, πού ἐνισχύθη ἀπὸ τὴ νομοθεσίαν τῆς βαυαρικῆς Ἀντιβασιλείας καὶ ἡ ὁποία εἶχε συχνὰ καὶ ἀρνητικὰ ἐπακόλουθα (ἀρκεῖ νὰ μνημονεύσουμε ἐδῶ τὴ μείωση τῶν δικαιοδοσιῶν τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης), ὤθησε τὸν πολεοδομικὸ σχεδιασμὸ στὴν Ἑλλάδα πρὸς ὀλιγαρχεῖς μὲν, ἀλλὰ ὀρθολογικοὺς καὶ συνετοὺς στόχους. Πρῶτο μέλημα τοῦ σχετικοῦ προβληματισμοῦ ἦταν ἡ ἀντιμετώπιση πρακτικῶν ζητημάτων λειτουργικότητος καὶ ὑγιεινῆς ἀλλὰ καὶ ἡ θέσπιση κάποιων πρώτων μέτρων ἐξωραϊσμοῦ τῆς πόλης, πού μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἐκφράζουν συγκεκριμένους μορφολογικὲς προθέσεις. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη ὁ σχεδιασμὸς τῆς Ἀθήνας, ὁ ὁποῖος, μὲ τὴ βεβαρημένη ἱστορικὰ καὶ σχεδὸν ὑποταγμένη στὴν παρουσία τῶν ἀρχαίων καταλοίπων συλλογιστικὴ του, ρίχνει τὸ κύριο βάρος σὲ μορφολογικὲς καὶ τοπολογικὲς ἀποφάσεις, ἀποτελεῖ μᾶλλον τὴν ἐξαιρέση παρὰ τὸν κανόνα.

Ἐλάχιστα μόνο γραπτὰ τεκμήρια αὐτοῦ τοῦ ὀλιγαρχοῦς πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ, πού κυφοφόρησε ὁμως τόσες ριζοσπαστικὲς καινοτομίες, μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ. Ἀπὸ δύο πηγὲς διαφορετικῆς φύσεως (καὶ μὲ ἀπόσταση ἑπτὰ χρόνων μεταξὺ τους) μποροῦμε ὡστόσο νὰ διαπιστώσουμε πὼς οἱ βασικὲς ἐπιλογὲς εἶναι σταθερές. Πρόκειται κατ' ἀρχὴν γιὰ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ λοχαγοῦ τοῦ Μηχανικοῦ Σταμάτη Βούλγαρη μὲ τὸν κυβερ-

νήτη Ίωάννη Καποδίστρια κατά τὸ ἔτος 1828, πού ἀφορᾷ τὴν ἀνάπλαση τοῦ Ναυπλίου καὶ τοὺς ὅρους ἀνοικοδόμησης τῆς κατεστραμμένης ἀπὸ τὸν πόλεμο Πάτρας. Ὁ Βούλγαρης στὶς ἐπιστολές του προτείνει διάφορα μέτρα πού τὰ ἐντάσσει στὰ σχέδιά του, βρίσκοντας ἔτσι τὴν εὐκαιρία νὰ εἰσηγηθεῖ τὸν ἐνδεδειγμένο τρόπο ἀναμόρφωσης τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Οἱ ἰδέες τοῦ Βούλγαρη, ὁ ὁποῖος ἐπιδιώκει νὰ γίνουν μικρὰ μὲν, ἀλλὰ συγκεκριμένα βήματα πού θὰ ὀδηγήσουν «ἀπὸ τὴν βαρβαρότητα στὸν πολιτισμό», βρίσκουν τὴν ἀμέριστη συγκατάθεση τοῦ Κυβερνήτη.

Ἀπὸ τὰ μέτρα πού προτείνει – ὑπὸ τὴ μορφή πρακτικῶν ὀδηγιῶν – διαφαίνονται ὀριζόμενες ἀρχές. Σύμφωνα μὲ αὐτὲς σὲ μία «σύγχρονη» πόλη εἶναι ἀπαραίτητα:

- ἡ ὑγιεινὴ, δηλαδή καθαρὸς ἀέρας, ἄφθονη παροχὴ νεροῦ καὶ καθαριότητα τῶν δημόσιων χώρων·
- ἡ κανονικὴ δόμηση·
- ἡ συνδεδεμένη μὲ τὴν προηγούμενη – ὡς προϋπόθεσή της – ἀκριβὴς χωρομέτρηση τῆς πόλης·
- ὁ σχεδιασμὸς εὐρυχώρων καὶ κανονικῶν ὁδῶν, καθὼς καὶ ἀναλόγων πλατειῶν·
- ἡ κατασκευὴ μιᾶς περιφερειακῆς λεωφόρου πλούσια φυτευμένης πού νὰ λειτουργεῖ ὡς περίπατος καὶ συλλεκτῆρια ὁδός·
- ἡ ὀνοματοθεσία τῶν ὁδῶν·
- ἡ χωροθέτηση τῶν πρὸς ἀνέγερση δημοσίων κτηρίων·
- ἡ διαίρεση τῆς πόλης σὲ συνοικίες ἢ ἑνορίες.

Ὁ Βούλγαρης στὰ κείμενά του δὲν τάσσεται ρητὰ ὑπὲρ ἐνὸς ὀδικοῦ δικτύου μὲ ὀρθογώνιο κἀνναβο· ἐν τούτοις τὰ πολεοδομικὰ σχέδιά του γιὰ τὸ Ναῦπλιο καὶ τὴν Πάτρα ἀποδεικνύουν πὼς ὑπὸ τὸν ὄρο «κανονικαὶ ὁδοὶ» ἐννοεῖ δρόμους πού τέμνονται ὀρθογώνια. Ὡστόσο ἤδη στὰ πρῶμα αὐτὰ σχέδια δὲν ἀπαντᾷμε ἓνα αὐστηρὰ ἐνιαῖο καὶ μονότονο σύστημα ὀρθογωνίων οἰκοδομικῶν τετραγώνων, ἀλλὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα διαφορετικοῦ σχήματος καὶ ἐμβαδοῦ, πού σὲ συνδυασμὸ μὲ συνοικίες διαφορετικοῦ προσανατολισμοῦ προσδίδουν ποικιλία στὴν ἐνότητα. Αὐτὴ ἡ εὐελιξία στὴ χρῆση τοῦ ὀρθογώνιου συστήματος χάραξης τῶν ὁδῶν παραμένει καὶ κατὰ τὴ μετέπειτα περίοδο χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν νεοσύστατων ἑλληνικῶν πόλεων.

Τὸ ἄλλο κείμενο πού ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἔρχεται δεῦτερο χρονικὰ καὶ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς συστηματοποίηση τῶν σχεδιαστικῶν ἀρχῶν πού διέπουν τὰ σχέδια τοῦ Πειραιᾶ, τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἑρέτριας, πού ἐξεπὸνήσαν οἱ Κλεάνθης καὶ Schaubert. Πρόκειται γιὰ τὸν πρῶτο οἰκοδομικὸ νόμο τῆς χώρας, πού θεσπίσθηκε ἀπὸ τὴν Ἀντιβασιλεία κατὰ τὸ ἔτος ἐνηλικίωσης τοῦ Ὁθωνος (ΦΕΚ 19, διάταγμα ἀπὸ 15/27 Μαΐου 1835). Αὐτὸ τὸ διάταγμα-πλαίσιο, ὀρίζοντας ἀφ' ἐνὸς κάποιες ἀρχές χωροταξικοῦ σχεδιασμοῦ, ἀφ' ἑτέρου οἰκοδομικοὺς καὶ μορφολογικοὺς τρόπους, συστηματοποιεῖ τοὺς βασικοὺς ὅρους «ὑγιεινῆς οἰκοδομῆς πόλεων καὶ κωμῶν». Ἔτσι στὰ 29 ἄρθρα του καθορίζονται οἱ ἑξῆς κατευθυντήριες γραμμές:

- ὀρίζονται οἱ προϋποθέσεις – ἀπὸ ἄποψη ὑγιεινῆς, ὑποδομῆς καὶ γεωγραφικῆς θέσης – γιὰ τὴν ἀνέγερση νέων πόλεων (ἄρθρα 1-4)·
- καταργεῖται ἡ ὀχύρωση καὶ προστασία τῶν οἰκισμῶν μὲ «περιτειχίσματα, τοίχους πόλεων, βάραθρα, τοιχώματα καὶ τὰ ὅμοια» (ἄρθρο 5)·

- δίνονται λειτουργικές οδηγίες για τὸ σχέδιο τῶν πόλεων: ὀρίζονται εὐθεῖες ὁδοὶ ποὺ «κόπτονται ὀρθογωνίως», μετρίου, ὡστόσο τουλάχιστον 6 μέτρων, πλάτους, καὶ πλατεῖες «οὐχὶ ὁμως ὑπερβολικοῦ μεγέθους», κατανεμημένες σὲ ὅλη τὴν πόλη· ἐπίσης ὀρίζεται ἡ κατασκευὴ ὑπόγειου ἀποχετευτικοῦ δικτύου «ὕδατων καὶ ἀκαθαρσιῶν» (ἄρθρα 6-9)·
- γιὰ τὶς κῶμες καὶ τὰ χωριά συνιστᾶται μία στρογγυλὴ ἢ τετράγωνη πλατεία, ἐνῶ ὀρίζεται ὅτι ἡ ἐκκλησία καὶ τὰ ἄλλα δημόσια καταστήματα ὀφείλουν νὰ βρίσκονται «περὶ τὸ μέσον τῆς κώμης» (ἄρθρο 10)·
- τὸ πόσιμο νερὸ θὰ ἐξασφαλίζεται «διὰ ὑδραγωγείων, δεξαμενῶν καὶ φρεάτων», ἀπαγορεύεται ἡ γειτνίαση αὐτῶν τῶν ἐγκαταστάσεων μὲ «τέλματα, ἀποπάτους ἢ ὄχετους ἀποπάτων, θησιμαίων καὶ νεκροταφεῖα ἢ ἄλλα βλαβερὰ ἐργαστήρια» (ἄρθρα 11-12)·
- γιὰ τὴν ἀνέγερση ἰδιωτικῶν κτηρίων ἀπαιτεῖται «γενικῶς» ἄδεια οἰκοδομῆς ὑπὸ τὴ μορφὴ «ἐγκρίσεως τοῦ σχεδίου ἀπὸ ἐμπειροτέχνο ἄνδρα» (ἄρθρο 13)·
- ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀρόφων δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνει «γενικῶς» τοὺς δύο, καὶ αὐτὸ κυρίως λόγῳ τοῦ κινδύνου σεισμοῦ (ἄρθρο 13)·
- ὀρίζονται λεπτομέρειες τεχνικῆς φύσεως γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν κτηρίων: «ἄρμοδια τοποθεσία τῆς καπνοδόχης καὶ τῶν ἀποπάτων», καθὼς καὶ ἡ κατασκευὴ στέγης «ὅσον δυνατὸν ἀνωτέρας κινδύνου πυρκαϊᾶς», σκεπασμένης μὲ «κεραμίδια, ἄρδωσίαν σχιστὴν λίθον ἢ μέταλλον»· ἐπίσης συνιστᾶται νὰ ἀποφεύγεται ἡ ἐπίχριση τῶν κτηρίων μὲ «ἐλαιόμικτες» βαφές καὶ βερνίκια, διότι βλάπτουν τὴν ὑγεία, ἐνῶ νεόκτιστα σπίτια πρέπει νὰ κατοικοῦνται ἀφοῦ «ξηρανθοῦν πλήρως»· ἡ ἐπιτήρηση ὄλων αὐτῶν τῶν κατασκευαστικῶν διατάξεων ἀνατίθεται στὴν ἀστυνομία (ἄρθρα 13-15)·
- τὰ δημόσια καταστήματα ὀφείλουν νὰ κατανέμονται «ἄρμοδίως» καὶ «εἰς ὅσον ἔνεστιν ἐλευθέρους [ἀναπεπταμένους] τόπους» [ὁ νομοθέτης ἐννοεῖ ἐδῶ προφανῶς σὲ ἀνοιχτὸ χῶρο] (ἄρθρο 16)·
- διατάσσεται αὐστηρὴ ἀπομόνωση, στὸν χῶρο, τῶν ὀχλουσῶν χρήσεων: «Νοσοκομεῖα, σωφρονοστήρια εἴτε φρενοβλαβεῖα, εἰρκαὶ καὶ ἐργατικαὶ φυλακαὶ», ἀλλὰ καὶ «στάβλοι» πρέπει νὰ ἀνεγείρονται «ὅσον τὸ δυνατὸν ἔξω τῆς πόλεως»· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ σφαγεῖα καὶ ἐκδορεῖα, τὰ ὁποῖα «βάλλονται ἔξω τῆς πόλεως παρὰ τὴν θάλασσαν, ποταμὸν ἢ ρύακα»· τὰ νεκροταφεῖα πρέπει νὰ καταφυτεύονται μὲ «δένδρα καὶ θάμνους» καὶ νὰ «βάλλονται ὁμοίως εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν τῆς πόλεως», ἐνῶ γιὰ τὴν ἐγκατάσταση μιᾶς ὀλόκληρης σειρᾶς «βιομηχανικῶν» καὶ «τεχνικῶν καταστημάτων», ποὺ ἔχουν «βλαβερὰν καὶ ἐπικίνδυνον ἐπιρροήν», ἀπαιτεῖται εἰδικὴ ἀστυνομικὴ ἄδεια (ἄρθρα 17-24)·
- οἱ δημόσιοι χῶροι [ὀδοὶ καὶ πλατεῖες] δὲν ἐπιτρέπεται νὰ γίνονται «ἀδιάβατοι ἢ νὰ φράσσονται» οὔτε μὲ ἐμπορεύματα οὔτε μὲ οἰκοδομικὰ ὑλικά (ἄρθρο 25), καὶ τέλος
- «πέριξ καὶ πλησιόχωρα» τῶν πόλεων καὶ κωμῶν πρέπει νὰ «ἐξοικονομῶνται περὶπατοι καὶ ἄλωαί» (ἄρθρο 26).

Μὲ τὶς προηγούμενες γενικὲς κατευθύνσεις λειτούργησε ὁ πολεοδομικὸς σχεδιασμὸς στὴν Ἑλλάδα μὲ σχετικὴ ἀποτελεσματικότητά μέχρι τὸ ἔτος 1923, σχεδὸν ἕναν αἰῶνα δηλαδή! Βέβαια τὸ νομοθέτημα αὐτὸ δὲν προέβλεπε διαφοροποιημένα ἐργαλεῖα ἀστικῆς

μορφολογίας, όπως: διαφορετικούς τύπους κτηρίων, καθορισμένα ποσοστά κάλυψης και συντελεστές δόμησης ή μορφολογικές οδηγίες για το σχήμα της στέγης, τα προεξέχοντα αρχιτεκτονικά στοιχεία και τις παρόδιες στοές. Επίσης έλειπαν ακόμη παντελώς οι τεχνικές προδιαγραφές για τη χάραξη και κατασκευή του οδικού δικτύου, καθώς και λεπτομερείς διατάξεις σχετικές με τις χρήσεις. Λόγω όμως της περιορισμένης αύξησης του πληθυσμού των ελληνικών πόλεων μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, τα προαναφερθέντα μέτρα απέδειχθησαν εργαλείο εν τέλει κατάλληλο και επαρκές.

Το εύρος της καινοτομίας που εισήγαγε η νομοθεσία αυτή μπορούμε να το καταλάβουμε μόνο αν αναλογισθούμε την προγενέστερη κατάσταση των οικισμών της χώρας. Ευθύγραμμες οδοί με σταθερό πλάτος και αποχέτευση ήταν κάτι πρωτόγνωρο για τα ελληνικά δεδομένα της εποχής. Πρώτη φορά εισάγεται ή σχεδιασμένη κατανομή των πλατειών και των δημοσίων καταστημάτων στο σώμα της πόλης, και ορίζεται, επίσης, πρώτη φορά, ο μέγιστος αριθμός επιτρεπόμενων ορόφων για τα ιδιωτικά κτίσματα. Η ανέγερση κτηρίων ειδικών χρήσεων, όπως νοσοκομείων, φρενοκομείων και φυλακών έξω από την πόλη, σε συνδυασμό με την κατάργηση των τειχών, δείχνει πως το ιδεώδες πλέον είναι ή ανοικτή πόλη ή ικανή να εξελιχθεί στον χώρο. Επίσης αδιανόητες μέχρι τότε στη χώρα ήταν οι ρυθμίσεις οι σχετικές με την εξασφάλιση της δομικής ποιότητας των ιδιωτικών κτηρίων μέσω δεσμευτικών τεχνικών προδιαγραφών.

Η εισαχθείσα ειδική έγκριση για την εγκατάσταση οχλουσών χρήσεων και η απομάκρυνσή τους από τις περιοχές κατοικίας την εποχή εκείνη, ήταν ένα κοινωνικό μέτρο εξαιρετικά προοδευτικό ακόμα και για τα δεδομένα της Κεντρικής Ευρώπης. Επακόλουθο της προηγούμενης ρύθμισης είναι ότι «βιομηχανικά και τεχνικά καταστήματα» εγκαθίστανται κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα με συνέπεια στην περιφέρεια της πόλης (τό βλέπουμε αυτό στην Πάτρα, στην Ερμούπολη, στην Αθήνα).

Καινοτομία αποτελεί επίσης η εγκατάσταση δημοτικών νεκροταφείων στις παρυφές των οικισμών, γιατί μέχρι τότε οι νεκροί θάβονταν στα κοιμητήρια δίπλα στις ένοριακές εκκλησίες. Η δημιουργία φυτεμένων οδών περιπάτου – ως χώρων αναψυχής των κατοίκων – δείχνει ότι λαμβάνεται υπ' όψιν η ανάγκη ύπαρξης χώρων πρασίνου στην πόλη, πράγμα επίσης καινοφανές. Έτσι κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα δημιουργήθηκαν μικρότερα ή μεγαλύτερα άλση στις παρυφές όλων σχεδόν των χωριών και των κωμοπόλεων της Ελλάδος, που ακόμα και σήμερα ορίζουν τη φυσιογνωμία τους.

Ο STAUFFERT ΩΣ ΧΡΟΝΙΚΟΓΡΑΦΟΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΗΣ

Θα ήταν τολμηρό και συγχρόνως άτοπο έγχείρημα ή περιγραφή και έρμηνεία του φρονήματος και των κινήτρων ενός δημοσίου λειτουργού 170 χρόνια μετά την εποχή της δράσης του. Τέτοιου είδους αναδρομικά «ψυχογράμματα» βασίζονται κυρίως σε αποφάνσεις και κρίσεις συγχρόνων του «αναλυομένου», που στην περίπτωση του Stauffert δεν διαθέτουμε. Μπορούμε όμως αντ' αυτού να προσπαθήσουμε να αντλήσουμε από το ίδιο το κείμενό του μία απάντηση στο ερώτημα ποιές ήταν οι προθέσεις, τα κίνητρα και η νοοτροπία του συντάκτη του. Αυτό είναι ένα πολύ πιο θεμιτό έγχείρημα από την απόπειρα

μιᾶς ἀπλουστευτικῆς καὶ συχνὰ αὐθαίρετης ἐκ τῶν ὑστέρων ἐρμηνείας τοῦ χαρακτήρα του. Βέβαια ἡ ὑποκειμενικότητα τοῦ σχολιαστῆ ὑπείσέρχεται καὶ στὴν ἐρμηνεία τοῦ γραπτοῦ τεκμηρίου, ὥστόσο ὁ ἀναγνώστης ἔχει πάντα τὴ δυνατότητα νὰ ἀνατρέξει στὸ κείμενο, πράγμα πού τοῦ ἐπιτρέπει νὰ διαμορφώσει προσωπικὴ ἄποψη καὶ νὰ θέσει τὴν κρίση τοῦ σχολιαστῆ ὑπὸ ἔλεγχο.

Ἐστιάζομε τὴν προσοχή μας στὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ Stauffert. Κύρια χαρακτηριστικά του εἶναι ὁ πραγματισμός, ἡ νηφαλιότητα καὶ ἡ εἰλικρίνεια. Ὅτι ἔχει νὰ πεῖ ὁ συντάκτης του τὸ λέει εὐθέως καὶ σαφῶς. Ἡ κριτικὴ, οἱ ἐπισημάνσεις τῶν ἐλλείψεων, ἀκόμα καὶ οἱ μομφές, γίνονται ἀνοικτά. Ὁ Stauffert δὲν ξέρει τί θὰ πεῖ ὑπαινιγμός, εἰκασία, δολιότητα. Αὐτὸ κατ' ἀρχὰς προδιαθέτει τὸν ἀναγνώστη θετικὰ ἀπέναντι στὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο εἶναι πλούσιο σὲ πληροφορίες. Τίθεται ὅμως τὸ ἐρώτημα τῶν κινήτρων καὶ τῶν προθέσεων αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου. Ἀναφέραμε ἤδη ὅτι ὁ συντάκτης του ἔχει ὡς στόχο τὸν δημόσιο ἀπολογισμό τῆς δράσης του ὡς τεχνικοῦ ὑπαλλήλου τοῦ δημοσίου καὶ ταυτόχρονα τὴ μετάδοση θεμελιωδῶν γνώσεων γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ καὶ γιὰ τὶς πόλεις τῆς νέας Ἑλλάδος. Ὁ διορατικὸς ἀναγνώστης ὥστόσο διακρίνει καὶ κάποιους ἄλλους καλυμμένους στόχους: ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἀπόπειρα νὰ ὑπερασπισθεῖ μὲ ἐπιχειρήματα τὴ δική του δράση, ἀφ' ἑτέρου τὴν κριτικὴ ἀποτίμηση τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς πραγματικότητος στὴν Ἑλλάδα.

Ὁ Stauffert προβάλλει τὸν ρόλο του ὡς ἀνθρώπου πού νοουθετεῖ τὸν ἀναγνώστη καὶ ὑπερασπίζεται τὴ νομιμότητα, πού προσπαθεῖ νὰ διορθώσει ὅ,τι προκαλεῖ ἡ ἀνικανότητα τῆς κυβέρνησης καὶ ἡ διαφθορὰ τῶν πολιτῶν. Ἐτοί στὴν Ἀθήνα ἀγωνίζεται νὰ παραμείνει ἀδόμητος ὁ χῶρος πού περιβάλλει ἄμεσα τὰ σπουδαιότερα ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς πόλης, συντάσσει κατάλογο τῶν καταπατημένων οἰκοπέδων, ἐκπονεῖ τὸ πρῶτο σχέδιο ἐπέκτασης τῆς πόλης, δηλαδὴ τοῦ προαστίου Νεάπολη, ἀλλὰ τὸ σχέδιό του ἐμπλέκεται στὰ γρανάζια τῆς γραφειοκρατίας, προτείνει τὴ διαμόρφωση νέων πλατειῶν στὴν παλαιὰ πόλη, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ πρόταση ματαιώνεται ἀπὸ «τὶς μηχανορραφίες καὶ τὶς ἐπενέργειες τῆς ἰδιοτέλειας» κλπ. Στὴ Σπάρτη ἡ ἐπέμβασή του ὥστε νὰ προχωρήσει ἡ οἰκοδόμησις τῆς νέας πόλης εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ τὸν ἀπειλήσουν μὲ ἀπόλυση. Γενικὰ στὸ κείμενο ὑπογραμμίζονται ἡ ἀκεραιότητα τοῦ ἀρχιτέκτονος τοῦ δήμου καὶ ἡ στράτευσί του στὴν ὑπηρεσία τοῦ δημοσίου συμφέροντος.

Πολὺ πιὸ προβληματικὴ ἀπὸ τὴν ἔμμεσα θετικὴ σκιαγράφηση τοῦ ἑαυτοῦ του εἶναι ἡ μονομέρεια καὶ ἡ προκατάληψη μὲ τὴν ὁποία διατυπώνει τὶς κατηγορίες του τόσο ἐναντίον τῆς κυβέρνησης καὶ διαφόρων ὑπηρεσιῶν (τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου, τῆς ἀστυνομίας), ὅσο καὶ ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν. Δὲν ἀμφιβάλλομε γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ὀρθότητα τῶν μομφῶν, ἀλλὰ θεωροῦμε ἀπαράδεκτο τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐκφράζει τὴν ἀγανάκτησή του ὁ Stauffert. Διότι ναι μὲν φαίνονται εὐλογες καὶ ἀρκετὰ κοντὰ στὴν ἀλήθεια οἱ καταγγελίες του γιὰ τὶς συνθήκες πού ἐπικρατοῦσαν τότε στὴ χώρα, γιὰ τὶς αὐθαιρεσίες τῆς κυβέρνησης πού προβαίνει σὲ ἀπαλλοτριώσεις χωρὶς ἀποζημιώσεις¹⁴, γιὰ τὴν ἀνικανότητα καὶ τὴ διαφθορὰ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου, τῶν δικα-

14. Τὶς αὐθαιρεσίες αὐτὲς ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ George Finlay στὸ βιβλίο του *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation* (Λονδίνο 1836) 94 κέ.

στικῶν ἀρχῶν ἢ τῆς ἀστυνομίας καὶ γιὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἀπειθείας καὶ τῆς ἰδιοτέλειας ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς Ἀθηναίους πολίτες, πλὴν ὅμως ὁ ἀποκλειστικὰ ἐπιπληκτικὸς καὶ μεμφίμοιρος τόνος τῶν παρατηρήσεών του μειώνει δυστυχῶς τὴν πειστικότητα τοῦ κειμένου του ὑποβιβάζοντάς το στὸ ἐπίπεδο τῆς σκανδαλοθηρικῆς δημοσιογραφίας ἢ μικρόψυχης πολεμικῆς.

Πιὰ τοὺς Ἕλληνες ἐν γένει ὁ Stauffert μόνο ὑποτιμητικὰ λόγια ἔχει νὰ πεῖ. Εἶναι γι' αὐτὸν μία συνεχῆς πηγὴ ἀπογοήτευσης¹⁵. Τὸ ὅτι δὲν προσπαθεῖ νὰ κρύψει αὐτὴ του τὴν ἀπογοήτευση δείχνει ὅτι εἶναι εἰλικρινής· τὸ γεγονός ὡστόσο ὅτι δὲν βρίσκει οὔτε μία αἰτία γιὰ νὰ δικαιολογήσει τοὺς Ἕλληνες ἢ νὰ ἐξηγήσει τίς συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὴ χώρα, δείχνει τὸν περιορισμένο του ὀρίζοντα. Ὁ κατώτερος ὑπάλληλος ἀπὸ τὴν «ἀνεπτυγμένη» κεντρικὴ Εὐρώπη ἀναλαμβάνει τὸν ρόλο τοῦ ἀναπτυξιακοῦ βοηθοῦ μιᾶς χώρας, στὴν ὁποία ἐπικρατοῦν ἀκόμα οἱ χαώδεις συνθήκες τῶν πρώτων χρόνων μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή της, καὶ τὸ μόνο ποὺ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκφράσει εἶναι ἡ κατάπληξή του γιὰ τὴν καθυστέρηση, γιὰ τὴν ἀπουσία συλλογικοῦ φρονήματος καὶ τὴν πονηριὰ τοῦ γηγενοῦς πληθυσμοῦ! Αὐτὴ ἡ ἐκπληξη, αὐτὴ ἡ ἀπογοήτευση καὶ ἡ ἀγανάκτηση εἶναι συναισθήματα εἰλικρινῆ καὶ ἐπίσης κατανοητὰ· ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ θετικὴ πτυχή τῆς προσωπικότητος τοῦ Stauffert τὸ γεγονός ὅτι ἐρχόμενος σὲ ἐπαφὴ μὲ μία ξένη χώρα (σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση μὲ τὴν Ἑλλάδα) δὲν κατόρθωσε νὰ διεισδύσει κάπως βαθύτερα στὴν κοινωνικὴ τῆς πραγματικότητα.

Ἡ ἀντίδρασή του ἀπέναντι στίς ἐλληνικὲς συνθήκες εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ μὲν ἀλλὰ γεμάτη κατανόηση κρίση λογίων καὶ ἐμπειρῶν ἀνδρῶν ποὺ ἐπισκέφθηκαν τότε τὴν Ἑλλάδα, ὅπως ὁ Leo von Klenze ἢ ὁ πρίγκιπας Rüdiger-Muskau. Οὔτε αὐτοὶ φείδονται βέβαια ἀρνητικῶν κρίσεων, ὡστόσο οἱ δηλώσεις τους δὲν ἐκτρέπονται ποτὲ σὲ κατηγορίες, πόσον μᾶλλον σὲ ἐπιθέσεις, ἐνῶ ταυτοχρόνως δὲν κρύβουν τὸν θαυμασμό τους γιὰ τίς ἔμφυτες θετικὲς ιδιότητες τοῦ Ἕλληνοσ καὶ γιὰ τὴν ἐθνικὴ του παλιγγενεσία. Ὁ Klenze μιλάει μὲ κατανόηση λέγοντας ὅτι «ὅλες οἱ ἔμφυτες ἀρετὲς [τῶν Ἑλλήνων] ἀφανίσθηκαν, δὲν γινόταν ἀλλιῶς, καὶ ἀντεστράφησαν κάτω ἀπὸ τίς φρικτὲς τουρκικὲς ἐπιρροές» καὶ «γνωρίζοντας ἀκριβῶς τὰ πράγματα» συνεχίζει ἐκθειάζοντας τὴν πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ παλιγγενεσία τῶν Ἑλλήνων¹⁶. Καὶ ὁ Rüdiger-Muskau, ἀφοῦ ἀπαριθμεῖ

15. Μόνο μία φορὰ διατυπώνει μὲ μεγάλο κόπο μία θετικὴ κρίση γιὰ τοὺς Ἕλληνες: Κάθε Ἕλληνας δείχνει ἔφεση πρὸς τὴ μάθηση, συλλαμβάνει γρήγορα, ἔχει μυαλό, ἀκόμα καὶ πνεῦμα, γράφει, καὶ ἀμέσως μετὰ σπεύδει νὰ μειώσει τὴν κρίση του αὐτὴ συμπληρώνοντας: «ἀλλὰ δὲν μαθαίνει τίποτε σὲ βάθος».

16. «Θὰ περάσουν πολλὲς γενιὲς ἀκόμα ὥσπου νὰ σβήσουν ἀπὸ τὴ χώρα καὶ τοὺς ἀνθρώπους τὰ φοβερὰ ἔχνη τῆς Τουρκοκρατίας. Ὅλα τὰ φυσικὰ χαρίσματα τοῦ ἔθνους, ὅλες οἱ ἔμφυτες ἀρετὲς του ἀφανίσθηκαν, δὲν γινόταν ἀλλιῶς, καὶ ἀντεστράφησαν κάτω ἀπὸ τίς φρικτὲς τουρκικὲς ἐπιρροές.

Αὐτὴ εἶναι ἡ ιδιότητα τοῦ δεσποτισμοῦ, εἴτε νὰ καταπνίγει εἴτε νὰ διαστρέφει καὶ νὰ μεταβάλλει σὲ κακὸ καθετὶ ἀγαθὸ καὶ εὐγενὲς ποὺ ἐνυπάρχει στὰ ἔθνη ποὺ καταπιέζει. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ μὲ τοὺς Ἕλληνες. Ἡ τουρκικὴ καταπίεση μεταμόρφωσε τὴν πίστη καὶ τὴν εὐσέβειά τους σὲ δεισιδαιμονία, τὴν ἐξυπνάδα σὲ πονηριὰ καὶ δολιότητα, τὸ φίλεργο καὶ ἐμπορικὸ πνεῦμα σὲ ἀπληστία καὶ ἀπάτη, τὴ γενναιότητα σὲ βαναυσότητα καὶ ἀπανθρωπία, τὴν αὐτεπίγνωση σὲ ματαιοδοξία καὶ ἀλαζονεία, καὶ τὴν ἔμφυτη τάση πρὸς τὴν προσηνὴ εὐγένεια σὲ χαμερπὴ συμπεριφορὰ. Πόσο ἰσχυρὲς πρέπει νὰ ὑπῆρξαν ὡστόσο οἱ φυσικὲς καλὲς προδια-

εὔστοχα μὲ πνεῦμα δικαιοσύνης καὶ μὲ ὀξύνοια τὰ προτερήματα καὶ τὰ ἐλαττώματα τοῦ ἔθνικοῦ χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων, ἐκφράζει τὴν πεποίθησή του πὼς ὁ ἑλληνικὸς λαὸς θὰ ξανάνθιζε «ἐὰν τοῦ ἔδινε κανεῖς (...) τὸν ἀναγκαῖο χρόνον καὶ δὲν τοῦ παρακρατοῦσε τὰ μέσα ὥστε νὰ ἐνηλικιωθεῖ»¹⁷.

Εἶναι ἐνδεικτικὸ πὼς ἓνας τόσο διαφορετικὸς τρόπος θεώρησης – πού μάταια ἀναζητεῖ κανεῖς στὸν Stauffert – δὲν ἀπαντᾶται μόνον σὲ ἐπιφανεῖς Γερμανοὺς μὲ ἀνθρωπιστικὴ μόρφωση – ὅπως οἱ δύο προαναφερθέντες –, δηλαδὴ σὲ ἄτομα πού συμπαθοῦν σαφῶς τὴ χώρα καὶ τοὺς ἀνθρώπους της. Καὶ ὁ ἀπλὸς ἀνθυπολοχαγὸς Christoph Neezer, ὁ πρῶτος χριστιανὸς διοικητὴς τοῦ ὄχυροῦ τῆς Ἀκρόπολης (1833) καὶ ἀργότερα ἐπικεφαλῆς τῆς γερμανικῆς παροικίας στὸ Ἡράκλειο στὰ βόρεια τῆς Ἀθήνας, ἐκφράζει τὴν ἄποψη ὅτι «ἡ ἀντιβασιλεία δὲν εἶχε ἰδέα γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, πού ὁ χαρακτήρας του, παρὰ τὴ μακροαῖωνη ξένη κατοχή, ἦταν καλόκαρδος καὶ μποροῦσες εὐκολὰ νὰ τὸν κατευθύνει». Ὁ Νέζερ τονίζει στὴ συνέχεια ὅτι στὴν Ἑλλάδα δὲν ἐπικρατοῦν

θέσεις ἐνὸς ἔθνους, ὅπως συμβαίνει τώρα μὲ τοὺς Ἕλληνες, ὥστε νὰ ἀπελευθερωθεῖ μὲ δικές του προσπάθειες ἀπὸ τοὺς καταπιεστὲς του μετὰ καταπίεση δύο χιλιάδων ἐτῶν, καὶ μάλιστα τοὺς τέσσερις τελευταίους αἰῶνες ὑπὸ τὴν ἡλίθια τυραννικὴ κυριαρχία τῶν Τούρκων; Ποῦ, θὰ μποροῦσε νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεῖς, ὁ ὁποῖος, γνωρίζοντας ἀκριβῶς τὰ πράγματα, κρατεῖ ἴσως ἀποστάσεις ἀπὸ τὸν διδακτικὸ ἐνθουσιασμὸ καὶ τὸν πολιτικὸ σκεπτικισμό, ὑπάρχει στὴν ἱστορία ὠραιότερο παράδειγμα καταπιεζόμενου λαοῦ ἀγωνιζόμενου γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ ὑπαρξή του ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση;». Leo von Klenze, *Aphoristische Bemerkungen gesammelt auf seiner Reise nach Griechenland* (Berlin 1838) 90.

17. «Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἴδιον τὸν λαὸ καὶ τὸν χαρακτήρα του, ἐπιτρέπεται, καὶ δικαίως, νὰ πεῖ κανεῖς πὼς λίγοι λαοὶ μετὰ τόσο μακρόχρονη βαρβαρότητα καὶ καταπίεση θὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ διατηροῦν τόσο πολλὰ καλὰ ἰδιότητες. Κανένας δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς ἀρνηθεῖ τὸ ζωηρὸ, κοφτερὸ μυαλό, τὴ φιλοπατρία, τὴ γενναϊότητα, τὴν ὀλιγάρκεια, τὴν εὐγένεια, τὴν κοινωνικότητα καὶ τὴν ἐπιδεξιότητα. Μία μικρὴ δόση δολιότητος, κάποια κατάλοιπα δουλικότητος, κάποια τάση πρὸς τὴν τσιγκουνιά, περιέργεια, ἄγνοια, βρωμιὰ καὶ τεμπιλιά ὅπου τὸ ἐνδιαφέρον τους δὲν ἔχει ἀκόμα ξυπνήσει, καὶ συνάμα ἀνόσια ζήλεια μεταξύ τους, ἀκόμα καὶ ἀνευδοίαστη μανία ἐκδίκησης καὶ μία ἀρκετὰ ἀνεκτικὴ συνείδηση ὅσον ἀφορᾷ τὸ ‘δικό μου’ καὶ τὸ ‘δικό σου’, πράγμα πού θέτει συχνὰ σὲ

κίνδυνο περιοσιές καὶ ζωές – ἰδοὺ ποιὲς εἶναι οἱ σκοτεινὲς πλευρές [τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ]. Γενικὰ ὅμως φαίνονται τιμότεροι ἀπὸ ὅ,τι θὰ περιέμενε κανεῖς, γιὰτὶ προτιμοῦν νὰ ληστεύουν βίαια παρὰ νὰ κλέβουν κρυφά, πράγμα πού μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ οὕτως εἰπεῖν ἀρνητικὸ ἐπίτευγμα· καὶ μπορεῖ νὰ τρέφουν ἀμοιβαία καχυποψία μεταξύ τους καὶ ἀκόμα μεγαλύτερη ἀπέναντι στοὺς ξένους (καὶ ἔχουν ἀρκετοὺς λόγους νὰ τὸ κάνουν), ἐν τούτοις συχνὰ ἤξεραν νὰ ἐκτιμοῦν καὶ νὰ ἀνταποδίδουν εὐγενικὰ τὴν τολμηρὴ ἐμπιστοσύνη. Δὲν τοὺς βρίζω οὔτε χαμερπεῖς οὔτε ἀλαζόνες, καὶ σκληροὶ μοῦ φαίνεται ὅτι ἔχουν γίνεῖ μόνον ἐξ αἰτίας τόσων ποικίλων καὶ βαθύτατων προκλήσεων καὶ λόγῳ υἰοθέτησης τουρκικῶν ἠθῶν. Μὲ ἓναν τέτοιο λαό, ὁ ὁποῖος ἐκτὸς τούτου συνδυάζει τόσο ὑγιὲ κοινὸ νοῦ, ἔθνικὸ φρόνημα καὶ τέτοια ζωηρὴ φιλοδοξία μὲ τὴν εὐκόλη ἀποδοχὴ τῶν ἐλλείψεων σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς, μποροῦν σίγουρα νὰ ἐπιτευχθοῦν μεγάλα καὶ σπουδαῖα, ὅπως τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Σπάρτης, φθάνει νὰ κατορθῶνε κανεῖς νὰ τοῦ ἐξασφαλίσῃ μία νέα, κατάλληλη γι’ αὐτὸν ζωὴ πού νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ἰδιότητές του, νὰ ἀφύπνιζε τὸ ἐνδιαφέρον του γι’ αὐτὴ τὴ ζωὴ, καὶ ἐὰν τοῦ ἔδινε στὴ συνέχεια τὸν ἀναγκαῖο χρόνο καὶ δὲν τοῦ παρακρατοῦσε τὰ μέσα ὥστε νὰ ἐνηλικιωθεῖ». (Pückler-Muskau, Heinrich, Fürst von, *Südöstlicher Bildersaal. Griechische Leiden*, Stuttgart 1840, 176 κέ.).

βαρβαρότητα και άμορφωσιά, αντίθετα, στους άπλους και άφελείς (δηλ. άθώους) Έλληνες άπαντώνται πολλά πατριαρχικά ήθη. «Μόνο ή άπόλυτη έλλειψη σχολικής μόρφωσης και εκπαίδευσης δίνει την έντύπωση πώς δήθεν οί Έλληνες είναι αιώνας πίσω σέ όλους τούς τομείς τής γνώσης»¹⁸.

Άντίθετα στόν Stauffert άπαντώνται κρίσεις πού προκαλούν άπορία και δυσαρέσκεια σέ κάθε σκεπτόμενο άναγνώστη: θα πρέπει, λέει, νά «έξαλειφθεί ή άμβλύνοια τών κατοίκων άπέναντι στό ώραίο και τό πολιτισμένο». Άντί μόρφωση λοιπόν «έξάλειψη τής άμβλύνοιας»; Μόνο ένα προκατειλημμένο ή αυταρχικό πνεύμα μπορεί νά χρησιμοποιεί τέτοιο λεξιλόγιο! Φαίνεται πώς ή έλλειψη ψυχικής έπαφής του Stauffert με την έλληνική κοινωνία, την όποία ύπηρετήσε επί δέκα χρόνια, δέν του επέτρεψε νά μπει στή θέση του άλλου: απέχθεια για τίς συνθήκες πού επικρατοῦσαν στή χώρα και ύποτίμηση του χαρακτήρος τών Έλλήνων δημιουργοῦν ένα κλίμα συγκινησιακής φόρτισης και προκατάληψης. Επίσης πρέπει νά σημειωθεί και ή άπόστασή του άπό τούς Έλληνες στίς κοινωνικές έπαφές μαζί τους. Στίς πολυάριθμες σελίδες τής περιήγησής του βρίσκουμε μόνο περιγραφές τόπων και γεγονότων. Δέν αναφέρει ούτε λέξη για τούς συντάκτες τών σχεδίων τών νέων πόλεων, ούτε λέξη για τίς εκπολιτιστικές προσπάθειες πού καταβάλλουν οί κληρικοί και τά δημοτικά συμβούλια. Δέν κάνει ούτε μία νύξη για κάποια ένδιαφέρουσα προσωπικότητα άξια νά αναφερθεί.

Έκείνο όμως πού έντυπωσιάζει άκόμη περισσότερο είναι ή πλήρης άδιαφορία του Stauffert για τή φυσική όμορφιά τής Ελλάδος. Δέν άφιερώνει ούτε μία περιγραφή στό *genius loci* (πνεύμα του τόπου) φημισμένων σέ όλο τόν κόσμο τοπίων, όπως του Σουνίου, τών Δελφών ή τής Όλυμπίας. Μάταια άναζητεί κανείς στό κείμενό του κάποια έκφραση θαυμασμοῦ, όπως αυτή του Leo von Klenze: «Πρέπει νά γνωρίσει κανείς τόν αϊθέρα τής Ελλάδος, τόν ήλιο της και τόν χαρακτήρα του έλληνικού τοπίου, πού τά θέλγητρά του άναπτύσσονται μόνο στα μακρινά περιγράμματα, για νά συλλάβει την όμορφιά αυτού του θαύματος»¹⁹. Ο άρχιτέκτων του δήμου Αθηναίων παραμένει αντίθέτως πραγματιστής και στεγνός. Άλλά οί ιδιότητές του αυτές συντείνουν τελικά και στην άξιοπιστία του άρθρου του. Διότι στην περίπτωση του Stauffert την έλλειψη ευαισθησίας και συμπάθειας άναπληρώνει ή προσωπική γνώση του αντικεμένου πού πραγματεύεται. Κείμενα του 19ου αιώνας γραμμένα άπό ανθρώπους με μέθεξη για την Ελλάδα και τούς ανθρώπους της έχουμε πολλά, αντικεμενικές περιγραφές όμως τής ύφιστάμενης τότε κατάστασης σπανίζουν²⁰.

Η ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ ΤΟΥ STAUFFERT

Συνοψίζοντας θα μπορούσαμε νά πούμε ότι μετά την παρέλευση 167 έτών άπό την πρώτη δημοσίευση του άρθρου του Stauffert, ή άναδημοσίευση αυτού του σημαντικού

18. Christoph Neezer, *Lebenserinnerungen* (Κωνσταντινούπολη 1882· Αθήνα 1963, στα έλληνικά).

19. Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 173.

20. Μία άκόμη πραγματεία σύγχρονη του άρ-

τεκμηρίου που εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για την Ελλάδα της Οθωνικής εποχής, είναι ιδιαίτερος επιθυμητή. Άς σημειωθεί εδώ ότι το κείμενο αυτό βρίσκεται σε λίγες μόνον βιβλιοθήκες που έχουν την πλήρη σειρά της περιοδικής εκδόσεως του 19ου αιώνα *Allgemeine Bauzeitung*, και είναι γνωστό μόνο σε ειδικούς μελετητές της ιστορίας των νεότερων Αθηνών.

Η Έκθεση του Stauffert έχει βεβαίως αυτεξούσια σημασία και θα μπορούσε κάλλιστα να αναδημοσιευθεί ως έχει, μόνο με μία κατατοπιστική εισαγωγή. Διάφοροι λόγοι εν τούτοις μας προκαλούν στον έκτενη σχολιασμό της. Οί ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του Stauffert επί του πολεοδομικού σχεδιασμού της νεότερης Αθήνας χρειάζεται να συμπληρωθούν με συγκεκριμένες πληροφορίες που έχουμε σήμερα για τα θεσμικά μέτρα, τη διαδικασία εφαρμογής του σχεδιασμού αλλά και τις τεχνικές δομήσεως στην Ελλάδα της εποχής εκείνης. Η περιγραφή του έξ αλλου των πόλεων, των μνημείων και των αρχαιολογικών τόπων πρέπει να συμπληρωθεί αλλά και να διορθωθεί μετά από μία σύγκριση με άλλες αξιόπιστες πηγές της εποχής του. Λείπουν τέλος από το κείμενό του και ακριβείς πληροφορίες για τον σχεδιασμό των νέων πόλεων στην απελευθερωμένη Ελλάδα και για την προσωπικότητα των υπευθύνων του σχεδιασμού αυτού. Και αυτό το θέμα πρέπει να εμπλουτισθεί με τις γνώσεις της νεότερης πολεοδομικής έρευνας.

Ο σχολιασμός του άρθρου του Stauffert που επιχειρείται στην παρούσα έκδοση εκτείνεται λοιπόν πολύ πέρα από έναν απλό ύπομνηματισμό του κειμένου του. Άποσκοπεύεται εδώ αυτό που στη λόγια παράδοση καθιερώθη να ονομάζεται μία “*interprétation raisonnée*”, μία θεμελιωμένη έρμηνεία που εμπλουτίζει και συμπληρώνει το αρχικό κείμενο.

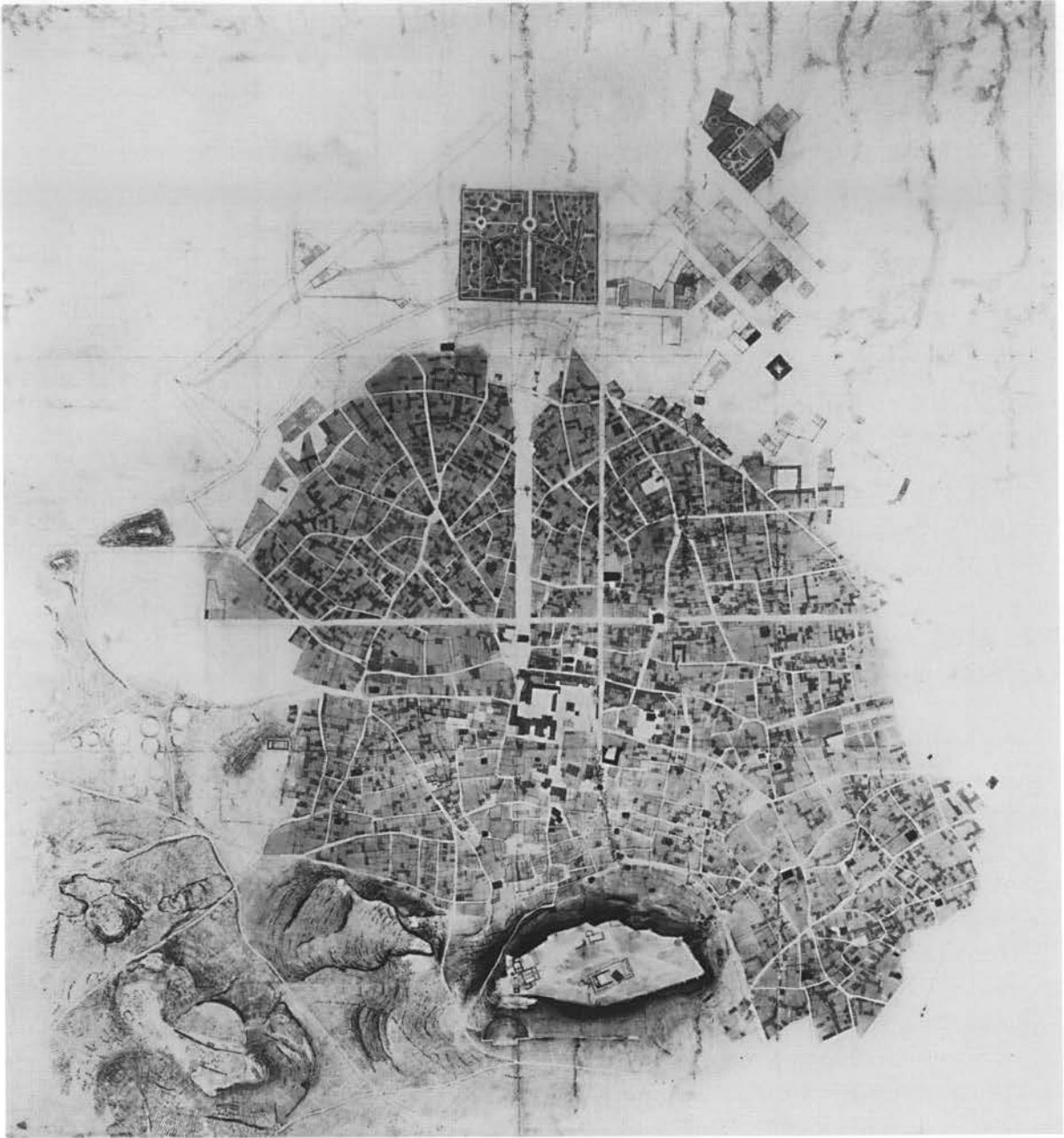
Κατά τη μετάφραση του άρθρου του Stauffert από τη γερμανική στην ελληνική γλώσσα έγινε ιδιαίτερη προσπάθεια πιστής αποδόσεως του περιεχομένου, που συνδυάζεται με μία σχετική έλευθερία που επιβάλλει ή αναπροσαρμογή της συντάξεως συμφώνως προς την έκφορά του ελληνικού λόγου. Για να επιτευχθεί ή κατά το δυνατόν καλύτερη αναγνωσιμότης του έργου προσετέθησαν τίτλοι θεματικών έννοιών που διαρθρώνουν το κείμενο. Οί τίτλοι αυτοί δέν υπάρχουν στο αρχικό κείμενο.

Η παρούσα αναδημοσίευση της Έκθέσεως του Stauffert εμπλουτίστηκε και με έναν σημαντικό αριθμό απεικονίσεων, που δέν έμπεριέχονται στην πρώτη έκδοση του έργου. Πρόκειται ως επί το πλείστον για παλαιά σχέδια και χάρτες από δημοσιεύσεις του 19ου αιώνα, που λειτουργούν επεξηγηματικά για το κείμενο.

Με την αντιπαράθεση του αρχικού κειμένου, των έκτενων σχολίων και των απεικονίσεων γίνεται ή προσπάθεια να ξαναζωντανέψει μπροστά μας ή πολύπτυχη εικόνα της Ελλάδος κατά την πρώτη δεκαετία του άνεξάρτητου έθνικού βίου.

θρου του Stauffert που την χαρακτηρίζει ή ακρίβεια και έχει ως θέμα τις οικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα της πρώιμης Οθωνικής περιόδου εĩ-

να το έργο του Friedrich von Zentner, *Das Königreich Griechenland in Hinsicht auf Industrie und Agrikultur* (Augsburg 1844).

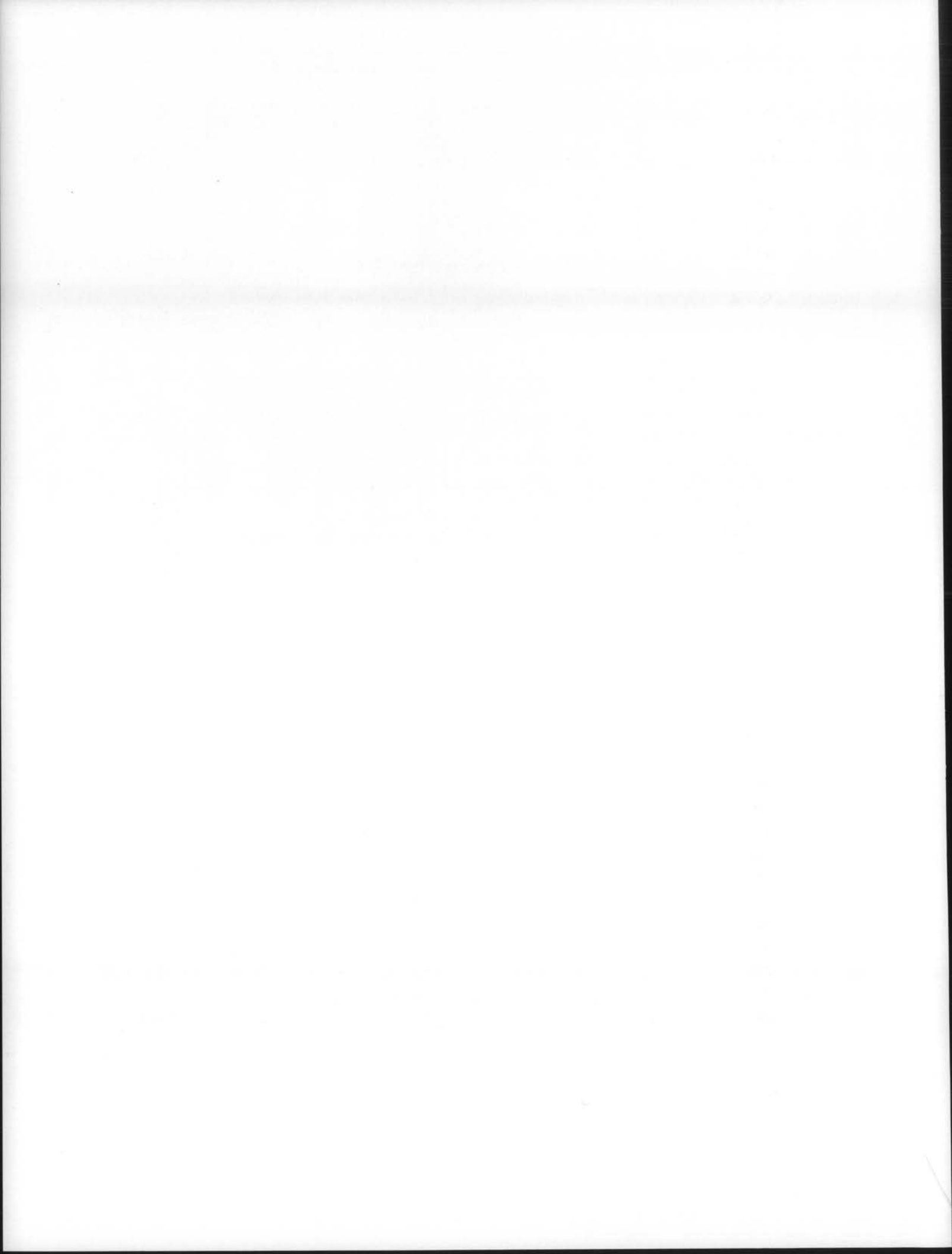
Άποτύπωση τῶν Ἀθηνῶν τοῦ ἔτους 1836. Τὸ λεγόμενον «Σχέδιον Stauffert».

FRIEDRICH STAUFFERT

Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ [ΝΕΑΣ] ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ
ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΣΗΜΕΡΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΣΚΟΡΠΙΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ F. STAUFFERT,
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΑΠΟ ΤΟ 1835 ΕΩΣ ΤΙΣ 15 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1843,
ΣΥΝΟΔΕΥΟΜΕΝΕΣ ΑΠΟ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ,
ΟΠΩΣ ΕΠΙΣΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΩΝ ΠΕΡΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΩΝ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ, ΚΑΘΩΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΕΧΝΙ-
ΚΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ.

*Κείμενο δημοσιευμένο (σὲ γερμανικὴ γλώσσα) στὸ Παράρτημα «Ἐφημερίδες» τῆς Allgemeine
Bauzeitung τῆς Βιέννης, στὰ τεύχη Μαρτίου ἕως Αὐγούστου τοῦ 1844.*

ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ: Η ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

Ἡ Ἑλλάδα, ἡ χώρα στήν ὁποία κατά τήν ἀρχαιότητα ἡ ἀρχιτεκτονική ἔφθασε τόσο ψηλά καί ἡ ὁποία, τουλάχιστον μέ τούς ναούς της, μᾶς δίνει ἀκόμη πρότυπα ἄξια σεβασμοῦ, ἔχει πέσει σήμερα τόσο στόν τομέα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὅσο καί τῶν ἄλλων τεχνῶν γενικά τόσο χαμηλά καί τὸ καλλιτεχνικό αἰσθητήριο τῶν κατοίκων της ἔχει τόσο ἀμβλυθεῖ πού θά χρειασθοῦν πολλά χρόνια ὥσπου νά φθάσει στό ἐπίπεδο τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης, καί αὐτὸ μόνο ἐάν καλλιεργηθοῦν περισσότερο ἡ τέχνη καί ἡ ἐπιστήμη, ἐάν δοθοῦν στή χώρα ἰσχυροὶ θεσμοὶ καί ἐξαλειφθεῖ ἡ ἀμβλύνοια τῶν κατοίκων ἀπέναντι στό ὠραῖο καί τὸ πολιτισμένο. Ὁ Ἕλληνας ἐδῶ καί αἰῶνες εἶναι συνηθισμένος μόνο στόν βλάχικο¹ τρόπο ζωῆς, δέν γνωρίζει παρὰ μόνον ὅτι ἀπαιτεῖ ἀπὸ αὐτόν ἡ ποιμενική ζωὴ καί ἡ καλλιέργεια τῶν ἀγρῶν (στό μέτρο πού τοῦ προσπορίζει τὰ ἀπαραίτητα πρὸς τὸ ζῆν)· ἀδιάφορος, προσπερνᾷ τὰ μνημεῖα πού διασώθηκαν ἀπὸ τήν καταστροφικὴ μανία καί τὴ διαβρωτικὴ ἐπενέργεια τοῦ χρόνου· ἔχει τόσο ἐλάχιστη εὐαισθησία ἀπέναντι σὲ αὐτὰ τὰ κατάλοιπα, πού μαρτυροῦν τὴν αἴσθηση τοῦ ὠραίου τῶν ἀρχαίων, ὥστε ὅταν βρῖσκει σπασμένα μέλη τους τὰ χρησιμοποιεῖ εἴτε ὡς πέτρες στὰ θεμέλια, ἰδίως ὅταν εἶναι μεγάλα, εἴτε τὰ μετατρέπει σὲ ἀσβέστη γιὰ νά κτίσει μ' αὐτὰ τὰ ἄτεχνα οἰκοδομήματά του². Πολλὰ

1. Βλάχοι: νομάδες ἀρομουνικῆς καταγωγῆς στήν περιοχή τῆς Πίνδου. Ὁ χαρακτηρισμὸς «βλάχος» καί τὰ παράγωγά του ἐνίοτε ὑπονοοῦν πρωτόγονη, ποιμενικὴ καταγωγή.

2. Ἐξίσου αὐστηρὴ εἶναι καί ἡ κρίση τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος (1834-1836) καί πρώτου καθηγητῆ ἀρχαιολογίας (1837-1843) στό Ὄθωνικό, σήμερα Καποδιστριακό, πανεπιστήμιο Λουδοβίκου Ρός (Ludwig Ross), γιὰ τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖον ἀντιμετώπιζε τὴς ἀρχαιοτήτες ὁ ἀθηναϊκὸς πληθυσμὸς:

«Πραγματικά ὅταν βλέπεις πῶς ἔχουν φερθεῖ καί πῶς ἐξακολουθοῦν νά φέρονται ἐδῶ στὰ μνημεῖα, ἀπορεῖς πού δέν ἔχουν ἀφανισθεῖ ὅλα. Ἄν καί ὡς καί οἱ κατώτερες τάξεις τοῦ νεότερου χρόνου, λόγω τῶν συχνότερων ἐπαφῶν μέ τούς Φράγκους καί τῆς Ἐπανάστασης πού ἀφύπνισε τὴν ἀνάμνηση τῶν προγόνων τους, τρέφουν μεγαλύτερο σεβασμὸ στήν ἀρχαία ἑλληνικὴ κληρονομία, ἡ καταστροφὴ ἀκολοθεῖ ἐνίοτε μπροστά στὰ

μάτια μας τὴ συνηθισμένη τῆς πορεία. Στὴν ὁδὸ Πειραιῶς, λόγου χάριν, μπροστά στόν Ἐλαιῶνα πάνω ἀπὸ μία δεξαμενὴ πού συγκεντρώνει τὸ νερὸ τῆς Καλλιρρόης [sic] μέσῳ ἑνὸς ὑπόγειου ἀγωγοῦ, ἦταν ἐντοιχισμένος ἓνας καλὰ διατηρημένος ἐπιτάφιος λίθος ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, κοσμημένος μέ κομπῆς ροζέτες καί ἐπιγραφὴ. Ὅταν πρὶν ἀπὸ λίγες ἡμέρες ὁ δρόμος μου με ἔφερε πάλι ἐκεῖ, εἶδα ὅτι ὁ λίθος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ μερικά «παληκάρια» ἢ κάποιους ἄλλους ἀχρηστούς σάν στόχος. Τὸν εἶχαν πετύχει πάνω ἀπὸ τριάντα σφαῖρες, καί ἡ καθεμιά εἶχε σκάψει στὸ μάρμαρο ἓνα βαθύλωμα μεγάλο σάν τάληρο, καί οἱ ροζέτες καί ἡ ἐπιγραφὴ εἶχαν καταστραφεῖ σχεδὸν ἐντελῶς.

Οἱ κίονες, καί ἰδίως οἱ ἐπιτάφιοι κιονίσκοι, κινδυνεύουν κυρίως ἀπὸ τὰ ἐλαιοτριβεῖα· σὲ κάθε ἐλαιοτριβεῖο θά βρεῖς ὅποσοδήποτε ἐνσωματωμένους μερικούς. Τὰ ὠραῖα ἀγγεῖα ἀπὸ συμπαγῆ μάρμαρο καί οἱ ἐπιτάφιοι λήκυθοι ἔχουν δύο κυρίως ἐχθρούς, τὸν καφέ καί τὸ ἄλατι· τὰ συμ-

μνημεία θά διετηροῦντο καλύτερα, ἢ ἀπὸ ἄλλα θά ὑφίσταντο ἀκόμη κάποια τμήματά τους, ἐὰν δὲν ὑπῆρχε αὐτὴ ἡ στωικὴ ἀδιαφορία· καὶ εἶναι βέβαιον ὅτι κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ξένης κατοχῆς οἱ Ἕλληνες κατέστρεψαν περισσότερα ἀρχαῖα ἀπὸ ὅ,τι οἱ ξένοι. Ὑπάρχουν περιοχὲς πού εἶχαν ἀρχαῖα κτίσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁμως δὲν ἔχει ἀπομείνει οὔτε ἴχνος, καὶ πού οἱ Τοῦρκοι καὶ ἄλλοι ξένοι δὲν τὶς πάτησαν ποτέ. Ὅσα βλέπουμε ἀκόμη, ὑπάρχουν εἴτε ἐπειδὴ ἡ καταστροφή τους ἦταν ἐπίπονη, εἴτε γιὰ τυχαίους λόγους, ἐπειδὴ λόγου χάριν μετατράπηκαν ὑπάρχοντα κτίσματα σὲ ἐκκλησίες ἢ συμπεριλήφθηκαν στὸ κτηριακὸ συγκρότημα μονῶν πού κτίσθηκαν ἐκεῖ, ὅπως συνέβη μὲ τὸν ναὸ τοῦ Θησεῶς³ (πού οἱ Ἕλληνες ἀκόμα τὸν ὀνομάζουν Ἄη-Πῶργη, γιὰ τὴ ἐκκλησία μέσα στὸ Θησεῖο

λεύουν καὶ τὰ μετατρέπουν εἴτε σὲ γουδιὰ γιὰ νὰ τρίβουν τὰ κουκιὰ τοῦ καφέ, εἴτε τὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ νὰ χτυποῦν πάνω σὲ μία μαρμάρινη πλάκα τὸ χοντρὸ θαλασσινὸ ἀλάτι καὶ νὰ τὸ κάνουν ψιλὸ γιὰ τὸ τραπέζι, μὲ συνέπεια, φυσικά, σύντομα νὰ τρίβονται καὶ νὰ χάνονται τὰ ἀνάγλυφα κοσμήματα καὶ οἱ ἐπιγραφές. Δὲν ὑπάρχει σχεδὸν χωριάτικο νοικοκυριὸ χωρὶς τέτοιο ἀντικείμενο, καὶ ποιὸς ξέρει ἂν δὲν ἔχουν τὴν ἴδια μοῖρα καὶ τὰ ὠραῖα ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ εἴδους πού βρῆκα σὲ ἐκκλησίες κοντὰ στὸ Μαρούσι. Ὅλα τὰ μαρμάρινα κατάλοιπα μὲ εὐθύγραμμες πλευρές, ἐπομένως καὶ οἱ περισσότερες ἐπιγραφές, ἀπειλοῦνται μὲ ἀφανισμό ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησι καὶ κυρίως ἀπὸ τὶς σκάλες, πού συνήθως εἶναι ἐξωτερικὲς καὶ συνδέουν τὸ ἰσόγειο μὲ τὸν πρῶτο ὄροφο. Οἱ σαρκοφάγοι ἔχουν μετατραπῆ σὲ σκάφες ἢ ποτίστρες· τὰ ἐπιστύλια σὲ ὀρθοστάτες θυρῶν ἐκκλησιῶν, ἀφοῦ προηγουμένως κατέστρεψαν τὶς ὠραῖες διακοσμῆσεις χαράζοντας χριστιανικοὺς σταυρούς, κλπ.

Καὶ σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προσθέσετε τὰ ἀσβεστοκάμινα, πού ἰδίως παλιότερα, ὅταν ὑπῆρχε ἀκόμα πολὺ μάρμαρο, καταβρόχθισαν ὀλόκληρους ἀρχαίους ναοὺς καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν μαρμάρινων ἐδράνων τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου! Αὐτὴ ἦταν, καὶ ἐν μέρει ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι, ἡ μοῖρα τῶν ἀρχαιοτήτων στὴν Ἑλλάδα!» (Ross, *Erinnerungen* 171-172).

Ἄλλὰ δίκαιος καὶ ἀμερόληπτος, καθὼς εἶναι ὁ Ρὸς, καταγράφει ἐπίσης καὶ τοὺς βανδαλισμοὺς γιὰ τοὺς ὁποίους εὐθύνονται οἱ ἄλλοδαποὶ ἐπισκέπτες στὴν Ἑλλάδα:

«Σχεδὸν κάθε φορὰ μετὰ τὴν ἐπίσκεψη ἐδῶ κάποιας ἀγγλικῆς ἢ γαλλικῆς φρεγάτας μὲ πενήντα ναυτικούς δοκίμους παρατηροῦμε νέους ἀκρωτηριασμούς τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης, συγκεκρι-

μένα στὰ κιονόκρανα καὶ τὰ ἐπιστύλια τῶν πτερῶν τῶν τριῶν μικρῶν ναῶν, στὰ ὁποῖα ἔχουν ἀνετη πρόσβαση καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ βουτυρόπαιδα ἀποκόβουν μικρὰ θραύσματα φύλλων μαρμάρινου φτυκτοῦ διακόσμου, κυματίων καὶ ἄλλων διακοσμῆσεων, γιὰ νὰ φέρουν στὸν μπαμπὰ καὶ τὴ μαμὰ ἓνα πετραδάκι ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Μέχρι τώρα δὲν ἔγινε δυνατὴ ἡ παρεμπόδιση αὐτῆς τῆς βαρβαρότητος». (Ross ὁ.π. 171-172).

3. Τὸ «Θησεῖον», ὅπως ἐξακολουθεῖ νὰ λέγεται ἐσφαλμένα μέχρι σήμερον ὁ ναὸς τοῦ Ἡφαιστοῦ καὶ τῆς Ἐργάνης Ἀθηνᾶς, κτίσθηκε τὸ 445 π.Χ., εἶναι δὲ ὁ καλύτερος διατηρημένος ναὸς δωρικοῦ ρυθμοῦ σὲ ἑλληνικὸ ἔδαφος. Ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα στέγαζε μία ὀρθόδοξη ἐκκλησία, τὴν δὲ προεπαναστατικὴ περίοδο λειτουργοῦσε ὡς νεκροταφεῖο ἄλλοδαπῶν διαμαρτυρομένων. Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Γκρόπιους (Georg Christian Gropius, Γερμανὸς ἀρχιτέκτων καὶ ἀρχαιοδίφης, 1776-1850), ἐδῶ ἐνταφιάσθηκε τὸ ἔτος 1817 καὶ ὁ Carl Haller von Hallerstein (1774-1817). Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἀθῆνας ἐξακολούθησε νὰ λειτουργεῖ ὡς ἐκκλησία ἀφιερωμένη στὸν Ἅγιο Γεώργιο τὸν Ἀκαμάτη, στὴν ὁποία μάλιστα ἐψάλη καὶ ἡ δοξολογία κατὰ τὴν ἐπίσημη ἔλευση τοῦ βασιλέως Ὀθωνος στὴν Ἀθήνα στίς 23.5.1833. Μὲ βασιλικὸ διάταγμα τῆς 13.11.1834 ἡ ἐκκλησία χαρακτηρίσθηκε «Κεντρικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον» καὶ ἔκτοτε, ἐπὶ ἓναν αἰῶνα, ἦταν χῶρος φύλαξης καὶ ἐκθεσης ἀρχαιοτήτων (δηλαδὴ συνέχισε νὰ εἶναι μουσεῖο καὶ μετὰ τὴν ἰδρυση τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τὸ 1874). Ἀπὸ τὸ 1935 ὁ ναὸς, ἐλεύθερος πλέον ἀπὸ κάθε ἀλλότρια χρῆση, ἐντάσσεται ὡς ἀρχαῖο μνημεῖο στὸν λόφο τοῦ Ἄγοραίου Κολωνοῦ στὴν περιοχὴ ἀνασκαφῶν τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν.

Τὸ Ἡφαιστεῖον (τὸ λεγόμενο «Θησεῖον») ὡς ὀρθόδοξη ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ὑδατογραφία τοῦ Christian Hansen (1834).

ἦταν ἀφιερωμένη σ' αὐτὸν τὸν ἅγιο), μὲ τοὺς Ἀέρηδες καὶ μὲ τὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους.

Γενικά μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι οἱ ὑφιστάμενες χριστιανικὲς ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα εἶναι κτισμένες κατὰ κανόνα στὴ θέση ἀρχαίων ἐλληνικῶν μνημείων, ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὰ θεμέλια πολλῶν καὶ ἀπὸ τὰ ἔνθετα μέλη ἀρχαιοελληνικῶν κτισμάτων στὴν τοιχοποιία τους.

Ἐπειδὴ ἡ Ἑλλάδα μπῆκε πλέον στὸν κύκλο τῶν πολιτισμένων κρατῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς δόθηκε εὐρωπαϊκὴ νομοθεσία καὶ νόμος πού ἐπιτάσσει τὸν σεβασμὸ τῶν ἀρχαίων μνημείων⁴, μπῆκε βέβαια τροχοπέδη στὴν περαιτέρω καταστροφὴ τους, ἀλλὰ δυστυχῶς πολὺ ἀργά, γιατί ἔχουν ἀπομείνει ἐλάχιστα.

Ἡ πόλη μὲ τὰ περισσότερα λαμπρὰ ἀρχαιοελληνικὰ οἰκοδομήματα εἶναι ἡ Ἀθήνα, ὅσα ὅμως ἔχουν ἀπομείνει ἐδῶ εἶναι ἀρκετὰ γνωστά. Ὡστόσο κάτω ἀπὸ τὴ φερτὴ ἰλὺ καὶ τὰ ἐρείπια πού σκεπάζουν τὴν ἀρχαία Ἀθήνα, καὶ συγκεκριμένα τὸ τμήμα τῆς στοῦς βόρειους πρόποδες τῆς Ἀκρόπολης, ὑπάρχουν ἀκόμα κρυμμένες πολλὲς ἀρχαιότητες. Τὸ ἀποδεικνύουν αὐτὰ τὰ κατάλοιπα πού ἀνευρίσκονται κατὰ τὶς ἐκσκαφές γιὰ τὴ θεμελίωση νέων κτηρίων, καὶ μάλιστα μόνο αὐτὰ πού ἡ ὑπαρξὴ τους γίνεται τυχαῖα γνωστὴ στὸ κοινό. Ἡ ἀνακάλυψη τῶν περισσότερων ἀποσιωπᾶται. καταστρέφονται ἢ ἐντοιχίζον-

4. Ὁ Φρειδερίκος Στάουφερτ ἀναφέρεται ἐδῶ στὸ ὀργανωτικὸ πλαίσιο πού θεσμοθέτησε ὁ Γεώργιος Μάουρερ (Georg von Mauger) γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαιοτήτων, στὸν πρῶτο νόμο τῆς 10/22 Μαΐου 1834 «Περὶ τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ

τεχνολογικῶν συλλογῶν, περὶ ἀνακαλύψεως καὶ διατηρήσεως τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς χρήσεως αὐτῶν», ὅπως εἶναι ὁ πλήρης τίτλος τοῦ πρώτου νόμου περὶ ἀρχαιοτήτων.

Τὸ ὠρολόγιον τοῦ Κυρρήστου (ὁ λεγόμενος Πύργος τῶν Ἀέρηδων) καὶ στὸ βάθος ὁ Πύργος τοῦ ὠρολογίου τοῦ Ἐλγίνου. Ὑδατογραφία τοῦ Martinus Rørbye (1835).

ται, γιατί ὁ ἰδιοκτῆτης τοῦ οἰκοπέδου στὸ ὁποῖο βρέθηκαν θέλει νὰ συνεχίσει ἀνενόχλητος τὴν κατασκευὴ τοῦ κτηρίου του καὶ γενικὰ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ οἰκόπεδό του κατὰ βούληση, πράγμα πὸ δὲν θὰ συνέβαινε σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπάρχοντες νόμους, ἐὰν ἔβγαινε στὸ φῶς ἓνα ἀντικείμενο κάποιας ἀξίας⁵. Ἀντικείμενα μεγαλύτερης ἀξίας κρύβονται γιὰ νὰ πωληθοῦν σὲ πρώτη εὐκαιρία σὲ ξένους ταξιδιωτές.

5. Ὁ πρῶτος νόμος περὶ ἀρχαιοτήτων ὀρίζει ὡς ἑξῆς τὰ καθήκοντα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τῶν ἰδιωτῶν κατόχων «ἀρχαιοτήτων»:

Ἄρθρον 84. Ἰδιῶται ἔχοντες ἢ μεμονωμένας Ἑλληνικὰς ἀρχαιοτήτας ἢ συλλογὰς αὐτῶν ἢ ἰδιοκτησίας, ἐπὶ τῶν ὁποίων εὐρίσκονται τοιαῦτα, θεωροῦνται, κατὰ τὸ ἄρθρον 61 καὶ μερικότερως κατὰ τοὺς ὅρους τῶν ἄρθρ. 64, 65 καὶ 80, ὡς κερτημένοι Ἑλληνικὰ ἐθνικὰ κτήματα, ἐπομένως πᾶσα ἐν γνώσει φθορὰ ἢ βλάβη αὐτῶν ἀπαγορεύεται.

Ἄρθρον 85. Ἰδίως ἀπαγορεύεται εἰς τοιοῦτους ἰδιώτας, ἔνευ ἀδείας

α. Νὰ φθειροῦν, νὰ παραβλάπτουν εὐρισκόμενα ἢ ἀνακαλυπτόμενα εἰς τὸ μέλλον ἐπὶ ἰδιοκτητῶν αὐτῶν γαιῶν ἀρχαῖα μνημεῖα, λείψανα παλαιῶν ὁδῶν, λουτρῶν, τάφων κλπ.

β. Νὰ κατασκευάζουν εἰς περιφέρειαν ἑνὸς τετάρτου τοῦ μυριομέτρου Ἑλληνικῶν λειψάνων ἀσβεστοκαμίνους, διὰ νὰ μὴ δίδεται ἀφορμὴ καὶ

περίστασις εἰς βλάβην καὶ φθορὰν ἀρχαιοτήτων.

γ. Νὰ λαμβάνουν πλησίον τῶν ἀρχαίων οἰκοδομημάτων μέτρα δυνάμενα νὰ ἐπιφέρουν κατάπτωσιν αὐτῶν.

δ. Νὰ ἀφαιροῦν πέτρας ἀπὸ τὰ καταπεπωκότα μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος.

ε. Νὰ ἀφαιροῦν ἀρχαιοτήτας ὁποίας δήποτε ἀπὸ ἐκκλησίας ἢ μοναστήρια.

ζ. Νὰ στήνουν ἰκριώματα (σκαλωσιαῖς) ἐπάνω εἰς κτήρια ἀρχαῖα, εἴτε διὰ νὰ ἀποτυπώσουν μέρη αὐτῶν, εἴτε δι' ὁποιονδήποτε ἄλλον σκοπόν.

η. Νὰ μεταχειρίζονται τοὺς ἐπὶ ἰδιοκτητῶν τόπων εὐρισκομένους ἐντελῶς ἢ κατὰ μέρος σώους, ναοὺς καὶ ἄλλα Ἑλληνικὰ κτήρια, τάφους, σαρκοφάγους καὶ ἄλλα τῆς ἀρχαιότητος ἀντικείμενα πρὸς οἰκονομικόν τινα σκοπόν, ἰδίως δὲ ὡς κατοικίας, ἀποθήκας καρπῶν, φάτνας, ποτιστήρια, κλπ., κἂν δὲν ἤθελε προξενεῖσθαι ὡς ἐκ τῆς τοιαύτης χρήσεως ἄμεσός τις φθορὰ ἢ βλάβη.

Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΩΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ. ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ. Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Ἄν καὶ ἡ νομοθεσία γιὰ τὴ διατήρηση τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ γιὰ τὴν ἀνακάλυψη νέων εἶναι ἀυστηρότατη, εἶναι καταστροφικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις (καὶ τονίζω ἐδῶ ἅπαξ καὶ διὰ παντὸς ὅτι ὑπὸ τὸν ὄρο αὐτὸ ἐννοῶ μόνο τὶς ἀνώτερες ἑλληνικὲς ἀρχές) ἀνέχθηκε νὰ οἰκοδομηθεῖ ἡ νέα Ἀθήνα πάνω στὸ σπουδαιότερο τμῆμα τῆς ἀρχαίας πόλης⁶.

Σύμφωνα μὲ τὸ ἐξαίρετο, ὅμως ὑπερβολικὰ μεγάλῳ¹ (I. Αὐτὸ ὅμως μόνο ἀργότερα διαπιστώθηκε, διότι στὴν ἀρχὴ εἶχαν δίκιο νὰ πιστεύουν ὅτι ἡ Ἑλλάδα θὰ ἔκανε μεγαλύτερες προόδους καὶ ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς θὰ αὐξάνοταν σημαντικὰ ἀπὸ τοὺς παλινοσοῦντες Ἕλληνες τοὺς σκορπισμένους στὶς διάφορες χώρες, πράγμα ὅμως ποὺ δυστυχῶς δὲν ἔγινε· διότι ὅταν τὸ 1834 μερικὲς χιλιάδες τέτοιων ἐποίκων, λόγῳ ἔλλειψης ὑποστήριξης ἀπὸ τὶς ἀρχές καὶ ἐπειδὴ τοὺς εἶχαν ἀφήσει μῆνες ὀλόκληρους στὸ ὑπαιθρο χωρὶς νὰ τοὺς δώσουν τὶς γαῖες ποὺ τοὺς εἶχαν ὑποσχεθεῖ, ἐγκατέλειψαν τὴ νῆσο Εὐβοία ὅπου τοὺς εἶχαν φέρει, ὅλοι οἱ ἄλλοι ποὺ ἤθελαν νὰ κατοικήσουν στὴν Ἑλλάδα τρόμαξαν καὶ δὲν ἦλθαν⁷. Πὰ νὰ φανεῖ ὅτι κάτι γίνεται ἔστειλαν ἀπλῶς ἕναν γεωμέτρη στὴν Εὐβοία, χωρὶς

6. Παρόμοια ριζικὴ ἀπόρριψη τῆς ἐνταξίσεως τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς κληρονομιάς στὸν ἰσθμὸ τῆς σύγχρονης πόλης ἀπαντᾷ ἐπίσης σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Γάλλου ἀρχαιολόγου Ραοὺλ Ροσέτ (Desiré Raoul-Rochette), τὴν ὁποία ἔστειλε τὸ 1838 ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὸ Παρίσι στὸν Πουκεβίλ (M. de Rouquerville), τὸν πρῶτον Γάλλο πρόξενο στὴν αὐτὴ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ.

Ἄλλο Ραοὺλ Ροσέτ ἦταν τῆς γνώμης πὼς εἶχε ἤδη χαθεῖ γιὰ πάντα ἡ εὐκαιρία πλήρους ἀνασκαφῆς τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας. Οἱ ἀρχαιοφίλοι, ποὺ εἶχαν ἐπιβιώσει κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τῆς νέας πόλης πάνω στὸ ἱστορικὸ ἔδαφος, θὰ ἦταν μελλοντικὰ ἐκτεθειμένους στὸν κίνδυνον μιᾶς ἀκόμα μεγαλύτερης καταστροφῆς. Παραθέτομε τὰ κυριότερα ἐπιχειρήματα τοῦ Ραοὺλ Ροσέτ ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν του ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ Παρίσι (15.10.1838) στὴν ἐπιθεώρηση *Revue des deux Mondes*:

«Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἀποτελεῖ καθῆκον καὶ ἀνάγκη γιὰ μένα εἶναι νὰ διακηρύξω, ὅσο δυνατότερα καὶ μακρύτερα μπορῶ ὅ,τι ἐδῶ ἔχει συνειδητοποιήσει ὅλος ὁ κόσμος· ναί, δυστυχῶς εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἦταν λανθασμένη καὶ ὀλέθρια ἡ ἰδέα νὰ τοποθετηθεῖ ἡ ἔδρα τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος στὴ θέσι τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας. (...)

Παντοῦ ὑπάρχουν φημισμένοι ἀδόμητοι τόποι ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ κτίσουν τὴν πρωτεύουσα· παντοῦ θὰ μπορούσαν νὰ ἐδράσουν ἕνα σύγχρονο θρόνον ἐπάνω σὲ ἀναμνήσεις ἀρχαίας φιλοπατρίας καὶ δόξας, χωρὶς νὰ χρειασθεῖ νὰ θίξουν ἐρείπια ἢ νὰ καταχῶσουν κτίσματα. Μόνο ἡ Ἀθήνα ἔχει

ἀκόμα μνημεῖα ποὺ δὲν ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ σὲ ὀλόκληρον τὸν πολιτισμὸ, μνημεῖα ποὺ εἶναι ὅ,τι πιὸ ὀλοκληρωμένο παρήγαγε ποτὲ ἡ ἀνθρώπινη διάνοια καὶ ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ὀρειότερη κληρονομιά τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀπὸ ἕνα σχεδὸν σπάνιον θαῦμα, αὐτὰ τὰ μνημεῖα εἶναι ἐκεῖνα ποὺ σεβάστηκαν περισσότερο ὁ χρόνος καὶ ἡ βαρβαρότητα. Χρειαζόταν ἄραγε νὰ ἐγκατασταθεῖ ἡ ἔδρα μιᾶς νέας ἐπικράτειας στὰ ἄφθαρτα αὐτὰ μνημεῖα, μὲ κίνδυνον νὰ κτισθοῦν ἀνάκτορα ἐπάνω σὲ ἐρείπια ἢ νὰ ἀφεθοῦν καταχωσμένα κάποια ἀριστουργήματα γιὰ νὰ διασωθοῦν καλύβες;».

7. Καὶ ὁ τότε ἐγκατεστημένος στὴν Ἑλλάδα Ἄγγλος ἱστορικὸς Τζῶρτζ Φίνλεϋ (George Finlay), βαθὺς γνώστης τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων κατὰ τὴν Ὀθωνικὴ περίοδο, κρίνει ἐξ ἴσου αὐστηρὰ τὴν ἀντιφατικὴ ἐποικιστικὴ πολιτικὴ τῆς Ἀντιβασιλείας. Γράφει:

«Πολλὰ ἔχουν λεχθεῖ καὶ γραφεῖ γιὰ ἀποικίους Ψαριανῶν, Μακεδόνων καὶ Ἡπειρωτῶν. Μία ὀμάδα Ψαριανῶν ἐποικιστῶν, ἀποτελούμενη ἀπὸ κάπου τριάντα οἰκογένειες, εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὰ ἐρείπια τῆς Ἐρέτριας, καὶ ἡ κυβέρνησις, φροντίζοντας ὄχι καὶ τόσο πολὺ βεβαίως γιὰ τὴν εὐημερίαν τους, συνεισέφερε στὴν ὑπαρξὴν τους παραχωρώντας σὲ κάθε οἰκογένεια δέκα στρέμματα ἀγρογῆς στὰ περὶχωρα τῆς πόλης. Ἕνας συνουρισμὸς Μακεδόνων προσφύγων πρόκειται νὰ σχηματισθεῖ στὴν Ἀταλάντη, σὲ ἕναν πλουσιότερον κάμπο, ὑπὸ τὴν αὐτὴ γενναϊὸδωρη αἰγίδα. Καὶ ὅταν ἀποφασί-

ὅμως νὰ τοῦ δώσουν οὔτε κὰν τὰ ἀναγκαῖα ὄργανα καὶ βάζοντας ἀρκετὰ ἐμπόδια στὸ ἔργο του ἐπὶ τόπου) σχέδιο τοῦ Schaubert⁸ (βασιλικοῦ ὑπουργικοῦ συμβούλου καὶ διευθυντῆ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν), τὸ ὁποῖο εἶχε συνταχθεῖ ἔτσι ὥστε νὰ καταστοῦν κάποτε δυνατὲς οἱ ἀνασκαφές, θὰ ἔπρεπε ὁλόκληρο τὸ σημαντικότερο τμῆμα τῆς παλαιᾶς Ἀθήνας ἀπὸ τὶς βόρειες παρυφές τῆς Ἀκρόπολης μέχρι σχεδὸν τῆ σημερινῆ ὁδὸ Ἐρμού (πού, ὄντας παράλληλη πρὸς τὴν Ἀκρόπολη, τέμνει κατὰ μῆκος τὴ νέα πόλη), στὸ ὁποῖο ὑπῆρχαν μόνον ἔρημα οἰκόπεδα καὶ οἱ ἐρειπωμένοι τοῖχοι τῶν καμένων σπιτιῶν, νὰ μείνει ἀδόμητο, ἰσοπεδωμένο καὶ κοσμημένο μὲ προσωρινούς κήπους

οθοῦν τὰ τοῦ ἐποικισμοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν καὶ βρεθοῦν ἐποικιστές, ἡ κυβέρνησις θὰ ἐνεργήσει μὲ τὴν ἴδια γενναιοδωρία.

Στὸ μεταξὺ χιλιάδες οἰκογένειες ἔχουν καταδικασθεῖ στὴ φτώχεια περιμένοντας μάταια μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ τοὺς δοθεῖ ἄδεια ἐγκατάστασης στὶς ἐρημιωμένες περιοχὲς τῆς χώρας. Δοκίμασαν ἐπάνω στὸ περὶ τοὺς τί σημαίνει αὐτὸ τὸ «ἀγάλι ἀγάλι γίνεται ἡ ἀγουρίδα μέλι».

Καθὼς ἡ μετανάστευση Εὐρωπαίων στὴν Ἑλλάδα ἔχει θεωρηθεῖ εὐκαταία, ἴσως ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν οἱ λόγοι, στοὺς ὁποίους θεωρεῖται γενικὰ στὴ χώρα ὅτι ὀφείλεται ἡ ὀριστική της ἀποτυχία. Τὸ γεγονός, στὸ ὁποῖο ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ, τὸ ὅτι δηλαδὴ ὑπάρχει πολυάριθμος πληθυσμὸς Ἑλλήνων στὴν Τουρκία, οἱ ὁποῖοι μιλοῦν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, εἶναι συνηθισμένοι στὸ κλίμα καὶ ἐξασκημένοι στοὺς συνηθεῖς τρόπους ἐργασίας πὸν ἐφαρμόζονται τώρα καὶ οἱ ὁποῖοι πρὸς τὸ παρὸν ἐπισκέπτονται τὴν χώρα ὡς ἐργάτες χάνοντας λίγο χρόνο καὶ ξοδεύοντας ἐλάχιστα, ἀποδεικνύει ὅτι ξένοι τῶν κατώτερων τάξεων ἔχουν ἐλάχιστες πιθανότητες νὰ τοὺς ἀνταγωνιστοῦν. Ἡ δυσκολία τέλος ἀγορᾶς μικρῶν ἀγροτεμαχιῶν σὲ λογικὰς τιμὰς ἀποκλείει τὴ μετανάστευση ἀγροτῶν καὶ μικρῶν κεφαλαιούχων πὸν ἡ προσωπικὴ τους ἐργασία θὰ ἦταν σημαντικό μέρος τοῦ κεφαλαίου τους». (Finlay, *The Hellenic Kingdom* 89-90).

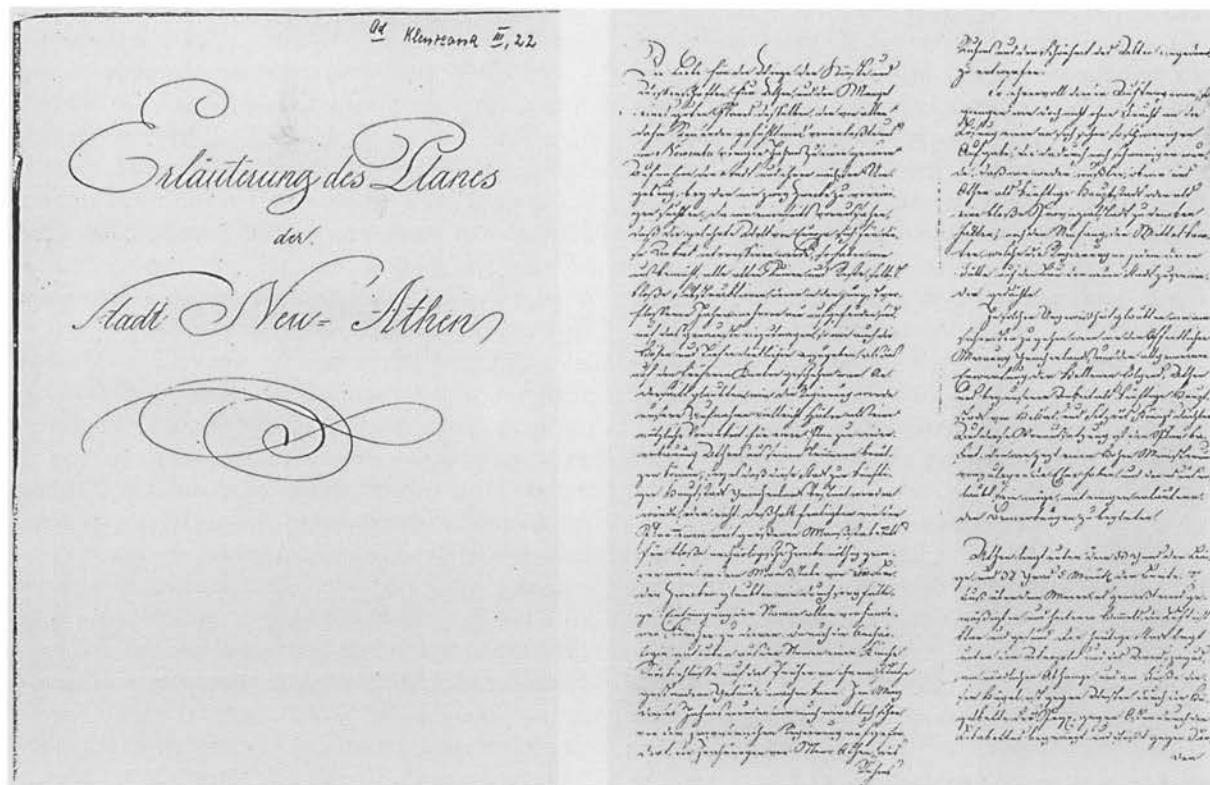
8. Ὁ Ἐδουάρδος Σάουμπερτ (Eduard Schaubert, 1804-1860) γεννήθηκε στὸ Μπρεσλάου τῆς Σιλεσίας καὶ σπούδασε ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἀκαδημία Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Βερολίνου, ὅπου ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Σίνκελ (Karl Friedrich Schinkel). Σ' αὐτὸν τὸν κύκλο γνώρισε τὸν Σταμάτιο Κλεάνθη, μὲ τὸν ὁποῖο ἔμελλε νὰ συνδεθεῖ μὲ πολὺχρονη φιλία καὶ ἐπαγγελματικὴ συνεργασία. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1829 οἱ δύο ἀρχιτέκτονες ἔκαναν ἓνα ἐκπαιδευτικὸ ταξίδι στὴ Ρώμη, ὅπου στὸν ἐκεῖ καλλιτεχνικὸ κύκλο γνώρισαν μεταξύ ἄλλων καὶ τὸν στρα-

τηγὸ Heideck, μετέπειτα μέλος τῆς Ἀντιβασιλείας στὴν Ἑλλάδα, ὁ ὁποῖος τοὺς ἔδωσε μία συστατικὴ ἐπιστολὴ γιὰ τὸν τότε Ἑλληνα κυβερνήτη Ἰωάννη Καποδίστρια. Ὁ Καποδίστριας προσέλαβε τοὺς δύο νεαροὺς ἀρχιτέκτονες (τοὺς ὁποίους συνέστηνε πάρα πολὺ θερμὰ καὶ ὁ Σίνκελ) ὡς Ἀρχιτέκτονες τῆς Κυβερνήσεως καὶ τοὺς ἀνέθεσε τὶς πρῶτες τοὺς ἐργασίες στὴν Αἴγινα, πρωτεύουσα τότε τῆς Ἑλλάδος. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1831 ζήτησαν ἄδεια νὰ ἔλθουν στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἀγόρασαν στὴ βόρεια πλαγιά τῆς Ἀκρόπολης ἓνα ἐρειπωμένο σπίτι, πὸν τὸ ἐπισκεύασαν καὶ τὸ μετέτρεψαν σὲ ἐργαστήριό τους. Σ' αὐτὸ τὸ σπίτι (σήμερα μουσεῖο τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν) στεγαζόταν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς λειτουργίας του (1837-1842) τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Μολονότι δὲν εἶχε ἀκόμα ἀποφασισθεῖ ἐὰν θὰ ἀνεκηρύσσεται ἢ ὄχι πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου ἢ Ἀθήνα (ὁ Ὅθων ἔφθασε στὸ Ναύπλιο μόλις τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1833), οἱ Κλεάνθης καὶ Σάουμπερτ ἤδη ἀπὸ τὸ 1831 ἀσχολοῦνται μὲ τὴν τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τῆς Ἀθήνας καὶ τῶν περιχώρων της, χωρὶς νὰ τοὺς ἔχει ἀνατεθεῖ τὸ ἔργο ἐπισήμως. Τὸν Μάιο τοῦ 1832 τοὺς ἀνετέθη ἡ ἐκπόνηση τοῦ σχεδίου τῆς Ἀθήνας. Ἐπειδὴ αὐτὸ τὸ σχέδιο θεωρήθηκε ὅτι ἦταν πολὺ μεγαλόπνοο καὶ ἡ ἐφαρμογὴ του θὰ ἀπαιτοῦσε τεράστια ποσὰ ἀποζημιώσεων, οἱ δύο ἀρχιτέκτονες κατηγορήθηκαν γιὰ ἀνορθολογισμό καὶ κερδοσκοπία μὲ ἀντικείμενο τὴ γῆ ἔτσι ἡ Ἀντιβασιλεία ἀναθεώρησε τὴν ἀπόφασή της καὶ ζήτησε ἀπὸ τὸν βασιλέα Λουδοβίκο Α' τῆς Βαυαρίας νὰ στείλει τὸν Κλέντσε (Leo von Klenze) γιὰ νὰ προσαρμόσει τὸ σχέδιο στὰ ἐπιχώρια δεδομένα. Ἐπειδὴ οἱ Κλεάνθης καὶ Σάουμπερτ δὲν ἀπεδέχθησαν τὶς τροποποιήσεις τοῦ Κλέντσε, ὑπέβαλαν τὸν Νοέμβριο τοῦ 1834 τὴν παραίτησή τους ἀπὸ τὴ θέση Ἀρχιτεκτόνων τῆς Κυβερνήσεως.

Στὰ τέλη τοῦ 1834 ὁ Σάουμπερτ ἀποξενώθηκε ἀπὸ τὸν Κλεάνθη λόγω οἰκονομικῶν διαφορῶν καὶ

Ο Eduard Schaubert έκπονεί τὸ σχέδιο γιὰ τὴ νέα Ἀθήνα. Ἐλαιογραφία πού ἀποδίδεται στὸν Christian Hansen ἢ τὸν Karl Rahl (1834).

Ο τίτλος καὶ οἱ δύο πρώτες σελίδες τοῦ ὑπομνήματος τῶν Σ. Κλεάνθη καὶ E. Schaubert πρὸς τὴν Ἀντιβασιλεία πού συνοδεύει τὸ σχέδιό τους γιὰ τὴ νέα Ἀθήνα (1832).

χαμηλής βλάστησης, και αυτό έως ότου οι οικονομικές δυνάμεις του νεοσύστατου κράτους θα επέτρεπαν να προσφερθεί στους αρχαιολόγους ένα ευρύ πεδίο έρευνών⁹.

έγινε Προϊστάμενος Αρχιτέκτων, δηλαδή διευθυντής της αρχιτεκτονικής υπηρεσίας της επί των Έσωτερικών Γραμματείας και ύπουργικός σύμβουλος. Παράλληλα με τη δραστηριότητά του ως αρχιτέκτονας ασχολήθηκε με την αρχαιολογία και είναι ένας από τους πρώτους που παρατηρεί την πολυχρωμία των αρχαίων ναών και γλυπτών.

Μετά την Έπανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843 ο Σάουμπερτ, όπως και όλοι οι άλλοι άλλοδαποι, απολύεται από την κρατική υπηρεσία. Άφου ρύθμισε τις προσωπικές του υποθέσεις και ενώ ήταν έτοιμος να γυρίσει στην πατρίδα του, το 1845 η διοίκηση του Μουσείου του Βερολίνου του ανέθεσε διάφορες έρευνητικές εργασίες που τον κράτησαν στην Ελλάδα μέχρι το 1848. Κατά το διάστημα αυτό κύρια ασχολία του ήταν η έπισταση παραγωγής γύψινων έκμαγείων αρχαίων γλυπτών, ενώ έτρεφε την έλπίδα ότι θα μπορούσε να παραμείνει μονίμως στην Ελλάδα, έλπίδα που όμως, παρά την καλοπροαίρετη υποστήριξη του γενικού διευθυντή των Μουσείων του Βερολίνου von Olfers και τη βοήθεια του προξένου της Πρωσίας von Werther, παρέμεινε ανεκπλήρωτη μέχρι τα γεγονότα του 1848, όποτε ο Σάουμπερτ έγκατέλειψε όριστικά την Ελλάδα.

Μετά την έπιστροφή του στο Μπρεσλάου έζησε αποτραβηγμένος και απασχολούμενος μέχρι τον θάνατό του με την αρχιτεκτονική σύνθεση και τη σπουδή της έλληνικής αρχαιότητας.

Κατάφωρα μεροληπτική είναι η στάση του Στάουφερτ υπέρ του Σάουμπερτ και κατά του Κλεάνθη, φθάνοντας μέχρι το σημείο να αποσιωπά συνειδητά την κοινή πατρότητα του πολεοδομικού σχεδίου της Αθήνας, δίχως να κατονομάζει ούτε μία φορά τον Έλληνα αρχιτέκτονα!

9. Στο μνημόνιό τους προς την Άντιβασιλεία με τίτλο «Περιγραφή του σχεδίου της Νέας Αθήνας» (Δεκέμβριος του 1832) οι Κλεάνθης και Σάουμπερτ αναφέρονται και στην προβλεπόμενη δημιουργία ενός αρχαιολογικού χώρου, έπισημαίνοντας τα έξι (ή μετάφραση είναι του Κ. Μπίρη από το πόνημά του *Αθηναϊκά μελέται* I, Αθήνα 1938):

«Η μετάθεσις, τέλος, της πόλεως προς βορράν επί του λεκανοπεδίου παρέχει ακόμα το προτέρημα να μένη ανοικοδόμητον το έδαφος των αρχαίων πόλεων Θησέως και Άδριανού και να άφεθθ έλεύ-

θερος χώρος δι' άνασκαφάς. Έάν ή τωρινή κατάστασις της Ελλάδος δέν ήθελεν έπιτρέψει να γίνουν αύται άμέσως, πάντως θα ήδύνατο μία κατοπινή γενεά να έπιρρίψη εις τους συγχρόνους μας κατηγορίαν δι' έλλειψιν προβλέψεως, εάν δέν ήθελεν ληφθθ επί του ζητήματος αυτού άμεσος φροντίς. Ίδίως θα ήτο εύκταϊον να καθαρισθθ βαθμηδόν ή βορεία κλιτύς της Άκροπόλεως και αί αρχαιότητες της από τας έπιχώσεις αί όποϊαι έπεσωρευθθσαν επί χλιετηρίδας [sic] και άνέρχονται παντού από 8-12, εις πλείστα δέ μέρη εις 18 και πλέον πόδας.

Εις τον χώρον αυτόν θα έπετύγγανε κανεις άπιστεύτως πλούσια εύρήματα, τόσον εις θησαυρούς τέχνης, όσον και εις σπουδαϊάς από ιστορικής άπόψεως έπιγραφάς, όπως άποδεικνύουν τούτο μερικαι άνευ ειδικού σκοπού, τυχαίως κατά την άνοικοδόμησιν οικιων γενόμεναι έκσκαφαι πλησίον του Πρυτανείου και του Πύργου των Άνέμων. Έπιτρέπεται μάλιστα να προσμένωνται όχι μόνον αποκαλύψεις θεμελιών, αλλά άκόμη και σπουδαϊών λειψάνων παλαιών κτηρίων, όπως συνέβη εις την περίπτωσιν του Πύργου των Άνέμων. Άλλά και αν άκόμη τά εύρήματα δέν ήθελον άποβθ τόσον πλούσια δια την πολιτικήν ιστορίαν, την ιστορίαν της Τέχνης και την τοπογραφίαν των αρχαίων Αθηνών, όπως ταύτα πολύ εύλόγως αναμένονται, εν τούτοις και μόνον αύται αύται αί ύπάρχουσαι τώρα αρχαιότητες (ώς τά λείψανα του Πρυτανείου, το Μνημείον του Λυσικράτους, ο Πύργος των Άνέμων, το Γυμνάσιον του Άδριανού κλπ.) θα ήξιζε να άπελευθερωθθν από τά καλύπτοντα αύτάς χώματα και από τά γειτονικά άθλια καλύβια ή και νεώτερα σπίτια, ή γειτονία των όποιων ένοχλεί μόνον και διαταράσσει την εντύπωσιν, ή όποϊα πρέπει να προξενήται εις τον θεατήν, αντι τούτου δέ να έμφανίζωνται εις τά όμματα των θαυμαστών της αρχαϊας τέχνης, εις τά του καλλιτέχνου και του έπιστήμονος, με άπροκάλυπτον όλην την καλλονήν των. Μεταξύ των μνημείων τούτων πρέπει να έκσκαφθν τά χώματα έως το έδαφος της αρχαϊας πόλεως, όποτε, χωρις άμφιβολίαν, θα διεκρινε κανεις άκόμη και την θέσιν των αρχαίων δρόμων και πλατειών. Ποϋ και ποϋ θα ήμπορούσε να μένη κάποιο από τά γραφικά έρειπωμένα εκκλησάκια του βυζαντινού μεσαιώνος, έμφανίζον εύχάριστον αντίθεσιν προς τά έργα εκείνα των αρ-

Όταν η Άντιβασιλεία τὸ 1834 ἀπεφάσισε ὅτι πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδος θὰ γινόταν ἡ Ἀθήνα, ἡ κυβέρνηση συμφώνησε μὲ τὸν δῆμο νὰ μείνει ἀνέπαφος ὁ χῶρος ποὺ περιγράφηκε παραπάνω καὶ νὰ ἀγοράσει ὅλα τὰ οἰκόπεδα τῆς περιοχῆς. Συγκεκριμένα συμφωνήθηκε πὼς σὲ τρεῖς μῆνες θὰ εἶχαν καταμετρηθεῖ καὶ σὲ ἕξι θὰ εἶχαν πληρωθεῖ ὅλες οἱ ἰδιοκτησίες¹⁰. Πέρασαν ὁμως οἱ ἕξι μῆνες καὶ ἡ κυβέρνηση δὲν εἶχε κὰν προετοιμάσει τὴ χωρομέτρηση ποὺ εἶχε ὑποσχεθεῖ, ἂν καὶ δὲν ἔλειπαν οἱ γεωμέτρεις, κάθε ἄλλο μάλιστα. Ὁ δῆμος θεώρησε πὼς δὲν τὸν δέσμευε πιά ἡ συμφωνία καί, ἐπειδὴ τὰ δεκατρία μέλη τῆς

χαίων. Ὁ μεταξὺ τῶν μνημείων αὐτῶν χῶρος θὰ ἠδύνατο νὰ γεμίσει μὲ συστάδας δένδρων, γλῶνη καὶ ἄλλας διαμορφώσεις κήπων, ἐπιτυγχανομένης συγχρόνως μὲ τὴν διάταξιν τῶν συστάδων τῶν δένδρων καὶ ἐπωφελεστέρας προοπτικῆς τῶν μνημείων, τὸ σύνολον δὲ θὰ ἀποτελέσει ἕν μουσεῖον τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς, ὅμοιον τοῦ ὁποίου δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἡ ὑφήλιος.

Ὁ χῶρος, ποὺ ἐπιτρέπει τὰς μεγαλυτέρας ἐλπίδας εὐρημάτων κατὰ τὰς ἀνασκαφάς, σημειοῦται ἐπὶ τοῦ χάρτου δι' ἰδιαίτερου χρώματος, ἐκεῖ δὲ ὅπου πρέπει νὰ τελειώνουν τὰ τελευταῖα σπίτια προβλέπεται πλατὺ πεζοδρόμιον μὲ κατερχομένης βαθμίδας. Σημαντικὸν μέρος αὐτοῦ τοῦ χώρου, ὡς ἀνήκον εἰς ἐκκλησίας, τζαμιά, τουρκικὰς σχολὰς κλπ., εἶναι ἤδη ἐθνικὴ ἰδιοκτησία. Ἐν ἡ περιπτώσει ὁμως ἡ ἔναρξις τῶν ἀνασκαφῶν δὲν ἤθελε γίνεαι ἀμέσως, ἢ τουλάχιστον δὲν ἀποκτηθῆ ἀμέσως παρὰ τοῦ Δημοσίου ὁ χῶρος, εἰς τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ διεξαχθοῦν αὐταί, τότε ὑπάρχει φόβος ν' ἀποβοῦν ἀργότερα τόσον αἱ δυσκολαὶ ὅσον καὶ αἱ δαπάναι τῆς ἀποκτήσεώς του ἀκόμη σοβαρώτεροι, ὡς μᾶς ἔχει διδάξει ἡ πείρα εἰς τὴν Ρώμην».

10. Τὸ ἄρθρο 2 τοῦ διατάγματος «περὶ ἐκτελέσεως καὶ ἀκριβοῦς τηρήσεως τοῦ ἐγκεκριμένου σχεδίου ἀνοικοδομήσεως τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν», Ναύπλιον 10/22 Δεκεμβρίου 1833 (πρωτότυπον κείμενον εἰς γερμανικὴν γλῶσσαν) ὀρίζει τὰ ἑξῆς:

I. Ἄπαντα τὰ γήπεδα [οἰκόπεδα] τὰ ὀριζόμενα ὑπὸ τοῦ σχεδίου πόλεως, ὃ συντάχθη ὑπὸ τῶν κυρίων Κλεάνθους καὶ Schaubert, διὰ τὴν ἀνέγερσιν δημοσίων καταστημάτων καὶ ἄτινα σημειοῦνται ἐπακριβῶς εἰς τὸ σχέδιον θέλουν παραχωρηθῆ ὑπὸ τῶν ἰδιοκτητῶν εἰς τὸ κράτος. Τὸ ποσὸν τῆς ἀποζημιώσεως τὸ ὁποῖον θέλει πληρωθῆ ἀπὸ τὸ κρατικὸν ταμεῖον διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον ὀρίζεται εἰς 20 λεπτὰ ἀνά τετραγωνικὸν τεκτονικὸν πῆχυν.

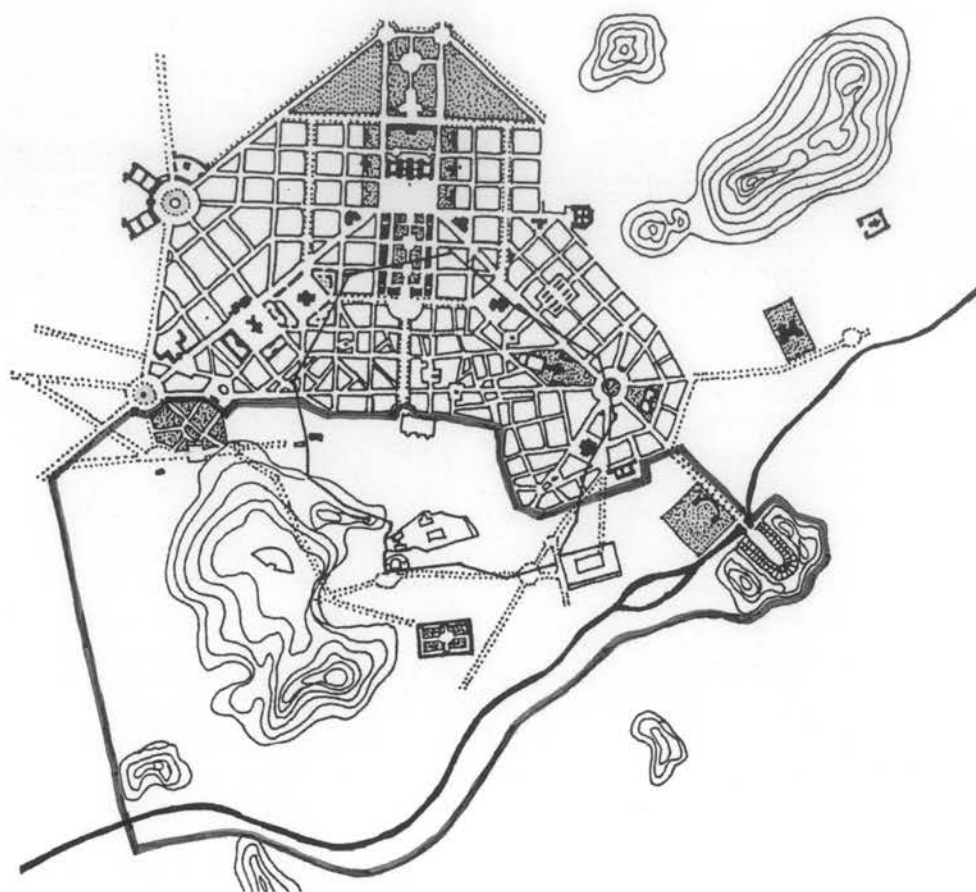
II. Οἱ ἰδιοκτῆται ἀπάντων τῶν οἰκοπέδων, ἄτινα κείνται εἰς τὴν βορείαν καὶ ἀνατολικὴν κλιτὺν τῆς Ἀκροπόλεως ἐκτὸς τοῦ ὀρίου τῆς νέας

πόλεως τοῦ καθορισθέντος ὑπὸ τῶν κυρίων Κλεάνθους καὶ Schaubert, θέλουν ἐπίσης παραχωρηθῆ ταῦτα εἰς τὸ κράτος ἐφ' ὅσον θεωρηθῶσι ἀναγκαῖα διὰ τὰς ἀνασκαφάς καὶ τὰς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῶν ἀρχαίων πόλεων τοῦ Θησέως καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ προταθείσας διαμορφώσεις. Τὸ δημόσιον ταμεῖον θέλει καταβάλει ὡς ἀποζημιῶσιν μέσην τιμὴν ἐξ ἑβδομήκοντα λεπτῶν τὸν τετραγωνικὸν πῆχυν.

III. Τὰ οἰκοδομικὰ ὑλικά τὰ εὐρισκόμενα ἐπὶ τῶν ἀπαλλοτριωτέων συμφώνως πρὸς τὰ ἐδάφια I. καὶ II. τοῦ παρόντος γηπέδων παραμένουν εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν τῶν ἰδιοκτητῶν. Οὗτοι ὁμως θέλουν ἀρχίσει τὴν κατεδάφισιν καὶ ἀποκομιδὴν [τῶν ὑλικῶν] εὐθὺς ὡς λάβωσι τὴν ἐντολὴν παρὰ τῆς ἀρμοδίας κρατικῆς ἀρχῆς καὶ θέλουν ἀποπερατώσει ταύτην ὅσον δυνατὸν ταχύτερον. Οἱ προειρημένοι δὲν συγχωροῦνται νὰ λάβωσι κατὰ τὴν ἀποκομιδὴν ἐκ τῶν ἀπαλλοτριωτέων οἰκοπέδων ἀνασκαφείσας ἢ καθ' οἷονδήποτε ἄλλον τρόπον εὐρεθείσας ἀρχαιότητας, ἀλλὰ θέλουν παραδώσει αὐτὰς εἰς τὸ κράτος ἀνευ ἄλλης ἀποζημιώσεως.

IV. Τὰ συμφώνως πρὸς τὰ ἐδάφια I. καὶ II. τοῦ παρόντος ἀπαλλοτριωτέα οἰκόπεδα θέλουν, τὸ πολὺ ἐντὸς 6 μηνῶν ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ 1ης/13ης Ἰανουαρίου, χαραχθῆ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὑπὸ ἐπιτρόπων τῆς κυβερνήσεως, θέλουν δὲ παραχωρηθῆ εὐθὺς ἀμέσως εἰς τὸ κράτος καὶ χωρομετρηθῆ.

V. Ἡ ἀποζημίωσις ὑπὸ τοῦ δημοσίου ταμείου τῶν παραχωρητέων οἰκοπέδων θέλει ὑπολογισθῆ βάσει τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς χωρομετρήσεως καὶ καταβληθῆ ἐντὸς τὸ πολὺ τριῶν μηνῶν τοῖς μετρητοῖς μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς χαράξεως αὐτῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ τὴν ἐκχώρησίν των εἰς τὸ δημόσιον. Τὸ ἀνωτέρω ποσὸν θέλει καταβληθῆ συλλήβδην εἰς τὴν δημοτικὴν ἀρχὴν, ἢ ὁποία ἀντ' αὐτοῦ θέλει ἀναλάβει τὴν ἀποζημιῶσιν ἐκάστου τῶν ἰδιοκτητῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν δικαιοῦνται νὰ ἐγείρωσι ἐτέρας ἀξιώσεις ἀποζημιώσεως βάσει οἰουδήποτε τίτλου ἔναντι τοῦ δημοσίου ταμείου. (...)

Ἡ πολεοδομικὴ πρόταση τῶν Σ. Κλεάνθη καὶ Ε. Schaubert γιὰ τὴ νέα Ἀθήνα (1833). Σχηματικὴ ἀνασχεδιάση ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Κλίμαξ 1:30.000.

λεγόμενης ἐπιτροπῆς ἐξωραϊσμοῦ [δηλαδή τῆς οἰκοδομικῆς ἐπιτροπῆς] μὲ ἐξαίρεση τρία ἢ τέσσερα ἦταν Ἀθηναῖοι¹¹ μὲ ιδιόκτητα οἰκόπεδα στὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς παλαιᾶς Ἀθή-

11. Ἡ «Οἰκοδομικὴ Ἐπιτροπὴ», ὅπως ἦταν ἡ ἐπίσημη ὀνομασία τῆς ἐπιτροπῆς, τὴν ὁποία συνέστησε ἡ «ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Γραμματεία» κατόπιν ἐντολῆς τοῦ βασιλέως Ὀθωνος μὲ ἡμερομηνία 4/16 Σεπτ. 1834, δὲν εἶχε 13 ἀλλὰ 10 μέλη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ ἕξι ἦταν Ἀθηναῖοι. Στὴν ἐντολὴ διαβάζουμε (πρωτότυπον κείμενον εἰς τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν):

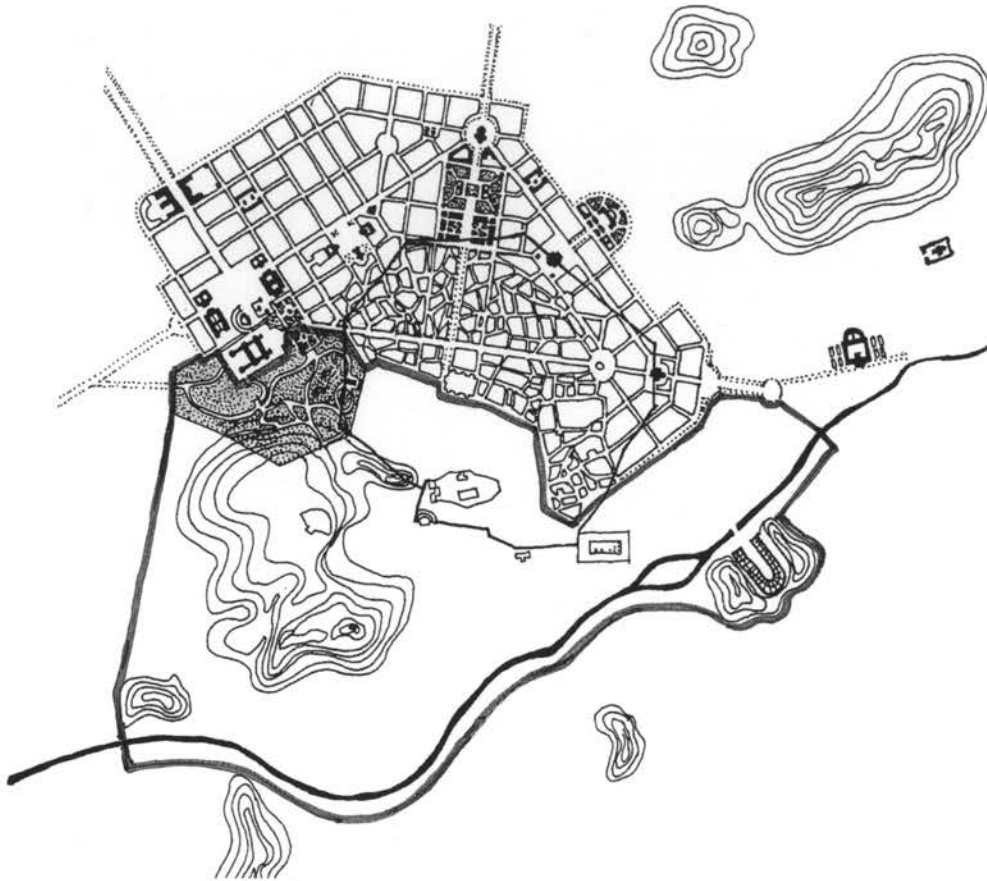
«Προκειμένου νὰ διασφαλίσωμεν τὴν προσήκουσαν ἐνεργητικότητα καὶ συνέπειαν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀναγκαίων διὰ τὴν μετεγκατάστασιν τῆς καθέδρας Ἡμῶν εἰς τὰς Ἀθήνας προπαρασκευαστικῶν ἔργων καὶ ὅπως θεμελιώσωμεν προσηκόν-

τως τὴν ἀποτελεσματικὴν καὶ ἔγκυρον ἐναρξιν τῆς ἐκτελέσεως τοῦ νέου σχεδίου πόλεως, ἀποφασίζομεν τὴν συγκρότησιν ἐπιτροπῆς διευθύνσεως τῶν ἐργασιῶν ἀνεγέρσεως τῆς νέας πόλεως τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη θέλει διατελεῖ ὑπὸ τὴν γενικὴν ἐποπτείαν τοῦ Νομάρχου Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας Σκούφου, ὅστις δύναται νὰ μετέχη εἰς τὰς συνεδριάσεις αὐτῆς, συγκροτεῖται δὲ ὡς ἀκολούθως:

α. ἐξ ἑνὸς προέδρου, τὰ καθήκοντα τοῦ ὁποίου θὰ ἀσκή, ἕως ὅτου διορισθῆ νέος, ὁ Ἐπαρχος τῶν Ἀθηνῶν κύριος Κλεομένης·

β. τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων δόκτορος Ross·

Ἡ πολεοδομικὴ πρόταση τοῦ Leo von Klenze γιὰ τὴ νέα Ἀθήνα (1834). Σχηματικὴ ἀνασχεδίαση ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Κλίμαξ 1:30.000.

νας καὶ ἐπειδὴ ἐκτὸς τούτου ὅλοι οἱ ἰδιοκτῆτες σπιτιῶν, ἐρειπίων ἢ οἰκοπέδων ἐνδιαφέροντο νὰ δοῦν νὰ δημιουργεῖται ἡ νέα πρωτεύουσα στὰ οἰκόπεδά τους, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὅποια στὸ μεταξὺ ἤδη ἐκτίζοντο, ἄρχισε ξαφνικὰ μία ἀνοικοδόμησις πού σὲ ταχύτητα δὲν εἶχε ὁμοιά της. Τὰ σπιτία φύτρωναν σὰν μανιτάρια ἀπὸ τὴ γῆ καὶ ἕνας χῶρος πού πρὶν ἀπὸ τρεῖς ἐβδομάδες ἦταν ἀκόμα ἄδειος τώρα τὸν κάλυπτε ἕνα κτήριο.

Ἡ κυβέρνησις δὲν ἔκανε τίποτε γιὰ νὰ ἀποτρέψει αὐτὸ τὸ θανατηφόρο πλῆγμα στὴν ἔρευνα τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας· ὅλο καὶ περισσότερα κτήρια ἐκτίζοντο, τὶς περισσότερες

γ. τοῦ ταγματάρχου Finlay·
δ. τοῦ λοχαγοῦ τοῦ Μηχανικοῦ Spiess·
ε. τοῦ κυρίου Σκυλίτζη·
στ. τοῦ κυρίου Καλλιφρονᾶ·
ζ. τοῦ κυρίου Στιπίδη καὶ

η. τοῦ κυρίου Ζαχαρίτσα, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνατίθεται τὸ ταμεῖον·
θ. τοῦ κυρίου ἀρχιτέκτονος Κλεάνθους·
ι. τοῦ κυρίου ἀρχιτέκτονος Σάουμπερτ, ὡς μελῶν».

φορές πάνω στα παλαιότερα θεμέλια ή τουλάχιστον πάνω στις ίδιες οικοδομικές γραμμές και στα πιο δαιδαλώδη και στενά δρομάκια πλάτους 2-4 μ., έτσι ώστε αυτό το τμήμα της Αθήνας να είναι σήμερα ένας αληθινός λαβύρινθος. Και όμως υπήρχε μία επιτροπή εξω-ραϊσμού! Ο Γερμανός αρχιτέκτων¹² της επιτροπής δεν μπορούσε να κάνει τίποτε, γιατί είχε πολλούς έναντιόν του που είχαν συμφέρον να κτίσουν όπως θεωρούσαν καλό είτε οι ίδιοι είτε οι συγγενείς τους· έτσι δεν έμεινε για πολύ μέλος μιας τέτοιας επιτροπής.

Έτσι χάθηκε για την επιστήμη αυτή η μεγίστη σπουδαιότητα περιοχή της παλαιάς Αθήνας, γιατί τώρα είναι στην κυριολεξία κατάσπαρτη από σπίτια, έτσι ώστε σε λίγο, όπως έχουν σήμερα τα οικονομικά του κράτους, ούτε λόγος πια δεν θα μπορεί να γίνει για την απαλλοτριώσή τους. Έστω όμως ότι μπορούσαν να απαλλοτριωθούν· ποιός θα αντικαταστήσει όσα [άρχαϊα] καταστράφηκαν με την ανέγερση αυτού του πλήθους των κτηρίων και χάθηκαν τελείως; Δεν είναι αυτό βαρβαρότης; Βάνδαλοι και Σλάβοι, Τούρκοι και Νεοέλληνες κατέστρεψαν όσα υπήρχαν στην επιφάνεια· τώρα καταδικάσθηκαν σε αιώνια λήθη και όσα υπάρχουν μέσα στη γη¹³.

Εάν δεν είχαν ανακηρύξει ως πρωτεύουσα την Αθήνα, αλλά είχαν επιλέξει αντ' αυτής τον Πειραιά, όπως είχε προτείνει ο συνετός επιθεωρητής δημοσίων έργων κύριος Gutensohn¹⁴, που τον περιγελοῦσαν γι' αυτή του την πρόταση, τότε θα μπορούσαν κάποτε

12. Ο «Γερμανός αρχιτέκτων της επιτροπής» ήταν ο Έδουάρδος Σάουμπερτ.

13. Αυτή η υπερβολικά απαισιόδοξη άποψη του Στάουμπερτ για τη μοίρα των αρχαιοτήτων που δεν είχαν ακόμη ανασκαφεί και οι οποίες, όπως λέει, θα περιπέσουν στην «αιώνια λήθη», ήταν πολύ βεβιασμένη, όπως απέδειξε η μεταγενέστερη εξέλιξη της Αθήνας. Έξακολουθεί βέβαια και σήμερα ένα σημαντικό (το ανατολικό) τμήμα της Πλάκας να καλύπτει ένα κεντρικό τμήμα της αρχαίας πόλης, το σημαντικότερο όμως (το δυτικό) τμήμα, κάτω από το οποίο βρισκόταν η ελληνική και η ρωμαϊκή αγορά, απαλλοτριώθηκε σταδιακά και έγιναν σε αυτό εκτεταμένες ανασκαφές κατά τη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνας.

14. Ο πρώτος, ο οποίος – την άνοιξη του 1833 – τάχθηκε υπέρ της χωροθέτησης της νέας πρωτεύουσας σε άμεση γειτνίαση με την Αθήνα, αλλά σε κάποια απόσταση από την ιστορική πόλη, ήταν ο αρχιτέκτων της Αύλης Johann Gottfried Gutensohn. Ο Γκούτενσον πρότεινε ως μελλοντική πρωτεύουσα τον Πειραιά τονίζοντας τα στρατηγικά και οικονομικά πλεονεκτήματα που θα προσέφερε μία πόλη-λιμάνι. Ιδιαίτερα υπογράμμισε το διόλου ευκαταφρόνητο κόστος μεταφοράς των οικοδομικών υλικών από το έξωτερικό, εάν επιλεγόταν ως πρωτεύουσα η Αθήνα. Επίσης επέστησε την προ-

σοχή στο γεγονός ότι η δομήσιμη γη στην Αθήνα άνηκε σε ιδιώτες και επομένως ήταν ακριβή, ενώ στον Πειραιά κατά το μεγαλύτερο της μέρος ήταν ήδη ιδιοκτησία του κράτους.

Πέραν όμως από αυτά τα πρακτικά επιχειρήματα, ο Γκούτενσον θεωρούσε πως τα αρχαία ερείπια της Αθήνας ήταν μάλλον κατάλληλο πλαίσιο για μία βασιλική έξοχική κατοικία και ότι η πολιτιστική αυτή κληρονομιά δεν μπορούσε να έναρμονισθεί με μία σύγχρονη πόλη, ή οποία άλλωστε θα αποτελούσε σταθερή απειλή γι' αυτή. «Πιά τη νέα Αθήνα, θεώμενη τόσο καθεαυτήν όσο και στον χώρο, θα είναι πάντα μειονεκτική ή άμεση σύγκριση με την παλαιά, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της Ρώμης και των Ρωμαίων· μία άλλη θρησκεία, άλλες ανάγκες και τρόποι ζωής δεν ευνουούν τις τέχνες στον βαθμό που τις ευνουούσαν στην αρχαιότητα· αλλά ακόμη και αν παράγονταν ποτέ ανάλογα έργα, θα τους έλειπε ή αξία που τους προσδίδει μία δισχιλιετής διάρκεια και ηλικία.

Σύμφωνα με το πνεύμα και τη θέληση των φανατικών εκείνων λογίων, θα έπρεπε οί πάντες να βυθίζονται στην κατάπληκτη ένατένιση των μνημείων της αρχαιότητας και των κτητόρων τους και να ψάλλουν όμόφωνα το δοξαστικό τους· δ,τι όμως δημιουργεί στην Αθήνα η αναγέννηση της χώρας και ο βασιλεύς-ίδρυτής της, στα μάτια τους δεν έχει

Μεσαίο τμήμα τοῦ πολεοδομικοῦ προπλάσματος τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἔτος 1842, πὸν ἐξεπονήθη ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Ἰωάννη Τραυλοῦ τὸ 1979.

νά διενεργηθοῦν στὴν Ἀθήνα οἱ ἐκτενέστερες δυνατὲς ἀνασκαφές. Ἡ νέα βασιλικὴ καθεδρὰ θὰ ἀποκτοῦσε ἐπιβλητικὴ ὄψη, γιατί στὸν Πειραιᾶ δὲν ὑπῆρχε κανένα κτήριο πὸν νὰ ἐμποδίσει τὴν ἐφαρμογὴ ἑνὸς σωστοῦ σχεδίου πόλης. Μηχανορραφίες τῶν κατοίκων δὲν θὰ ἐλάμβαναν χώρα διότι δὲν ὑπῆρχαν κάτοικοι· καὶ ἐπειδὴ ἡ οἰκοδομήσιμη γῆ στὸν

καμία ἀξία. Ἐξ ἄλλου στὴν Ἀθήνα χωρὶς τεράστια ἔξοδα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ οἰκοδομηθεῖ τίποτε ἀξιόλογο». (Ἐπιστολὴ σὲ γερμανικὴ γλώσσα τοῦ ἀρχιτέκτονος τῆς Αὐλῆς Γκούτενσον πρὸς τὸν

βασιλέα Ὁθωνα μὲ ἡμερομηνία 12.5.1833. Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ὁθωνικὸ Ἀρχεῖο, Ἀθήνα, Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, φάκ. 221).

Πειραιά ανήκει στο δημόσιο, ή κυβέρνηση θα εισέπραττε από την πώληση όλων των οικοπέδων τόσο μεγάλα ποσά, πού θα μπορούσε μ' αυτά να κτίσει τουλάχιστον τὰ κτήρια όλων τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν, οἱ ὁποῖες στήν Ἀθήνα ἐδῶ καὶ δέκα χρόνια ἀναγκάζονται νὰ πληρώνουν ὑψηλὰ ἐνοίκια. Ἄν κάποτε ἀνεγερθοῦν στήν Ἀθήνα αὐτὰ τὰ κτήρια, τὸ κράτος θὰ πρέπει νὰ ἀγοράσει τὰ ἀναγκαῖα οἰκόπεδα σὲ τιμὲς ὑπέρογκες¹⁵, διότι δὲν ὑπάρχει ἐκεῖ οὔτε σπιθαμὴ γῆς πού νὰ ἀνήκει στοὺς δημόσιους. Καὶ ἔπειτα ἡ νέα πόλη στὸν Πειραιά, πού εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο τμῆμα τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὀνομασθεῖ Ἀθήνα, ὅταν τὸ θέμα εἶναι ἀπλῶς τὸ ὄνομα¹⁶;

Τὸ ἔτος 1834 ἔλαβε χώρα ἡ μετεγκατάσταση τῆς Ἀντιβασιλείας ἀπὸ τὸ Ναύπλιο στήν Ἀθήνα· τὴν ἴδια περίοδο ξεκίνησε ἡ πυρετώδης ἀνοικοδόμησις ὅλης τῆς πόλης¹⁷, δηλαδή

15. Στὴν ἐκθεση τοῦ ὑπουργοῦ Ἑσωτερικῶν Πραϊδὴ πρὸς τὸν βασιλέα Ὁθωνα, γραμμένη σὲ γαλλικὴ γλῶσσα «Περὶ τῶν ἀνεγειρησομένων δημοσίων καταστημάτων» μὲ ἡμερομηνία 23 Ἰουλίου/4 Αὐγούστου 1835 (Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ὁθωνικὸ Ἀρχεῖο, Ἀθήνα, Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν, φάκ. 221), ὑπολογίζεται ὅτι γιὰ τὴν ἀνέγερση εἴκοσι πέντε δημοσίων κτηρίων (συμπεριλαμβανομένων τῶν ἀνακτόρων καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Σωτήρος), πού προβλέπονται στὸ σχέδιο τοῦ Κλέντσε χρειάζεται συνολικὴ ἐπιφάνεια 442.729 τ.μ. Ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ ἀποζημίωση δὲν θὰ ὑπερβαίνει τὰ 35 λεπτὰ ἀνά τ.μ., τὸ συνολικὸ κόστος τῶν ἀπαλλοτριώσεων ὑπολογίζεται σὲ 157.000 δραχμὲς. Ἐὰν λάβουμε ὅμως ὑπ' ὄψιν μας ὅτι τὸ 1844, ὅταν δημοσιεύθηκε τὸ ἄρθρο τοῦ Στάουφερτ, ἡ ἀξία γῆς εἶχε ἤδη ἀνέλθει σὲ 20 δραχμὲς ἀνά τ.μ., τὸ πραγματικὸ κόστος τῶν ἀπαλλοτριώσεων ἀνερχόταν στὸ ἕλιγμῶδες ποσὸ τῶν περίπου 9 ἑκατομμυρίων δραχμῶν (δηλ. σχεδὸν τὸ διπλάσιο τοῦ κόστους κατασκευῆς τῶν ἀνακτόρων), πράγμα πού ἐπιβεβαιώνει τοὺς φόβους τοῦ Στάουφερτ.

16. Πρόκειται γιὰ ρητορικὴ ἐρώτηση τοῦ Στάουφερτ πού δείχνει σχετικὴ ἔλλειψη ἱστορικῆς κρίσης. Διότι μόνο μιά νέα πόλη στὸν χῶρο τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας θὰ μπορούσε νὰ ὀνομασθεῖ Νέα Ἀθήνα. Ἐκεῖνο πού προφανῶς παραβλέπει εἶναι τὸ γεγονὸς πὼς μόνον ἡ ἄμηση γειτνίαση ἢ ἀντιπαράθεση τῶν ἀρχαίων καταλοίπων μὲ τὸν ἴστο τῆς νέας πόλης θὰ ἀπεικόνιζε τὴν ἱστορικὴ συνέχεια καὶ θὰ δικαιολογοῦσε τὴν ἐπιλογή τῆς Ἀθήνας ὡς πρωτεύουσας τοῦ κράτους.

17. Τὶς προϋποθέσεις καὶ τὸν τρόπο μετεγκατάστασης τῆς κυβερνήσεως ἀπὸ τὸ Ναύπλιο στήν Ἀθήνα ρύθμιζε βασιλικὸ διάταγμα τῆς 18/30 Σεπτ.

1834 «Περὶ μεταθέσεως τῆς καθέδρας Ἡμῶν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ἀνοικοδομήσεως τῆς πόλεως ταύτης» (πρωτότυπο κείμενο στὴ γερμανικὴ γλῶσσα). Στὸ διάταγμα αὐτὸ ὀρίζονται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς: «Ὁθων κλπ. κλπ. | Πρὸς τὴν Ἡμετέραν ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματειῶν. | Ἀφορᾷ τὴν μετάθεσιν τῆς Ἡμετέρας καθέδρας εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς πόλεως ταύτης.

Διὰ τὴν μετάθεσιν τῆς Ἡμετέρας καθέδρας ἐκ τῆς πόλεως τοῦ Ναυπλίου εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς νέας ταύτης βασιλικῆς καθέδρας ἀποφασίζομεν καὶ διατάσσομεν:

Ἄρθρον 1 / Ἡ καθέδρα Ἡμῶν θὰ μετατεθῇ τὴν 1ην Δεκεμβρίου ἐ.ἔ. εἰς τὰς Ἀθήνας. Ταυτοχρόνως θὰ μετατεθῇ ἡ ἔδρα τῆς Ἀντιβασιλείας καὶ πάντων τῶν Ἡμετέρων Ὑπουργείων μετὰ τῶν συνδεδεμένων ἀμέσως μετ' αὐτῶν γραφείων καὶ ἀρκητῶν κεντρικῶν ἀρχῶν, αἵτινες θὰ ὀρισθῶσιν δι' ἰδίου διατάγματος. Ἡ μετάθεσις αὕτη θὰ λάβῃ χώραν ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις καὶ συνθήκας, αἵτινες ὀρίζουν αἱ ἀκόλουθοι διατάξεις τοῦ παρόντος.

Ἄρθρον 2 / Ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν, συμφώνως πρὸς αἴτημα αὐτῆς, ὑποχρεοῦται νὰ μερμνήσῃ διὰ τὴν προσήκουσαν καὶ ἔγκαιρον ἐγκατάστασιν καὶ διαμονὴν ὅλου τοῦ προσωπικοῦ τῆς Ἡμετέρας Αὐλῆς, τῶν γραφείων καὶ τοῦ προσωπικοῦ τῆς Ἀντιβασιλείας, τοῦ διπλωματικοῦ σώματος, τῶν Ὑπουργείων, τῶν κεντρικῶν καὶ περιφερειακῶν ὑπηρεσιῶν, τοῦ ἐπιτελείου τῶν ἀξιωματικῶν καὶ τῶν ξένων προξένων.

Ἄρθρον 3 / Τὸ μίσθωμα τῶν γραφείων τῶν ἀρχῶν τούτων καθὼς καὶ τῶν οἰκιῶν τοῦ προαναφερθέντος προσωπικοῦ κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος, τοιούστιν ἀπὸ 1.12.1834 ἕως 1.12.1835, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑπερβαίνῃ ποσοστὸν 15 ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν τῆς ἀξίας τῶν κατοικιῶν καὶ κτηρίων.

καὶ τοῦ τμήματος ἐκείνου πού θά ἔπρεπε νὰ εἶχε ἀπαλλοτριωθεῖ γιὰ νὰ γίνουν ἀνασκαφές, καὶ μόνο τὸ 1836, ἀφοῦ εἶχαν ἤδη κτισθεῖ 700 ἕως 800 σπίτια ὅπου καὶ ὡς ἔτυχε, δόθηκε ἐντολὴ νὰ ἐκπονηθεῖ τὸ σχέδιο αὐτῆς τῆς περιοχῆς¹⁸ καὶ ἔγινε ἡ σύσταση νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν οἱ μελλοντικὲς ἀνασκαφές!

Ἀξιώσεις ὑψηλότερων μισθωμάτων, ἐφ' ὅσον καταγγέλλονται ὑπὸ τῶν ἐνδιαφερομένων, θά ὑποβιάζονται διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τῶν ἀρχῶν εἰς τὸ ἀνωτέρω ὀρισθὲν μέγιστον ποσοστόν. Ἀρμοδιὰ διὰ τὰς ἀποφάσεις ταῦτα εἶναι ἡ προβλεφθεῖσα ὑπὸ τοῦ Διατάγματος τῆς 16ης Σεπτεμβρίου οἰκοδομικὴ ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ διαιτητοῦ, αἱ δὲ ἀποφάσεις θά λαμβάνονται κατὰ πλειοψηφίαν».

Καὶ ὁ Λουδοβίκος Ρὸς περιγράφει μὲ ζωηρὰ χρώματα τὴν ἐσπευσμένη ἐπιχείρηση καὶ τὶς συνέπειές της ὡς ἀκολουθοῦσες:

«Ὅποιος χώρος ἦταν ἀκόμη στοιχειωδῶς κατοικήσιμος ἐπιτάχθηκε μισοερειπωμένες ἐκκλησίες καὶ παρεκκλήσια, τζαμὰ καὶ ἀτμόλουτρα μετατράπηκαν σὲ προσωρινοὺς στρατῶνες, στάβλους, ἐργαστήρια, δικαστήρια, σχολεῖα κλπ. Ὅταν ἡ οἰκοδομικὴ ἐπιτροπὴ σήκωνε τὰ χεῖρα ψηλά καὶ ἀνέθετε τὰ καθήκοντά της σὲ ὄλους τοὺς ἁγίους, τότε ἔσωζε τὴν κατάσταση ὁ ἐπινοητικὸς νοῦς καὶ ἡ ἐνεργητικότητα τοῦ ἀστυνομικοῦ διευθυντῆ μας Ἀξιῶτη· ἀλλὰ ἡ λύση τῶν προβλημάτων δὲν γίνονταν πάντα μὲ δίκαιο καὶ ἥπιον τρόπο.

Ἐσπου ἐπιτέλους ἔλαβε χώρα ἡ μετάθεση τῆς ἔδρας τοῦ κράτους τὶς πρώτες βροχερὲς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μέρες τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1834. Ἐνα νέο πρόβλημα ἦταν ἡ μεταφορὰ τῶν πολλῶν ἀντικειμένων τῆς οἰκοσκευῆς, τῶν προμηθειῶν, τοῦ ὄγκου τῶν φακέλων κλπ. ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ στὴν Ἀθήνα, γιὰ τὸ δρόμος δὲν ἦταν ἀκόμα ἀμαξιτὸς καὶ ἐπὶ πλέον δὲν ὑπῆρχαν ἀμάξεις παρὰ μόνο ὀρισμένα φορτηγὰ ἀμάξια τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ στρατοῦ. Σχεδὸν ὅλα ἔπρεπε νὰ ἔρθουν ἕως ἐδῶ μὲ καμήλες, ἄλογα, μουλάρια καὶ γαϊδούρια. Ἐπικρατοῦσε φοβερὴ σύγχυση. Στὸ τέλος κατέφθασε καὶ ὁ βασιλεὺς μὲ τὴ μικρὴ του λέμβο. Μπήκε στὴν πόλη ἔφιππος, σιγῆ τὴν ὁποία ἀπαθανάτισε ὁ Ἔς [Peter von Hess] σὲ ἕναν μεγάλο πίνακα. Ἀφίπλευσε στὸ λεγόμενον Θησεῖο, τὸ ὁποῖο χρησίμευσε γιὰ τελευταία φορὰ ὡς ἐκκλησία, ὅπου τὸν ὑποδέχθηκε ὁ κληρὸς μὲ ἕνα δοξαστικό. Ἐπειτα μετέβη καὶ πάλι ἔφιππος στὸ ἀνάκτορό του. Ἐτσι ἐγκαταστάθηκε ὀριστικὰ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις στὴ νέα πρωτεύουσά της, τὴν Ἀθήνα.

Ἡ πραγματικὴ παρουσία τῆς Αὐλῆς, ἡ ὁποία

δὲν ἄφηνε πλέον καμία ἀμφιβολία πὼς ἡ Ἀθήνα θά παρέμενε πρωτεύουσα, ἢ κατὰ πολὺ ἀυξημένη κυκλοφορία τοῦ χρήματος, προπαντὸς ὅμως ἡ ἐπιτακτικὴ καὶ συνεχῶς ἐντεινόμενη ἀνάγκη νέων καὶ ἄνετων κατοικιῶν προκάλεσαν μία ἀνευ προηγούμενου δίψα οἰκοδόμησις. Ὅποιος εἶχε ἔστω καὶ ἕνα οἰκοπεδάκι, ὅποιος μπορούσε νὰ βρεῖ λίγα χρήματα, ἔκτιζε μὲ τὴ βεβαιότητα πὼς σὲ μερικὸς μῆνες θά ἀπέδιδε τὸ κεφάλαιό του 20-30 τοῖς ἑκατὸ κέρδος». (Ross, *Erinnerungen* 77-78).

18. Πρόκειται γιὰ τὸ λεγόμενον «Σχέδιο Στάουφερτ», δηλαδὴ γιὰ τὴν ἀκριβῆ τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τῶν Ἀθηνῶν (τῆς παλαιᾶς πόλης, καθὼς καὶ τῶν πρώτων κτηρίων τῆς νέας πόλης). Ὅπως μᾶς πληροφοροῦν μία ἐκθεση τοῦ ὑπουργοῦ Ἐσωτερικῶν Γ. Γλαράκη, τὴν ὁποία συντάσσει σὲ γαλλικὴ γλῶσσα καὶ ὑποβάλλει στὸν βασιλεῖα Ὁθωνα στίς 8/20 Σεπτεμβρίου 1838 (Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ἀθήνα, Ὁθωνικὸ Ἀρχεῖο, Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, φάκ. 214), τὸν Ἰούνιο τοῦ 1836 ἀνετέθη ἀπὸ τὸν τότε ὑπουργὸ Ἐσωτερικῶν Μανσόλα στὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ δήμου τῶν Ἀθηνῶν Φρειδερίκο Στάουφερτ ἡ τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τόσο τῆς πόλης ὅσο καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων.

Καὶ τὶς δύο ἐργασίες ἐξετέλεσαν οἱ γεωμέτρεις Beck καὶ Bechenberg κατὰ τὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ ἔτους 1836 καὶ παραδόθηκαν στὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν στίς 8.1.1837. Τὸ συνολικὸ κόστος τῆς τοπογραφικῆς αὐτῆς ἀποτύπωσης ἀνῆλθε σὲ 2.192 δραχμές.

Τὸ πρωτότυπο τοπογραφικὸ διάγραμμα φυλάσσεται, ὅπως καὶ ἄλλα τεκμήρια ἀπὸ τὰ πολεοδομικὰ κατάλοιπα τοῦ Ἐδουάρδου Σάουμπερτ, στὴν 1η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Ἀθήνας. Τὰ κατάλοιπα τοῦ Σάουμπερτ ἀνακαλύφθηκαν στὴν Ἀθήνα καὶ ταυτίσθηκαν τὸ 1989 ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαγεωργίου-Βενετᾶ.

Περιγραφή τοῦ σχεδίου: σχέδιο μὲ πενάκι ἐπιχρωματισμένο μὲ ἀκουαρέλα πάνω σὲ μεγάλων διαστάσεων χαρτί σχεδίου, ἀποτελούμενο ἀπὸ 9 κολλημένα μεταξὺ τους φύλλα καὶ ἐπικολημένο σὲ λινοῦ ὕφασμα. Διαστάσεις: πλάτος ἐπάνω 142.5 ἐκ., κάτω 149.0 ἐκ. καὶ ὕψος 144.5 ἐκ. Ἀνυπόγραφο καὶ ἀχρονολόγητο.

Με κόπο κατορθώθη νὰ μείνουν ἀδόμητοι οἱ χώροι πού γειτνιάζουν ἄμεσα μὲ τὸν ναὸ τοῦ Θησέως, τὸ Γυμνάσιο τοῦ Πτολεμαίου, τὴν Πύλη τῆς Ἀγορᾶς, τοὺς Ἀέρηδες, τὴ Στοὰ τοῦ Ἀδριανοῦ¹⁹ (II. Πάνω σὲ ἓνα ὄχι ἀσήμαντο τμῆμα τῶν θεμελίων καὶ τῶν τοίχων τοῦ ἀρχαίου αὐτοῦ μνημείου οἰκοδόμησαν τὸ 1834 τὸν στρατῶνα τοῦ πεζικοῦ καὶ σὲ ἐπαφῇ μὲ τοὺς ὑφιστάμενους ἀκόμα ἀρχαίους τοίχους ἔκτισαν πρόσφατα πάλι δύο στρατῶνες τοῦ ἵππικοῦ), τὸ Πρυτανεῖο^{III} (III. Πάνω σὲ ἓνα μεγάλο τμῆμα τῶν τοίχων καὶ αὐτοῦ τοῦ μνημείου κτίσθηκε τὸ 1834 ἓνα μεγάλο ἰδιωτικὸ κτήριο), τὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους, τὸ Θέατρο τοῦ Διονύσου, τὴν Πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τὸν ναὸ τοῦ Ὀλυμπίου Διός¹⁹. Τὰ οἰκόπεδα στὰ ὁποῖα ἀπαγορεύθηκε τελικὰ ἡ δόμηση καταμετρήθηκαν μόλις τὸ 1836, ἀλλὰ μέχρι τώρα δὲν ἔχει γίνει καμία κίνηση γιὰ τὴν πληρωμὴ τους ἢ τὴν ἀνταλλαγὴ τους μὲ ἄλλα. Μάλιστα, ὅπως ἔχουν σήμερα τὰ πράγματα στὴν Ἑλλάδα, εἶναι πολὺ πιθανὸν μέσα σὲ λίγο διάστημα καὶ αὐτὰ τὰ μνημεῖα, καθὼς καὶ ὅσα ἄλλα ἔχουν ἀπομείνει, νὰ ἀλλοιωθοῦν ἀπὸ τὴ δόμηση, νὰ κρυφθοῦν καὶ ἴσως ἀκόμη καὶ νὰ καταστραφοῦν. Πατὶ ὁ Ἑλληνας δὲν τὰ σέβεται καὶ δὲν περιφρουρεῖ τὴ διατήρησή τους.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΟΦΕΛΟΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΕ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ

Θὰ ἦταν εὐκόλο νὰ διατηρηθεῖ διαθέσιμο γιὰ ἀνασκαφὴ τὸ τμῆμα τῆς πόλης πού προαναφέραμε, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ συμφωνία μὲ τὸν δῆμο Ἀθηναίων δὲν θὰ εἶχε γίνει (ἀφοῦ οὕτως ἢ ἄλλως δὲν ὑπῆρχαν τὰ μέσα γιὰ νὰ τηρηθεῖ) καὶ ὅτι θὰ εἶχε εφαρμοσθεῖ αὐστηρὰ τὸ ἐγκεκριμένο σχέδιο τοῦ κυρίου von Kl en ze²⁰, τὸ ὁποῖο, ὅπως προηγουμένως

19. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀρχαῖα κτίσματα ταυτίσθηκαν σχετικὰ νωρίς, ὅπως, π.χ. ἡ «Πύλη τῆς Ἀγορᾶς», πού ταυτίσθηκε ὡς ἡ ἀρχαία πύλη τῆς Ἀθηνᾶς Ἀρχηγέτιδος, οἱ «Ἀέρηδες» ὡς τὸ ὄρολόγιον τοῦ Κυρρήστου, ἀλλὰ καὶ τὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους, τὸ Θέατρο Διονύσου, ἡ Πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διός, πού ἀναγνωρίσθηκαν σωστά· ἄλλα ἔλαβαν ἐν τούτοις ὑποθετικὰ ὀνόματα, ὅπως ὁ ναὸς τοῦ Ἡφαιστου καὶ τῆς Ἐργάνης Ἀθηνᾶς πού ὀνομάσθηκε «Θησεῖον», ἡ στοὰ τοῦ Ἀττάλου «Γυμνάσιον τοῦ Πτολεμαίου», ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ «Στοὰ τοῦ Ἀδριανοῦ» καὶ τὰ λείψανα ἀρχαίων τοίχων κοντὰ στὸν Πύργο τῶν Ἀνέμων «Πρυτανεῖον».

20. Ὁ Λέο φὸν Κλέντσε (Leo von Kl en ze), ἀρχιτέκτων, θεωρητικὸς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ζωγράφος, γεννήθηκε τὸ 1784 στὸ Bockenem κοντὰ στὸ Hildesheim καὶ πέθανε τὸ 1864 στὸ Μόναχο. Ἦταν γόνος οἰκογένειας δημοσίων ὑπαλλήλων. Φοίτησε στὸ κλασικὸ γυμνάσιο τοῦ Braunschweig καὶ στὴ συνέχεια σπούδασε ἀρχιτεκτονικὴ ἀρχικὰ στὸ Βερολίνο, ὅπου εἶχε καθηγητὲς τοὺς Hirt καὶ Gilly,

καὶ ἀργότερα στὸ Παρίσι, ὅπου ἐργαζόταν στὸ ἐργαστήριον τοῦ Durand. Στὸ διάστημα 1808-1813 διετέλεσε ἀρχιτέκτων τῆς Αὐλῆς τοῦ Ἰερώνυμου Βοναπάρτη (Jerôme Bonaparte) στὸ Kassel καὶ ἀπὸ τὸ 1816 ἕως τὸν θάνατό του ἀρχιτέκτων τῆς Αὐλῆς τοῦ βασιλέως Λουδοβίκου Α' τῆς Βαυαρίας στὸ Μόναχο. Ὁ Κλέντσε εἶναι ὁ σπουδαιότερος ἐκπρόσωπος τοῦ νοτιογερμανικοῦ κλασικισμοῦ. Ἄν καὶ πολυάσχολος (ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ παραγωγικὸς ἀρχιτέκτων), φιλοτέχνησε πολυάριθμες ἐλαιογραφίες, ὑδατογραφίες καὶ σχέδια, μελέτησε βαθιὰ θέματα αἰσθητικῆς, ἀρχαιολογίας καὶ ἱστορίας τῶν θρησκειῶν, μάλιστα βρῆκε καὶ χρόνο γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας.

Ὁ βασιλεὺς Λουδοβίκος στὸ πρόσωπό του ἐκτιμοῦσε ὄχι μόνον τὸν ἰδιοφυῆ ἀρχιτέκτονα, ἀλλὰ ἐπίσης τὸν λόγιο καὶ τέλειο αὐλικό. Τοῦ ἀνέθεσε ἀνώτερα ἀξιώματα (τὸν διόρισε ἐπιθεωρητὴ τῶν βασιλικῶν κτισμάτων καὶ προϊστάμενο τῆς Ἀνωτάτης Οἰκοδομικῆς Ὑπηρεσίας), καθὼς καὶ πλῆθος ἔργα· ἐπίσης τὸν τίμησε μὲ παράσημα καὶ τίτλους μεταξὺ ἄλλων καὶ μὲ ἓναν κληρονομικὸ τίτλο

και τὸ σχέδιο τοῦ κυρίου Schaubert, προέβλεπε τὸ ὄριο τῆς νέας δόμησης σὲ σχέσηη πρὸς τὴν Ἀκρόπολη κοντὰ στὴ σημερινὴ ὁδὸ Ἑρμοῦ. Ὁ δῆμος Ἀθηναίων θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει ὑποχρεωθεῖ νὰ ἀποζημιώσῃ ὅλα τὰ οἰκόπεδα πού προορίζοντο γιὰ ἀνασκαφές, πράγμα πού θὰ τὸ εἶχε βέβαια δεχθεῖ, ἂν ἡ κυβέρνησις ἐκδήλωνε τὴν πρόθεσιν νὰ μεταφέρει τὴν πρωτεύουσα ἀλλοῦ^{IV} (IV. Ἀφ' ἧς στιγμῆς εἶχε γίνει ἡ μετεγκατάστασις στὴν Ἀθήνα ἦταν βέβαια πλέον πολὺ ἀργά)²¹, ὅποτε ἡ ἀξία ὄλων τῶν οἰκοπέδων τῶν Ἀθηναίων, καθὼς καὶ τῶν χωραφιῶν καὶ τῶν ὀπωροκήπων τους σὲ ὅλη τὴ γύρω περιοχὴ, σὲ μιὰ ἀκτίνα μέχρι 10 ὥρες μακριά, σχεδὸν θὰ ἐμηνείετο, ἐνῶ τώρα μὲ τὴν ἀνακήρυξιν τῆς Ἀθήνας ὡς πρωτεύουσας οἱ ἰδιοκτῆτες ἔγιναν πλούσιοι.

Ἡ ἀξία τῶν οἰκοπέδων πού δὲν μποροῦσαν νὰ πουληθοῦν οὔτε γιὰ 400 τούρκικα πιάστρα, δηλαδὴ 54 φιορίνια, τώρα ἔχει ἀνέβῃ στὶς 80.000 δραχμῆς, δηλαδὴ 28.000 φιορίνια. Μπορεῖ βέβαια νὰ μὴν ἔχουν ἀποκτήσῃ ὅλα τὰ οἰκόπεδα τόσο ὑπέρογκη ἀξία, ὑπάρχοντες ὅμως πάρα πολλὰ σ' αὐτὴ τὴν κατηγορίαν καὶ τὰ ὑπόλοιπα εἶναι σὲ τέτοιο βαθμὸ ἀνατιμημένα πού ἡ τωρινὴ τους ἀξία δὲν συγκρίνεται μὲ τὴν ἀξία πού θὰ εἶχαν, ἐὰν ἡ Ἀθήνα δὲν εἶχε γίνει πρωτεύουσα. Ἐὰν εἶχε συμβεῖ αὐτό, τότε οἱ ἐδῶ γαῖες θὰ εἶχαν τὴν ἀξία κοινῶν χωραφιῶν, δηλαδὴ 50 δραχμῆς ἢ 17 1/2 φιορίνια τὸ ἀττικὸ στρέμμα, δηλαδὴ τὰ

εὐγενείας. Κάποια ψυχρότητα στὶς σχέσεις μεταξὺ Λουδοβίκου καὶ Κλέντσε ἦταν παροδική, μάλιστα μετὰ τὴν κρίσιν αὐτὴ ἡ σχέσηη τους ἔγινε ἀκόμα πιὸ ἐγκάρδια. Ὁ Κλέντσε ἐργαζόταν ὄχι μόνον γιὰ τὴν Αὐλὴν τοῦ Μονάχου ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλες βασιλικὰς αὐλές, παράλληλα δὲ ἀλληλογραφοῦσε μὲ πολυάριθμα μέλη τῆς ἀριστοκρατίας καὶ μὲ ἀνθρώπους τοῦ πνεύματος. Μὲ διακρίσεις τὸν τίμησαν ἐπίσης διάφοροι ἀλλοδαποὶ ἠγεμόνες, καθὼς καὶ πολλὰς ἐπιστημονικὰς ἐταιρεῖες. Σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὸν παλαιότερον κλασικισμὸν τοῦ Friedrich Weinbrenner καὶ τοῦ Karl von Fischer, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀκόμη στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὸ μπαρόκ, ὁ Κλέντσε, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ Schinkel καὶ Gottfried Semper, ἐκπροσωπεῖ τὸν ρομαντικὸν κλασικισμὸν.

Τὸ 1834 ἦλθε στὴν Ἑλλάδα ὡς εἰδικὸς ἀπεσταλμένος τοῦ βασιλέως Λουδοβίκου γιὰ νὰ ἀνακοινώσῃ τὴν ἀνάκλησιν δύο ἐκ τῶν μελῶν τῆς Ἀντιβασιλείας, τοῦ Ἀμπέλ (Abel) καὶ τοῦ Μάουρερ (Maurer). Παράλληλα ἀναθεώρησε τὸ ἀρχικὸν σχέδιον τῆς νέας Ἀθήνας τῶν Κλεάνθη καὶ Σάουμπερτ, καὶ ἀργότερα στὸ Μόναχο ἐξεπόνησε τὰ σχέδια τῶν ἀνακτόρων τῶν Ἀθηναίων καὶ τοῦ Παντεχνείου, πού ὅμως ἔμειναν ἀνεκτέλεστα. Στὸ ἐνεργητικὸν τοῦ ὁ Κλέντσε ἔχει ἓνα πολὺ σπουδαῖον ἔργον: τὰ μέτρα προστασίας τῶν ἀρχαίων μνημείων καὶ τὴ σωτηρίαν τῆς Ἀκροπόλεως. Ὁ Κλέντσε σχεδίασε 86 κτήρια (κυρίως στὸ Μόναχο καὶ ἐν γένει στὴ Βαυαρία, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐξωτερικόν, ὅπως τὸ

ἀνάκτορον Ἑρμιτάζ στὴν Πετρούπολιν καὶ τὸν καθολικὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Διονυσίου στὴν Ἀθήναν). Τὰ σπουδαιότερα ἀρχιτεκτονικὰ του ἔργα στὸ Μόναχο εἶναι ἡ Γλυπτοθήκη, ἡ νέα πτέρυγα τῶν ἀνακτόρων τοῦ Μονάχου, ἡ Παλαιὰ Πινακοθήκη, ἡ Στοὰ τῆς Δόξης (Ruhmeshalle) καὶ τὰ Προπύλαια.

21. Στὸ προαναφερθὲν βασιλικὸν διάταγμα τῆς 10/22 Δεκεμβρίου 1833 (βλ. ἀνωτέρω σημ. 10) τὸ ἀρθρον 1, Π ἀναθέτει τὴν ἀποζημίωσιν τῶν ἀπαλλοτριωτῶν οἰκοπέδων στὴν περιοχὴ τῶν ἀνασκαφῶν στὸ ταμεῖον τοῦ κράτους, ἐνῶ τὸ κόστος ἀπαλλοτριώσεως τῶν ἀναγκαίων γηπέδων γιὰ τὴν διάνοξιν ὁδῶν καὶ πλατειῶν ὀρίζει πὼς θὰ καλύπτεται ἀπὸ τὸν δῆμον.

Ἡ τακτικὴ, τὴν ὁποία ὀφείλε νὰ ἀκολουθῆσιν κατὰ τὸν Στάουφερτ ἡ κυβέρνησις, δηλαδὴ νὰ «ἐκδηλώσῃ τὴν πρόθεσιν» μεταφορᾶς τῆς πρωτεύουσας ἀλλοῦ, ὥστε ὁ δῆμος Ἀθηναίων νὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ ἀποζημιώσῃ ὅλα τὰ οἰκόπεδα στὴν παλαιὰ πόλιν πού προορίζονταν γιὰ ἀνασκαφές, προδίδει τὴ νοοτροπία τοῦ δημοσίου λειτουργοῦ πού τὸν χαρακτηρίζει ψυχρὸς ὑπολογισμὸς καὶ πραγματιστικὴ κρίσις. Ὁ Στάουφερτ, σὲ ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς ἀμετροεπεῖς πολιτικούς, δὲν προτείνει παρὰ ἓνα τέχνασμα προτείνοντας ἓναν νόμιμον τρόπο ἐκβιασμοῦ τοῦ δήμου, καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀποδεικνύεται πολὺ πρῶμος πρόδρομος συνηθειῶν πού χαρακτηρίζουν τὶς διαδικασίας τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ σήμερον.

1.000 τετρ. μ., ἐνῶ τώρα ἡ τιμὴ πώλησης τῶν οἰκοπέδων στὴ χειρότερη περιοχὴ ἀνέρχεται σὲ 1 1/2 δραχμὴ τὸ τετραγωνικὸ μέτρο, τῶν περισσότερων σὲ 9 δραχμὲς καὶ τῶν καλύτερων οἰκοπέδων σὲ 20 δραχμὲς τὸ τετραγωνικὸ μέτρο.

Στὸν ἀκόλουθο πίνακα φαίνεται τί κέρδισε ἡ Ἀθήνα ἀνακηρυσσόμενη πρωτεύουσα²². Ἡ νέα πόλη ὅπως σχεδιάσθηκε, δηλαδή μὲ ἐξαιρέση τὸ καθορισμένο γιὰ ἀνασκαφὲς τμήμα κοντὰ στὴν Ἀκρόπολη, ἔχει

Συνολικὴ ἐπιφάνεια	1.864.030 τ.μ.
Ἐὰν ἀφαιρεθεῖ ἀπ' αὐτὴ τὸ 1/6, δηλαδή γιὰ δρόμους καὶ πλατεῖες, μένουν γιὰ οἰκόπεδα	310.671 τ.μ. 1.553.359 τ.μ.
Ἀπ' αὐτὰ ὑπολογίζουμε	
3/10 ἢ 466.007 τ.μ. πρὸς 1,5 δραχ./ τ.μ.	699.010 δραχ.
6/10 ἢ 932.014 τ.μ. πρὸς 9,0 δραχ./ τ.μ.	8.388.126 δραχ.
1/10 ἢ 155.335 τ.μ. πρὸς 20 δραχ./ τ.μ.	3.106.700 δραχ.
Σύνολο	12.193.836 δραχ.
Ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι πρὸς τὸ παρὸν ἡ κατηγορία τῶν 3/10 πρὸς 1 1/2 δραχ./τ.μ. παραμένει ἀδόμητη, ἢ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια, δηλαδή 1.087.349 τ.μ. (ὅπου τὰ οἰκόπεδα ἔχουν ἀξία 9 καὶ 20 δραχ./τ.μ.) ἀξίζει συνολικὰ	11.494.826 δραχ.
Ἐὰν ἡ Ἀθήνα εἶχε μείνει μία κοινὴ ἐπαρχιακὴ πόλη, θὰ κατελάμβανε τὸ πολὺ ἐπιφάνεια ἴση μὲ 300.000 τ.μ. καὶ κάθε τετραγωνικὸ μέτρο δὲν θὰ κόστιζε πάνω ἀπὸ 1 1/2 δραχ., ὅποτε ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τῆς πόλης θὰ εἶχε ἀξία (300.000 τ.μ. × 1,5 δραχ./τ.μ.)	450.000 δραχ.
σὺν 1.564 στρέμματα × 50 δραχ./στρ.	7.200 δραχ.
Σύνολο	528.200 δραχ.
Ἐπομένως ἡ Ἀθήνα ἀνακηρυσσόμενη πρωτεύουσα κέρδισε	10.966.626 δραχ. ²³ ἢ 3.838.319 φιορίνια

χωρὶς νὰ συνυπολογισθεῖ ἡ ηὔξημένη ἀξία τῶν κήπων, χωραφιῶν, ἀμπελιῶν, ἐλαιῶνων κλπ. ποὺ ὑπάρχουν παντοῦ σ' ὅλα τὰ περὶχωρα τῆς πόλης καὶ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπολογισθεῖ.

22. Ὁ ὑπολογισμὸς ἀπὸ τὸν Στάουφερτ τοῦ συνολικοῦ κέρδους, τὸ ὁποῖο ἀπεκόμισε ἡ πόλη τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὴν ἀνοδο τῶν ἀξιών γῆς (δηλαδή κυρίως τὸ κέρδος τὸ ὁποῖο ἀπεκόμισαν οἱ ἰδιῶτες ἰδιοκτῆτες γῆς ἀλλὰ καὶ ὁ δῆμος), εἶναι ἡ μοναδικὴ ἀπόπειρα συνολικῆς ἐκτίμησης τῆς ἀνόδου τῆς ἀξίας τῶν ἀκινήτων (δηλαδή τοῦ κέρδους ἀπὸ τὴν κερδοσκοπία πάνω στὴ γῆ) κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρώτης δεκαετίας ἀπὸ τὴν ἀνακήρυξη τῆς Ἀθήνας σὲ πρωτεύουσα. Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ὑπολογισμοῦ του βασίζεται μὲν σὲ πολὺ ἀκριβῆ καὶ πραγματικὰ δεδομένα – τόσο ὅσον ἀφορᾷ τὸ μέγεθος τῶν ἐκτάσεων ὅσο καὶ τίς ἀξίες γῆς – ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ παρὰ μία «δυνάμει» ἀνοδος τῶν ἀξιών,

διότι ἀσφαλῶς δὲν ἀνταποκρίνεται παρὰ μόνο σὲ μικρὸ βαθμὸ στὰ ἄμεσα πραγματοποιηθέντα κέρδη τῶν Ἀθηναίων.

Πάντως ὁ Στάουφερτ αὐτὸ ποὺ θέλει νὰ τονίσει εἶναι ὅτι ὁ δῆμος μᾶς πόλης, ὁ ὁποῖος προικοδοτήθηκε μὲ 11 ἑκατομμύρια δραχμὲς, ὅσο δηλαδή ἦταν ἡ ὑπεραξία ποὺ πήρε ἡ ἔγγειος ἰδιοκτησία του, ἐπειδὴ ἀνακηρύχθηκε πρωτεύουσα ἡ Ἀθήνα, θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ διαθέσει περὶ τὸ μισὸ ἑκατομμύριο, ὥστε νὰ ἀποζημιώσει τὰ 35 ἑκτάρια τῆς παλαιᾶς πόλης, στὰ ὁποῖα προβλέπονταν ἀνασκαφές.

23. Τὸ ποσὸ τῶν 11 περίπου ἑκατομμυρίων δραχμῶν, στὸ ὁποῖο ὁ Στάουφερτ ὑπολόγισε ὅτι ἀνέρχεται ἡ ὑπεραξία ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὴ

Πανοραμική άποψη τών Ἀθηνών με τὸ Ἡφαιστεῖον καὶ τὴν Ἀκρόπολη. Ὑδατογραφία τοῦ Ludwig Lange (1835).

Τὸ προορισμένο γιὰ ἀνασκαφές τμήμα τῆς πόλης καλύπτει ἐπιφάνεια 350.000 τ.μ. Ἐὰν ὑπολογίσει κανεὶς γιὰ ἀποζημίωση ποσὸ 1 1/2 δρχ./τ.μ., δηλαδή ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀγορὰ οἰκοπέδου στὴ νέα πόλη, τὸ ποσὸ τῆς ἀποζημίωσης θὰ ἀνερχόταν συνολικὰ σὲ 525.000 δρχ. = 183.750 φιορίνια.

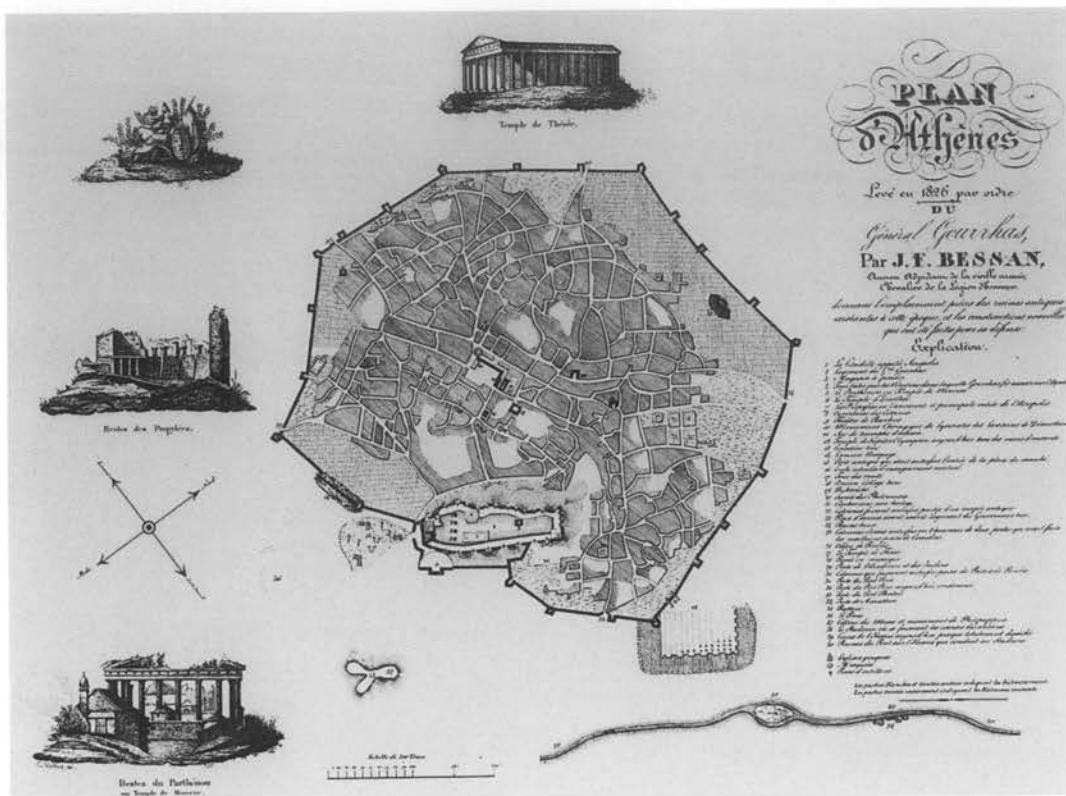
Δὲν εἶναι ὅμως τεράστια μόνο αὐτὰ τὰ κέρδη ποὺ ἀποκομίζουν τώρα οἱ πολῖτες τῆς Ἀθήνας, σημαντικὲς ἀκόμη εἶναι οἱ πρόσοδοι τοῦ δήμου, ποὺ τὸ ἔτος 1837 ἀνέρχονταν σὲ 120.000 δρχ. = 42.000 φιορίνια καὶ τὸ ἔτος 1842 σὲ 180.000 δρχ. = 63.000 φιορίνια. Ἐπειτα ὁ δήμος πουλάει ὡς οἰκόπεδα ἀντὶ ὑψηλοῦ ἀντιτίμου^V (V. Πλήθος τέτοιων ἐκτάσεων τὶς πῆραν οἱ οἰκογένειες τῶν ἀρχόντων ἀλλὰ χωρὶς νὰ πληρώσουν, πράγμα ποὺ εἶναι γνωστὸ μόνο στὸν ὑποφαινόμενο μετὰ ἀπὸ ὀκτάχρονη ὑπηρεσία στὸν δήμο, γι' αὐτὸ καὶ θεώρησε χρέος του, λίγο πρὶν ἀπὸ τὶς 15 Σεπτεμβρίου τοῦ 1843, νὰ ὑποβάλει ἕναν κατάλογο καταπατημένων οἰκοπέδων, ποὺ ἡ ἀξία τους ἀνῆρχετο σὲ 75.000 δραχμὲς ἢ 26.520 φιορίνια. Ὑστερα ἀπὸ λίγο ὁ κατάλογος αὐτὸς εἶχε χαθεῖ καὶ ὁ συντάκτης του ἀπέκτησε πολλοὺς ἐχθροὺς) παλαιοὺς δρόμους καὶ πλατεῖες, ποὺ καταργοῦνται, τὴν περιοχὴ τοῦ παλαιοῦ τούρκικοῦ τείχους²⁴ ποὺ περιβάλλει τὴν πόλη, μαζὶ με

συνολικὴ ἔγγειο ἰδιοκτησία τῆς Ἀθήνας (βλ. προηγούμενη σημείωση) μετὰ τὴν ἀνακήρυξή της ὡς πρωτεύουσας, εἶναι κατὰ τι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ διπλάσιο ποσὸ ποὺ δαπανήθηκε γιὰ τὸ μεγαλύτερο οἰκοδομικὸ ἐγχείρημα τῆς νέας Ἀθήνας, δηλαδή γιὰ τὴν ἀνέγερση τῶν ἀνακτόρων.

24. Πρόκειται γιὰ τὸ λεγόμενο τείχος τοῦ Χασεκῆ, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Λουδοβίκος Ρὸς μᾶς δίνει τὴν ἐξῆς ἀκριβὴ περιγραφή:

«Πὰ πολὺν καιρὸ, τουλάχιστον γιὰ αἰῶνες μετὰ ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα, ἡ πόλη ἦταν ἀνοχύρωτη δίχως ἄλλη προστασία ἀπὸ τὸ ἰσχυρὸ τῆς κάστρο. Ἀλλὰ μετὰ τὸν Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1770, ὅταν οἱ Τούρκοι γιὰ νὰ ὑποδουλώσουν καὶ νὰ χαλιναγωγήσουν καὶ πάλι τοὺς ἐν μέρει ἐπαναστατήσαντες Ἕλληνες ἔφεραν στὴ χώρα ὡς μισθοφόρους ὀλόκληρα στίφη μωαμεθανῶν Ἀλβανῶν, ἀκολούθησαν χρόνια ἐσωτερικῶν ταραχῶν, γιὰτὶ οἱ ὀρεγόμε-

Ἀποτύπωση τῶν Ἀθηνῶν τοῦ ἔτους 1826 πού ἐξεπονήθη ἀπό τόν J. F. Bessan μέ διαταγή τοῦ φρουράρχου τῆς Ἀκροπόλεως στρατηγοῦ Γκούρα.

τοὺς δύο ἐκατέρωθεν δρόμους, παλαιῆς κοίτης ποταμῶν καὶ ἐρημωμένες περιοχές.

Μὲ τὰ τεράστια αὐτὰ κέρδη πού ἔχει δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑποχρεωθεί ὁ δῆμος νὰ ἀναλάβει τὴν ἀποζημίωση τοῦ ἄνω τμήματος τῆς πόλης;

νοι λάφυρα Ἀρβανίτες διέσχισαν ληστεύοντας τὴ χώρα καὶ γυρίζοντας τὰ ὄπλα τους ὄχι μόνο ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τῶν εἰρηνικῶν Τούρκων γαιοκτημόνων, ἔτσι ὥστε ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἀναγκαστικά τοὺς πολεμοῦσαν ἐνωμένοι καὶ οἱ δύο λαοὶ [Ἕλληνες καὶ Τούρκοι]. Ἀκρίβεις πληροφορίες γιὰ τὴ σκοτεινὴ αὐτὴ ἐποχὴ δὲν ὑπάρχουν. Ἔμαθα μόνο ἀπὸ προφορικὲς ἀφηγήσεις καὶ ἐπίσης διάβασα ἀργότερα στὸ χειρόγραφο χρονικὸ ἐνὸς Ἀθηναίου [πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὸ χρονικὸ τοῦ Σκουζέ] ὅτι τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1788 οἱ Τούρκοι καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀθήνας ἀναγκάστηκαν νὰ πολεμήσουν ἀπὸ κοινού, διεξάγοντας αἱματηρὴ μάχη στὸ Μαρούσι γιὰ νὰ ἀποτρέψουν τὴ

ληστρικὴ ἔφοδο ἑξακοσίων Ἀλβανῶν ληστῶν πού εἶχαν εἰσχωρήσει στὴν Ἀττικὴ μέσῳ Βοιωτίας.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια πηγὴ, γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ τέτοιες ἐπιδρομὲς, στὶς 18 Φεβρουαρίου τοῦ 1778 μὲ ἐντολὴ τοῦ Χατζή-Ἀλή Χασεκή-μπέη, τοῦ τότε Τούρκου τυράννου τῆς Ἀθήνας, ἀρχισε ἡ ἀνέγερση ἐνὸς ἀδύναμου πέτρινου τείχους μὲ προεξέχοντες πύργους, καὶ γιὰ τὸ ἔργο αὐτό, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ τείχους τοῦ Θεμιστοκλῆ μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους, ὅλοι οἱ κάτοικοι ἔπρεπε νὰ δώσουν [ἀγγαρευόμενοι] ἕνα χέρι. Στὴ διάρκεια τοῦ βεβιασμένου αὐτοῦ ἔργου κατεδαφίσθηκαν πολλὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος, πού ὁ Stuart καὶ οἱ παλιότεροι περιηγητὲς τὰ εἶχαν δεῖ ἀκόμη ὄρθια,

Τὸ ὅτι δὲν ἐλήφθησαν μέτρα τέτοιου εἴδους ἴσως νὰ ὀφείλεται μόνο στὴ βιασύνη μὲ τὴν ὁποία ἐγκαταλείφθηκε τὸ Ναύπλιο καὶ ἔγινε ἡ ἐγκατάσταση στὴν Ἀθήνα.

ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΟ ΑΡΧΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΝΕΑ ΑΘΗΝΑ. Η ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ

Ἡ πόλη τῆς Ἀθήνας θὰ εἶχε τώρα τελείως διαφορετικὴ ὄψη, ἐὰν εἶχε ἀπαγορευθεῖ ἡ δόμηση στὸ προαναφερθὲν τμήμα τῆς· ὅλα τὰ συνωστισμένα ἐκεῖ σπίτια (τὰ περισσότερα χωρὶς αὐλές, καὶ βέβαια οὔτε λόγος νὰ γίνεται γιὰ κήπους) θὰ εὐρίσκοντο τώρα στὴ νέα πόλη, καὶ ἐπειδὴ ἐδῶ θὰ ἐκτίζοντο πῶς εὐρύχωρα καὶ κάθε σπίτι θὰ εἶχε αὐλὴ καὶ κήπο, θὰ κατελάμβαναν τὸ ἀδόμητο ἀκόμη τμήμα τῆς νέας πόλης. Ἡ κυκλοφορία ποὺ συγκεντρώνεται τώρα στὴν παλαιὰ πόλη, ἡ ὁποία εἶναι τὸ σημερινὸ κέντρο, θὰ μετεφέρετο στὴ νέα, καὶ αὐτὴ θὰ προσέφερε τὴν πολὺ ὁμορφὴ εἰκόνα μᾶς κανονικῆς πόλης μὲ καθαρὲς ὁδοὺς καὶ πλατεῖες καὶ εὐχάριστα σπίτια, ἀντὶ νὰ εἶναι ὅπως τώρα αὐτὸ τὸ ἐρμαφρόδιτο κατασκεύασμα, ἡ μισὴ τουρκικὴ καὶ ἡ ἄλλῃ μισὴ εὐρωπαϊκὴ²⁵.

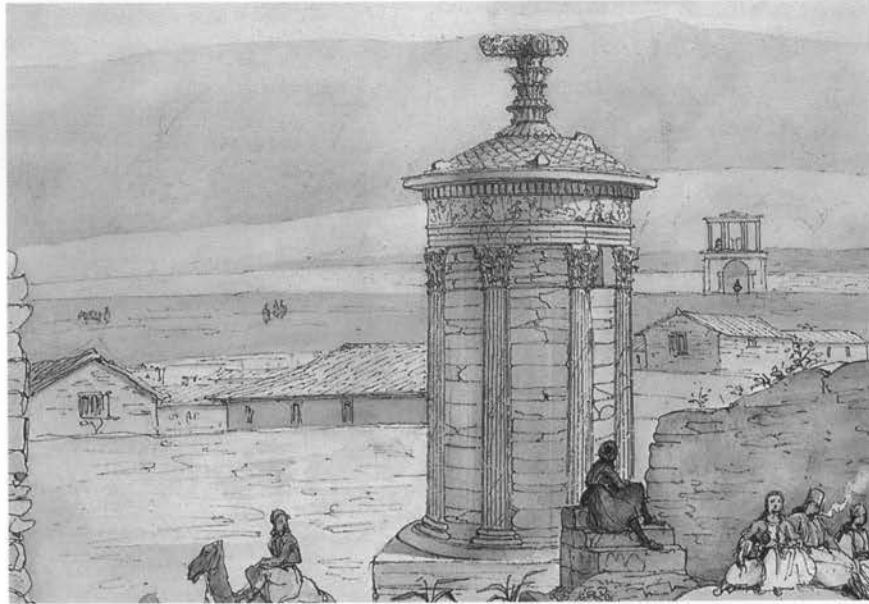
καὶ τὰ ὑλικά τους χρησιμοποιήθηκαν ὡς δομικὰ ὑλικά ἢ γιὰ τὴν παραγωγὴ ἀσβέστη. Ἔτσι ἐξαφανίσθηκαν μόλις πρὶν ἀπὸ ἑβδομήντα χρόνια οἱ ἰωνικοὶ κίονες τοῦ ὑδραγωγείου τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τοῦ Ἀντωνίνου [sic!] στοὺς πρόποδες τοῦ Λυκαβητοῦ, ποὺ τὸ ἐπιστύλιό του μὲ τὴ μισὴ ἐπιγραφὴ ἦταν ἐντοιχισμένο σὰν ὑπέρθυρο πάνω ἀπὸ τὴν Πόρτα τῆς Μπουμπουνίστρας μπροστὰ στὰ σημερινὰ ἀνάκτορα. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ μὲ τὰ εἰρήπια τῆς γέφυρας τοῦ Ἰλισσοῦ μπροστὰ στὸ στάδιο καὶ μὲ τὸν μικρὸ ἰωνικὸ ναὸ πάνω ἀπὸ τὴν πηγὴ τῆς Καλλιμαχίας. Στὶς μάχες γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἀκρόπολης κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τὸ τεῖχος τοῦ Χατζη-Ἀλῆ ἔπαθε πολλὰ ζημιές, ἀλλὰ ἔμεινε ὄρθιο. Ἐγὼ τὸ βρῆκα ἀκόμα στὴ θέση του. Ἄρχιζε ἀπὸ τὴν Πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πόλης, ποὺ τὴ χρησιμοποιοῦσε ὡς δευτερεύουσα πύλη, καὶ κατευθυνόταν κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ἱεροῦ βράχου πρὸς τὸ Ὁδεῖο Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, στὸ ὁποῖο ἐφαπτόταν, ἔπειτα περνοῦσε ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης καὶ τὴ ράχη τοῦ Ἀρείου Πάγου, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, διαγράφοντας ἓνα μεγάλο ἡμικύκλιο, περιέκλειε τὸ πῶς ὁμαλὸ βόρειο τμήμα τῆς πόλης καὶ ἐπέστρεφε στὴν Πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ. Κυριότερες πύλες τοῦ τεύχους ἦταν ἡ πόρτα τοῦ Μοριᾶ (More Kapesi) στὰ δυτικὰ στὴ θέση τοῦ ἀρχαίου Διπύλου, ἡ πόρτα τῶν Ἀχαρνῶν (Egripos Kapesi ἢ Πόρτα τῶν Πατησίων) στὸν Βορρᾶ, ἡ προαναφερθεῖσα πόρτα τῆς Μπουμπουνίστρας στὰ ἀνατολικά καὶ στὴ

δυτικὴ πλευρὰ ἡ πόρτα Inte Kapesi, ποὺ εἶναι ἡ ἀντίστοιχη τῶν ἀρχαίων Ἰωνίων Πυλῶν ἀνάμεσα στὸ Ὀλυμπιεῖο καὶ στὸ θέατρο τοῦ Διονύσου.

Μερικοὶ βρώμικοι καὶ κουρελιάρηδες Τούρκοι κάθονταν ἀνακούρκουδα ἢ ἦταν ξαπλωμένοι κοντὰ σ' αὐτὴ τὴν πόρτα ὡς φρουροί, ἀλλὰ ἀδιαφορώντας γιὰ ὅσους μπαινόβγαϊναν, μὲ ἐξαίρεση ὅταν ἔβλεπαν τοὺς ἀγρότες ποὺ ἔρχονταν στὴν ἀγορὰ μὲ τὰ προϊόντα τους, γιὰ νὰ τοὺς πάρουν ἐκβιαστικὰ τρόφιμα». (Ross, *Erinnerungen* 29-30).

25. Ἡ θλιβερὴ, κατὰ τὸν Στάουφερτ, εἰκόνα τῆς Ἀθήνας, αὐτὸ «τὸ ἐρμαφρόδιτο, κατασκεύασμα» τὴν ἐποχὴ συγγραφῆς αὐτοῦ τοῦ κεμμένου του, ἦταν μία τραυματικὴ ἐμπειρία τόσο γιὰ τοὺς ξένους ὅσο καὶ γιὰ τοὺς Ἕλληνας ποὺ πίστευαν στὴν πρόοδο.

Σήμερα ὥστόσο, 170 χρόνια ἀργότερα, ἡ κρίση μας εἶναι αὐτονόητο ὅτι διαφέρει: παρὰ τὴν προβληματικὴ κατάσταση ἀπὸ ἄποψη κυκλοφορίας στὸ νότιο τμήμα τοῦ κέντρου τῆς Ἀθήνας, τὸ ὁποῖο διετήρησε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ σὰν λαβύρινθο δίκτυο ὁδῶν τοῦ ὕστερου Μεσαίωνα, τὸ παλαιὸ αὐτὸ τμήμα τῆς πόλης (Πλάκα, Μοναστηράκι, Ψυρρῆ), στὸ ὁποῖο ὑπάρχουν ἀκόμα ἀρκετὰ κτήρια τοῦ 19ου αἰῶνος, ἀποτελεῖ τὸ μοναδικό, κατοικημένο, ἱστορικὸ πολεοδομικὸ σύνολο τῆς μεγαλοῦ-πολης, τὸ ὁποῖο, μαζὶ μὲ τὶς ἀρχαιότητες καὶ τὴ χαρακτηριστικὴ ἱστορικὴ τοπογραφία τῶν Ἀθη-νῶν, ἀποτελεῖ σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς ταυτότητος τῆς ἀχανοῦς πρωτεύουσας.

Τὸ χορηγικὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους καὶ στὸ βάθος ἡ Πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ. Ὑδατογραφία τοῦ Alfred Beaumont (1834).

Ἡ θέση τῶν νέων βασιλικῶν ἀνακτόρων ἐπηρέασε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πάρα πολὺ τὴ διαμόρφωση τῆς νέας Ἀθήνας, γιατί μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῆς χωροθέτησης τρεῖς φορές δημιουργήθηκαν σκόρπιες ομάδες σπιτιῶν. Σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο τοῦ Schaubert, τὰ ἀνάκτορα θὰ ἀνεγείροντο ἐκεῖ ὅπου ὑψώνεται ἕνας χαμηλὸς λόφος σημαντικῶν διαστάσεων στὰ βόρεια τῆς Ἀκρόπολης καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν τούρκικη πόλη, στὴν ἐπέκταση τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἀθηνᾶς. Ἀπ' αὐτὸν τὸν λόφο ἀπολαμβάνει κανεὶς τὴν ὡραιότερη ἄποψη τῆς Ἀκρόπολης μὲ τοὺς ναοὺς τῆς, τοῦ Ἀρείου Πάγου, τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν καὶ τῆς Πνύκας· δεξιὰ, ἀριστερὰ καὶ κατ' εὐθείαν μπροστά [ὁ ἐπισκέπτης] ἔχει ἀνεμπόδιση θέα τῆς νέας πόλης, πρὸ πέρα βλέπει τὸν Πειραιᾶ μὲ τὸ λιμάνι του καὶ στὸ βάθος τὴν Αἴγινα καὶ τὴ Σαλαμίνα, στὰ βορειοδυτικὰ ἀπολαμβάνει τὸ λεκανοπέδιο τῆς Ἀθήνας μὲ τὸν ἐλαιῶνα του καὶ τὴν Πάρνηθα πρὸ τὸ ὀρίζεται δυτικὰ, στὰ βόρεια βλέπει μέχρι πέρα μακριὰ τὸ ἀθηναϊκὸ λεκανοπέδιο, καὶ τέλος στὰ ἀνατολικὰ τὸν Λυκαβηττὸ καὶ τὸν Ὑμηττὸ πρὸ κλείνουν τὴ θέα.

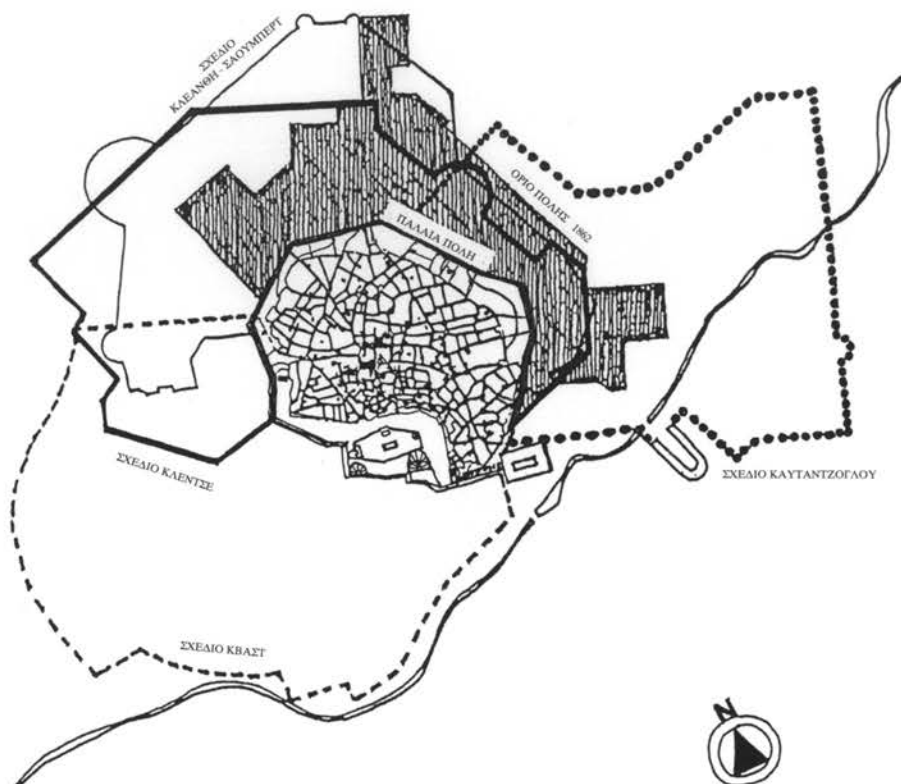
Ἡ ἐξέχουσα αὐτὴ θέση τῆς μελλοντικῆς κατοικίας τῶν βασιλέων τῆς Ἑλλάδος ἐνεκρίθη καὶ ἐτέθη ἐπίσημα ὁ θεμέλιος λίθος²⁶.

Ἀνάμεσα στὸ σχεδιαζόμενο αὐτὸ ἀνάκτορο καὶ τὴ νέα πόλη θὰ διεμορφώνετο ὁ κήπος

26. Ὁ θεμέλιος λίθος τῶν ἀνακτόρων στὴ θέση πρὸ ἐβλεπε τὸ σχέδιο τῶν Κλεάνθη καὶ Σάουμπερτ, δηλαδή στὴ σημερινὴ πλατεία Ὁμονοίας καὶ συγκεκριμένως στὴ βορεινὴ κορυφὴ τοῦ τριγώνου πρὸ σχηματίζουν οἱ τρεῖς κεντρικὲς ἀρτηριές

τῆς πόλεως, ἐτέθη παρουσία τοῦ βασιλέως Ὁθωνος στὶς 27 Φεβρουαρίου τοῦ 1834 κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν Ἀθήνα (τότε πρωτεύουσα ἦταν ἀκόμη τὸ Ναύπλιο).

Οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς ἀναφέρουν ὅτι στὸν

Συγκριτική αντιπαράθεση των όριων της νέας πόλεως των Ἀθηνῶν, στις διάφορες πολεοδομικές προτάσεις. Κλίμαξ 1:30.000.

τοῦ λαοῦ, πού θά ἀποτελοῦσε σίγουρα τήν ὠραιότερη διασύνδεσή τους²⁷. Ἐάν ἀνεγείροντο τά ἀνάκτορα σ' αὐτή τή θέση, ὅσοι ἐπιθυμοῦσαν νά κτίσουν θά ἀποχωροῦσαν ἀπό τὸ ἐν λόγω τμήμα τῆς παλαιᾶς Ἀθήνας κοντά στήν Ἀκρόπολη, ὄχι μόνο γιατί ἔτσι κι ἄλλιῶς

θεμέλιο λίθο χαράχθηκε ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή: *Γῆ μητέρα δέχου μ' εὐμενῶς λίθον θέμελον Ὅθωνος βασιλέως ἐν δόμοις (1834)*.

27. Στὸ σχέδιο τῶν Κλεάνθη καὶ Σάουμπερτ προεβλέπετο νοτίως τῶν κυβερνητικῶν καὶ κρατικῶν κτηρίων, σὲ ἄμεση ἐπαφή μὲ τὴν πλατεία τῶν ἀνακτόρων καὶ τοποθετημένο συμμετρικά στὸν ἴδιο κύριο ἄξονα Βορρᾶ-Νότου τὸ κτηριακὸ συγκρότημα τῆς ἀγορᾶς (bazar, ὅπως τὸ ὀνομάζουν), διαστάσεων 300×220 μέτρων, πού οἱ στοῆς του ἀνεπτύσσοντο περὶ τὸν λεγόμενον «κῆπο τοῦ λαοῦ».

Αὐτὸ τὸ τεράστιο, χαμηλὸ περίπτερο ἐμπορικὸ κέντρο εἰδῶν πολυτελείας μὲ τὸ πολὺ πράσινο, παρὰ τὸ ἀνατολίτικο ὄνομά του, ἀκολουθεῖ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα: θυμίζει τόσο τὸ πρότυπο τοῦ δη-

μοσίου χώρου συνάντησης τῶν πολιτῶν, δηλαδή τις στοῆς γύρω ἀπὸ τὸν κήπο τοῦ Palais Royal στὸ Παρίσι (1781-1786, γενικῶν διαστάσεων 250×100 μ.), ὅσο καὶ τὸ σχέδιο ἑνὸς ἐμπορικοῦ καταστήματος ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ὑπὸ τὰς Φιλύρας στὸ Βερολίνο, τὸ ὁποῖο ἐξεπόνησε τὸ 1827 ὁ Σίνκελ (μὲ πρότυπο τὸ Palais Royal, διαστάσεων 120×160 μ.) καὶ τὸ ὁποῖο δὲν κτίσθηκε ποτέ! Χαρακτηριστικὸ αὐτῶν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν σχεδίων εἶναι ἡ ἄμεση γειτνίαση τῶν ἀστικῶν-ἐμπορικῶν ἐγκαταστάσεων μὲ τὰ σπουδαιότερα δημόσια κτήρια.

Ὁ κτηριακὸς τύπος ἀγορᾶς (bazar) πού ὀργανώνεται μὲ στοῆς γύρω ἀπὸ ἕναν «κῆπο τοῦ λαοῦ», ὄχι μόνο εἰσάγει στήν Ἀθήνα τὸ κλασικιστικὸ ρεπερτόριο ἀρχιτεκτονικῶν τύπων (ὅπως συμβαίνει

θά προτιμοῦσαν τὴ γειτνίαση μὲ τὰ ἀνάκτορα, ἀλλὰ καὶ γιατί ἐδῶ τὸ ἔδαφος εἶναι πιὸ ὀμαλὸ καὶ προσιτὸ σὲ κάθε εἶδους ὄχημα, πράγμα πού δὲν συμβαίνει στὸ τμήμα πρὸς τὴ μεριά τῆς Ἀκρόπολης. Τὸ τμήμα αὐτό, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι κτισμένο σὲ στενὸ χῶρο, ἔχει τόσο ἀπότομους δρόμους, πού ἀνθρώποι καὶ ζῶα μόνο μὲ κόπο μποροῦν νὰ τοὺς ἀνηφορίσουν· ἐπίσης τὸ ἀναγκαῖο γιὰ τοὺς κατοίκους πόσιμο νερὸ πρέπει νὰ μεταφέρεται ἀπὸ τὴν κάτω πόλη, γιατί μέχρι ἐκεῖ ψηλὰ δὲν μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν ἀγωγοὶ ὑδρευσης, ἐπειδὴ ἡ δεξαμενὴ ἀπὸ τὴν ὁποία μοιράζεται τὸ νερὸ σὲ ὅλη τὴν πόλη εἶναι 10 ἢ καὶ 20 μέτρα χαμηλότερα.

Ἡ ἐπιλογή τῆς θέσης τῶν ἀνακτόρων στὸ σχέδιο τοῦ Schaubert ἦταν ἡ καλύτερη καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι ἐδῶ ὅπου τὸ ἔδαφος εἶναι τόσο εὐφορο θὰ ἦταν εὐκολότερη στὴν πράξη ἢ διαμόρφωση κήπων.

Ὁ μουσικοσὺμβουλος κύριος von Klenze ἐκλήθη στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ τροποποιήσει τὸ σχέδιο Schaubert· ἄλλαξε τὴ θέση τῶν ἀνακτόρων (τροποποιώντας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ ὀλόκληρο τὸ σχέδιο πού ἐφηρμόζετο μέχρι τότε) καὶ τὰ μετέφερε κοντὰ στὸν ναὸ τοῦ Θησεῦς, πάνω στὸν λόφο πού βρῖσκεται σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν ὁδὸ Πειραιῶς²⁸, σὲ μία

καὶ μὲ τὰ ἄλλα δημόσια κτήρια πού προτείνονται), ἀλλὰ προϋποθέτει καὶ τὴν υἰοθέτηση δυτικοευρωπαϊκῶν προτύπων διαβίωσης καὶ συμπεριφορᾶς μέσα στὴν πόλη.

28. Ὁ Λέο φὸν Κλέντσε, ὅπως προαναφέρθηκε, ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐπιφανέστερους ἐκπροσώπους τοῦ ρομαντικοῦ κλασικισμοῦ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης. Ὁ Κλέντσε συνεδύαζε τὴν ἀκριβὴ γνώση τῶν ἀρχαιοελληνικῶν τρόπων δόμησης μὲ μία ἐλεύθερη, ποιητικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ ιδεώδους. Αὐτὸ τοῦ ἐπέτρεπε ὀρισμένες ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸν στεῖρο ἀκαδημαϊκὸ κλασικισμὸ καὶ τὴν ἀκαμπτη συμμετρία του. Ἡ ὄψιμη ἀποστροφὴ του πρὸς τὴν πομπώδη ὀργάνωση τοῦ χώρου γύρω ἀπὸ ἕναν ἄξονα συμμετρίας φαίνεται καθαρὰ στὸ σχέδιό του γιὰ τὴν Ἀθήνα.

Ὁ Κλέντσε ἦταν πεπεισμένος πὼς ἡ ἴδρυση μιᾶς πόλης σὲ κλασικὸ ἔδαφος ὀφείλε νὰ ἀκολουθήσει τὸ παράδειγμα τῶν ἐλευθέρων συνθέσεων τῶν ἀρχαιοελληνικῶν κέντρων τῶν πόλεων (δηλαδὴ τῶν ἱερῶν περιβόλων καὶ τῶν ἀγορῶν τους) καὶ πὼς πρῶτος στόχος ἦταν ἡ ἀρμονικὴ ἔνταξη τῆς νέας πόλης στὸ τοπίο. Ἔτσι ὁ Κλέντσε ὑπερασπίζεται τὴν «γραφικότητα» τῶν συνθέσεων καὶ χαρακτηρίζει τὴν ἀκαμπτη μνημειακὴ φυσιογνωμία τοῦ κεντροευρωπαϊκοῦ κλασικισμοῦ ἀνάρμοστη στὴν Ἑλλάδα καὶ ξένη πρὸς τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα.

Οἱ ἀπόψεις του αὐτὲς ἔρχονται σὲ φανερὴ ἀντίθεση μὲ τὸν σχεδιασμὸ τῶν Κλεάνθη καὶ Σάου-

μπερτ, τὸν ὁποῖον ὄντως ἐπέκρινε διεξοδικὰ στὰ κείμενά του (βλ. Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 419 καὶ 434-441).

Τὸ ἀρχικὸ σχέδιο ὁμῶς τῶν Κλεάνθη καὶ Σάουμπερτ εἶχε ἐγκριθεῖ τὸν προηγούμενο χρόνο (1833) καὶ οἱ κύριοι δρόμοι εἶχαν ἤδη χαραχθεῖ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Ὁ Κλέντσε, πραγματιστὴς καθὼς ἦταν, ἤξερε ὅτι ἦταν πιὰ ἀδύνατη ἡ ριζικὴ ἀνασύνθεση τοῦ σχεδίου. Ἔτσι προχώρησε σὲ ἐπιμέρους τροποποιήσεις τῆς ἀρχικῆς σύλληψης. Εἶναι εὐνόητο πὼς, ἀφοῦ δὲν ἐπρόκειτο παρὰ γιὰ προσπάθεια προσαρμογῆς στὶς δεδομένες ἀναγκαιότητες, ἐπεδόθη σ' αὐτὸ τὸ ἔργο κάτω ἀπὸ ἰδιαίτερα ἀντίξοες συνθήκες. Θὰ ἦταν ἐπομένως ἄδικο νὰ ἐκτιμηθοῦν οἱ πραγματικὲς συνθετικὲς του ἱκανότητες μὲ κριτήριο αὐτὸ τὸ σχέδιο!

Παρὰ ταῦτα, ἀργότερα τὸ ἀναθεωρημένο ἀπὸ τὸν Κλέντσε σχέδιο πόλης ὄχι μόνον κριθῆκε ἐπιανελημμένα μὲ αὐστηρότητα, ἀλλὰ καὶ ἀπορρίφθηκε ἀπὸ πολλούς.

Ἔτσι ὁ Κωνσταντῖνος Μπίρης εἰκάζει πὼς τὶς προτάσεις του πρέπει νὰ τὶς ὑπαγόρευσε ἡ ἀπόλυτη ἀφοσίωση τοῦ Κλέντσε στὸν βασιλέα Λουδοβίκο:

«Κύριος σκοπὸς τοῦ Κλέντσε ἦτο πὼς νὰ ἱκανοποιήσει τοὺς πόθους τῶν Ἀθηναίων (...) διὰ νὰ φανῆ ἀρεστὸς εἰς αὐτοὺς καὶ νὰ ἐξαγάγῃ τὴν βασιλείαν ἀπὸ τὴν δύσκολον θέσιν εἰς τὴν ὁποίαν τὴν ἔφερον ἡ ἐξέγερσις των. (...) Ἐκ πρώτης ὄψεως ἴσως φαίνεται περίεργον πὼς εἰς τόσον διακεκριμέ-

θέση δηλαδή πού εἶναι ἀδιαφιλονίκητα ἀπὸ τὶς ὠραιότερες ὡς πρὸς τὴ θεά πού προσφέρεται ἀπὸ ἐδῶ ὡς καὶ πρὸς τὴν ἐμφάνιση πού θὰ εἶχαν τὰ ἴδια τὰ ἀνάκτορα [ἐὰν ἐκτίζοντο σὲ αὐτὴ τὴ θέση] ὁρώμενα ἀπὸ τὸν Σαρωνικὸ κόλπο καὶ ἀπὸ τὸ λεκανοπέδιο τῆς Ἀττικῆς. Δὲν ἐλήφθη ὅμως ὑπ' ὄψιν τὸ τεράστιο κόστος τῆς βασιλικῆς κατοικίας πού θὰ προέκυπτε ἀπὸ τὴν ἀναγκαία ὑποδομή, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ κεκλιμένα ἐπίπεδα καὶ τὶς κλίμακες πού ἀπαιτοῦν τεράστια ἔκταση καὶ πού γιὰ νὰ ταιριάζουν στὴν ἐπιβλητικότητα ἐνὸς παλατιοῦ θὰ ἔπρεπε φυσικὰ νὰ κατασκευασθοῦν ἀπὸ τὸ καλύτερο οἰκοδομικὸ ὑλικὸ τῆς Ἑλλάδος, δηλαδή ἀπὸ πεντελῆσιο μάρμαρο.

Τὸ σχέδιο [τοῦ Klenze] γιὰ τὰ ἀνάκτορα θὰ ἦταν βέβαια καταλληλότερο καί, ὅπως ἦταν διαμορφωμένο μὲ εὐάερες αὐλές, περίπτερα, ἄνδηρα καὶ πίδακες, θὰ ταίριαζε πολὺ καλύτερα στὸ ἐλληνικὸ κλίμα²⁹ ἀπὸ ὅ,τι τὰ ἀνάκτορα τοῦ Gaertner, τὰ ὁποῖα μὲ τὶς περι-

νος ἀρχιτέκτων ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποτάξει τὰς πεποιθήσεις του εἰς τόσον εὐτελεῖς σκοπούς. Τὸ πρῶγμα ὅμως ἐξηγεῖται ἐπαρκῶς, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Κλέντσε ἦτο τεταγμένος εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῶν Βίτελσμπαχ, τοῦ ὁποίου τὰ συμφέροντα ὄφειλε νὰ ὑπηρετῇ τυφλῶς καὶ μὲ πᾶσαν θυσίαν». (Κ. Μπίρης, *Τὰ πρῶτα σχέδια τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήναι 1933, 21).

Ἄλλὰ καὶ ὁ Στέφανος Σίνος ὑπογραμμίζει τὴ φανερὴ ἀδυναμία τοῦ Κλέντσε νὰ ἐπεξεργασθεῖ ἓνα πειστικὸ συνολικὸ σχέδιο. «Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀνακαλύψει κανεὶς κάποια ὑψηλὴ ποιότητα σ' αὐτὸν τὸν σχεδιασμὸ – ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰδέα νὰ κτισθεῖ ἡ πόλις ἔτσι ὥστε νὰ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση τῆς ἱστορικῆς συνέχειας. Εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ πείσῃ ἐὰν αὐτὸ ἔγινε συνειδητὰ ἢ ὄχι. Μᾶλλον εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δοῦμε ἐδῶ τὴν ἀδυναμία τοῦ ἀρχιτέκτονος νὰ σχεδιάσει σὲ μεγάλη, πολεοδομικὴ κλίμακα. Εὐτυχῶς, βέβαια, πού τουλάχιστον τὸ διοικητικὸ κέντρο δὲν κτίσθηκε ἐκεῖ πού ἠθελε ὁ Κλέντσε». (Στέφανος Σίνος, *Die Gründung der neuen Stadt Athen*, στὸ περιοδικὸ *Architectura*, München 1974, 48).

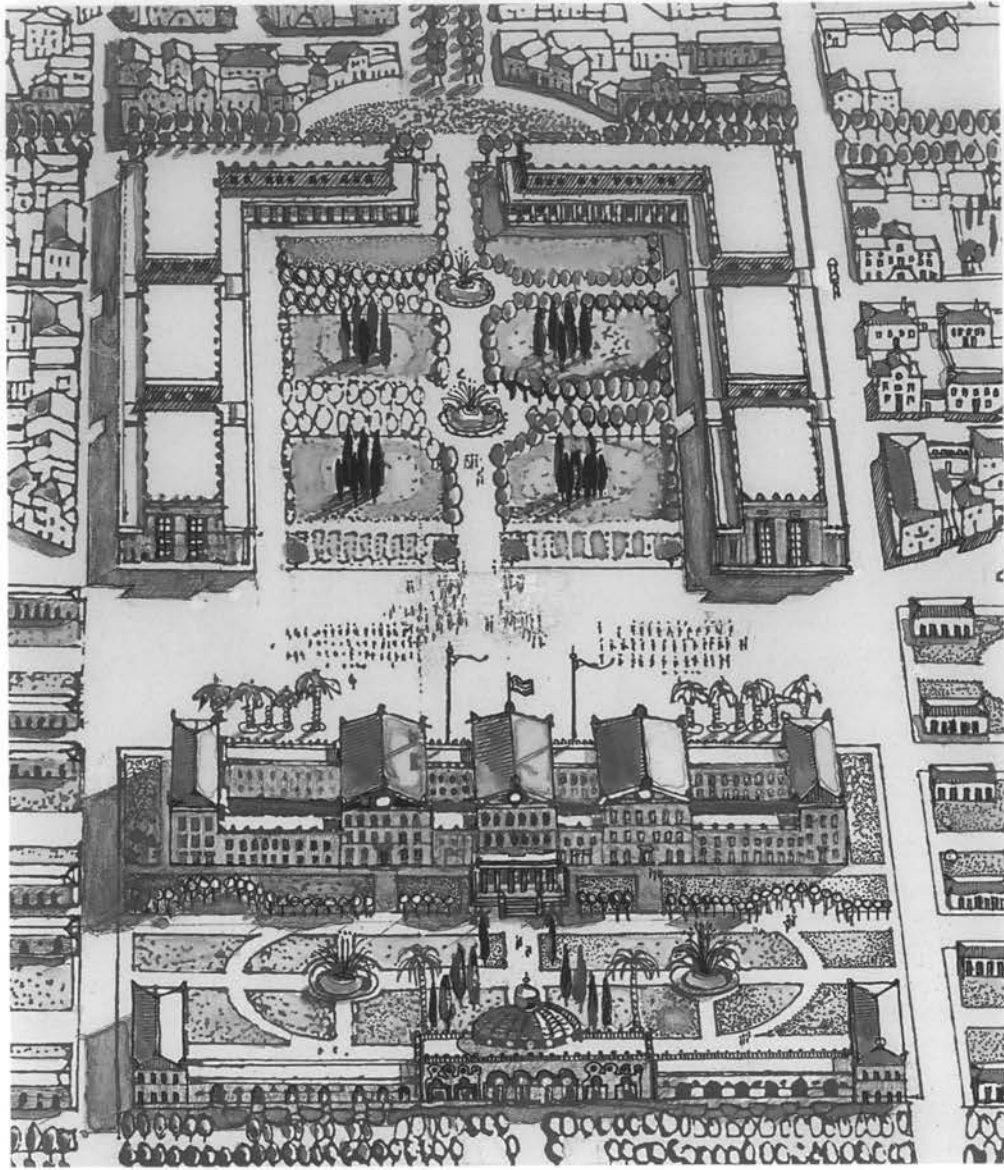
Πὰ τὴ χωροθέτηση τῶν ἀνακτόρων πού πρότεινε ὁ Κλέντσε, ὁ Σίνος γράφει ἀκόμη: «Ὁ σχεδιασμὸς ἐνὸς ὁλόκληρου διοικητικοῦ κέντρου στίς παρυφές τῆς πόλης σήμερα ἴσως νὰ εἶναι δυνατός, τὴν ἐποχὴ τοῦ Klenze ὅμως δὲν ἔδειχνε παρὰ τὴ ρομαντικὴ του θέση ἀπέναντι στὸ πρόβλημα. Ὁ σχεδιασμὸς ἐνὸς τέτοιου κέντρου, πού στρέφει τὰ νῶτα του στὴν πόλις, πού ἔχει ὡς ἄξονα τῶν ἀνακτόρων τὴ θεά πρὸς τὴ θάλασσα καὶ ὡς ἄξονα τῶν βουλευτηρίων καὶ ὑπουργείων τὴν ὁδὸ πρὸς τὴν Ἐλευσίνα, ἰδεολογικὰ εἶναι πολὺ πιὸ κοντὰ στὴν ἰδέα τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας ἀπ' ὅ,τι ἡ λύση πού

προτείνεται στὸ σχέδιο τῶν Κλεάνθη καὶ Schaubert. Στὸ σχέδιο τοῦ Κλέντσε ἡ πόλις ἀγνοεῖται ἀπὸ τὴν ἐξουσία, στὸ προηγούμενο σχέδιο ἀντίθετα ἡ ἐξουσία περιβάλλεται ἀπὸ τὴν πόλις». (Σίνος ὁ.π. 48).

29. Φαίνεται πὼς τὸν Κλέντσε γοήτευσε ἰδιαίτερα ἡ ἐλεύθερη διάταξη τῶν κτισμάτων τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἡ θεά τῆς ἰδίως ἀπὸ τὰ δυτικά. Τὴν ἄποψη αὐτὴ τὴ βλέπουμε σὲ ἓνα σκαρίφημα τοῦ ἰδίου, στὸ ὁποῖο ἀναπαριστᾶ τὴν Ἀκρόπολις, ὄχι βέβαια μὲ ἀρχαιολογικὴ ἀκρίβεια, ἀλλὰ μὲ πολὺ ὑποβλητικὸ τρόπο, ἔτσι ὥστε νὰ διακρίνονται ἰδίως ἡ μετατόπιση τῶν ἀξόνων, ἡ ἐλεύθερη σύνθεση τῶν κτηριακῶν ὀγκῶν καὶ ἡ «γραφικὴ» τοποθέτηση τοῦ ἐνὸς σὲ σχέση μὲ τὸν ἄλλο.

Στὸ σχέδιό του τὰ ἀνάκτορα, πού διατάσσονται βαθμιδωτὰ σὲ διάφορα ἄνδηρα στίς δυτικὲς κλιτὺς τῆς Πνυκός, προβάλλουν μὲ στὸ βάθος τὴν Ἀκρόπολις, πού τὴ βλέπουμε ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ. Παρὰ τὴν τελείως διαφορετικὴ λειτουργία τῶν δύο αὐτῶν μνημειακῶν κτηριακῶν συγκροτημάτων (τὸ ἓνα ἀρχαῖος ἱερός περίβολος, τὸ ἄλλο σύγχρονο ἀνάκτορο ἐνὸς μονάρχου), παρατηροῦμε πὼς ἡ διάταξη τῶν κτηριακῶν ὀγκῶν εἶναι συγγενής: σχετικὰ μικρότερα κτήρια ποικίλων μορφῶν, συνδεδεμένα μὲ κλίμακες καὶ κεκλιμένα ἐπίπεδα, διατάσσονται βαθμιδωτὰ, ἐνῶ στὸ βάθος προβάλλει τὸ δεσπόζον κυρίως κτήριο. Σ' αὐτὴ τὴ σύνθεση ὁ ἀρχιτέκτων στρέφει τὴν προσοχὴ του ὄχι μόνον σὲ ἐπιλεγμένες μορφές τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀλλὰ σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ στὴ χωροθέτηση στὸ λοφῶδες ἔδαφος, στὴν ὠραία θεά καὶ στὴν ἄμεση ὀπτικὴ σύνδεση μὲ τὴν Ἀκρόπολις.

Ὁ Κλέντσε τονίζει ἰδιαίτερα πὼς στὴν περίπωση αὐτοῦ τοῦ σχεδίου δὲν ἐνέδωσε στὴν ἰδέα μᾶς «οἰκονομικῆς» λύσης πού θὰ εἶχε μεγάλες πι-

Προοπτική απεικόνιση του κέντρου των Ἀθηνῶν με τὰ ἀνάκτορα καὶ τὴ μεγάλη ἀγορὰ, συμφῶνως πρὸς τὸ σχέδιο Κλεάνθη - Schaubert. Σχεδιάγραμμα τοῦ συγγραφέως.

θανότητες νὰ πραγματοποιηθεῖ, ἀλλὰ πὼς μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή του στὸ Μόναχο ἐξεπλήρωσε τὴν ιδιαίτερη ἐπιθυμία τοῦ βασιλέως Ὀθωνος καὶ μεταμόρφωσε τὸ πλάσμα τῆς φαντασίας του σὲ μία σύνθεση πού ικανοποιῶσε τίς «ἀπαιτήσεις τῆς τέχνης μετὰ τὴν ὑψηλότερη ἔννοια τοῦ ὄρου». Ἔτσι τὸ σχέδιο τῶν ἀνακτόρων ἀποκτᾶ τὴ σημασία παραδείγματος. Εἶναι τὸ *pars pro toto* τῆς ιδανικῆς

πολεοδομικῆς πρότασης τοῦ Κλέντσε γιὰ τὴν Ἀθήνα ὡς ἐπιλόφιας πόλης, πού δὲν σχεδιάστηκε ποτέ.

Παραθέτουμε ὁρισμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ σχεδίου τῶν ἀνακτόρων τοῦ ἴδιου τοῦ Κλέντσε: «Ἡ θέση γι' αὐτὸ τὸ παλάτι, ὅπως φαίνεται στὸ σχέδιο τῆς πόλης, ἔχει ἐπιλεγεῖ ἔτσι ὥστε τὸ κτήριο νὰ ἔχει ὠραία θέα πρὸς ὅλα τὰ

Ἡ πρόταση τοῦ Leo von Klenze γιὰ τὰ ἀνάκτορα τῶν Ἀθηναίων στὸ ὕψωμα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου. Βόρεια ὄψη. Ὑδατογραφία.

κλειστες αὐλές καὶ τοὺς σκοτεινοὺς ἐσωτερικοὺς διαδρόμους εἶναι μᾶλλον ἐνδεδειγμένα γιὰ τὴν κατοικία ἐνὸς ἡγεμόνος πού στή χώρα του ἐπικρατεῖ πάντα χειμῶνας καὶ ὄχι γιὰ τὰ ἀνάκτορα μιᾶς χώρας πού χαίρεται τὸ ὑπέροχο ἥλιο κλίμα πού ἐπικρατεῖ ἐδῶ ὅλο τὸν χρόνο. Ἐπίσης ἡ ἰδέα νὰ ἐνταχθεῖ ὁ ναὸς τοῦ Θεσέως στὸν βασιλικὸ κῆπο πού περιέβαλλε τὰ ἀνάκτορα ἦταν πραγματικὰ εὐρηματικὴ³⁰. Τὸ κόστος ὅμως μεταφορᾶς νεροῦ σ' αὐτοὺς τοὺς κήπους, πράγμα ἀδύνατο χωρὶς ἀντλητικὲς μηχανές, θὰ ἦταν ἀνυπολόγιστο, ἐνῶ ἐπιπλέον ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἔκτασης τοῦ μελλοντικοῦ κήπου θὰ ἔπρεπε νὰ μεταμορφωθεῖ ἀπὸ βραχώδες ἔδαφος σὲ εὐφορη γῆ.

Στοὺς πρόποδες τοῦ παλατιοῦ καὶ τοῦ λόφου του θὰ ἀνεγείροντο ὑπουργεῖα καὶ ἄλλα δημόσια καταστήματα.

Ὅλα αὐτά, ἐὰν τὰ φαντασθεῖ κανεὶς κτισμένα, θὰ ἦταν παραμυθένια· ἡ φαντασία ὠστόσο τοῦ μεγαλοφυοῦς δημιουργοῦ αὐτῆς τῆς ἰδέας πέταξε ψηλά ἀπὸ τὴν πετρώδη ἀλλὰ πτωχὴ σὲ χρυσάφι Ἑλλάδα μέχρι τὸν θησαυρὸ ἐνὸς Κροίσου. Παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ

σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος καὶ νὰ προβάλλει ὥραϊα ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές. Πρὸς τὸν Βορρὰ ἐμφανίζεται ἡ πόλη μὲ τὴν ὠραιότερη θέα της, γιὰ τὸ ἔδαφος χαμηλώνει σταδιακὰ καὶ ἔτσι δὲν φαίνονται τόσο πολὺ οἱ στέγες πού τὰ κεραμίδια τους δὲν εἶναι πιά κόσμημα καὶ καλλωπιστικὸ στοιχεῖο, ὅπως στὴν ἀρχαία Ἀθήνα. Πρὸς τὰ βορειοανατολικά ἐμφανίζονται ὁ Ἄρειος Πάγος καὶ ἡ Ἀκρόπολη ἀπὸ τὴν ὠραιότερη πλευρά τους. Βλέπει κανεὶς τὰ Προπύλαια καὶ τὴν καλύτερα διατηρημένη ὄψη τοῦ αἵετώματος τοῦ Παρθενῶνος, καὶ λίγο πιὸ ἀριστερά, στὸ πρῶτο ἐπίπεδο, τὸν ναὸ τοῦ Θεσέως. Ἡ θάλασσα εἶναι ὄρατὴ ἀπὸ τὰ νότια καὶ δυτικὰ παράθυρα τοῦ ἀνακτόρου ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο Ζωστήρ μέχρι τὸν Ἰσθμό, ἐνῶ τὰ δυτικά, βορεινὰ καὶ ἀνατολικά παράθυρα προσφέρουν μίαν ἀνεμπόδιστη καὶ χωρὶς διακοπὲς θέα τῶν ὠραίων ἀττικῶν λόφων καὶ βουνῶν.

Μία πανοραμικὴ ἄποψη τῆς Ἀθήνας μπορεῖ

καὶ πρέπει νὰ σχεδιασθεῖ μόνο ἀπ' αὐτὴ τὴ θέση». (Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 481-482).

30. Ἡ πίστη τοῦ Κλέντσε στὴ «γραφικὴ σύνθεση» τὸν ὀδήγησε στὴν Ἀθήνα στὸν σχεδιασμὸ κτηρίων ἐν ἐπαφῇ μὲ τὸν ἱστορικὸ-ἀρχαιολογικὸ χῶρο. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδίως γιὰ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο τῶν ἀνακτόρων, πού τὰ χωροθέτησε σὲ διάφορα ἐπίπεδα στὶς βορειοδυτικὲς κλιτύς τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν. Μεγάλοι κῆποι, οἱ ὁποῖοι ἀπλώνονται πάνω στὸ λοφῶδες ἔδαφος, καὶ ἡ ἔνταξη τοῦ Ἡφαιστείου (Θησείου) ὡς αὐθεντικοῦ, ἀρχαίου εὐρήματος (objet trouvé) προσδίδουν στὸ σχέδιο ἰδιαίτερη γοητεία. Ὁ κῆπος αὐτὸς εἶχε μεγαλύτερη ἐπιφάνεια (24,5 ἑκτάρια) ἀπὸ τὸν κῆπο πού προέβλεπε τὸ σχέδιο τῶν Κλεάνθη καὶ Σάουμπερτ καὶ ἦταν ἓνα χαρακτηριστικὸ ρομαντικὸ πάγκο κατ' ἀπομίμηση τοῦ φυσικοῦ τοπίου στὸ ὁποῖο προβλέπονταν μεγάλες ἐπιφάνειες γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν λίγων παρτεριῶν.

σχέδιο επικυρώθηκε³¹, τὰ νέα ἀνάκτορα, καθὼς καὶ ἡ παρακείμενη συνοικία χαράχθηκαν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους σύμφωνα μὲ τὸ νέο σχέδιο, ἰδιῶτες στηρίχθηκαν σ' αὐτὸ καὶ ἀγόρασαν οἰκόπεδα πανάκριβα, δόθηκαν οἰκοδομικὲς ἀδειες καὶ οἰκοδομήθηκαν ὀρισμένα μεγάλοπρεπα σπίτια^{VI} (VI. Τὸ σπίτι τοῦ πρίγκιπα Κατακουζηνοῦ³² κόστισε, ἂν καὶ εἶχε οἰκοδομηθεῖ μόνο τὸ ἓνα τρίτο του, 210.000 δραχμὲς ἢ 73.506 φιορίνια καὶ τώρα εἶναι ἐρείπιο). Μέσα σὲ λίγο διάστημα αὐτὴ ἡ ἄξια μιᾶς νέας πρωτεύουσας συνοικίας τῆς πόλης θὰ εἶχε διαμορφωθεῖ πλήρως.

Τότε ὅμως ἐπῆλθε ἡ καταστροφή τῆς τρίτης τροποποίησης τοῦ ἐγκεκριμένου ἤδη δύο φορὲς ἄνωθεν, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν τότε Ἀντιβασιλεία, σχεδίου: ἐνεφανίσθη ὁ ἀρχιτεκτονικὸς

Ἴδου πῶς ὀραματιζόταν ὁ Κλέντσε τὸν βασιλικὸ κῆπο: «Αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ὁ κῆπος ἔχει ἐξαιρετικὰ εὐνοϊκὴ διαμόρφωση καὶ θέση, διότι περιλαμβάνει ἓνα τμήμα μὲ ἀνώμαλο ἔδαφος, ἐπίπεδες ἐπιφάνειες, βράχια, δροσερὲς σπηλιές καὶ κατάλοιπα ἀρχαίων, καὶ διότι μπορεῖ νὰ ἀρδεύεται ἐπαρκῶς ἔτσι ὥστε νὰ ἐπιτρέψει νὰ εὐδοκμήσουν καὶ φυλλοβόλα φυτὰ, τὰ ὁποῖα, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἐξασφαλίζουν πολὺν ταχύτερα σκιά καὶ ἀπόλαυση ἀπὸ τὰ ἀειθαλῆ καὶ πολὺν ἀργὰ ἀναπτυσσόμενα δέντρα καὶ τοὺς θάμνους. Παράλληλα μὲ τὰ ταχέως ἀναπτυσσόμενα αὐτὰ φυτὰ μποροῦν καὶ πρέπει ὡστόσο νὰ φυτευθοῦν καὶ ἀειθαλῆ φυτὰ τοῦ Νότου ὥστε στὸ μέλλον νὰ ἀποκτήσει κανεὶς ἓναν ἀληθινὰ μεσογειακὸ κῆπο». (Klenze ὁ.π. 482).

31. Ἡ ἐπίσημη ἔγκριση τοῦ ἀναθεωρημένου ἀπὸ τὸν Κλέντσε σχεδίου τῆς Νέας Ἀθήνας περιλαμβάνεται στὸ διάταγμα τῆς 18/30 Σεπτ. 1834 (βλ. σημ. 17). Τὸ ἀρθρο 4 τοῦ διατάγματος αὐτοῦ ὀρίζει τὰ ἑξῆς:

«Συμφώνως πρὸς τὴν προηγουμένην ἐπιφύλαξιν Ἡμῶν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκτεταμένης ἀναθεωρήσεως τοῦ ἐκπονηθέντος ὑπὸ τῶν κυρίων Κλεάνθους καὶ Σάουμπερτ σχεδίου πόλεως, εἰς ἣν προέβη κατόπιν Ἡμετέρας ἐντολῆς, λόγῳ τῶν ἐνστάσεων καὶ ἀντιρρήσεων πολλῶν πλευρῶν ἐναντίον ἀρκετῶν τμημάτων αὐτοῦ, ὁ κληθεὶς διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον εἰς τὴν Ἑλλάδα πραγματικὸς μυστικὸς σύμβουλος τοῦ Βασιλέως τῆς Βαυαρίας κύριος von Klenze, ὀρίζομεν τὰς τροποποιήσεις τοῦ προαναφερθέντος σχεδίου, αἱ ὁποῖαι ἐμπεριέχονται εἰς τὸ ἐπισυναπτόμενον εἰς τὸ παρὸν Διάταγμα νέον σχέδιον, τὸ ὁποῖον συνέταξεν ὁ κύριος μυστικὸς σύμβουλος von Klenze καὶ ἐπεκυρώθη ὑφ' Ἡμῶν.

Συγχρόνως ὀρίζομεν ὅτι αἱ τροποποιήσεις αὐταὶ κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ συνταχθέντος ὑπὸ τῶν κυρίων Κλεάνθους καὶ Schaubert καὶ ἐγκριθέντος παλαιότερον ὑφ' Ἡμῶν ρητῶς μετ' ἐπιφυ-

λάξεως σχεδίου, ἀποτελοῦν τὴν βᾶσιν [τοῦ νέου σχεδίου] καὶ ὅτι τὸ παρὸν τροποποιημένον σχέδιον θὰ ἐφαρμοσθῆ ὡς ἔχει μεθ' ὅλων τῶν παρεκκλίσεων τούτου ἀπὸ τὸ προηγούμενον σχέδιον. Ὁρίζομεν εἰδικῶς τὸν προταθέντα χώρον διὰ τὰ Ἡμέτερα ἀνακτόρια μετὰ τῶν πλησίον χώρων, τὴν τροποποιηθεῖσαν τοποθεσίαν τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρος, τὴν πλατεῖαν αὐτοῦ, τὴν ἀγοράν [Bazar] καὶ τὸν κῆπον τοῦ λαοῦ ὡς ἀμετάβλητα συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ νέου σχεδίου ἐκ τοῦ ὁποῖου οὐδεμία παρεκκλίσις συγχωρεῖται ἄνευ εἰδικῆς Ἡμῶν ἀδείας».

32. Τὸ μεγαλοπρεπὲς κτήριο τοῦ πρίγκιπος Γεωργίου Καντακουζηνοῦ (τῆς γνωστῆς οἰκογένειας τῶν Ὀσποδάρων τῆς Βλαχίας) ἦταν ἓνα σημαντικό κτηριακὸ συγκρότημα σχεδιασμένο ἀπὸ τὸν Δανὸ ἀρχιτέκτονα Χριστιανὸ Χάνσεν (Christian Hansen). Περιελάμβανε ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἰδιωτικὴ κατοικία τοῦ πρίγκιπος, ἀφ' ἑτέρου ἓνα μεγάλοπρεπο διώροφο κτήριο σὲ σχῆμα Π, μήκους 90 μ., πού εἶχε σχεδιασθεῖ ὡς ἐμπορικὸ κέντρο μὲ καταστήματα στὸ ἰσόγειο καὶ στὸν ὄροφο κατοικίες γιὰ τοὺς ἐμπόρους. Τὸ κτήριο αὐτό, πού ἔπιανε μισὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο τοῦ σχεδίου τοῦ Κλέντσε στὰ δυτικὰ τῆς πόλης, δὲν ὀλοκληρώθηκε καὶ ἔμεινε ἡμιτελὲς μέχρι τὸ 1852, ὅποτε τὸ ἀγόρασε ἡ ἀγγλικὴ ἐταιρεία A. Wrampe & Co., ἡ ὁποία ἄλλαξε τὴ λειτουργία του στεγάζοντας σὲ αὐτὸ τὸ πρῶτο μεταξουργεῖο τῆς Ἑλλάδος.

Ἐὰν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι ἡ κατασκευὴ μιᾶς διωρόφου ἀστικῆς κατοικίας ἐκείνη τὴν ἐποχὴ κόστιζε 20.000 ἕως 30.000 δραχμὲς, οἱ 210.000 πού ἐπενδύθηκαν στὸ ἡμιτελὲς κτηριακὸ συγκρότημα ἦταν ἀτυχῆς ἐπένδυση τοῦ ἐνθουσιώδους ἰδιοκτήτου, ὁ ὁποῖος τὸ 1833 εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἀθήνα καὶ ἐμπιστευόμενος τὸ ἐπίσημο σχέδιο ἤθελε νὰ ἐγκατασταθεῖ κοντὰ στὴν περιοχὴ χωροθέτησης ἀπὸ τὸν Κλέντσε τῶν ἀνακτόρων (πρόταση, ἡ ὁποία στὴ συνέχεια, ὅπως ξέρομε, ἀναθεωρήθηκε).

σύμβουλος κύριος Gaertner³³. Ο κύριος Gaertner, εύρισκόμενος στους αντίποδες του κυρίου von Klenze όσον άφορᾶ τήν έπιλογή τής θέσης των άνακτόρων, μετέθεσε τή βασιλική κατοικία από τὸ δυτικό άκρο τής πόλης στο άνατολικό· ή μετάθεση έγκρίθηκε και στη συνέχεια, τὸ 1836, έτέθη ὁ θεμέλιος λίθος του κτηρίου από τις Μεγαλειότητες τους τους βασιλείς τής Βαυαρίας και τής Έλλάδος³⁴.

Η νέα αὐτή μετατόπιση των άνακτόρων είχε ως έπακόλουθο νά σταματήσει άμέσως ή οίκοδόμηση των οίκων που είχαν άρχισει νά κτίζονται κοντά στη θέση των άνακτόρων του Klenze, γιατί ήταν πολὺ μακριά από τήν περιοχή τής παλαιᾶς πόλης, ή ὁποία τώρα με τήν τροποποίηση του κυρίου Gaertner, τὰ κέρδισε ὅλα και θά παραμείνει ὀριστικά ή πραγματική πόλη τής Αθήνας. Η αξία των νέων κτηρίων έπεσε, και ενῶ στην παλαιά πόλη πρέπει νά πληρώνει κανείς άκριβὰ ένοίκια, στη νέα μπορεῖ νά κατοικεί με τὸ ένα τέταρτο και τὸ ένα ὄγδοο τής τιμής. Ένας εὖπορος Έλληνας, που ήθελε νά επενδύσει στην πατρίδα του τὰ χρήματα τὰ ὁποία είχε κερδίσει στο έξωτερικό, οίκοδομώντας άρκετὰ σπίτια σ' αὐτή τήν περιοχή [τής νέας πόλης] έγινε πάμπτωχος, και γενικά με αὐτὸ τὸ μέτρο χειροτέρευσε ή οίκονομική κατάσταση πολλῶν.

33. Ο Ιωάννης Φρειδερίκος φὸν Γκαϊρνερ (Johann Friedrich von Gaertner) γεννήθηκε στις 10.12.1791 στο Coblenz και ήταν γιὸς του άρχιτέκτονος Johann Andreas Gaertner του νεότερου. Αρχιτέκτων και ὁ ἴδιος, μαθήτευσε στην Ακαδημία του Μονάχου κοντὰ στον Karl von Fischer, στην Καρλσρούη κοντὰ στον Weinbrenner και από τὸ 1814 στο Παρίσι κοντὰ στους Percier και Fontaine. Ύστερα από ένα διάστημα στο Λονδίνο, τὸ 1820 διεδέχθη τὸν Φίσερ στην Ακαδημία (Σχολή) Καλῶν Τεχνῶν του Μονάχου, ενῶ παραλλήλως πήρε τή θέση του διευθυντοῦ του έργοστασίου πορσελάνης του Nymphenburg. Τὸ 1829 του ανατέθηκε ή άρχιτεκτονική μελέτη τής εκκλησίας του Άγιου Λουδοβίκου (Ludwigskirche) στο Μόναχο. Ακολούθησαν μελέτες και άλλων κτηρίων τής ὁδοῦ Λουδοβίκου (Ludwigstrasse): τής Έθνικῆς Βιβλιοθήκης (1831-1843), του Max-Joseph-Stift (1835-1840), του Μνημείου του Στρατοῦ (Feldherrnhalle) (1841-44), τής Πύλης τής Νίκης (Siegestor) (1843-52). Τήν περίοδο 1836-42 ξεπόνησε τὰ σχέδια για τὰ βασιλικά ανάκτορα στην Αθήνα. Τὸ 1841 ὁ Γκαϊρνερ διεδέχθη τὸν Cornelius στη διεύθυνση τής Ακαδημίας του Μονάχου. Μαζί με τὸν Κλέντσε είναι ὁ σημαντικότερος άρχιτέκτων του Λουδοβίκου Α'. Ο Γκαϊρνερ πέθανε στο Μόναχο στις 21.4.1847.

34. Μετὰ από επανειλημμένες γνωμοδοτήσεις για τήν ενδεδειγμένη περιοχή χωροθέτησης των άνακτόρων κατά τή διάρκεια του μηνός Δεκεμ-

βρίου του 1835 και άφοῦ οί προσωπικοί γιατροί του βασιλέως Roeser και Wimber συνέταξαν δύο διεξοδικές πραγματογνωμοσύνες που τις παρέδωσαν τήν Πρωτοχρονιά του 1835 και στις ὁποίες πρότειναν ως πλέον υγιεινή περιοχή για τήν ανέγερση των άνακτόρων τήν ανατολική περιφέρεια τής πόλης, δηλαδή τήν περιοχή του άρχαίου Λυκείου, ὁ βασιλεὺς Λουδοβίκος – παρακάμπτοντας τὸν αναποφάσιστο γιό του Όθωνα – απέφάνθη τελικά υπέρ αὐτῆς τής λύσεως.

Ο Γκαϊρνερ δὲν πρότεινε τήν πλαγιά του Λυκαβητοῦ, αλλά τὸ χαμηλὸ ὕψωμα τής Αναλαμπῆς στις ανατολικές παρυφές τής πόλης ως ὀριστική θέση των άνακτόρων, ένα σημεῖο, από τὸ ὁποῖο είχε κανείς μία θαυμάσια θέα του Σαρωνικοῦ, τής Ακρόπολης και τής χαμηλότερα κείμενης παλιᾶς πόλης. Δίχως λεπτομερῆ κατασκευαστικά σχέδια – ήταν αδύνατον νά ολοκληρωθεῖ ή άρχιτεκτονική μελέτη στο ελάχιστο χρονικό διάστημα μέχρι τις 27 Ιανουαρίου, ὁπότε θά υπεγράφετο τὸ διάταγμα για τή νέα περιοχή χωροθέτησης των άνακτόρων – κατά τήν τρίτη επέτειο από τήν άφιξη του Όθωνος στο Ναύπλιο, έτέθη ὁ θεμέλιος λίθος των άνακτόρων παρουσία των δύο βασιλέων Λουδοβίκου και Όθωνος.

Ο ἴδιος ὁ άρχιτέκτων περιγράφει πανευτυχῆς τὸ γεγονός που έπιστέφει τήν ανέλιπστη άνάθεση σε αὐτὸν του άρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ των άνακτόρων: «Η τελετὴ θεμελίωσης, μία πράξη έθνικῆς πολιτικῆς, έπρεπε νά γίνει ὅσο ακόμα ήταν παρῶν

Ἡ τωρινὴ θέσις τῶν ἀνακτόρων δὲν εἶναι κακὴ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ὅτι δεσπόζει σὲ ὅλη τὴν πόλιν. Ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα βλέπεις τὴν παραλία τοῦ Φαλήρου καὶ τὸ Αἶγαϊο μὲ τὴν Αἴγινα, σὲ πρῶτο ἐπίπεδο τοὺς 16 ὄρθιους ἀκόμα κίονες τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός³⁵, καὶ δίπλα τὴν Πύλην τοῦ Ἀδριανοῦ· στὰ νοτιοδυτικὰ τὴν Ἀκρόπολιν (ἀλλὰ ὄχι ἀπὸ τὴ γραφικὴ τῆς πλευρᾶς) καὶ τὸν χαώδη κάτωθι τῆς μονότονον ὄγκο τῶν σπιτιῶν ποὺ δὲν τὸν διακόπτουν πύργοι, τροῦλοι ἢ ἄλλα ἐξαιρετικὰ κτήρια· ἔπειτα ἓνα μέρος τοῦ ἐλαιῶνος καὶ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ Κηφισοῦ μὲ τὶς (κτισμένους μὲν πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια) ἀγροικίαις του, ποὺ προβάλλουν χαρούμενα μέσα ἀπὸ τὸ σκυθρωπὸ πράσινο τῶν ἐλαιόδενδρων, καὶ στὸ βάθος τὴν Πάρνηθα. Τὴ θέα ὅμως πρὸς τὸν Βορρὰ τὴν κλείνει μὲν μερικὲς ἑκατοντάδες μέτρα πρὸς τὸ γυμνὸς βράχος τοῦ Λυκαβητοῦ, ποὺ ὑψώνεται 200 μέτρα πάνω ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα, ἐνῶ πρὸς τὰ ἀνατολικὰ καὶ τὰ βορειοανατολικὰ βλέπεις μίαν ἀφιλόξενη, κυματιστὴ, ἀδόμητη ἔκτασις, ποὺ στὴν ἄκρην τῆς ὑψώνεται ὁ σκυθρωπὸς Ὑμηττός.

Ὁ κύριος Schaubert εἶχε διαλέξει τὴν καλύτερη θέσις γιὰ τὰ ἀνάκτορα, πράγμα ποὺ δὲν θὰ τὸ παραδεχθῶν μόνον ὅσοι ἐπέλεξαν τὴν τωρινὴν θέσις καὶ ἄσκησαν τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἐπιρροή ὥστε νὰ ἐγκριθεῖ.

ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ. ΑΥΘΑΙΡΕΣΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ. ΔΥΣΠΙΣΤΙΑ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ

Μὲ τὶς πολλαπλὲς αὐτὲς τροποποιήσεις^{VII} (VII. Στὶς λεπτομέρειες τοῦ σχεδίου γίνονται συχνὲς τροποποιήσεις, ποὺ συνήθως εἶναι ἐπακόλουθο δολοπλόκων ἐπιρροῶν) τὸ κοινὸ ἀπέκτησε τεράστια δυσπιστία ἀπέναντι στὸ σχέδιο πόλεως. Πωλήσεις οἰκοπέδων γίνονται ἀλλὰ πολὺ διστακτικὰ, ἀπὸ φόβο καὶ ἄλλων ἀλλαγῶν· ἔτσι συχνὰ κλείνονται συμβόλαια μὲ τὸν ὄρο ὅτι ἢ ἀγορὰ εἶναι ἄκυρη, ἐὰν κινδυνεύσει [δηλαδὴ ὑποτιμηθεῖ] τὸ ἀγορασμένο οἰκόπεδο³⁶.

Πολλὰ οἰκόπεδα προορίζονται ἀπὸ τὴν κυβέρνησις ἐδῶ καὶ 7 χρόνια γιὰ τὴν ἀνέγερσις δημοσίων κτηρίων, σὲ ἄλλα ἀπαγορεύεται ἡ δόμησις καὶ ὅποιαδήποτε χρῆσις, πράγμα ποὺ

ὁ βασιλεὺς τῆς Βαυαρίας καὶ εἶχε ὀρισθεῖ γι' αὐτὴν ἡ 6η Φεβρουαρίου 1836. Οἱ Ἕλληνες δεῖχνουν μέγιστο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ κτήριο καὶ ὅλοι χαίρονται γιὰ τὴν περιοχὴ ποὺ ἐπέλεξα. Οὔτε μία φωνὴ διαμαρτυρίας δὲν ἀκούσθηκε, μὲ ἐξαιρεσιμὴ βέβαια τὴ φατρία τοῦ Κλέντσε».

Πὰ τὴν ἐπίσημη τελετὴ κατασκευάσθηκε ξύλινη ἐξέδρα σχήματος Π, μήκους 30 μ., καὶ ἀπέναντι τῆς σκηνῆς γιὰ τοὺς μονάρχους, καὶ τὰ δύο μὲ βάση ἀκριβῆ σχέδια τοῦ Γκαϊρνερ, καὶ στὴ μέση εἶχε ἀνοιχθεῖ τὸ σκάμμα γιὰ νὰ ὑποδεχθεῖ τὸν θεμέλιο. Ἡ ἀσυνήθιστη γιὰ τὴν Ἑλλάδα αὐτὴ σκηνοθεσία τῆς τελετῆς θὰ πρέπει νὰ γοήτευσε τὸν κόσμον καὶ νὰ τὸν ἔπεισε γιὰ τὴν πρόθεσις τῆς κρατικῆς ἐξουσίας νὰ ἀνεγείρει μίαν ἀξιοπρεπεῖα κατοικίαν γιὰ τὸν μονάρχην τῆς Ἑλλάδος.

35. Ὁ ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διός, ὁ μεγαλύτερος ἀρχαῖος ναὸς σὲ ἑλληνικὸ ἔδαφος, ἦταν ἓνας δίπτερος ὀκτάστυλος ναὸς μὲ συνολικὰ 104 τεράστιους κίονες κορινθιακοῦ ρυθμοῦ (εἶχαν ὕψος 17.07 μ. καὶ διάμετρο βάσης 1.67 μ.). Ἡ οἰκοδόμησις του ἄρχισε τὸν 6ο π.Χ. αἰ. ἐπὶ Πεισιστράτου, συνεχίσθηκε τὸ 174 π.Χ. ἀπὸ τὸν βασιλεῖα τῆς Περγάμου Ἀντίοχο Δ' τὸν Ἐπιφανῆ βάσει σχεδίων τοῦ ἀρχιτέκτονος Cossutius καὶ ὀλοκληρώθηκε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανὸν (ἐγκαινιάσθηκε τὸ 132 μ.Χ.). Ὁ Στάουφερτ δικαίως ἀναφέρει ὅτι τὸ 1844 ὑπῆρχαν ἀκόμη 16 ὄρθιοι κίονες, γιὰ αὐτὸς ποὺ σήμερον εἶναι πεσμένος καταγῆς ἀνετράπη ἀργότερα, τὸ 1852, κατὰ τὴ διάρκειαν μιᾶς σφοδρῆς θύελλας.

36. «Ἐὰν κινδυνεύσει τὸ ἀγορασμένο οἰκόπεδο»: ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Στάουφερτ προκύπτει μὲ

ισχύει ακόμα και για οικόπεδα εκτός σχεδίου. Παρ' όλα αυτά οί – συχνά πολύ πρόσφατοι – ιδιοκτήτες τους, παρά τις επανειλημμένες διαμαρτυρίες, δέν αποζημιώθηκαν, γι' αυτό πολλοί κινήθηκαν δικαστικά έναντιον του δημόσιου ταμείου. Τò στρατιωτικό νοσοκομείο, τò νομισματοκοπείο, τò τυπογραφείο, οί βασιλικοί στάβλοι κλπ. κτίσθηκαν άγνοώντας τούς ιδιοκτήτες τών οικοπέδων και χωρίς προηγουμένως νά χωρομετρηθοῦν. Παρ' ότι τά κτήρια αυτά εἶναι κτισμένα ἤδη ἀπό τò 1834 και τò 1835, μέχρι τò 1842 τὰ καταληφθέντα [ἀπό τὴ διοίκηση] οικόπεδα δέν εἶχαν ἀκόμα ἀποζημιωθεί³⁷.

Ἐπειδὴ λοιπόν ἡ Ἀθήνα, ἐξ αἰτίας τών τροποποιήσεων του σχεδίου της, εἶναι κατατεμαχισμένη σὲ διάφορα τμήματα και ὑπάρχει φόβος πὼς στὰ κενὰ θὰ κτισθοῦν αὐθαί-

Προσωπογραφία του Leo von Klenze κατά την ἐποχὴ του ταξιδίου του στην Ἑλλάδα (1834). Σχέδιο με σινική μελάνη του W. Kaulbach.

βειαιότητα ὅτι ἓνα οικόπεδο «κινδυνεύει» ὄχι ὅταν παύσει νά εἶναι οἰκοδομήσιμο στο μέλλον, ἐπειδὴ ἐνδεχομένως θὰ ἀλλάξει τò πολεοδομικὸ σχέδιο, ἀλλὰ ἐὰν ὑποτιμηθεῖ ἡ ἀξία του ἐξ αἰτίας κάποιας ἀναθεώρησης του σχεδίου πόλεως. Πρόκειται ἐδῶ γιὰ μία μοναδικὴ στο εἶδος της προσέγγιση, σύμφωνα με τὴν ὁποία ὁ κίνδυνος πτώσεως τῆς ἀξίας τών ἀκινήτων, πού πάντα ὑπάρχει στην οἰκονομία τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς κατὰ τὴν ἀγορὰ ἐνὸς ἀκινήτου, δέν γίνεται ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὸν ἀγοραστή. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ ἀγορὰ γίνεται μόνο ἐφ' ὅσον ἐξασφαλισθεῖ διὰ συμβολαίου τὸ μελλοντικὸ κέρδος. Πραγματικὰ ἓνα σπάνιο ἐφεύρημα του ἑλληνικοῦ μερκαντιλικοῦ πνεύματος!

37. Αὐτὲς τὶς αὐθαιρεσίες τῆς κρατικῆς ἐξουσίας στηλιτεύει και ὁ Τζῶρτζ Φίνλεϋ στο δοκίμιό του:

«Εἴμαστε ἀναγκασμένοι τώρα νά θίξουμε ἓνα θέμα πού θὰ τὸ παρακάμπτουμε εὐχαρίστως, ἐὰν δέν ἔχρηζε μνείας περισσότερο ἀπὸ ὅλα ὅσα ἔχουν ἀναφερθεῖ μέχρι τώρα, προκειμένου νά δώσουμε μία ἀκριβὴ ἰδέα τών διαθέσεων πού ρυθμίζουν τὴ συμπεριφορὰ τῆς παρούσας κυβέρνησης τῆς Ἑλλάδος, και τών αἰσθημάτων πού συνεπὼς δέν μπορεῖ παρά νά τρέφει ὀλόκληρος ὁ πληθυσμὸς ἀπέναντι σὲ αὐτὴ τὴν κυβέρνησι. (...)

Ἐπάρχει ἓνα θέμα, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ φτωχὸς και ὁ πλούσιος ἔχουν τὴν ἴδια γνώμη, ἓνας τομέας στον ὁποῖο και ἡ παραμικρότερη παραβίαση τῆς δικαιοσύνης μπορεῖ νά προκαλέσει τὴ φονικότερη ἀντιπολίτευση. Ὅλοι εἶναι τῆς γνώμης πὼς τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο ἔχει παραβιασθεῖ, πὼς οἱ σημαντικότεροι δεσμοὶ τῆς κοινωνίας ἔχουν διαρραγεῖ και μόνο διὰ τῆς βίας μποροῦν νά συνεχίσουν τὰ μέλη της νά εἶναι ἐνωμένα. Ἡ κοινωνικὴ αὐτὴ κρίση ὀφείλεται στην παραβίαση του δικαιώματος τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας. Τὸ ὅτι ἡ συστηματικὴ παραβίαση του δικαιώματος τῆς ἰδιοκτησίας στην Ἑλλάδα γιὰ τὴν ἱκανοποίησι ἀκόμα και του πιὸ ἀσημαντου συμφέροντος τῆς κυβέρνησης εἶναι γεγονός, αὐτὸ ἔχει γίνει ἐν τῷ μεταξύ αἰσθητὸ και ἐπιβεβαιώνεται σὲ ὅλη τὴ χώρα. (...)

Στὴν πρωτεύουσα ὡστόσο ἡ ἄμεση ἀρπαγὴ ἰδιοκτησιῶν εἶναι καθημερινὸ φαινόμενο. Ὅταν πρόκειται νά κτισθεῖ ἓνα μέγαρο, ἓνα νομισματοκοπείο, ἓνα τυπογραφείο ἢ ἓνας στάβλος, νά ἐγκατασταθεῖ μία δημόσια ὄχλοῦσα χρῆσι ἢ νά ἰδρυθεῖ μία παροικία, τὸ κράτος ἀρπάζει τὴν ἰδιοκτησία ἰδιωτῶν δίχως νά τηρεῖ τουλάχιστον τούς τύπους ἐνημερώνοντας τούς ιδιοκτῆτες, πού κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο χάνουν ἀκόμη και τὰ ὀρόσημά τους». (Finlay, *The Hellenic Kingdom* 94-95).

ρετα κτίσματα και επομένως δέν θά δημιουργηθεῖ ποτέ ἓνα κανονικό ἐνιαῖο σύνολο, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἐκπόνηση ἑνὸς πλήρους σχεδίου τὸ ὁποῖο θά σεβασθεῖ πλήρως ὅλα τὰ κτήρια πού οἰκοδομήθησαν μὲ βάση τὰ παλαιότερα σχέδια. Ἐνα τέτοιο σχέδιο γιὰ τὴ νέα πόλη, πού εἶναι τὸ σημαντικότερο τμήμα τῆς Ἀθήνας, κατετέθη στὴν κυβέρνηση τὴν 1η Φεβρουαρίου 1841³⁸. Ἐνα ἰδιαίτερο στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ σχεδίου ἦταν ἡ πρόταση νὰ ἐπικταθεῖ ἡ πόλη³⁹ στὴν περιοχή πίσω ἀπὸ τὴν ἑπαυλὴ τοῦ αὐστριακοῦ πρέσβυ κυρίου von Prokesch⁴⁰ [στὸ λεγόμενο «Προάστιον» ἢ «Νεάπολις»], ἡ ὁποία, λόγω τῆς εὐχάριστης,

38. Ἐδῶ ὁ λόγος γιὰ ἓνα μέχρι σήμερα ἄγνωστο σχέδιο, τὸ ὁποῖο ὑπέβαλε στίς 1.2.1841 πιθανότατα ὁ ἴδιος ὁ Στάουφερτ στὴν κυβέρνηση, ὥστε οἱ αὐθαίρετες ἐπεκτάσεις τῆς πόλης πού εἶχαν γίνει στὸ μεταξὺ νὰ ἐνταχθοῦν σὲ ἓνα συνολικό σχέδιο. Ἡ παράνομη δόμηση ὁμως συνεχίσθηκε καὶ οὔτε κἀν τὸ μεταγενέστερο σχέδιο ἐντάξεως περιοχῶν ἐκτὸς σχεδίου (δηλαδή ἡ ἀναθεώρηση τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδίου ἀπὸ τὴ λεγόμενη Ἐπιτροπὴ Ἀξιωματικῶν τοῦ 1847) ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὸν βασιλέα. Πὰ τὴν οἰκιστικὴ ἱστορία τοῦ «Προαστίου» βλ. στὴν ἐπόμενη σημείωση 39.

39. Πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη αὐθαίρετη ἐπέκταση τῆς πόλης στίς δυτικὲς κλιτύς τοῦ Λυκαβητοῦ, ἡ ὁποία ἐπρόκειτο νὰ ἐνταχθεῖ στὸ σχέδιο. Αὐτὴ ἡ συνοικία, μὲ τὴν ὀνομασία Προάστιον ἢ Νεάπολις, ἀποτελεῖ σήμερα τὴν καρδιά τῶν Ἐξαρχείων. Ἀντιγράφουμε ὀρισμένα στοιχεῖα γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ Προαστίου ἀπὸ μία πρόσφατη μελέτη πού ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴν «ἀστικοποίηση τῆς περιφέρειας τῆς πόλης»:

«Τὸ Προάστιο ἰδρύθηκε γύρω στὰ 1835 ἀπὸ οἰκοδόμους καὶ λιθοξόους πού εἶχαν ἔλθει ἀπὸ τὴν Τήνο καὶ τὴν Ἄνδρο γιὰ νὰ δουλέψουν στὴν κατασκευὴ δημοσίων κτηρίων καὶ στὰ λατομεῖα. Μερικὲς ἑκατοντάδες μέτρα πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ ἐπίσημου σχεδίου πόλεως, ἀνάμεσα στὸ λατομεῖο τοῦ Στρέφη καὶ τὴν πόλη, ἔκτισαν οἱ μάστορες σὲ φθηνὴ ἀγροτικὴ γῆ τὸ χωριό τους. Ὁ οἰκισμὸς τους διέφερε ἀρχιτεκτονικά ἀπὸ τὴν πόλη πού γεννιόταν τὸν ἴδιο καιρό. Ἐνῶ ἐκεῖ προτιμοῦσαν τὸν νεοκλασικὸ ρυθμὸ, ἐδῶ ὑπάκουαν στὸν μορφολογικὸ κανόνα τῆς παραδοσιακῆς ἀθηναϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς. (...)

Ἐπειδὴ οἱ ἀρχὲς ἀδυνατοῦσαν νὰ ἐμποδίσουν τὴ δημιουργία τοῦ Προαστίου καὶ ἐπειδὴ κατέφθαναν καὶ ἄλλοι ἐσωτερικοὶ μετανάστες στὴν πόλη, ἔγιναν οἱ προεργασίες γιὰ τὴ νόμιμη ἐπέκταση τοῦ σχεδίου πόλεως. Τὸ 1847 ἡ Ἐπιτροπὴ συμπλή-

ρωσης τοῦ σχεδίου τῆς Ἀθήνας ὑπέβαλε ἓνα γενικὸ σχέδιο τῆς Ἀθήνας στὸ ὁποῖο περιλαμβανόταν καὶ τὸ Προάστιο. (...)

Ἐκτοτε εἶναι φανερὴ ἡ βαθμιαία προσαρμογὴ τῆς αὐτορρυθμιζόμενης ἀνάπτυξης τῆς συνοικίας στὴν προγραμματισμένη ἑνταξὴ στὸ σχέδιο. Μπορεῖ ἡ αὐτόνομη δόμηση τοῦ οἰκισμοῦ νὰ ἔχει ὡς κίνητρο τὴν παραδοσιακὴ οἰκογενειακὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ ὀργάνωση καὶ νὰ στηρίζεται σ' αὐτὴ, ἐν τούτοις τὴ χωρικὴ διάταξή του τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1847 καὶ μετὰ τὴν κατευθύνουν οἱ συζητήσεις περὶ σχεδιασμοῦ τοῦ προαστίου πού γίνονται σὲ κρατικὸ ἐπίπεδο. Ἐτσι τὸ ἀκανόνιστο ὀδικὸ δίκτυο ἐγκαταλείπεται ὑπὲρ ἑνὸς γεωμετρικοῦ πλέγματος ὁδῶν πού συνδέουν δυνητικὰ τὴν ἐντὸς σχεδίου πόλη μὲ τὴν αὐθαίρετη συνοικία καὶ τὴν ἐπεκτείνουν. Ἐπομένως, πρὶν ἐπικυρωθεῖ διὰ νόμου ἡ ἑνταξὴ τοῦ Προαστίου στὸν γενικὸ ἰστό τῆς πόλης, αὐτὴ προεξοφλεῖται θεωρητικὰ καὶ προετοιμάζεται μερικῶς στὴν πράξη». (S. Chtouris, E. Heidenreich, D. Ipsen, *Von der Wildnis zum urbanen Raum*, Frankfurt a.M. 1993, 103-106).

40. Ὁ βαρόνος καὶ ἀργότερα κόμης Ἄντον φὸν Πρόκες-Ὀστεν (Anton von Prokesch-Osten, 1795-1876) περιηγήθηκε ἤδη ὡς νεαρὸς Αὐστριακὸς ἀξιωματικὸς τὴν Ἀνατολὴ καὶ ἔζησε τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τὸ 1824. Ἀπὸ τὸ 1825 ἀσκοῦσε τὰ καθήκοντα τοῦ Αὐστριακοῦ προξένου στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ 1828 μεσολάβησε γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ αἰχμαλώτων μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας. Μετὰ τὴν Ἐπανάσταση ὁ Πρόκες-Ὀστεν γύρισε στὴ Βιέννη, ὅπου σὲ ἀναγνώριση τοῦ ἔργου του ἀνεκηρύχθη βαρόνος. Σὲ ἓνα ταξίδι του στὴ Ρώμη γνώρισε τὴν ἐκεῖ παροιμία τῶν καλλιτεχνῶν καὶ μεταξὺ ἄλλων καὶ τοὺς Catel καὶ Thorwaldsen. Ἐπὶ Ὀθωνος ὁ Πρόκες-Ὀστεν ἦλθε στὴν Ἀθήνα ὡς προξένος μὲ τὸν βαθμὸ πλέον τοῦ συνταγματάρχη. Ὑπῆρξε ὁ μοναδικὸς ἐκπρόσωπος τῶν μεγάλων δυνάμεων πού ἀγαποῦσε εἰλικρινὰ τοὺς Ἕλληνες

Ἡ πρόταση τοῦ Leo von Klenze γιὰ τὰ ἀνάκτορα τῶν Ἀθηνῶν στὸ ὕψωμα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου. Προοπτικὴ ἄποψη ἀπὸ νοτιοδυτικά. Ἐλαιογραφία (1835).

ὑγιεινῆς, εὐκόλα ὑδροδοτούμενης καὶ μὲ ὠραία θέα θέσης της, θὰ ἦταν κατάλληλη γιὰ ἓναν κανονικὸ οἰκισμὸ μὲ ἐπαύλεις καὶ κήπους. Μέχρι τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1843 αὐτὸ τὸ σχέδιο δὲν εἶχε ἐγκριθεῖ, ἐν τῷ μεταξύ ὁμως σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ κτίσθηκαν 150 περίπου σπίτια πού οἱ ἰδιοκτῆτες τους τὰ εἶχαν σκορπίσει τελειῶς ἄτακτα στὸν χῶρο, ἀνάλογα μὲ τὴ θέση τῶν οἰκοπέδων τους, μὲ βάση αὐθαίρετες οἰκοδομικὲς γραμμὲς καὶ καταμεσῆς στὶς προτεινόμενες ὁδοὺς. Ἡ ἀστυνομία δὲν μπόρεσε νὰ τοὺς ἐμποδίσει· γιατί, βλέπετε, ἐνδιαφέροντο διάφοροι κρατικοὶ σύμβουλοι καὶ ἄλλα πρόσωπα μὲ ἐπιρροή, συγκεκριμένα ὁ δήμαρχος Ἀθηναίων, ὁ ὁποῖος ἦταν ὁ ἄμεσος προϊστάμενος τῆς ἀστυνομίας.

πὺ τὸς συμβούλευε ἀνιδιοτελῶς. Ὁ βασιλεὺς Λουδοβίκος τὸν ἐκτιμοῦσε πολὺ. Ἡ ἱστορία του τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης, τὴν ὁποία ἔγραψε ἐκεῖνα τὰ χρόνια, δημοσιεύθηκε μόλις τὸ 1862, γιατί ὁ Μέτερνιχ εἶχε παρεμποδίσει τὴν ἐκδοσὴ της, ἐπειδὴ εἶχε διπλωματικούς ἐνδοιασμούς ἐναντι τῆς Ρωσίας. Ὁ Πρόκεξ-Ὅστεν (πὺ ἀργότερα ἀπέκτησε καὶ ἄλλους τίτλους, προήχθη σὲ ὑποστράτηγο καὶ στρατηγὸ καὶ ὀνομάσθηκε ἐπίσης

κόμης) μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Ἀθήνα διορίσθηκε πρέσβυς στὸ Βερολίνο. Λέγεται πὺς φέρει καὶ αὐτὸς εὐθύνη γιὰ τὴν ἄρνηση τοῦ Φρειδερίκου Γουλιέλμου Δ' τῆς Πρωσίας νὰ δεχθεῖ τὸ στέμμα πὺ τοῦ εἶχε προσφέρει ἡ ἐθνικὴ ἀντιπροσωπεία στὴ Φραγκφούρτη. Μεταξὺ 1855 καὶ 1871 διετέλεσε Αὐστριακὸς πρέσβυς στὴν Κωνσταντινούπολη.

ΠΡΩΤΕΣ ΔΙΑΝΟΙΞΕΙΣ ΟΔΩΝ. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ 1843

“Όσον αφορά την αρχιτεκτονική διάταξη της Αθήνας, η πόλη διαιρείται στην παλαιά πόλη, που οι Τούρκοι είχαν περιβάλει με ένα κατεδαφισμένο τώρα τείχος, και στη νέα Αθήνα⁴¹, που είναι χωροθετημένη κατά το μεγαλύτερο μέρος της έξω από την παλαιά· ωστόσο τα δύο αυτά μέρη συνδέονται στενά και τίποτε δεν τα χωρίζει. Η παλαιά πόλη

41. Η νέα πόλη ως προς τα βασικά της χαρακτηριστικά και παρά τις αλλαγές του σχεδίου, τις οποίες περιγράφει ο Στάουφερτ, καθώς και τον άτελη τρόπο εφαρμογής του, παραμένει μέσα στα πλαίσια της πολεοδομικής οργάνωσης που είχαν προτείνει οι Κλεάνθης και Σάουμπερτ. Αναφέρουμε εν συντομία τα κύρια χαρακτηριστικά αυτού του πρώτου σχεδίου της Αθήνας:

Το ρυμοτομικό σχέδιο των Κλεάνθη και Σάουμπερτ (1833) είναι μία εφευρετικότερη πρόταση δημιουργίας μίας κατάφυτης πόλης του κλασικισμού και μπορεί να χαρακτηριστεί ως ιδιότυπο μόρφωμα: είναι προσαρμοσμένο στο μεσογειακό κλίμα και αποπειράται να συνδυάσει κεντροευρωπαϊκές γεωμετρικές διατάξεις, προοπτικές όπτικές φυγές και θέα προς τα μνημεία με τους παραδοσιακούς τρόπους δόμησης και ζωής της Μεσογείου (όπως μονοκατοικίες δομημένες κατά το «πανταχόθεν ελεύθερο» σύστημα με ιδιωτικούς κήπους και παρόδιες στοές γύρω από κεντρικούς δημόσιους χώρους). Η βασική πρόταση του σχεδίου ήταν η άμεση παράθεση παλαιάς και νέας πόλης, ή οποία αποτελεί επέκταση της πρώτης προς Βορράν. Η νέα πόλη (έχει έμβαδόν 215 έκταρια) είχε σχήμα μηνίσκου και θα περιέβαλλε τον ύφιστάμενο ιστορικό πυρήνα, ο οποίος θα αναμορφωνόταν, ενώ η διάνοιξη νέων οδών στην παλαιά πόλη θα καθιστούσε δυνατή την άρμονική σύζευξη των δύο τμημάτων της πόλης.

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά του σχεδίου είναι τα εξής:

1. Η χαρακτηριστική τριγωνική-άκτινωτή διάταξη του ρυμοτομικού σχεδίου σύμφωνα με τα πολεοδομικά πρότυπα της πεφωτισμένης δεσποτείας του 18ου αιώνας (Πετρούπολις, Βερσαλλίες, Καρλσρούη): οι κυριότερες οδικές αρτηρίες ξεκινούν άκτινωτά από την έδρα της βασιλικής έξουσίας (τα ανάκτορα) με τη μορφή της λεγόμενης «patte d'oie» (το πόδι της χήνας).

2. Η άμεση όπτική διασύνδεση των συμβολικά

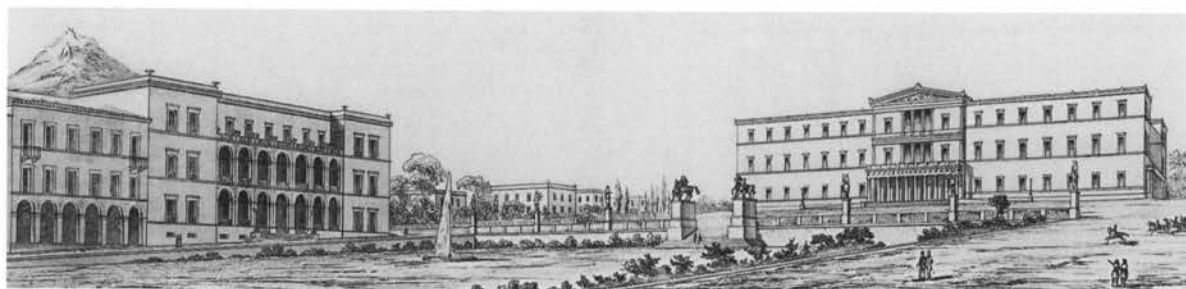
κορυφαίων σημείων της πόλης με τα αρχαία μνημεία της Ακρόπολης (π.χ. ο άξων της οδού Αθηνάς, που συνδέει όπτικά τα ανάκτορα με τα Προπύλαια).

3. Η εφευρετικότερη χάραξη των κυριότερων οδών, οι οποίες διατάσσονται τριγωνικά. Το σύστημα αυτό συνίσταται σε περισσότερα του ενός ορθογωνικά δίκτυα οδών, τα οποία είναι διατεταγμένα διαγωνίως το ένα προς το άλλο. Η διάταξη των κυρίων οδών υπό μορφήν ορθογώνιου τριγώνου επιτρέπει – διαφορετικά από ό,τι στην περίπτωση οξυκόρυφων άκτινωτών διατάξεων (pattes d'oie) – τη διαμόρφωση αυτόνομων συνοικιών με ορθογώνιο οδικό κάναβο. Οι συνοικίες διατάσσονται παράλληλα προς τις διαγωνίως διατεταγμένες κύριες οδικές αρτηρίες.

4. Η διαγώνια διάταξη των δύο κυριότερων οδικών άξόνων (δηλαδή των οδών Σταδίου και Πειραιώς) δεν είναι μόνο μία τυπική έπιλογή συμμετρίας. Οι δύο αυτοί άξονες έχουν την κατεύθυνση των δύο κυριότερων διαύλων ανάμεσα στους λόφους στο κέντρο του λεκανοπεδίου των Αθηνών.

Σε κατάφωρη αντίθεση με αυτή την αυστηρά γεωμετρικά διατεταγμένη, κτισμένη κυρίως σε έπιπεδο έδαφος, πρωτεύουσα, ή περιοχή νοτίως της πόλεως (δηλαδή ή Ακρόπολη, οι παρακειμενοι ιστορικοί λόφοι και οι όχθες του Ίλισσου) παρέμενε άδόμενη στο σχέδιο των Κλεάνθη - Schaubert, προκειμένου να δημιουργηθεί μία έκτεταμένη αρχαιολογική ζώνη ανασκαφών συνολικού έμβαδού 150 περίπου έκταριών.

Το θεμελιώδες όραμα των Κλεάνθη και Schaubert ήταν ή άρμονική συνύπαρξη της νέας πόλης στον Βορρά με την πλούσια σε ιστορία ζώνη ανασκαφών στον Νότο. Η πρόταση για την παλαιά πόλη στις βόρειες κλιτύς της Ακρόπολης προέβλεπε εν μέρει την κατεδάφιση και εν μέρει την έξυγείασή της, προκειμένου να διευκολυνθούν οι μελλοντικές ανασκαφές για την αποκάλυψη της αρχαίας Αθήνας.

Τὰ ἀνάκτορα τοῦ Ὁθωνος καὶ ἡ πλατεία Ἀνακτορίων (μετέπειτα Συντάγματος). Ἀριστερὰ ἡ οἰκία Δημητρίου. Προοπτικὸ σχέδιο τοῦ Theophil Hansen (1842).

διατηρήθηκε ἀναγκαστικά σὲ γενικὲς γραμμὲς ὅπως ἦταν· οἱ μόνες ἐπεμβάσεις, ὅταν δὲν τὶς παρεμπόδιζαν ἢ δωροδοκία καὶ ὁ νεποτισμὸς, ἦταν οἱ ἀκόλουθες: διανοίχθηκαν οἱ ὁδοὶ ποὺ θὰ ἀναφεροῦν στὴ συνέχεια, ἀποκόπηκαν γωνίες, κόγχες, κτίσματα καὶ ἐρείπια, ποὺ προεξείχαν πολὺ στὸν δρόμο, καὶ διαπλατύνθηκαν ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο οἱ ὑπάρχοντες δρόμοι. Ἔτσι ἡ παλαιὰ αὐτὴ συνοικία βελτιώθηκε σημαντικά, πράγμα ποὺ ἴσως ὁ ξένος ἐπισκέπτης δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιληφθεῖ, γιατί μόνο ὅσοι γνώρισαν τὴ φοβερὴ κατάσταση τῆς Ἀθήνας τὸ 1833 μποροῦν νὰ κρίνουν⁴². Τὴ θέση τῶν παλαιότερων στε-

Τὸν ἐπόμενο ὅμως χρόνο (1834) τὸ τολμηρὸ πολεοδομικὸ σχέδιο τῶν Κλεάνθη καὶ Σάουμπερτ δυστυχῶς ἀμφισβητήθηκε. Ἡ παράνομη δόμηση στὴν παλαιὰ πόλη, ἡ κερδοσκοπία πάνω στὴ γῆ, καθὼς καὶ οἱ διαμαρτυρίες τῶν κατοίκων ἐναντίον τῶν σκληρῶν μέτρων ἀπαλλοτριώσεων γιὰ τὴν ἀνάπλαση τῆς παλαιᾶς πόλης, ἦταν οἱ κύριες αἰτίες ποὺ ὀδήγησαν στὴν ἀναθεώρηση τοῦ σχεδίου. Σημαντικὸ ρόλο ἔπαιξαν καὶ οἱ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν τελικὴ χωροθέτηση τῶν ἀνακτόρων.

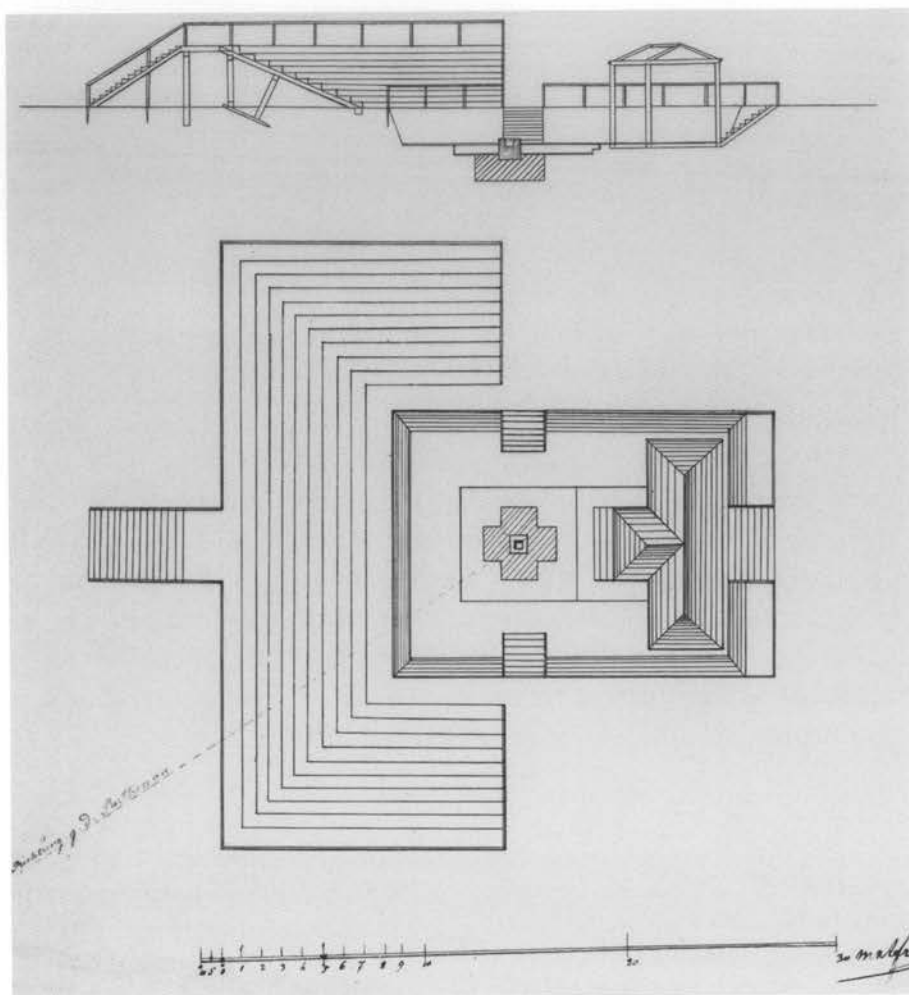
42. Στις 21 Αὐγούστου τοῦ 1832 ὁ Λουδοβίκος Ρὸς, ἐρχόμενος ἀπὸ τὴν Αἴγινα, ἀντίκρισε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν κατεστραμμένη ἀπὸ τὸν πόλεμο Ἀθήνα. Παραθέτουμε τὴν περιγραφή του ποὺ μεταδίδει θαυμάσια τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς πόλης:

«Ὅποια εἰκόνα ἐρήμωσης μέσα σὲ αὐτὸ τὸ ἔτοιμο ὄμορφο πλαίσιο [τὸ τεῖχος τοῦ Χασεκῆ]! Ἐνας ἄθλιος σωρὸς ἐρειπίων, ταπεινά, μισοκατεστραμμένα καὶ προχειρῶς ἐπισκευασμένα σπιτία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προβάλλουν τὰ περήφανα κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος, μερικὲς κατεστραμμένες ἐκκλησίες καὶ τζαμὰ καὶ λίγα καλύτερα διατηρημένα σπιτία ἢ νεόδμητα κτήρια, ποὺ ἀρχίζουν καὶ πάλι νὰ ἀνεγείρονται, καθὼς καὶ μία δωδεκάδα λεπτόκορμες μοναχικὲς φοινικιὲς καὶ κυπαρίσσια. Μὲ κόπο

ἐλίσσονται τὰ κουρασμένα ὑποζύγια μας στὰ στενά δρομάκια ἀνάμεσα στοὺς τοίχους παλαιῶν καὶ νέων ἐποχῶν, πάνω ἀπὸ σωροὺς συντρυμμάτων. (...)

Ἡ Ἀθήνα ἐκεῖνο τὸν καιρὸ εἶχε καταστραφεῖ ὄχι τόσο ἀπὸ τὰ βλήματα καὶ τὴ φωτιά τοῦ πολέμου ὅσο ἀπὸ τοὺς ἀγροίκους Τούρκους στρατιῶτες ποὺ γιὰ νὰ βροῦν καυσόξυλα κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Ἀκρόπολης τὸ 1826 καὶ τὸ 1827 κατεδάφισαν σπιτία καὶ πήραν ζευκτά, δοκάρια καὶ σανίδες. Τὸ φανατικὸ τους θράσος εἶχε μετατρέψει τὶς βυζαντινὲς τοιχογραφίες στοὺς τοίχους ἐκκλησιῶν καὶ παρεκκλησιῶν ποὺ εἶχαν ἀπομείνει ὄρθιοι καὶ ἰδίως τὰ πρόσωπα τῶν ἁγίων, σὲ στόχους δοκιμῆς τῶν τουφεκιῶν καὶ τῶν πιστολιῶν τους. Μὲ ὄχι λιγότερο φανατισμὸ εἶχαν γκρεμίσει οἱ Ἕλληνες τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ πολέμου, ὅταν εἶχαν τὴν πόλη ὑπὸ τὴν κατοχὴ τους, τοὺς ραδινοὺς μινερέδες τῶν τζαμιῶν. Τὰ ὄπλα ἐκεῖνο τὸν καιρὸ εἶχαν σιγήσει πρὶν ἀπὸ τρία χρόνια καὶ οἱ φυγάδες Ἀθηναῖοι εἶχαν ἐπιστρέψει ἐν μέρει στὴν πόλη τους, καὶ μαζί μὲ τοὺς ἐναπομείναντες Τούρκους, οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν ἑαυτοὺς δύναμη κατοχῆς μέχρι τὴν ἔλευση τοῦ Ὁθωνος, κατοικοῦσαν εἰρηνικὰ τὰ ἐρειπωμένα σπιτία τους καὶ καλλιεργοῦσαν τὰ χωράφια καὶ

Ξύλινο ικρίωμα και εξέδρα για την έορτή καταθέσεως τοῦ θεμελίου λίθου τῶν ἀθηναϊκῶν ἀνακτόρων. Κάτοψη καὶ τομή. Σχέδιο τοῦ Friedrich von Gaertner (1836).

νωπῶν, πλάτους 2-3 τὸ πολὺ 4 μέτρων, πῆραν δρόμοι πλάτους 6, 7 καὶ 9 μέτρων, καὶ οἱ οἰκοδομικὲς γραμμὲς δὲν εἶναι τεθλασμένες ἀλλὰ – στὸν βαθμὸ πού τὸ ἐπέτρεπε ἡ τοποθεσία – ἐλαφρῶς καμπύλες, ἔτσι ὥστε ἐκεῖ ἀπὸ ὅπου κάποτε διέβαινες μόνο πεζὸς τώρα μπορεῖς νὰ περάσεις ἄνετα μὲ ὄχημα. Μόνο τὸ τμήμα τῆς πόλης πού προορίζετο γιὰ ἀνασκαφὲς ἐξαιρέθηκε, ὅπως προαναφέρθηκε ἤδη.

Ἡ παλαιὰ πόλη τέμνεται κατὰ μῆκος [καὶ μὲ κατεύθυνση] ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἑρμοῦ, πού ἔχει μῆκος 1.300 καὶ πλάτος 10 μέτρα. Στὸ ἀνατολικὸ

τὰ μυστήρια τους. Ἀλλὰ Τοῦρκοι καὶ Ἕλληνες δὲν εἶχαν πιά σχεδὸν κανέναν τόπο λατρείας γιὰ

νὰ ὑπηρετήσουν ὁ καθένας μὲ τὸν δικό του τρόπο τὸν Κύριο». (Ross, *Erinnerungen* 30-31).

ἄκρο της ἢ ὁδὸς Ἑρμοῦ καταλήγει στὴ μεγάλη πλατεία τὴν ὁποία ὀρίζουν ἀπέναντί της μὲν τὸ νέο ἀνάκτορο, πρὸς δὲ τὸν Βορρὰ, τὸν Νότο καὶ τὴ Δύση ἰδιωτικὲς κατοικίες, καὶ στὴν ὁποία θὰ κτισθοῦν μία μέρα τὰ κτήρια τῶν ὑπουργείων⁴³.

Αὐτὴ, καθὼς καὶ οἱ ἐπόμενες δύο πρωτεύουσες ὁδοὶ τῆς παλαιᾶς πόλης, διανοίχθηκαν τὸ 1834 καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διὰ τῆς βίας. Ἡ ἀποζημίωση τῶν οἰκοπέδων ποὺ ἀποκόπηκαν, κυρίως τῶν πτωχότερων ἰδιοκτητῶν, δὲν εἶχε ἀκόμα καταβληθεῖ τὸ 1843 καὶ ἑκατοντάδες αἰτήσεις πρὸς τὶς ἀρμόδιες ἀρχὲς ἔμεναν πάντα χωρὶς ἀποτέλεσμα· ἀντιθέτως, εἶναι γνωστὸ πὼς πλούσιοι ἰδίως Ἀθηναῖοι ἀποζημιώθηκαν.

Ὁ δεῦτερος κύριος δρόμος, ἡ ὁδὸς Αἰόλου, τέμνει τὴν ὁδὸ Ἑρμοῦ καθέτως, ἔχει διεύθυνση ἀπὸ τὸν Νότο πρὸς τὸν Βορρὰ καὶ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν πλατεία μὲ τὸν Πύργο τῶν Ἀνέμων. Ὁ πύργος αὐτός, ποὺ ἓνα τμῆμα του ὕψους 5 μέτρων εἶναι ἀκόμα χωμένο στὴ γῆ, ἀποτελεῖ τὴν καταληκτικὴ θέα τῆς ὁδοῦ Αἰόλου ὅταν γυρίσει κανεὶς καὶ κοιτάξει ἀπὸ τὸν Βορρὰ πρὸς τὴν Ἀκρόπολη.

Ἡ ὁδὸς Ἀθηναῶν ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἑρμοῦ καὶ ὀδηγεῖ, παραλλήλως πρὸς τὴν ὁδὸ Αἰόλου, στὴν πλατεία στὴν ὁποία μελλοντικὰ, σὲ ἀνάμνηση τοῦ πολέμου γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς Τούρκους, θὰ κτισθεῖ ὁ ναὸς τοῦ Σωτῆρος⁴⁴, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ ἀρχι-

43. Ἡ ἐνασχόληση τοῦ Γκαϊρτνερ μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου γύρω ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα ὑπῆρξε μᾶλλον ἐπιτόλαιη, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε μορφοκρατική. Εἶναι εὐνόητο πὼς σοφὰ πράττοντας ἀπέφυγε νὰ διατυπώσῃ ἀκριβεῖς πολεοδομικὲς προτάσεις, γιὰ νὰ μὴν ἐκθέσῃ μετὰ κίνδυνον τὴν ὑλοποίηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του μελέτης γιὰ τὰ ἀνάκτορα, ἐφ' ὅσον ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ἦταν ἀβέβαιο κατὰ πόσον θὰ ἐφαρμοζόταν τὸ ἀναθεωρημένο ἀπὸ τὸν Κλέντσε σχέδιο τῶν Ἀθηναίων. Ἡ μοναδικὴ ἔμμεση πολεοδομικὴ ἀπόφαση τοῦ Γκαϊρτνερ ἦταν ἡ διάταξη τοῦ κτηρίου μὲ ἄξονα τὴν προβλεπόμενη ἀπὸ τὸ σχέδιο ὁδὸ Ἑρμοῦ, ποὺ ἡ διάνοιξή της ἔγινε ἀμέσως. Ἡ διάταξη αὐτὴ ὥστόσο δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐπιτυχημένη σύνδεση τοῦ κτηρίου τῶν ἀνακτόρων μὲ τὴν πόλη, διότι ὁ μακρὺς, πολὺ στενὸς ὀδικὸς ἄξων τῆς ὁδοῦ Ἑρμοῦ (πλάτους μόλις 10 μ.) δὲν ἐξασφαλίζει ἓναν ἱκανοποιητικὸ ὀπτικὸ διάυλο θέασης τοῦ ἀνακτόρου ἀπὸ τὴν παλαιὰ πόλη.

Τὰ ἀνάκτορα ἐντάχθηκαν πραγματικὰ στὸν πολεοδομικὸ ἰστό τῆς πόλης μόνον ἀργότερα, βάσει τοῦ σχεδίου τοῦ ὑπολοχαγοῦ τοῦ Μηχανικοῦ Χόχ (Hoch), ποὺ ἐπέβλεπε τὴν κατασκευὴ τῶν ἀνακτόρων στὴν Ἀθήνα. Τὸ σχέδιό του, τὸ ὁποῖο ἐξεπὸνήσε ἐπὶ τόπου, συνιστᾷ συγκεκριμένη πρόταση πολεοδομικῆς διαμόρφωσης τοῦ χώρου γύρω ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα καὶ ὡς λεπτομερὲς σχέδιο ἐφαρμογῆς τροποποιεῖ μερικῶς τὸ ἐγκεκριμένο στὶς 18/30.9.1834 σχέδιο τοῦ Κλέντσε.

Τὸ σχέδιο τοῦ Χόχ προέβλεπε τὰ ἑξῆς:

α) Μνημειακὴ πλατεία σὲ δύο ἐπίπεδα (τὴ σημερινὴ πλατεία Συντάγματος) συνολικῶν διαστάσεων 215×150 μ. μπροστὰ στὴν κυρία πρόσοψη τῶν ἀνακτόρων.

β) Προέκταση τόσο τῆς ὁδοῦ Σταδίου ὅσο καὶ τῆς ὁδοῦ Πανεπιστημίου (ἡ ὁποία ὀνομάζεται τότε «βουλεβάριον»), οἱ ὁποῖες κάμπτονται γιὰ νὰ πλαισιώσουν τὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο τῆς πλατείας.

γ) Τὴν πυκνὴ φύτευση τῆς πλατείας Συντάγματος καὶ τὴ δημιουργία δενδροστοιχιῶν στὶς ὁδοὺς ποὺ ἐκβάλλουν σ' αὐτή.

δ) Δύο οἰκοδομικὰ τετράγωνα διαστάσεων 75×50 μ. ἐκατέρωθεν τοῦ ὑψηλότερου ἐπιπέδου τῆς πλατείας, καθὼς καὶ ἄλλα δύο τοῦ ἰδίου μεγέθους στὴν ἀρχὴ τῆς ὁδοῦ Ἑρμοῦ. Καὶ τὰ τέσσερα αὐτὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα προορίζονταν γιὰ δημόσια κτήρια, ἐνδεχομένως ὑπουργεῖα, τὰ ὁποῖα ὁμως δὲν κτίσθηκαν ποτέ.

Ἀπὸ τὸ σχέδιο παραλείπεται ἐντελῶς ὁ βασιλικὸς κήπος. Τὸ σχέδιο τοῦ Χόχ ἐγκρίθηκε μὲ τὸ βασιλικὸ διάταγμα τῆς 29.5.1837 ὡς δεσμευτικὴ διαμόρφωση τοῦ μνημειακοῦ χώρου καὶ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἐφαρμόσθηκε.

44. Ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Σωτῆρος στὴν πλατεία Ὁθωνος (σήμερα πλατεία Ὁμονοίας), ποὺ προεβλέπετο στὸ σχέδιο τοῦ Κλέντσε, θὰ εἶχε χαρακτηριστὰ ἐθνικοῦ μνημείου, συμβόλου τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ ἔθνους πρὸς τὸν ὕψιστο γιὰ τὴν

τέκτων κύριος Lange⁴⁵ εξεπόνησε ένα υπέροχο σχέδιο σε βυζαντινό ρυθμό που ή πραγματοποιήσή του όμως θα άργήσει ακόμα πολύ, γιατί το κόστος ενός τέτοιου κτηρίου ύπολογίζεται στα πέντε περίπου εκατομμύρια δραχμές⁴⁶.

ἀπελευθέρωση της χώρας από τον τουρκικό ζυγό. Έν τούτοις δὲν κτίσθηκε ποτέ, διότι ὁ ἔρανος πού ἔγινε γιά νά συγκεντρωθεῖ τὸ ἀναγκαῖο ποσό γιά τὴν ἀνάγεσσή του δὲν ἀπέδωσε. Τὸ σχέδιο τοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖο ἐξεπόνησε ὁ ἀρχιτέκτων Ludwig Lange, ἐνεκρίθη μὲν μὲ βασιλικὸ διάταγμα τῆς 3/15 Ἀπριλίου 1838, ἀλλὰ θεωρήθηκε μεγαλεπήβολο καὶ δὲν ἐφαρμόστηκε. Τὸ σχέδιο αὐτὸ τοῦ Λάνγκε δὲν ἔχει ἀνευρεθεῖ μέχρι σήμερα.

Στὴ συνέχεια ἀνέλαβε ὁ Θεόφιλος Χάνσεν (Theophil Hansen) τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τῆς μητροπόλεως, ἡ ὁποία ἐπρόκειτο νά ἀνεγερθεῖ στὸ οἰκόπεδο, στὸ ὁποῖο ἀργότερα κτίσθηκε ἡ καθολικὴ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Διονυσίου ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πανεπιστημίου βάσει σχεδίου τοῦ Κλέντσε. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ πρόταση τοῦ Χάνσεν, ἕνα κράμα βυζαντινοῦ, ρωμανικοῦ καὶ γοθικοῦ ρυθμοῦ, ἦταν μᾶλλον ἀτυχή. Ὡστόσο ἐγκρίθηκε μὲ βασιλικὸ διάταγμα στὶς 7 Μαρτίου τοῦ 1842 ἀλλὰ, ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ παλαιότερα μὲ τὸ σχέδιο τοῦ Λάνγκε, δὲν ὑλοποιήθηκε ποτέ.

Τέλος ἀποφασίσθηκε ἡ χωροθέτηση τῆς μητροπόλεως ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται σήμερα, δηλαδὴ στὶς παρυφές τῆς παλαιᾶς πόλεως, ὅπου καὶ τὰ ἐτοιμόροπα κτίσματα τῆς ἐπισκοπῆς τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας. Ὁ θεμέλιος λίθος ἐτέθη τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1842 καὶ ὁ ναὸς ἀφιερώθηκε στὸν Εὐαγγελισμό τῆς Θεοτόκου. Τὰ ἀρχικὰ σχέδια τῆς μητροπόλεως κατὰ τὸν Κ. Μπίρη εἶναι τοῦ Θεόφιλου Χάνσεν. Στὴ μονογραφία τῆς γιά τὸν Χριστιανὸ Χάνσεν (Ἀθήνα 1993) ἡ Ἀριστέα Παπανικολάου-Christensen ἀποδίδει τὰ ἀρχικὰ αὐτὰ σχέδια στὸν ἀδελφὸ τοῦ Θεόφιλου, Χριστιανό, καὶ ὄχι στὸν Θεόφιλο Χάνσεν. Τὰ σχέδια ἀργότερα τροποποιήθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες Δημήτριο Ζέζο, Francois Boulanger καὶ Παναγιώτη Κάλκο (πρβ. ἐπίσης σμ. 68). Τὸ κτήριο ἐγκαινιάσθηκε τὸ 1862 καὶ εἶναι νεοβυζαντινοῦ ρυθμοῦ μὲ δυτικὲς ἐπιδράσεις.

45. Ὁ Λουδοβίκος Λάνγκε (Ludwig Lange), ἀρχιτέκτων καὶ τοπιογράφος, γεννήθηκε στὶς 22 Μαρτίου 1808 στὸ Darmstadt καὶ πέθανε στὶς 31 Μαρτίου 1868 στὸ Μόναχο. Σπούδασε ἀρχιτεκτονικὴ στὴ γενέτειρά του, ζωγραφικὴ καὶ σχέδιο στὸ Ντάρμστατ καὶ στὸ Μόναχο, μὲ δάσκαλο τὸν Κάρολο Ρότμαν (Carl Rottmann), τὸ διάστημα δὲ με-

ταξὺ 1830 καὶ 1834 συνεργάσθηκε στὴν ἐκδοσὴ λευκωμάτων ἱστορικῆς ἀρχιτεκτονικῆς μεγάλου σχήματος.

Τὸ 1834 ὁ Λάνγκε ἦλθε στὴν Ἑλλάδα ὡς βοηθὸς τοῦ Ρότμαν, στὸν ὁποῖο εἶχε ἀνατεθεῖ ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο Α΄ τῆς Βαυαρίας ἡ σχεδίαση ἐλληνικῶν τοπιῶν. Μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Ρότμαν ὁ Λάνγκε παρέμεινε στὴν Ἑλλάδα καὶ διετέλεσε καθηγητῆς σχεδίου στὸ πρῶτο γυμνάσιο τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ ἐπιρροή τοῦ Ρότμαν καὶ τῶν ἡρωικῶν του τοπιῶν σύντομα ὑποχωρεῖ καὶ τὰ τοπία τοῦ Λάνγκε χαρακτηρίζεαι πλέον ἕνα εἶδος ρεαλιστικῆς καὶ συγχρόνως ποιητικῆς περιγραφῆς πού ἀφήνει νά διαφανεῖ ἡ οἰκειότητα μὲ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὸν τόπο. Τὰ πολυάριθμα σχέδια καὶ οἱ θαυμάσιες ὑδατογραφίες τοῦ Λάνγκε αὐτῆς τῆς περιόδου, ἐλάχιστα γνωστὰ μέχρι σήμερα, φυλάσσονται στὴν Κρατικὴ Συλλογὴ Γραφικῶν Τεχνῶν τοῦ Μονάχου. Στὴν Ἀθήνα ὁ Λάνγκε ἐργάσθηκε ἐπίσης καὶ ὡς ἀρχιτέκτων. Ἐξεπόνησε σχέδιο γιά ἕνα ἀνάκτορο (1835, δὲν ὑλοποιήθηκε), γιά τὸν ναὸ τοῦ Σωτῆρος στὴν Ἀθήνα (1837, δὲν ὑλοποιήθηκε), γιά τὴν ἀγγλικανικὴ ἐκκλησία ἐπίσης στὴν Ἀθήνα (1837, δὲν ὑλοποιήθηκε).

Τὸ 1839 ἐπιστρέφει στὸ Μόναχο. Ἐργάζεται ὡς ἀρχιτέκτων καὶ ἀπὸ τὸ 1847 ὡς καθηγητῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴ Βασιλικὴ Ἀκαδημία (Σχολή) Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Μονάχου. Συμμετέχει σὲ μεγάλους διαγωνισμοὺς καὶ ἐκτὸς Βαυαρίας, στὰ πλαίσια τῶν ὁποίων ἐκπονεῖ τὰ σχέδια τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ Ἀμβούργο (1847), τὰ σχέδια ἀποκαταστάσεως τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Μονάχου (1857), τὰ σχέδια μιᾶς ἑπαυλῆς τοῦ κόμητος Heimhausen (1866). Ἀνάμεσα στὰ λιγοστὰ γνωστὰ κτήριά του εἶναι τὸ Μουσεῖο Εἰκαστικῶν Τεχνῶν τῆς Λειψίας (1855/56).

Τὸ 1860 ὁ βασιλεὺς Ὁθων τοῦ ἀνέθεσε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Τὰ σχέδια τοῦ Λάνγκε καθόρισαν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴ μορφή τοῦ κτηρίου τοῦ μουσείου (ἀνάγεσση τὸ 1866-89), ἂν καὶ ὑπέστησαν ἀρκετὲς τροποποιήσεις ἀπὸ τοὺς Παναγιώτη Κάλκο, Θεόφιλο Χάνσεν καὶ Ἐρνέστο Τσίλλερ (Ernst Ziller).

46. Οἱ ἐξαιρετικὰ ὑψηλὲς αὐτὲς δαπάνες κατασκευῆς, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκτίμησιν αὐτή, ἀντιστοι-

Ἡ παλαιὰ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τὰ δυτικά. Στὸ βάθος τὰ πρῶτα κτήρια τῆς νέας πόλεως: τὰ προσωρινὰ ἀνάκτορα τοῦ Ὀθωνος καὶ οἱ βασιλικοὶ στάβλοι. Μεσαῖο τμήμα τοῦ μεγάλου πανοράματος τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἔτος 1836. Σχέδιο τοῦ Ferdinand Stademann (1841). Λιθογραφία.

Αὐτὴ ἡ τρίτη κυρία ὁδὸς ἔχει εὖρος 21 μέτρα καὶ τὰ σπίτια ἐδῶ προβλέπονται ὑποχρεωτικὰ μὲ στοές⁴⁷, πράγμα πού θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε γίνει σὲ ὅλους τοὺς κυρίους δρόμους γιὰ τὴν καλύτερη προφύλαξη τῶν περιπατητῶν ἀπὸ τὶς ἀκτίνες τοῦ ἡλίου, πού τὸ καλοκαίρι ἀνεβάζουν τὴ θερμοκρασία ὑπὸ σκιὰν στοὺς 34 βαθμοὺς Ρεωμύρου.

Μιὰ τέταρτη πρωτεύουσα ὁδός, ἡ λεγόμενη ὁδὸς Ἀνακτορίου⁴⁸ [ἡ σημερινὴ ὁδὸς Κολοκοτρώνη], παράλληλη πρὸς τὴν ὁδὸ Ἐρμού, ὁδηγεῖ ἀπὸ τὰ παλαιὰ ἀνάκτορα, στὰ ὁποῖα τώρα γίνονται οἱ συνεδριάσεις τῆς Βουλῆς⁴⁹, στὴν ὁδὸ Αἰόλου, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀκόμα

χοῦν περίπου στὸ ποσὸ πού δαπανήθηκε γιὰ τὴν ἀνέγερση τῶν ἀνακτόρων καὶ βεβαίως δὲν ἦταν καθόλου ρεαλιστικές. Τελικὰ στὴ μητρόπολι πού, ὅπως προαναφέρθηκε, ἐγκαινιάσθηκε τὸ 1862 καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς διήρκεσε εἴκοσι χρόνια, ἐπενδύθηκαν συνολικὰ 650.000 δραχμές.

47. Ὅσα ἀναφέρει ἐδῶ ὁ Στάουφερτ δὲν συμφωνοῦν καθόλου μὲ τὴ διαμόρφωση τῆς ὁδοῦ Ἀθηνᾶς ὅπως φαίνεται στὰ ἐγκεκριμένα σχέδια πόλεως. Οὔτε στὸ σχέδιο τῶν Κλεάνθη καὶ Σάουμπερτ (1833) οὔτε στὸ σχέδιο τοῦ Κλέντσε (1834) προβλέπονται παρόδιες στοές στὴν ὁδὸ Ἀθηνᾶς, ἀλλὰ οὔτε καὶ στὴν ἀποτύπωση τῆς ὑφιστάμενης

κατάστασης τῆς πόλης τὸ 1836, τὴν ὁποία μάλιστα συνέταξε ὁ ἴδιος ὁ Στάουφερτ, φαίνεται τέτοια διάταξη.

48. Ἡ «ὁδὸς Ἀνακτορίου» τελικὰ διανοίχθηκε ὀλόκληρη μέχρι τὴν ὁδὸ Αἰόλου. Ἐχει πλάτος 10 μέτρων καὶ σήμερα, ὡς γνωστόν, φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη (1770-1843).

49. Π' αὐτὸ τὸ κτήριο στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς ὁδοῦ Σταδίου, στὸ ὁποῖο ὁ βασιλεὺς Ὀθων κατοικοῦσε ἀπὸ τὸ 1835 ἕως τὸ 1837, ὁ Λουδοβίκος Ρὸς γράφει:

«Ἐκεῖνον τὸν καιρὸ (τέλη τοῦ 1834) ξεκίνησε καὶ ὁ Ἕλληνας Κοντόσταυλος ἀπὸ τὴ Χίο τὴν ἀνέγερ-

διανοιχθεί ολόκληρη, και εάν δεν προσέξουν ώστε να κρατηθούν αδόμητα τα 3-4 οικόπεδα με τις παράγκες, που πρέπει να απαλλοτριωθούν για την πλήρη διάνοιξή της, πάνω στη σύγχυση που επικρατεί θα κτισθούν, όποτε θα παραμείνει για πάντα αδιέξοδη και ο ουσιαστικός αυτός έξωραϊσμός για την Αθήνα δεν θα πραγματοποιηθεί ποτέ, όπως και τόσοι άλλοι.

ΑΥΘΑΙΡΕΤΗ ΔΟΜΗΣΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Στη δημιουργία δημόσιων πλατειών στην παλαιά πόλη δεν δόθηκε καθόλου προσοχή, διότι εκτός από την Πλατεία Άγορᾶς κοντά στη Στοά του Άδριανού, που ήταν παλαιότερα το προαύλιο της έδρας του Τούρκου βοεβόδα⁵⁰ της πόλης, στους νεότερους χρόνους διαμορφώθηκε μία μοναδική πλατεία, πλάτους μόνο 25 και μήκους σχεδόν επίσης 25 μέτρων, στην οδό Αιόλου⁵¹, κι αυτό μετά από ενέργειες ενός στρατηγού και ενός συγγενή του δημάρχου που έχουν έδω ιδιόκτητα σπίτια και που η αξία τους ανέβηκε έτσι σημαντικά.

Στο σημείο όπου η οδός Αιόλου τέμνει την οδό Έρμου, χρειάζεται όπωσδήποτε ή διαμόρφωση μιάς πλατείας, γιατί είναι το κέντρο όλης της πόλης και το σημείο με τη μεγαλύτερη κίνηση, όπου βρίσκονται τα περισσότερα μαγαζιά και καφενεία και όπου μέρα και νύχτα κυκλοφορούν πλήθος ανθρώπων και οχημάτων. Άλλά οι ιδιοκτήτες των οικοπέδων, τα όποια θα είχαν χρειασθεί για τη δημιουργία της, κατόρθωσαν να αποτρέψουν τη διαμόρφωσή της, και τώρα έχουν οικοδομήσει εκεί λαμπρά σπίτια που τους αποφέρουν τόσο τεράστια ένοικια, ώστε μέσα σε 5-6 χρόνια έχουν κιόλας αποσβέσει το κεφάλαιό τους⁵².

ση της κατοικίας του στη βόρεια πλευρά της πόλης, την όποια αγόρασε αργότερα ο βασιλεύς και όπου και διέμεινε, δηλαδή στα λεγόμενα παλαιά ανάκτορα, έως το 1843, όποτε στεγάστηκαν έδω ή γερουσία και το κοινοβούλιο. Στον Κοντόσταυλο είχε αναθέσει ή προσωρινή κυβέρνηση κατά την Έπανάσταση τις διαπραγματεύσεις για το πρώτο δάνειο της Ελλάδος από την Άγγλία, καθώς και για την προμήθεια πολεμικών πλοίων γραμμής από την Άμερική, αλλά οι διαπραγματεύσεις απέτυχαν, και ή κοινή γνώμη του κατελόγιζε πως, παρότι δεν είχε πετύχει τίποτε, ο ίδιος δεν είχε ύποστει καμία ζημία [δηλαδή μάλλον είχε πραγματοποιήσει κέρδη]». (Ross, *Erinnerungen* 36).

Και ο Ρός αναφέρει άλλου:

«Μία ευρύχωρη οκταγωνική αίθουσα για τα επίσημα δείπνα και τις χοροεσπερίδες, που ο βασιλεύς ανέθεσε στον αρχιτέκτονα Röser να την προσθέσει στην ταπεινή του κατοικία και ή όποια

κατασκευάστηκε με ξυλοδεσιές και σανίδες, είχε αποπερατωθεί ήδη πριν από την 1η Ιουνίου του 1835». (Ross ό.π. 87).

50. Το σήμερα σχεδόν έντελως κατεστραμμένο βοεβοδαλίκι (διοικητήριο, έδρα του Τούρκου βοεβοδα) των Άθηνων εφάπτετο στα ανατολικά με τη δυτική πρόσοψη της Βιβλιοθήκης του Άδριανού (που έδω αναφέρεται ως «Στοά του Άδριανού»), ενώ ή αύλή του είχε έμβαδόν 2.400 τ.μ. (40×60 μ.) και κατελάμβανε το δυτικό τμήμα του αίθριου της αρχαίας βιβλιοθήκης.

51. Πρόκειται για την πλατεία στη βόρεια πλευρά της εκκλησίας της Άγίας Ειρήνης στην οδό Αιόλου, που από το 1835 έως το 1862 ήταν ή μητρόπολη των Άθηνων. Το 1846 ή εκκλησία ανακατασκευάστηκε με βάση τα σχέδια του Λύσανδρου Καυταντζόγλου σε κλασικιστικό ρυθμό.

52. Στα οικονομικά θέματα της οικόδομησης των κατοικιών αναφέρεται μεταξύ άλλων και ο

Τὸ πρόπλασμα τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἔτος 1842. Γενικὴ ἄποψη ἀπὸ Βορρᾶ. Στὸ βάθος ἡ Ἀκρόπολη, στὸ κέντρο ἡ παλαιὰ πόλη μὲ τὶς νέες διανοίξεις ὁδῶν, ἀριστερὰ τὰ ἀνάκτορα σχεδιασμένα ἀπὸ τὸν Friedrich von Gaertner.

Θὰ μπορούσε κανεὶς ἀκόμα καὶ σήμερα νὰ δημιουργήσει εὐκόλα 7 ἕως 8 πλατεῖες στὴν παλαιὰ πόλη, ὅπως διατυπώθηκε σὲ μία πρόταση ποὺ κατατέθηκε στὴν κυβέρνηση μαζί μὲ τὰ ἀπαραίτητα σχέδια καὶ τὴν ἐκτίμηση τοῦ κόστους. Ὅμως μᾶλλον θὰ ἀγνοηθεῖ καὶ αὐτή, σκοντάφτοντας στὶς μηχανορραφίες καὶ τὶς ἐπενέργειες τῆς ἰδιοτελείας.

Στοὺς χώρους ποὺ προτάθηκαν γι' αὐτὲς τὶς πλατεῖες ὑπάρχουν σήμερα μόνον ἄθλιες παράγκες, σύντομα ὅμως θὰ ὑψωθοῦν στὴ θέση τους μεγάλα σπίτια, καὶ μετὰ οὔτε σκέψη

Γάλλος συγγραφεὺς Ἐδμόνδος Ἄμποῦ (Edmond About), ποὺ ἔζησε ἀρκετὰ χρόνια στὴν Ἀθήνα:

«Ἡ Ἀθήνα μεγαλώνει γρήγορα, ὅπως στὸ παρελθὸν ἡ Αἴγινα καὶ τὸ Ναύπλιο. Οἱ Ἕλληνες ἔχουν πνεῦμα πολὺ ἐπιχειρηματικὸ καὶ πάντοτε εἶναι διατεθειμένοι νὰ κτίσουν. Ἡ συρροὴ τῶν ἀστέγων ποὺ κατέλαβαν ἢ ψάχνουν κατοικίες ἀνέβασε στὰ ὕψη τὰ ἐνοίκια, ἔτσι ὥστε οἱ ἐργολάβοι ἀποκομίζουν καλὰ κέρδη. Δὲν ἦταν κακὴ ἐπιχείρηση νὰ δανείζεσαι μὲ τόκο 12% γιὰ νὰ κτίσεις,

διότι ἡ κατοικία ἀπέδιδε 18 ἢ 20% καὶ ὁ ἰδιοκτῆτης ἔβγαине κερδοσύνεμος. Κάθε Ἕλληνας ποὺ διαθέτει 10.000 δραχμὲς σπεύδει νὰ κτίσει ἕνα σπίτι ποὺ κοστίζει 15.000 καὶ τὸ ὅποιο εἶναι ἐπιβαρυνμένο μὲ ὑποθήκες πρὶν ἀκόμα μποῦν τὰ κεραμίδια. Ἐννέα δέκατα τῶν σπιτιῶν τῆς Ἀθήνας ἀνήκουν σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ μανία τῆς οἰκοδόμησής δὲν λείπει νὰ κοπάσει». (Edmond About, *La Grèce contemporaine*, Paris 1854, 229).

πιά για κατεδάφισή τους. Δέν ἔγινε δυνατὸν νὰ κατεδαφισθοῦν οὔτε κἀν δύο κτήρια πού οἰκοδομήθηκαν χωρὶς ἄδεια παραβιάζοντας καταφώρως τὸ σχέδιο, τὸ ἓνα μάλιστα καταμεσῆς σὲ ἓναν κύριο δρόμο, παρ' ὅτι οἱ ἰδιοκτῆτες, ἀφοῦ ἡ ἐπέμβαση τῆς ἀστυνομίας στὴν ἀρχὴ τῆς οἰκοδόμησις ἔμεινε ἄκαρπη, καταδικάσθηκαν μὲ ἀπόφαση τοῦ δικαστηρίου. Παρόμοιες περιπτώσεις εἶναι συχνές, ἡ ἀστυνομία μπορεῖ νὰ ἐπέμβει ἀπλῶς ἀπαγορεύοντας τὴ συνέχιση τῶν ἐργασιῶν οἰκοδόμησις τοῦ παράνομου κτηρίου καὶ σὲ περίπτωση ἀνυπακοῆς νὰ συλλάβει τοὺς ἐργάτες καὶ νὰ τοὺς κρατήσῃ τὸ πολὺ ἓνα εἰκοσιτετράωρο μονάχα, ὄχι παραπάνω, ἀλλὰ δέν ἔχει ἐξουσία νὰ προβεῖ σὲ ἄλλη τιμωρία· κατὰ συνέπεια ὁ ἐνδιαφερόμενος κάνει ὅ,τι θέλει, ἰδίως ἐὰν εἶναι φίλος μὲ μέλη τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου πού προΐσταται τῆς ἀστυνομίας.

Μόνο δικαστικὲς ἀγωγές μποροῦν νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἀστυνομία ἐναντίον τῶν παραβατῶν τοῦ νόμου, οἱ ἀποφάσεις ὅμως ἀργοῦν πολὺ, γιὰ τὸ κατηγορούμενος ξέρεῖ πῶς νὰ μεταχειρισθεῖ [δηλ. νὰ ἐπηρεάσει] τὸν δικαστὴ ὥσπου νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ οἰκοδομή, καὶ βέβαια ὕστερα κανένας πιά δέν μπορεῖ νὰ τοῦ τὴν πάρει.

Ἔχει συμβεῖ μάλιστα αὐστηρότατες βασιλικὲς διαταγές νὰ μὴν ἐπιφέρουν τὴν κατεδάφισιν ἑνὸς συγκεκριμένου αὐθαιρέτου κτηρίου, τὸ ὁποῖο κτίσθηκε παρὰ τὶς ἀπαγορεύσεις τῆς ἀστυνομίας καὶ πρὸς τεράστια ζημιά τῶν γειτόνων, ἐπειδὴ ἐφοβοῦντο τὸν ἰδιοκτῆτη ἐξ αἰτίας τοῦ ἐξάλλου περιοδικοῦ⁵³ πού ἐξέδιδε καὶ ἐπειδὴ ἐκτὸς τούτου ἦταν στενὰ συνδεδεμένος μὲ τὶς ἀνώτατες ἀρχές τὶς ἐπιφορτισμένες μὲ τὸ καθῆκον νὰ περιοφρουροῦν τὸ κοινὸ συμφέρον.

ΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Ἔτσι δέν πρέπει νὰ ἀπορεῖ ἰδιαίτερα ὁ εἰδήμων πού ἔρχεται στὴν πρωτεύουσα τῆς νέας Ἑλλάδος καὶ ἐπικρίνει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς, ὅταν δέν βλέπει πουθενὰ ἓνα χέρι νὰ βάζει τάξη καὶ ὅταν βρίσκει τόσο πολλὰ πού τὸν ἀπωθοῦν καὶ πού ὡστόσο εὐκόλα θὰ μπορούσαν νὰ βελτιωθοῦν. Ἄς λάβει ὑπ' ὄψιν του ὅλα ὅσα ἐλέχθησαν προηγουμένως, πού ἀληθινὰ δέν εἶναι παρὰ μία πολὺ ἀμυδρὴ καὶ οὔτε στὸ ἐλάχιστο ὑπερβολικὴ περιγραφὴ τῶν ἐπιπτώσεων αὐτῶν τῆς ἀσυνέπειας. Ἡ ἀσφαλτόστρωση τῆς ὁδοῦ Ἐρμού ἔγινε ἐφικτὴ μόνο ὅταν ἡ κυβέρνησις ἀπέβλησε τὸν δήμαρχο μὲ καθαίρεση καὶ τὸ δημοτικὸ συμβούλιο μὲ διάλυση, ἀφοῦ πρῶτα ἀπέβλησαν μάταιες ὅλες οἱ προηγούμενες ἐντολές τῆς. Καὶ αὐτὴ ἡ ὁδός, ἡ ὁποία ὡς ἡ κυρία πρόσβασις ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ ἔχει τὴ μεγαλύτερη κίνησις ἀπ' ὅλες, εἶχε μετατραπεῖ σὲ ἔλος καὶ ἦταν κυριολεκτικὰ ἀδιάβατη, γιὰ τὸ ἅμαξες βούλιαζαν μέχρι πάνω ἀπὸ τοὺς τροχοὺς, οἱ πεζοὶ οὔτε ἀπὸ μακριὰ δέν τὴν

53. Ἐδῶ γίνεται ἔμμεση ἀναφορὰ κατὰ πᾶσα πιθανότητα στὸν ἐκδότῃ τῆς ἐφημερίδος *Ἑλλίς*, τὸν Κωνσταντῖνο Λεβίδη. Αὐτὸς ὁ διαβόητος δημοσιογράφος, γνωστὸς γιὰ τὴ μαχητικὴ του ἀρθρογραφία κατὰ τῆς «βαναροκρατίας», ἐνεπλάκη ἐπανεπιλημμένα σὲ δίκες καὶ τιμωρήθηκε μὲ φυλά-

κισιν. Ἡ *Ἑλλίς* ἐξεδίδετο ἀπὸ τὸ 1836 ἕως τὸ 1844 καὶ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ ἔνδεκα ἡμερήσια φύλλα (μεταξὺ αὐτῶν καὶ οἱ ἐφημερίδες *Ἀθηναῖα* καὶ *Αἰών*, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ δίγλωσση *Ἑθνικὴ*, ἡ ὁποία κυκλοφοροῦσε στὰ γαλλικὰ καὶ στὰ ἑλληνικὰ) τῆς πρώιμης Ὀθωνικῆς περιόδου.

πλησίαζαν και οι κάτοικοι των γειτονικών σπιτιών αρρώσταιναν από πυρετούς. Το δημοτικό συμβούλιο είχε τα αναγκαία χρηματικά μέσα για την επιδιόρθωσή της, προτίμησε όμως να τα διαθέσει σε έργα που δεν ήταν αναγκαία αλλά που προσέφεραν προσωπικά όφελη σε πολλούς δημοτικούς συμβούλους και στους συγγενείς τους.

Η όδός Έρμου και η όδός Αιόλου είναι διαμορφωμένες τώρα και από τις δύο πλευρές με πεζοδρόμια πλάτους δύο μέτρων, στρωμένα με κανονικά κομμένες πλάκες Ύμηπτου (γκριζογάλανο μάρμαρο). Η όδός Έρμου είναι λιθόστρωτη· επίσης λιθόστρωτο είναι και ένα τμήμα της οδού Αιόλου που παλαιότερα ήταν όλη στρωμένη με κυβόλιθους από μάρμαρο Ύμηπτου· αναγκάστηκαν όμως και τους αφήρεσαν διότι τα άλογα με τα ακατάλληλα για τέτοια λιθόστρωση τούρκικα πέταλά τους δεν εύρισκαν πιά κράτημα στη λεία από τη χρήση επιφάνεια.

Οι περισσότεροι υπόλοιποι δρόμοι της παλαιάς Αθήνας είναι ακόμα σε κακή κατάσταση για τους διαβάτες, ούτε επίπεδοι είναι ούτε την ένδεδειγμένη λιθόστρωση έχουν. Μόλις πριν από δύο χρόνια άρχισαν να επιδίδονται με ζήλο στη λιθόστρωση των δρόμων, αλλά συνήθως είναι κακή, γιατί οι εγχώριοι λιθοστρωτές (συνήθως κτίστες) δεν έχουν ιδέα τι θα πει καλή εκτέλεση αυτής της εργασίας, και με τη συνεχή αλλαγή των εργολάβων και των εργατών δεν είναι δυνατόν να εκπαιδευθούν· επίσης οι ακανόνιστα κομμένοι άβεστοίλιθοι με τις κοφτερές άκμές τους που χρησιμοποιούνται αναγκαστικά δεν είναι οι καλύτεροι για αυτή τη δουλειά· πιο ένδεδειγμένοι για λιθόστρωση είναι όταν η επιφάνειά τους μετά από μακρόχρονη χρήση γίνεται λεία. Κανονικοί κυβόλιθοι [από γρανίτη], επειδή είναι πολύ ακριβοί, δεν μπορούν ακόμα να χρησιμοποιηθούν. Η συνηθισμένη λιθόστρωση κοστίζει συνήθως (ύλικα σύν εργασία) 1 δραχμή ή 21 Kreuzer το τετραγωνικό μέτρο, ενώ η λιθόστρωση με λίθους κανονικού σχήματος, όπως έδειξαν οι απόπειρες που έγιναν, ακριβώς το είκοσαπλάσιο⁵⁴.

Οι δρόμοι της νέας πόλης δεν έχουν καθόλου λιθοστρωθεί και είναι ακόμα στη φυσική τους κατάσταση. Έτσι έχουν πάρα πολλή λάσπη τον χειμώνα· αλλά η βροχή κρατάει μόνο μερικές μέρες και οι τσουχτεροί βοριάδες τους στεγνώνουν σύντομα. Αντίθετα το καλοκαίρι, όταν επί σχεδόν επτά ολόκληρους μήνες δεν πέφτει ούτε σταγόνα βροχής, είναι αφόρητη η σκόνη. Η όδός Αιόλου, που συγκεντρώνει τους περισσότερους περιπατητές, καταβρέχεται το καλοκαίρι⁵⁵.

54. Το ύψηλο κόστος των καλών λιθοστρώσεων με «λίθους κανονικού σχήματος» δεν εξηγείται μόνον από τις δαπάνες λάξευσης αλλά και από το ύλικό τους: τα λιγοστά λιθόστρωτα που κατασκευάστηκαν κατά την περίοδο 1840-1920 στην Ελλάδα, κυρίως στα λιμάνια, ήταν από σκληρό ήφαιστειογενές πέτρωμα εισηγμένο από την Ιταλία, και συγκεκριμένα από την περιοχή του Βεζουβίου.

55. Το μέτρο του καταγωνισμού των οδών ήταν το μόνο που πρόσφερε προστασία από τη σκόνη στην Αθήνα. Έγκαιρινιάσθηκε, όπως αναφέρει εδώ ο Στάουφερτ, ήδη από τα πρώτα χρόνια ίδρυσης

της νέας Αθήνας και έπαισε να εφαρμόζεται μόλις τη δεκαετία του 1960, όταν το μεγαλύτερο μέρος των δρόμων είχε πλέον ασφαλτοστρωθεί.

Τη συνήθεια αυτή περιγράφει και ο Γάλλος αρχαιολόγος Γαστόν Ντεσάν (Gaston Dechamps) γύρω στα 1890 ως εξής:

«Όσο πλησιάζει η νύκτα μία εύθυμία διαχέεται στην πόλη. Η γλυκύτητα του ήλιοβασιλέματος προκαλεί το άνοιγμα των παραθυρόφυλλων. Άνθρωποι εμφανίζονται στα παράθυρα, στις θύρες, στα δώματα. Ένας ψίθυρος από φωνές σηκώνεται: κραυγές των εμπόρων, ψιλές φωνές παιδιών

Σε πολλούς κεντρικούς δρόμους της παλαιᾶς πόλης ἔχουν κτισθεῖ πρόσφατα ὑπόγειοι θολωτοὶ ἀγωγοί, πού ὅμως χρησιμεύουν μόνο γιὰ τὴν ἀποχέτευση τῶν ὀμβρίων ὑδάτων καὶ τῶν λυμάτων τῶν σπιτιῶν. Αὐτοὶ δὲν μποροῦν νὰ καθαρισθοῦν μὲ τρεχούμενο νερό, ἐπειδὴ κοντὰ στὴν Ἀθήνα δὲν ὑπάρχει κανένας ποταμὸς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀγωγοὺς ὑδρευσης παίρνει μόνο τόσο νερὸ ὅσο ἀπαιτοῦν οἱ ἀνάγκες τοῦ πληθυσμοῦ της.

Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τῶν Ἀρχαίων ἔχουν διασωθεῖ ἀγωγοὶ τόσο μεγάλης διατομῆς πού μέσα μποροῦν νὰ περπατήσουν δύο ἄτομα τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο⁵⁶. ἀπ' ὅσο ἔχουν δεῖ, εἶναι κτισμένοι πότε μὲ πλίνθους καὶ πότε μὲ λαξευτοὺς λίθους, καὶ εἶναι ἄλλοτε μὲν σκεπασμένοι μὲ θόλους ἄλλοτε μὲ μεγάλες πλάκες. Αὐτοὶ οἱ ἀγωγοὶ ὅμως βρίσκονται περίπου πέντε καὶ παραπάνω μέτρα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν σημερινῶν ὁδῶν, ἔχουν διαφορετικὴ κατεύθυνση ἀπὸ αὐτές, διέρχονται ἐγκάρσια κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τῶν τωρινῶν κτηρίων καὶ ἔτσι πρὸς τὸ παρὸν δὲν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν. Μέσα σ' αὐτοὺς ρεῖ νερὸ ἀκατάλληλο γιὰ πόση, πού ἀναβλύζει κοντὰ στὴν Ἁγία Τριάδα καὶ χρησιμοποιεῖται γιὰ πλύσιμο καὶ γιὰ τὴν ἄρδευση τῶν ἀγρῶν καὶ τῶν κήπων. Οἱ πηγὲς αὐτοῦ τοῦ νεροῦ δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀνακαλυφθεῖ, πρέπει ὅμως νὰ βρίσκονται κάπου στὶς ὑπόγειες τοῦ Ὑμητοῦ.

Ὅταν οἱ ἀγωγοὶ αὐτοὶ γίνουν ἐτοιμόρροποι, θὰ κινδυνεύσουν τὰ κτήρια ἀπὸ πάνω τους, πού τὰ ἔκτισαν κατὰ τρόπο ἀκατανόητο καὶ δίχως νὰ ἀναζητήσουν στέρreo ἔδαφος, πάνω στὰ προσχωσιγενῆ στρώματα πού τοὺς σκεπάζουν. Τὸ ἔτος 1837 ἔτυχε νὰ καταρρεύσει τμήμα ἑνὸς τέτοιου ἀγωγοῦ καὶ ἔσπευσαν νὰ τὸν ἐπιδιορθώσουν ἀμέσως γιὰ νὰ ἀποτρέψουν τὸν κίνδυνο νὰ καταρρεύσουν καὶ τὰ γειτονικὰ σπιτία.

πού παίζουν, ἀδύνατοι ἀπόηχοι μακρινῶν συνομιλιῶν, συγκεχυμένοι ἤχοι. Ὁ κόσμος περπατᾷ ἀργὰ κάτω ἀπὸ τὰ δροσερὰ φυλλώματα καὶ τὰ μικρὰ κόκκινα τσαμπιά τῶν πιπεριῶν τῆς λεωφόρου Ἀμαλίας, κατὰ μῆκος τοῦ Βασιλικοῦ κήπου, μέχρι τοὺς Στύλους τοῦ Ὀλυμπίου Διός. Ἐκεῖ καταλήγουν κάθε βράδυ οἱ παρέες τῶν ὁμορφῶν κοριτσιῶν, τῶν λιμοκοντόρων πού καμαρώνουν μὲ τὰ ψηλά τους κολλάρα, τῶν φιλάρεσκων παιδαγωγῶν καὶ τῶν αὐστηρῶν μητέρων πού ἐλέγχουν μὲ τὴ ματιά τους τὰ μεγάλα κορίτσια μὲ τοὺς στενοὺς ὤμους. Οἱ ἄμαξες γιὰ τὸ κατάβρεγμα τῶν ὁδῶν περνοῦν, σηκώνοντας στὸ πέρασμά τους σύννεφα σκόνης. Πάνω ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴν κίνηση τῆς ἑσπέρας πού προδίδει μὲ τὴν ἀνεση τῶν στάσεων τὴν κούραση τῶν ζεστῶν ἡμερῶν, ὁ οὐρανὸς ἀπλώνει τὸ βαθυγάλαζο χρῶμα του».

56. Ἀνάμεσα σὲ αὐτοὺς πού εἶχαν δεῖ αὐτοὺς τοὺς ἀρχαίους ἀγωγοὺς ἦταν καὶ ὁ Λουδοβίκος Ρός, ὁ ὁποῖος μᾶς ἔχει δώσει λεπτομερῆ περιγραφὴ τους. Γράφει:

«Πρὶν ἀπὸ δεκαπέντε μέρες πραγματοποιήσαμε τὴν πιὸ περιεργὴ ἀρχαιολογικὴ ἀποστολὴ τὴν ὁποία ἐπιχείρησε ποτὲ ἄνθρωπος στὴν Ἀθήνα. Πρὶν ἀπὸ ἀρκετὸ καιρὸ κάποιος οἰκοδόμος εἶχε μιλῆσει στοὺς ἀρχιτέκτονες γιὰ ἓναν παράξενο ὑπόγειο ἀγωγὸ πού διέσχισε τὸ ἔδαφος κάτω ἀπὸ τὸ παζάρι ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά καὶ ἄρδευε τοὺς κήπους ἔξω ἀπὸ τὴ σημερινὴ Πειραιϊκὴ πύλη, τὴν πύλη τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἰσχυρίζοταν πὼς ἦταν τόσο ψηλὸς πού ἀνετα περνοῦσε ἀπὸ μέσα καβάλα σὲ ἄλογο καὶ πὼς ἐκεῖ κάτω εὑρίσκει πολλές ἐπιγραφές, ἀγάλματα ἀκόμη καὶ μίαι κιονοστοιχία μακριὰ σὰν τοῦ Θεσείου. Τὸ νέο αὐτὸ ἐρέθισε ζωηρὰ τὴν περιέργειά μας, ἀλλὰ ὅλο καὶ κάποιον ἐμπόδιο ἀνέκυπτε καὶ δὲν μᾶς ἄφηνε νὰ προβοῦμε στὴν ἔρευνά του. Ἐπιτέλους ἐγιναν ὅλες οἱ ἀναγκαῖες προετοιμασίαι καὶ πιάσαμε δουλειά. Ἡ ὁμάδα μας περιελάμβανε 7-9 ἄτομα καὶ 4 ἐργάτες. Μέσα ἀπὸ μίαι δεξαμενὴ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ παζαριοῦ κατεβήκαμε 6-8 μέτρα μέσα στὸν ἀγωγὸ καὶ πήραμε τὸν δρόμο πρὸς τὰ δυτικά.

ΑΘΗΝΑ: Η ΝΕΑ ΠΟΛΗ, ΤΑ ΑΝΑΚΤΟΡΑ, Η ΠΛΑΤΕΙΑ ΤΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ

Ἡ νέα Ἀθήνα – [πού ἀναπτύσσεται] ἔξω ἀπὸ τὸ κατεδαφισμένο τουρκικὸ τεῖχος καὶ μόνο κατὰ ἓνα μικρὸ μέρος τῆς ἐντὸς αὐτοῦ – ἔχει κανονικὸ σχέδιο μὲ μεγάλες πλατεῖες καὶ μὲ δρόμους πλάτους δέκα ἕως εἴκοσι μέτρων, καὶ περιβάλλεται ἀπὸ ἓνα βουλευτῆριον⁵⁷ πλάτους τριάντα ἔξι μέτρων· σὲ σύγκριση ὡστόσο μὲ τὴ συνολικὴ τῆς ἔκτασι δὲν ἔχουν οἰκοδομηθεῖ ἀκόμα πολλὰ κτήρια. Ἐδῶ μένουν κυρίως ἀνώτεροι ὑπάλληλοι καὶ πρεσβευτές, καὶ ἐπίσης ἐδῶ βρίσκονται τὰ ἀνάκτορα, οἱ βασιλικοὶ στάβλοι, τὸ νομισματοκοπιεῖο, τὸ πανεπιστήμιον, τὸ πολιτικὸ νοσοκομεῖο καὶ τὸ βασιλικὸ τυπογραφεῖο καὶ λιθογραφεῖο, ἐπίσης ἡ ὠραία ἔπαυλι τοῦ αὐστριακοῦ πρεσβευτῆ von Prokesch.

Τὰ ἀνάκτορα μὲ τὸν κήπο τους ἀποτελοῦν τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς νέας πόλης. Ἡ πρόσοψή τους, μήκους 91 μέτρων, εἶναι στραμμένη πρὸς τὴν πλατεῖα τῶν Ἀνακτόρων⁵⁸ στὴν κατάληξι τῆς ὁδοῦ Ἐρμοῦ. Ἡ πλατεῖα ἔχει μήκος 281 [sic] μέτρα, πλάτος 150 μέτρα καί, λόγῳ τῆς μεγάλης κλίσις τοῦ ἐδάφους (20 μέτρα ὑψομετρικὴ διαφορὰ στὰ 281 μέτρα), εἶναι διαιρεμένη σὲ δύο τμήματα.

Τὸ πάνω μέρος τῆς, μήκους 111 καὶ πλάτους 150 μέτρων, εἶναι τελείως ἀκάλυπτο καὶ χωρίζεται ἀπὸ τὸ κάτω μὲ ἓναν τοῖχος ἀντιστήριξις ὕψους 4 μέτρων κτισμένο ἀπὸ κανονικοὺς λίθους Ὑμηττοῦ· ἡ σύνδεσι ἀνάμεσα στὰ δύο μέρη γίνεται μὲ δύο κεκλιμένα ἐπίπεδα πλάτους 22 1/2 μέτρων, κτισμένα ὅπως καὶ ὁ τοῖχος ἀντιστήριξις, διατεταγμένα

Ὁ ἀγωγὸς βρήκαμε πὼς ἔχει πλάτος 4-5 πόδια καὶ πὼς ἐν μέρει εἶναι σκαμμένο στὸν βράχο. Ἡ ὀροφή του εἶναι διαμορφωμένη μὲ διαφόρους τρόπους. Σὲ μερικὰ σημεῖα εἶναι θολωτὴ καὶ ἀρκετὰ ὑψηλὴ, ἔτσι ὥστε μπορεῖς νὰ περπατᾷς μέσα ἐκεῖ ὄρθιος. Ἀλλὰ θεωρῶ αὐτοὺς τοὺς θόλους μεταγενέστερη δουλειά, ὅπως καὶ τὴν πρόσφατη ἐπισκευὴ ἐνὸς κατεστραμμένου σημείου. Στὰ ὑπόλοιπα πολὺ μακρύτερα τμήματα τὴν ὀροφή τοῦ ἀγωγοῦ ἀποτελοῦν τεράστιες πέτρινες δοκοὶ καὶ πλάκες, πού στηρίζονται ἐγκάρσια στὰ βραχώδη τοιχώματα τοῦ ἀγωγοῦ πού εἶναι ἐν μέρει φυσικὰ ἐν μέρει κατασκευασμένα ἀπὸ ἀδρὰ λαξευμένους ὀρθογωνισμένους λίθους. Σ' αὐτοὺς τοὺς βραχώδεις σχηματισμοὺς εἶχαν σχηματισθεῖ σταλακτίτες μήκους 3-4 Ἴντσων, ἀπόδειξις, κατὰ τὴ γνώμη μου, πὼς αὐτὰ τὰ τμήματα εἶναι τὰ ἀρχαιότερα τοῦ ἔργου. Ἐδῶ τὸ ὕψος τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι 4 πόδια καί, ἐπειδὴ τὸ ἔδαφος ἔχει ἓνα στρώμα λάσπης ἓνα πόδι παχὺ, στὸ ὁποῖο χωνόμασταν μέχρι τὸ γόνατο, τὸ βάδιμα ἐδῶ ἦταν πολὺ δύσκολο. Ὅχι μακριὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο ὁ κυρίως ἀγωγὸς στὰ ἀριστερὰ διασταυρωνόταν μὲ ἓναν ἄλλο ἀγωγὸ παρόμοιου μεγέθους καὶ κατασκευῆς πού κατηφόριζε ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, στὸν ὁποῖο ὁμως δὲν μποροῦσαμε νὰ προχωρή-

σομε ἐπειδὴ ἦταν μέχρι τὴ μέση γεμάτος μὲ σκληρὴ λάσπη. Στὴν ὀροφή τοῦ κυρίως ἀγωγοῦ ὑπῆρχαν ἀρκετὰ ἀνοίγματα πού ὀδηγοῦσαν σὲ δεξιμενὲς καὶ ἐπίσης ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς διακλαδιζόταν καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς του σὲ μικρότερους ἀγωγούς, πού προμήθευαν νερὸ καὶ σὲ ἄλλες δεξιμενὲς. Τὸν διανύσαμε μέχρι περίπου 50 πόδια πέρα ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Γυμνασίου τοῦ Ἀδριανοῦ [δηλαδὴ τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου]». (Ross, *Erinnerungen* 63-164).

57. Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ὀθωνικῆς βασιλείας χαρακτηρίζοταν ὡς «βουλευτῆριον», ἡ σημερινὴ ὁδὸς Πανεπιστημίου. Τὸ ἀλλοτινὸ αὐτὸ ὀδωνύμιον ἔχει σχέση μὲ τὴ θέσι τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ὀδικοῦ ἄξονα στὸ σχέδιο τοῦ Κλέντσε, στὸ ὁποῖο ἡ σημερινὴ ὁδὸς Πανεπιστημίου ἀποτελοῦσε τὸ ὄριο τῆς πόλης πρὸς τὸν Λυκαβηττὸ καὶ τμήμα τῆς περιμετρικῆς λεωφόρου τῶν Ἀθηνῶν πού ἐκοσμεῖτο μὲ δενδροστοιχίαις.

58. Πρόκειται γιὰ τὴ σημερινὴ πλατεῖα Συντάγματος, πού ὀνομάσθηκε ἔτσι ἀργότερα, μετὰ τὴν ἀναίμακτη ἐπανάστασι τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843, πού ἀνάγκασε τὸν βασιλέα Ὁθωνα νὰ παραχωρήσει τὸ πρῶτο σύνταγμα τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους.

Τὸ πρόπλασμα τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἔτος 1842: Ὁ πυρήνας τῆς παλαιᾶς πόλεως: Ἀριστερὰ στὸ μέσον ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ δεξιὰ ὁ Πύργος τῶν Ἀέρηδων καὶ τὸ Φετιχὲ τζαμί.

παράλληλα πρὸς τὴ βόρεια καὶ μεσημβρινὴ σειρὰ τῶν κτηρίων, καθὼς καὶ μὲ μία μνημιώδη κλίμακα στὴ μέση μὲ εἴκοσι βαθμίδες ἀπὸ τηνιακὸ μάρμαρο, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ κατώτερη ἔχει μῆκος 22 καὶ ἡ ἀνώτερη 9 μέτρα. Οἱ ἀπαρχές τῶν τοίχων τῶν κεκλιμένων ἐπιπέδων καὶ ἡ ἀπόληξη τῆς κλίμακος στὴν ἄνω πλατεία ἔχουν διακοσμηθεῖ μὲ μαρμάρινα βάρθρα στὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ τοποθετηθοῦν ἀγάλματα μὲ ἔφιππες παραστάσεις⁵⁹.

59. Ἡ ἐπίστεψη αὐτῶν τῶν βάρθρων μὲ ἀγάλματα ἱππέων δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ· ὡς πρόταση ὡστόσο εἶναι πάρα πολὺ ὠραῖα, ὅπως ἀπεικονίζονται στὸ προοπτικὸ σχέδιο τῆς πλατείας Συντάγματος (σ. 67) τὸ ὁποῖο φιλοτέχνησε ὁ Θεόφιλος Χάνσεν, μὲ τὰ ἀνάκτορα καὶ στὰ δεξιὰ τους τὸ μέγαρο Δημητρίου, κτήριο σχεδιασμένο ἀπὸ τὸν

ἴδιο τὸν Θ. Χάνσεν (ἀργότερα ἔδρα τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς καὶ γιὰ πάνω ἀπὸ ἕναν αἰῶνα στέγη τοῦ ξενοδοχείου τῆς Μεγάλης Βρετανίας). (Υδατογραφία 18.5×37.5 ἐκ. ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Μουσείου Χαλκογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Εἰκαστικῶν Τεχνῶν τῆς Βιέννης ἀρ. κατ. 20903).

Οί τοίχοι τῶν κεκλιμένων ἐπιπέδων καὶ τοῦ ἀνδρήρου εἶναι ἐπενδεδυμένοι μὲ πλάκες ἀπὸ μάρμαρο Τήνου, καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑλικὸ ἔχουν κατασκευασθεῖ χαμηλοὶ πεσσοὶ ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ἔχει τοποθετηθεῖ προστατευτικὸ κιγκλίδωμα ἀπὸ σφυρήλατο σίδηρο. Τὴν ἐκτέλεση αὐτῶν τῶν ἐργασιῶν διαρρῦθμισης τῆς πλατείας τῶν ἀνακτόρων ἀνέλαβε ὁ δῆμος Ἀθηναίων καὶ κόστισαν 50.000 δραχμές. Στὴν κάτω πλατεία θὰ γίνουν διαμορφώσεις ἐν εἴδει κήπου μὲ πίδακες.

Κατὰ τὴν ἐξομάλυνση τῶν δύο αὐτῶν πλατειῶν, στίς ὁποῖες καὶ παλαιότερα δὲν ὑπῆρχαν κτίσματα, πολὺ κοντὰ στὸ παλαιὸ τούρκικο τεῖχος βρέθηκαν πλῆθος τάφοι καὶ πολλὰ ἀπλούστατα σαρκοφάγοι μὲ ἐπίπεδα καλύμματα, στίς ὁποῖες ὑπῆρχαν σκελετοὶ μὲ ψέλια ἀπὸ ἐπιχρυσωμένους πυρῆνες ἐλαίων, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἦταν σὲ τόσο προχωρημένο βαθμὸ ἀποσύνθεσης ὥστε συμπεραίνεται ὅτι αὐτὴ ἡ περιοχὴ ἦταν ἀρχαιότατο νεκροταφεῖο. Ἐνας ἀμφορεὺς διαμέτρου 2½ ποδῶν ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, πού βρέθηκε σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση καὶ ὠραιότατα ἐπεξεργασμένος, κλάπηκε τὴν ἐπόμενη νύχτα καὶ βρέθηκε σπασμένος στὸ ἐργοτάξιο τῆς οἰκίας τοῦ ἀστυνομικοῦ διευθυντοῦ, ὅπου τὰ κομμάτια του χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τοὺς τοίχους θεμελίωσης.

Τὰ ἀνάκτορα εἶναι ἓνα τριώροφο κτήριο συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἰσογείου, μὲ ὀρθογώνια παραλληλόγραμμη κάτοψη διαστάσεων 96 (ἢ πλευρὰ πρὸς τὴν πλατεία) ἐπὶ 74 μέτρα (ἢ μεσημβρινὴ πλευρὰ πρὸς τὸν κήπο) καὶ 2 ἐσωτερικὲς αὐλές. Ἀπὸ μακριὰ, καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ὁδὸ πρὸς τὴν Ἐλευσίνα, αὐτὸ τὸ κτήριο δὲν δίνει καθόλου χαρούμενη ἐντύπωση. Εἶναι ἓνας πέτρινος ὄγκος, στὸ πάνω μέρος ἀποκομμένος, πού ἀπομονωμένος ὅπως ὀρθώνεται, σοῦ θυμίζει μᾶλλον ὄχυρὸ πού δεσπόζει τῆς πόλης παρὰ βασιλικὴ κατοικία. Ἀπὸ κοντὰ ὅμως φαίνεται συμπαθητικότερο, καὶ ἐὰν βρισκόταν σὲ δρόμο, ἀπ' ὅπου δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὸ ἀτενίσει ὀλόκληρο μὲ μία ματιὰ, θὰ ἔκανε ὑπέροχη ἐντύπωση⁶⁰.

Τὸ κυριότερο κοσμητικὸ στοιχεῖο τῆς πρόσοψης μὲ τὰ 19 παράθυρα [κατ' ὄροφον] εἶναι μία δομικὴ προεξοχὴ στὸ μέσον, πού τὴν κοσμοῦν παραστάδες καὶ ἀέτωμα, καθὼς καὶ ἓνας ἐξώστης στηριγμένος σὲ δέκα κίονες δωρικοῦ ρυθμοῦ. Κάτω ἀπὸ τὸν ἐξώστη, στὸ προστώο, βρίσκονται οἱ τρεῖς κύριες εἴσοδοι τοῦ ἀνακτόρου, στίς ὁποῖες φθάνει κανεὶς στίς μὲν πλάγιες ἀπὸ δύο κεκλιμένα ἐπίπεδα, στὴ δὲ μεσαία ἀπὸ μία κλίμακα ἰδίου πλάτους μὲ τὸ προστώο. Ἡ ὄψη πρὸς τὸν βασιλικὸ κήπο, ὅπου τὰ διαμερίσματα τοῦ βασιλέως καὶ τῆς βασιλίσσης, ἔχει μία στοὰ μὲ δεκαοκτὼ κίονες δωρικοῦ ρυθμοῦ, πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία διαμορφώνεται ἐπίσης ἓνας ἐξώστης. Ἄνθηρα ὑπέροχα ἐπενδεδυμένα μὲ μάρμαρο καὶ μνημειώδεις μαρμάρινες κλίμακες συνδέουν τὸ τμήμα αὐτὸ τῶν ἀνακτόρων μὲ τὸν [βασιλικὸ] κήπο, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ φυτεύθηκε πρὶν ἀπὸ 4 μόλις χρόνια, ἐν τούτοις ἔχει

60. Ἐδῶ ὁ Στάουφερτ διατυπώνει μία ὀρθὴ αἰσθητικὴ κρίση: ἐπειδὴ ὁ κλειστός αὐτὸς κυβικός κτηριακὸς ὄγκος τῶν ἀθηναϊκῶν ἀνακτόρων εἶναι ἐλεύθερα τοποθετημένος στὸν χῶρο καὶ γίνεται ἀντιληπτός ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές, τονίζεται ιδιαίτερα ὁ συμπαγὴς καὶ αὐστηρὸς χαρακτήρας του. Ἐάν,

ἀντίθετα, ἡ πρόσοψή του ἦταν ἐντεταγμένη στὴν προοπτικὴ τοῦ δρόμου – ὅπως λόγου χάριν ἡ Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μονάχου, ἡ ὁποία κτίσθηκε τὴν ἴδια περίπτου ἐποχὴ ἐπίσης σὲ σχέδια τοῦ Γκαίρτνερ – θὰ φαινόταν πολὺ ἐντυπωσιακότερο ἀλλὰ καὶ μορφολογικὰ πιὸ ἐνδιαφέρον.

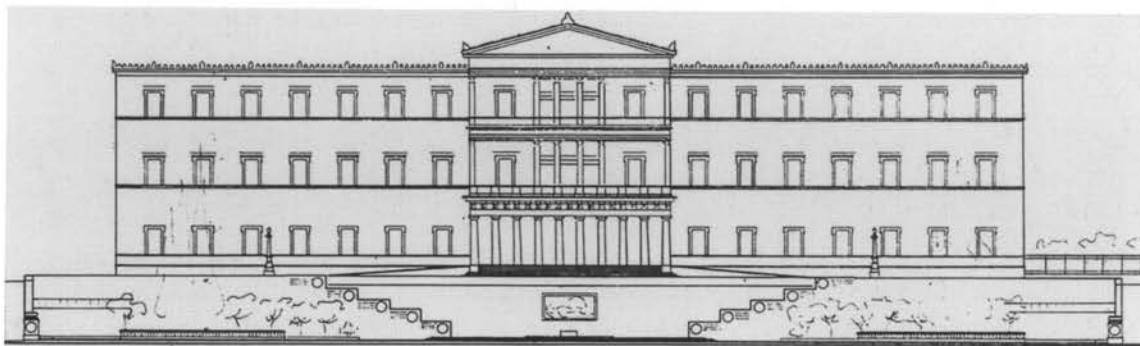

Μεσαῖο τμήμα τοῦ πίνακος «Ἄποψη τῶν Ἀθηνῶν» μετὰ τὴν πλατεία Συντάγματος καὶ τὴν ὁδὸ Ἑρμοῦ. Ἐλαιογραφία τοῦ Ulrich Halbreiter (1845).

νά ἐπιδείξει ἤδη μιὰ ἀφθονία φυτῶν καὶ δένδρων ποὺ εὐδοκιοῦν κάτω ἀπὸ τὸν θερμὸ ἑλληνικὸ ἥλιο, ἐνῶ σὲ μᾶς θάλλουν μόνο σὲ θερμοκήπια, καὶ ὁ ὅποιος, ἂν ἀναπτυχθεῖ σ' ὅλη τὴν προτεινόμενη ἔκταση τῶν 90 πρωσικῶν Morgen [δηλαδή 23 ἑκταρίων], θὰ εἶναι πολὺ ἐπιβλητικὸς⁶¹.

61. Ὁ Γκαϊρνερ στὸ σχέδιό του τοῦ βασιλικοῦ κήπου, δηλαδή στὸ «Σχέδιο διαμόρφωσης τοῦ περιβάλλοντος τὰ ἀνάκτορα τῶν Ἀθηνῶν χώρου σύμφωνα μετὰ τὸ γνωστοποιηθὲν τοπογραφικὸ σχέδιο» (*Projektierte Anlage der Umgebung des königlichen Palais in Athen nach dem mitgeteilten Situationsplan*, ἀρ. κατ. 1834a τῆς Συλλογῆς Moeniger τοῦ Τεχνικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου) προέβλεπε στὰ ἀνατολικά τῶν ἀνακτόρων ἕνα πάρκο γαλλικῆς τεχνοτροπίας μετὰ αὐστηρὰ γεωμετρικὴ διάρθρωση καὶ συγκεκριμένα ἕνα πάρκο

ἡμικυκλικό, διαμέτρου 500 μέτρων καὶ συνολικῆς ἔκτασης 13 ἑκταρίων. Ἐντύπωση προξενεῖ ἡ ἀκαμπτη, συμμετρικὴ, σχηματικὴ διάταξη καὶ τὸ γεγονός ὅτι δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν τὸ κεκλιμένο πρὸς τὸν Νότο ἔδαφος. Ἐπίσης δὲν ὑπάρχει κηποτεχνικὴ πρόταση, δηλαδή πρόταση διαμόρφωσης τοῦ ἴδιου τοῦ πάρκου. Γενικά τὸ σχέδιο αὐτὸ ὑποβάλλει τὴν ἰδέα μᾶλλον διακοσμητικῆς πλαισίωσης τῶν ἀνακτόρων παρὰ σοβαρῆς πρότασης διαμόρφωσης τοῦ ἐλεύθερου χώρου γύρω ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πάρκο αὐτό, ὁ Γκαϊρνερ

Τὰ ανάκτορα τοῦ Ὑθωνος (σήμερα κτήριο τῆς Βουλῆς) τοῦ Friedrich von Gaertner. Ἀνέγερση 1836-1843. Σχηματική νεότερη ἀνασχεδίαση.

Τὸ ἀνάκτορο κτίσθηκε ἐξαιρετικά στέρεα ἀπὸ Γερμανοὺς ἀρχιτέκτονες^{VIII} (VIII. Ἀπ' αὐτοὺς τὸν μεγαλύτερο ἔπαινο ἀξίζει, γιὰ τὸ ἔργο πὺν προσέφερε καὶ δυστυχῶς δὲν ἐκτιμήθηκε δεόντως, ὁ ὑπόλοχαγὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ Hoch, ὁ ὁποῖος πρῶτος ἀνέλαβε κάτω ἀπὸ ἐξαιρετικά δύσκολες συνθήκες τὴν εἰδικὴ ἐπίβλεψη τοῦ κτηρίου. Ἐπαινο ὅμως ἀξίζει καὶ ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Koenigsberger, πὺν διηύθυνε τὶς ἄγνωστες ἀκόμα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὴν Ἑλλάδα ξυλουργικὲς ἐργασίες, καθὼς καὶ τὶς ὑπόλοιπες ἐργασίες, ἐσωτερικῆς διαμόρφωσης) καί, μὲ ἐξαίρεση τοὺς κοινούς κτίστες, κατὰ κύριο λόγο καὶ ἀπὸ Γερμανοὺς τεχνίτες. Ἡ λιθοδομὴ καὶ οἱ ἐργασίες ἐπίχρισής ἐγίναν κυρίως ἀπὸ Ἰταλοὺς καὶ Ἑλληνας ἀπὸ τὰ Ἴονια νησιά, ἐνῶ οἱ ξυλουργοί, ἐπιπλοποιοί, σιδηρουργοὶ κλπ. πὺν ἀνέλαβαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀντιστοίχων ἐργασιῶν ἦταν Γερμανοί, καὶ ἐπίσης Γερμανοί, καθὼς καὶ μερικοὶ Ἰταλοί, ἦταν αὐτοὶ πὺν ἐξετέλεσαν τὰ ἔργα ζωγραφικῆς καὶ διακόσμησης στὸ ἐσωτερικό, πὺν μερικὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι πολύτιμα⁶².

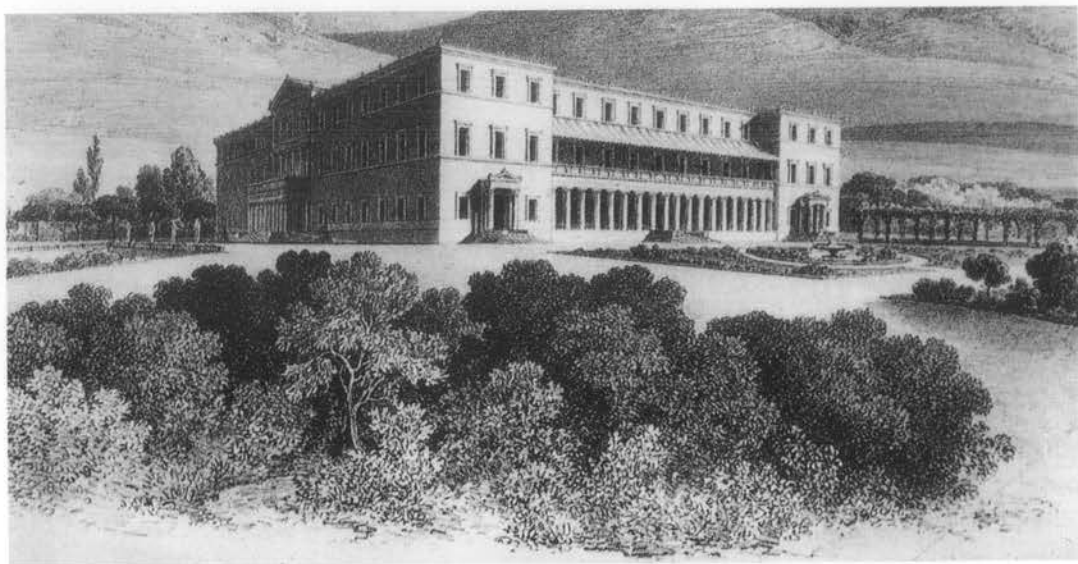
προέβλεπε ἐκατέρωθεν τῶν ἀνακτόρων καὶ μπροστά τους μικρότερους ἀνθόκηπους.

Ἡ τελικὴ διαμόρφωση τοῦ βασιλικοῦ κήπου διέφερε ἐντελῶς ἀπὸ τὴν πρόταση τοῦ Γκαϊρτνερ. Δημιουργήθηκε στὰ νότια τῶν ἀνακτόρων ἕνας τελείως διαφορετικὸς ἀνακτορικὸς κήπος, διαστάσεων 400×420 μ., προσαρμοσμένος στὴν τοπογραφία καὶ τὶς κλιματικὲς συνθήκες τοῦ τόπου. Οἱ ἐργασίες διαμόρφωσής του διήρκεσαν 25 χρόνια καὶ ἡ ὑπαρξὴ του ὀφείλεται στὸ πείσμα καὶ τὴν ἀκαμπτη θέληση τῆς βασίλισσας Ἀμαλίας, ἀλλὰ καὶ στὴ συμβολὴ τοῦ καθηγητῆ τῆς βοτανολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν Nikolaus Fraas καὶ τοῦ Γάλλου κηποτέχνη Louis François Bageaud, πὺν εἶχαν τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ἔργου. Ἡ προικισμένη μὲ πρακτικὸ πνεῦμα Ἀμαλία ξεκίνησε τὸ 1838 τὴ διαμόρφωση τοῦ κήπου τῆς σταδιακὰ μὲ ἀφειρητὰ τὸν νότιο ὀπωρόκηπο. Ὁ κήπος διαμορφώθηκε

κατὰ τὰ ἀγγλικά πρότυπα ὡς πυκνοφυτευμένος, ἐλεύθερα διαμορφωμένος κήπος τοῦ Νότου, ταυτόχρονα ὅμως καὶ ὡς ἀστικός χώρος ἀναψυχῆς, καθὼς καὶ ὡς βοτανικὸς κήπος. Ὁ πολὺπλευρος αὐτὸς χαρακτήρας του τὸν καθιστᾶ μοναδικὸ στὸ εἶδος του στὴ νότια Εὐρώπη.

Ἡ «σχεδιασμένη» ἐπέκταση τοῦ κήπου κατὰ «90 πρῶσικά (τετραγωνικά) πλέθρα», δηλαδὴ κατὰ 23 ἑκτάρια, δὲν ὑλοποιήθηκε ποτέ. Ὁ Βασιλικὸς κήπος (σήμερα Ἑθνικὸς κήπος) ἔχει ἔκταση 16 ἑκταρίων.

62. Τὸ 1840 ὁ Γκαϊρτνερ χρειάστηκε νὰ ἐπανεέλθει στὴν Ἑλλάδα, προκειμένου νὰ προωθήσει ὁ ἴδιος τὴν ἐσωτερικὴ διακόσμηση τῶν ἀνακτόρων. Ἔτσι λοιπὸν ἀρχὲς Νοεμβρίου τοῦ 1840 ἀναχώρησε ἀπὸ τὸ Μόναχο, συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν γιό του καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες Klumpp, Bürklein, Riedel, Beyschlag καὶ Langenmantel. Στὸ ἐπιτελεῖο του

Τὰ ανάκτορα τοῦ Ὀθωνος. Προοπτικὴ ἀπεικόνιση ἀπὸ τὰ νοτιοδυτικά. Λιθογραφία τοῦ Ludwig Lange.

Οἱ ἐξαιρετικὰ χοντροὶ τοῖχοι τοῦ κτηρίου κατασκευάσθηκαν ἀπὸ πέτρες Ὑμηττοῦ, καὶ τόσο ἐσωτερικὰ ὅσο καὶ ἐξωτερικὰ εἶναι ἐπιχρισμένοι μὲ μαρμαροκονία, ἢ ὁποία, ὡς πρὸς τὴν ἐμφάνισι, εἶναι ἔτσι χρωματισμένη ὥστε νὰ διαφέρει ἐλάχιστα ἀπὸ τὸ πεντελήσιο μάρμαρο.

Τὰ πλαίσια τῶν θυρῶν καὶ παραθύρων καὶ τὰ γείσα τους, ὅλα τὰ αἰτώματα, τὰ προστώα, ἢ στοὰ μὲ τοὺς δεκαοκτῶ κίονες στὴ μεσημβρινὴ ὄψι, τὰ ἐπιστέφοντα τὸν κύριον θριγκὸ ἀκροκέραμα, οἱ ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς κλίμακες εἶναι ἀπὸ ὠραῖο, λευκὸ πεντελήσιο μάρμαρο καὶ ἐκτελέσθηκαν μὲ βάσι τὶς διατομὲς σὲ φυσικὸ μέγεθος ποὺ ἔστειλε ὁ κύριος von Gaertner στὴν Ἀθήνα· ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐπίσης ὑλικὸ εἶναι στὸ ἐσωτερικὸ οἱ κίονες καὶ οἱ παραστάδες τοῦ προθαλάμου καὶ τῆς μεγάλης αἴθουσας χοροῦ, καθὼς καὶ πολλὰ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Πολλὰ θυρώματα καὶ πλαίσια ἐστιῶν ἔχουν γίνῃ μὲ μεγάλη τέχνη ἀπὸ Ἰταλοὺς μὲ μαρμαροκονία.

ἀνήκαν ἐπίσης οἱ ζωγράφοι ἱστορικῶν σκηνῶν Ulrich Halbreiter, Klaudius Schraudolf, Joseph Kranzberger, καθὼς καὶ ὁ ζωγράφος διακοσμῆσεων Joseph Schwarzmann μὲ δέκα βοηθοὺς καὶ ἕναν ἐπιχρυσωτή. Ἐφθάσε στὴν Ἀθήνα στὶς 23 Νοεμβρίου, ὅπου παρέμεινε ἐπὶ τετράμηνο γιὰ νὰ ἐπιταχύνει τὴν ἀποπεράτωση τῶν ἐργασιῶν. Ἀναχώρησε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὶς 24 Μαρτίου 1841.

Ὀλέθριες συνέπειες εἶχε ἡ μεγάλη πυρκαγιά ποὺ ξέσπασε πολὺ ἀργότερα στὰ ανάκτορα, τὸ 1909. Κάηκαν οἱ αἴθουσες τελετῶν στὴ μεσαία πτε-

ρυγα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταστραφῶν ὁλοσχερῶς οἱ τοιχογραφίαι σὲ πομπημανὸ ρυθμὸ. Τὸ μόνον ἴχνος ποὺ ἔχει σωθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς διακοσμῆσεις στοὺς τοίχους τῶν ἀνακτόρων βρίσκεται στὴ λεγόμενη «αἴθουσα τροπαίων», στὸν πρῶτον ὄροφον πάνω ἀπὸ τὴν κυρία εἴσοδο. Πρόκειται γιὰ μίαν ζωγραφισμένη ζωοφόρον, ποὺ ἀπαθανατίζει γεγονότα ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 καὶ ἡ ὁποία ἔχει φιλοτεχνηθεῖ μὲ βάσιν ἕνα σχέδιον τοῦ Ludwig Schwanthaler.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Μετά τὸ παλάτι, τὸ πιὸ ἀξιοσημείωτο καὶ καλοκτισμένο δημόσιο κτίσμα εἶναι τὸ διώροφο κτήριο τοῦ πανεπιστημίου, πὸν σχεδίασε ὁ ἀρχιτέκτων Christian Hansen⁶³ καὶ ἔχει μῆκος 60 μέτρα. Παρ' ὅτι ἔχει ἀποπερατωθεῖ μόνο τὸ ἓνα τέταρτο τοῦ συνολικοῦ κτηρίου, ἐν τούτοις εἶναι ἔτσι σχεδιασμένο, ὥστε τὸ ὅλοκληρωμένο τμήμα του ἀποτελεῖ ἓνα ἑνιαῖο, αὐτόνομο σύνολο πὸν ἀνταποκρίνεται στὶς ὑφιστάμενες ἀνάγκες. Εἶναι ἤδη ἐδῶ καὶ ἓνα χρόνο ἐν χρήσει. Στὸ ἰσόγειο βρίσκονται οἱ αἴθουσες διαλέξεων καὶ στὸν ἐπάνω ὄροφο ἡ βιβλιοθήκη καὶ μία συλλογὴ ὀργάνων μαθηματικῶν καὶ φυσικῆς. Ὅλοι οἱ χώροι θερμαίνονται μὲ ζεστὸ ἀέρα⁶⁴. Τὸ κτήριο εἶναι ἰωνικοῦ ρυθμοῦ μὲ μία σειρὰ πεσσῶν στὴν πρόσοψη πρὸς τὴν Ἀκρόπολη, πὸν τὴ διακόπτει ἓνα προστώο μὲ ὠραῖο ἀέτωμα ὅπου βρίσκεται ἡ εἴσοδος· ἡ μεγαλοδωρία τοῦ βασιλέως κόσμησε τὸ προστώο (τὸ κτήριο κτίσθηκε μὲ ἐθελοντικὲς εἰσφορὲς Ἑλλήνων κυρίως τοῦ Ἐξωτερικοῦ) μὲ δύο μονολιθικοὺς ἰωνικοὺς κίονες ἀπὸ ὠραιότατο πεντελίσιο μάρμαρο ὕψους 30 ποδῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς δὲν ὑπάρχουν ἄλλοι μονολιθικοὶ κίονες στὴν Ἑλλάδα, οὔτε ἀρχαῖοι⁶⁵. Οἱ κίονες τοῦ προστώου εἶναι ὅπως καὶ τὸ ἀέτωμα ἐπιχρωματισμένοι καὶ κατὰ τόπους ἐπιχρυσωμένοι.

63. Ὁ Δανὸς ἀρχιτέκτων Ἰωάννης Χριστιανὸς Χάνσεν (Johann Christian Hansen, 1803-1883) σπούδασε στὴν Ἀκαδημία τῆς Κοπεγχάγης καὶ κέρδισε ἐπανεπιμημένα τὰ ἐτήσια βραβεῖα τῆς Ἀκαδημίας τὰ ὁποῖα εἶχαν ὡς ἔπαθλο ἐκπαιδευτικὰ ταξίδια. Ἔτσι τὸ 1833 ἦλθε μὲσφ Ἰταλίας στὴν Ἑλλάδα, γνώρισε ἐδῶ τοὺς Κλεάνθη καὶ Σάουμπερτ, οἱ ὁποῖοι μάλιστα τὸν φιλοξένησαν γιὰ ἓνα διάστημα στὸ σπίτι τους. Ὁ Χριστιανὸς Χάνσεν ἔπαιξε καθοριστικὸ ρόλο στὴν πρώτη ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτέρου Νίκης καὶ ἀνέλαβε τὴν ἀνέγερση τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ βάση τὸ δικό του κλασικιστικὸ σχέδιο, ὁ θεμέλιος λίθος τοῦ ὁποῖου ἐτέθη τὴν 1η Ἰουνίου τοῦ 1839. Μετὰ ἀπὸ διάφορες ἄλλες μελέτες στὴν Ἀθήνα, σημαντικὲς ἀναθέσεις ἔφεραν τὸν Χριστιανὸ Χάνσεν ἀρχικὰ στὴν Τεργέστη (Ὀπλοστάσιο τοῦ Ναυτικοῦ) καὶ ἀργότερα στὴν Κοπεγχάγη, ὅπου τὸ 1857 κατέλαβε μία ἔδρα καθηγητοῦ στὴν Ἀκαδημία καλῶν τεχνῶν καὶ ὅπου εἶχε μία ἐπιτυχημένη σταδιοδρομία ὡς ἀρχιτέκτων, ἀκαδημαϊκὸς διδάσκαλος καὶ ἐπιθεωρητὴς δημοσίων ἔργων.

Ὁ Στάουφερτ τὸ 1851 δημοσίευσε σὲ ἐπιθεωρήσῃ ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Βιέννης ἄρθρο μὲ θέμα τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τοῦ Χριστιανοῦ Χάνσεν γιὰ τὸ Πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν (*Allgemeine Bauzeitung*, Wien 1851, 5 κέ.).

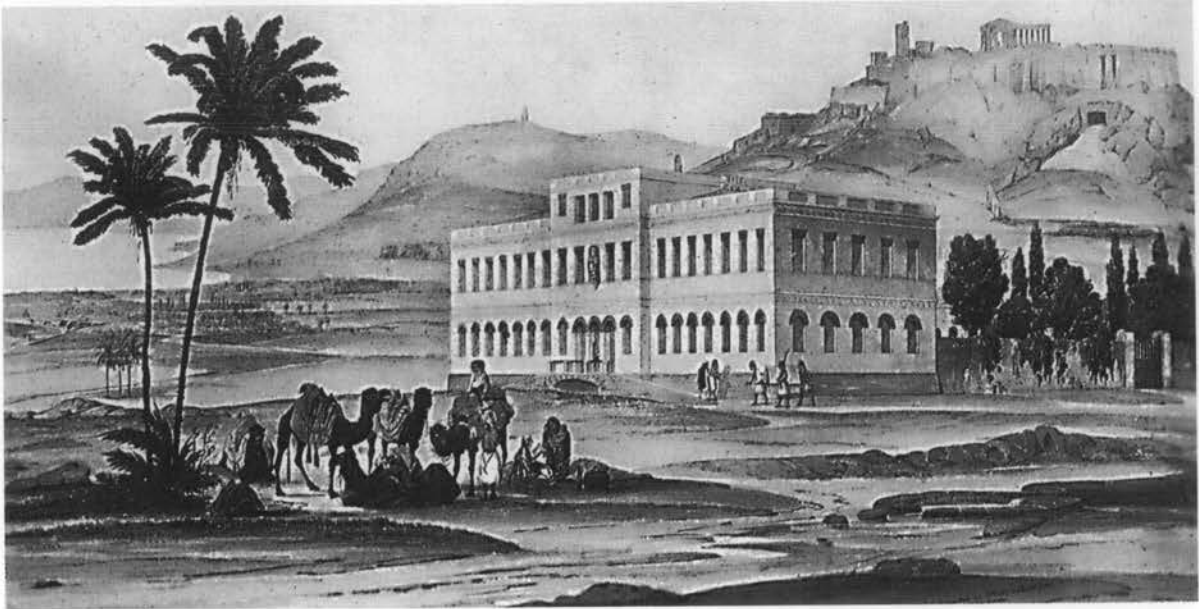
64. Αὐτοψία πὸν διενήργησε ὁ γράφων (τὸ 1978) ἔδειξε ὅτι τὸ γειτονικὸ κτήριο τῆς Ἐθνικῆς

Βιβλιοθήκης, πὸν σχεδιάσθηκε ἀπὸ τὸν Θεόφιλο Χάνσεν (1884-1902), διαθέτει ἐγκατάσταση κεντρικῆς θέρμανσης μὲ θερμὸ ἀέρα πὸν διοχετεύεται στοὺς χώρους τοῦ κτηρίου ἀπὸ ἓναν τεράστιο καυστήρα στὸ ὑπόγειο μὲσφ ἑνὸς συστήματος ἀεραγωγῶν, ἡ ὁποία ὁμως δὲν λειτούργησε ποτέ! Δὲν ἔγινε δυνατόν νὰ ἐλεγχθεῖ κατὰ πόσον ὑφίσταται ἀκόμα ἡ ἀνάλογη ἐγκατάσταση στὸ κτήριο τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἐὰν ἐτέθη ποτέ σὲ λειτουργία. Ὅλα πάντως δείχνουν πὸς στὴν περίπτωσῃ αὐτῶν τῶν λαμπρῶν κτηρίων τῆς Ἀθήνας χρησιμοποιήθηκαν ἐξαιρετικὰ προηγμένες γιὰ τὴν ἐποχὴ τους τεχνολογίες, οἱ ὁποῖες ὁμως ἦταν ξένες πρὸς τίς συνήθειες ζωῆς τῆς ἐποχῆς καὶ γι' αὐτὸ ἔμειναν ἀνεκμετάλλευτες!

65. Ἡ εὐστοχὴ παρατήρησῃ τοῦ Στάουφερτ γιὰ τὴ μοναδικότητα τῶν μονολιθικῶν κίωνων ἀναφέρεται στὸ ζεῦγος τῶν κίωνων τοῦ προτύλου τοῦ κτηρίου τοῦ πανεπιστημίου. Γιὰ τὰ ὑφολογικὰ πρότυπα αὐτῶν τῶν κίωνων ὁ Χέρμαν Κίναστ (Hermann Kienast) μᾶς λέει τὰ ἑξῆς ἐνδιαφέροντα:

«Ἡ κάτοψη τοῦ κτηρίου τοῦ πανεπιστημίου ἔχει σχῆμα διπλοῦ ταῦ καὶ εἶναι διαρθρωμένη σαφῶς σὲ αἴθουσες παραδόσεων καὶ διοικητικὸς χώρους. Τὴν κυρία πρόσοψη τονίζει ἓνα πρόπυλο, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποῖου ἔχουν προσαρτηθεῖ ἀνοικτὲς στοῆς [μὲ πεσσούς]. Πρόκειται γιὰ λιτή, ἀλλὰ ἀξιοπρεπὴ πρόσοψη, στὴν ὁποῖα διακρίνονται τὰ ἀπαραγνώριστα χαρακτηριστικὰ τῆς ἀρχιτεκτο-

Τὸ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο Ἀθηνῶν (1834-1836), ἔργο τοῦ Wilhelm von Weiler. Ὑδατογραφία τοῦ ἀρχιτέκτονος.

Ἐνα τρίτο σημαντικό οἰκοδόμημα, τὸ Ἀστεροσκοπεῖο, εἶναι ὑπὸ κατασκευὴν, καὶ τὸ κόστος τῆς ἀνέγερσής του κάλυψε μέχρι στιγμῆς ὁ βαρόνος Γεώργιος Σίνας, ἕνας πλούσιος Ἕλληνας τῆς Βιέννης. Ὡς πολὺν κατάλληλη καὶ ταυτοχρόνως ἐράσμια θέση γι' αὐτὸ τὸ κτήριο ἐπελέγη ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν⁶⁶, ἀπ' ὅπου ἡ θεὰ εἶναι ἐλεύθερη γιὰ ἀστρονομικὲς παρατηρήσεις.

νικῆς τοῦ Σίνκελ. Σὲ ἐπίπεδο λεπτομερειῶν ἔχει νὰ κάνει κανεὶς σημαντικὲς παρατηρήσεις: οἱ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ κίονες τοῦ προπύλου δὲν ἔχουν τυχαία μορφή, ἀλλὰ εἶναι πιστὸ ἀντίγραφο τῶν ἰωνικῶν κίωνων, ἐκατέρωθεν τῆς διόδου τῶν προπυλαίων τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν. Οἱ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὰ πρότυπα εἶναι ἐλάχιστες: στὴ βάση παραλείπεται τὸ κυμάτιο καὶ τὸ κιονόκρανο εἶναι ἐμπλουτισμένο μὲ ἀνθέμιο. Κατὰ τὰ ἄλλα τὰ δομικὰ στοιχεῖα ἀντιγράφουν ἀκριβῶς τὸ ἀρχαῖο πρότυπο – μέχρι καὶ τὶς διαστάσεις». (Hermann Kienast, *Athenper Trilogie, Antike Welt* 3, 1995, 166-167).

66. Γιὰ τὴν ἱστορία ἀνέγερσης τοῦ Ἀστεροσκοπεῖου, τοῦ πρώτου ἔργου τοῦ Θεόφιλου Χάνσεν, ὁ Hans Hermann Russack μᾶς πληροφορεῖ τὰ ἑξῆς:

«Ἀπὸ καθαρὸ ἐνδιαφέρον καὶ μόνον ὁ Θεόφιλος Χάνσεν ἐξεπόνησε ἕνα σχέδιο σὲ ἑλληνικὸ ρυθμὸ παίζοντας, μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ ἐκεῖνη

εὐχέρεια μὲ τὴν ὁποία ἐπιδιδόταν ὁ καλλιτέχνης αὐτὸς μέχρι τὰ γεράματά του στὸν ἀρχιτεκτονικὸ σχεδιασμό. Ἐπειτα ἔδειξε τὸ σχέδιό του στὸν Ἐδουάρδο Σάουμπερτ καὶ ἐκεῖνος τὸ παρουσίασε στὸν βασιλέα. Ἀφοῦ ὁ βασιλεὺς βρῆκε τὸ σχέδιο τῆς ἀρεσκείας του καὶ ἀφοῦ ἐπίσης ἐξεφράσθη θετικά γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἀστρονόμος Schuhmacher στὴν Ἀλτόνα, στὸν ὁποῖο εἶχε σταλεῖ τὸ σχέδιο γιὰ ἔλεγχο, ὁ Ἐδουάρδος Σάουμπερτ ἀπεκάλυψε στὸν βασιλέα τὸ ὄνομα τοῦ συντάκτη τοῦ σχεδίου καὶ πρότεινε νὰ ἀνατεθεῖ ἡ κατασκευὴ του στὸν Θεόφιλο Χάνσεν. Τέτοιο πρᾶγμα, τέτοια καλοσύνη, πραγματικὰ δὲν συναντᾶ κανεὶς συχνά· εἶσαι λοιπὸν τὸ πρῶτο σημαντικό κτήριο μου, τὸ ἀστεροσκοπεῖο τῶν Ἀθηνῶν, τὸ ὀφείλω οὐσιαστικὰ μόνον στὸν Σάουμπερτ, ὁμολόγησε ἀργότερα ὁ Χάνσεν ἀφηγούμενος τὴν ἱστορία.

Ἅ ἠμεῖς λίθος τοῦ κτηρίου ἐτέθη τὸ 1843

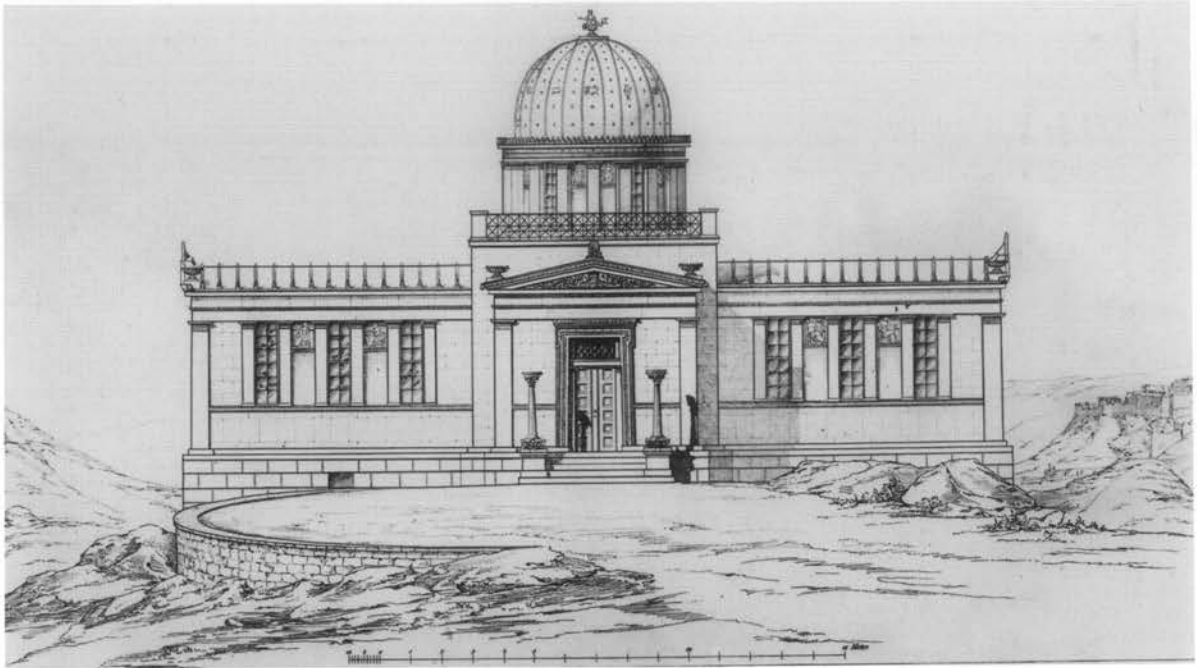
Τό «Όθωνικό» (σήμερα «Έθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ») Πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν (1839-1864). Ἀρχιτέκτων Christian Hansen. Πρόσοψη.

ἀπὸ τὸν βασιλέα Όθωνα μία ἡμέρα ὀλιγκῆς ἔκλειψης τοῦ ἡλίου. Τρία χρόνια ἀσχολήθηκε ὁ Χάνσεν μὲ τὴν κατασκευὴ του. Τὸ Ἀστεροσκοπεῖο κτίσθηκε στὴν ἰσοπεδωμένη ἐπιφάνεια στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν μὲ ἀκριβῶς μεσημβρινὸ προσανατολισμὸ. Ἡ ἀνωδομή, πού στηρίζεται πάνω σὲ ψηλὴ βάση κτισμένη μὲ κανονικοῦς, ὀρθογωνισμένους λίθους, ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις πτέρυγες διατεταγμένες σταυροειδῶς, πού φέρουν στέγες μὲ ἐλαφρὰ κλίση καὶ ἀετώματα καὶ οἱ ὁποῖες ὀργανώνονται γύρω ἀπὸ ἕνα κεντρικὸ ὄγκο κυβικοῦ σχήματος, τὸν ὁποῖο ἐπιστέφει μικρὸς κομψὸς τροῦλος στηριγμένος σὲ τύμπανο δίχως παράθυρα. Όλες οἱ γωνίες, οἱ βάσεις, τὰ ἐπιστύλια, οἱ παραστάδες, εἶναι ἀπὸ γαλαζωπὸ μάρμαρο Ὑμητοῦ. Τὰ κιονόκρανα ὅμως, τὰ γεῖσα καὶ τὰ ἀκρωτήρια, ὅλο τὸ ἀνώτερο τμήμα, πάνω στὸ ὁποῖο ἐδράζεται ὁ τροῦλος, τὰ ἀγγεῖα πού εἶναι τοποθετημένα στὶς γωνίες σὰν ἀπολήξεις καπνοδόχων, τὰ κηροπήγια στὴν κλίμακα μπροστὰ στὴν εἴσοδο, πού τὰ φιλοτέχνησε ὁ γλύπτης Siegel, καθὼς καὶ τὸ οἰκόσημο τοῦ κτήτορος τοῦ Ἀστεροσκοπεῖου [Σίνα] εἶναι ἀπὸ ὠραῖο λευκὸ πεντελικὸ μάρμαρο. Όλοι οἱ τοῖχοι τοῦ κτηρίου, πού – μὲ ἐξαιρέση τὴ βάση – εἶναι κτισμένοι μὲ ἀκατέργαστους λίθους προερχόμενους ἀπὸ τὸ ἀβεστολιθικὸ πέτρωμα τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν, εἶναι ἐπιχρισμένοι τόσο ἐσωτερικὰ ὅσο καὶ ἐξωτερικὰ μὲ μαρμαροκονία, δηλαδὴ ἕνα μίγμα ἀβέστη καὶ μαρμαρόσκονης σὲ ἀναλογία ἕνα πρὸς τρία.

Όλόκληρο τὸ κτήριο τοῦ Ἀστεροσκοπεῖου εἶναι πολύχρωμο. Ἐν τούτοις τὸν τόνο δίνει κυρίως τὸ λευκὸ μάρμαρο. Τὰ πεδία ἀνάμεσα στὶς παραστάδες εἶναι διακοσμημένα μὲ ζωγραφιὲς στὸ ὕψος τῶν ἑλληνικῶν ἀγγείων πού ἀπεικονίζουν τοὺς παλαιότερους ἀστρονόμους τῆς ἀρχαιότητος, τὸν Πυθαγόρα, τὸν Μέτωνα κ.ἄ. Στὰ 12 πεδία τοῦ τυμπάνου τοῦ τροῦλου ἀπεικονίζονται μὲ τὸν ἴδιον τρόπο οἱ δώδεκα θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου. Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς ἔγιναν ὡς ἐξῆς: πάνω στὸ κίτρινο μαρμαροκονίαμα περάστηκε *al fresco* τὸ μαῦρο φόντο, ἐνῶ τὸ κατώτερο τμήμα τῶν πεδίων, στὰ ὁποῖα βρίσκονται οἱ ζωγραφιὲς, ἐπιχρίσθηκε μὲ κόκκινο μαρμαροκονίαμα. Όλα τὰ μέλη, κιονόκρανα καὶ οἱ παραστάδες τῆς κυρίας εἰσόδου, εἶναι πολύχρωμα, ὅπως πολύχρωμος ἦταν καὶ ὁ Παρθενῶν, καθὼς καὶ ἄλλα μνημεῖα τῆς Ἀθήνας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἴχνη χρώματος πού ἔχουν ἀπομείνει πάνω τους. Αὐτὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴν κλασικὴ περιγραφή τοῦ κτηρίου πού συνέταξε ὁ ἀρχιτέκτων γιὰ τὴν ἐπιθεώρηση ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Βιέννης [*Allgemeine Bauzeitung*]. (H. H. Russack, *Deutsche Bauen in Athen*, Berlin 1942, 111-113).

Τὸ κτήριο παρουσιάσθηκε πράγματι διεξοδικὰ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Θεόφιλο Χάνσεν στὴν *Allgemeine Bauzeitung Wien*, στὸ τεῦχος τοῦ 1846, σ. 126-131, μὲ ἄρθρο του πού φέρει τὸν τίτλο «Τὸ ἀστεροσκοπεῖο τοῦ βαρόνου Σίνα στὴν Ἀθήνα» καὶ στὸ ὁποῖο περιλαμβάνονταν ἑπτὰ σχέδια.

Ό Δανὸς Θεόφιλος Χάνσεν (1813-1891) (ὁ

Τὸ Ἀστεροσκοπεῖο τῶν Ἀθηνῶν (1843-1846). Ἀρχιτέκτων Theophil Hansen. Κύρια ὄψη πρὸς τὰ δυτικά.

Ἄλλα δημόσια κτήρια πὺ οἰκοδομήθησαν κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία στὴν πρωτεύουσα εἶναι: ἓνα στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο 300 κλινῶν, ἓνα πολιτικὸ νοσοκομεῖο 80 κλινῶν, ἓνα νομισματοκοπεῖο καὶ κοντὰ του ἓνα ἐργαστήριο κατασκευῆς ἐλασμάτων, ἓνα βασιλικὸ τυπογραφεῖο καὶ λιθογραφεῖο, ἓνα δημοτικὸ σχολεῖο, μία ἐκκλησία καὶ ἓνα

Στάουφερτ τὸν ὀνομάζει ἄλλοῦ σπὸ κείμενό του ἐσφαλμένα «Γερμανὸ ἀρχιτέκτονα») ἦταν ὁ κατὰ δέκα χρόνια νεότερος ἀδελφός του Χριστιανοῦ Χάνσεν, πὺ ἀργότερα ἐξελίχθηκε σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ἀρχιτέκτονες τοῦ 19ου αἰῶνος. Ὁ Θεόφιλος, ἀφοῦ ὀλοκλήρωσε τίς σπουδές του στὴν Ἀκαδημία τῆς Κοπεγχάγης, ἦλθε μὲ πρόσκληση τοῦ ἀδελφοῦ του Χριστιανοῦ στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ τὸν βοηθήσει στὴν κατασκευὴ τοῦ πανεπιστημίου. Ὅπως καὶ ὁ ἀδελφός του, ὁ Θεόφιλος διορίστηκε καθηγητὴς στὸ Βασιλικὸ Σχολεῖο τῶν Τεχνῶν (πρόδρομο τοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου) καὶ τὸ 1843 τοῦ ἀνετέθη ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τοῦ Ἀστεροσκοπεῖοι Ἀθηνῶν. Μετὰ τὴν ἐπανάσταση τῆς 3ης Σεπτεμβρίου ἔχασε τὴ θέση του, ἀλλὰ κατόρθωσε νὰ ἀποπερατώσει τὸ Ἀστεροσκο-

πεῖο. Τὸ 1846 προσκλήθηκε στὴ Βιέννη, τὴν πόλη τῆς κατοπινῆς λαμπρῆς σταδιοδρομίας του. Στὸν ἐν τῷ μεταξύ ἀναγνωρισμένο διεθνῶς καλλιτέχνη ἀνετέθη τὸ 1859 ἡ μελέτη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (ἐπίσης δωρεὰ τοῦ βαρόνου Σίνα) πὺ, λόγω τῆς πολιτικῆς κατάστασης, ἡ κατασκευὴ τῆς κράτησε μέχρι τὸ 1885. Τὸ κτήριο αὐτό, μαζί μὲ τὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη καὶ μὲ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Χριστιανοῦ Χάνσεν, ἀποτελεῖ τὴ λεγόμενη «ἀθηναϊκὴ τριλογία». Ὁ Θεόφιλος Χάνσεν σχεδίασε ἐπίσης τὸ μέγαρο Δημητρίου στὴν πλατεία Συντάγματος, πὺ κτίστηκε τὸ 1842/43 καὶ μετεξελίχθηκε σὸ ὀνομαστὸ ξενοδοχεῖο τῆς Μεγάλης Βρετανίας. Τέλος ὁ Θεόφιλος Χάνσεν σχεδίασε καὶ τὴν ἀναστήλωση (1845-1859) τοῦ χορηγικοῦ μνημείου τοῦ Λυσικράτους.

Τὸ Ἀστεροσκοπεῖο τῶν Ἀθηνῶν στὸν λόφο τῶν Νυμφῶν. Ἀεροφωτογραφία τοῦ ἔτους 1932.

νεκροφυλακεῖο στὸ νεκροταφεῖο, καὶ ἓνα θέατρο. Ἄλλα δημόσια κτήρια γιὰ τὶς δημόσιες ὑπηρεσίες δὲν ὑπάρχουν, γι' αὐτὸ στεγάζονται σὲ ἰδιωτικά κτίσματα⁶⁷.

67. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι μέχρι σήμερα τὸ ἐλληνικὸ κράτος γιὰ λίγα μόνο ὑπουργεῖα κατόρθωσε νὰ ἀνεγείρει ἰδιόκτητα κτήρια καὶ ὅτι 170 χρόνια ἀφ' ὅτου ἔπαισε ὁ Στάουφερτ νὰ ὑπηρετεῖ στὴν Ἑλλάδα ἡ πλειονότητα τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν στεγάζεται σὲ ἐνοικιαζόμενα κτήρια.

Ὁ Γάλλος συγγραφεὺς Ἐδμόνδος Ἀμποῦ περιγράφει μὲ δηκτικὴ εἰρωνεία τὴν ἀκατάλληλη ἐγκατάσταση τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν στὴν Ἀθήνα ἐπὶ Ὁθωνος:

«Στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν δὲν ὑπάρχει πληθώρα σύγχρονων μνημείων, καὶ ἀπὸ ὅλα ὅσα γίνονται ἐδῶ καὶ εἴκοσι χρόνια, τὸ μόνον πετυχημένο ἔργο εἶναι ἡ πρόσοψη τοῦ πανεπιστημίου. Ἀπομένουν ἄλλωστε πολλὰ νὰ γίνουν. Τὰ ὑπουργεῖα καὶ τὰ

δικαστήρια στεγάζονται τὸ ἓνα πάνω ἀπὸ ἓνα μαγαζί, τὸ ἄλλο στὸν πρῶτο ὄροφο πάνω ἀπὸ ἓνα καπηλειό, τὸ τρίτο σὲ ἓνα ἄθλιο κτίσμα σὲ ἓναν κακόφημο δρόμο. Βλέπει κανεὶς τὴ δικαιοσύνη νὰ στεγάζεται σὲ σοφίτες, καὶ μάλιστα τόσο ἄθλιες πού δὲν θὰ ζοῦσε σὲ αὐτὲς οὔτε ἓνας νεροκουβλητήης. Οἱ ὑπουργοὶ μένουν μὲ ἔξοδά τους, ὅπουδήποτε καὶ κατὰ τὴν κρίση τους, ὡς καὶ σὲ πανδοχεῖα, ἂν ἐξοικονομοῦν ἔτσι χρήματα. Δὲν τοὺς νοιάζει ἂν εἶναι ἀποθήκη ἢ στάβλος! Ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν εἶναι ὁ μόνος πού τὸ κράτος τοῦ πληρώνει τὰ ἔξοδα μιᾶς ἡμέρας γιὰ νὰ ἐπισκέπτεται μὲ ἡμαξα τοὺς ξένους πρεσβευτές». (Edmond About, *La Grèce contemporaine*, Paris 1854, 233).

ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΚΟΙΝΩΦΕΛΗ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Ὁ καθεδρικός ναὸς εἶναι ὑπὸ κατασκευὴν· θεμελιώθηκε ἤδη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ προηγουμένου ἔτους. Θὰ κτισθεῖ μὲ βάσιν τὰ σχέδια τῶν Schaubert καὶ Hansen σὲ βυζαντινὸ ρυθμὸ, ὅπως κτίζονται ὑποχρεωτικὰ ὅλες οἱ ὀρθόδοξες ἐκκλησίαι τῆς χώρας. Ἡ κατασκευὴ ἀνετέθη ἀρχικῶς στὸν ἀρχιτέκτονα Christian Hansen, τώρα ὁμως τὴ συνεχίζουν Ἕλληνες μαθητευόμενοι ποὺ μόλις ἀποφοίτησαν ἀπὸ τὰ προπαρασκευαστικὰ σχολεῖα⁶⁸.

Βορειοαμερικανοὶ ἱεραπόστολοι ἔχουν στὴν ἰδιοκτησίαν τους μία μικρὴ ἐκκλησία γοθικοῦ ρυθμοῦ (ἡ πρώτη αὐτοῦ τοῦ ρυθμοῦ ποὺ κτίσθηκε στὴν Ἑλλάδα), ἡ ὁποία κατασκευάσθηκε ἐπίσης ἀπὸ τὸν Christian Hansen καὶ εἶναι πολὺ φροντισμένη, ἰδίως στὸ ἐσωτερικὸ τῆς⁶⁹.

68. Ἐδῶ ὁ Στάουφερτ ἀντὶ τοῦ Θεόφιλου Χάνσεν ἀναφέρει ὡς ἀρχιτέκτονα τῆς μητροπόλεως τὸν ἀδελφὸ του Χριστιανὸ Χάνσεν. Δὲν εὐσταθεῖ ὅτι συνέχισαν τὴν κατασκευὴ «Ἕλληνες μαθητευόμενοι», ὅπως γράφει. Ἀντίθετα, ἦταν ἔμπειροι ἀρχιτέκτονες ἐκεῖνοι ποὺ ἀποπεράτωσαν αὐτὸ τὸ ἔργο (πρβ. σημ. 44).

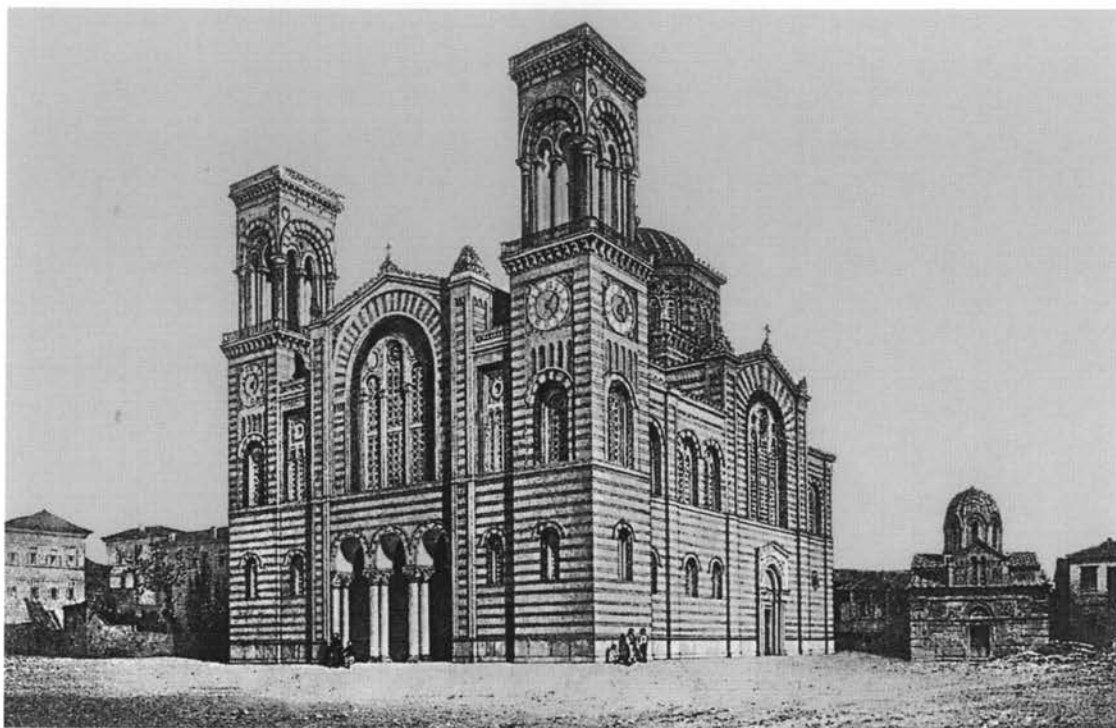
69. Ἡ ἀφιερωμένη στὸν ἀπόστολο Παῦλο ἀγγλικανικὴ ἐκκλησία τῆς Ἀθήνας ἐγκαινιάσθηκε ἐπισήμως τὴν Κυριακὴ τῶν Βαῶν τοῦ 1843 ἀπὸ τὸν δόκτορα Tomlison, ἐπίσκοπο τοῦ Πιβραλτάρ. Στὴν ἱστορία σχεδιασμοῦ καὶ στοὺς ἀρχιτέκτονες ποὺ συμμετεῖχαν σ' αὐτὸν ἀναφέρεται λεπτομερῶς ἡ Ὀλγα Φουντουλάκη:

«Μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ ἀρθροῦ, C. W. J. Eliot: Who designed the Anglican Church of St. Paul in Athens? στὸ: *Polis and Imperium, Studies in Honour of E. T. Salmon*, Toronto 1974, δὲν ὑπάρχει πλέον καμία ἀμφιβολία πὺς ὁ ἀρχιτέκτων αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας ἦταν ὁ Κοκερέλ [Charles Robert Cockerell]. Ὁ Ἐλιοτ στὴ μελέτη του σκιαγραφεῖ τὴν ἱστορία σχεδιασμοῦ τῆς ἀγγλικανικῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Παύλου στὴν Ἀθήνα ἀναφέροντας πολλὰ, ἄγνωστες μέχρι τώρα λεπτομέρειες: τὸ 1836 ἡ μικρὴ ἀγγλικὴ κοινότητα τῆς Ἀθήνας ἀποφάσισε νὰ ἀνεγείρει μὲ χρήματα ἀπὸ δωρεὰς μία προτεσταντικὴ ἐκκλησία. Πᾶ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ὁ πρῶτος ἐφημέριος τῆς ἐκκλησίας Henry Leeves προκήρυξε ἐκ μέρους τῆς κοινότητος ἀρχιτεκτονικὸ διαγωνισμό. Ἀρχῆς τοῦ 1838 ὁ Λίβς παρέλαβε συνολικὰ τέσσερα ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια. Δύο ἀπ' αὐτὰ τὰ βρῆκε ἐνδιαφέροντα ὥστε νὰ τὰ παρουσιάσει πρὸς κρίσιν στὴ διοικητικὴ ἐπιτροπὴ. (...)

Στὶς 16 Φεβρουαρίου τοῦ 1838 συνεδρίασε ἡ ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ ἐλέγξει διεξοδικὰ τὰ σχέδια τῶν Λουδοβίκου Λάγκε καὶ Χριστιανοῦ Χάνσεν. Στὴ συνεδρίαση αὐτὴ προσεκάλεσε καὶ τὸν Ἑρρίκο Ἄκλαντ [Henry Ackland]. Ὁ Ἄκλαντ καὶ ἡ ἐπιτροπὴ ἀπέρριψαν τὰ δύο σχέδια ὡς ὑπερβολικὰ δαπανηρὰ καὶ μεγαλόπνοα ποὺ δὲν ἀνταποκρίνονταν στὶς τότε συνθῆκες τῆς ἀγγλικανικῆς ἐκκλησίας στὴν Ἀθήνα. (...)

Στὴ συνέχεια ὁ Ἄκλαντ σχεδίασε ἓνα σκαρίφημα καὶ μία κάτοψη τῆς μελλοντικῆς ἀγγλικανικῆς ἐκκλησίας σὲ μορφή ἀπλοῦ ἐξοχικοῦ γοθικοῦ ναοῦ χωρητικότητος ἑκατὸ περίπου ἀτόμων. Ἡ ἐπιτροπὴ ἔκρινε ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἄκλαντ ἦταν ἀνάλογη τῶν ὑφιστάμενων συνθηκῶν στὴν ἀγγλικανικὴ κοινότητα τῆς Ἀθήνας καὶ ὅτι θὰ μπορούσε νὰ χρηματοδοτηθεῖ. Ἔτσι ἀπεφάσισε νὰ τεθεῖ ὁ θεμέλιος λίθος στὶς 16 Ἀπριλίου τοῦ 1838. Ὅταν ὁ Λίβς τὸ καλοκαίρι πῆγε στὴν Ἀγγλία πῆρε μαζί του καὶ τὸ σχέδιό τοῦ Ἄκλαντ καὶ τὸ ἔδειξε στὸν γνωστὸ ἀρχιτέκτονα καὶ ἀρχαιολόγο Κοκερέλ. Ὁ Κοκερέλ ἐνδιαφερόταν νὰ συνδέσει τὸ ὄνομά του μὲ τὴν ἀγγλικανικὴ ἐκκλησία τῆς Ἀθήνας, καὶ παρακινούμενος καὶ ἀπὸ τὸν Λίβς διετύπωσε καὶ αὐτὸς τὶς προτάσεις του. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1838 ὁ Λίβς γύρισε στὴν Ἀθήνα κομίζοντας τὸ σχέδιό τοῦ Κοκερέλ. Ὁ Χριστιανὸς Χάνσεν, ποὺ ἡ μελέτη του, ὅπως προαναφέρθη, εἶχε ἀπορριφθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ, ἐπελέγη ὡς ἐπιβλέπων τῆς κατασκευῆς τοῦ κτηρίου ποὺ εἶχε σχεδιάσει ὁ Κοκερέλ. (...)

Ἀρχῆς τοῦ 1840 ὁ Χάνσεν κατέθεσε τὸν προϋπολογισμό. Ἡ ἐπιτροπὴ τὸν βρῆκε πολὺ ὑψηλὸ καὶ ἀπεφάσισε νὰ τροποποιήσει τὸ σχέδιό τοῦ Κοκε-

Ἡ Μητρόπολις τῶν Ἀθηνῶν σὲ νεοβυζαντινὸ ρυθμὸ μὲ δυτικὲς ἐπιδράσεις (1848-1862). Ἀρχικὸς σχεδιασμὸς ἀπὸ τὸν Theophil Hansen. Μετατροπὴ ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες F. Boulanger, Δ. Ζέσο καὶ Π. Κάλκο. Λιθογραφία ἀπὸ τὸ λεύκωμα τοῦ Μαρίνου Βρετοῦ, *Athènes moderne* (Paris 1861).

Ἄρκετὰ παλαιὰ τουρκικὰ τζαμιά καὶ λουτρά, πού ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἡμισφαιρικοὺς τρούλους τοὺς δὲν ἔχουν καμία ἀρχιτεκτονικὴ ἀξία, ἔχουν μετατραπῆ σὲ φυλακὲς καὶ στρατῶνες⁷⁰.

ρὲλ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Χάνσεν. Συγκεκριμένα ἔπρεπε νὰ γίνουν οἱ ἀναγκαῖες ἐπεμβάσεις προκειμένου νὰ μειωθοῦν οἱ δαπάνες, ὥστε νὰ μὴν ὑπερβαίνουν ἓνα ὀρισμένο ποσό.

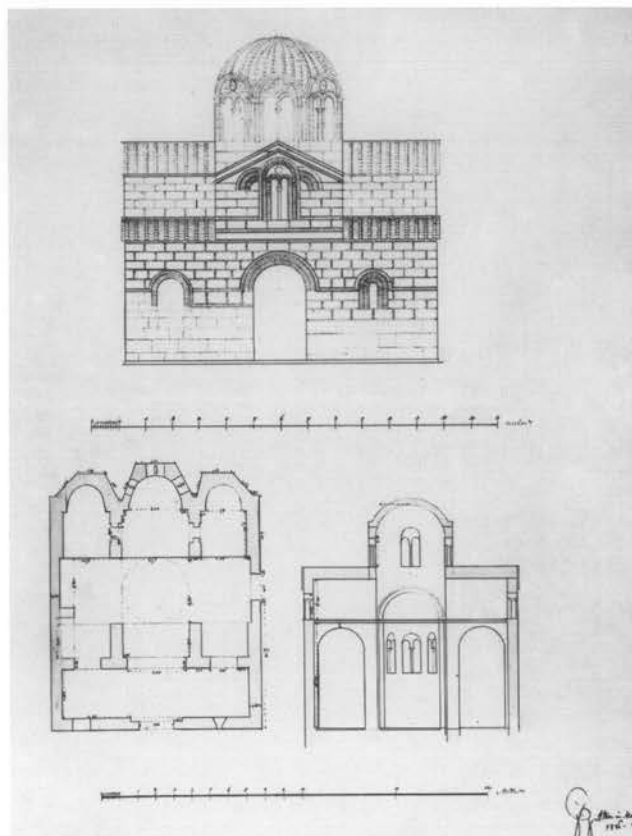
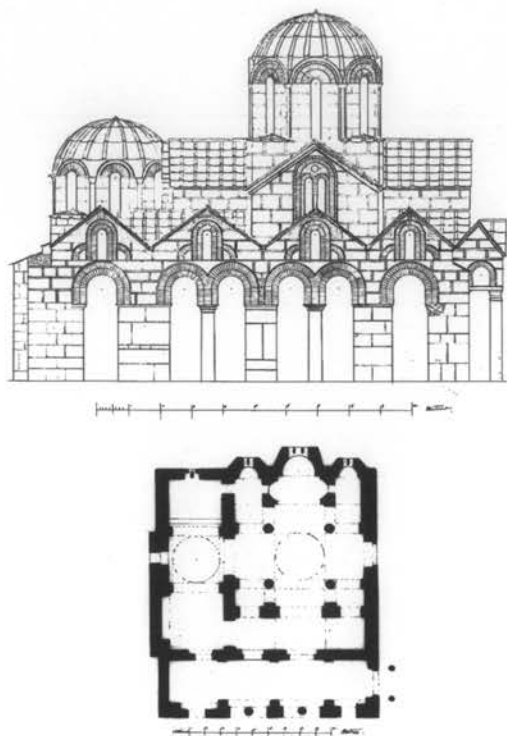
Στις 22 Ἀπριλίου 1840 ἡ Ἐπιτροπὴ συναντήθηκε μὲ τὸν Χάνσεν γιὰ νὰ συζητηθεῖ τὶς προβλεπόμενες δαπάνες μετὰ τὶς τροποποιήσεις καὶ κατέληξε στὰ ἑξῆς μέτρα: δὲν θὰ ὑπῆρχε ἱεροφυλακεῖο, ἡ τοιχοποιία θὰ ἦταν ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ ὄχι ἀπὸ κανονικὰ πελεκημένους, θὰ χρησιμοποιοῦνταν κεραμίδια ἀντὶ πλάκες ἀπὸ σχιστόλιθο γιὰ τὴ στέγη, δὲν θὰ ὑπῆρχαν στασίδια καὶ ὑπερῶ, τὸ πάτωμα δὲν θὰ ἦταν μαρμάρينو ἀλλὰ ξύλινο, οἱ καμπάνες θὰ μειώνονταν κατὰ δύο καὶ οἱ τοῖχοι θὰ ἔμεναν ἀνεπίχριστοι.

Διευκρινίζεται ἔτσι ὅτι ἡ ἀγγλικανικὴ ἐκκλησία

τῶν Ἀθηνῶν κτίσθηκε μὲ βάση τὸ σχέδιο τοῦ Κοκερέλ, τὸν προϋπολογισμὸ τοῦ Χάνσεν καὶ τὶς προαναφερθεῖσες τροποποιήσεις τῆς 22 Ἀπριλίου 1840. (...)». (Olga Fountoulaki, *Stamatios Kleanthes (1802-1862) ein griechischer Architekt aus der Schule Schinkels*, διδ. διατρ., πανεπιστήμιο Καρλσρούης 1979, 126-127).

70. Ἐπὶ Τουρκοκρατίας στὴν Ἀθήνα (1456-1833), ἀπὸ ὅσα μᾶς εἶναι γνωστά, κτίσθηκαν ἑννέα τζαμιά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται μόνο δύο. Τὰ τζαμιά ἦταν τὰ ἑξῆς:

1. Τζαμί Ἰσμαϊνδῆ, δηλ. τὸ μουσουλμανικὸ τέμενος στὸν Παρθενῶνα.
2. Τζαμί Φετιχιέ ἢ Τζαμί τοῦ Πορθητῆ (σώζεται στὴν περιοχὴ τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς).
3. Τζαμί τοῦ βοεβόδα Τσιοδαράκη (σώζεται

Αποτυπώσεις βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν στήν Ἀθήνα. Σχέδια τοῦ F. Stauffert (1834).

Ἐδῶ καί ἕξι χρόνια ἡ Ἀθήνα ἔχει καί δημοτικό ὥρολόγιο, τὸ ὁποῖο τοποθετήθηκε στὸν πύργο πού ἔκτισε γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ ὁ λόρδος Ἔλγιν μέσα στὰ τείχη τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀδριανοῦ (τώρα Ἀγορά), σὲ ἔνδειξη εὐγνωμοσύνης⁷¹ γιὰ τοὺς σπουδαιότερους καλλιτε-

στή ΒΔ. γωνία τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ).

4. Τὸ Γενί (Νέο) τζαμί στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς Πλάκας.

6. Τὸ Τζαμί στήν Κολώνα στή σημερινή ὁδὸ Ἀδριανοῦ.

7. Ἐνα μικρὸ τζαμί πάνω ἀπὸ τὸ Ὠδεῖο Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ κοντὰ στὸ παλιὸ τούρκικο νεκροταφεῖο.

8. Τὸ Κιουτσούκ (Μικρὸ) τζαμί στὰ νότια τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς.

9. Τὸ Καφισὲ Τζαμί (τῆς Κηφισιάς).

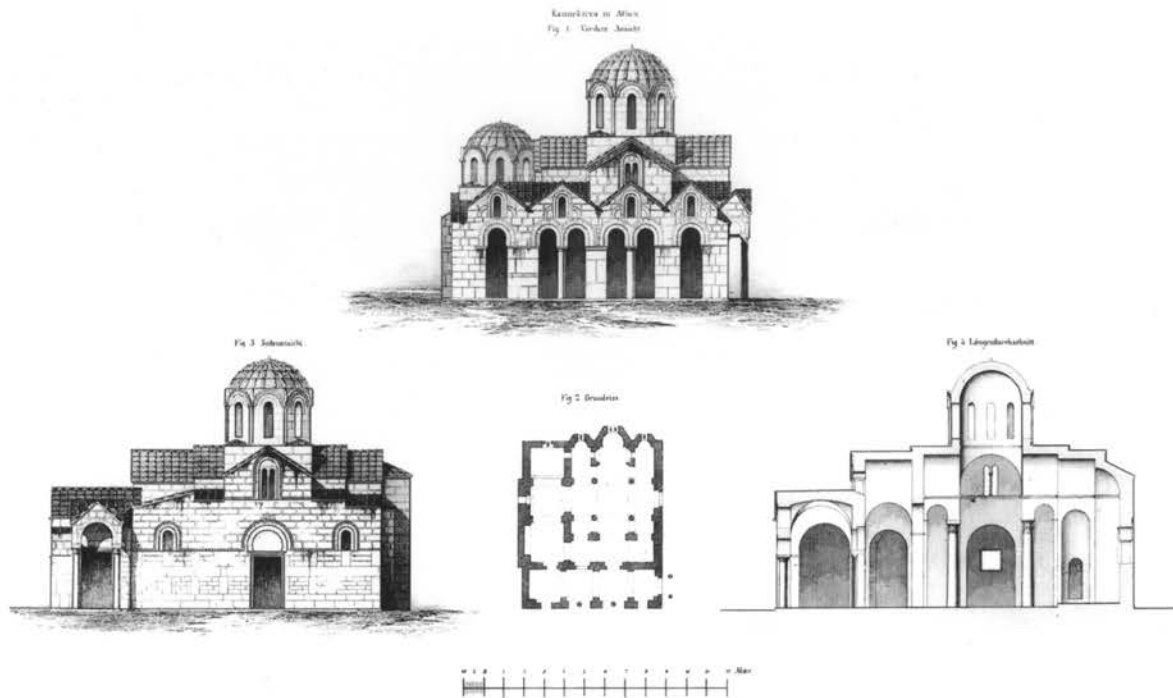
Χαμάμ ξέρουμε μὲ βεβαιότητα πὼς ὑπῆρχαν τρία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σήμερα σώζεται μόνον τὸ ἕνα:

1. Τὸ χαμάμ τοῦ Χατζῆ-Ἀλῆ (κατεδαφίσθηκε τὸ 1890 γιὰ νὰ κτισθεῖ ἐδῶ τὸ ἀρχιεπισκοπικὸ μέγαρο).

2. Τὸ χαμάμ τοῦ Ἀμπίντ Ἐφέντ (σώζεται στήν ὁδὸ Κυρρήστου).

3. Τὸ χαμάμ τοῦ Οὐλάμπη (στὸ νότιο τμήμα τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς, τὸ ὁποῖο κατεδαφίσθηκε γιὰ νὰ γίνουν ἀνασκαφές).

71. Ὁ τετράγωνος πύργος ὁ λεγόμενος «Πύργος τοῦ Ἐλγίνου», κτίσθηκε τὸ 1814 στήν περιοχὴ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ (στὰ νότια τῆς κατεδαφισμένης ἐκκλησίας τῆς Μεγάλης Παναγιάς καὶ πολὺ κοντὰ σ' αὐτή) μὲ χρήματα τοῦ δήμου Ἀθη-

Ἀποτυπώσεις τῆς Καπνικαρέας στὴν Ἀθήνα. Σχέδια τοῦ F. Stauffert (1834).

χνικούς θησαυρούς τῆς Ἀθήνας πὺ ἐστειλε στὴν Ἀγγλία μὲ τρία καράβια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δυστυχῶς τὸ ἓνα βούλιαξε.

Μολονότι ἡ Ἀθήνα ἔχει πολυάριθμες ἐκκλησίες (πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση ὑπῆρχαν 130, οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες σήμερα εἶναι ἐρειπωμένες), καμιά δὲν ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία. Τὸ μέγεθός τους εἶναι ἀσήμαντο, συναντῶνται ἐκκλησίες μὲ 6 ἕως 7 μέτρα μῆκος καὶ 4 ἕως 5 μέτρα πλάτος, καὶ μέχρι τὸ πολὺ 16 μέτρα μῆκος καὶ 8 ἕως 9 μέτρα πλάτος. Οἱ καλύτερες εἶναι βυζαντινοῦ ρυθμοῦ σταυροειδῆς μετὰ τρούλου· ὁ τρούλος ἔχει διάμετρο 3 ἕως 5 μέτρα, εἶναι σκεπασμένος μὲ κοῖλα [βυζαντινὰ] κεραμίδια καὶ πάνω του ἐφάπτονται οἱ στέγες τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Οἱ ἐκκλησίες εἶναι κτισμένες εἴτε μὲ ὀρθογωνισμένους λίθους πὺ προέρχονται ἀπὸ ἀρχαῖα μνημεῖα, εἴτε ἀπὸ συμπαγεῖς ὀπτοπλίνθους ἢ καὶ ἀπὸ τὰ δύο μαζί. Οἱ ὀπτόπλινθοι εἶναι πολὺ μικροῦ σχήματος, ἔχουν πάχος μόνο 1 ἢ 1½ δακτύλου καὶ εἶναι ἀπὸ σχολαστικὰ καθαρισμένο, ἐξαιρετικὸ ὑλικὸ καὶ πολὺ καλὰ ψημένοι· οἱ ἀρμοὶ ἔχουν κατὰ κανόνα τὸ ἴδιο πάχος μὲ τίς πλίνθους, ἀλλὰ τὸ κονίαμα εἶναι ἐξαιρετικῆς σκληρότητος, ἀνωτέρας ἐκείνης τῶν πλίνθων. Πολλές ἐκκλησίες εἶναι κτισμένες μὲ ὀρθογωνισμένους πωρόλιθους πιθανὸν ἀπὸ τὴ νῆσο Πόρο, στοὺς ὁποῖους βλέπει κανεῖς πολὺ καθαρὰ ἄπειρα ἀποτυπώματα ὀστράκων σὰν νὰ εἶναι τελείως

ναίων γιὰ νὰ ἀναρτηθεῖ τὸ ρολοὶ πὺ δώρησε στοὺς Ἀθηναίους ὁ Ἑλγίνος γιὰ νὰ τοὺς ἀποζημιώσει γιὰ τὴ λεηλασία τῶν μαρμάρων τοῦ Παρ-

θενῶνος! Ὁ πύργος καταστράφηκε ὀλοσχερῶς ἀπὸ τὴ μεγάλη πυρκαγιά τοῦ 1884 πὺ ξέσπασε στὸ παζάρι.

πρόσφατα. Ἡ πλινθοπερίβλητη λιθοδομή τῆς τοιχοποιίας τῶν ἐκκλησιῶν εἶναι ἐξαιρετικὰ κανονικὴ καὶ ἔχει ταιριαστὲς διακοσμήσεις σὲ θύρες καὶ παράθυρα: ἐργασίες γιὰ τὶς ὁποῖες οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες δὲν εἶναι ἱκανοί.

Ἐκκλησίες αὐτοῦ τοῦ τύπου, σταυροειδεῖς μετὰ τρούλου, ἀλλὰ μεγαλυτέρων διαστάσεων καὶ πραγματικὰ ἀρχιτεκτονικὲς καλλονές, στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ὁποίων σώζονται ἔξοχα ψηφιδωτά, ἰδιαίτερα μὲ ἐπιχρυσωμένες γυάλινες ψηφίδες, ὑπάρχουν σὲ πολλὰ μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος, τῶν ὁποίων ὅμως ἡ περιγραφή χωρὶς σχέδια εἶναι ἀνώφελη⁷².

Οἱ συνηθέστερες ἐκκλησίες ποὺ κτίσθηκαν κατὰ τοὺς νεότερους χρόνους καὶ ὑπὸ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία ἔχουν μόνο 4 περιμετρικοὺς τοίχους καὶ προεξέχουσες τρίπλευρες κόγχες ἱεροῦ (κατασκευαστικά, τμῆμα μιᾶς ὀκταγωνικῆς κάτοψης), ποὺ πάνω τους στηρίζεται μία ἀπλή [ξύλινη] στέγη, ὄρατὴ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας.

Κανονικὰ κωδωνοστάσια δὲν ἔχουν οἱ ἑλληνικὲς ἐκκλησίες. Στὶς καλύτερες ὑπάρχει ἓνα εἶδος πυργίσκου πάνω ἀπὸ τὶς θύρες τῆς εἰσόδου καὶ τὴ σκεπή, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο παραστάδες, συνδεδεμένες μὲ ἓνα τόξο ἀπ' ὅπου κρέμεται μία μικρὴ καμπάνα. Συνήθως, ὅμως στὸ ἐξωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας προσάπτεται ἀπλῶς ἓνα ξύλινο ἰκρίωμα γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ.

Ἡ ἐσωτερικὴ διακόσμηση τῶν ἐκκλησιῶν εἶναι ἀλλόκοτη· ἔχουν τοιχογραφίες ποὺ βρίσκονται ἀκόμα στὴν κατώτερη βαθμίδα τῆς ἐξέλιξης, τόσο ὡς πρὸς τὴ σύνθεση ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸ σχέδιο καὶ τὸν χρωματισμὸ⁷³. Μόνο ἡ ρωσικὴ ἐκκλησία τῆς Ἀθήνας, ποὺ ἐπίσης εἶναι μία ἀπὸ τὶς παλαιότερες σταυροειδεῖς μετὰ τρούλου καὶ ἡ ὁποία προσφάτως παραχωρήθηκε στὴ ρωσικὴ πρεσβεία καὶ ἀποκαταστάθηκε ὅπως ἀκριβῶς εἶναι σήμερα, μόνο αὐτὴ διακρίνεται γιὰ τὴν καλαισθητὴ διακόσμησή της στὸ ἐσωτερικὸ καὶ γιὰ τὶς καλὲς τοιχογραφίες της.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ: ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ, ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ, ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΕΣ ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΕΣ

Ὅταν ἡ Ἀθήνα ἀνακηρύχθηκε πρωτεύουσα τὸ 1834 ἦταν σχεδὸν τελειῶς ἐρειπωμένη. Ἔτσι κτίσθηκαν πολὺ βιαστικὰ κτήρια γιὰ νὰ στεγάσουν τὶς ὑπηρεσίες, τὶς πρεσβεῖες, τοὺς

72. Ὁ ἴδιος ὁ Στάουφερτ σὲ ἄλλο του ἀρθρο καὶ πάλι στὴν *Allgemeine Bauzeitung* πραγματεύεται διεξοδικὰ τὶς ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα (βλ. *Mittelalterliche Kirchen byzantinischen Stils in Griechenland*, *Allgemeine Bauzeitung* 15, 1850, σ. 339-355 τοῦ κεμιένου καὶ σ. 368-372 τοῦ ἄτλαντα).

73. Οἱ λιγοστὲς βυζαντινὲς καὶ οἱ πολυάριθμες μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες τῆς Ἀθήνας (ὁ Κωνσταντῖνος Μπίρης ὑπολογίζει ὅτι ἦταν 140 τὸν ἀριθμὸ, βλ. *Αἱ παλαιαὶ ἐκκλησίαι τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήναι 1940) ἦταν ἱστορημένες μὲ ἥσσονος ποιότητος νω-

πογραφίες, κυρίως τοῦ 18ου αἰῶνος. Ὡστόσο ἐδῶ ὁ Στάουφερτ δὲν ἐκφράζει τὴν ἀπογοήτευσή του γιὰ τὸ γεγονὸς αὐτὸ – πράγμα ποὺ θὰ ἦταν ἀπολύτως κατανοητὸ γιὰ ἓναν εἰδήμονα – ἀλλὰ χαρακτηρίζει τὶς βυζαντινὲς τοιχογραφίες «ἀλλόκοτες» καὶ θεωρεῖ ὅτι «βρίσκονται στὴν κατώτερη βαθμίδα τῆς ἐξέλιξης». Αὐτὸ δείχνει τὴν ἀγνοία του ἐπὶ τοῦ προκειμένου καὶ τὴν ἐλλιπὴ ἐξοικειώσή του μὲ μία καλλιτεχνικὴ παράδοση ποὺ τὴν ἀπορρίπτει ἐπιπόλαια, ἀκριβῶς ἐπειδὴ τοῦ εἶναι ξένη.

εμπόρους κλπ. πού μετακόμισαν από τὸ Ναύπλιο ἐδῶ. Ἐπειδὴ αὐτὰ τὰ κτήρια κτίσθηκαν μὲ καθαρῶς κερδοσκοπικὰ κριτήρια, ἔγιναν ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ πρόχειρα, καὶ μάλιστα ἔτσι ὥστε σήμερα, μετὰ δέκα χρόνια, τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ εἴτε νὰ ἔχουν καταδαφισθεῖ εἴτε, λόγω τῆς κακῆς κατάστασης στὴν ὁποία βρίσκονται, νὰ κατοικοῦνται μόνο ἀπὸ πτωχοὺς ἀνθρώπους. Ἐνα τέτοιο οἶκημα συνήθως ἦταν σὲ ἓνα μῆνα ἔτοιμο, καὶ πρὶν ἀκόμα τελειώσει εἶχε ἐνοικιασθεῖ γιὰ ἓνα ἑξάμηνο ἢ ἓνα χρόνο ἀντὶ ὑπερόγκου ἐνοικίου.

Ἐπῆρχαν τρεῖς κατηγορίες τέτοιων προχείρως κατασκευασμένων κτηρίων: οἱ τοῖχοι τοῦ ἰσογείου τῆς πρώτης κατηγορίας ἦταν συμπαγεῖς ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ τοῦ ὀρόφου ἀπὸ πλίνθους· τῆς δευτέρας κατηγορίας ἡ τοιχοποιία ἦταν ξυλόπηκτη καὶ τῆς τρίτης ἀπὸ ὠμές πλίνθους, τὰ οἰκήματα ὅμως τῆς τελευταίας ἦταν συνήθως μονώροφα.

Οἱ τοῖχοι καὶ τὰ θεμέλιά τους κατασκευάζοντο ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ λασποκονίαμα, φτιαγμένο δηλαδὴ σὲ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ κοινὸ χῶμα ἀργῶν, πού ἔπαιρναν ἀπὸ τὴν ἐκσκαφὴ τῶν θεμελιῶν, ἀνακατεμένο μὲ νερὸ στὸ ὁποῖο προσέθεταν λίγο ἀσβέστη, πού σχεδὸν ἐξαφανιζόταν μέσα στὸ μίγμα. Ἀκόμη καὶ σήμερα εἶναι δύσκολο νὰ πείσει κανεὶς τοὺς Ἕλληνες τεχνίτες ἀλλὰ καὶ τοὺς ἰδιοκτῆτες πὼς ἓνα μίγμα ἀπὸ χῶμα καὶ ἀσβέστη δὲν ἔχει καμία συνεκτικὴ δύναμη. Κοινὰ μικρὰ σπίτια κατασκευάζονται ἀκόμα ἔτσι⁷⁴ μόνο γιὰ τὰ σημαντικότερα, πού ἡ οἰκοδόμησή τους δὲν εἶναι ἀποκλειστικῶς ἀπόρροια τοῦ πνεύματος κερδοσκοπίας, χρησιμοποιεῖται κανονικὸ κονίαμα ἀπὸ ἀσβέστη καὶ ἄμμο. Τὰ θεμέλια ὅμως ἀκόμα καὶ σήμερα κατασκευάζονται καὶ στὰ πιὸ ἀξιόλογα κτήρια πολὺ κακότεχνα μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ λασποκονίαμα, ἐνῶ ταυτοχρόνως στενεύουν ὅσο βαθύτερα πηγαίνουν, καὶ μάλιστα ἔτσι ὥστε συχνὰ κάτω χαμηλὰ νὰ εἶναι 8 ἕως 9 δακτύλους πιὸ στενὰ ἀπ' ὅ,τι ἐπάνω. Ἐπειδὴ τὸ σκάμμα ἔχει καὶ αὐτὸ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς εὖρος μὲ τὴ λιθοδομή, πετοῦν ἀπλῶς τὶς πέτρες καὶ τὴ λάσπη μέσα καὶ μόλις φθάσουν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἀρχίζουν νὰ κτίζουν κανονικὰ μὲ ἀλφάδι, νὰ πελεκοῦν πιὸ προσεκτικὰ τὴν πέτρα καὶ νὰ κτίζουν καλὰ ἀρμολογημένη λιθοδομή. Παρὰ τὴν ἐπιπολαιότητα καὶ κακοτεχνία μὲ τὴν ὁποία κατασκευάζουν τὰ θεμέλια, δὲν παρατηροῦνται βλαβερῆς ἐπιπτώσεις στὴν ἀνωδομή, πράγμα πού ὀφείλεται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνο στὸ γεγονός πὼς τὸ ἔδαφος δὲν ἔχει τὴν ὑγρασία τοῦ δικοῦ μας [στὴ Γερμανία].

Στὴν τωρινὴ παλαιὰ πόλη τῆς Ἀθήνας, ἰδίως στὸ τμήμα πρὸς τὴν Ἀκρόπολη, τὰ θεμέ-

74. Ἡ χρῆση χῶματος ἀνεμεμιγμένου μὲ ἀσβέστη ἢ καὶ δίχως καθόλου ἀσβέστη ὡς κονιάματος γιὰ τὴν κατασκευὴ λιθοδομῶν, παρέμεινε – ἰδίως στὴν ἐπαρχία – ἢ κατ' ἐξοχίαν μέθοδος καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνος. Ἀσφαλῶς οἱ λόγοι γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς τεχνικῆς ἦταν κυρίως οἰκονομικοί, διότι τὰ κανονικὰ ἀσβεστοκονιάματα ἦταν γνωστά, ὅπως ἄλλωστε γνωστά ἦταν καὶ τὰ ἀναμεμιγμένα μὲ τρίμματα ὀπτῆς γῆς καὶ μὲ θηραϊκὴ γῆ (ποζολάνη) σκληρὰ ὑδραυλικὰ κονιάματα τῶν Ρωμαίων καὶ Βυζαντινῶν. Ἐπίσης πρέ-

πει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ πηλὸς πού χρησιμοποιεῖται στὸ λασποκονίαμα ὅταν εἶναι ὑγρὸς ἔχει καλὴ πρόσφυση καὶ ἐνδείκνυται γιὰ τὴ συναρμογὴ ἀργῶν λίθων. Μάλιστα, ὅταν οἱ λίθινοι αὐτοὶ τοῖχοι εἶναι ἐπιχρισμένοι ἐξωτερικὰ μὲ ἀνθεκτικὸ ἀσβεστοκονίαμα, παραμένουν πολὺ στέρεοι καί, ἐπειδὴ τὸ λασποκονίαμα εἶναι μαλακό, παραμορφώνονται δίχως νὰ καταρρέουν, πράγμα πού τοὺς καθιστᾷ ἰδιαίτερα ἐνδεδειγμένους γιὰ σεισμογενεῖς περιοχές.

λια πρέπει να έχουν συχνά βάθος μέχρι έξι μέτρα, επειδή το έδαφος εκεί αποτελείται μόνο από επιχώσεις και προσχώσεις· ακόμα και τότε όμως δεν βρίσκει κανείς συχνά το φυσικό έδαφος, γι' αυτό οι κτίστες στρώνουν ένα πλέγμα, ρίχνουν δηλαδή άτακτα το ένα πλάι στο άλλο δοκάρια από ξύλο έλάτου ή καστανιάς μήκους 3 έως 4 μέτρων και πάχους 10 έως 15 εκατοστών ασύνδετα μεταξύ τους ή το πολύ βάζοντας πάνω τους μερικούς κάθετους συνδετήρες, που τους καρφώνουν με σιδερένια καρφιά πάνω στα έπιμήκη δοκάρια. Στη νέα πόλη βρίσκει κανείς εύκολα το φυσικό έδαφος, είτε βράχο, στον όποιο ωστόσο δεν πρέπει να έχει κανείς πάντα έμπιστοσύνη, γιατί συχνά δεν είναι συμπαγής, είτε ένα στρώμα κροκαλοπαγές τόσο γερό, ώστε μπορεί να κτίσει κανείς πάνω του με ασφάλεια ακόμη και τα μεγαλύτερα κτήρια.

Σε μερικά σπίτια ο βράχος είναι στην επιφάνεια, και τότε για τα σκάμματα των θεμελίων πρέπει να ανατιναχθεί σε ίκανό βάθος, ώστε να φύγουν τα διαβρωμένα τμήματά του και να αναφανεί το στέρεο πέτρωμα.

Θα φανταζόταν κανείς πώς με τόσο βαθιά θεμέλια στην παλαιά πόλη θα έπρεπε να υπάρχει σε κάθε σπίτι και υπόγειο, αλλά δεν είναι έτσι· σχεδόν κανένα από τα σπίτια που κτίστηκαν στην περίοδο 1834-1837 δεν έχει υπόγειο, τα υπόγεια άρχισαν να τα κτίζουν αργότερα, μιμούμενοι τους ξένους αρχιτέκτονες που είχαν κατασκευάσει υπόγεια, αλλά πάντα μόνο στα σημαντικά κτήρια. Τα υπόγεια επειδή δεν είναι πολύ βαθιά, χρησιμοποιούνται και για κατοικία. Σπάνια ωστόσο είναι θολωτά, συνήθως σκεπάζονται μόνο με δοκούς. Τα ανάκτορα έχουν ευρύχωρα θολωτά υπόγεια κατασκευασμένα με πελεκητή πέτρα από Γερμανούς τεχνίτες με όλους τους κανόνες της τέχνης, αλλά και πολλά άλλα θολωτά δωμάτια όλων των κατασκευαστικών τύπων στο ισόγειο. Θολωτά υπόγεια έχουν επίσης το πανεπιστήμιο, το στρατιωτικό και το πολιτικό νοσοκομείο, καθώς και μερικά ιδιωτικά κτήρια. Οι θόλοι αυτοί είναι κατασκευασμένοι είτε από οπτόπλινθους είτε από γκρίζο ασβεστόλιθο 'Υμηττού πάχους 5 έως 12 εκατοστών. Σ' αυτά τα ιδιωτικά κτήρια κατασκευάζονται μόνο άπλοι ήμικυλινδρικοί θόλοι. Πιο καλλιτεχνικούς τύπους θόλων οι Έλληνες κτίστες δεν μπορούν ακόμα να κατασκευάσουν, και μόνο σπανίως βλέπεις κανέναν χαμηλό θολίσκο που τον έχουν όμως κατασκευάσει ξένα χέρια. 'Ο Έλληνας ξέρει μόνο τους άπλους ήμικυλινδρικούς θόλους⁷⁵. Σταυροθόλια υπάρχουν μόνο στα ανάκτορα και μικροί τροῦλοι σε κτήρια από την εποχή της Τουρκοκρατίας, π.χ. σε ένα τούρκικο σχολείο [στον Μεντρεσέ, δηλαδή στο 'Ιεροδιδασκαλείο] που μετετράπη σε φυλακή, σε δύο τζαμιά και σε μερικά θερμά λουτρά· οι τροῦλοι όμως αυτοί δεν ξεπερνούν σε διάμετρο

75. Ήμικυλινδρικοί θόλοι και τροῦλοι, καθώς επίσης και τα λεγόμενα «λοφία» (δηλ. τα σφαιρικά τρίγωνα που στηρίζουν τους τροῦλους των εκκλησιῶν) είναι τα μόνα είδη θόλων που κατασκευάζονταν στην Ελλάδα (ἀνήκουν στη ρωμαϊκή και βυζαντινή παράδοση). Οι χαμηλοί σκαφοειδείς θόλοι, που ἀπαντοῦν ιδίως στα νησιά, είναι ἐνε-

τικῆς προέλευσης. Τα ποικιλόμορφα ὀξυκόρυφα σταυροθόλια είναι προϊόν της γοθτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς και είναι ξένα πρὸς τὴν ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση. Αὐτὸ ὁ Στάουφερτ φαίνεται νὰ τὸ ἀγνοεῖ ὅταν ἐρμηνεύει τὴν ἀπουσία τέτοιων θόλων ὡς καθυστέρηση.

Τὸ πυργόσπιτο τοῦ στρατηγοῦ Church στὴν Πλάκα. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα προεπαναστατικὰ κτήρια πὸν διατηροῦνται ἀκόμη σήμερα στὴν παλαιὰ πόλη.

τὰ 6 ἕως 8 μέτρα. Ἐξωτερικὰ εἶναι κεραμοσκεπεῖς. Στὸς τρούλους τῶν ἐκκλησιῶν ἀναφερθήκαμε ἤδη.

Ὅταν στὰ κοινὰ σπίτια τῆς παλαιᾶς πόλης τῆς Ἀθήνας κατασκευάζονται ὑπόγεια, σκεπάζονται συνήθως μόνο μὲ δοκάρια, χωρὶς νὰ γεμίζονται τὰ κενὰ μεταξύ τους, καὶ ἀπὸ πάνω μπαίνουν τὰ λεπτὰ σανίδια τοῦ πατώματος. Ἔτσι οἱ κατοικίες πάνω ἀπὸ τέτοια ὑπόγεια εἶναι πολὺ ἀνθυγιεινές, ἐπειδὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀναθυμιάσεις πὸν ἐκπέμπουν ἀπὸ κάτω οἱ πάντα ἄστροτοι καὶ ζοφεροὶ αὐτοὶ χώροι, τὰ πατώματα εἶναι διαρκῶς κρῦα καὶ ὑγρὰ.

Ὅταν τὰ θεμέλια φθάνουν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἀρχίζει ἡ κατασκευὴ μᾶς πῶ ἀνθεκτικῆς τοιχοποιίας, ἀλλὰ ἐπειδὴ τὰ τοῦβλα εἶναι πανάκριβα, χρησιμοποιοῦνται ἀπελέκητοι λίθοι, πὸν δὲν ἔχεις ὅμως νὰ προσάψεις τίποτε στὴν ἀρμολόγησή τους. Στὰ σημαντικότερα διώροφα κτήρια, δηλαδὴ μὲ ἰσόγειο καὶ ἓναν ὄροφο (τριώροφα κτήρια ὑπάρχουν μόνο 3 ἢ 4 στὴν Ἀθήνα), στὸ ἰσόγειο οἱ περιμετρικοὶ καὶ οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι εἶναι συμπαγεῖς, στὸν ὄροφο ὅμως συμπαγεῖς εἶναι μόνο οἱ περιμετρικοί, ἐνῶ οἱ διαχωριστικοὶ κατασκευάζονται ἀπὸ ξύλινα πλέγματα γεμισμένα μὲ μικρὲς ἀπελέκητες πέτρες ἢ μὲ καρ-

φωμένες πήχεις καὶ στὶς δύο πλευρὲς πὸν σοβατίζονται [μπαγδαντί], ὁπότε μέσα εἶναι κούφιοι καὶ κατάλληλοι γιὰ νὰ κατοικοῦν παράσιτα. Στὰ μικρότερα κτήρια κατασκευάζουν τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους καὶ τῶν δύο ὀρόφων συμπαγεῖς, ὅλους τοὺς διαχωριστικούς ὅμως, παρ' ὅτι ἓνα τετραγωνικὸ μέτρο ξύλινου τοίχου κοστίζει στὴν Ἀθήνα ὅσο καὶ ἓνα τετραγωνικὸ λιθοδομῆς, ἀπὸ ξύλο, κυρίως γιὰ ἐξοικονόμηση χώρου, ἐπειδὴ τὰ οἰκόπεδα εἶναι πολὺ ἀκριβά.

Αὐτοὶ οἱ ξύλινοι τοῖχοι ὅμως δὲν συνδέονται διόλου μὲ τοὺς κυρίως τοίχους, ἀπλῶς ἀκουμποῦν σ' αὐτοὺς καὶ διατάσσονται πάνω ἀπὸ τὶς δοκοὺς τοῦ ὀρόφου, κατανέμονται δὲ μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε στὸν δεύτερο ὄροφο νὰ ὑπάρχουν συχνὰ 6 ἕως 7 τοῖχοι πάνω ἀπὸ ἓνα μόνο χωρὸ στὸ ἰσόγειο (συνήθως ἀποθήκη κάποιου ἐμπορικοῦ). Οἱ ξύλινοι τοῖχοι τοῦ ἄνω ὀρόφου στηρίζονται μόνο πάνω σὲ ἀπλὰ δοκάρια ὑποστήριξης καὶ ἀπλῶς καρφώνονται· οἱ ὀρθοστάτες ἀκουμποῦν χωρὶς συναρμογὴ πάνω στὶς δοκοὺς, τὰ κλειδιά καὶ οἱ ἀμείβοντες χωρὶς συναρμογὴ στοὺς ὀρθοστάτες καὶ συνδέονται μὲ ἓνα πλῆθος σιδερένια καρφιά. Δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου ἀπορίας ἄξιον πὸν συχνὰ κάθονται αὐτοὶ οἱ τοῖχοι, κάνουν κοιλιά, ἀποκτοῦν ρωγμὲς καί, καθὼς ὑποχωροῦν καὶ τὰ δοκάρια πὸν δὲν ἔχουν γερὰ ὑποστυλώματα, τὰ πατώματα εἶναι τελείως ἀνώμαλα. Ἐπειδὴ κατὰ τὴν κατασκευὴ

τοῦ κτηρίου τῶν ἀνακτόρων ἀλλὰ καὶ ἄλλων δημοσίων κτηρίων οἱ ξύλινοι τοῖχοι ἔχουν συνδεθεῖ κανονικά, ἄρχισαν νὰ τοὺς μιμοῦνται καὶ στὰ πιὸ ἀξιόλογα ἑλληνικὰ σπίτια, ἀλλὰ ὄχι ἀκόμα τέλεια.

Ἐξ αἰτίας τῆς εὐκόλου κατασκευῆς των, οἱ ἀκμὲς τῶν τοίχων, τῶν θυρῶν καὶ τῶν παραθύρων διαμορφώνονται μὲ μία ἄσπρη πολὺ μαλακὴ πέτρα (μάργα) ἀπὸ τὴ νῆσο Κίμωλο ἢ μὲ μία πιὸ στερεὴ πέτρα ἀπὸ τὴν Αἴγινα, πού ὅμως δὲν συγκρατεῖ τὸν σοβὰ γιὰτὶ περιέχει ἄλατα θαλάσσης· προσφάτως γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν παραθύρων καὶ τῶν θυρῶν χρησιμοποιοῦνται ἐπίσης ὀπτόπλινθοι, τὸ συνηθέστερο ὅμως εἶναι νὰ ἐνθέτουν ξύλινους τάκους στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς τοιχοποιίας πού πάνω τους στερεώνουν ἔπειτα πόρτες, παράθυρα καὶ σκοῦρα ἢ περσίδες.

Στὴν Ἀθήνα, μὲ ἐξαίρεση τὰ πολὺ μεγάλα ἰδιωτικὰ κτήρια, στὴν ὑπόλοιπη ὅμως Ἑλλάδα παντοῦ, οἱ κτίστες ἔχουν τὴ συνήθεια στὶς ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων καὶ σὲ ὅλη τὴν περίμετρο τοῦ κτηρίου νὰ ἐνθέτουν ὀριζόντια δοκάρια πάχους 10 ἑκατοστῶν ἢ καὶ λιγότερο, ἀπὸ ξύλο εἴτε καστανιάς εἴτε πεύκου, πού ἀπέχουν μεταξύ τους 1.5 μέτρο καὶ στερεώνονται πάνω στὸν τοῖχο ἀπλῶς μὲ ἐγκάρσιους ξύλινους στρωτῆρες πού καρφώνονται μὲ σιδερένια καρφιά. Σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τῶν Ἑλλήνων οἰκοδόμων, τὰ ξύλα αὐτὰ ἔχουν σκοπὸ τὴν προστασία ἀπὸ τὶς ὀλέθριες ἐπιπτώσεις τῶν σεισμῶν, δηλαδὴ τὴν κατάρρευση τῶν τοίχων, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα ἔχουν· διότι, ὅπως εἶναι φυσικό, τὰ ξύλα σαπίζουν εὐκόλα, ἐπομένως ἀποδυναμώνουν σοβαρὰ τοὺς τοίχους καὶ τοὺς μοιράζουν σὲ κομμάτια. Βλέπει κανεὶς πολλοὺς τέτοιους παλαιοὺς τοίχους, ὅπου τὰ ξύλα ἔχουν σαπίσει καὶ πέσει, καὶ στὴ θέση τους χαίνει κενό⁷⁶.

Ἡ πεποίθηση ὅμως τῆς χρησιμότητος αὐτῆς τῆς κατασκευῆς εἶναι τόσο βαθιὰ ριζωμένη πού ἐφαρμόζεται ἀκόμα καὶ στοὺς πιὸ γεροὺς πέτρινους τοίχους, καὶ μόνο στὸν Πειραιὰ καὶ στὴν Ἀθήνα στὰ μεγαλύτερα κτήρια κατορθώνει κανεὶς νὰ ἀποτρέψει αὐτὴ τὴν ἀνοησία, ἐὰν ἔχει τὴν τύχη νὰ βρεῖ ἕναν ἰδιοκτήτη πού ἀγνοεῖ τὴν καχυποψία τῶν μαστόρων ἀπέναντι στὶς «βραυαρέζικες καινοτομίες». Συνήθως ὅμως οἱ ἰδιοκτῆτες ἐμπιστεύονται τοὺς ἐπιτοπίους μάστορες περισσότερο ἀπὸ τοὺς ξένους ἀρχιτέκτονες⁷⁷.

Ὡστόσο μὲ τὴν ἀνέγερση τῶν ἀνακτόρων καὶ ἄλλων δημοσίων ἀλλὰ καὶ μερικῶν ἰδιω-

76. Οἱ ἔνθετες στοὺς λίθινους τοίχους ξύλινες δοκοὶ πού περιγράφονται ἐδῶ ἦταν πράγματι μία ἔξοχη, δοκιμασμένη ἀντισεισμικὴ προστασία, διότι προσέδιδαν στὴν τοιχοποιία συνοχὴ καὶ συγχρόνως ἐλαστικότητα. Ἐφ' ὅσον ἡ τοιχοποιία ἔχει σωστά στεγανοποιημένους ἄρμους ἢ εἶναι ἐπιχρισμένη ἐξωτερικά, τὰ ξύλα δὲν σαπίζουν. Ἐδῶ βλέπουμε καὶ πάλι τὴν ἀδυναμία τοῦ Στάουφερτ νὰ κατανοήσει ἕναν ἄγνωστο σὲ αὐτὸν κατασκευαστικὸ τρόπο.

77. Τὸ ἐπιχειρηματικὸ καὶ αὐτοσχεδιαστικὸ πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων, καθὼς καὶ ἡ ἱστορικὰ

ἐδραιωμένη καχυποψία τους ἀπέναντι τοῦ κύρους καὶ τὴν αὐθεντία (εἴτε τοῦ κράτους εἴτε τῶν ἐπιστημόνων), συνεπάγονται τὴν ἐμπιστοσύνη τους στοὺς «ἐπιτόπιους μάστορες» μᾶλλον παρὰ στοὺς «ξένους ἀρχιτέκτονες». Καὶ σήμερον στὴν ἐπαρχία προτιμῶνται ὑπομηχανικοὶ, οἰκοδόμοι καὶ ἐμπειροτέχνες ἀντὶ τοῦ πτυχιούχου ἀρχιτέκτονος. Διότι ὁ ἰδιοκτήτης ἔχει τὴν πεποίθηση πὼς μὲ αὐτὴ τὴν ἐπιλογή δὲν θὰ ἀναγκασθεῖ νὰ ὑποκύψει στὶς ἐπιλογὲς τοῦ εἰδικοῦ. Ἀντίθετα, ὁ Στάουφερτ καὶ ἐδῶ βλέπει καθυστέρηση τῆς ἑλληνικῆς νοοτροπίας καὶ ξενοφοβία.

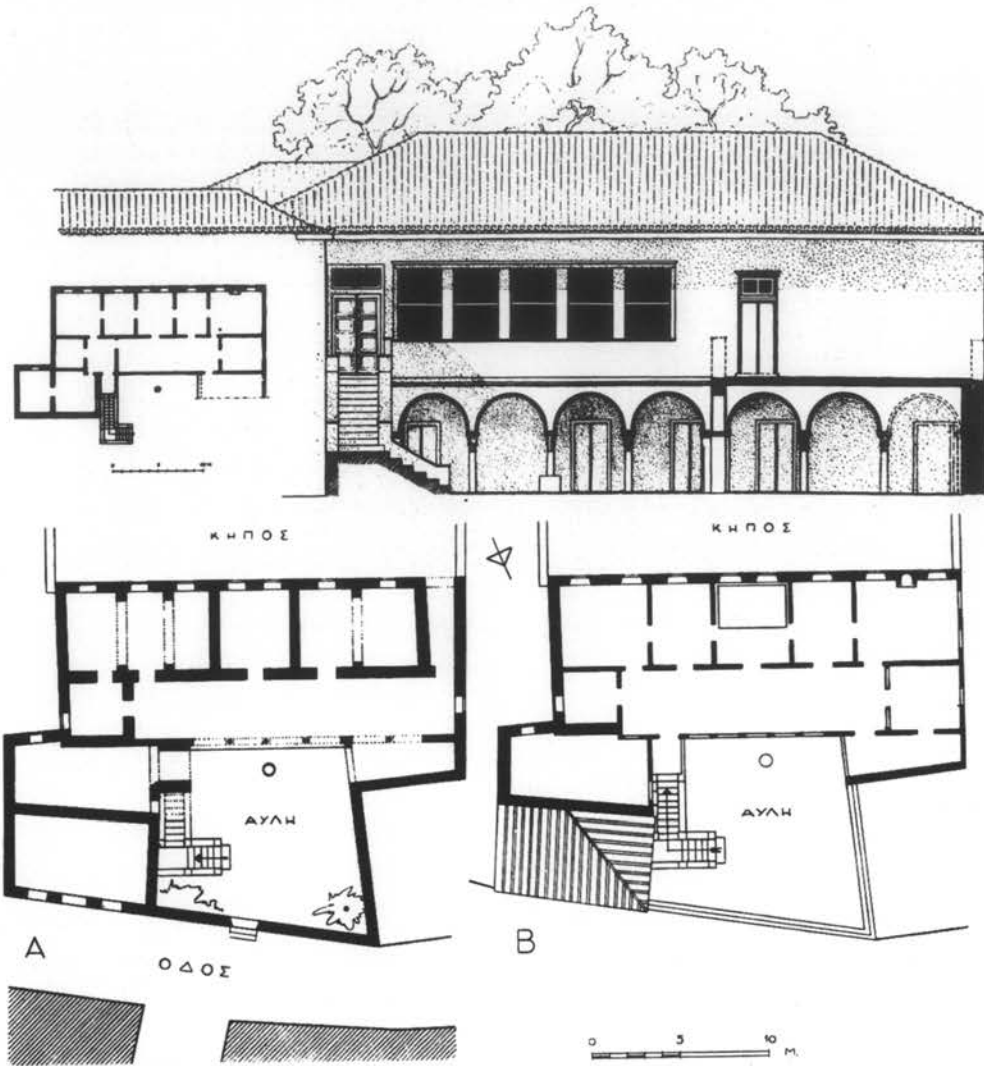
τικῶν κτηρίων κατασκευασμένων ἀπὸ Γερμανοὺς ἀρχιτέκτονες μερικοὶ Ἑλληνες τεχνίτες ἔμαθαν πολλά, οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν κτηρίων ἀρχίζουν νὰ καταλαβαίνουν ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο καὶ ὅτι τοὺς συμφέρει νὰ κτίζουν πιὸ στερεὰ κτήρια, καὶ γι' αὐτὸ βλέπει κανεὶς, παρ' ὅτι ἀπομένει νὰ γίνουν ἀκόμα πολλά, μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα στὰ κτήρια πού οἰκοδομοῦνται τώρα καὶ σὲ ἐκεῖνα πού κτίσθηκαν σὲ προηγούμενες περιόδους, ἰδίως μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1834 καὶ 1835.

Στὰ συνηθισμένα οἰκήματα δὲν ὑπάρχουν οὔτε γείσα προσόψεως οὔτε ἄλλα γείσα στέγης, ἀπλῶς ἡ στέγη προεξέχει 6 ἕως 12 δακτύλους ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους χωρὶς καμία ἐπέκταση. Στὰ λιγότερο εὐτελῆ κτήρια κατασκευάζουν τὰ γείσα τῆς στέγης ἀπὸ ξύλο, τὰ ἐπιχρῶν με κόνιαμα ἀνακατεμένο με τρίχες [κατοίκας], τὰ διαμορφώνουν (παλαιότερα πάντα ἀλλὰ καὶ τώρα συχνὰ) με ἰδιόμορφες διατομὲς καὶ συχνὰ ζωγραφίζουν πάνω τους ἐντελῶς ἀταίριαστα πράγματα, π.χ. τοπία καὶ θαλασσογραφίες, καμηλές, λιοντάρια καὶ τίγρεις, γάτες καὶ ψάρια, φοινικιές κλπ. Τὸ ἐπίχρισμα σ' αὐτὰ τὰ γείσα διατηρεῖται κατὰ κανόνα μόνο λίγα χρόνια, ἔπειτα πέφτει, γιατί ἔχει διαστρωθεῖ ἀπ' εὐθείας πάνω στοὺς ξύλινους πῆχες πού σχηματίζουν τὴ διατομὴ τοῦ γείσου, τὸ ὁποῖο συνήθως εἶναι ἓνα τεράστιο κοῖλο κυμάτιο, πού σύντομα τὸ διαπερνᾷ ἡ ὑγρασία ἀπὸ τὴν τελευταία σειρὰ τῶν κεραμιδιῶν καὶ ἔτσι σαπίζει. Ἐπίσης ἐπενδύουν τὰ γείσα με πλανισμένες σανίδες καὶ τὶς βάφουν. Αὐτὴ ἡ μέθοδος εἶναι προτιμότερη ἀπὸ τὴν προηγούμενη, δεδομένου ὅτι σπάνια ξεσποῦν πυρκαγιές.

Στὰ μεγαλύτερα καὶ καλύτερα ἰδιωτικὰ κτίσματα τελείως πρόσφατα κατασκευάζουν ὀριζόντια γείσα ἀπὸ μαργαῖκό ἀσβεστόλιθο τῆς Αἴγινας, πού ἐμβαπτίζουν σὲ καυτό λάδι, διότι ὅπως προαναφέρθη δὲν κρατοῦν εὐκολὰ τὸ ἐπίχρισμα. Σὲ ἄλλα σπίτια κατασκευάζουν ὀριζόντια γείσα ἀπὸ τηνιακὸ σχιστόλιθο καὶ ὀπτοπλίνθους· καὶ ἐπειδὴ οἱ σχιστόλιθοι μπορεῖ νὰ ἔχουν πολὺ μεγάλο μῆκος, εἶναι σὲ θέση νὰ κατασκευάσουν γείσα πού προεξέχουν πολὺ. Οἱ σχιστολιθικὲς πλάκες με τὴν ἄγρια ἐπιφάνεια, πού σχηματίζουν τὴν ὀριζόντια προεκβολή, συγκρατοῦν πολὺ καλὰ τὸ ἐπίχρισμα. Ὑπάρχει ἓνα κτήριο με τέτοιο γείσο, κατασκευασμένο πρὶν ἀπὸ δέκα χρόνια, πού τὸ ἐπίχρισμά του δὲν ἔχει πάθει ἀκόμα τὸ παραμικρό. Ἀκόμα καὶ στὰ καλύτερα κτήρια βλέπει κανεὶς σήμερα κομπὰ ξύλινα γείσα με προμόχθους καὶ κονσόλες πού βάφονται με ἐλαιόχρωμα. Ὅταν οἱ περιμετρικὲς ζῶνες, οἱ ἐπιστέψεις καὶ τὰ πλαίσια τῶν παραθύρων δὲν γίνονται ἀπὸ ξύλο, τότε, ἐπειδὴ δὲν προεξέχουν πολὺ, κατασκευάζονται κατὰ κανόνα ἀπὸ ἐπίχρισμα χωρὶς κτιστὸ ὑπόβαθρο, πολλὰ παράθυρα ὁμως μένουν χωρὶς πλαίσια γιατί πολὺ σύντομα καταστρέφονται ἀπὸ τὶς περσίδες καὶ τὰ σκοῦρα πού ἀνοίγουν πρὸς τὰ ἔξω καὶ πού ὑπάρχουν σχεδὸν σ' ὅλα τὰ σπίτια ἀναγκαστικὰ λόγω τῆς μακρᾶς ἡλιοφάνειας.

Τὸ ἐπίχρισμα τῶν ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν τοίχων μπαίνει κατὰ κανόνα χωρὶς ὀδηγούς με ἐλεύθερο χέρι καὶ τὸ ὑλικὸ πού χρησιμοποιεῖται ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀσβέστη ἀνακατεμένο με τρίχες [κατοίκας] καὶ μαλλὶ προβάτου χωρὶς τὴν προσθήκη ἄμμου. Ὑπάρχουν νεότερα σπίτια ἐπιχρισμένα με κόνιαμα ἀσβέστη καὶ ἄμμου· γύψινα κοσμήματα ἀπαντῶνται συχνὰ καὶ στίς προσόψεις, ἀλλὰ οἱ τεχνίτες πού τὰ κατασκευάζουν ἔχουν ἀκόμα πολὺ περιορισμένη καλαισθησία.

Τὰ καλύτερα κτήρια στὴν Ἀθήνα τὰ βάφουν με ἀπαλὲς κίτρινες, κόκκινες καὶ γαλάζιες ἀποχρώσεις· οἱ ἰδιοκτῆτες ὁμως τῶν ταπεινῶν σπιτιῶν προτιμοῦν νὰ τὰ βάφουν κάτα-

Πρόσοψη και κατόψεις τῆς οἰκίας τῶν Μπενιζέλων ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Πλάκα. Τὸ κτίσμα ἔχει ἀνεγερθεῖ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας.

σπρα, με ἀποτέλεσμα νὰ σὲ τυφλώνουν, ἔτσι ἔντονο πὺ εἶναι τὸ φῶς τοῦ ἡλίου ἐδῶ⁷⁸.

Ὅσον ἀφορᾷ ἐν γένει τὴν ἐμφάνιση τῶν ὄψεων, ὑπάρχουν κτίσματα πὺ εἶναι μὲν ἀπλούστατα ἀλλὰ ἔχουν ἀρμονικὲς ἀναλογίες καὶ ἔχουν εὐχάριστη ἐμφάνιση ἄλλα, με τὰ δυσανάλογα γείσα καὶ τὰ στολίδια πὺ τοὺς ἔχουν κολλήσει, κάνουν ἀπαίσια ἐντύπωση,

78. Τὸ ἀσβέστομα τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων πὺ καλύπτει με τὴ λευκότητά του ἐκ παραδόσεως στὴν Ἑλλάδα – ὅπως ἄλλωστε καὶ παντοῦ στὴν περιοχή τῆς Μεσογείου – τὰ κτήρια, ἐνοχλεῖ τὸν Στά-

ουφερτ διότι «σὲ τυφλώνει». Ὁ Στάουφερτ ἐδῶ παραβλέπει τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀσβεστομένοι τοῖχοι ἀντανაკλοῦν τὸν ἡλιο καὶ ὅτι πρόκειται γιὰ παμπάλαιη, δοκιμασμένη μέθοδο θερμομόνωσης.

Γενική άποψη τής οικίας τών Μπενιζέλων.

ή όποία θά άπεφεύγετο εάν είχε προτιμηθεί και έδω ή άπλότητα. Τά περισσότερα κτήρια τής Άθήνας όμως δέν έχουν ώραιες αναλογίες.

Άπό Γερμανούς άρχιτέκτονες, όπως συγκεκριμένα άπό τόν Theophil Hansen, έχουν κατασκευασθεί όρισμένα ιδιωτικά κτήρια με ώραιες όψεις και άρμονικές αναλογίες, πού σύντομα βρήκαν μιμητές. Έπειδή όμως οί μιμήσεις αυτές δέν άποτελοούν συνθέσεις άρχιτεκτόνων αλλά Έλλήνων μαστόρων, προέκυψαν άναγκαστικά τελείως άσύμφωνες αναλογίες. Σέ έναν οίκοδομικό κανονισμό πού έξεδόθη τό 1836 προβλέπεται ή ύποβολή στόν άρχιτέκτονα τού δήμου πρός έγκριση άρχιτεκτονικών σχεδίων, ιδίως τών όψεων επί τών κυρίων όδών, τών κτηρίων πού πρόκειται νά άνεγερθοούν, αλλά ούτε και μ' αυτό τό διάταγμα κατορθώθηκε τίποτε⁷⁹.

Όταν υπέβαλλε κανείς αίτηση για οίκοδομική άδεια, ή άρχή άπαιτούσε τό προβλεπόμενο άπό τόν νόμο σχέδιο. Όρισμένοι θεωροΰσαν πώς τό έκανε αυτό για νά τούς ταλαιπωρήσει ή πώς ήταν ένα πρόσχημα για νά δωροδοκηθεί, ενώ άλλοι έρμήνευαν αυτή τήν έπιμονή τήρησης τού νόμου ως προσπάθεια τής ύπηρεσίας νά δώσει τις δουλειές σέ άλλους άρχιτέκτονες, άπό τούς όποιους μετά έπαιρνε προμήθεια. Σχεδόν πάντα υπεβάλλοντο σχέδια τών έμπειροτεχνών μαστόρων, πού δέν γνώριζαν διόλου αυτή τήν τέχνη [τής

79. Τό διάταγμα αυτό τής 9/21 Άπριλίου 1836 «περί έφαρμογής τού σχεδίου πόλεως τών Άθηνών» στό άρθρο 6 προβλέπει όντως πώς τά κτήρια αυτών τών όδών είναι ύποχρεωτικά διώροφα (ισόγειο και όροφος), πώς διατάσσονται κατά τό

συνεχές σύστημα δόμησης και πώς σχέδιά τους υποβάλλονται για γνωμοδότηση στόν άρχιτέκτονα τού δήμου και στή συνέχεια ελέγχονται και έγκρίνονται άπό τόν νομομηχανικό.

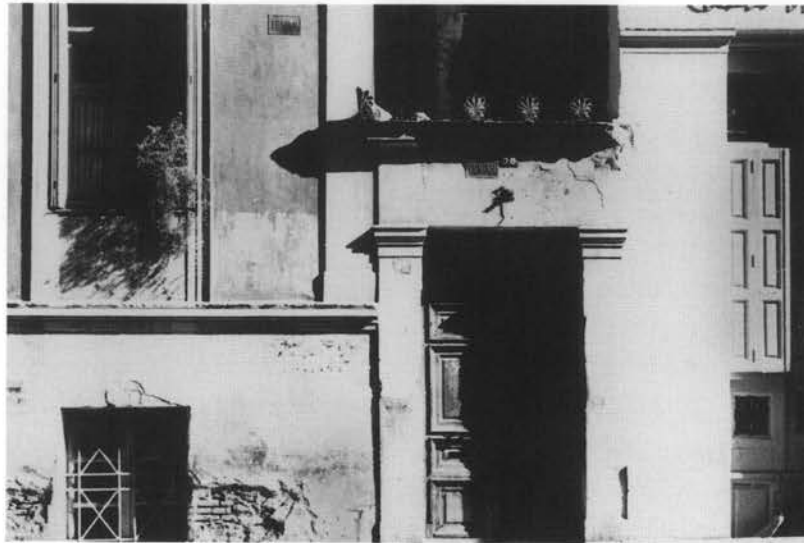
ἀρχιτεκτονικῆς], καὶ ὅταν πετύχαινε κανεὶς νὰ πάρει ἓνα σχέδιο φιλοτεχνημένο ἀπὸ ἀρχιτέκτονα, ἦταν βέβαιο ὅτι τὸ κτήριο δὲν θὰ ἐκτίζετο συμφώνως μ' αὐτὸ καὶ ὅτι εἶχε ἀπλῶς ὑποβληθεῖ γιὰ νὰ μὴν καθυστερήσει ἡ ἔκδοσις τῆς ἀδείας. Δὲν ἔχει ἀνεγερθεῖ ποτὲ κτήριο σύμφωνα μὲ τὸ ἐγκεκριμένο σχέδιό του, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ κατάστασις εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ὄχι μόνον γιὰ τοὺς λόγους ποὺ προαναφέρθησαν ἀλλὰ γιὰτὶ οἱ Ἕλληνες θεωροῦν γενικὰ πὼς εἶναι γελοῖο καὶ δεσποτικὸ νὰ θέλει ἡ κυβέρνησις νὰ ὑπαγορεύσει στὸν πολίτη τὴν ὄψιν τοῦ σπιτιοῦ του, λὲς καὶ ὁ ἴδιος δὲν μπορεῖ νὰ τὴ διαμορφώσει συμφώνως μὲ τὸ αἰσθητήριό του, ὅπως παραγγέλλει καὶ τὰ ροῦχα του⁸⁰. Ὁ εἰδήμων τῆς τέχνης ἐπομένως δὲν πρέπει νὰ ἀπορεῖ ὅταν ἐπισκέπτεται τὴν Ἀθήνα καὶ βλέπει τόσες παραβιάσεις τῆς εὐρυθμίας καὶ τῆς συμμετρίας.

Τὰ συνηθέστερα ἑλληνικὰ σπίτια δὲν ἔχουν σχεδὸν καθόλου ἐσωτερικὴ διαρρύθμισις. Ὅταν κτισθοῦν οἱ τέσσαρις ἐξωτερικοὶ τοῖχοι, τοποθετηθοῦν ἡ στέγη, οἱ θύρες καὶ τὰ παράθυρα, ἐπιχρισθοῦν ἀπ' ἔξω καὶ ἀπὸ μέσα οἱ τοῖχοι καὶ τέλος ἀποκτήσουν τὴ λαμπερὴ λευκότητά τοῦ ἀσβεστόματος, τὸ σπίτι εἶναι ἕτοιμο. Ἐπίσης τὸ σπίτι κατὰ κανόνα δὲν ἔχει ξύλινο πάτωμα ἢ πλακόστρωση. Τὸ δάπεδο κατασκευάζεται μὲ πατημένο χῶμα ἢ πηλὸ καὶ γιὰ τὴν εὐχάριστη διαμονὴ τοῦ οἰκοδεσπότη σὲ ἓνα μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου ἀπλώνεται ἓνα χαλὶ πάνω στὸ ὁποῖο κάθεται καὶ γευματίζει μὲ τὴν οἰκογένειά του καὶ ἐπίσης κοιμᾶται, ἐνῶ ἐκεῖ κοντά, εἴτε σὲ ἓναν λάκκο στὸ ἴδιο τὸ δάπεδο εἴτε σὲ μία βᾶσις ἀπὸ τοῦβλα, σπινθηροβολεῖ μία μεγάλη φωτιά ποὺ σκορπίζει ζεστασιά καὶ φῶς· πολλὰ ὅμως ἀπὸ αὐτὰ τὰ σπίτια ἔχουν καὶ ἐστῖες. Ἐπίσης σὲ ἓνα τμήμα τοῦ χώρου μέσα στοὺς τέσσαρις τοίχους προσαρτοῦν ἓνα εἶδος κλειστοῦ ἐξώστη κατασκευασμένου ἀπὸ σανίδες, στὸν ὁποῖο ἀνεβαίνει ἀπὸ μία σκάλα ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 4-5 βαθμίδες καὶ ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ κατάλυμα ὁλόκληρης τῆς οἰκογένειας. Ὁ καπνὸς διοχετεύεται πρὸς τὰ ἔξω μέσα ἀπὸ τὴ στέγη καὶ τὰ ἀνοίγματα τῆς θύρας καὶ τῶν παραθύρων.

Σ' αὐτὰ τὰ σπίτια εἶναι ἄγνωστοι οἱ ὑαλοπίνακες στὰ παράθυρα, καὶ γενικὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1833 δὲν ἔβλεπες ὑαλοπίνακες οὔτε καν στὰ σπίτια τῶν ἀρχόντων. Ὅταν ὁ κυβερνήτης Καποδίστριας ἦλθε εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς κυβερνήτης τῆς χώρας καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ καλύτερον σπίτι τοῦ Πόρου, χρειάσθηκε νὰ κλειστοῦν τὰ παράθυρα τῆς κατοικίας μὲ πανιά γιὰ νὰ μὴν μπαίνει μέσα ὁ ἀέρας καὶ ἡ βροχὴ καὶ νὰ μπορεῖ νὰ ἐργάζεται. Τὰ ἀνοίγματα τῶν παραθύρων κλείνουν μόνον μὲ ξύλινα σκοῦρα ποὺ ἀνοίγουν πρὸς τὰ μέσα καὶ ἀσφαλίζονται μὲ σιδερένιες μπάρες στερεωμέναι στὸν τοῖχον· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰς θύρας, οἱ ὁποῖαι κατὰ κανόνα ἔχουν μόνον μία λαβὴ καὶ μόνον σπάνια ἓναν ἐντελῶς ἀτε-

80. Μὲ τὴ σκωπτικὴ αὐτὴ διατύπωση ὁ Στάουφερτ ἐκφράζει τὴν ἀγανάκτησιν καὶ ἀδυναμίαν του, ἀλλὰ καὶ περιγράφει συγχρόνως εὐστοχα τὴν αὐτονόητην γιὰ τοὺς Ἕλληνας πρακτικὴν νὰ διαμορφώσῃ οἱ ἴδιοι τὴν μορφήν τοῦ σπιτιοῦ τους. Οἱ οἰκισμοὶ εἰς τὴν ὀθωμανικὴν ἐπικράτειαν ἀναπτύσσονται ἐπὶ αἰῶνας προσθετικὰ δίχως νὰ ὑπακούουν σὲ προδιαγραφὰς δόμησις κτηρίων ἀλλὰ καὶ πολεοδομικῆς διάρθρωσις, ἐπιβεβλημέναι ἀπὸ τὴν κρα-

τικὴν ἐξουσίαν. Κριτήρια σχεδιασμοῦ, ὅπως ἓνα ἐλάχιστον πλάτος τῶν ὁδῶν, ἢ συνέχεια τῶν προσόψεων ἐπὶ μετώπου ὁδοῦ ἢ ἓνα ἐνιαῖον ὕψος κτηρίων, κλπ. ἦσαν ἄγνωστα. Οἱ ἄνθρωποι ἐκτίζαν ὅσο καλύτερα μποροῦσαν μὲ τὸν παραδοσιακὸν τρόπο δόμησις γιὰ νὰ ἰκανοποιήσῃ τὰς προσωπικὰς ἀνάγκαις. Οἱ δημόσιοι, κοινόχρηστοι χώροι δὲν διαμορφώνονταν κατόπιν κρατικοῦ ἐλέγχου, πόσο μάλλον κρατικοῦ σχεδιασμοῦ.

Λεπτομέρεια προσόψεως νεοκλασικής οικίας της Όθωνικής περιόδου στην οδό Σόλωνος.

χνα δουλεμένο σύρτη. Επίσης στο εσωτερικό πάνω από το υπέρθυρο τοποθετείται ένα ξύλινο μάνταλο που όταν κλείνει ή πόρτα πέφτει και σφαλίζει από μέσα, απ' έξω όμως μπορείς εύκολα να το σηκώσεις και να ανοίξεις τη θύρα. Τέτοια σπίτια έπομένως όταν ο καιρός είναι βροχερός και φυσάει δυνατός άερας μέσα δεν φωτίζονται παρά μόνο από τη φωτιά.

Η στέγη, ή όποια συνήθως έχει το 1/5 έως το 1/6 του ύψους του σπιτιού, κατασκευάζεται από λεπτές δοκίδες, που πατούν πάνω στα δοκάρια με τά όποια συνδέονται μόνο με καρφιά. Οί δοκίδες πετσώνονται με λεπτές σανίδες ή με καλάμια στις περιοχές που υπάρχουν άφθονες καλαμιές, τά όποια καρφώνονται και αυτά, και από πάνω τοποθετούνται κεραμίδια ή πλάκες.

Με αυτό τον τρόπο δεν κτίζονται μόνο όλα τά σπίτια στα χωριά. Τέτοια σπίτια άπαντώνται πολύ συχνά και στις μικρές αλλά και στις μεγάλες πόλεις. Στην άρβανίτικη συνοικία⁸¹ της Άθήνας (στούς πρόποδες της Άκρόπολης όπου ήταν τó θέατρο του Διονύσου και όπου έξακολουθεί να υπάρχει τó μνημείο του Λυσικράτους), καθώς και σε άλλες συνοικίες, υπάρχει πληθος τέτοιων κτισμάτων που οί ιδιοκτήτες τους ανήκουν άκόμη και στις άνωτερες κοινωνικές τάξεις.

Στήν έπαρχία, όπου υπάρχει έλλειψη ξύλου ή όπου τó νερό είναι λιγοστό, άπαντώνται πάρα πολλά σπίτια με δώμα και χωρίς καθόλου [έπικλινή] στέγη. Στα Μέγαρα τó 1835 υπήρχε μόνο ένα νεόδμητο κτήριο με στέγη. Πάνω από τούς τοίχους τοποθετούνται ό

81. Η «άρβανίτικη συνοικία» στην παλιά Άθήνα βρισκόταν στην περιοχή του μνημείου του Λυσικράτους στην άνατολική πλαγιά της Άκρόπολης, τó δε όνομά της «Πλάκα» προήλθε από τήν άρβα-

νίτικη λέξη πλιάκ (γριά, παλιά), και άργότερα «Πλάκα» λεγόταν όλη ή παλιά πόλη πάνω άπό τήν όδό Άδριανού.

ένας πλάι στον άλλον φρεσκοκομμένοι κορμοί, που στα νησιά συχνά είναι από κυπαρίσσι, από πάνω βάζουν χοντρά καλάμια (arundo donax) και πάνω από τα καλάμια πηλό που τον πατάνε ώσπου να στεγανωθεί έντελώς ή στέγη. Το διαμορφωμένο κατ' αυτόν τον τρόπο επίπεδο δώμα με την ελαφρότατη μόνο κλίση για την απορροή του νερού, το καλοκαίρι χρησιμεύει για ύπνο, επειδή εκεί έχει δροσιά, ή για την αποξήρανση καρπών, και τον χειμώνα για το μάζεμα βρόχινου νερού και τη διοχέτευσή του στη στέγνα, που βρίσκεται κάτω από το σπίτι. Τα δώματα αυτά, ανάλογα με τη θέση του σπιτιού ή το είδος του ξύλου, διατηρούνται άλλα περισσότερο και άλλα λιγότερο, συχνά όμως καταρρέουν ξαφνικά όταν σαπίζουν οι κεφαλές των δοκών που φέρουν το πατημένο χώμα.

Οι μάντρες στους μπαξέδες, στις αυλές κλπ. κατασκευάζονται με ώμες πλίνθους πατημένες σε καλούπια ή ξερολιθιά, και σπανιότερα με λιθοδομή και κονίαμα. Οι συνηθέστερες είναι πλινθόκτιστες, επειδή σχεδόν πάντα υπάρχει πρόχειρο το αναγκαίο υλικό και επειδή η εξόρυξη της πέτρας κοστίζει περισσότερο.

Τα πιο κοινά κτήρια στην Αθήνα είναι διώροφα και το ισόγειο χρησιμεύει συνήθως ως ταβέρνα, καφενείο ή μαγαζί, όπου πωλούνται κάθε λογής πράγματα ή αποθηκεύονται προμήθειες κλπ., οπότε δεν υπάρχει ούτε σανιδένιο πάτωμα ούτε πλακόστρωση. Σε ελάχιστα μόνο κτήρια αυτής της κατηγορίας προορίζεται το ισόγειο για κατοικία.

Με εξαίρεση τα σπίτια της νέας Αθήνας, στα περισσότερα σχετικώς επιμελημένα κτήρια το ισόγειο είναι διαρρυθμισμένο ως κατάστημα (ο αριθμός των καταστημάτων είναι πολύ μεγάλος, επειδή ο Έλληνας, λόγω της μικρής σωματικής προσπάθειας που απαιτεί αυτή η απασχόληση, προτιμά να ζει από το εμπόριο)⁸², ή ως έστιατόριο, καφενείο κλπ., και ένιοτε είναι διαμορφωμένο κομψά με δάπεδο στρωμένο με πλάκες από μάρμαρο ή σχιστόλιθο ή με πλάκες Μάλτας, είτε είναι ολόκληρο διαστρωμένο έσωτερικά με σανίδες.

Η σκάλα που οδηγεί στον όροφο στα κοινά κτήρια είναι συνήθως έξωτερική, τοποθετημένη είτε στο πλάι του σπιτιού είτε στην αυλή. Στην περίπτωση που ξεκινά από την αυλή οδηγεί άλλοτε σε έναν έστεγασμένο και άλλοτε σε έναν άσκεπη έξώστη, στον οποίο βρίσκονται οι είσοδοι στα διάφορα δωμάτια. Τις κλίμακες αυτές τις κατασκευάζουν από ελαφρές, καρφωμένες σανίδες και συχνά με βαθμίδες χωρίς μέτωπο, τις φτιάχνουν όμως και συμπαγείς είτε εϋθύγραμμες μέχρι τον όροφο, είτε έτσι ώστε να σχηματίζουν μία γωνία ένενήντα μοιρών, τις στηρίζουν δέ άλλοτε σε συμπαγή τοιχοποιία άλλοτε σε τόξα, πάνω στα όποια κτίζουν έπειτα τις βαθμίδες και τις καλύπτουν με πλάκες. Οι σκάλες αυτές συνήθως δεν έχουν στηθαίο, γι' αυτό και είναι επικίνδυνες. Έτσι κατασκευάζονται οι κλίμακες όλων σχεδόν των κτηρίων στην Ελλάδα, με μόνη εξαίρεση τα άρχοντικά στην Αθήνα και στις μεγαλύτερες πόλεις, στα όποια ή σκάλα τοποθετείται όπως πρέπει στο έσωτερικό των κτηρίων⁸³. Όμως σ' αυτή την περίπτωση οι κλίμακες δεν είναι ποτέ συμπα-

82. Βασικό γνώρισμα του Έλληνα, που αναμφίβολα τον χαρακτηρίζει μέχρι και τις μέρες μας, είναι το εμπορικό του δαιμόνιο. Ο τόνος επίπληξης του Στάουφερτ έδω, ο όποιος καταλογίζει ουσιαστικά στον Έλληνα έλλιπή εργατικότητα, επειδή άσχολεϊται με το εμπόριο, πηγάζει σίγουρα από

τις κεντροευρωπαϊκές προκαταλήψεις έναντι του τύπου του επιχειρηματικά δραστήριου Ανατολίτη.

83. Οι έξωτερικές κλίμακες που οδηγούν στον πρώτο όροφο των σπιτιών είναι στοιχείο της παραδοσιακής έλληνικής αρχιτεκτονικής. Η προτίμηση αυτού του τύπου κλίμακος πιθανόν όφείλεται είτε

Οικία με φοίνικα στην Πλάκα. Σύμμιξη νεοκλασικῶν καὶ λαϊκότητων μορφῶν.

γεῖς, παρὰ εἶναι ξύλινες, κατασκευασμένες σύμφωνα με ὅλους τους κανόνες τῆς τέχνης ἀπὸ ξένους τεχνίτες.

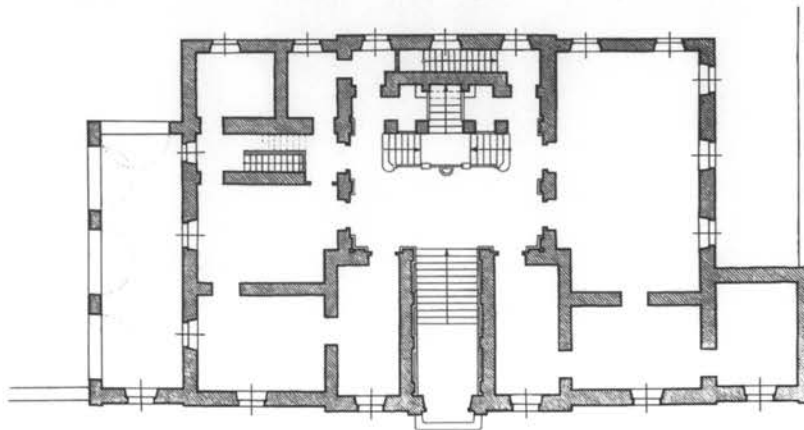
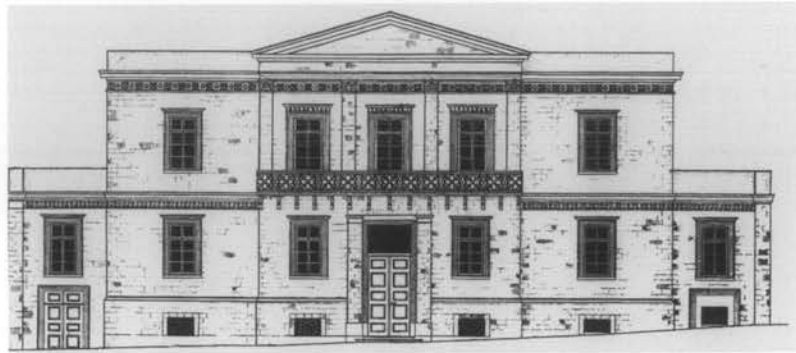
Ἐὰν ἓνα κτήριο εἶναι ἔτσι διαρρυθμισμένο ὥστε στὸν ὄροφο νὰ κατοικοῦν περισσότερες ἀπὸ μία οἰκογένειες, τότε λαμβάνεται μέριμνα ὥστε κάθε κατοικία νὰ ἔχει τὴ δική της ἰδιαίτερη εἴσοδο καὶ κλιμακοστάσιο, καὶ πουθενὰ δὲν βλέπεις νὰ ἐξυπηρετοῦνται δύο οἰκογένειες ἀπὸ τὴν ἴδια κλίμακα· γιατί ἓνα τέτοιο διαμέρισμα δὲν θὰ νοικιαζόταν ποτέ⁸⁴.

Οἱ ἐνδιάμεσοι χώροι μεταξὺ τῶν δοκῶν [τῶν δαπέδων] ὄλων τῶν κτηρίων δὲν γεμίζονται ἀλλὰ παραμένουν κενοί. Αὐτὸ συμβαίνει τόσο στὰ κοινὰ ὅσο καὶ στὰ καλύτερα κτίσματα, με ἐξαίρεση ὀρισμένα κτήρια πὸν ἀνεγέρθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια. Στὰ εὐτελή

στὴν ἐπιθυμία ἄμεσης πρόσβασης στὴν αὐλή ἢ στὸν κήπο ἀλλὰ καὶ στὸ γεγονός ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπλούστερη καὶ οἰκονομικότερη κατασκευή. Πὰ τὸν Στάουφερτ ἡ ἐνδεδειγμένη ἀρχιτεκτονικὴ λύση εἶναι μόνον ἡ διάταξη ἐσωτερικῶν κλιμακοστασίων, ὅπως τὴν γνωρίζει ἀπὸ τὴν κεντροευρωπαϊκὴ κατασκευαστικὴ παράδοση. Ἡ παρατήρηση ὅτι οἱ ἐσωτερικὲς κλίμακες στὰ ἀθηναϊκὰ κτήρια δὲν κατασκευάζονταν ποτὲ συμπαγεῖς δὲν εὐσταθεῖ. Ἦδη ἡ σχεδιασμένη ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Σταμάτιο Κλεάνθη (1836) οἰκία Ράλλη ἢ τὸ μέγαρο Δημητρίου πὸν σχεδίασε ὁ Θεόφιλος Χάνσεν τὸ 1842-43 εἶχαν ἐσωτερικὲς λαμπρὲς μαρμάρινες κλί-

μακες με συμπαγεῖς βαθμίδες.

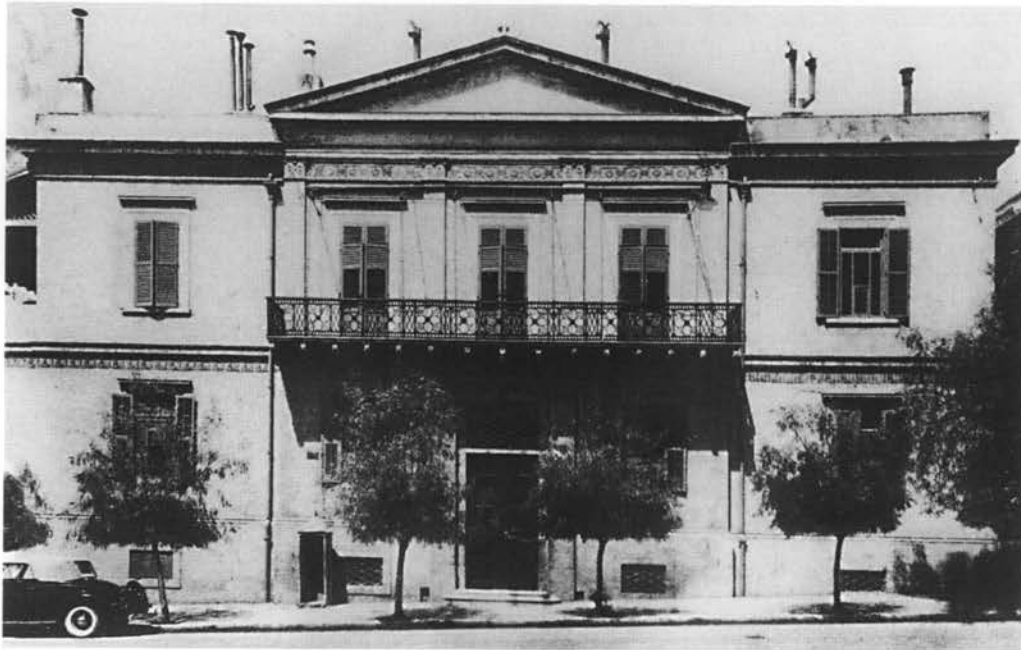
84. Ἡ ἰδιαίτερη κλίμακα καὶ ἡ ἀνεξάρτητη εἴσοδος γιὰ κάθε κατοικία – στὴν περίπτωση τῆς συγκοιτοκίας σὲ κτήριο ὅπου στεγάζονται περισσότερες τῆς μῆς οἰκογένειες – ἀποδεικνύει καλύτερα ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο τὴν ἐμμονὴ στὴν αὐτεξούσια κατοικία ὡς οἰκογενειακοῦ ἀσύλου. Καὶ ἀργότερα, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνος, ὅταν στεγάζονταν σὲ μεγαλοπρεπὴ τριώροφα κτήρια δύο ἢ τρεῖς οἰκογένειες, σχεδιάζονταν συχνὰ ἀνεξάρτητες εἰσοδοὶ καὶ ἀνεξάρτητες ἐσωτερικὲς κλίμακες γιὰ κάθε διαμέρισμα.

Ἡ οἰκία Ράλλη στὴν πλατεία Κλαυθμῶνος (1836), σήμερα κατεδαφισμένη. Ἀρχιτέκτων Σ. Κλεάνθης. Πρότυπη μορφολογία τοῦ ὀθωνικοῦ κλασικισμοῦ στὴν Ἀθήνα. Πρόσοψη καὶ κάτοψη ἰσογείου.

κτήρια τὰ δοκάρια σανιδώνονται ἀπὸ κάτω καὶ οἱ ἄρμοι εἴτε κλείνονται μὲ καρφωμένα πηχάκια εἴτε παραμένουν ὄρατοί. Τὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου ἀκόμη καὶ στὰ καλύτερα κτήρια, μὲ ἐξαιρέση μερικά πὺν ἔχουν παρκέ, δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ σανίδες ἀρμολογημένες κανονικά [συνδεδεμένες μὲ ἐγκοπὲς ἢ μόρσους ἀρσενικοὺς καὶ θηλυκοὺς], ἀλλὰ ἀπὸ σανίδες χωρὶς συναρμογή. Φαντάζεται κανεὶς πόσο ἐνοχλεῖ ὁ ἀέρας πὺν περνάει ἀπὸ τὸ σανίδωμα αὐτὸ τοὺς ἐνοίκους τοῦ σπιτιοῦ. Οἱ ὀροφές τῶν πάνω ὀρόφων στὰ κοινὰ αὐτὰ κτίσματα κατασκευάζονται ἀπλῶς μὲ πλανισμένες σανίδες καὶ πηχάκια. Στὰ πρώτης κατηγορίας κτήρια ὅμως κατασκευάζονται μὲ γύψο καὶ ἀσβέστη ἢ φέρουν φατνώματα βαμμένα μὲ ἐλαιόχρωμα· τὸ ἐπίχρισμα στὴν ὀροφή μπαίνει πάνω σὲ ἓνα πλέγμα ἀπὸ πηχάκια καρφωμένο στὰ δοκάρια. Ἡ μέθοδος χρησιμοποίησης καλαμιῶν εἶναι ἀκόμη ἀγνωστη, ἐκτὸς τούτου τὸ καλάμι πὺν φύεται στὴν Ἑλλάδα ἐὰν δὲν σκισθεῖ, πράγμα ὅμως πὺν δὲν ἔχει δοκιμασθεῖ ἀκόμη στὴν Ἑλλάδα, εἶναι ὑπερβολικὰ χοντρὸ γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ.

Ὅπως προανεφέρθη, οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι τῶν ὀρόφων σὲ ὅλα τὰ κτήρια, καθὼς καὶ τῶν ἰσογείων σὲ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ, εἶναι ξυλόπηκτοι, γεμισμένοι μὲ μικρὲς ἀκατέργαστες πέτρες καὶ σπάνια μὲ ὀπτοπλίνθους· ἐπίσης καρφώνουν στὶς ξυλοδεσιές καὶ ἀπὸ τὶς δύο ὄψεις ἓνα πλέγμα ἀπὸ πήχεις πὺν στὴ συνέχεια σοβατίζεται [μπαγδαντί]. Οἱ τοῖχοι

Παλαιά φωτογραφία της οικίας Ράλλη.

έπομένως αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἐσωτερικά εἶναι κούφιοι καὶ προσφέρουν κατάλυμα σὲ ἀρουραίους, ποντικούς, σκορπιούς καὶ σαλαμάνδρες. Σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς τοίχους καὶ τὶς ξύλινες ὀροφές, μὲ ἐξαίρεση τοὺς τοίχους καὶ τὶς ὀροφές τῶν πιὸ προσφάτων κτηρίων μὲ τὴ φροντισμένη κατασκευὴ πὺ τὰ κρατοῦν καθαρὰ, γεννιοῦνται ἀμέτρητοι κοριοί, ἔτσι ὥστε σὲ πολλὰ σπιτία εἶναι ἀδύνατον νὰ κοιμηθεῖ κανεὶς τὸ καλοκαίρι στὰ δωμάτια, καὶ χρησιμοποιοῦνται γιὰ ὕπνο τὰ δώματα καὶ οἱ ἐξῶστες.

Ἄνεφέρθη ἤδη ὅτι παλαιότερα οἱ ὑαλοπίνακες ἦταν ἄγνωστοι· μόνο μετὰ τὴν ἄφιξη τοῦ βασιλέως στὴν Ἑλλάδα τὸ 1833, ὅταν ἐγκαταστάθηκαν ἐδῶ Εὐρωπαῖοι τεχνίτες πὺ ἔφθασαν ταυτοχρόνως μὲ τὸν βασιλέα ἢ ἦλθαν ἀργότερα, ἄρχισαν νὰ βελτιώνονται ὅλοι οἱ τομεῖς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἐπομένως καὶ ἡ ξυλουργικὴ. Στὶς μεγαλύτερες πόλεις ἡ πρόοδος στὴν κατασκευὴ θυρῶν καὶ παραθύρων εἶναι σημαντικὴ καὶ, μολονότι ὁ Ἕλληνας ἐπιπλοποιὸς ἔχει νὰ μάθει ἀκόμη πολλὰ σ' αὐτὸν τὸν τομέα, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὺς μερικοὶ κατασκεύασαν ἤδη θύρες καὶ παράθυρα πολὺ καλῆς ποιότητος, πὺ κλείνουν καλὰ καὶ πὺ μάλιστα ἔχουν ἀρκετὴ κομψότητα.

Τὰ μεταλλικὰ ἐξαρτήματα τῶν θυρῶν καὶ τῶν παραθύρων [στροφεῖς κλπ.] προέρχονται ὅλα ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, τὴ Γαλλία καὶ τὴ Γερμανία. Εἶναι φθηνὰ καὶ μέχρι τώρα οἱ Ἕλληνες τεχνίτες ἀδυνατοῦν νὰ τὰ κατασκευάσουν. Οἱ τωρινοὶ σιδηρουργοὶ καὶ κλειθροποιοί, στὴν πλειονότητά τους Γύφτοι, δὲν γνωρίζουν παρὰ μόνο τὴν ἀδρὴ ἐπεξεργασία τοῦ σιδήρου καὶ ἐλάχιστοι ἔχουν προχωρήσει τόσο ὥστε νὰ δουλεύουν μὲ βάση σχέδια καὶ νὰ φτιάχνουν αὐτὰ τὰ κιγκλιδώματα πὺ ἀπὸ μακριὰ φαντάζουν κομψοτεχνήματα, τὰ ὁποῖα ὁμως ἀπὸ κοντὰ ἀποκαλύπτονται ἀτελή.

Στά καλοκτισμένα οικήματα προσπαθοῦν στο μέτρο τοῦ δυνατοῦ νά κρύψουν μέσα στην τοιχοποιία μικροὺς ἀγωγούς τετράγωνης διατομῆς ἕξι δακτύλων γιὰ νά διοχετεύουν ἔξω τὸν καπνὸ τῆς θερμάστρας. Ἐπειδὴ ὁμως πολλοὶ διαχωριστικοὶ τοῖχοι εἶναι ξύλινοι, βλέπει κανεὶς ἀκόμη καὶ στὰ ἀρχοντικά ἀγωγούς [μπουριά] ἀπὸ λαμαρίνα, πού συχνὰ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ ἰσόγειο καὶ προεξέχουν πάνω ἀπὸ τὴ στέγη, παραμορφώνοντας μὲ τὸν ἀπεχθέστερο τρόπο τὴν εἰκόνα τῶν κτηρίων.

Ἡ εἰσαγωγή θερμαστρῶν στὴν Ἀθήνα, τὴ Σύρα κλπ. (γιατὶ στὴν ἐπαρχία ἐξακολουθοῦν νά μὴν ὑφίστανται) εἶναι πρόσφατος νεωτερισμὸς· παλαιότερα οἱ θερμάστρες ἦταν ἐντελῶς ἀγνωστες. Μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, οὔτε καν στὰ καλύτερα κτήρια δὲν τοποθετοῦνται ἀκόμη σταθερὲς θερμάστρες, καὶ ὁ ἐνοικιαστής κάθε κατοικίας πρέπει νά φροντίσει ὁ ἴδιος νά προμηθευθεῖ τὶς ἀναγκαῖες σόμπες καὶ τὰ ἀπαραίτητα μπουριά, γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ κατασκευάζονται ἀπὸ λαμαρίνα. Τελευταῖα φέρνουν μικρὲς πορσελάνινες θερμάστρες ἀπὸ τὴ Μασσαλία. Ὁ Ἕλληνας, ἰδιαίτερα ὁ αὐτόχθων, ἀρκεῖται σὲ ἕνα μεγάλο, πῆλινο ἢ χάλκινο ἀνοιχτὸ δοχεῖο, τὸ λεγόμενο μαγκάλι. Ὅταν ἡ ψυχρὴ θερμοκρασία τῆς ἀτμόσφαιρας, ἡ ὁποία πάντως στὴν Ἀθήνα δὲν φθάνει ποτὲ στὸν βαθμὸ πήξεως [τοῦ ὕδατος]^{IX} (IX. Ἡ Τριπολιτσία, ἡ Σπάρτη καὶ ἡ κεντρικὴ Πελοπόννησος ἔχουν πολὺ ψυχρότερο κλίμα καὶ τὸ θερμόμετρο τὸν χειμῶνα δείχνει πολλὰς φορὲς μείον ἑπτὰ βαθμοὺς Ρεωμύρου), τὸν ἀναγκάζει νά ἀναζητήσῃ θέρμανση, τὸ γεμίζει μὲ πυρωμένα κάρβουνα καὶ τὸ τοποθετεῖ στὴ μέση τοῦ δωματίου. Ἐν τούτοις μία θερμάστρα ἀποτελεῖ πάντα πιεστικὴ ἀνάγκη γιὰ ἐκείνους πού δουλεύουν μέσα στο σπίτι, γιατί οἱ δριμύεις βοριάδες πού πνέουν ἀπὸ τὸν Νοέμβριο μέχρι τὸν Φεβρουάριο εἶναι τόσο αἰσθητοί, ὥστε καθιστοῦν ἀνυπόφορη τὴ διαμονὴ σὲ χώρους πού δὲν θερμαίνονται, πόσο μᾶλλον ὅταν, ὡς συνήθως, οἱ θύρες καὶ τὰ παράθυρα δὲν κλείνουν καθόλου καλά.

Τὰ μαγειρεῖα στὰ ἑλληνικὰ σπίτια εἴτε εἶναι ἐντελῶς χώρια ἀπὸ τὸ κυρίως κτήριο, εἴτε πάντως τόσο ἀπομονωμένα ἀπὸ τὸν χώρο κατοικίας, ὥστε οἱ ὀσμές νά μὴν φθάνουν ὡς αὐτόν. Ἀντίθετα, οἱ ἀπόπατοι διατάσσονται ἔτσι ὥστε ἡ ὀσμὴ τους νά ἐνοχλεῖ ἀφόρητα τὸν εἰσερχόμενον στο σπίτι· ἄλλοι πάλι εἶναι ἔτσι διατεταγμένοι ὥστε γιὰ νά φθάσῃ σ' αὐτοὺς πρέπει νά περάσῃ ἀπὸ τὴν κουζίνα. Δὲν μπορεῖ νά φαντασθεῖ κανεὶς πόσο βρώμικοι εἶναι.

Οἱ καπνοδόχοι [φοῦσκες] τῶν καμινάδων κατασκευάζονται πάντα ἀπὸ ξύλο, στο ὁποῖο καρφώνονται μικρὰ θραύσματα ἀπὸ κεραμίδια, καὶ σοβατίζονται ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ μὲ κονίαμα ἀπὸ γύψο καὶ ἀσβέστη. Ἀκόμη καὶ στὶς κτιστὲς καπνοδόχους οἱ Ἕλληνες κτίστες ἐνθέτουν ξύλα, καὶ εἶναι ἀδύνατο νά ἐγκαταλείψουν τὴ βαθιὰ ριζωμένη αὐτὴ μέθοδο, γιατί κατὰ τὴ γνώμη τους τίποτε δὲν εἶναι στέρεο καὶ ἱκανὸ νά κρατήσει, ἐὰν δὲν στερεωθεῖ μὲ ξύλο⁸⁵. Δυστυχῶς τὸ πόσο ἐπικίνδυνη εἶναι αὐτὴ ἡ μέθοδος κατασκευῆς τῶν ἐγκαταστάσεων θέρμανσης καὶ καύσης δὲν ἔχει ἀποδειχθεῖ ἀκόμη στὴν πράξη, γιατί στὴν Ἀθήνα δὲν ἔχει ξεσπάσει ποτὲ πυρκαγιὰ ἐξ αἰτίας τῆς. Φαίνεται ἀπίστευτο, ἀλλὰ εἶναι ἀλήθεια· ἀκόμα καὶ οἱ σιδεράδες στὶς χαμηλὲς ξύλινες παράγκες τους,

85. Οἱ συχνὰ πολὺ διακοσμητικὲς, ἡμικυλινδρικές, ἐλαφρῶς κωνικὲς καπνοδόχοι (φοῦσκες) τῶν τζακιῶν κατασκευάζονταν πάντα ἀκριβῶς ὅπως

περιγράφει ὁ Στάουφερτ γιὰ λόγους εὐκολίας καὶ οἰκονομίας. Ἐπρόκειτο γιὰ μέθοδο δοκιμασμένη, πού στηριζόταν σὲ πείρα αἰώνων καὶ ἡ ὁποία εἶναι

πὸν εἶναι κτισμένες ἀνάμεσα σὲ ἄλλα κτίσματα, ἔχουν μόνο καπνοδόχους καὶ καμινάδες μὲ ξυλοδεσιές καὶ ἐν τούτοις ποτὲ δὲν ξεσπᾶ πυρκαγιά, ἂν καὶ γενικὰ χειρίζονται τὴ φωτιά πολὺ ἀπρόσεκτα. Ἄφ' ὅτου δημιουργήθηκε ἡ σημερινὴ νέα Ἀθήνα ξέσπασε μία μόνον πυρκαγιά ἀπὸ ἔκρηξη πυρίτιδος, ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας ὅμως κήκαν μόνο τρία σπίτια κακῆς ποιότητος, καὶ πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ κήκε ὀλοσχερῶς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου στὸ ὁποῖο στεγάζονται τὰ γραφεῖα τῆς βασιλικῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν. τὸ αἶτιο ὅμως αὐτῆς τῆς φωτιᾶς ἦταν κατὰ τὰ φαινόμενα ἄλλο, καὶ ὄχι ἡ ἐπικίνδυνη ἀπὸ ἀποψη πυρασφάλειας κατασκευή.

Στὸ μεταξὺ ἔχουν ἀρχίσει νὰ μερμινοῦν γιὰ τὴν πυρασφάλεια τῶν κτηρίων.

Ἡ πυροσβεστικὴ ὑπηρεσία τοῦ δήμου τῆς Ἀθήνας διαθέτει μόνον μία πυροσβεστικὴ ἀντλία, κατασκευασμένη στὸ Ὀπλοστάσιο τοῦ Πόρου, πὸν καὶ αὐτὴ χρειάσθηκε νὰ ἐπιβληθεῖ μὲ πίεση καὶ ἀπειλὲς στὸν δήμο· γιὰ τὴ συντήρησή της δὲν ἐνδιαφέρεται κανεὶς⁸⁶.

Ὅσο ἐλαφριά εἶναι ἡ κατασκευὴ τῶν ξυλοπήκτων τοίχων στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κτηρίων, ἄλλο τόσο εἶναι καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς στέγης τους, ἀκόμη καὶ τῶν μεγαλύτερων: δὲν ὑπάρχει περίπτωση νὰ συναρμολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν τοποθέτησή της· συναρμολογεῖται πάνω στὸ κτήριο καὶ γιὰ τὴ σύνδεση τῶν διαφόρων ξύλων [δοκῶν καὶ δοκίδων] χρησιμοποιοῦνται πολυάριθμα μεγάλα καρφιά. Ἐν τούτοις ποτὲ μέχρι τώρα δὲν ἔχει καταρρεύσει σκεπὴ αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Τὸ ὑπέροχο ἑλληνικὸ κλίμα εὐνοεῖ τέτοιες ἐλαφρὲς κατασκευές, ἡ βροχὴ δὲν εἶναι συχνὸ φαινόμενο καὶ χιόνι δὲν βαραίνει ποτὲ τὶς στέγες.

Οἱ στέγες στὶς περισσότερες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος σκεπάζονται μὲ κοῖλα [βυζαντινὰ] κεραμίδια, σὲ μερικὰ μέρη ὅμως ἐπίσης μὲ πλάκες ἀπὸ ἀσβεστόλιθο ἢ σχιστόλιθο.

Λόγω τοῦ μικροῦ ὕψους τῆς στέγης – ἓνα πέμπτο ἕως ἓνα ἕκτο τοῦ συνολικοῦ ὕψους τοῦ κτηρίου – καὶ τῶν ξύλινων ζευκτῶν πὸν διασταυρῶνεται μετατρέποντας τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τῆς στέγης σὲ λαβύρινθο, σὲ κανένα κτήριο δὲν χρησιμοποιεῖται αὐτὸς ὁ χῶρος· γι' αὐτὸ ἄλλωστε δὲν ὑπάρχει σκάλα πὸν νὰ ὀδηγεῖ σ' αὐτόν. Γιὰ τὶς ἐπισκευές ὑπάρχει σὲ κάποιον ἀπόμερο σημεῖο στὸ ταβάνι μία καταπακτὴ, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀνεβαίνουν μὲ μία φορητὴ σκάλα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς στέγης.

Τὸ ὕψος τῶν ὀρόφων στὰ καλύτερα κτήρια εἶναι 4 ἕως 5 μέτρα.

Η ΥΔΡΕΥΣΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Ἡ Ἀθήνα ὑδρεύεται ἀπὸ δύο ὑδραγωγεία, τὸ νερὸ τῶν ὁποίων διοχετεύεται σὲ μία δεξαμενὴ κοντὰ στὰ ἀνάκτορα⁸⁷, ἀπὸ ὅπου τρεῖς κεντρικοὶ ἀγωγοὶ τὸ μεταφέρουν σὲ 34 δημόσιες καὶ σὲ πολυάριθμες ἰδιωτικὲς κρήνες. Σύμφωνα μὲ τὴν καταμέτρηση πὸν ἔκανε

ἀπολύτως ἀσφαλῆς ἐφ' ὅσον τὰ κονιάματα (ἀπὸ γύψο καὶ ἀσβέστη) συντηροῦνται καὶ ὁ ξύλινος σκελετὸς τῆς φούσκας ἔχει καλὴ ἐπικάλυψη.

86. Δύο μέρες μετὰ τὴν πυρκαγιά τῆς 19ης Δεκεμβρίου τοῦ 1847, πὸν κατέστρεψε ὀλοσχερῶς τὸ μέγαρο τῆς δουκίσσης τῆς Πλακεντίας στὴν πλα-

τεία Λουδοβίκου (κατοπινὴ πλατεία Κουμουνδούρου), ἡ ἐφημερίδα *Ἀθηνᾶ* ἄσκησε δραμύτατη κριτικὴ στὴν κυβέρνησις γιὰ τὰ ἀνὺπαρκτα μέτρα πυροπροστασίας στὴν πόλιν.

87. Μὲ τὰ δύο ὑδραγωγεία πὸν ἀναφέρονται ἐδῶ ὁ Στάουφερτ ἐννοεῖ ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ λεγόμενον

τὸ φθινόπωρο τοῦ 1840 ὁ ὑποφαινόμενος, οἱ ἄγωγοὶ αὐτοὶ μέσα σὲ 24 ὥρες μεταφέρουν 700.000 ὀκάδες ὕδατος ἢ ἀλλιῶς πάνω ἀπὸ 1 ἑκατομμύριο Quart [1 Quart = 0.946 λίτρα], ποσότητα ἢ ὅποια, ἐὰν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι ἡ Ἀθήνα ἔχει τώρα 25.000 κατοίκους, ἀντιστοιχεῖ σὲ 40 Quart τὴν ἡμέρα ἀνὰ κάτοικο⁸⁸. Ἐν τούτοις συχνὰ οἱ Ἀθηναῖοι ὑποφέρουν ἀπὸ λειψυδρία, γιὰ τὴν ὁποία εὐθύνεται κατὰ κύριο λόγο ἡ ἔντονη οἰκοδομικὴ δραστηριότης, ἐκτὸς τούτου ὅμως καὶ ἡ κακὴ ἐπιστάσια καὶ συντήρηση τοῦ δικτύου τῶν ἄγωγῶν, πράγμα πού ἔχει ὡς ἐπακόλουθο νὰ κλέβουν πολὺ νερὸ καὶ ἐπίσης νὰ χάνονται ἄσκοπα μεγάλες ποσότητές του. Τὸ νερὸ διανέμεται ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ χωρὶς καμία πρόβλεψη γιὰ τὴ μηχανικὴ ρύθμιση τῆς ροῆς του καὶ χωρὶς νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν οἱ κλίσεις τοῦ ἐδάφους, μὲ ἀποτέλεσμα ἄλλο τμῆμα τῆς πόλης νὰ ὑδρεύεται πλουσιοπάροχα καὶ ἄλλο ἐλλειπῶς. Τὸ κακὸ αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ μόνο μὲ μία ἐντελῶς καινούργια, μελετημένη καὶ συστηματικὴ ἐγκατάσταση τοῦ δικτύου, πράγμα ὅμως πού ἀναγκαστικὰ ἐπαφίεται στὸ μέλλον.

Τὸ μεγαλύτερο ὑδραγωγεῖο πιστεύεται ὅτι κατασκευάσθηκε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανόν, πιθανὸν ὅμως νὰ εἶναι ἀκόμη ἀρχαιότερο. Τόσο ἡ πηγὴ ὅσο καὶ ἡ ἐκβολὴ του εἶναι ἄγνωστη⁸⁹. Ὁ ἄγωγός, ὁ ὁποῖος διοχετεύει τὸ νερὸ στὴ δεξαμενὴ, κατασκευάσθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἀπὸ κοινὲς ἀκατέργαστες πέτρες, καὶ εἶναι σκεπασμένος μὲ πλάκες καὶ μεγάλες πέτρες. Τὸ χῶμα ἀπὸ πάνω εἶναι λίγο, γι' αὐτὸ τὸ καλοκαίρι τὸ νερὸ εἶναι πάρα πολὺ ζεστό.

Ὁ ἄγωγός αὐτὸς ἐντοπίζεται μόλις στὸ χωριὸ Ἀμπελόκηποι, στὶς ὑπώρειες τοῦ Λυκαβητοῦ, πού ἀπέχει μισὴ ὥρα δρόμο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ δῆμος Ἀθηναίων

«ὑδραγωγεῖο τοῦ Τζακουμάκου», πού συγκεντρώνει τὰ νερά τοῦ Ἰλισσοῦ (τὸ ὁποῖο ἄρδευε καὶ τὸν Βασιλικὸ κῆπο), ἀφ' ἑτέρου τὸ Ἀδριάνειο ὑδραγωγεῖο, πού τότε δὲν εἶχε ἀκόμα ἀποκαλυφθεῖ, ἀλλὰ μέρος τοῦ νεροῦ του ἀνάβλυζε στὴν περιοχὴ τῶν Ἀμπελοκήπων καὶ στὴ συνέχεια διοχετεύεταν στὴν πόλη μέσφ ἐνὸς πρόχειρου ὑπέργειου ἄγωγου ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας περνώντας πρῶτα ἀπὸ τὴ μονὴ Ἀσωμάτων στὶς ἀνατολικὲς ὑπώρειες τοῦ Λυκαβητοῦ. Ἡ «δεξαμενὴ κοντὰ στὰ ἀνάκτορα» δὲν σημειώνεται στοὺς χάρτες τῆς ἐποχῆς (οὔτε τοῦ Στάουφερτ, οὔτε τοῦ Aldenhoven, οὔτε τοῦ Chenavard), γι' αὐτὸ παραμένει ἄγνωστη ἢ ἀκριβὴς τοποθεσία της. Πάντως δὲν πρόκειται γιὰ τὴ δεξαμενὴ τοῦ Ἀδριάνειου ὑδραγωγείου στὶς δυτικὲς ὑπώρειες τοῦ Λυκαβητοῦ, γιὰ αὐτὸ ἀποκαλύφθηκε πολὺ ἀργότερα.

88. 1 Quart=0.95 λίτρα. Ἡ καθημερινὴ ποσότης ὕδατος τῶν 38 λίτρων ἀνὰ κάτοικο παρέμεινε περίπου σταθερὴ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα παρὰ τὴν ταχεῖα αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἄνδρέας Κορδέλλας

στὴ λεπτομερὴ ἐκθεσὴ του μὲ τίτλο *Αἱ Ἀθήναι ἀπὸ ὑδραυλικῆς ἀπόψεως* (1879), τὸ ὑδραγωγεῖο τοῦ Ἀδριανοῦ, πού στὸ μεταξὺ εἶχε ἀποκατασταθεῖ, παρείχε 3.021 κυβικὰ μέτρα νεροῦ ἡμερησίως, ποσότητα πού ἀντιστοιχοῦσε σὲ 44 λίτρα ἀνὰ ἄτομο (ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἀθήνας τότε ἀνερχόταν σὲ 68.000 κατοίκους).

89. Ὁ Κορδέλλας στὴν προαναφερθεῖσα ἐκθεσὴ του (σημ. 88) μᾶς δίνει τὶς ἐξῆς βασικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ ὑδραγωγεῖο τοῦ Ἀδριανοῦ: εἶχε συνολικὸ μῆκος 22.650 μ., καὶ ὁ ὑπόγειος ἄγωγός μὲ μέση διατομὴ 0.90 μ. βρισκόταν σὲ βάθος 10 ἕως 40 μέτρων. Ὁ ἄγωγός ἦταν ἀνὰ διαστήματα λαξευμένος στὸν βράχο, σὲ ἄλλα σημεῖα του ὅμως ἦταν πλινθόκτιστος καὶ θολωτός. Πρόσβαση στὸν ἄγωγὸ ἐξασφάλιζαν φρέατα ἐπισκέψεως ἀνὰ 35 μ. Μέχρι τὸ 1879 εἶχαν ἀνακαλυφθεῖ 465 ἀπὸ αὐτὰ τὰ φρέατα. Ὁ ἄγωγός συγκέντρωνε σὲ ἀρκετὰ σημεῖα νερὸ ἀπὸ παράπλευρους ἄγωγούς, τὸ μεγαλύτερο μέρος ὅμως τοῦ νεροῦ τὸ ὁποῖο παρείχε προερχόταν ἀπὸ τὶς νότιες ὑπώρειες τῆς Πάρνηθος καὶ κατέληγε στὴ γνωστὴ Ἀδριάνεια δεξαμενὴ στὶς

δέν ανέθεσε καν σέ κάποιον νά ἐρευνήσῃ καί νά ἐντοπίσῃ τή θέση στήν ὁποία ὁ τουρκικός ἀγωγός ἀντλεῖ νερό ἀπό τὸ ὑδραγωγεῖο τοῦ Ἀδριανοῦ (ἔτσι λέγεται κοινῶς), δείχνει ἀνευθυνότητα. Ἀλλὰ ἡ ἀπουσία κοινωνικοῦ φρονήματος στοὺς Ἑλληνας ἐπεκτείνεται καί στὰ σπουδαιότερα ἔργα, τὰ ὁποῖα ἀργότερα θὰ ἀπεδεικνύοντο ὄχι ἀπλῶς χρήσιμα ἀλλὰ πραγματικὴ εὐλογία⁹⁰.

Ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀμπελόκηποι, ὅπου τὸ νερὸ ἀναβλύζει κοντὰ σέ μία μικρὴ ἐκκλησία, ὁ ἀγωγός αὐτός, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ 109 φρέατα ἐπισκέψεως πού ἀπέχουν μεταξύ τους 40 ὡς 50 μέτρα, κατευθύνεται πρὸς τὴν Πεντέλη. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ φρέατα σώζονται περίπου ἑξήντα, τὰ δὲ ὑπόλοιπα τὰ ἀναγνωρίζει κανεὶς ἀπὸ τὶς κοιλότητες πού δημιουργήθηκαν στὸ ἔδαφος ὅταν κατέρρευσαν. Ἔχουν μέση καθαρὴ διατομὴ 1 1/2 μέτρο καί εἶτε εἶναι λαξευμένα σὲ βράχους καί ἐπιστέφονται ἀπὸ τοῖχο ὕψους ἑνὸς μέτρου πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, εἶτε εἶναι καθ' ὅλο τὸ ὕψος τους κτιστά. Ὑπῆρχαν καί διακλαδώσεις τοῦ κεντρικοῦ αὐτοῦ ὑδραγωγείου, πού περιουτέλεγον τὰ ὕδατα κοντινῶν καί μακρινῶν πηγῶν καί τὰ διοχέτευαν σ' αὐτό· καί αὐτὲς ἔχουν καταρρεύσει, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ὑποχώρηση τοῦ ἐδάφους. Στὸ Χαλάνδρι, στὰ βορειοανατολικά τῆς πόλης, πού ἀπέχει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα 1 1/2 ὥρα δρόμο καί εἶναι πάνω στὸν δρόμο πού ὁδηγεῖ στὰ λατομεῖα μαρμάρου τῆς Πεντέλης, χάνονται τὰ ἴχνη τοῦ τόσο σπουδαίου αὐτοῦ ὑδραγωγείου. Σὲ ἓνα σημαντικὸ τμῆμα του εἶναι σκαμμένο μέσα στὸν βράχο⁹¹.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ φρέατα ἐπισκέψεως, τὸ ὑδραγωγεῖο αὐτὸ εἶναι γεμάτο νερό, ἔτσι ὥστε δέν μπορεῖ νά δεῖ κανεὶς τὴ διατομὴ του· σὲ ὀρισμένα φρέατα ἡ ροὴ τοῦ ὕδατος εἶναι ταχεία, σὲ ἄλλα ἀργή, σὲ ἄλλα πάλι δέν ὑπάρχει καθόλου ροή, πράγμα πού ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ρεῦμα παρακάμπει ἐντελῶς αὐτὰ τὰ σημεῖα.

Ὅλα αὐτὰ δείχνουν πὼς θὰ ἦταν πολὺ σημαντικὸ νά μεριμνήσῃ κανεὶς σοβαρὰ γιὰ τὸν καθαρισμὸ καί τὴν ἀποκατάσταση αὐτοῦ τοῦ ὑδραγωγείου⁹², γιὰ τὴν ἐξοικονόμηση μεγαλύτερης ποσότητας νεροῦ, τοῦ νεροῦ πού τώρα διαφεύγει στὸ ἔδαφος καί χάνεται, θὰ ἦταν μεγάλη εὐεργεσία γιὰ τοὺς κατοίκους, πού ἔτσι θὰ μποροῦσαν νά ἀρδεύσουν τοὺς κήπους καί τοὺς ἀγρούς τους καί νά δημιουργήσουν δενδροστοιχίες στὰ περίξ τῆς Ἀθήνας, κάτι πού λείπει ἐντελῶς ἀπὸ τὴν πόλη.

νότιες ὑπώρειες τοῦ Λυκαβηττοῦ. Αὐτὴ ἡ δεξαμενὴ – πού εἶναι ἀκόμη ἐν χρήσει ὡς ἐπικουρικὴ – ἔχει ἐπιφάνεια 247 τ.μ., χωρητικότητα 495 κ.μ. καί βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 136 μ.

90. Ἐδῶ ὁ Στάουφερτ κρίνει καί χαρακτηρίζει πολὺ αὐστηρὰ τὴν ἑλληνικὴ νοοτροπία. Ἡ συχνὴ ἀπουσία κοινωνικοῦ φρονήματος στοὺς Ἑλληνας, καθὼς καί ὁ ἔντονος ἀτομικισμὸς τους, πού φθάνει ὡς τὴν ἰδιοτελὴ στάση τους ἀπέναντι στὰ κοινά, εἶναι ἓνα λυπηρὸ γεγονός πού ἰσχύει, δυστυχῶς, μέχρι σήμερα. Ὅσοσο αὐτὴ ἡ στάση ἐξηγεῖται μὲ τὴ μακραίωνη δουλεία, ὅταν κάθε μορφὴ κρατικῆς ἐξουσίας συνδεόταν μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ καταδικαστικὸς τόνος τοῦ Στάουφερτ δείχνει πὼς

δέν ταυτίζεται καί δέν ἀντιλαμβάνεται τὴν ἰδιομορφία τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, στήν ὁποία ἔζησε καί ἔδρασε ὀκτὼ ὀλόκληρα χρόνια.

91. Πρόκειται γιὰ πρῶμη καί ἀρκετὰ ἀκριβὴ περιγραφὴ τῶν ὀρατῶν ἀκόμη τὸ 1840 ἰχνῶν τοῦ Ἀδριανείου ὑδραγωγείου, πού μελετήθηκε ἀργότερα διεξοδικά.

92. Στὸ διάστημα 1862-1870 αὐτὸ τὸ μεγάλο ὑδραγωγεῖο τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας ἐρευνήθηκε διεξοδικότατα ἀπὸ τοὺς τεχνικοὺς τοῦ δήμου καί ἀποκαταστάθηκε ἡ παροχὴ ὕδατος στὴ μεγάλη δεξαμενὴ στὶς νότιες ὑπώρειες τοῦ Λυκαβηττοῦ πάνω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πόλης.

Ἡ κυβέρνηση προσέβλεπε πρὸ πολλοῦ σ' αὐτὸν τὸν ὠραῖο στόχο, καὶ ἐπειδὴ ἡ ὑδρευση τῆς πόλης κλπ. εἶναι εὐθύνη τοῦ δήμου Ἀθηναίων, ἡ κυβέρνηση εἶχε κατὰ νοῦ νὰ τοῦ χορηγήσει δάνειο ὑψους 100.000 δραχμῶν, ὥστε νὰ λάβει μέρος γιὰ τὶς ἀναγκαῖες ἔρευνες καὶ νὰ ἀρχίσει μὲ τοὺς ἐργάτες τὴν ἐπισκευὴ τοῦ δικτύου. Ἀλλὰ οὔτε αὐτὴ ἡ ἐργασία πραγματοποιήθηκε. Ὄταν ὁ δῆμος πληροφορήθηκε πὼς δὲν θὰ ἔπαιρνε στὰ χέρια του τὶς 100.000 αὐτὲς δραχμές, ἀλλὰ πὼς ἡ κυβέρνηση, συνετὰ πράττοντας, σκόπευε νὰ ἐπιβλέψει ἡ ἴδια ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν δῆμο τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου, ὥστε νὰ εἶναι βέβαιη ὅτι τὰ χρήματα δὲν θὰ ἀναλώνοντο σὲ ἀλλότρια, ὅπως σὲ προηγούμενες περιπτώσεις, τὸ δημοτικὸ συμβούλιο τάχθηκε ἐναντίον ἀκόμη καὶ τῆς ἑναρξης τοῦ τόσο ἐπιγόντως ἀναγκαίου αὐτοῦ ἔργου, πού θὰ ἀπέφερε στοὺς Ἀθηναίους πολίτες τὰ μέγιστα ὀφέλη, ἐὰν γινόταν μὲ ἔξοδα τοῦ δήμου.

Ἡ πόλις ἔτσι δὲν θὰ κέρδιζε μόνο περισσότερο ἀλλὰ καὶ καθαρότερο νερό, γιὰ τὸ ὑδραγωγεῖο δὲν ἔχει καθαρισθεῖ ἐδῶ καὶ τουλάχιστον μερικὸς αἰῶνας καὶ εἶναι γεμάτο λάσπη, ὑδροφιλα φυτὰ, καὶ ἀμφίβια πεθαίνουν μέσα στὸ νερό, ἀποσυντίθενται καὶ τὸ μαιίνουν.

Ἐνα ἄλλο ὑδραγωγεῖο, ὀνόματι Τσακμακό [τοῦ Τζακουμάκου]⁹³, πού διέρχεται κάτω ἀπὸ τὴν κοίτη τοῦ Ἴλισσοῦ, ἔρχεται ἀπὸ τὸν Ὑμηττὸ καὶ στὸ μεγαλύτερο μῆκος του εἶναι λαξευμένο σὲ βράχους. Στὸς πρόποδες τοῦ Ὑμηττοῦ καὶ στὴν ἴδια τὴν κοιλάδα τοῦ Ἴλισσοῦ βλέπει κανεὶς πολλὰ φρέατα ἐπισκέψεως σὰν κι αὐτὰ τοῦ ὑδραγωγείου τοῦ Ἀδριανοῦ. Ἡ πηγὴ αὐτοῦ τοῦ ὑδραγωγείου εἶναι ἐπίσης ἄγνωστη καὶ τὸ ὑδραγωγεῖο μαζί μὲ τὶς ἐπίσης ἐρειπωμένες διακλαδώσεις του θὰ χρειαζόταν διεξοδικὴ διερεύνηση καὶ ἀποκατάσταση. Καὶ τὰ δύο ὑδραγωγεῖα μαζί θὰ προμήθευαν ἕνα ὄγκο νεροῦ πού θὰ ἱκανοποιούσε τὶς ἀνάγκες περισσοτέρων ἀπὸ 150.000 κατοίκων.

Στὴν ἴδια τὴν πόλις τῆς Ἀθήνας ὑπάρχει ἕνας ἀγωγὸς 3 ἕως 4 μέτρα κάτω ἀπὸ τὴν τωρινὴ ἐπιφάνεια τῶν ὁδῶν, πού διασχίζει τὸ πλῆθος τῶν κτηρίων ἀπὸ τὰ ΒΑ. πρὸς τὰ ΝΑ.^X (X. Δὲν πρέπει νὰ τὸν συγχέουμε μὲ τὸν προαναφερθέντα ἀγωγὸ πού διατρέχει τὴν πόλις ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά) καὶ στὸν ὁποῖο ρεεὶ σχετικὰ γρήγορα ἄφθονο νερὸ ὑγιεινὸ καὶ τὸ καλοκαίρι πολὺ δροσερό· ἀντλεῖται ἀπὸ μερικὰ φρέατα. Τὸ μόνο ὅμως πού ξέρουμε γι' αὐτὸ τὸ ὑδραγωγεῖο εἶναι ὅσα μᾶς δείχνουν τὰ φρέατα· δὲν γνωρίζουμε οὔτε τὴν πηγὴ οὔτε τὴν ἐκβολὴ του. Ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ σὲ πηγάδια πού βρίσκονται σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὸν ἀγωγὸ εἶναι χαμηλότερη ἀπὸ τὴν στάθμη μέσα στὸν ἴδιο καὶ ἔχουν ἐντελῶς διαφορετικὸ νερό.

Πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ τὸ ἀρχαῖο κύριο ὑδραγωγεῖο τὸ ὁποῖο διακλαδίζεται ἀπὸ τὸ ὑδραγωγεῖο τοῦ Ἀδριανοῦ ἔξω ἀπὸ τὴν πόλις καὶ γι' αὐτὸ τώρα μόνο ἕνα μέρος τοῦ νεροῦ του διοχετεύεται μέσῳ τοῦ σημερινοῦ τούρκικοῦ ἀγωγοῦ στὴ δεξαμενὴ.

Οἱ ὑδραγωγοὶ μέσα στὴν πόλις εἶναι ἐν μέρει κτιστοὶ καὶ σκεπασμένοι μὲ πλάκες, ἐν μέρει τὸ νερὸ ρεεὶ μέσα σὲ σωλῆνες ἀπὸ ὀπτὴ γῆ.

Ἡ εἰδικὴ ἐπιστάσια τοῦ δικτύου ἔχει ἀνατεθεῖ σὲ δύο νεροκράτες, τῶν ὁποίων προΐσταται ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ δήμου. Ἀμείβονται μὲ μισθὸ μόνο 30 δραχμῶν τὸν μῆνα ὁ

93. Ὁ Στάουφερτ ὀνομάζει τὸ ὑδραγωγεῖο Τζακουμάκου ἐσφαλμένα «Τσακμακό».

καθένας ἢ 10 1/2 φιορίνια, ἀλλὰ σὲ περίπτωση ἐπισκευῶν παίρνουν ἐπὶ πλέον ἀποζημίωση. Ἔτσι τοὺς συμφέρει νὰ ἐπιδίδονται διαρκῶς σὲ βελτιώσεις τοῦ δικτύου, γιατί δὲν μποροῦν νὰ ζήσουν μὲ 10 1/2 φιορίνια. Ὁ γράφων ζήτησε ἐπανειλημμένως ἀπὸ τὸ δημοτικὸ συμβούλιο νὰ ἐγκρίνει δικαιότερη ἀμοιβὴ γιὰ τοὺς νεροκράτες, νὰ καταργήσῃ τὴν ἰδιαιτέρη ἀποζημίωση [γιὰ τὶς ἐπισκευές] καὶ νὰ τοὺς καταστήσῃ ἀπολύτως ὑπεύθυνους, αἴτημα τὸ ὁποῖο ὅμως ποτὲ δὲν ἔγινε δεκτό, γιατί δῆθεν ὁ δῆμος ἦταν πάρα πολὺ πτωχὸς ὥστε νὰ ἐγκρίνει αὐξήσεις τῶν μισθῶν. Ἄντ' αὐτοῦ ὅμως ἀναγκάζεται κάθε χρόνο νὰ ξοδεύει τεράστια ποσὰ γιὰ ἐπισκευές, οἱ ὁποῖες εἶναι βέβαιο πὼς διαφορετικὰ δὲν θὰ ἦταν ἀναγκαῖες.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο προαναφερθέντα ὑδραγωγεῖα καὶ τὰ πολλὰ φρέατα, τῶν ὁποίων ὅμως τὸ νερὸ δὲν εἶναι πόσιμο, ἡ Ἀθήνα δὲν ἔχει ἄλλο νερό.

ΡΕΟΝΤΑ ΥΔΑΤΑ ΣΤΟ ΛΕΚΑΝΟΠΕΔΙΟ ΑΘΗΝΩΝ. ΑΡΔΕΥΣΗ. ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΑ ΕΡΓΑ ΥΔΑΤΙΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Οἱ δύο ποταμοὶ τοῦ λεκανοπεδίου τῆς Ἀθήνας εἶναι ὁ Ἰλισσὸς καὶ ὁ Κηφισός. Ὁ Ἰλισσὸς, σχεδὸν ἐντελῶς ἄνυδρος τώρα, κάποτε πρὲς νὰ κατέβαζε πολὺ νερό, ὅπως δείχνει ἡ κοίτη του στὶς παρυφές τῆς πόλης, ἡ ὁποία εἶναι μία βαθιὰ τομὴ ἀνάμεσα στὰ κροκαλοπαγῆ ἀσβεστολιθικὰ στρώματα τοῦ ἐδάφους.

Στὴν ἀριστερὴ ὄχθη αὐτοῦ τοῦ ποταμοῦ καὶ πολὺ κοντὰ του ἦταν τὸ περίφημο Στάδιο⁹⁴. Μία μεγάλη γέφυρα, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται ἀκόμη σημαντικὰ σὲ ὄγκο τμήματα τῶν ἀντηρίδων πού στήριζαν τὰ τόξα τῆς συνδέει τὸ Στάδιο μὲ τὴν ἀντίπερα ὄχθη⁹⁵. Ἄν κρῖνουμε ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀντηρίδες, ἡ γέφυρα εἶχε τόσο μεγάλο ὕψος πού τὸ κατὰστρωμά της ἦταν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ Στάδιο καὶ μὲ τὸ ἔδαφος στὴν ἀντίπερα ὄχθη πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς πόλης· διότι μόνο γιὰ τὸ ποτάμι, τὸ ὁποῖο σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ρεεῖ πολὺ βαθιὰ, δὲν θὰ χρειαζόταν νὰ κτισθεῖ τόσο ψηλὴ.

Πέρα ἀπὸ τὸ Στάδιο, πρὸς τὰ βορειοανατολικά τοῦ Ἰλισσοῦ, τὸ νερὸ τοῦ ποταμοῦ κατὰ τὸ θέρος στερεῦει καὶ στραγγίζει μέσα στὶς κροκάλεις πού γεμίζουν τὴν κοίτη του,

94. Τὸ Παναθηναϊκὸ στάδιο, χωρητικότητος 70.000 θέσων, κτίσθηκε ἀπὸ συμπαγὲς πεντελικὸ μάρμαρο ἀπὸ τὸν μαικήνα Ἡρώδη τὸν Ἀττικὸ τὸ 140-144 μ.Χ. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Στάουφερτ δὲν διεκρίνοντο πλέον καθόλου κερκίδες, διότι ἄλλες εἶχαν ἐπιχωματωθεῖ ἄλλες εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν παραγωγὴ ἀσβέστη. Τὰ κατάλοιπα τοῦ σταδίου ἤλθαν στὸ φῶς μόνον μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ πού διενήργησε ὁ Ἐρνέστος Τσίλλερ στὸ κοῖλον τὸ 1869-1870. Τὸ μνημεῖο, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀνακατασκευάσθηκε πλήρως τὸ 1896 μὲ βάση τὰ σχέδια τοῦ Ἀναστασίου Μεταξᾶ καὶ μὲ δαπάνη τοῦ Γεωργίου Ἀβέρωφ. Σήμερα εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα τοπόμενα τῆς Ἀθήνας.

95. Ὁ Στάουφερτ προφανῶς ἀναφέρεται στὰ ὄρατὰ ἀκόμη τότε λείψανα τῆς ρωμαϊκῆς γέφυρας, τὴν ὁποία ἐπίσης εἶχε κτίσει ὁ Ἡρώδης Ἀττικός, στὸν Ἰλισσὸ, καὶ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀποδοθεῖ ἀριστουργηματικὰ στὴ δημοσίευση τῶν Stuart καὶ Revett, *The Antiquities of Athens* (1751-1753). Ἡ γέφυρα κατεδαφίσθηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς τὸ 1778, ἔτσι ὥστε τὸ 1844 δὲν ἦταν πλέον ὄρατὸν παρὰ μόνον οἱ ἀψιδοστάτες τῆς. Πὰ τὴν ἐπανεναρξὴ τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων τὸ 1896 κατασκευάσθηκε στὴ θέση τῆς νέα γέφυρα, πού ἐπίσης ἐξαφανίσθηκε ὅταν ἐπιχωματώθηκε ὁ Ἰλισσὸς τὴ δεκαετία τοῦ 1950.

καί μόνο ἀρκετά πιό μακριά, στά νοτιοδυτικά τοῦ Σταδίου, ἐκεῖ πού εἶναι ἡ πηγὴ τῆς Καλλιρρόης, ὀρθώνεται ἕνας πελώριος ἀσβεστολιθικός βράχος ἐγκαρσίως μέσα στήν κοίτη του, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀναβλύζει ξανά τὸ νερὸ τοῦ Ἰλισσοῦ. Π' αὐτὸ οἱ ἄνθρωποι πού ἀντλοῦν ἀπὸ ἐδῶ νερὸ καὶ πλένουν θεωροῦν ὅτι πρόκειται γιὰ πηγὴ. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου ἔχει διανοιγῆ μία δίοδος γιὰ τὸ νερὸ τοῦ Ἰλισσοῦ ὅταν φουσκώνει καὶ κάτω οἱ Ἀρχαῖοι ἔχουν λαξεύσει ἕνα αὐλάκι γιὰ νὰ ἔχουν ἐξασφαλισμένο περισσό-τερο νερὸ. Πιὸ πέρα τὸ ἐξαιρετικὰ λιγοστὸ νερὸ αὐτοῦ τοῦ ποταμοῦ χάνεται ἐντελῶς μέσα στὰ ἀμπέλια⁹⁶.

Ὁ Κηφισός, πού ἀπέχει τρία τέταρτα τῆς ὥρας ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ διασχίζει τὸν Ἐλαιώνα⁹⁷, εἶναι πολύρρευτος καὶ τὸ νερὸ του χρησιμοποιεῖται κυρίως γιὰ τὴν ἄρδευση τῶν λαχανόκηπων στὰ περὶχωρα τῆς Ἀθήνας τὴν ἐποχὴ τῆς ξηρασίας, πού διαρκεῖ ἕξι ὡς ἑπτὰ μῆνες καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας δὲν πέφτει οὔτε σταγὼνα βροχῆ· ἐπίσης τὸ νερὸ τοῦ Κηφισοῦ κινεῖ πολλοὺς ἐπιφανειακοὺς μύλους ἀπλούστατης κατασκευῆς, πού ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἕναν εὐρὺ ἀγωγὸ ἐν εἶδει βαρελιοῦ τοποθετημένο ὀκτῶ ἕως ἑννέα πόδια ψηλότερα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο τὸ νερὸ πού πέφτει κινεῖ ἕναν ὀριζόντιο τροχό. Ἐδῶ καὶ πέντε χρόνια ὅμως [δηλαδὴ τὸ 1839] ἔχει κατασκευασθεῖ ἐπιπλέον ἕνας γερμανικὸς καὶ ἕνας γαλλικὸς μύλος τύπου Stauber, οἱ ὁποῖοι μαζὶ μὲ ἕναν ἀκόμη γερμανικὸ μύλο στὸν ποταμὸ Κεφαλάριο ἢ ἀλλιῶς Ἐρασινοὶ στὴν κοιλάδα τοῦ Ἄργου εἶναι οἱ μοναδικοὶ καλὰ κατασκευασμένοι ὑδρομύλοι τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Κηφισὸς πηγάζει ἀπὸ τοὺς πρόποδες τοῦ Πεντελικοῦ κοντὰ στὸ πανέμορφο χωριὸ Κηφισιά, ὅπου εἶναι κτισμένα τὰ ἐξοχικὰ τῶν ἐξεχόντων Ἑλλήνων, ὅπως καὶ στὴν ἀρχαιότητα ὅταν ἐδῶ εἶχε στὴν κατοχὴ του μία ἐξοχικὴ ἔπαυλη μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς, ἕνας πλούσιος ἰδιώτης καὶ δάσκαλος τῆς ρητορικῆς τῶν αὐτοκρατόρων Μάρκου Αὐρηλίου καὶ Λουκίου Βέρου. Ἐὰν κρίνουμε ἀπὸ

96. Ὁ βράχος μὲ τὰ ἀρχαῖα ἔχνη ἀπολάξευσης κοντὰ στὴ λεγόμενη πηγὴ τῆς Καλλιρρόης στὴν κοίτη τοῦ Ἰλισσοῦ γειτνιάζει ἄμεσα μὲ τὸν μεταβυζαντινὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς πού βρῖσκεται ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ἰωνικὸ ναὸ πού ἦταν ἀφιερωμένος στὴν Ἀρτέμιδα Ἀγροτέρα, τοῦ ὁποῖου μόνον ἔχνη ἔχουν διασωθεῖ. Ἐνα τμῆμα τῆς κοίτης τοῦ Ἰλισσοῦ, μήκους 150 περίπου μέτρων, ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ ἱστορικὸ τοπίο ἔχει μείνει ἐδῶ στὴν ἀρχικὴ του κατάσταση, δηλαδὴ δὲν ἔχει ἐπιχωματωθεῖ. Σὲ ὄλους τοὺς παλαιότερους χάρτες τοῦ 19ου αἰῶνος, ὅπως λόγου χάριν στὴν πρώτη ἀκριβὴ τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τοῦ λεκανοπεδίου Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸν Adolf Sommer τὸ 1840, ἀλλὰ καὶ στὸ σχέδιο τῶν ἀρχαίων ὑδραγωγείων τοῦ Ἀ. Κορδέλλα τὸ 1879, ὁ Ἰλισσοὺ στερεῦει καὶ χάνει ὡς καὶ τὴν κοίτη του 1.5 χιλιόμετρο ΝΔ. τοῦ λόφου τοῦ Μουσείου στὸν χῶρο ἀνάμεσα στὰ ἀρχαῖα μακρὰ τεῖχη στὴν περιοχὴ τῆς Χαμοστέρνας. Μόλις τὸ 1898, μετὰ ἀπὸ καταστροφικὲς πλημμύρες, ἐξυ-

γιάνθηκε ἡ ἐλώδης περιοχὴ στοῦ «Ἀλίπεδον» τοῦ Φαλήρου καὶ διευθετήθηκαν τόσο ὁ Ἰλισσοὺ ὅσο καὶ ὁ Κηφισός, οἱ ὁποῖοι πλέον ἐκβάλλουν στὴ θάλασσα ρέοντας μέσα σὲ τεχνητὲς, κτιστὲς (κατὰ περίπτωσιν), ἀνοιχτὲς ἢ κλειστὲς τάφρους.

97. Ὁ περίφημος ἀθηναϊκὸς Ἐλαιώνας στὰ δυτικὰ τῆς πόλης, μὲ τὰ 200.000 τότε αἰωνόβια ἐλαιόδενδρά του, ἐξετείνετο σὲ μία ἑκτασὴ μήκους περίπου 10 χιλιομέτρων ἀπὸ τὰ Σεπόλια στὸν Βορρὰ μέχρι τὸ Μοσχάτο στὸν Νότο. Βέβαια κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης (1821-1827) τραυματίσθηκε καὶ ὁ ἱερὸς αὐτὸς Ἐλαιώνας τῶν Ἀρχαίων, ἀπέφυγε ὅμως τὴν ὀλοκληρωτικὴ καταστροφὴ καὶ ἐπέζησε ἐπὶ ἕναν ἀκόμη αἰῶνα, ἕως ὅτου ἔπεσε θύμα τῆς ἀναρχικῆς ἐπέκτασης τῆς Ἀθήνας. Σήμερα ἐλάχιστα μόνον τμήματά του ἔχουν ἀπομείνει στὴν περιοχὴ μικτῶν βιομηχανικῶν χρήσεων στὰ δυτικὰ τοῦ παλαιοῦ βοτανικοῦ κήπου καὶ ἐκατέρωθεν τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

Ἡ ἀποξηραμένη κοίτη τοῦ Ἰλισσοῦ κοντὰ στοῦ Παναθηναϊκοῦ στάδιο. Φωτογραφία περὶ τὸ 1905.

τὸ εὖρος τῆς κοίτης του, ὁ ποταμὸς αὐτὸς παλαιότερα πρέπει νὰ κατέβαζε περισσότερο νερό, ὅπως καὶ ὁ Ἰλισσός, ἀλλιῶς πρέπει νὰ σχημάτισαν τὴν ἐκτάκτου εὖρους κοίτη του, πέρα ἀπὸ τὸν Ἐλαιώνα, ὀρμητικοὶ χεῖμαρροι μετὰ ἀπὸ δυνατὴ βροχή. Ὁ συνηθισμένος ὄγκος νεροῦ τοῦ Κηφισοῦ εἶναι τόσοσ ὥστε στὸν Ἐλαιώνα ρέει μέσα σὲ ἀγωγὸ εὖρους $2\frac{1}{2}$ μέτρων καὶ πὺ τὸ βάθος του κυμαίνεται ἀνάμεσα σὲ τριάντα καὶ ὀγδόντα ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου. Ἐπειδὴ δὲ ἀνάλογα μὲ τὴ στάθμη του ρέει μὲ ταχύτητα μόνο 1.3 ἕως 1.6 τοῦ μέτρου τὸ δευτερόλεπτο, ὁ συνολικὸς ὄγκος τοῦ νεροῦ ἀνὰ ὥρα κυμαίνεται ἀνάμεσα σὲ 3.510 καὶ 11.664 κυβικὰ μέτρα.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει πρέπει τὸ νερὸ νὰ μὴν ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴν ἄρδευση τῶν κήπων καὶ τῶν ἀγρῶν στὸ λεκανοπέδιο τῶν Ἀθηνῶν ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, γιὰτὶ ὑπάρχει

ένας σκεπαστός θολωτός άγωγός στα ύψώματα τής Πάρνηθος⁹⁸, πού έν μέρει είναι λαξευμένος στους βράχους και έν μέρει είναι καλυμμένος με χώμα και ό όποιος διέρχεται από τις παρυφές τής άρχαίας όδοϋ Άθηνών-Θηβών, πίσω από τό χωριό Χασιά, κάτω από τό περιώνυμο φρούριο τής άρχαιότητος Φυλή, πού κατέλαβε ό Θρασύβουλος τό 403 π.Χ. με 70 άνδρες, και από έδω όρμώμενος κατέλυσε τήν τυραννία τών Τριάκοντα, οί όποιοι μετά τήν ύποδούλωση τής Άθήνας από τους Σπαρτιάτες κυβερνούσαν τόν λαό με άπάνθρωπο και έξοργιστικό τρόπο. Άξιζει νά δεϊ κανείς τά άρχαία τείχη και τους πύργους αυτού του φρουρίου, πού απέχει 18.900 μέτρα από τήν Άθήνα και είναι κτισμένο πάνω σε έναν βράχο άπροσπέλαστο από τρεις πλευρές· οί τοίχοι του είναι δομημένοι με κανονικώς λαξευμένους όγκόλιθους και ό ένας του πύργος είναι στρογγυλός, ένω οί άλλοι τέσσερις τετράγωνοι. Επίσης βλέπει κανείς ύπολειμματα τής πόλης πού βρισκόταν κάποτε κοντά στο φρούριο⁹⁹.

Κάτω από τή Φυλή έχει κτισθεί ένα φράγμα, τό όποιο συγκρατεί τά ύδατα του Έλευσινίου Κηφισού, πού τά νερά του ρέουν στην πεδιάδα τής Έλευσίνας [στο Θριάσιο πεδίο], και από τό φράγμα αυτό τό νερό διοχετεύεται στον προαναφερθέντα άγωγό του λεκανοπεδίου τής Άθήνας. Ό άγωγός αυτός από τό φράγμα μέχρι τό χωριό Χασιά έχει μήκος 5.000 μέτρα και σχεδόν καθ' όλο αυτό τό μήκος περνά κυρίως μέσα από βράχο και έν μέρει από μικρές σήραγγες.

Ό άγωγός αυτός λέγεται πώς ήταν δωρεά μιās πλούσιας Έλληνίδος όνόματι Γιαννούλας¹⁰⁰ στα βυζαντινά χρόνια, γι' αυτό και φέρει τό όνομά της· αυτό μάς πληροφορεί μία έπιγραφή άκριβώς πάνω από τό φράγμα χαραγμένη στον βράχο, τήν όποία όμως ό γράφων, παρά τις συχνές ύπηρεσιακές έπισκέψεις του στη θέση αυτή, δέν κατόρθωσε νά βρει. Από τό χωριό Χασιά ό άγωγός κατεβαίνει από τις κλιτύς του βουνού [τής Πάρνηθος] στην πεδιάδα, σχηματίζοντας πλήθος μαιάνδρους, και από τό χωριό Χασιά μέχρι τήν έκβολή του στον Κηφισό στον δήμο Μενιδίου (Άχαρνών)¹⁰¹ διανύει 16.000 μέτρα ως άπλό αυλάκι.

98. Πά τις πηγές και τά ύδατα τής Πάρνηθος βλ. Ά. Κορδέλλα, *Αί Άθήναι από ύδραυλικής άπόψεως* (Άθήναι 1879) 130-143.

99. Πρβ. σχετικά Ί. Τραυλό, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (Tübingen 1988) 319: «Τό κέντρο του Δήμου τής Φυλής, ό όποιος άνήκε στην Οϊνηίδα φυλή, ήταν στα ανατολικά του άρχαίου φρουρίου σε μία πηγή πού οί ντόπιοι έξακολουθοϋν νά τήν όνομάζουν Φυλή και ή όποία βρίσκεται πλάι στο εκκλησάκι τής Άγίας Παρασκευής».

100. Ό Άγγλος περιηγητής Έδουάρδος Ντόντγουελ, πού τό 1806 περιηγήθηκε τήν Άττική, αναφέρεται επίσης σε αυτό τό ύδραγωγείο (πρβ. Ed. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece, during the years 1801, 1805 and*

1806....., London 1819). Σύμφωνα με τόν συγγραφέα, τό έργο αυτό κατασκευάσθηκε με δαπάνες μιās εύπορης Έλληνίδος όνόματι Παννούλας – πού δέν είναι βέβαιο πώς έζησε πραγματικά, μπορεί νά είναι και πρόσωπο θρύλου – για νά άρδευεται ό έλαιώνας της στην πεδιάδα. Στη Χασιά οί χωρικοί του έδειξαν ένα έρειπωμένο έπιβλητικό κτήριο πού τό θεωροϋσαν κατοικία της.

101. Ό άρχαίος δήμος Άχαρναί τής Οϊνηίδος φυλής βρισκόταν στα νότια τής Πάρνηθος στη πεδιάδα δυτικά τής Δεκελείας. Δέν έχουν βρεθεί λείψανα του όμώνυμου οικισμού, σήμερα πάντως θεωρείται πώς βρισκόταν στο νότιο άκρο του χωριού Μενίδι, όπου ύπάρχουν έντοιχισμένα σε παλιά σπίτια και εκκλησίες άρχαία σπαράγματα. Επίσης προσφάτως άποκαλύφθηκε έδω και τό άρ-

Ἡ κατασκευὴ ὑδραγωγείων, λόγῳ τῆς πενιχρῆς ποσότητος τρεχόμενου νεροῦ στὴν Ἑλλάδα, ἦταν ὑψίστης σημασίας τόσο γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες ὅσο καὶ γιὰ τοὺς Ρωμαίους, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἐρείπια ποὺ ἀπαντᾷ κανεὶς, τὰ ὁποῖα δὲν ἀνήκουν βέβαια σὲ μεγαλοπρεπῆ ρωμαϊκὰ ὑδραγωγεῖα, πλὴν ὅμως εἶναι πάντα σημαντικὰ ἔργα λόγῳ τοῦ συνήθως πολὺ μεγάλου μήκους τους καὶ μᾶς διδάσκουν ὅτι ὁ κλάδος αὐτὸς τῆς ὑδραυλικῆς τέχνης δὲν προήλθε ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους ἀλλὰ καλλιεργήθηκε στὴν Ἑλλάδα ἤδη ἀπὸ τὰ ἀρχαιότατα χρόνια. Ἐν τούτοις εἶναι φανερὸ ὅτι ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους κατασκευάσθηκαν πολλὰ μεγάλα ὑδραγωγεῖα στὴν Ἑλλάδα, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ ἐρείπια ὑπερυψωμένων ὑδραγωγείων [aqueducti] στὴν Ἀθήνα, τὴ Σπάρτη καὶ σὲ ἄλλα μέρη¹⁰².

Τὰ ἀρχαιότερα ὑδραγωγεῖα στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὶς κλιτύς τῶν βουνῶν μέχρι τὴν ἐκβολὴ τους σχηματίζουν ἀπειράριθμες ἔλικες.

Στὴ σημερινὴ ἐποχὴ θὰ ἔπρεπε ἡ κατασκευὴ ἀγωγῶν ὑδρευσης [καὶ ἄρδευσης] σὲ πολλές πόλεις τῆς Ἑλλάδος νὰ ἦταν καὶ πάλι μία ἀπὸ τὶς σημαντικὲς μέριμνες τῆς κυβέρνησης, γιὰτι παντοῦ εἶναι αἰσθητὴ ἡ ἔλλειψη νεροῦ· πολλές πόλεις δὲν διαθέτουν φρέατα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὶς στέγνες. Πὰ τὸν ταξιδιώτη εἰδικὰ εἶναι μαρτύριο νὰ ταξιδεῖ μίλια ὁλόκληρα τὸ καλοκαίρι μέχρι νὰ βρεῖ μία γουλιὰ νερό. Ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Τούρκων εἶχε ληφθεῖ μέριμνα ὥστε σὲ ὅλες τὶς δημοσιῆς νὰ ὑπάρχουν στὰ κατάλληλα σημεῖα καὶ σὲ ὄχι μεγάλη ἀπόσταση μεταξύ τους στέγνες κάτω ἀπὸ σκιερὰ δέντρα. Ὅμως τόσο οἱ ἴδιες οἱ δεξαμενὲς ὅσο καὶ οἱ ἀγωγοὶ ποὺ ἔφθαναν ἕως αὐτὲς καταστράφηκαν στὴν πλειονότητά τους ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνες¹⁰³, καὶ ὁ ταξιδιώτης, στοὺς τόπους στοὺς ὁποίους ἄλλοτε ζωηρὲς πηγὲς τὸν προσκαλοῦσαν νὰ δροσισθεῖ καὶ νὰ ἀναπαυθεῖ, βλέπει τώρα πιά μόνο τὶς πέτρες καὶ τὰ χαλάσματα.

Οἱ Τούρκοι μετέφεραν τὸ νερὸ μὲ καλοψημένους πῆλινους ἀγωγοὺς ὑπογείως τόσο βαθιά, ὥστε ἡ ζέστη δὲν ἔβλαπτε [θέρμαινε] τὸ νερὸ, ἀλλὰ ὄχι σὲ ὑπερβολικὰ μεγάλο βάθος γιὰ νὰ μὴ δυσχεραίνονται οἱ βελτιώσεις [οἱ ἐπισκευές] τοῦ δικτύου. Ἐπειτα ἀνέβαζαν τὸ νερὸ μὲ ἀγωγοὺς σὲ ἓνα ὑπερυψωμένο ὑδραγωγεῖο πάνω σὲ μία γέφυρα μὲ ἐπιμελημένα δομημένους ἀψιδοστάτες τόσο ψηλὰ ὅσο ἐπέτρεπε ἡ πηγὴ τοῦ νεροῦ [δηλαδὴ τὸ ὑψόμετρό της], ἔπειτα τὸ νερὸ κυλοῦσε στὸν ἀνοικτὸ ἀγωγὸ πάνω στὴν ἀψιδωτὴ γέφυρα καὶ ἔπεφτε ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀπὸ ὅπου διοχετεύετο ὑπογείως σὲ μία δεύτερη γέφυρα χαμηλότερα, στὴν ὁποία τὸ ἀνέβαζαν ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη, καὶ κατ'

χαῖο θέατρο. Ἐπομένως δικαίως ὁ Στάουφερτ συνδέει τὸ σημερινὸ Μενίδι μὲ τὸν ἀρχαῖο οἰκισμό τῶν Ἀχαρνῶν.

102. Τὰ σπουδαιότερα ρωμαϊκὰ ὑδραγωγεῖα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο εἶναι τὰ ἀκόλουθα: τὸ μεγαλύτερο ὅλων στὴν Καβάλα, δίπλα στοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρο τῆς πόλης· τὰ 17 ἐπίσης ἐντυπωσιακὰ τόξα τοῦ ὑδραγωγείου τῆς Λέσβου στὴ Μόρια, ἔξι χιλιόμετρα ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη· τὰ λείψανα τοῦ Ἀδριανεῖου ὑδραγωγείου στὴν Καλογρέζα τῆς Ἀθήνας·

καὶ τέλος τὸ ὑδραγωγεῖο ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Σχοινοχώρι στὰ βόρεια τοῦ Ἄργους, ποὺ ἀνῆκε στοῦ σύστημα ὑδρευσης τῆς Κορίνθου.

103. Ἐδῶ ἡ κριτικὴ τοῦ Στάουφερτ εἶναι ἐντελῶς ἀκατανόητη. Εἶναι ἀδιανόητο οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες νὰ κατέστρεψαν ὁρμώμενοι ἀπὸ τυφλὴ μανία καταστροφῆς τοὺς ζωτικὸς ἀγωγὸς τοῦ νεροῦ! Ἡ κατάρρευση αὐτῶν τῶν ἐγκαταστάσεων ὀφείλεται προφανῶς στὸν καταστρεπτικὸ ἑπταετὴ πόλεμο τῆς ἀνεξαρτησίας.

αὐτὸν τὸν τρόπο, δηλαδή μὲ τὸ ὑψόμετρο συνεχῶς μειούμενο, ἔφθανε τελικὰ στὸν τόπο τοῦ προορισμοῦ του. Ἡ κατασκευή αὐτὴ διατηροῦσε τὸ νερὸ ἀφ' ἑνὸς μὲν δροσερὸ ἀφ' ἑτέρου δὲ ὑγιεινὸ, γιατί ἐρχόταν συχνὰ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀέρα. Στὴ Μεθώνη σώζεται μεταξὺ ἄλλων καὶ ἓνα τέτοιο καλὰ διατηρημένο ὑδραγωγεῖο.

Η ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΤΟ ΛΙΜΑΝΙ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ. ΤΑ ΑΛΛΑ ΛΙΜΑΝΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Τὸ ἔτος 1833 ἀποβιβαζόμενος στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ ἔβλεπε μόνο τὰ ἐρείπια τῆς καμένης μονῆς τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος καὶ δύο τρία ξύλινα παραπήγματα μὲ ἄθλια μικρομάγαζα. Τώρα ὅμως ὀρθώνεται μία πόλη μὲ ἐπιμήκεις, εὐρεῖες καὶ κανονικὲς ὁδοῦς¹⁰⁴ (τίποτε δὲν στάθηκε ἐμπόδιο στὸν σχεδιασμὸ τῆς πόλης, ὅπως στὴν Ἀθήνα, γιατί

104. Τὸ ρυμοτομικὸ σχέδιο τοῦ Πειραιᾶ ἐκπονήθηκε τὸ 1834 ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες καὶ μαθητὲς τοῦ Σίνκελ Κλεάνθη καὶ Σάουμπερτ. Στόχος τοῦ σχεδίου ἦταν ἡ δημιουργία μιᾶς εὐκόλα προσβάσιμης πόλης-ἐπινείου τῆς Ἀθῆνας μὲ κύρια χρῆση τὴν κατοικία. Ἡ προβλεπόμενη ἀπὸ τὸ σχέδιο αὐτὸ περιοχή δόμησης εἶχε ἐμβαδὸν 140 ἑκτάρια, δηλ. περίπου 65% τῆς προβλεπόμενης ἑκτασης τῆς νέας πόλης τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ πληθυσμὸς, σύμφωνα πάντα μὲ τὸ σχέδιο καὶ μὲ προβλεπόμενη πυκνότητα 200 κατ./ἑκτ., θὰ ἀνερχόταν σὲ 28.000 κατοίκους, μέγεθος πού ὁ Πειραιᾶς προσέγγισε μόλις τὸ 1880.

Ἦς πρὸς τὴ χωροθέτηση καὶ τὸ πολεοδομικὸ σχέδιο τοῦ νέου Πειραιᾶ δύο στοιχεῖα κάνουν ιδιαίτερη ἐντύπωση:

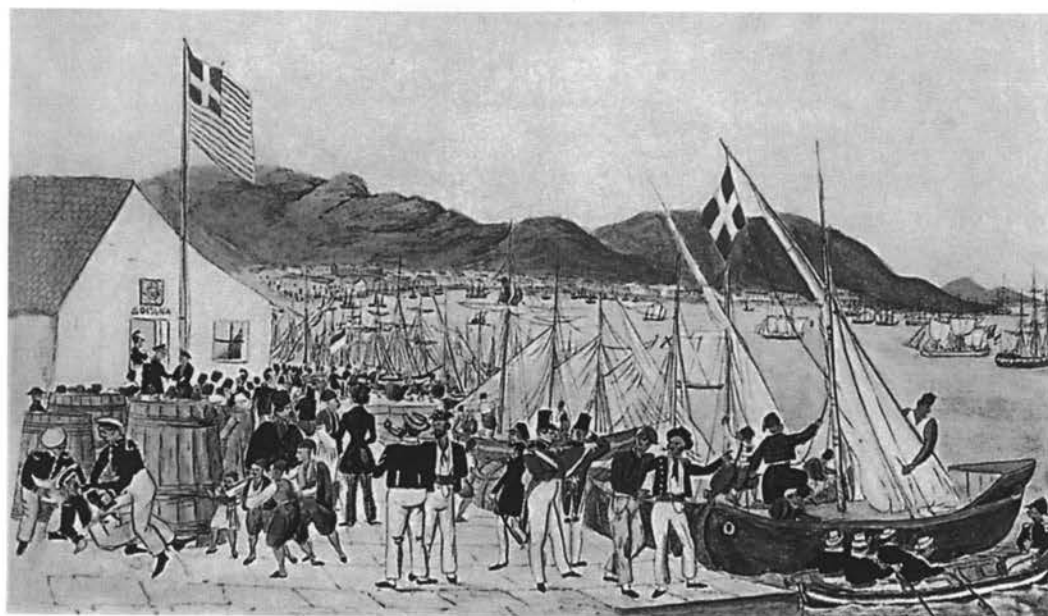
Ἐ σαφῆς προσανατολισμὸς τῆς πόλης πρὸς τὴ θάλασσα καὶ ἡ δόμησή της σὲ σχετικὰ ἐπίπεδη ἑκταση καὶ ἡ διάταξη τῶν ὁδῶν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πόλης (στὴ χερσονήσου τοῦ Πειραιᾶ) σύμφωνα μὲ τὸ ἵπποδάμειο σύστημα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Οἱ λόγοι τῆς πρώτης ἐπιλογῆς εἶναι προφανεῖς: ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴ λειτουργία τῆς πόλης ὡς ἐπινείου τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐμπορικοῦ λιμανιοῦ. Ἐπίσης εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ σχεδίου δὲν προέβλεψαν τὴν ἀνάπτυξη τῶν κατοικίων στὰ πολὺ ἐλκυστικότερα, λόγω τῆς προσφερόμενης θέας, ὑψώματα τῆς χερσονήσου τῆς Μουνυχίας ἢ τῆς χερσονήσου τῆς Ἀκτῆς στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς πρώτης, ἐπειδὴ ἐδῶ δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἀκολουθήσουν ἓνα αὐστηρὰ γεωμετρικὸ ὀρθογώνιο σύστημα ρυμοτόμησης.

Μπορεῖ ἡ ἐπιλογή ἑνὸς ἄνετου ὀρθογώνιου ὀδι-

κοῦ δικτύου σὲ ἓνα λιμάνι μὲ ἀναμενόμενη μεγάλη κίνηση νὰ εἶναι κατανοητὴ, παρὰ ταῦτα ἐκπλήσσει ἡ ταύτιση σχεδὸν τοῦ προβλεπόμενου γιὰ τὴ νέα πόλη ὀδικοῦ καννάβου μὲ τὴ διάταξη τῶν ὁδῶν τῆς ἀρχαίας πόλης τοῦ Πειραιῶς. Ἐπειδὴ τὴν ἐποχὴ ἐκπόνησης τοῦ σχεδίου δὲν ὑπῆρχαν τοπογραφικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ ἵπποδάμειο σύστημα τῶν ἀρχαίων ὁδῶν τοῦ Πειραιῶς, ἡ σύμπτωση αὐτὴ δὲν ἔχει παρὰ μόνο μία ἐξήγηση: οἱ δύο νέοι ἀρχιτέκτονες εἶχαν ὑποθέσει τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀρχαίου πολεοδομικοῦ σχεδίου, τὰ ὁποῖα καὶ ἀκολούθησαν.

Ἐρχόμενοι ἀντιμέτωποι μὲ τὸ ἴδιο πρόβλημα, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀντιμετωπίσει καὶ ὁ ἀρχαῖος ὁμότεχνός τους Ἴπποδάμος, δηλαδή τὴν ἐκπόνηση ἑνὸς λειτουργικοῦ σχεδίου λιμανιοῦ, ἐπέλεξαν ὄχι μόνο τὴν ἴδια θέση (δηλ. τὴ σχετικὰ ἐπίπεδη ράχη τῆς περαιαῖκῆς χερσονήσου) γιὰ τὸ πιὸ προβαλλόμενο τμήμα τῆς πόλης, ἀλλὰ ὄρισαν τὶς κύριες διευθύνσεις τοῦ ὀδικοῦ δικτύου – ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὴν ἀρχαιότητα – παράλληλες καὶ κάθετες πρὸς τὴν κορυφογραμμὴ τῆς χερσονήσου. Ἡ κύρια ὀδικὴ ἀρτηρία πού διασχίζει κατὰ μῆκος τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πόλης συμπίπτει ἀκριβῶς μὲ αὐτὴ τὴν κορυφογραμμὴ. Ἀκόμη ἐντυπωσιακότερη εἶναι ἡ δημιουργία δύο κέντρων – μὲ ιδιαίτερη λειτουργία τὸ κάθε ἓνα – στὸ σημεῖο (ὅπως γνωρίζουμε σήμερα), στὸ ὁποῖο ἦταν χωροθετημένα καὶ στὴν ἀρχαιότητα. Ἔτσι στὸ κεντρικότερο σημεῖο τοῦ λιμένα τοῦ Κανθάρου (στὸν μεγαλύτερο ἀπὸ τοὺς τρεῖς φυσικοὺς ὄρμους τῆς περαιαῖκῆς χερσονήσου) προτείνουν τὸ μεγάλο ἐμπορικὸ κέντρο μὲ δύο ἀγορές, χρηματιστήριον, θέατρο, καθὼς καὶ πλατιὲς προκυμαῖες καὶ ἐπιμήκη πάρκα, ἐνῶ τὴν κεντρικὴ πλα-

Ὁ λιμὴν τοῦ Πειραιῶς (1837). Ὑδατογραφία τοῦ Ludwig Koellnberger.

τὸ συντριπτικῶς μεγαλύτερο μέρος τῆς οἰκοπεδικῆς ἔκτασης ἦταν ἰδιοκτησία τοῦ κράτους), μὲ μεγάλα, λιθόκτιστα τριώροφα ἢ διώροφα, συμπαθητικὰ καὶ καθαρὰ σπίτια· γιατί οἱ ἰδιοκτῆτες τους εἶναι κατὰ κύριο λόγο νησιῶτες¹⁰⁵. Σὲ μεγάλες πλατεῖες καὶ στήν πλατιὰ προκυμαία προσφέρονται γιὰ ἀγορὰ τὰ προϊόντα τῆς στεριᾶς καὶ τῆς θάλασσας. Οἱ δρόμοι καὶ οἱ πλατεῖες δὲν ἔχουν λιθοστρωθεῖ ἀκόμη, ἀλλὰ ἔχουν κατασκευασθεῖ ἤδη πολλὰ πεζοδρόμια κατὰ μῆκος τῶν κτηρίων.

Μεγάλα πολεμικὰ πλοῖα, ἀτμόπλοια, ἐμπορικὰ ὄλων τῶν ἐθνικοτήτων ζωντανεύουν τὸ λιμάνι, γιατί ἔχει ἀρκετὸ βάθος· θὰ χρειαζόταν ὅμως νὰ καθαρισθεῖ γιὰ νὰ πλησιάζουν τὰ πλοῖα πιὸ κοντὰ στὴν ἀκτὴ καὶ γιὰ νὰ γίνεи πιὸ εὐρύχωρο, καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις παρήγγειλε στὴν Ἀγγλία ἕναν μεγάλον ἐκσκαφέα¹⁰⁶, πού ὅμως δὲν

τεία τῆς πόλης, συμμετρικὰ ἐπὶ τῆς ὁποίας διατάσσονται κτήρια διοίκησης καὶ πολιτισμοῦ (τὸ δημαρχεῖο, τὸ κτήριο τῆς τράπεζας, τὴ βιβλιοθήκη καὶ τὸ γυμνάσιο), χωροθετοῦν στὴ διασταύρωση τῶν κυρίων ὁδικῶν ἀξόνων στὴ ράχη τῆς χερσονήσου, καὶ συγκεκριμένα στὴ θέση τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς, πού εἶναι γνωστὴ ὡς «ἱπποδαμεία».

105. Στὸν Πειραιᾶ ἐγκαταστάθηκαν νωρὶς ἀπὸ τὴν κυβέρνησις πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Χίο καὶ τὴν Ὑδρα, στοὺς ὁποίους παραχωρήθηκαν οἰκόπεδα ἰδιοκτησίας τοῦ δημοσίου, τὰ ὁποῖα μάλιστα ἦταν ἤδη ἐντεταγμένα στὸ ἐγκεκριμένο πλέον σχέδιο, ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι θὰ ἔκτιζαν κατοικίες μὲ δικά τους

μέσα. Οἱ ὄροι γιὰ τὸν τρόπο «προικοδότησης» τῶν νησιωτῶν προβλέπονται στὰ βασιλικά διατάγματα τῆς 24.1/5.2.1835 (γιὰ τοὺς Χιώτες) καὶ τῆς 19/31.5.1838 (γιὰ τοὺς Ὑδραῖους).

106. Τὰ βασιλικά διατάγματα τῆς 1/13.2.1836 καὶ 16/28.10.1836 προβλέπουν ὅτι τὸ 1/10 τῶν δασμῶν εἰσαγωγῆς θὰ ἐπενδυθεῖ στὴν ἐξυγίανση τοῦ λιμένος τοῦ Πειραιῶς καὶ τὴν κατασκευὴν λιμενικῶν ἐγκαταστάσεων. Οἱ ἐργασίες ἐκβάθυνσης τοῦ κεντρικοῦ λιμένος καὶ τῆς κατασκευῆς μῶλων, σύμφωνα μὲ τὰ ὑπάρχοντα τεκμήρια, ξεκίνησε οὐσιαστικὰ τὸ 1846. Ἡ πληροφορία πού μᾶς δίνει ὁ Στάουφερτ ὅτι εἶχε φθάσει στὸν Πειραιᾶ ἀπὸ τὴν

ἔχει ἀκόμη ἀρχίσει νὰ δουλεύει. Τὸ ἀρχαῖο λιμάνι τῆς Ζέας, τὸ βόρειο τμήμα τοῦ περαιαῖου λιμένα¹⁰⁷, ἔχει γεμίσει ἰλὺ ἀπὸ τὸν Κηφισὸ πὺ ἐξέβαλλε ἐδῶ, ἀλλὰ ὁ καθαρισμὸς τοῦ στοιχίζει ὑπερβολικά, γι' αὐτὸ τὸ προσέχωσαν μὲ μπάζα καὶ στεγνὸ χῶμα, κερδίζοντας ἔτσι ἕναν χῶρο σημαντικῶν διαστάσεων πὺ θὰ ἀποτελέσει συνοικία τῆς νέας πόλης τοῦ Πειραιᾶ. Μὲ τὴν ἐπίχωση καὶ ἄλλων περιοχῶν καὶ ἐλῶν, κυρίως ὅμως τῶν ἀβαθῶν τμημάτων τοῦ λιμανιοῦ πὺ δὲν ἐπέτρεπαν τὴν προσέγγιση στὴν ἀκτὴ οὔτε κὰν μικρῶν σκαφῶν, δημιουργήθηκε ἡ πολὺ ἐντυπωσιακὴ πλατιὰ προκυμαία, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ ἕνας μῶλος πὺ φθάνει βαθιὰ μέσα στὸ λιμάνι, εἶναι κατασκευασμένη μὲ δόμους ἀπὸ κονίαμα θηραϊκῆς γῆς¹⁰⁸ καὶ σκεπασμένη μὲ πλάκες ἀπὸ μάρμαρο Τήνου. Γιὰ τὸ δέσιμο τῶν καϊκιῶν καὶ ἄλλων σκαφῶν ἔχουν τοποθετηθεῖ γεροὶ πάσσαλοι [δέστρες] ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑλικό, πὺ φέρουν σιδερένιους κρίκους. Γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν πλοίων πὺ μπανοβγαίνουν στὸ λιμάνι μέρα-νύχτα ἔχουν κατασκευασθεῖ ἀπὸ σφυρήλατο σίδηρο δύο γεροὶ στύλοι μὲ ἰσχυροὺς φανούς στὴν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ στὰ ἴδια βράχια στὰ ὁποῖα κάποτε εὐρίσκοντο οἱ λέοντες πὺ τώρα κοσμοῦν τὴν εἴσοδο τοῦ Νεωρίου (Arsenale) στὴ Βενετία καὶ οἱ ὁποῖοι παλαιότερα εἶχαν δώσει στὸν Πειραιᾶ τὸ ὄνομα Porto Leone.

Εἶναι λίγες οἱ πόλεις στὸν κόσμο πὺ ἐξελίχθηκαν τόσο σύντομα ἐκ τοῦ μηδενὸς ὅπως ἡ πόλη τοῦ Πειραιᾶ· καί, μολονότι δὲν ἔχουν κτισθεῖ ἀκόμη ὅλα τὰ οἰκόπεδα, ἔχουν γίνει ἀπείρως πολλὰ [ἔργα] καί, ἐὰν ἐπικρατήσῃ εἰρήνη καὶ ὁμόνοια στὴν Ἑλλάδα, ἀναμένεται ὅτι ἡ πόλη μέσα σὲ λίγες δεκαετίες θὰ ἐπεκταθεῖ πολὺ καὶ θὰ γίνει μία ἀπὸ τὶς ὠραιότερες πόλεις-λιμάνια τῆς Μεσογείου. Σκεφθεῖτε πῶς θὰ εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἐὰν τὴν εἶχαν κάνει πρωτεύουσα τοῦ βασιλείου καὶ ἐὰν πῶ εὐστοχα μέτρα τῆς κυβέρνησης εὐνοοῦσαν τὴν ἐγκατάσταση ἐδῶ Ἑλλήνων ἐπιχειρηματιῶν ἀπὸ τὴν Τουρκία, ἀντὶ νὰ μεταναστεύουν τόσο πολλοὶ [Ἑλληνες] ἐκεῖ!

Ἡ κυβέρνηση μερίμνησε γιὰ τὴ δημιουργία μεγάλων ἀποθηκῶν γιὰ τὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο¹⁰⁹, κτηρίων γιὰ τὸ τελωνεῖο καὶ λομοκαθαρτήριο, τὰ ὁποῖα εἶναι στέρεα

¹⁰⁷ Ἀγγλία πρὶν ἀπὸ τὸ 1843 (ἔτος ἐξόδου τοῦ Στάουφερτ ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία) ἕνας ἐκσκαφέας, μαρτυρεῖ ὅτι ἡ κυβέρνηση ἐνδιαφερόταν ἀπὸ ἐνωρὶς γιὰ τὸν τεχνικὸ ἐξοπλισμὸ τοῦ λιμένος.

¹⁰⁸ Ἐδῶ ὁ Στάουφερτ συγγέει τὸν ἐσώτατο μυχὸ τοῦ Κανθάρου, τὸν λεγόμενον Κωφὸν λιμένα ἢ λιμένα Ἀλῶν τῶν Ἀρχαίων μὲ τὸ λιμάνι τῆς Ζέας. Τὸ βαλτώδες ἔδαφος αὐτοῦ τοῦ μυχοῦ ἐπρόκειτο νὰ ἐπιχωματωθεῖ γιὰ νὰ χρησιμεύσει στὴν οἰκοδόμησι τοῦ δυτικῶν τμήματος τῆς νέας πόλης. Ἡ ἐπίχωση τοῦ λιμένος τῶν Ἀλῶν, τὴν ὁποία μνημονεύει ἐδῶ ὁ Στάουφερτ, δὲν ἔγινε ποτὲ ὡστόσο, καὶ ὁ χῶρος αὐτὸς παραμένει μέχρι σήμερον τμήμα τοῦ κυρίως λιμένος τοῦ Πειραιῶς.

¹⁰⁹ Ἡ θηραϊκὴ γῆ εἶναι ἕνα παραδοσιακὸ ὑλι-

κὸ πρόσμιξις γιὰ τὰ ὑδραυλικὰ κονιάματα (πρόδρομοι τοῦ τσιμέντου), πὺ παλαιότερα τὰ χρησιμοποιοῦσαν στὴν κατασκευὴ δεξαμενῶν καὶ μῶλων. Πρόκειται γιὰ κονιάματα ἀσβέστη ἀναμιγμένου μὲ θηραϊκὴ γῆ (τριμμένη κίσηρι, δηλ. ἐλαφρόπετρα) ἀλλιώως ποζολάνη (ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀνάλογου πετρώματος ἀπὸ τὸ Puzzeoli τῆς Ἰταλίας) μὲ προσθήκη σκόνης ἀπὸ ὀπτὴ γῆ (κουρασάνι).

¹⁰⁹ Τὸ κτήριο τῶν ἀποθηκῶν γιὰ τὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο πὺ ἔχει σωθεῖ μέχρι τὶς μέρες μας, ἀλλὰ σὲ ἐρειπώδη κατάσταση, εἶναι τὸ παλαιότερο σωζόμενον δημόσιον κτήριο τοῦ Πειραιᾶ, βρισκεται κοντὰ στὴ μεγάλη ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ ἀνατολικὸ κρηπίδωμα τοῦ λιμανιοῦ,

Τὸ σχέδιο Κλεάνθου καὶ Schaubert γιὰ τὸν Πειραιᾶ. Δεύτερη φάση σχεδιασμοῦ (1836): Πρόταση χωρὶς τὰ βασιλικά ἀνάκτορα.

κτισμένα καὶ ἡ ἀρχιτεκτονική τους εἶναι ἀνάλογη τῆς λειτουργίας τους. Προκυμαῖα καὶ μῶλος κατασκευάσθηκαν ἐπίσης μὲ ἔξοδα τοῦ δημοσίου, τὰ ποσὰ ὅμως πού ἔξοδεύθηκαν ἐδῶ θὰ ἐπιστραφοῦν στὴν κυβέρνηση μέσω ἑνὸς εἰδικοῦ δασμοῦ, τὸν ὁποῖο πληρώνουν ὑποχρεωτικῶς οἱ ἔμποροι γιὰ τὰ ἐμπορεύματα προέλευσης ἐξωτερικοῦ. Ἐνα πολὺ μεγάλο ἰδιωτικὸ κτήριο ἀγοράσθηκε ἀπὸ τὴν κυβέρνηση καὶ μετατράπηκε σὲ Σχολὴ Ναυτικῶν Δοκίμων. Ὁ δῆμος Πειραιῶς ἔκτισε μίαν ἐκκλησίαν· μίαν δεύτερη βυζαντινοῦ ρυθμοῦ, σὲ σχέδιο τοῦ ἀρχιτέκτονος Hansen ἔκτισαν οἱ καθολικοὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Αὐστριακοῦ προξένου ἱππότη von Prokesch. Στὸ λιμάνι τῆς Μουνυχίας κτίσθηκαν ἀπὸ τὸν δῆμο δύο κτήρια λουτρῶν¹¹⁰. Πόσιμο νερὸ προμηθεύει στὴν πόλη ἓνα ὑδραγωγεῖο, πού κατέρχεται

στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Εὐπλοίας καὶ Ἀγίου Νικολάου. Οἱ Κωνσταντῖνος Μπίσης (1976) καὶ Ὑλγα Φουντουλάκη (1979) ἀποδίδουν τὸ ἀρχιτεκτονικὸ τοῦ σχεδίου στοὺς Κλεάνθη καὶ Σάουμπερτ, δίχως ὅμως νὰ τεκμηριώνουν αὐτὴ τὴν πληροφορία. Ἀντίθετα, ὁ Ρ. Φέρστερ (βλ. R. Foerster, Ein

schlesischer Architekt im Lande der Hellenen, στὸ *Schlesien*, ἔτος 2ο, 1908-1909, τεύχ. 5, 139-145) μᾶς πληροφορεῖ πὼς τὸ κτήριο, πού ἡ ἀνέγερσή του ἀποπερατώθηκε τὸ 1836, σχεδιάσθηκε ἀπὸ τὸν Ἐδουάρδο Σάουμπερτ.

110. Ἐδῶ ὁ Στάουμπερτ συγγέει τὸν λιμένα τῆς

ἀπὸ τὶς κλιτύς τοῦ Κορυθαλλοῦ, ἀλλὰ ὄχι πλουσιοπάροχα· γιὰ τὴ διανομὴ του ἔχουν κατασκευασθεῖ μερικὲς μεγάλες κρήνες. Φάρος δὲν ἔχει κτισθεῖ ἀκόμη· σὲ ἓνα ἀπλὸ ξύλινο ἱκρίωμα κοντὰ στὰ ἐρείπια τοῦ τάφου τοῦ Θεμιστοκλῆ στὴ χερσόνησο τῆς Μουνυχίας¹¹¹ ὑπάρχει ἓνας μηχανισμὸς γιὰ τὴ σήμανση τῆς εἰσόδου τοῦ λιμανιοῦ στοὺς ψαράδες τῆ νύχτα.

Οἱ εἰσοδοὶ τῶν λιμανιῶν τῆς Μουνυχίας καὶ τοῦ Φαλήρου, πὺν μαζί μὲ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ¹¹² ἀποτελοῦσαν στὴν ἀρχαιότητα τὰ τρία πολεμικὰ λιμάνια τῶν Ἀθηναίων καὶ τὰ ὁποῖα συνέδεαν μὲ τὴν πρωτεύουσα τὰ μακρὰ τεῖχη, σήμερα ἔχουν σχεδὸν κλείσει ἀπὸ τὴ φερτὴ ἰλύ. Ρωμαῖοι, Ἑνετοὶ καὶ ἄλλοι ἀπομάκρυναν τοὺς ὀγκόλιθους τοῦ τεῖχους πὺν περιέκλειε τὴ χερσόνησο τῆς Μουνυχίας ἀπὸ τὴ στεριά καὶ ἀπὸ τὴ θάλασσα, μήκους ἑξήντα σταδίων, δηλαδὴ 11.340 μέτρων, καθὼς καὶ τῶν κτισμένων ἐπίσης μὲ κανονικοὺς ὀγκόλιθους τετράγωνων πύργων του, ἔτσι ὥστε ἀπὸ τὴν πάλαι ποτὲ τεραστίων διαστάσεων κατασκευὴ αὐτῆ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν δημοσίων κτηρίων τοῦ Πειραιᾶ, τῆς Μουνυχίας κλπ. δὲν βλέπει κανεὶς πιά παρὰ μόνο ἐλάχιστα κατάλοιπα. Στὰ βράχια τῆς χερσονήσου ἀπαντῶνται ἀκόμη πλῆθος λαξευτὲς στέρνες καὶ δεξαμενὲς σταριοῦ¹¹³.

Τὸ λιμάνι τῆς Μουνυχίας βρῖσκεται ἀνάμεσα στὴν ὁμώνυμη χερσόνησο καὶ στὴν ἀκρόπολη τοῦ Φαλήρου¹¹⁴. Ἐδῶ συναντᾶμε τὰ λείψανα ἑνὸς θεάτρου, ἑνὸς ναοῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ, τοῦ ὁποῖου σώζονται ἀκόμη ἓν μέρος οἱ τοῖχοι τοῦ σηκοῦ, ὄχι ὅμως καὶ οἱ κίονες, γιὰ τὸς ἔχουν ἀφαιρέσει καὶ δὲν ἀπομένουν πιά παρὰ ἐλάχιστα μόνο σκόρπια κομμάτια τους. Τὸ λιμάνι τοῦ Φαλήρου, πὺν τώρα εἶναι ἐντελῶς ἀσήμαντο, βρῖσκεται ἀνατολικότερα, ἀνάμεσα στὸ λιμάνι τῆς Μουνυχίας καὶ στὴν ἀκτὴ τοῦ Φαλήρου. Τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας ἀκρόπολης βρῖσκονται στὸ ὕψωμα ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἰσόδου τοῦ λείψανα τοῦ θεάτρου ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὴν ἀκρόπολη αὐτῆ καὶ τὸν Πειραιᾶ. Ἀπὸ τὰ δύο Μακρὰ Τεῖχη, τὰ ὁποῖα συνέδεαν τὰ λιμάνια μὲ τὴν Ἀθήνα, βλέπουμε πολὺ κοντὰ στὸν Πειραιᾶ μερικὰ ὀγκώδη κατάλοιπα, τὰ ὁποῖα ἀπελευθερώθηκαν ἀπὸ τὸ χῶμα πὺν τὰ κάλυπτε μόλις πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια· ἄλλα εἶναι ἀκόμη θαμμένα. Τὰ τμήματα αὐτὰ τῶν

Ζέας μὲ τὸν λιμένα τῆς Μουνυχίας. Οἱ ἐγκαταστάσεις τῶν λουτρῶν τοῦ δήμου κτίσθηκαν ἀκριβῶς στὸ σημεῖο, τὸ ὁποῖο εἶχαν προβλέψει στὸ σχέδιό τους οἱ Κλεάνθης καὶ Σάουμπερτ στὸν ὄρμο τῆς Ζέας, δηλαδὴ στὰ ἀβαθὴ ὕδατα πάνω σὲ μίαν ἐξέδρα, ὅπως βλέπουμε στὴν τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τοῦ Πειραιᾶ ἀπὸ τὸν Φερδινάνδο Ἄλντενχόβεν τοῦ ἔτους 1837.

111. Ὁ Στάουφερτ ὀνομάζει ἐδῶ σωστά «χερσόνησο Μουνυχία» τὸ νότιο τμήμα τῆς πειραιϊκῆς χερσονήσου.

112. Πρέπει νὰ μὴ λησμονοῦμε πὺν οἱ λιμένες πὺν ἀναφέρονται ἐδῶ τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία γράφει ὁ Στάουφερτ τὸ παρὸν κείμενο εἶχαν ταυτισθεῖ ἓν γένει ἐσφαλμένως. Ὁ δεῦτερος π.χ. σὲ μέγε-

θος λιμὴν τῆς πειραιϊκῆς χερσονήσου, ὁ λιμὴν τῆς Ζέας, ταυτιζόταν μὲ τὸν λιμένα τῆς Μουνυχίας καὶ τὸ ἀνατολικὰ κείμενο λιμανάκι τῆς Μουνυχίας (τὸ Τουρκολίμανο) τὸ ὀνόμαζαν Φάληρο.

113. Τὰ λείψανα τῆς ἀρχαιότητος στὴν πειραιϊκὴ χερσόνησο ἀποτυπώθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τοὺς Κλεάνθη καὶ Σάουμπερτ (1834) σὲ ἓνα τοπογραφικὸ διάγραμμα ὑπὸ κλίμακα 1:10.000, τοῦ ὁποῖου τὸ πρωτότυπο σχέδιο ἔχει σωθεῖ (βλ. κατάλοιπα τοῦ Ε. Σάουμπερτ, 1η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, Ἀθήνα).

114. «Ἀκρόπολη τοῦ Φαλήρου» ὀνομάζεται ἐδῶ ἐσφαλμένα τὸ ὕψωμα τῆς Μουνυχίας (ὁ λόφος τῆς πειραιϊκῆς χερσονήσου μὲ τὸ μεγαλύτερο ὕψομετρο).

τειχῶν εἶναι δομημένα με μεγάλους ὀρθογώνιους λίθους καθαρούς καὶ κοφτεροὺς στοὺς ἄρμους, κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως με ἄγρια ἐπιφάνεια, πού σχηματίζουν κανονικοὺς ὀριζόντιους δόμους· βλέπει ὅμως κανεὶς καὶ παρεκκλίσεις ἀπὸ αὐτὸ τό [ισόδομο] σύστημα τοιχοποιίας, ἀκόμη καὶ τμήματα δομημένα κατὰ τὸ πολυγωνικὸ σύστημα.

Σὲ ἀπόσταση 800 μέτρων ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τῶν ἀρχαίων τειχῶν βρίσκεται τὸ μνημεῖο τοῦ στρατηγοῦ Καραϊσκάκη, πού φιλοτέχνησε ὁ ἀρχιτέκτων Lueders¹¹⁵.

Αὐτὰ τὰ λείψανα τῶν ἀρχαίων τειχῶν [τοῦ Πειραιᾶ] προέρχονται ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα του· ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ δὲν βλέπουμε τίποτε πιά. Δυστυχῶς καὶ πάνω ἀπὸ ἓνα τμήμα τοῦ δυτικοῦ κατασκευάσθηκε ὁ νέος δρόμος πού συνδέει τὴν Ἀθήνα με τὸν Πειραιᾶ¹¹⁶.

Στὸ ἀκρωτήριο Κωλιάς¹¹⁷, στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τῆς ἀκτῆς τοῦ Φαλήρου κοντὰ στὴν ἐκκλησοῦλα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἦταν τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κωλιάδος Ἀφροδίτης.

115. Τὰ ἐπίσημα ἀποκαλυπτήρια τοῦ μνημείου τοῦ Γεωργίου Καραϊσκάκη ἔγιναν στὶς 4 Μαΐου τοῦ 1835. Ἐπ' αὐτοῦ γράφει ὁ J. Mährlen: «Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτῆ ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ὁ Γεώργιος Καραϊσκος ἢ Καραϊσκάκης ἐδέχθη τὴ θανάσιμη λαβωματιά στὶς 4 Μαΐου τοῦ 1827, καὶ ἐξέπνευσε λίγες ὥρες ἀργότερα, στὴν πεδιάδα ἀνάμεσα στὸν Πειραιᾶ καὶ στὸν Ἐλαιώνα ἀλλὰ καὶ πὼς μέχρι τὴν τελευταία του πνοὴ συμβούλευε τοὺς συμπολεμιστὲς του νὰ εἶναι μονιασμένοι. Δύο μόνον μέρες ἀργότερα ἐπῆλθε ἡ αἵματηρὴ ἦττα τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τὸν Ἄγγλο Church, ὅταν ἀπέτυχαν νὰ λύσουν τὴν πολιορκία τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ὁ Καραϊσκος ὑπῆρξε ἀναμφίβολα ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐξοχότερους ὀπλαρχηγούς τοῦ Ἀγώνα καὶ ὡς πρὸς τὰ στρατηγικά του χαρίσματα καὶ ὡς πρὸς τὸ θάρρος του. Ἐπομένως ἦταν σωστὴ ἡ ἐπιλογή τῆς κυβέρνησης νὰ τιμῆσει στὸ ὄνομά του ὅλους τοὺς ἀγωνιστὲς πού εἶχαν πέσει κατὰ τὴν Ἐπανάσταση. Στὸ σημεῖο στὸ ὅποιο εἶχε πληγωθεῖ δεξιά τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς [ἐρχόμενοι ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ] ἀνηρέθη μνημεῖο ἀπὸ κίτρινη αἰγινήτικη πέτρα, μία στήλη τετράγωνης διατομῆς πάνω σὲ πλατὺ βᾶθρο. (...)

Ἦδη πρὶν ἀπὸ μερικὲς ἡμέρες μία ἐπιτροπὴ ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ καὶ κληρικῶν εἶχε συνοδεύσει τὰ ὄστα τοῦ Καραϊσκάκη κατὰ τὴ μετακομιδὴ τους ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα στὸν Πειραιᾶ, καὶ ἐπίσης ἡ κυβέρνηση εἶχε συγκεντρώσει τὰ ὄστα τῶν πεσόντων Ἑλλήνων καὶ φιλελλήνων στὰ γειτονικά πεδία μάχης τοῦ Καματεροῦ, τοῦ Χαϊδαρίου, τῆς χερσονήσου τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ (στὴν ἀρχαιότητα

ἦταν γνωστὴ ὡς Κωλιάς Ἄκρα) κλπ. καὶ τὰ εἶχε τοποθετήσει προσωρινὰ σὲ φέρετρα στὴν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Εἰρήνης. Ἔτσι λοιπὸν ὁργανώθηκε μία νεκρική πομπὴ πού κατευθυνόταν πρὸς τὸ μνημεῖο στὸ ὅποιο εἶχε προσέλθει ὁ ἴδιος ὁ βασιλεὺς Ὁθων, οἱ ἀντιβασιλεῖς, ὑπουργοὶ καὶ ἀξιωματικοί, καθὼς καὶ πλῆθος κόσμου». (J. Mährlen, *Geschichte Griechenlands von der Ankunft König Otto's in Naphlia bis zu seiner Thronbesteigung (vom 6. Februar 1833 bis zum 1. Juni 1835)*, Stuttgart 1839, 591-593).

116. Βλέπε λεπτομέρειες γι' αὐτὴ τὴν πρώτη διάνοιξη ὀδικοῦ ἄξονα (Kunststrasse) στὴν Ἑλλάδα στὴ σ. 288.

117. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Στάουφερτ ἀλλὰ καὶ ἀργότερα (ὅπως λόγου χάριν στὸν χάρτη τῆς Ἀττικῆς πού σχεδίασε ὁ Kaupert τὸ 1878) ἡ Κωλιάς Ἄκρα ἐτοποθετεῖτο σὲ ἄμεση γειτνίαση με τὸν κόλπο τοῦ Φαλήρου. Ὀνόμαζαν ἔτσι τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ λεγόμενου Ἀλίπεδου (δηλ. τοῦ ἐλώδους φαληρικοῦ πεδίου) ἐκεῖ ὅπου σήμερα ὑπάρχει ἀκόμα τὸ μεταβυζαντινὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀη-Πάργη. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο εἰκάζεται ἐπίσης ὅτι ἦταν τὸ ἀρχαῖο λμᾶνι τοῦ Φαλήρου, ἐπειδὴ στὴν ὑποθαλάσσια περιοχὴ διακρίνονται ἐρείπια μῶλων. Στὴν πραγματικότητα ἡ Κωλιάς Ἄκρα πρέπει νὰ ταυτισθεῖ με τὴ χερσόνησο τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ καταλήγουμε διαβάζοντας τὸ κείμενο τοῦ Πανσανία (*Ἀττικά* 1, 5) πού ὀρίζει τὴ θέση τῆς Κωλιάδος Ἄκρας σὲ ἀπόσταση 20 σταδίων (περὶ πού τεσσάρων χιλιομέτρων) ἀπὸ τὸ Φάληρο.

Η ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΑΙΓΙΝΑΣ

Ἡ πόλη τῆς Αἴγινας, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ, στὴν ὁμώνυμη νῆσο, εἶναι κτισμένη στὴ θέση τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ κοντὰ στὸ καλύτερο λιμάνι τοῦ νησιοῦ. Στὰ νεότερα χρόνια ἡ πόλη ἔχει βελτιωθεῖ· ἐκεῖ ὅπου τόσον καιρὸ ὑπῆρχαν μόνο ἐρείπια, τώρα ὀρθώνονται νεόδμητα κτήρια, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ θερινὲς κατοικίες ἐπιλέκτων Ἀθηναίων· ἓνας μῶλος μὲ παλαιὰ τοιχοποιία προσφέρει ἀσφάλεια στὰ πλοῖα πὺ ἐλλιμενίζονται ἐδῶ καὶ ἄνεση στὸ ἐμπόριο. Ὅταν ὁ κυβερνήτης Καποδίστριας εἶχε τὴν ἔδρα του στὴν Αἴγινα, ἔκτισε ἓνα εὐρύχωρο κτήριο γιὰ τὰ ὄρφανά¹¹⁸, τὸ ὁποῖο ὑπὸ τὴν παρούσα κυβέρνησι μετετράπη, καὶ μάλιστα μὲ πολὺ ἀρμόδιο τρόπο, σὲ στρατιωτικὴ σχολή, ἀφ' ὅτου ὁμως ἡ σχολὴ μεταφέρθηκε στὸν Πειραιᾶ χρησιμεύει ὡς κατάλυμα τῶν ἀξιωματικῶν πὺ ὑπηρετοῦν μὲ μειωμένο μισθό. Ἐπὶ Καποδίστρια κτίσθηκαν ἐπίσης δύο σχολεῖα, ἓνα λοιμοκαθαρτήριο¹¹⁹ καὶ ἓνα κτήριο κατοικίας γιὰ τὸν ἴδιο.

Κοντὰ στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ λιμανιοῦ στέκει ἀκόμη ὄρθιος ἓνας κίων δωρικοῦ ρυθμοῦ μὲ ὠραιότατες ἀναλογίες, πὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀφροδίτης. Οἱ περισσότερες πέτρες αὐτοῦ τοῦ ναοῦ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἑνὸς μώλου· πάνω στὰ πελωρίων διαστάσεων θεμέλιά του εἶναι κτισμένα κτήρια τῆς πόλης¹²⁰.

Τὴν παλαιὰ πόλη, τὴ λεγόμενη Παλαιόχωρα, στὰ ἀνατολικά τῆς νέας, στὴν πλαγιά

118. Τὸ ὄρφανοτροφεῖο τῆς Αἴγινας κτίσθηκε τὸ 1829 ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνάληψη τοῦ διακυβέρνησης τῆς χώρας ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια. Ἦταν ἓνα μονώροφο αὐστηρὸ κτήριο ὀρθογώνιας κάτοψης, μὲ τέσσερις πτέρυγες πὺ περιέβαλλαν μίαν ἐσωτερικὴν αὐλήν, 1.900 περίπου τ.μ. (33×58 μ.), καὶ συνολικῆς ὠφέλιμης ἐπιφάνειας περίπου 1.000 τ.μ. Πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο δημόσιο κτήριο τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς κυβερνήσεως τοῦ Καποδίστρια τὸ τεράστιο γιὰ τὴν ἐποχὴ κτήριο στέγαζε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄρφανοτροφεῖο, τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (μέχρι τὸ 1834), τὴν πρώτην δημόσια βιβλιοθήκην καὶ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ κράτους. Τὸ 1829 τὸ ὄρφανοτροφεῖο φιλοξενοῦσε 500 παιδιά, καθὼς καὶ 50 μέλη τοῦ διδασκαλικοῦ καὶ διοικητικοῦ προσωπικοῦ. Ὑστερα ἀπὸ μίαν πολυτάραχην ἱστορίαν μὲ συνεχῶς ἐναλλασσόμενες χρήσεις (τὸ κτήριο χρησίμευσε ἐπίσης ὡς στρατιωτικὴ σχολή, λοιμοκαθαρτήριο, φρενοκομεῖο καὶ κατάλυμα προσφύγων), τὸ ὄρφανοτροφεῖο μετετράπη σὲ φυλακὴν ἐπὶ ἓναν αἰῶνα (1880-1985). Στὴ μνημειακὴ αὐλή του κτίσθηκαν νέες πτέρυγες. Ἀπὸ τὸ 1985 τὸ κτήριο βρίσκεται στὴν ἰδιοκτησίαν τοῦ δήμου, ὁ ὁποῖος μέχρι σήμερον τὸ ἔχει παραμελήσει.

119. Τὸ παλαιὸ λοιμοκαθαρτήριο τῆς Αἴγινας

κτίσθηκε τὸ 1828. Βρισκόταν ἀνατολικά τῶν ἐρειπίων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, στὶς ἀνατολικὲς παρυφῆς τοῦ λόφου Κολῶνας καὶ κατελάμβανε τὸν χώρον τοῦ κοίλου τοῦ ἀρχαίου θεάτρου. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἡμικυκλικὴ του κάτοψη μὲ τίς δέκα διατεταγμένες ἀκτινωτὰ ἐπιμήκειν αὐλές, οἱ ὁποῖες κατέληγαν στὰ κελιά τῆς ἀπομόνωσης στὴν ἐξωτερικὴν περιφέρειαν τοῦ κτηρίου. Σῶζονται δύο σχέδια τοῦ 1849 τοῦ Δανοῦ ἀρχιτέκτονος L. A. Winsdrup (1815-1889), Kunstakademiet Kopenhagen, Inv. Nr. A 5919 καὶ A. 5920, στὰ ὁποῖα φαίνεται καθαρὰ ἡ διάταξις τοῦ κτηρίου. Σήμερον σὲ αὐτὴ τὴν θέση βρίσκεται τὸ νέο ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο τῆς Αἴγινας.

120. Στὴν πλέον δεσπόζουσα θέση τοῦ λόφου τῆς πόλης τῆς Αἴγινας, στὴν Κολῶνα, καὶ πλάι στὸν «Κρυπτὸν λιμένα» τῶν Ἀρχαίων (κρυπτὸς = στρατιωτικὸς) πάνω σὲ βάση κτισμένη μὲ κανονικοὺς μεγάλιθους ὀρθωνόταν ὁ μεγάλος ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σήμερον δὲν ἀπομένει παρὰ μόνον ἓνας κίων. Τὸ 1800 ἦταν ἀκόμη ὄρθιοι δύο ἀπὸ τοὺς 32 συνολικά κίονες τοῦ ναοῦ. Ἐπὶ χρόνια ὁ ναὸς ἐθεωρεῖτο ἀφιερωμένος στὴν Ἀφροδίτη καὶ μόνον πρόσφατα ἐπιγραφῆς πὺ ἦλθαν στὸ φῶς συνέδεσαν τὸν λόφον τῆς Κολῶνας μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Ἀπόλλωνος Θεαρίου.

Τμηματική άποψη του αναστηλωμένου ναού της Άφαιάς στην Αίγινα.

τοῦ ἀπότομου καὶ ψηλοῦ βουνοῦ πὸν ἀπέχει μία ὥρα δρόμο ἀπὸ αὐτή, τὴν ἔκτισαν οἱ Ἑνετοί. Τώρα εἶναι ἐντελῶς ἐρημωμένη καὶ τὰ ἐρείδιά της εἶναι ἐγκατάσπαρτα στὸ βουνό· σώζονται ὅμως πολλὲς ἐκκλησίες.

Στὰ περὶχωρα τῆς νέας πόλης [τῆς Αἴγινας] ὑπάρχουν πλῆθος τάφοι, πὸν ὅταν τοὺς ἀνοίγουν ἀποκαλύπτονται πολλὰ ὠραία αἰγινήτικα ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα, λόγῳ τοῦ πηλοῦ καλῆς ποιότητος ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένα καὶ ὁ ὁποῖος ὑπάρχει ἄφθονος στὸ νησί, χαίρουν ἰδιαίτερης ἐκτίμησης. Κοντὰ στοὺς ἀνεμόμυλους τοῦ νησιοῦ λέγεται ὅτι ὑπάρχει ὁ τάφος τοῦ Αἰακοῦ, γιοῦ τοῦ Δία καὶ τῆς Αἴγινας καὶ βασιλέως τῆς Αἴγινας· ἐπίσης κοντὰ στὸν λεγόμενον Κρυπτὸ Λιμένα ἀπαντᾷ κανεῖς τὰ ἐρείπια ἑνὸς θεάτρου, πὸν στὸ μέγεθος δὲν ὑπολείπεται διόλου τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τὸ ὁποῖο ἔμοιαζε μ' αὐτὸ καὶ στὸν τρόπο δόμησης¹²¹. Τέλος βρίσκονται ἐδῶ ἐρείπια τῶν ναῶν τοῦ Ἀπόλ-

121. Ὁ Στάουφερτ ἀντλεῖ τὴν πληροφορία αὐτὴ ἀπὸ τὸν Πανσανία (*Κορινθιακά* 29, 11) παραλείποντας τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1828 στὴ θέση

ἀκριβῶς αὐτὴ κτίσθηκε τὸ λοιμοκαθατήριον (βλ. σμ. 119).

λωνος, τῆς Ἀρτέμιδος, τοῦ Βάκχου, τῆς Ἑκάτης καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ¹²², ὁ ὁποῖος εἶχε καὶ ἓνα μαρμάρινο ἄγαλμα πού παρίστανε τὸν θεὸ καθιστό.

Τὸ Πανελλήνιον, στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νησιοῦ (τὸ ὁποῖο λέγεται πὼς ὀνομάζεται ἔτσι χωρὶς λόγο καὶ πὼς ἦταν μᾶλλον ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς)¹²³, ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐρείπια τῆς ἀρχαιότητος, ἀπέχει τρεῖς περίπου ὥρες ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Αἴγινας καὶ εἶναι κτισμένο πάνω σὲ ἓνα ὄρεινὸ πλάτωμα πού ὑψώνεται 189 μέτρα πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας. Πρόκειται γιὰ ἓναν ἐξάστυλο «ὑπαιθρο», περίπτερο ναὸ δωρικοῦ ρυθμοῦ μὲ 6 καὶ 12 κίονες στὶς πλευρὲς τῆς περιστάσης. Σώζονται 21 ἀπὸ τοὺς [32 συνολικῶς] κίονες τοῦ περιστυλίου, καθὼς καὶ 2 ἀπὸ τοὺς κίονες τοῦ προνάου μαζί μὲ τὸ ἐπιστύλιό τους. Εἶναι ἀπὸ πελεκητὸ ἀσβεστολιθικὸ τόφφο, πού προέρχεται ἀπὸ τὰ λατομεῖα τοῦ νησιοῦ, ἐνῶ ἡ εἴσοδος στὴ δυτικὴ ὄψη καὶ τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ εἶναι ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Τὸ κρηπίδωμά του ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ἀναβαθμούς· εἶναι τρομερὰ κατεστραμμένος, ἀλλὰ ἔχουν διατηρηθεῖ πολὺ περισσότερα μέλη αὐτοῦ τοῦ ναοῦ ἀπ' ὅ,τι πολλῶν ἄλλων ναῶν στὴν Ἑλλάδα.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν, πού διενεργήθηκαν ἐδῶ, καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὰ ὠραῖα γλυπτά τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου προέρχονται ἀπὸ τὸν γλυπτὸ διάκοσμο τοῦ [ἀνατολικοῦ] αἰτώματος αὐτοῦ τοῦ ναοῦ, εἶναι γνωστά. Τὰ ἔργα στὸ δυτικὸ αἶτωμα δὲν εἶναι ἐξ ἴσου ὠραῖα δουλεμένα¹²⁴.

Κοντὰ στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ νησιοῦ, στὸ ὄρος τοῦ προφήτη Ἥλια, πού ἔχει ὑψόμετρο 533 μέτρα, βρίσκεται ὁ ναὸς τοῦ Διὸς [Ἑλλανίου], πού ἔκτισε ὁ Αἰακός, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὅμως ἔχουν ἀπομείνει μόνο ὑπολείμματα κυκλώπειας τοιχοποιίας. Στὴν ὑψηλότερη κορυφὴ τοῦ ὄρους βλέπουμε λαξευμένους στοὺς βράχους τοὺς κοίλους βωμούς, στοὺς ὁποῖους τοποθετοῦσαν τὴ σχάρα ὅπου ἔκαιγαν τὸ θυσιαζόμενο ζῶο.

122. Τὰ ἐρείπια ναῶν πού ἀναφέρονται ἐδῶ βεβαίως δὲν τὰ εἶδε ὁ Στάουφερτ σὲ αὐτοψία πού διενήργησε ὁ ἴδιος (ἀφοῦ μέχρι σήμερα δὲν ἔχουν ἀνασκαφῆ καὶ παραμένουν ἀταύτιστα), ἀλλὰ, ὅπως κάνει συχνὰ στὴ συνέχεια, ἀπλῶς ἐπαναλαμβάνει ἀκριτὰ τὸν Πausanias (*Κορινθιακά* 30, 1-2).

123. Στὴν πρώτη δημοσίευση (1860) τῶν ἀνασκαφῶν στὴν Αἴγινα (1811) καὶ τὶς Βάσσεες (C. R. Cockerell, *The Temples of Jupiter Panhellenius at Aegina and of Apollo Epicurius at Bassae near Phigaleia in Arcadia*) ὁ ναὸς τῆς Ἀφαιίας ὀνομάζεται ἀκόμη ἐσφαλμένα ναὸς τοῦ Πανελληνίου Διὸς. Ἡ δευτέρη ταύτιση τοῦ ναοῦ – τὴν ὁποία ὑποστηρίζει ἐδῶ ὁ Στάουφερτ – ὡς ναοῦ ἀφιερωμένου στὴν Ἀθηνᾶ, εἶναι αὐθαίρετη καὶ ὀφείλεται στὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς ὡς κεντρικῆς παράστασης τοῦ γλυπτοῦ διάκοσμου καὶ τῶν δύο αἰτωμάτων τοῦ ναοῦ. Τέλος, μετὰ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ 1901, τὶς ὁποῖες διενήργησε ὁ Adolf Furtwängler, βρέθηκε

ἐπὶ τόπου ἡ ἀρχαϊκὴ ἐπιγραφή τῆς τοπικῆς θεότητος Ἄφας (ἢ Ἀφαιίας, σύμφωνα μὲ τὸν Πausanias) καὶ ὁ ναὸς πῆρε τὸ σωστὸ ὄνομά του. Τὸ ἱερὸ τοῦ Πανελληνίου ἢ Ἑλλανίου Διὸς σήμερα θεωρεῖται ὅτι βρισκόταν στὴν κορυφὴ τοῦ ὑψηλοτέρου βουνοῦ τῆς Αἴγινας, τοῦ Ὄρους ἢ Προφήτη Ἥλια, σὲ ὑψόμετρο 524 μέτρων.

124. Τὰ κατὰ δέκα περίπου χρόνια νεότερα γλυπτά (φιλοτεχνήθηκαν μετὰ τὸ 480 π.Χ.) τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος δὲν εἶναι τόσο αὐστηρῆς ἀρχαϊκῆς τεχνοτροπίας. Ἐπειδὴ τὸ 1840 ἡ ἀρχαϊκὴ τεχνοτροπία δὲν ἦταν ἐπαρκῶς γνωστὴ, δὲν ἦταν δηλαδὴ ἀκόμα γνωστὴ ἡ ἀκρὰ τελειότητα τῆς ἐκτέλεσης καὶ ἡ αὐστηρότητα τῆς ἔκφρασης της, στὰ μάτια τῆς ἐποχῆς φαινόταν ἀκόμη «ἀτελής» τέχνη. Αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν ἀπλουστευτικὸ τρόπο θεώρησης ἐκφράζει καὶ ὁ Στάουφερτ ὅταν ἐκτιμᾷ πὼς τὰ παλαιότερα γλυπτά τοῦ δυτικοῦ αἰτώματος «δὲν εἶναι ἐξ ἴσου ὠραῖα δουλεμένα».

ΣΑΛΑΜΙΣ. Η ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗΣ

Στή νήσο Σαλαμίνα, στή θέση τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Ἀμπελάκια, βρισκόταν κάποτε ἡ ὁμώνυμη ἀρχαία πρωτεύουσα καὶ γενέτειρα τοῦ Σόλωνος, ὅπου ὑπάρχουν ἀκόμη ἀρχαῖα ἐρείπια. Στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ νησιοῦ βρίσκεται τὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας τῆς Φανερωμένης στή ρίζα ἑνὸς λόφου, στήν κορυφή τοῦ ὁποίου βρίσκουμε θεμέλια τοίχων καὶ πύργων σημαντικοῦ πάχους, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν πιθανὸν στὸ ὄχυρὸ Β ο ὕ - δ ω ρ ο ν¹²⁵ ποῦ ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης. Τὰ κατάλοιπα αὐτὰ εἶναι ἀξιοσημεῖωτα, ἐπειδὴ φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀπώτατη ἀρχαιότητα· εἶναι κτισμένα μὲ ἀκανόνιστους καὶ ἀπελέκτους μεγάλους ὀγκόλιθους, συνδεδεμένους μὲ ἓνα ἐξαιρετικὰ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα καὶ μὲ ἀκατέργαστους λίθους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θεμέλια, σώζονται ἀκόμη οἱ ἀρχαῖες ὄχυρώσεις, ποῦ εἶναι κατασκευασμένες μὲ μεγάλες ὀξυγώνιες καὶ ἀμβλυγώνιες πέτρες, καὶ ἡ τοιχοποιία τους εἶναι κανονικὴ· ἡ μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς ὄχυρώσεις ἔχει ἓνα πύργο διαμέτρου 10 μέτρων καὶ πύλη ποῦ στενεύει πρὸς τὰ πάνω.

Τὸ μοναστήρι ποῦ προανεφέρθη, τὸ ὁποῖο μὲ τὰ τεῖχη καὶ τοὺς πύργους ποῦ τὸ περιβάλλουν μοιάζει μὲ μεσαιωνικὸ κάστρο, εἶναι πολὺ γραφικὸ μὲ τοὺς τρούλους καὶ τὶς ἐπάλξεις του· ἀξιοθέατο εἶναι τὸ ἐσωτερικὸ του. Ἡ ἐκκλησία ἔχει ἐξαιρετικὰ πλούσιο ἀλλὰ ἀλλόκοτο ἀνατολίτικο διάκοσμο· ὅλες οἱ ἐπιφάνειες τῶν τευχῶν καὶ τῶν τοίχων εἶναι βαμμένες μὲ φανταχτερά, ἐκτυφλωτικὰ χρώματα καὶ κατάκοσμες μὲ νωπογραφίες. Τὰ χρώματα εἶναι ἐντονότερα παρὰ σὲ κάθε ἄλλη ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἐκκλησία αὐτὴ εἶναι μᾶλλον κτισμένη ἐπάνω στὰ θεμέλια ἀρχαίου ναοῦ.

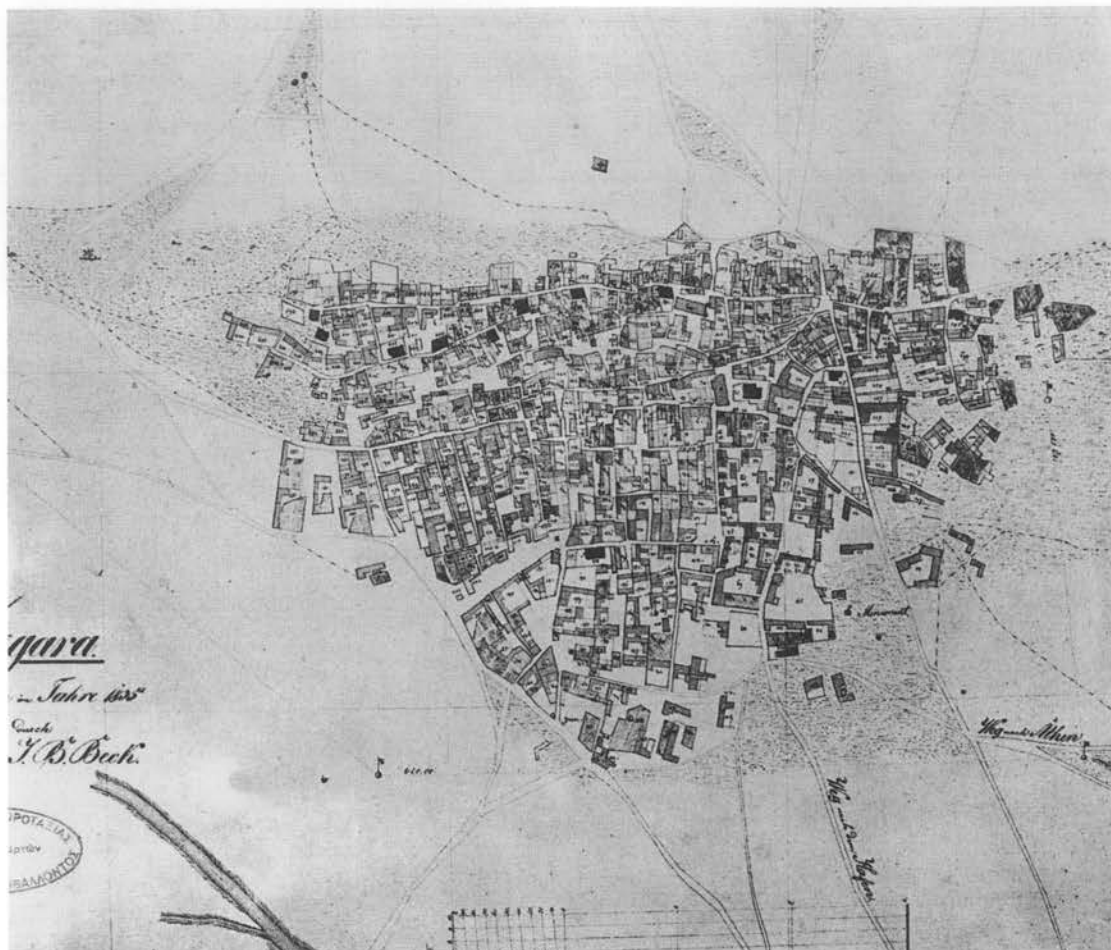
ΤΑ ΜΕΓΑΡΑ. ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ. ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΝΕΑ ΠΟΛΗ

Τὰ Μέγαρα εἶναι μία ἀπὸ τὶς ἄτυχες πόλεις τῆς Ἑλλάδος, ποῦ ἀναγκάσθηκε νὰ προσφέρει τὶς περισσότερες θυσίες στὸν βωμὸ τῆς καταστροφῆς. Ὑπὸ τοὺς Τούρκους δὲν ἦταν παρὰ ἓνα ἄθλιο χωριό, καὶ δὲν βλέπουμε οὔτε ἴχνος ἀπὸ τὰ λαμπρὰ ἔργα τῆς ἀρχαιότητος, δηλαδὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός, τοῦ ναοῦ τῆς Σωτηρίας Ἀρτέμιδος μὲ τὰ φιλοτεχνημένα ἀπὸ τὸν Πραξιτέλη ἀγάλματα τῶν δώδεκα θεῶν, τοῦ Νυκταλίου Διονύσου, τῆς Ἀφροδίτης Ἀποστροφίας, τῆς Δήμητρος [Θεσμοφόρου], τῆς Ἀρτέμιδος Ἀγροτέρας, τοῦ Ἀγοραίου Ἀπόλλωνος καὶ τόσο πολλῶν ἄλλων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν βλέπουμε παρὰ μόνον πλῆθος σπασμένα μάρμαρα καὶ ὀπτὲς πλίνθους, σκορπισμένα σὲ ὅλο τὸν χώρο τῆς ἀρχαίας πόλης.

Στὰ Μέγαρα ὑπῆρχε μεταξὺ ἄλλων ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλειωδέστερα ὕδραγωγεῖα τῆς ἀρχαιότητος: τὸ ὕδραγωγεῖο τῶν Σιθνίδων Νυμφῶν, ποῦ κτίσθηκε ἐπὶ τυράννου Θεαγένους ἀπὸ τὸν Μεγαρίτη μηχανικὸ Εὐπαλίνο, ὁ ὁποῖος ἔζησε τὸν 8ο αἰῶνα π.Χ. Τὸ ὕδρα-

125. Ἐὰν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια τῆς περιγραφῆς τοῦ ὄχυροῦ Βούδωρον, ὁ Στάουφερτ πρέπει νὰ τὸ ἐπισκέφθηκε ὁ ἴδιος. Πρόκειται ἐδῶ γιὰ πρῶμη, ἀρκετὰ λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ ἀρχαίου ἀθηναϊκοῦ αὐτοῦ ὄχυροῦ στή Σαλαμίνα, τὸ

ὁποῖο ἤλεγχε ἀπὸ ἓνα ὑψόμετρο 44 μέτρων στὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τοῦ νησιοῦ τὴ δυτικὴ εἴσοδο τοῦ κόλπου τῆς Σαλαμίνας (βλ. E. Wallace and Mac Leod, Budoron. An Athenian Fort on Salamis, *Hesperia* 39, 316).

Ἀποτύπωση τῶν Μεγάρων (1835). Τοπογράφος J. B. Beck.

γωγεῖο αὐτὸ μετέφερε τὸ νερὸ ἀπὸ τὴν πηγὴ τῶν Νυμφῶν στὰ βόρεια τῆς πόλης πίσω ἀπὸ τὸν [ποταμὸ] Ροῦν στὰ Μέγαρα καὶ ἦταν φημισμένο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ του λαμπρότητα. Τώρα ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ αὐτὸ δὲν ἀπομένει παρὰ μόνον ἓνα κτιστὸ ἀυλάκι στὸ ἔδαφος, ποῦ κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀπλῶς ὑποδεικνύει τὴ γραμμὴ τοῦ ἀρχαίου ἀγωγοῦ¹²⁶.

126. Εἶναι σαφὲς πὼς ὁ Στάουφερτ γιὰ τὰ Μέγαρα (ὅπου δὲν ὑπάρχει «οὔτε ἴχνος ἀπὸ τὰ λαμπρὰ ἔργα τῆς ἀρχαιότητος») δὲν ἔχει νὰ πεῖ τίποτε καὶ γι' αὐτὸ περιορίζεται σὲ μίαν ἀπλουστευτικὴν ἐπανάληψη τῶν κυριότερων πληροφοριῶν ποῦ μᾶς δίνει γιὰ τὴν πόλιν ὁ Πausanias. Ἐπειδὴ τὸ σπουδαιότερο ἀρχαῖο κτίσμα στὰ Μέγαρα, ποῦ σώζεται καὶ μάλιστα σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, ἢ λεγόμενη Κορὴν τοῦ Θεαγένους, ἀπεκαλύφθη με-

ρικῶς τὸ 1898-99 ἀπὸ Γερμανοὺς ἀρχαιολόγους (πιο πρόσφατη ἀνασκαφὴ εἶναι τοῦ Ἰ. Παπαδημητρίου τὸ 1958, πρβ. G. Gruben, Das Quellhaus von Megara, Ἀρχιτεκτονικὸν δελτίον 1964, 37 κέ.), ὁ Στάουφερτ ἀποκλείεται νὰ τὸ εἶχε δεῖ καὶ περιγράψει στὴν ἐποχὴ του. Μποροῦσε ὅμως νὰ τὸ ἀναφέρει, γιὰτι μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Πausanias. Ἄντ' αὐτοῦ θεωρεῖ ὅτι τὸ σχεδίασε ὁ Εὐπαλῖνος, πράγμα ποῦ δὲν παραδίδεται σὲ καμία πηγὴ. Πάντως ἢ

Δύο μακρὰ τείχη συνέδεαν τὰ Μέγαρα μὲ τὸ ὑφιστάμενο ἀκόμη λιμάνι Νισαία, ὅπου βρισκόταν ὁ τάφος τοῦ βασιλέως Λέλεγος, λείψανα τοῦ ὁποίου διακρίνονται ἀκόμη πάνω στὸ ἔδαφος· σὲ ἄλλα σημεῖα ὅμως, ἂν ἀπομακρύνει κανεὶς τὶς ἐπιχώσεις πάχους 4 ποδῶν, βρίσκει τὰ θεμέλιά τους. Τὸ λιμάνι αὐτὸ ἦταν στὴν παραλία ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, στὴ θέση τῆς σημερινῆς μονῆς τῶν Δώδεκα Ἐκκλησιῶν. Ἀνάμεσα στὸ μοναστήρι καὶ στὴν πόλη βλέπουμε ἀκόμη καὶ σήμερα τὰ κατάλοιπα ἑνὸς ναοῦ. Στὴν οἰκία τοῦ δημάρχου ὑπάρχουν δύο ὡραῖα ἀγάλματα ποὺ βρέθηκαν κοντὰ στὸ σχολεῖο στὶς Νυμφάδες Πύλες πάνω σὲ ἀρχαῖα θεμέλια. Σὲ μερικὰ κτίσματα βρίσκουμε ἀκόμη ἀρχαῖα ψηφιδωτὰ καὶ πλακόστρωτα δάπεδα.

Τὸ ἔτος 1835 ἔγινε τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τῆς πόλης τῶν Μεγάρων καὶ ἐξεπονήθη νέο σχέδιο, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο τώρα πρέπει νὰ οἰκοδομεῖται¹²⁷. Τὰ περισσότερα σπίτια εἶναι ταπεινά, γιατί ἐδῶ κατοικοῦν ἀποκλειστικὰ Ἀρβανίτες ἀγρότες, καὶ ἔχουν μόνο ἕναν ὄροφο. Τὰ πιὸ πρόσφατα εἶναι διώροφα, ἀλλὰ εἶναι κτισμένα κατὰ τὸν νεοελληνικὸ τρόπο, ὅπως τὰ χειρότερα σπίτια τῆς Ἀθήνας ποὺ περιγράψαμε πάρα πάνω. Ἐχουν ὅλα δῶμα καὶ μόνο ὀκτὼ κτίσματα ἔχουν στέγη.

ΕΛΕΥΣΙΣ. ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ. ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΝΕΑ ΠΟΛΗ

Ἐλευσίς. Στὴν πεδιάδα τῆς Ἐλευσίνος [στὸ Θριάσιο πεδίο] σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ μὲ ἕνα του τμήμα νὰ ἀγγίζει σχεδὸν τὴν ἀκτὴ, ἐκτείνεται ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά ἕνας μεγάλος λόφος, στὴν ἀνατολικὴ κορυφὴ καὶ πλαγιά τοῦ ὁποίου ἦταν κτισμένος ὁ περιώνυμος ναὸς τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Περσεφόνης. Κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ ἀπλωνόταν ἡ πόλη τῆς Ἐλευσίνας, καὶ γύρω ἀπὸ τὴν πόλη καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν λόφο ὑπῆρχαν πολλὰ ἱερὰ κτίσματα, ναῖσκοι καὶ βωμοί, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς λαξευμένες ἐπιπέδες ἐπιφάνειες καὶ ἀπὸ τὶς κάθετες τομὲς στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βραχώδους λόφου. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ αὐτοῦ τοῦ λόφου, μέσα σὲ ἕνα σπήλαιο, ὑπάρχει μία κρήνη ποὺ πιθανὸν συνεδέετο μὲ τὰ κτίσματα στὰ ὁποῖα ἐτελοῦντο τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια. Ἡ ἀρχαία ἀκρόπολη [τῆς Ἐλευσίνος] βρισκόταν στὴ δυτικὴ συνέχεια αὐτοῦ τοῦ λόφου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο τὴ χωρίζε μόνο μία στενὴ τομὴ στὸ ἔδαφος ὅμοια μὲ μεγάλη τάφρο· πιὸ πέρα στὰ δυτικά [τῆς ἀκρόπολης], πάνω σὲ ἕνα ἀκόμη μεγαλύτερο λόφο, ποὺ τὸν χωρίζει ἀπὸ τὴν ἀκρό-

ἀρχιτεκτονικὴ τῆς κρήνης ἐπιβάλλει τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου ἕνα αἰῶνα ἀργότερα ἀπὸ ὅ,τι θεωρεῖ ὁ Πausanias (δηλ. πρέπει νὰ κτίσθηκε γύρω στὸ 500 π.Χ.), ποὺ τὸ τοποθετεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ τυράννου Θεαγένους (640-600 π.Χ.).

127. Ἡ τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τῶν Μεγάρων ἔγινε ὄντως ἀπὸ τὸν J. B. Beck τὸ 1835. Τὸ σχέδιό του φυλάσσεται στὸ ἀρχεῖο τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ (ἀρ. κατ. ἀπογρ. 34/2, τίτλος: *Megara aufgenommen im Jahre 1835 durch Geometer J. B. Beck*, κλίμαξ

1:2.000, 50×50 ἐκ.). Ἀντίτυπο τοῦ σχεδίου ὑπῆρχε στὰ κατάλοιπα τοῦ Σάουμπερτ στὸ Μουσεῖο τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μπρεσλάου, ἀλλὰ ἔχει χαθεῖ (βλ. F. Koepf: E. Schauberts handschriftlicher Nachlass, *Archäologischer Anzeiger* 1890). Τὸ ρυθμιστικὸ σχέδιο ποὺ εἶναι καὶ σχέδιο ἐπέκτασης τῆς πόλης, συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Ἐδουάρδο Σάουμπερτ καὶ ἐπίσης φυλάσσεται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ (ἀρ. κατ. ἀπογρ. 54/3, τίτλος: *Megara*, ὑπογραφή: E. Schaubert, κλίμαξ 1:2.000).

πολη μία ρεματιά, ὀρθώνεται ἕνας ἐνετικός πύργος, κτισμένος μὲ πελώριες πέτρες¹²⁸.

Αὐτὴ ἡ πάλαι ποτὲ ξακουστὴ πόλη σήμερα εἶναι ἕνα ἄσχημο χωριὸ πού τὸ κατοικοῦν Ἀρβανίτες καὶ μερικοὶ Ἑβραῖοι (οἱ ὅποιοι ἐδῶ εἶναι ναυπηγοί): ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα, πού σήμερα πενθοῦν τὸ χαμένο μεγαλεῖο καὶ τὴ λαμπρότητα τῶν ἀρχαίων κτισμάτων στὰ ὅποια κάποτε ἀνῆκαν, δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ ἑλληνικό, σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἄντρες, πού ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἑλληνόφωνους στὴν πλειονότητά τους κατοίκους τῶν πόλεων, τὰ γυναικόπαιδα δὲν μιλοῦν λέξη ἑλληνικά. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὰ Μέγαρα καὶ στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ὑπαίθρου στὴν Ἑλλάδα¹²⁹.

Τὸ 1834 ἐξεπονήθη τὸ σχέδιο γιὰ μία νέα πόλη, τὸ ὁποῖο ὁμως δὲν ἐφαρμόσθηκε¹³⁰. Τὰ σημερινὰ σπίτια τοῦ ἀρβανίτικου πληθυσμοῦ εἶναι κτισμένα ἀκριβῶς πάνω στὸν ναὸ τῆς Δήμητρος καὶ στὰ θεμέλια τῶν κτισμάτων τοῦ ἱεροῦ περιβόλου, γι' αὐτὸ τὰ δάπεδα τῶν φτωχικῶν σπιτιῶν τους, οἱ αὐλές, τὰ προαύλια κλπ. ἐμφανίζουν πολύτιμα ψηφιδωτὰ φτιαγμένα μὲ λευκὲς καὶ πολύχρωμες, μικρὲς, κανονικὰ κομμένες μαρμάρινες ψηφίδες, πού σχηματίζουν ὠραϊότατα σχέδια. Ἐὰν εἶχε ἐφαρμοσθεῖ τό [νέο] σχέδιο – προηγουμένως ὁμως θὰ ἔπρεπε νὰ μερμνήσει κανεὶς γιὰ τὴν ἀποξήρανση τοῦ ἔλους πάνω στὸ ὁποῖο προεβλέπετο ἐν μέρει ἡ ἀνέγερση τῆς νέας πόλης –, σὲ λίγο θὰ εἶχαν ἐξαφανισθεῖ τὰ κακοκτισμένα φτωχόσπιτα καὶ θὰ εἶχαν βγεῖ στὸ φῶς ὅλα τὰ θεμέλια τῶν ἀρχαίων κτισμάτων τοῦ φημισμένου ἱεροῦ. Τώρα ἔχουν κτίσει πάλι νέα, μεγαλύτερα καὶ πιὸ γερὰ σπίτια ἐπάνω τους, καὶ ἔτσι χάθηκε γιὰ πάντα ἡ δυνατότης νὰ ἐρευνήσει κανεὶς καὶ νὰ βρεῖ ὅ,τι σημαντικὸ καὶ διαφωτιστικὸ ὑλικὸ κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, πράγμα θλιβερό, πόσο μᾶλλον πού εἶναι διάχυτη ἡ πεποίθηση ὅτι κάτω ἀπὸ τὰ κτήρια

128. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἰωάννη Τραυλό (πρβ. J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988, 96 καὶ 104, καθὼς καὶ σχέδιο στὴ σ. 105), ὁ φράγκικος πύργος κτίσθηκε στὴ θέση ἑλληνιστικοῦ (μακεδονικοῦ) ὄχυροῦ. Ὅλα αὐτὰ τὰ εὐρήματα χάθηκαν ἐξ αἰτίας τῆς δραστηριότητος τῆς ἐταιρείας Τοιμέντα Τιτάν, πού λατόμησε τμήματα τοῦ λόφου τὸ 1953.

129. Κυρίως στὴν Ἀττικὴ καὶ στὴν ἀνατολικὴ Ἀργολίδα ἐγκαταστάθηκαν κατὰ τὸν 16ο καὶ τὸν 17ο αἰῶνα ἀλβανικοὶ πληθυσμοί, μὲ ἀποτέλεσμα μέχρι πρὸ σαράντα ἐτῶν στὰ χωριά νὰ ὀμιλεῖται κυρίως μία διάλεκτος τῆς ἀλβανικῆς. Ὁ Στάουφερτ γενικεύει αὐθαίρετα αὐτὸ τὸ φαινόμενο καὶ τὸ ἐπεκτείνει σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα.

130. Ὅπως ἀναφέρει ὁ F. Koepf στὸ προαναφερθὲν ἄρθρο του (βλ. σημ. 127), στὰ κατάλοιπα τοῦ Ἐδουάρδου Σάουμπερτ περιλαμβανόταν καὶ σχέδιο πόλης τῆς Ἐλευσίνος, δηλ. τοπογραφικὸ διάγραμμα μὲ τίτλο *Im August und September aufgenommen von C. Mitteregger, Geometer* [ἐκπονήθηκε τὸν Αὐγούστο καὶ τὸν Σεπτέμβριο ἀπὸ τὸν K.

Μίττερεγκερ, γεωμέτρη], στὸ ὁποῖο εἶχαν σχεδιασθεῖ «μεγάλα οἰκοδομικὰ τετράγωνα», πράγμα πού δείχνει ὅτι ἐπρόκειτο καὶ γιὰ πολεοδομικὸ σχέδιο. Παραμένει ὡστόσο ἀδιευκρίνιστο, ἐὰν ἡ πατρότητα αὐτοῦ τοῦ σχεδίου ἀνήκει στὸν Σάουμπερτ. Πάντως, ὅπως ἀναφέρει σωστὰ ὁ Στάουφερτ, δὲν ἐφαρμόσθηκε. Ἀλλὰ τὸ συμπέρασμά του, ὅτι ἀκριβῶς γι' αὐτὸ «χάθηκε γιὰ πάντα» ἡ εὐκαιρία νὰ διενεργηθοῦν στὸ μέλλον ἀνασκαφές, εἶναι λανθασμένο. Τὸ 1877 τέθηκε σὲ ἰσχὺ ἕνα ρυμοτομικὸ σχέδιο τοῦ χωριοῦ τῆς Ἐλευσίνος καὶ πέντε μόνον χρόνια ἀργότερα, τὸ 1882, ἔγινε ἀπαλλοτριώση τῶν σπιτιῶν στὸν περίβολο τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ καὶ ἔτσι ἄνοιξε ὁ δρόμος γιὰ τὶς ἀνασκαφές τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Ἡ μελέτη τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνος (τόπου λατρείας τῆς θεᾶς Δήμητρος καὶ τέλεσης τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων) συνεχίζεται μὲ συνέπεια ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ἐδῶ καὶ πάνω ἀπὸ ἕναν αἰῶνα. Ἐν τούτοις ἡ παραμόρφωση τῆς γύρω περιοχῆς στὰ νεότερα χρόνια ἀπὸ τὴ λατόμηση γιὰ τὴν παραγωγή τοιμέντου εἶναι ὀδυνηρὰ αἰσθητή.

τοῦ ἱεροῦ περιβόλου ὑπῆρχαν ὑπόγειοι χῶροι ἀναγκαῖοι γιὰ τὴν τέλεση τῶν Μυστηρίων.

Ἐπίσης ἀξιοσημείωτα εἶναι ἐδῶ τὰ λείψανα τῶν θεμελίων ἑνὸς ἰσχυροῦ τείχους, πού προστάτευε τὴν Ἐλευσίνα ἀπὸ τυχόν ἐχθρικές ἐπιθέσεις ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς θάλασσας, συνδεόταν μὲ τὰ κρηπιδώματα τοῦ λιμένος, συνεχιζόταν πιθανὸν πάνω σὲ αὐτὰ καὶ περιέκλειε καὶ τὸν λιμένα. Τὰ θεμέλια αὐτὰ εἶναι κτισμένα μὲ ὀρθογώνιους λαξευτοὺς ὀγκόλιθους ἀπὸ κυανότερο ἀσβεστόλιθο, πού ἐξορύσσεται ἐκεῖ κοντά. Ἀνὰ μικρὰ διαστήματα ὑπῆρχαν πύργοι μὲ τετραγωνικὴ κάτοψη, πού πρόβαλλαν πρὸς τὴ μεριὰ τῆς θάλασσας καὶ συνόδευαν τὸ τεῖχος. Τὰ θεμέλια αὐτὰ, καθὼς καὶ πολλὰ τμήματα διαπέδων ἐντὸς τῶν τειχῶν στρωμένα μὲ ψηφιδωτά, πού οἱ ψηφίδες τους εἶναι εἴτε βότσαλα τῆς θάλασσας εἴτε κεραμικὰ θραύσματα, εἶναι σκεπασμένα ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ βρίσκονται σὲ βάθος μεταξὺ 20 καὶ 30 ἑκατοστῶν.

Τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα κρηπιδώματα τοῦ λιμανιοῦ ἐπεκτείνεται σχηματίζοντας τόξο μέσα στὴ θάλασσα σὲ ἀπόσταση ὀγδόντα περίπου μέτρων· εἶναι κτισμένο ἀπὸ μεγάλους, τεράστιους καὶ ἰσχυροὺς ὀρθογωνισμένους δόμους ἀπὸ πωρόλιθο, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὅμως ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ πολλοί, ἔτσι ὥστε εἶναι ἀδύνατος ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ [ἀρχικοῦ] ὕψους του. Μέσα σ' αὐτὸ ὑπάρχουν μικρὲς τετράγωνες ὀπές, πλάτους 40 περίπου ἑκατοστῶν, μέσῳ τῶν ὁποίων τὸ νερὸ στὸ λιμάνι συγκοινωνεῖ μὲ τὸ νερὸ τῆς θάλασσας ἔξω ἀπὸ αὐτό. Ἀπὸ ἕνα ἄλλο, ἀνάλογο κρηπίδωμα στὰ ἀνατολικά τοῦ προηγούμενου φαίνονται ἀκόμη τὰ ἴχνη τῶν θεμελίων¹³¹.

Κοντὰ στὴν Ἐλευσίνα καὶ τὴν ὁμώνυμη πεδιάδα [τὸ Θριάσιο πεδίο] βλέπει κανεὶς ἀκόμη ἕνα ὑδραγωγεῖο, μήκους 4 ὥρῶν δρόμο, πλινθόκτιστο καὶ μὲ ἡμικυκλικὰ τόξα, τὸ ὁποῖο στὴν Ἐλευσίνα, ἢ Λεψίνα, ὅπως λέγεται τώρα, ἔχει ὕψος 4 μέτρα ἀλλὰ πού σήμερα εἶναι σὲ κακὴ κατάσταση καὶ ἄνυδρο. Τὸ ὑδραγωγεῖο αὐτό, πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὸν Κιθαιρῶνα καὶ τὴν Πάρνηθα, ἔφερε δροσερὸ καὶ ὑγιεινὸ νερὸ στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος ἀπὸ τὶς βορειοανατολικὲς χαράδρες τοῦ Κιθαιρῶνα. Οἱ κάτοικοι πού γειτονεύουν μὲ τὸ ὑδραγωγεῖο χρησιμοποίησαν πολλοὺς ὀπτοπλίνθους του γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τῶν κατοικιῶν τους¹³².

131. Ἡ ἀκριβὴς αὐτὴ περιγραφή τῶν καταλοίπων τῆς ἀρχαίας ὀχύρωσης τῆς πόλης πρὸς τὴ θάλασσα, καθὼς ἐπίσης καὶ τῶν ἀρχαίων κυματοθραυστῶν στὸ λιμάνι τῆς Ἐλευσίνας εἶναι φανερὸ πὼς στηρίζεται σὲ αὐτοψία τοῦ ἴδιου τοῦ Στάουφερτ. Ἡ περιγραφή του εἶναι πολύτιμη, δεδομένου ὅτι δὲν διαθέτουμε πολλὲς ἄλλες περιγραφὲς αὐτῶν τῶν εὐρημάτων, τὰ ὁποῖα σταδιακὰ ἐξαφανίσθηκαν κάτω ἀπὸ τὸν σύγχρονο οἰκισμὸ. Ὄταν ὁ Bursian, στὸ διάστημα 1853-1855, περιηγήθηκε τὴν Ἑλλάδα μᾶς ἔδωσε τὴν ἐξῆς περιγραφή, ἢ ὁποία συμπίπτει μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Στάουφερτ: «Τὰ τεῖχη τῆς κάτω πόλης προχωροῦσαν πρὸς τὸν Νότο καὶ τὴ θάλασσα περικλείονταν καὶ ἐδῶ ἕνα διευρυμένο μὲ κυματοθραυστὲς καὶ προστατευμέ-

νο λιμάνι, πού ὅμως τώρα ἔχει γίνει ἀγκυροβόλιο γιὰ τὶς ψαρόβαρκες τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ». (Bursian, *Geographie von Griechenland*, Leipzig 1862, I 329).

132. Πᾶ τὸ ἴδιο ρωμαϊκὸ ὑδραγωγεῖο ὁ William Martin Leake στὸ ἔργο του *On the Demi of Attica*, στὸ *Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom*, vol. 1, Part 2 (London 1829) σ. 150-151, ἀναφέρει τὰ ἐξῆς (παραθέτω ἀπὸ τὴ γερμανικὴ μετάφραση, Braunschweig 1840): «Τὸ ἄλλο μειονέκτημα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔπασχε ἡ Ἐλευσίνα, τὴν ἔλλειψη νεροῦ, παραμερίσθηκε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανὸ πού κατέκλυσε μὲ πλῆθος εὐεργεσίες τὴν Ἑλλάδα. Ἀκόμη βλέπει κανεὶς τὰ κατάλοιπα ἑνὸς ὑδραγωγοῦ στηριγμένου πάνω σὲ τόξα,

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΠΑΝΑΚΤΟΝ ΚΑΙ Η ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ ΕΛΕΥΘΕΡΑΙ

Σε απόσταση ἕξι περίπου ὡρῶν ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα, κοντὰ στὴ νέα ὁδὸ Ἀθηνῶν-Θηβῶν καὶ πάνω στὴν ἀρχαία, ἄλλοτε ἀμαξιτή, ἀλλὰ σήμερα ἄφαντη ἱερὰ Πυθία ὁδὸ πού ὀδηγεῖ στοὺς Δελφούς, εἶναι ἀξιοθέατα τὰ μεγαλοπρεπῆ κατάλοιπα τοῦ φρουρίου Πάνακτον στὴ θέση τῶν ἀρχαίων Ἐλευθερῶν. Σήμερα ὀνομάζεται Γυφτόκαστρο (δηλαδὴ Κάστρο τῶν Ἀθιγγάνων ἢ, ἐπειδὴ ὅλοι σχεδὸν οἱ Ἀθιγγανοὶ στὴν Ἑλλάδα εἶναι σιδεράδες, Κάστρο τῶν Σιδεράδων). Τὸ φρούριο αὐτὸ εἶχε 14 ἀμυντικούς πύργους μὲ ὀρθογώνια κάτοψη, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ πέντε πού σώζονται ἀκόμη εἶναι κτισμένοι μὲ ὀρθογώνιους ὀγκῶδεις ἀσβεστόλιθους, καὶ ἦταν ἐπτάπυλο. Τὰ τείχη του ἔχουν πλάτος τρία μέτρα. Στὴ μέση ὑπῆρχε ἓνας κυκλώπειος πύργος, πού σώζονται ἀκόμη τὰ ἐρείπιά του. Τὰ κανονικὰ τείχη τῆς πόλης σχηματίζουν παραλληλόγραμμο, μήκους 360 καὶ πλάτους 110 μέτρων, καὶ συνοδεύονται ἀπὸ ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένους διώροφους πύργους μὲ δύο χώρους ἀνὰ ὄροφο¹³³. Κάτω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη ὑπάρχει μία καλὴ πηγὴ, στὰ νοτιοανατολικά της τὰ μαρμάρινα θεμέλια ἑνὸς κτίσματος καὶ λίγο πιὸ πέρα μία τούρκικη κρήνη.

ΡΑΜΝΟΥΣ. ΜΑΡΑΘΩΝ. ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΤΟΥ ΠΕΝΤΕΛΙΚΟΥ. ΘΟΡΙΚΟΣ. ΣΟΥΝΙΟΝ

Ἐπιστρέφοντας καὶ προχωρώντας πρὸς τὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Ἀττικῆς, θὰ βρεῖ κανεὶς πλῆθος ἀξιοσημεῖωτα κατάλοιπα, σημαντικὰ γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Δύο ὥρες βορειότερα ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα, ψηλὰ πάνω σὲ μία χερσόνησο στὸν διάυλο τοῦ Εὐρίπου, δηλαδὴ τῆς Εὐβοίας, συναντοῦμε τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως στὸν Ραμνοῦντα, πού σήμερα ὀνομάζεται Ἐβραϊόκαστρο. Ὁ ναὸς αὐτὸς ἦταν παρόμοιος μὲ τὸν ναὸ τοῦ Θησέως στὴν Ἀθήνα, ἀπλῶς μικρότερος. Τὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως, ὕψους 10 πήχεων, εἶναι ἔργο τοῦ Φειδία, πού τὸ δούλεψε σὲ ἓνα μονοκόμματο παριανὸ μάρμαρο, τὸ ὁποῖο εἶχαν φέρει οἱ Πέρσες πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος γιὰ νὰ ἀνδρῶσουν ἓνα μνημεῖο τῆς [ἀναμενόμενης] νίκης τους. Τὰ ἐρείπια κοντὰ σ' αὐτὸν τὸν ναὸ ἀνήκουν

πού ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα καὶ διασχίζοντας ἐγκάρσια τὴν πεδιάδα [τὸ Θριάσιο πεδίο] μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ βορειοανατολικά ἐξετείνετο μέχρι τὸ διάσελο τῆς ὀροσειρᾶς πού συνδέει τὴν Πάρνηθα μὲ τὸν Κιθαιῶνα. Στὴν πεδιάδα περίπου ἐνάμισι ἀγγλικὸ μίλι ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα ὑπάρχουν τὰ ἐρείπια μιᾶς δεξαμενῆς πού ἀνήκε σὲ αὐτὸ τὸ ὑδραγωγεῖο, ἢ ὁποῖα εἰκάζω πὼς συγκέντρωνε τὰ νερὰ ὀρισμένων πηγῶν τῶν γειτονικῶν βουνῶν».

Καὶ στὸν χάρτη τοῦ Kaupert, *Karten von Attika*, Blatt XXVI (1891), σημειώνονται τὰ κατάλοιπα αὐτοῦ τοῦ ὑδραγωγείου μὲ κόκκινο μελάνι (ἀρχαῖα τοπογραφικὰ στοιχεῖα).

133. Ἡ περιγραφὴ τοῦ μακεδονικοῦ φρουρίου τῶν Ἐλευθερῶν (400 π.Χ.), τὸ ὁποῖο ὁ Στάουφερτ ὀρθῶς τοποθετεῖ κοντὰ στὴν ἀρχαία κωμόπολη Ἐλευθεραί, εἶναι ἐντυπωσιακὰ ἀκριβῆς καὶ ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα στὴν καὶ σήμερα ἀκόμη ἀμετάβλητη κατάσταση τοῦ φρουρίου. Τὸ μόνον λάθος τοῦ Στάουφερτ εἶναι ὅτι ταυτίζει αὐτὸ τὸ φρούριο μὲ τὸ κάστρο Πάνακτον, πού βρίσκεται ἀνατολικότερα. Μία ἐξ ἴσου ἀκριβῆς περιγραφὴ ἀπαντᾷ καὶ στὸν τουριστικὸ ὁδηγὸ τοῦ Ἀλντενχόβεν (Aldenhoven, *Itinéraire descriptif de l'Attique et du Péloponnèse*, Athènes 1841, 70-71).

στον ναό της Θέμιδος¹³⁴, και τὰ δύο κτίσματα ἦταν ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, πού ἐξορύσσεται στὴν περιοχὴ καὶ μοιάζει πάρα πολὺ μὲ τὸ παριανό.

Στὸ πεδίο τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος ὑπάρχει ὁ τάφος τοῦ Μιλτιάδη, πού εἶναι ἕνας τύμβος ὕψους 12 καὶ περιμέτρου 66 μέτρων. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸν ὅμως ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἀρχαῖα λείψανα, τοῖχοι θεμελίων, κίονες, νεκρικὰ σήματα, σαρκοφάγοι, τύμβοι¹³⁵.

134. Ἡ πρώτη ἀνασκαφὴ στὸν Ραμνούντα διενεργήθηκε στὸ ἱερό τῆς Νεμέσεως τὸ 1813 ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τῶν Dilettanti καὶ τὰ πρῶτα σχέδια δημοσιεύθηκαν τὸ 1817. Ὁ Στάουφερτ ἀκολούθει καὶ ἐδῶ τὴ λακωνικὴ ἐξιστόρηση τοῦ Πausanias (Ἄττικά 33, 2) ἀποφεύγοντας νὰ περιγράψει ἀκριβῶς τοὺς δύο ναοὺς τῆς Νεμέσεως καὶ τῆς Θέμιδος, πού τὰ ἐρείπιά τους ἦταν καὶ στὴν ἐποχὴ του ὁρατά. Ἐπίσης συνδέει τὸ ὄνομα «ἐβραιόκαστρο» μὲ τὸ ἱερό, ἐνῶ ἔτσι ὀνομαζόταν τὸ ὄχυρό στὴν παράλια τοῦ Ραμνούντος, μισὸ χιλιόμετρο βορειότερα. Πὰ τὸ ὄχυρό αὐτὸ μᾶς πληροφοροῦν τόσο ὁ Λήκ (Leake, *Die Deme von Attika*, Braunschweig 1840, 117) ὅσο καὶ ὁ Ρός, ὁ ὁποῖος στὶς 11/23.1.1833 γράφει (Ross, *Erinnerungen* V 194):

«Τὸ φαράγγι πού προαναφέραμε διευρύνεται πρὸς τὰ παράλια σχηματίζοντας μία μικρὴ χαμηλὴ πεδιάδα, ἀπὸ τὴν ὁποία ὑψώνεται ἕνας ἀπομονωμένος, σχεδὸν ὀλοστρόγγυλος λόφος ὕψους περίπου 100 ποδῶν, προσιτὸς ἀπὸ τὰ δυτικά, ἐνῶ πρὸς τὸν βορρᾶ, τὸν νότο καὶ τὰ ἀνατολικά οἱ πλαγιές του εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατακόρυφα βράχια. Στους πρόποδες του στὴ δυτικὴ πλευρὰ καὶ σὲ ὅλα τὰ ἄλλα σημεία, ὅπου τὰ ἀπόκρημνα βράχια ἀφήνουν κάποιον σημεῖο πρόσβασης, περιβάλλεται μὲ ὀχυρωματικὸ τείχος ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, δομημένο ὅπως ἀκριβῶς τὸ ἀνδριο τοῦ ναοῦ. Οἱ δόμοι τοῦ τείχους εἶναι εὐθύγραμμοι, ὀριζόντιοι, οἱ κάθετες πλευρὲς τῶν λίθων ὅμως εἶναι λοξές. Τὰ τείχη διατηροῦνται γενικὰ σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, μὲ τοὺς πράσινοὺς δὲ θάμνοὺς πού τὰ καλύπτουν, τὴ θάλασσα καὶ τὰ ψηλὰ βουνὰ τῆς Εὐβοίας στὸ βάθος, προσφέρουν πολὺ γραφικὸ θέαμα. Μία μοναδικὴ πύλη ὀδηγεῖ ἀπὸ τὰ δυτικά (ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς στεριάς) πρὸς τὸν λόφο πού ἡ ψηλότερη κορυφὴ του φέρει κατάλοιπα τοιχοποιίας μᾶς ἰδιαίτερης ἀκρόπολης. Ἡ δυτικὴ ἤπια πλαγιὰ τοῦ λόφου εἶναι σκεπασμένη μὲ θραύσματα ἀπὸ κεραμίδια, ὄστρακα ἀρχαίων ἀγγείων κλπ., ἀπόδειξη ὅτι ὁ ἴδιος ὁ δῆμος ἢ τουλάχιστον σημαντικὸ μέρος του ἦταν ἐντὸς τῶν τειχῶν. Ἀπὸ τὸ τείχος ὅμως, πού συνδέει τοὺς ναοὺς μὲ τὸ ὄχυρό καὶ τὸ ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Λήκ, δὲν βρῆκα οὔτε ἕχνος».

Ὁ Στάουφερτ, ἀντίθετα, ἀποσιωπᾷ τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ ἀθηναϊκοῦ ὄχυροῦ στὰ βορειοανατολικά παράλια τῆς Ἀττικῆς, πού τὰ ἐρείπιά του ἦταν ἀνέκαθεν ὁρατά. Αὐτὸ μᾶς κάνει νὰ ἀμφιβάλουμε, ἐὰν ἐπισκέφθηκε ποτὲ τὴν περιοχὴ.

135. Στὸν τύμβο τῶν πεσόντων Ἀθηναίων στὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος τὸ 490 π.Χ. διενεργήθηκαν συστηματικὲς ἀνασκαφές τὸ 1884 ἀπὸ τὸν Σλήμαν καὶ κατὰ τὰ ἔτη 1890 καὶ 1891 ἀπὸ τὸν Βαλέριο Στάη. Διαθέτουμε ὅμως πολὺ προσιμότερες λεπτομερεῖς περιγραφές του ἀπὸ ἐπιστήμονες (Λήκ, Ρός) πού γνώριζαν τὸ μνημεῖο, γιατί τὸ εἶχαν ἐπισκεφθεῖ.

Ἀπορεῖ κανεὶς πού ὁ Στάουφερτ – ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἐπισκέφθη τὸν Μαραθῶνα – ὄχι μόνον δὲν παραπέμπει σὲ αὐτὲς τὶς περιγραφές, ἀλλὰ διαβάζει καὶ τὸν Πausanias τελείως ἐσφαλμένα, ἀφοῦ συγχέει τὸν τύμβο τοῦ Μαραθῶνος μὲ τὸ μνημεῖο τοῦ Μιλτιάδη!

Παραθέτουμε τὶς περιγραφές τοῦ Λήκ (1829) καὶ τοῦ Ρός (1833) ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα ἔργα, πού ἀποδεικνύουν ὅτι εἰδήμονες παρατηρητὲς εἶναι σὲ θέση νὰ συναγάγουν ὀρθὰ συμπεράσματα ἀκόμη καὶ δίχως ἀνασκαφές:

Ὁ Λήκ γράφει: «Αὐτὸς ὁ σωρὸς χωμάτων, λοιπόν, σκεπάζει τὰ λείψανα τῶν 192 ἡρώων πού πληρώσαν μὲ τὴ ζωὴ τους τὴν πλέον ἀξιωμακτικὴ νίκη, δεδομένου ὅτι ὁ συσχετισμὸς δυνάμεων ἀνάμεσα στὰ ἀντίπαλα στρατόπεδα ἦταν τόσο δυσανάλογος: μία νίκη πού τὸ μεγαλεῖο τῶν συνεπειῶν της μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μόνον μὲ τὴ νίκη στὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας καὶ γιὰ τὴν ὁποία κάλλιστα μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς πὼς ἡ ἐπίδρασή της στὸν πολιτισμὸ ὀλόκληρης τῆς Εὐρώπης διαρκεῖ μέχρι σήμερα. Ὁ γήλοφος αὐτὸς εἶναι γνωστὸς μὲ τὸ ὄνομα 'σωρὸς', πού σημαίνει τάφος, καὶ τὸ ὄνομα αὐτὸ τοῦ τὸ ἔδωσε ὁ λαὸς τῆς Ἀττικῆς πιθανὸν ἐξ ἀρχῆς. Ἐχει ὕψος τριάντα περίπου πόδια καὶ περίμετρο διακόσιες γυάρες, καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐλαφρὸ χῶμα ἐπιχώσεων ἀνακατεμένο μὲ ἄμμο, μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκαν μεταλλικὲς αἰχμές βελῶν μήκους μᾶς περίπου ἴντσας καὶ τρίπλευρον σχήματος πού στὸ ἀμβλὺ ἄκρο τους σχηματίζαν ἕνα

Στήν Πεντέλη τὰ μεγαλύτερα λατομεία συνδέει ένα δίκτυο ὁδῶν [κεκλιμένων ἐπιπέδων] ἔλξεως φορτίων, πού συνέβαλλαν σὲ μία κυρία ὁδὸ [τὴ λεγόμενη ὁδὸ καταγωγῆς], ἀπὸ τὴν ὁποία κατέβαζαν ἀπὸ τὸ βουνὸ τοὺς μαρμάρινους ὀγκόλιθους. Στὰ σημεῖα ὅπου οἱ ὁδοὶ ἔλξεως περνοῦσαν ἀπὸ πετρῶδες ἔδαφος ἔχουν λαξευθεῖ στὸν βράχο καὶ εἶναι ἀκόμη ὁρατὲς μερικὲς ἀρματοτροχιές καὶ τὰ μετατρόχια πλάτους 1.5 μέτρου· ἡ παραβολικὴ διατομὴ τῶν ἀρματοτροχιῶν μέσα στὸν βράχο ἔχει πλάτος καὶ βάθος 15 ἑκατοστά. Φαίνεται ὅτι τὸ ὄχημα μεταφορᾶς πρέπει νὰ ἐκινεῖτο ἀπ' εὐθείας πάνω σὲ αὐτὲς τὶς τροχιές καὶ ὅτι οἱ τελευταῖες δὲν εἶχαν καμία ἐπένδυση. Ἐπειδὴ ὑπῆρχαν πολὺ συχνὰ στροφές καὶ μεγάλες κλίσεις μέχρι 45 βαθμῶν, φαίνεται πὼς τὰ μάρμαρα δὲν ἀφήνονταν νὰ κυλήσουν πάνω σὲ ἔλκηθρα, γιατί θὰ προκαλοῦνταν τεράστιες τριβές, ἀλλὰ σὲ ἄμαξες πού οἱ τροχοὶ τοὺς εἶχαν σῶτρα [ἢ ἄντυγες] μὲ διατομὴ ἐπίσης παραβολικὴ, δηλαδή ἀνάλογη μὲ τὴ διατομὴ τῶν τροχιῶν, πράγμα πού μείωνε τὶς τριβές. Οἱ τετράγωνες σὲ κάτοψη ὀπές, βάθους 60 καὶ πλάτους 30 ἑκατοστῶν, πού εἶναι σκαμμένες μέσα στοὺς βράχους καὶ ἀπέχουν ἀπὸ τὶς κύριες ὁδοὺς ἔλξεως 15 ἕως 18 μέτρα, χρησίμευαν γιὰ τὴν τοποθέτηση μέσα

στοργγυλὸ ἀνοιγμα γιὰ τὸ στέλεχος τοῦ βέλους. Ἐπίσης ἐδῶ ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ πλῆθος ἀδρὰ δουλεμένες αἰχμές ἀπὸ πυριτόλιθο, συνήθως μεγαλύτερου μήκους ἀπὸ τὶς μεταλλικές. Ὅλα αὐτὰ ἦταν μᾶλλον βλήματα τῶν Περσῶν τοξοτῶν πού μετὰ τὴ μάχη μαζεύθηκαν καὶ τοποθετήθηκαν στὸν τάφο τῶν Ἀθηναίων ὡς ἀνάθημα τῆς νίκης, καὶ ἔτσι οἱ πεσόντες ἔγιναν δέκτες τῶν πρώτων ἐνδείξεων τῆς ἱερωσύνης, τῆς ὁποίας ἀργότερα ἔγιναν ἀντικείμενο ἐκ μέρους τῶν Μαραθῶν.

Γύρω ἀπὸ αὐτὸν τὸν τύμβο ὑπάρχουν διάφορα κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος. Σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση ἀπ' αὐτὸν ὑπάρχει ἕνας σωρὸς ἀπὸ πέτρες καὶ χῶμα, ὄχι σημαντικοῦ ὕψους, πού ὅμως, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, εἶναι ἔργο ἀνθρωπίνων χειρῶν: ἴσως ἦταν ὁ τάφος τῶν Πλαταιέων καὶ τῶν Ἀθηναίων δούλων. Περίπου 500 γυάδες βορειότερα τοῦ μεγαλύτερου τύμβου συναντοῦμε ἕνα ἐρείπιο πού φέρει τὸ ὄνομα Πύργος. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ ὀρθογωνικὸ βᾶθρο ἐνὸς μνημείου κατασκευασμένου μὲ μεγάλους λευκοὺς μαρμάρινους δόμους, καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι τὸ μνημεῖο πού ἀνηγέρθη πρὸς τιμὴν τοῦ Μιλτιάδου. Τὸ ὄνομα «πύργος» πρέπει νὰ τὸ πῆρε πρὶν ἀκόμα καταρρεύσει τόσο ὥστε νὰ χάσει τὸ ὀρθογωνικὸ σχῆμα του, ἢ ἴσως καὶ νὰ τοῦ προσέθεσαν ἀργότερα μία πυργοειδῆ ἀνωδομή, ἐνῶ πιθανὸν ἢ ἀρχικὴ του μορφή, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ περισσότερα ἑλληνικὰ ταφικὰ μνημεῖα, νὰ ἦταν μία βάση κυβικοῦ σχήματος μὲ ἐπίστεψη ἕναν κιονίσκο». (Leake, *Die Deme* 84-85).

Καὶ ὁ Ρὸς μᾶς περιγράφει τὸν τύμβο μὲ συντο-

μία ὡς ἑξῆς:

«Ὁ τύμβος τῶν 192 γενναίων (ὁ 'σωρὸς' στὴ γλώσσα τῶν ντόπιων), πού ὀρθώνεται σὰν κώλουρος κῶνος μέχρι περίπου 30 πόδια ψηλὰ στὸ μέσον τῆς πεδιάδος, ἀναγνωρίζεται ἀμέσως ὡς ἀνθρώπινο τέχνημα. Εἶναι σχηματισμένος ἀπὸ τὸ ἴδιο κοκκινωπὸ χῶμα τῆς πεδιάδος τὸ ὁποῖο, ἀφοῦ σκληρυνε, στὸ ξερὸ τοῦτο κλίμα, ἐπέζησε πάνω ἀπὸ δύο χιλιάδες χρόνια σὲ πείσμα τῶν φθινοπωρινῶν βροχῶν. Στὴ δυτικὴ του πλευρὰ ἔχει ἀνοίγει ἕως τὸ κέντρο του (ἀπὸ τὸν [Κλαῦδιο-Κάρολο] Φωριέλ καὶ ἄλλους). Παρὰ ταῦτα οἱ ἀνασκαφεῖς, ἀπὸ σέβας πρὸς τὴν ἀρχαιότητα ἢ φοβούμενοι τὴν ἐπιτίμηση τῶν μεταγενέστερων, ἀπέφυγαν τὴ διαμπερὴ τομὴ τοῦ τύμβου, ἔτσι ὥστε, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ μέγεθός του, δὲν ἔχει χάσει παρὰ ἐλάχιστο ἢ καθόλου ὕψος. Ἐπίσης δὲν εἰσχώρησαν ἀρκετὰ βαθιὰ γιὰ νὰ μὴ διαταράξουν τὸν [αἰώνιο] ὕπνο τῆς τέφρας τῶν ἡρώων. Ἀπὸ τὸν τύμβο τῶν Πλαταιέων καὶ τῶν Ἀθηναίων δούλων δὲν βρῆκα οὔτε ἴχνος.

Ἀρκετὲς ἑκατοντάδες βήματα βορειοδυτικὰ τοῦ Σωροῦ ὑπάρχουν μερικὰ σύνολα μαρμάρινων ἐρειπίων. Σὲ ἕνα ἀπὸ αὐτὰ βλέπουμε ἕναν μικρὸ βωμὸ ὕψους δύο ποδῶν, πού φαίνεται ἐργασία ἀρκετὰ μεταγενέστερη, καὶ σὲ ἕνα ἄλλο μία καλοδιατηρημένη τετράγωνη βάση ἀπὸ μαρμάρινους κανονικοὺς λίθους. Οἱ κάτοικοι τὴν ὀνομάζουν 'Πύργος' καὶ θεωρεῖται ὅτι εἶναι τὸ μνημεῖο τοῦ Μιλτιάδη, θὰ μποροῦσε ὅμως κάλλιστα νὰ εἶναι τὸ τρόπαιον λίθου λευκοῦ, πού ἀναφέρει ὁ Πανυσσῆς». (Ross, *Erinnerungen* V 186-187).

Έργα ξορύξεως μαρμάρων στο Πεντελικόν ὄρος κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1950.

σὲ αὐτὲς πασσάλων, πὺ πάνω τους στερέωναν τροχαλίες καὶ πολύσπαστα πὺ ἀνέκοπταν τὴν ὄρμη τῶν κυλιόμενων φορτίων¹³⁶.

136. Τὰ ἀρχαῖα λατομεῖα μαρμάρου στὸ Πεντελικόν ὄρος (ἢ καὶ Βοιλησσό), τὰ λεγόμενα «πεντελικὰ λατομεῖα» (Στράβων 9, 399) βρίσκονται στὴ νότια πλευρὰ τοῦ βουνοῦ σὲ ὑψόμετρο 540-700 μ. Ἐπαναλειτούργησαν τὸ 1836 γιὰ τὴν ἐξόρυξη μαρμάρου, πὺ προοριζόταν γιὰ κίονες καὶ ἄλλα διακοσμητικὰ μέλη τοῦ κτηρίου τῶν ἀνακτόρων (ἀνέγερση 1836-1843, ἀρχιτέκτων Φρειδερίκος Γκαϊρτενερ). Πιθανότατα λοιπὸν ὁ Στάουφερτ ὡς ἀρχιτέκτων τοῦ δήμου νὰ ἐκμεταλλεύθηκε τὴν εὐκαιρία αὐτὴ καὶ νὰ μελέτησε ἀκριβέστερα τὰ λατομεῖα, ἴσως δὲ ὅσα σχετικὰ παραθέτει ἐδῶ εἶναι στοιχεῖα

πὺ συνέλεξε κατὰ τὴν αὐτοψία του.

Ὁ νεαρὸς Ἑρνέστος Κούρτιος (Ernst Curtius), πὺ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ βρισκόταν στὴν Ἀθήνα, σὲ γράμμα του πρὸς τοὺς γονεῖς του τὴν Κυριακὴ τοῦ Πάσχα τοῦ ἔτους 1837 τοὺς γράφει τὰ ἑξῆς γιὰ τὰ λατομεῖα τῆς Πεντέλης:

«Ἡ Πεντέλη εἶναι γεμάτη ἴχνη τῆς ἀρχαιότητος. Τὰ μεγάλα λατομεῖα μὲ τοὺς κάθετους τοίχους ἐξόρυξης προβάλλουν σχεδὸν σὰν ἔργα τέχνης. Βλέπουμε τὰ ἴχνη τῶν λιθοπρίονων καὶ τῆς ἀρχαίας σμίλης, τῶν ἐργαλείων δηλαδὴ μὲ τὰ ὅποια ἀποσποῦσαν τοὺς πελώριους λίθους, διαβάζουμε

Ἡ Δούκισσα τῆς Πλακεντίας ἔκτισε ἐπάνω ἀπὸ ἓνα μεγάλο αὐλάκι πού μετέφερε νερὸ ἀπὸ τὸ ὄρος Πεντελικὸν μία μεγάλη ἀψιδωτὴ γέφυρα. Λίγο πιὸ πέρα ἔκτισε μία ἐξοχικὴ ἔπαυλη γοτθικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ πεντελήσιο μάρμαρο¹³⁷.

Ἀνάμεσα στὸν Μαραθῶνα καὶ τὸν Θορικό στὰ ἀνατολικά παράλια τῆς Ἀττικῆς βρίσκεται, προστατευμένος ἀπὸ ἓνα νηοὶ στὴν εἴσοδό του, ὁ μεγάλος λιμὴν Πόρτο Ράφτη, τὸν ὁποῖο ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια συνδέει μὲ τὴν Ἀθήνα μία ἀμαξιτὴ ὁδός. Στὴν ἀρχαιότητα ὀνομαζόταν Πάνορμος καὶ ἐδῶ κοντὰ βρισκόταν ὁ ἀρχαῖος δῆμος Πρασιαί¹³⁸.

Δεκατέσσερις ὥρες ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἀπέχει ἡ ὄχρωμένη ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους πόλη Θορικός, μία ἀπὸ τὶς 12 πόλεις τῆς Ἀττικῆς κοντὰ στὸ προστατευμένο ἀπὸ τὴ νῆσο Ἐλένη, πού ὀνομάζεται σήμερα Μακρονήσι, λιμάνι Μαντρί. Στὸν Θορικό σώζονται τὰ ἐρείπια ἑνὸς ναοῦ, ἑνὸς θεάτρου καὶ τῆς ἀκρόπολης. Ὁ ναὸς ἐθεωρεῖτο ἀξιοσημείωτος, ἰδίως ἐπειδὴ ἦταν ἐπτάστυλος. Τὸ ὄνομα Θορικός ἔχει διασωθεῖ σχεδὸν αὐτούσιο, γιὰ ἓνα βουνὸ στὴν περιοχὴ ὀνομάζεται ἀκόμη Θορικό¹³⁹.

Δύο ὥρες μακρύτερα, στὸ ἀκρωτήριο τοῦ Σούνιου νοτίως τοῦ Θορικοῦ, πού σήμερα

γράφεται τοῦ ἀλφαβήτου, καὶ ἀναγνωρίζουμε ἀκόμα καὶ μικρὸς κατόψεις ναῶν σκαλισμένες ἀπὸ ἀργόσχολα χέρια. Βλέπουμε τὶς πλατιῆς ἀρματοτροχιῆς γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν μαρμάρινων ὀγκολίθων ἀπὸ τὰ ψηλότερα λατομεῖα στὰ ἐργαστήρια τοῦ Φειδία καὶ τοῦ Πραξιτέλη». (F. Curtius, *Ernst Curtius; ein Lebensbild in Briefen*, Berlin 1903, 102).

137. Πρόκειται γιὰ τὴν ἔπαυλη Ροδοδάφνη, θερινὴ κατοικία τῆς Σοφίας Μαρμπούα, δουκίσσης τῆς Πλακεντίας (Sophie de Marbois, duchesse de Plaisance, 1785-1854), πού ἀρχισε νὰ κατασκευάζεται τὸ 1847 καὶ ἔμεινε ἡμιτελής. Τὸ κομψὸ κτήριο, σπάνιο δεῖγμα ρομαντικοῦ ἑλληνογοτθικοῦ ρυθμοῦ, ἀνακαινίσθηκε ἕναν αἰῶνα ἀργότερα ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κράτος (1959-1961) καὶ ἀποπερατώθηκε. Συνήθως ἀναφέρεται ὡς ἀρχιτέκτων τῆς ἔπαυλης ὁ Σταμάτιος Κλεάνθης, ὅπως ἀπὸ τὸν Δ. Καμπούρογλου (1923), τὸν V. Sully (1963), τὸν Κ. Μπίρη (1966) καὶ τὴν Ὀλγα Φουντουλάκη (1979). Τελευταῖα ἡ I. Haugsted (1988) ἀπέδωσε τὸ κτήριο στὸν Χριστιανὸ Χάνσεν, τὰ ἐπιχειρήματά της ὅμως δὲν ἔγιναν γενικῶς ἀποδεκτά.

138. Ἡ νεότερη ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἔχει ταυτίσει στὴν περιοχὴ τοῦ Πόρτο Ράφτη τοὺς οἰκισμοὺς δύο ἀρχαίων δῆμων: στὴ νότια ἀκτὴ τοῦ κόλπου τὸν δῆμο Πρασιαί καὶ στὴ βόρεια τὸν δῆμο Στεριά. Ὁ ἀρχαῖος μικρὸς οἰκισμὸς Πάνορμος ἀντίθετα βρίσκεται ὄχι στὸ Πόρτο Ράφτη – ὅπως γράφει ὁ Στάουφερτ – ἀλλὰ πολὺ νοτιότερα. Ὁ Leake (*Die Demen* 57) μᾶς πληροφορεῖ ὀρθὰ ἤδη ἀπὸ τὸ 1829:

«Στὰ μισὰ περίπου τοῦ δρόμου πού συνδέει τὸ Σούνιο μὲ τὸν Θορικό εἶναι τὸ λιμάνι πού τώρα λέγεται Πανόρμιο καὶ πού τόσο τὸ ὄνομά του ὅσο καὶ ἡ θέση του παραπέμπει στὸν Πάνορμο, τὸν ὁποῖο ὁ Πτολεμαῖος τοποθετεῖ ἀνάμεσα στὸ Σούνιο καὶ στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς στὸν ἀρχαῖο δῆμο Ἄλαι Ἀραφηνίδες».

139. Ὁ Πausanias δὲν ἀναφέρει τὸν Θορικό καθόλου, διότι τόσο ἡ πόλη ὅσο καὶ τὸ ὄχυρό τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. εἶχαν παρακμάσει. Τὸ 1755 ὁ Le Roy εἶχε σχεδιάσει τὸν δωρικοῦ ρυθμοῦ ναὸ στὴν κοιλὰδα Ἀδάμι καὶ ἡ Ἐταιρεία τῶν Dilettanti ἀνεσκαψε τὸ περιστύλιό του τὸ 1813. Τὴ σύντομη περιγραφή τοῦ δωρικοῦ ναοῦ ὁ Στάουφερτ τὴ δανείζεται ἀπὸ τὸν Λήκ (*Die Demen* 58-59). Τὸ θέατρο μὲ τὸ ἑλλειπτικὸ κοῖλο ἀνεσκάφη τὸ 1886 ἀπὸ τὴν Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν, ἦταν ὅμως ἀνεκαθεν ὀρατό. Ὁ δωρικός ναὸς μὲ τὴν πολὺ ἰδιόρρυθμη κάτοψη (7×14 κίονες, 2 κύριες εἰσοδούς στὴ μέση τῶν μακρῶν πλευρῶν) ἔχει ταυτισθεῖ ἐν τῷ μεταξύ ὡς τελεστήριο τῆς Δήμητρος. Ὅσο γιὰ τὴν ἀκρόπολη, τὴν ἐποχὴ τοῦ Στάουφερτ νόμιζαν πὼς ἦταν τὸ φρούριο πού κτίσθηκε τὸ 412 π.Χ. καὶ βρίσκεται χαμηλὰ ἀνάμεσα στὸ Πόρτο-Μαντρί καὶ τὸ Φραγκολίμανο. Σήμερα ἡ ἀκρόπολη τοῦ Θορικοῦ θεωρεῖται ὅτι ἦταν στὸν λόφο Βελατούρι (ὕψόμετρο 125 μ.) στὰ βόρεια τῶν ἀρχαίων καταλοίπων. Πὰ τὰ περίφημα μεταλλεῖα μολύβδου καὶ ἀργύρου τοῦ Λαυρίου ὁ Στάουφερτ περιέργως δὲν ἀναφέρει τίποτε.

ονομάζεται Κολόνα, συναντούμε τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Σουνιάδος σὲ ἓνα μικρὸ πλάτωμα 100 μ. πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θαλάσσης, ἀπὸ τὴν ὁποία – καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν ναὸ ἀλλὰ ἀπὸ τὴν παραλία στὰ ριζὰ τοῦ ἀκρωτηρίου – φαινόταν τὸ λοφίον τοῦ κρᾶνους καὶ ἡ αἰχμὴ τοῦ δόρατος τῆς Ἀθηνᾶς στὸν Παρθενῶνα τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν. Πρὸς τὴ μεριά τῆς θάλασσας ὀρθώνονται ἀκόμη 9 καὶ στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ ναοῦ 4 λευκοὶ μαρμάρινοι κίονες μὲ ὄμορφα λαξευμένες ραβδώσεις, οἱ ὁποῖοι χρησιμεύουν σήμε-
ρα στὸν προσανατολισμὸ τῶν ναυτιλομένων. Ὅλα τὰ ἄλλα [ἀρχιτεκτονικὰ μέλη] ἔχουν καταστραφῆ ἀναίσχυντα, εἶναι πεταμένα ἀνάκατα καὶ καταλερωμένα ἀπὸ τὰ τέκνα κυρίως τῆς Ἀλβιῶνος, πού μὲ πίσσα καὶ καπνιὰ γράφουν πάνω τὸ ὄνομά τους¹⁴⁰. Κοντὰ στὸ τεῖχος πού περιβάλλει αὐτὸν τὸν ναὸ φαίνονται ἀκόμη οἱ τοῖχοι θεμελίωσης ἑνὸς ἄλλου μικροτέρου ναοῦ, πού θεωρεῖται ὅτι εἶναι τὰ Προπύλαια αὐτοῦ τοῦ ἱεροῦ¹⁴¹.

Στὰ δυτικὰ παράλια τῆς Ἀττικῆς, σὲ μία ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ Βάρη, βλέπουμε θραύ-
σματα τοῦ κολοσσιαίου ἀγάλματος ἑνὸς ἱπέως, δουλεμένου σὲ πεντελήσιο μάρμαρο, καὶ στὶς ὑπώρειες τοῦ Ὑμηττοῦ ἓνα Σπήλαιον τοῦ Πανὸς μὲ βωμὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἓνα ἄγαλμα τῆς Δήμητρος καὶ ἓναν λέοντα, ἔργα τὰ ὁποῖα ὁμως ἔχουν ὑποστῆ μεγάλες ζημιές¹⁴².

ΔΕΚΕΛΕΙΑ. ΤΑΝΑΓΡΑ. ΑΥΛΙΣ

Ἐὰν κινήσει κανεὶς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ τὸ νησι Νεγρεπόντε ἢ Εὐβοία, περνᾷ ἀπὸ τὴν Πάρνηθα, στὶς μεσημβρινὲς κλιτῦς τῆς ὁποίας συναντᾷ τὰ ἐρείπια τῆς Δεκελείας καὶ

140. Συνοπτικὰ ἀλλὰ σὲ γενικὲς γραμμὲς σωστὰ εἶναι ὅσα ἐξιστορεῖ ὁ Στάουφερτ γιὰ τὸ Σούνιο. Υἱοθετεῖ πάντως τὴν παρανόηση τοῦ Πausanias, ὁ ὁποῖος συγχέει τὸν μεγάλο δωρικὸ ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ ἀκρωτήριο τοῦ Σουνίου (444-440 π.Χ.) μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Σουνιάδος, πού βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 500 μ. βορειότερα πρὸς τὴν ἐνδοχώρα, καὶ τοῦ ὁποίου τὰ μέλη στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. μεταφέρθηκαν στὴν Ἀθήνα καὶ ἐπανασυναρμολογήθηκαν στὴν Ἀγορά. Μόλις τὸ 1899 κατόρθωσε ὁ Βαλέριος Στάης νὰ διορθώσει τὴν ἐσφαλμένη ταύτιση καὶ νὰ ἀναγνωρίσει τὸν μεγάλο ναὸ μὲ τὴ βοήθεια ἐπιγραφῶν πού στὸ μεταξύ εἶχαν βρεθεῖ (*IG* II 2, 1270, 1300) ὡς ἐρείπιο τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος. Τὸ ἀκριβὲς ὑψόμετρο τοῦ πλατώματος πάνω στὸ ὁποῖο εἶναι κτισμένος ὁ ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος εἶναι 75 μ. καὶ ὄχι 100 μ. Ἐπίσης ὁ Στάουφερτ ἐρμηνεύει λανθασμένα τὸ χωρίον, στὸ ὁποῖο ὁ Πausanias ἀναφέρει ὅτι ἡ αἰχμὴ τοῦ δόρατος τῆς Ἀθηνᾶς Προμάχου στὴν Ἀκρόπολη ἦταν ὀρατὴ σὲ ἐκείνους πού «ἔρχονται ἀπὸ τὸ Σούνιον διὰ θαλάσσης» (*Ἀττικὰ* 28, 2: ταύτης τῆς Ἀθηνᾶς ἢ τοῦ δόρατος αἰχμὴ καὶ ὁ λόφος τοῦ κρᾶνους ἀπὸ Σουνίου προσπλέουσιν ἐστὶν ἤδη σύνοπτα). Ὁ

Πausanias βέβαια ἐννοοῦσε μία πολὺ μικρότερη ἀπόσταση (πιθανὸν ἀπὸ τὸν κόλπον τοῦ Φαλήρου), ἀπὸ ὅπου τὸ περίπου 9 μέτρων ὕψους ἄγαλμα ἴσως ἦταν ὄντως ὀρατό. Ἀπὸ ἀπόσταση ὁμως 60 χιλιομέτρων εἶναι ἀδιανόητο κάτι τέτοιο! Πάντως ἐκεῖνο πού ἀποδεικνύει πὺς ὁ Στάουφερτ ὄντως ἐπεσκέφθη τὸ μνημεῖον εἶναι ἡ ζωντανὴ περιγραφή τῆς ἀλλοίωσης τῶν μελῶν του μὲ χαράγματα καὶ βαφές. Τὰ χαράγματα (ἀνάμεσά τους καὶ τὸ ὄνομα τοῦ λόρδου Βύρωνος!) εἶναι ὀρατὰ καὶ σήμερα.

141. Ἐδῶ ὁ Στάουφερτ υἱοθετεῖ τὴν ὀρθὴ ταύτιση τῶν προπυλαίων τοῦ ἱεροῦ περιβόλου τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιον ἀπὸ τὴν Ἐταιρεία τῶν Dilettanti πού διενήργησε ἐδῶ ἀνασκαφὲς τὸ 1813 (βλ. Leake, *Die Deme* 55).

142. Αὐτὴ εἶναι ἡ πολὺ συνοπτικὴ περιγραφή ἀπὸ τὸν Στάουφερτ τοῦ σπηλαίου τοῦ Πανός, τὸ ὁποῖο ἀνακάλυψε καὶ περιέγραψε πρῶτος ὁ Richard Chandler (1738-1810), *Travels in Greece* (Oxford 1776). Ἀλλὰ καὶ ὁ Leake μᾶς δίνει λεπτομερῆ του περιγραφή (*Die Deme* 49-50), ὁ ὁποῖος μᾶς πληροφορεῖ ἐπίσης γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀγάλματος ἑνὸς ἐφιππου στὸ χωριὸ Βάρη, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται κατὰ τὰ ἄλλα μόνο ἀπὸ τὸν Ἀλντενχόβεν

στην περιοχή στα βόρεια του ὄρους τὰ ἐρείπια τῆς Πανάγρας [Τανάγρας]¹⁴³. Τὰ τελευταῖα βρίσκονται σὲ ἓνα ὕψωμα στὴν κοιλάδα τοῦ Ἄσωποῦ ποταμοῦ. Ἡ πόλη αὐτὴ εἶχε μεταξὺ ἄλλων ναὸ ἀφιερωμένο στὸν Διόνυσο καὶ ἓνα θέατρο μὲ στοὰ· τὰ κτίσματά της ἦταν διακοσμημένα μὲ ζωγραφικὰ ἔργα φιλοτεχνημένα μὲ τὴν ἐγκαυστική μέθοδο. Ἄν καὶ τὰ ἐρείπιά της χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τῶν γύρω χωριῶν, ἐν τούτοις βλέπει κανεὶς ἀκόμη σημαντικὰ ἔχνη τοῦ ἀρχαίου τείχους μὲ τοὺς πύργους καὶ τὶς πύλες του, καθὼς καὶ κατάλοιπα κυκλώπειων τειχῶν. Μετὰ τὸ ἀρχαῖο Δήλιον, ποῦ ὀνομάζεται τώρα Δράμεσι, καὶ τὸ χωριὸ Βαθὺ στὴ θέση τῆς ἀρχαίας Αὐλίδος, φθάνουμε στὴ στενὴ διώρυγα τοῦ Νεγρεπόντε, στὴ μέση τῆς ὁποίας ὀρθώνεται ἓνας βράχος καὶ πάνω σ' αὐτὸν ἓνα φράγικο ὄχυρό, ποῦ στὰ τείχη του εἶναι τοποθετημένος ἓνας ἐνετικὸς λέων καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸν τὸ οἰκόσημο τοῦ Βαλδουίνου [Φράγκου αὐτοκράτορα] τῆς Κωνσταντινούπολης.

EYBOIA

Ἡ Χαλκὶς διατηρεῖ ἀκόμη πολλὰ τζαμιά καὶ μιναρέδες, ποῦ μαζὶ μὲ τοὺς φοίνικες καὶ μὲ τὰ κυπαρίσσια ἀνάμεσά τους προσδίδουν στὴν πόλη, ἰδωμένη ἀπὸ τὸν δρόμο τῶν Θηβῶν, πολὺ γραφικὴ ὄψη. Ἡ Χαλκὶς ἔχει διατηρήσει τὴν τουρκικὴ τῆς φυσιογνωμία περισσότερο ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν τζαμιῶν τῆς πόλης καὶ τῶν περιχώρων της εἶναι ὡραία. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ ἐξακολουθοῦν νὰ τὸ χρησιμοποιοῦν οἱ Τοῦρκοι κάτοικοί της· ἓνα ἄλλο ἔχει μετατραπῆ σὲ ἑλληνικὴ ἐκκλησία, τὰ ὑπόλοιπα σὲ στρατῶνες, σχολεῖα κλπ. Ἡ πόλη εἶναι κτισμένη μὲ πολὺ στενά καὶ σκολιὰ δρομάκια, ὅπως ὅλες οἱ τουρκικὲς πόλεις¹⁴⁴. Κατὰ τὴν ἀνέγερση τῶν νέων οἰκοδομημάτων ὁμως φροντίζουν νὰ διαπλατύνουν τοὺς δρόμους. Τὸ προάστιο στὰ βόρεια τῆς πόλης

(*Itinéraire descriptif* 55): «*Dans une des églises de Vari il reste plusieurs fragments d'une statue equestre de grande dimension*».

143. Ἡ περιγραφή τῆς Τανάγρας (ποῦ ὁ Στάουφερτ τὴν ὀνομάζει ἐσφαλμένα «Πανάγρα») εἶναι φυσικὰ πολὺ σύντομη, γιὰ τὴν ἐποχὴ ποῦ ὁ Στάουφερτ παρεπιδημοῦσε στὴν Ἑλλάδα (1833-1843) δὲν εἶχαν γίνει ἀκόμα ἀνασκαφὲς στὴν περιοχή αὐτή. Μία παρόμοια περιγραφή μᾶς ἔχει δώσει καὶ ὁ Ρὸς τὸ 1834 (Ross, *Wanderungen* I 109-110). Οἱ ἀνασκαφὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρχισαν μόλις τὸ 1847, ὅποτε ἀνακαλύφθηκαν καὶ δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν R. Kekouλέ καὶ τὰ περίφημα πηλίνα εἰδώλια, οἱ γνωστὲς Ταναγραῖες.

Ἐκτενὴ περιγραφή τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Τανάγρας μᾶς δίνει ὁ H. Lolling στὸ ἔργο του *Reisenotizien aus Griechenland 1876 und 1877* (Berlin 1989) 100-106. Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Στάουφερτ πὼς

«τὰ κτίσματά της ἦταν διακοσμημένα μὲ ζωγραφικὰ φιλοτεχνημένες μὲ τὴν ἐγκαυστική μέθοδο» δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ καμία πηγὴ καὶ ἴσως πρόκειται γιὰ παρανόηση.

144. Οἱ περιηγητὲς τοῦ 19ου αἰῶνα τονίζουν συχνὰ τὴ γραφικότητα ἀλλὰ καὶ τὴν παρακμὴ τῆς ἱστορικῆς πόλης τῆς Χαλκίδος (ἢ Νεγρεπόντε), ὅπου ὑπάρχουν ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τῶν πλέον διαφόρων ἀρχιτεκτονικῶν ρυθμῶν. Ἔχει σωθεῖ ἓνα ὡραῖο σχέδιο μὲ μολύβι τοῦ Κλέντσε, μὲ τὸν τίτλο «Αὐλὴ ἑνὸς σπιτιοῦ τῆς Χαλκίδος καὶ τζαμί» (1834) (Συλλογὴ Maillinger τοῦ Δημοτικοῦ Μουσείου τοῦ Μονάχου II, ἀρ. 1623) καὶ τὸ ὁποῖο ἀποδίδει αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα.

Ὁ Λόλλινγκ στὴν περιήγησή του (*Reisenotizien* 322-325) περιγράφει μὲ ἀκρίβεια τὴν εἰκόνα τῆς πόλης καὶ τῶν κτισμάτων της περίπου 30 χρόνια μετὰ τὸν Στάουφερτ ὡς ἐξῆς:

«Η Χαλκίς διαφεύγει σε δύο σαφώς διακεκριμένα τμήματα διαφόρου μεγέθους, στο ρομβοειδές φρούριο του Ευρίπου, το λεγόμενο Κάστρο, και στο όλο και περισσότερο επεκτεινόμενο Προάστιο.

Μέσα στο Κάστρο υπάρχει μόνο μία αρκετά ευρεία οδός που ξεκινά από τη γέφυρα, το διασχίζει εγκάρσια και καταλήγει στη βορειότερη από τις δύο πύλες στην ανατολική πλευρά του ένετικού όχθου. Στο εσωτερικό του υπάρχουν πολλά στενά και βρώμικα σοκάκια, στα όποια σε πολλά σημεία σχεδόν αγίζονται οι προεξέχοντες όροφοι των διώροφων έτοιμορροπων σπιτιών από την εποχή της Τουρκοκρατίας· σε αυτές τις προεξοχές υπάρχουν κατά κανόνα πολλά παράθυρα και πάνω απ' αυτά βλέπεις ακόμα κάθε λογής στολίδια στον ιδιόμορφο και αλλόκοτο ρυθμό του Μεσαίωνα, εδώ και εκεί επίσης τις πολύ αγαπητές στους Τούρκους ζωγραφιές κάτω από το γείσο της στέγης. Ταυτοχρόνως το μάτι του περιηγητή προσβάλλουν τα έρειπωμένα δίχως πόρτες και παράθυρα σπίτια που έχουν απομείνει και που καταρρέουν όλο και περισσότερο και στα όποια αποτίθενται μάζα και ακαθαρσίες. Εκτός από τα ποικίλα και τα ξυλόγλυπτα με τα περίπλοκα σχέδια, υπάρχουν αναρίθμητα πέτρινα οικόσημα από την εποχή της φραγκοκρατίας και ένετοκρατίας. (...)

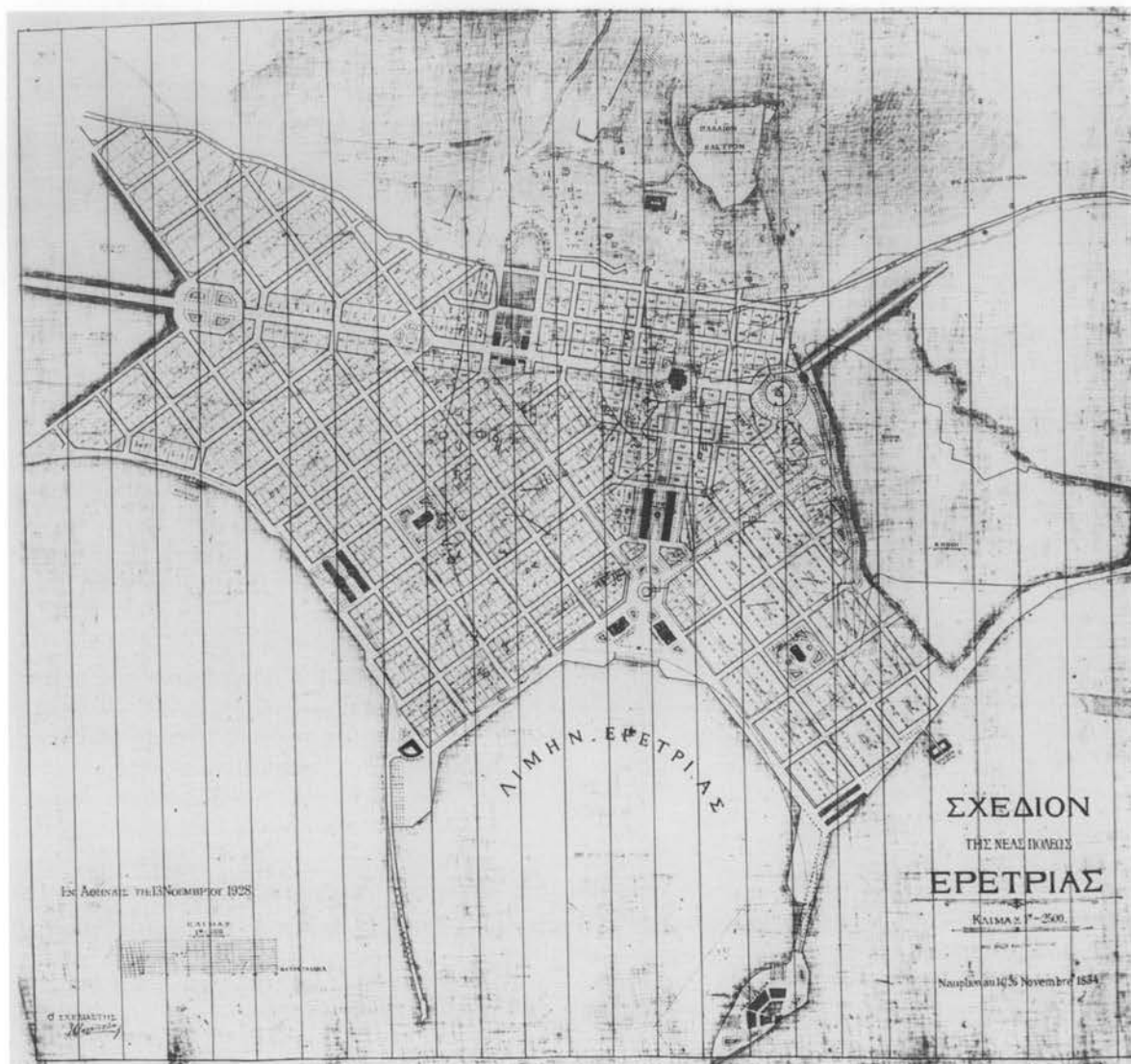
Στην κατασκευή των όχυρωματικών έργων, στα όποια αυτού του είδους ή διακόσμηση άπαντα ιδιαίτερος συχνά, έχουν χρησιμοποιηθεί αρχαίοι όρθογώνιοι λίθοι και θραύσματα μαρμάρων. Οί όχυρώσεις δέ είναι ιδιαίτερα ισχυρές, παρότι έντελώς άνεπαρκείς για τή σύγχρονη πολεμική τέχνη. Άλλά οί διατηρημένοι σχεδόν έξ ολοκλήρου ένσειρά μεσαιωνικοί πυργίσκοι, οί επάλξεις και οί πολεμίστρες των περιμετρικών τειχών, στοιχεία τά όποια σε όρισμένα σημεία έχουν ένισχυθεί ακόμη περισσότερο με προσθήκες από τήν εποχή της Τουρκοκρατίας, χωρίς βεβαίως νά έχουν έξωραίσθει, είναι χάσμα όφθαλμών. Ένα μέρος των όχυρωματικών έργων στη νότια πλευρά του Κάστρου, ακριβώς πλάι στη θάλασσα, χρησιμοποιείται σήμερα σαν φυλακή για τούς βαρυσπινίτες εγκληματίες. Μία πλατιά τάφος λαξευμένη στον βράχο, που θυμίζει τήν τάφο της Μεθώνης, χωρίζει τό Κάστρο από τό Προάστιο. Η συνθήστερη, καθότι συντομότερη σύνδεση του Κάστρου με τό προάστιο, είναι μέσω της βορειότερης από τις δύο ξύλινες γέφυρες πάνω από τήν τάφο. Πα νά φθάσεις σ' αυτήν περνάς μέσα από τήν κοντινή πύλη, στην όποια διατηρούνται ακόμα συντρίμματα των θυ-

ρών από ξύλο με σιδερένιες ένισχύσεις και στο πλάι του καμαροσκεπούς διαδρόμου χώροι που ήταν προορισμένοι για τή φρουρά. (...)

Στό νοτιότερο τμήμα του Κάστρου βρίσκεται ή σημαντικότερη εκκλησία του, αφιερωμένη στην Άγία Παρασκευή, που λένε πως κτίσθηκε στα τέλη της βυζαντινής εποχής. Ήταν ή κυριότερη εκκλησία του ένετικού όχθου και στο κωδωνοστάσιό της ήταν έντοιχισμένος ό λέων του Άγιου Μάρκου. Στο εσωτερικό της υπάρχουν δύο σειρές κίωνων με μεσαιωνικά κιονόκρανα που ξεκινούν από τήν είσοδο και φτάνουν μέχρι τό ιερό, στο όποιο μπαίνει μόνον ό ιερωμένος. (...)

Όραιοτερο από τό Κάστρο είναι τό Προάστιο που σφύζει από ζωή και τό όποιο συνήθως επιλέγει ως τόπο διαμονής του ό ξένος. Είναι λίγο μακρύτερα από τό Κάστρο και τήν τάφο. Έρχόμενος στο Προάστιο από τή βορειότερη των δύο πυλών που περιγράψαμε και αφού περάσεις τήν ξύλινη γέφυρα, βλέπεις στα δεξιά σου προς τόν Νότο τις τελευταίες βρώμικες και παραμελημένες καμάρες του ένετικού ύδραγωγείου που άλλοτε έφερε το νερό στο Κάστρο από τούς πρόποδες της Δέλφης μέσω της Πύλης των Έβραίων. Ό δρόμος κατ' ευθείαν μπροστά περνά μπροστά από τό μοναδικό ξενοδοχείο της Χαλκίδος και καταλήγει σε μία από τις κυριότερες εκκλησίες της πόλης (μία άλλη αφιερωμένη στον Άγιο Δημήτριο είναι μακρύτερα, στα νοτιοανατολικά), δίπλα στην όποια όρθώνεται ένας μναρές μεταμορφωμένος σε καμπαναριό.

Κοντά στην εκκλησία βρίσκεται και ή πλατεία με τά πιο πολυσύχναστα καφενεία και τήν όποια διασχίζοντας κατεβαίνεις στην παραλία. Έδώ είναι τά μανάβικα και τά ψαράδικα της πόλης και επίσης εδώ αράζουν τά περισσότερα από τά πλοία που άγκυροβολούν στη Χαλκίδα, ένω άλλα αράζουν στα νότια της γέφυρας του Ευρίπου στην είσοδο του κόλπου του Βούρκου που, έρχόμενος από τά ανατολικά, βλέπεις νά σχηματίζει απέναντι από τά έρείπια της [βιοιωτικής] Μυκαλησοού ένα πλατύ τόξο. Ό κόλπος του Βούρκου πήρε αυτό τό όνομα έπειδή είναι άβαθής και λασπώδης, λόγω των ρευμάτων του Ευρίπου. Έδώ βλέπεις επίσης μερικά από τά μεγαλύτερα έμπορικά καταστήματα και αποθήκες, τά πρακτορεία όμως, π.χ. τό γραφείο της Άτμοπλοϊκής Έταιρείας, βρίσκονται ως επί τό πλείστον μέσα στο Κάστρο. Παρά τήν ύπαρξη όρισμένων μεγάλων σπιτιών και άλλων κτηρίων που κοσμούν τή μικρή πολιτεία, ό ταξιδιώτης κατά κανόνα άπογοητεύεται, γιατί άλλα προσδοκούσε

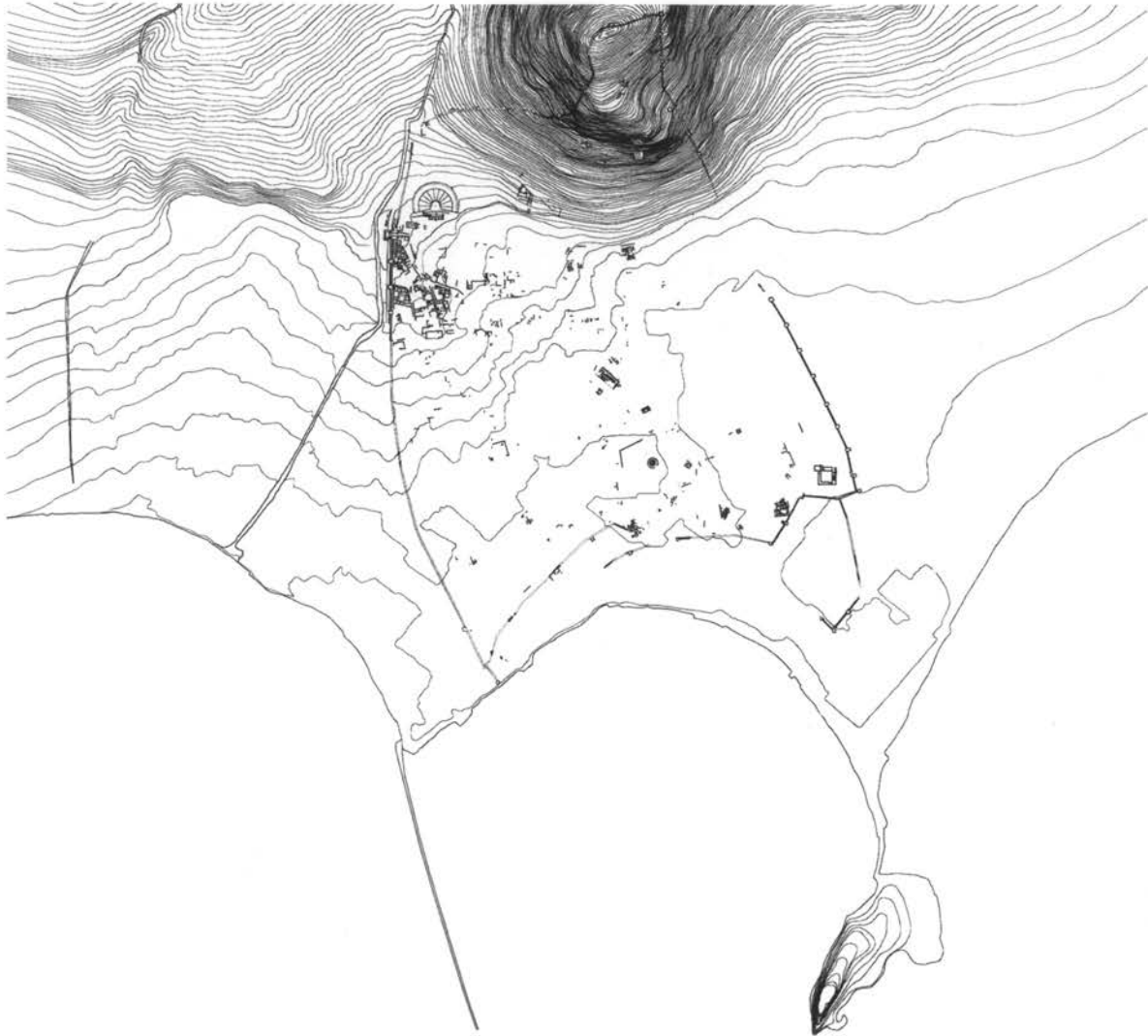
Τὸ σχέδιο τοῦ E. Schaubert γιὰ τὴ νέα πόλη τῆς Ἑρετρίας (1834). Ἀντίγραφο τοῦ ἔτους 1928.

οικοδομεῖται μὲ ὀδικὸ δίκτυο σχεδὸν ἐντελῶς γεωμετρικόν¹⁴⁵. Οἱ Ἑνετοὶ περιέβαλαν τὴ Χαλκίδα, ἡ ὁποία ἦταν ἡ πρωτεύουσα τῆς ἐπικρατείας τους στὴν Εὐβοία, μὲ ἰσχυρὸ τεῖχος. Ἀξιοπαρατήρητο εἶναι τὸ φερόμενο πάνω σὲ ἀψιδωτὴ γέφυρα ἐνετικὸ ὑδραγωγ-

βλέποντας ἀπὸ μακριὰ τὴν τόσο ἐλκυστικὴ εἰκόνα τῆς Χαλκίδος. Τὸ προάστιο ἔχει ἤδη ἐντελῶς σύγχρονο χαρακτήρα, ἂν καὶ ἡ πόλη στὸ σύνολό της δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ὑποφέρει ἀπὸ τὰ δεινὰ τῶν γηρατειῶν της καὶ ἀπὸ τὴν ἀργὴ ἀλλὰ ἀναπόδρα-

στη παρακμῆ».

145. Αὐτὸ ἀποδεικνύει τὸ ἐγκεκριμένο τὸ 1835 ρυθμιστικὸ σχέδιο τῆς πόλεως ἐντὸς τῶν τειχῶν, δηλαδὴ τοῦ Κάστρου, ποῦ συντάξε ὁ λοχαγὸς Eduard Luft καὶ τὸ ὁποῖο προέβλεπε πραγματικὰ

Ἐρέτρια. Χάρτης τῶν καταλοίπων τῆς ἀρχαίας πόλης (1970).

γειό, πὸν μεταφέρει τὸ νερὸ ὡς τὴν πόλη ἀπὸ ἓνα σημεῖο στοὺς πρόποδες τῆς Δέλφης, 7 ὥρες μακριά, καὶ τὸ ὁποῖο καταστράφηκε κατὰ τὴν Ἐπανάσταση καὶ ἀποκαταστάθηκε ἀπὸ τὴ σημερινὴ κυβέρνησι.

τὴν ἐξυγίανση τῆς πόλης: ὄχι μόνον διαπλατύνθη-
καν ὑφιστάμενοι ὁδοί, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ
Στάουφερτ, ἀλλὰ ἔγιναν καὶ νέες διανοίξεις ὁδῶν
καὶ διαμορφώθηκαν νέες πλατεῖες καὶ προκυμαῖες.
Στὴν πρῶμῃ αὐτῇ φάσει δὲν ἐπιχειρήθηκε οὔτε ἡ
κατεδάφιση τοῦ τείχους οὔτε ἡ ἐπίχωση τῶν τά-
φρων, αὐτὰ ἔγιναν ἀργότερα, στὴν καμπὴ τοῦ αἰῶ-
να. Ἡ εἰκόνα τῆς πόλης ἄλλαξε μὲ γρήγορους ρυθ-

μούς. Στὴ δεκαετία τοῦ 1920 ὁ Γερμανὸς ποιητὴς
καὶ γνώστης τῆς Ἑλλάδος Theodor Deubler γρά-
φει: «Οὔτε ἓνα κομμάτι τῆς παλαιᾶς Χαλκίδος δὲν
ἔφθασε ὡς τίς μέρες μας, ἀκόμα καὶ οἱ μιναρῆδες
τῆς τούρκικης πόλης ἔπεσαν, καὶ χιλιόχρονα κυπα-
ρίσσια κόπηκαν». (Theodor Deubler, *Griechenland*,
Berlin 1946, 74).

Στά νότια τῆς Χαλκίδος, 5 ὥρες δρόμο μακριά, βρίσκονται τὰ ἐρείπια τῆς μεγάλης ἀρχαίας πόλης τῆς Ἐρετρίας, πού τὴν κατέστρεψαν οἱ Πέρσες. Μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη σκεπάζουν ὀλόκληρη τὴν πεδιάδα καὶ τοὺς πρόποδες τῆς ἀκρόπολης στὰ βόρεια· ἐπίσης ὑπάρχουν σημαντικά ἴχνη ὁδῶν πού ὀδηγοῦν πρὸς Βορρὰ καὶ πρὸς Νότο. Πάνω σ' αὐτὰ τὰ ἐρείπια, στὴν πιὸ ἐξαισία καὶ εὐφορη πεδιάδα, ἐπρόκειτο νὰ ἀρχίσει ἡ ἀνέγερση μιᾶς νέας πόλης, πού προορίζετο γιὰ τοὺς Ψαριανοὺς ἐποίκους. Χαράχθηκαν οἱ δρόμοι ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ οἰκοδομήθηκαν πολλὰ ἰδιωτικά κτίσματα, σχολεῖο, ἐκκλησία καὶ κοινοτικό γραφεῖο. Ἡ νέα ἐγκατάσταση ὁμως ἔμεινε ἐγκαταλελειμμένη καὶ ἔρημη. Ὁ ἀέρας εἶναι ἀνθυγιεινὸς ἐξ αἰτίας τῶν γειτονικῶν βάλτων, τὸ πόσιμο νερὸ πάρα πολὺ κακὸ καὶ τὸ λιμάνι ἀνασφαλές. Οἱ ἔποικοι Ψαριανοὶ γύρισαν στὸ νησί τους. Στὰ νότια τῆς πόλης ὑψώνεται ἓνα ἐπιβλητικὸ ἐνετικὸ καστέλο πού ὀνομάζεται Βασιλικό¹⁴⁶.

Ἐπὶ τὸ μεσημβρινὸ τμήμα τῆς Εὐβοίας εἶναι σκεπασμένο μὲ ἐνετικὰ ὄχυρά. Πάνω ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Καρύστου σὲ ἓναν ἀπότομο βράχο, ἰδιαίτερα στὴ βόρεια πλευρά του πού ὀρθώνεται σχεδὸν κάθετα, ὑψώνονται τὰ σημαντικὰ ἐρείπια τοῦ ἐνετικοῦ Castello Rosso. Στὰ ριζὰ τοῦ βραχώδους λόφου ἀπλώνεται ἡ πόλη Κάρυστος, πού τώρα δὲν ἔχει λιμάνι, γιατί ὁ μῶλος πού τὸ περιέκλειε παλαιότερα καταστράφηκε. Ἡ ἀρχαία πόλη βρισκόταν στὴ θέση πού σήμερα ὀνομάζεται Παλαιοχώρα, ἀνάμεσα στὸ λιμάνι καὶ τὴ σημερινὴ πόλη. Στὴν Παλαιοχώρα βρέθηκαν ἀνάγλυφα καὶ τάφοι καὶ στοὺς πρόποδες τοῦ κάστρου ἀρχαιοελληνικά τείχη, γι' αὐτὸ πιστεύεται πὼς ἡ θέση του ταυτίζεται μὲ τὴν ἀκρόπολη τῆς Καρύστου. Σῶζονται ἐπίσης τὰ ἐρείπια ἑνὸς ἀρχαίου ὑδραγωγείου. Τὸ σημερινὸ ὑδραγωγεῖο εἶναι μεσαιωνικὸ καὶ φέρεται πάνω σὲ ἀψίδες¹⁴⁷. Πιὸ ψηλά, πρὸς τὸ βουνὸ Ὀχη, συναντᾶμε 7 κολοσσιαίους στύλους ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα.

146. Ἡ σημερινὴ Ἐρέτρια (μέχρι τὸ 1960 ὁ οἰκισμὸς τῆς λεγόμενης Νέας Ψαρᾶ) βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 18 χιλιομέτρων καὶ νοτιῶς τῆς Χαλκίδος ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Ὠρωπὸ. Κτίσθηκε τὸ 1834 πάνω στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας ὁμώνυμης πόλης. Τὴν τοπογραφικὴ ἀποτύπωση ἐξέπληξε ὁ τοπογράφος H. Beck τὸ καλοκαίρι τοῦ ἴδιου χρόνου, ἐνῶ τὸ πολεοδομικὸ σχέδιο ὁ Σάουμπερτ (καὶ μάλιστα δίχως τὴ συνεργασία τοῦ Κλεάνθη, ὅπως ἀναφερόταν μέχρι πρὸ τινος ἐσφαλμένα). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σχέδιο, σώζεται καὶ τὸ λεπτομερές «μνημόνιο» πού τὸ περιγράφει (Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ὁθωνικὸ Ἀρχεῖο, δέση «Σχέδια πόλεως» ἀρ. 25). Τὸ σχέδιο, σὲ κλίμακα 1:2.500, στηρίζεται στὶς ἴδιες ἀρχές πού διέπουν καὶ τὰ σχέδια τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ, μὲ τὴ διαφορὰ πὼς ἡ πόλη εἶχε συλληφθεῖ ὡς μικρὸς οἰκισμὸς μὲ χαρακτηριστὰ κηπούπολης (γιὰ 1.000 μόνον οἰκογένειες). Τὸ σχέδιο ἐτέθη σὲ ἰσχύ στὸ Ναύπλιο μὲ διάταγμα τῆς 14ης/26ης Νοεμβρίου τοῦ 1834. Ὁ ἐποικισμὸς τῆς Ἐρετρίας ἀπεδείχθη δυσχερέστατος, γιατί μέχρι τὰ

μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνος ἡ περιοχή ὑπέφερε ἀπὸ ἐλονοσία καὶ γι' αὐτὸ ἄλλωστε ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι μέχρι τὶς μέρες μας ἀραιοκτισμένος. Τὸ ἀρχικὸ σχέδιο μὲ τὸ ἄνετο ὀδικὸ δίκτυο παραμένει σχεδὸν ἀναλλοίωτο ὡς ρυμοτομικὸ σχέδιο μέχρι σήμερα. Ἡ πολὺ ἀραιὴ δόμηση ἐπέτρεψε, ἀπὸ τὸ 1885 καὶ μετὰ, ἐπανειλημμένες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες (μὲ μακρόχρονα διαλείμματα), οἱ ὁποῖες ἔφεραν στὸ φῶς τὴν ἀρχαία ἀκρόπολη, τὰ τείχη τῆς πόλης καὶ σπουδαῖα συγκροτήματα κτηρίων (θέατρο, γυμνάσιο, ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου κλπ.).

Τὸ «ἐπιβλητικὸ ἐνετικὸ καστέλο», πού ἀναφέρει ὁ Στάουμπερτ, εἶναι τὸ μεσαιωνικὸ κάστρο στὰ Φύλλα, πού στοὺς πρόποδες τους βρίσκεται τὸ κεφαλοχώρι Βασιλικό. Τὸ κάστρο εἶναι κτισμένο ὄχι στὰ νότια ἀλλὰ στὰ βορειοδυτικὰ τῆς Ἐρετρίας καὶ σχετικὰ κοντὰ στὴν ἀκτὴ, στὰ μισὰ τοῦ δρόμου πού συνδέει τὴν Ἐρέτρια μὲ τὴ Χαλκίδα.

147. Ἡ ἀρχαία Κάρυστος ἐξετείνετο ἀνάμεσα στὸν βραχώδη λόφο μὲ τὸ φράγμα Καστέλο Ρόσο, πού ἀπέχει δύο περίπου χιλιόμετρα ἀπὸ τὴν

Πάνω στην Όχη υπάρχει ένας αρχαίος ναός από τις πολύ αρχαίες ημέρες της Ελλάδος, μήκους 40, πλάτους 22 και ύψους 15 ποδών, με πύργο στη νότια πλευρά, κτισμένος χωρίς κίονες, με μεγαλίθους που έχουν λατομηθεί στην περιοχή με μεγαλίθους είναι κατασκευασμένη και η στέγη του ναού, από τα ανοίγματα της οποίας φωτίζεται¹⁴⁸. Στο ίδιο όρος συναντούμε επίσης έναν ναό του Ποσειδώνος πλάι στο έξωκλήσι του προφήτη Ήλια.

ΘΗΒΑΙ

Επιστρέφοντας από την Εύβοια στην αντικρινή Στερεά Ελλάδα, μετά 8 ώρες δρόμο φθάνουμε στην πόλη των Θηβών, που τον καιρό της επανάστασης ξέπεσε σε άθλιο χωριό, τώρα όμως ανοικοδομείται συμφώνως με ένα κανονικό γεωμετρικό σχέδιο. Η κυρία οδός της πόλης είναι η Ήραμεινώνδου. Από τα τείχη της κάτω [αρχαίας] πόλης σώζονται μερικά κατάλοιπα, αλλά από τις 7 πύλες της δεν έχει μείνει ούτε ίχνος στα λουτρά της πόλης κλπ. βρίσκει κανείς πολλές ελληνικές επιγραφές. Από την παλαιά ακρόπολη Καδμεία σώζεται ένας αρχαίος πύργος με τετράγωνη κάτοψη, ύψους 20 μέτρων, κτισμένος με μεγάλους δόμους, όπως και ένας άλλος όμοιος μ' αυτόν, που τα υπολείμματά του βλέπει κανείς χαμηλότερα, στα ανατολικά του πρώτου, ο οποίος είναι επίσης κτισμένος με μεγάλους λίθους¹⁴⁹.

ἀκτὴ καὶ στὴ σημερινὴ Παλαιοχώρα. Ὅπως δείχνουν τὰ διάσπαρτα εὐρήματα, ὑπῆρχε ἐπίσης ἀρχαῖος παραθαλάσσιος οἰκισμὸς. Ἡ πόλη (δήμος) τῆς Καρύστου ἐπὶ Τουρκοκρατίας περιελάμβανε ἕνα σύνολο μικρῶν συνοικισμῶν στὶς νότιες κλιτὲς τῆς Ὀχης καὶ στὸν μυχὸ τοῦ ὁμωνύμου κόλπου (τὸ σημαντικότερο χωριὸ ἦταν οἱ Μύλοι), ποὺ περιβάλλονταν ἀπὸ κήπους μὲ πλούσια βλάστηση καὶ οἱ ὁποῖοι κατοικοῦνται μέχρι σήμερα. Στους ρωμαϊκοὺς χρόνους ἡ Κάρυστος ἦταν γνωστὴ γιὰ τὸ πράσινο μάρμαρό της (παρόμοιο μὲ τὸ γνωστὸ ciprolino). Τὸ 1841 κατὰ τὴν ἐκεῖ ἐπίσκεψη τοῦ Ὁθωνοῦ οἱ κάτοικοι ἐξέφρασαν τὴν ἐπιθυμία ἰδρυσης μιᾶς νέας πόλης-λιμένος. Τὸ 1842 ὑπεβλήθη τὸ ρυμοτομικὸ σχέδιο, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐκπονήσει ὁ τοπογράφος Mirbach καὶ προέβλεπε ἕναν αὐστηρὰ ὀρθογώνιο κάναβο μὲ 36 οἰκοδομικὰ τετράγωνα καὶ δύο διασταυρούμενους κύριους ἄξονες, στοὺς ὁποίους εἶχαν χωροθετηθεῖ οἱ κύριες πλατεῖες, ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς (κτίσθηκε τὸ 1848) καὶ τὸ δημαρχεῖο. Παρ' ὅτι ἡ νέα πόλη ὀνομάσθηκε πρὸς τιμὴν τοῦ βασιλέως Ὁθωνόπολις, ἐπεκράτησε τελικὰ τὸ ἀρχικὸ της ὄνομα.

148. Οἱ κολοσιαῖοι κίονες ποὺ ἀναφέρονται

ἐδῶ βρίσκονται στὰ ἀρχαῖα λατομεῖα, ποὺ ἀπέχουν μία ὥρα ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς Μύλους, ἀνήκουν στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ ἦταν προφανῶς ἔτοιμοι γιὰ μεταφορὰ.

Τὸ ἀρχαῖο κτίσμα, τὸ «Δρακόσπιτο», ὅπως τὸ ἀποκαλοῦν οἱ ντόπιοι, ὅπως καὶ ἄλλα στὴν εὐρύτερη περιοχὴ, εἶναι κτισμένο στὴν κορυφὴ τῆς Ὀχης (1604 μ.) κοντὰ στὸ ξωκλήσι τοῦ Προφήτη Ήλια καὶ γιὰ καιρὸ ταυτιζόταν ὡς ναὸς τῆς Ἡρας Τελείας ἢ Γαμηλίας. Σήμερα οἱ εἰδικοί κλίνουν πρὸς τὴν ἄποψη πὼς ἦταν μιὰ ἀπλή κατοικία τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.

149. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα τῶν Θηβῶν λόγω τῆς ἐπανειλημμένης καταστροφῆς τῆς πόλης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (ἀπὸ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο τὸ 336 π.Χ. καὶ ἀργότερα κατὰ καιροὺς ἀπὸ τὸν Δημήτριον Πολιορκητὴ, τὸν Μόμμο, τὸν Μιθριδάτη καὶ τὸν Σύλλα) ἀπεδείχθη πολὺ δύσκολη. Ἀκόμα καὶ σήμερα οἱ εἰδικοί διαφωνοῦν γιὰ τὴν ἀκριβῆ θέση τῶν περιφῆμων ἐπτὰ πυλῶν τῆς πόλης, τίς ὁποῖες τοποθετοῦν εἴτε στὴν ὀχυρωμένη ἀκρόπολη Καδμεία, εἴτε στὸ ἐξωτερικὸ τείχος τῆς πόλης, μήκους 7.5 χλμ. (ἡ πόλη εἶχε ἕκταση δεκαπλάσια τῆς Καδμείας καὶ 40.000 κατοίκους τὸν 4ο αἰ. π.Χ.).

ΑΤΑΛΑΝΤΗ. ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟ ΧΩΡΙΟ

Ἡ Ἀταλάντη στήν ἐπαρχία Φθιώτιδος εἶναι ἕνας νέος οἰκισμός, προορισμένος γιά τοὺς Μακεδόνες πού ἦλθαν καί ἐξακολουθοῦν νά καταφθάνουν ἐδῶ, καί ἔχει ἤδη 2.000 κατοίκους. Στήν Ἀταλάντη δέν ὑπάρχει οὔτε ἴχνος ἀρχαίων¹⁵⁰.

Στά βορειοδυτικά τῆς Βοδονίτσας βρῖσκεται τὸ Καινούργιο χωριό, πού εἶναι ἀξιοσημείωτο λόγῳ τοῦ κτηρίου ἐνὸς ἐργοστασίου παραγωγῆς σακχάρου ἀπὸ σακχαρότευτλα, πού τὸ ἔχουν ἰδρύσει Γάλλοι ἐπιχειρηματίες. Εἶναι μία μεγαλειώδης ἐγκατάσταση, μὲ μῆκος πάνω ἀπὸ 300 πόδια, χωροθετημένη σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ θάλασσα ἀνάμεσα σὲ δύο ρέματα, μὲ δύο πλευρικὲς πτέρυγες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες προεξέχουν ὑψηλὲς καπνοδόχοι. Λειτουργεῖ μὲ δύο ἀτμοκίνητες μηχανὲς ἰσχύος 40 ἵππων¹⁵¹.

ΒΟΙΩΤΙΑ. ΜΟΝΗ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ

Ἀνάμεσα στήν Ἀταλάντη καί τὴ Λιβαδειά, 200 βήματα πρὸ πέρα ἀπὸ τὸ Χάνι τῆς Χαϊρώνειας, πού σήμερα ὀνομάζεται Κάπραινα, συναντοῦμε τὰ σπασμένα μέλη τοῦ κολοσσίου λέοντος πού ἀνήγειρε ὁ βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων Φίλιππος σὲ ἀνάμνηση τῆς νίκης του ἐπὶ τῶν [συνασπισμένων] Ἑλλήνων τὸ 338 π.Χ. Ἔχει μῆκος 12 πόδια, εἶναι ἀπὸ λευκὸ

Ἡ νέα πόλη οἰκοδομήθηκε κατὰ πᾶσα πιθανότητα σύμφωνα μὲ σχέδιο τοῦ Σάουμπερτ τοῦ ἔτους 1835 (βλ. F. Koerp, E. Schauberts handschriftlicher Nachlaß, *Archäologischer Anzeiger* 1890). Τὸ ὀρθογώνια διατεταγμένο δίκτυο ὁδῶν αὐτοῦ τοῦ ρυμοτομικοῦ σχεδίου καταλαμβάνει ἀκριβῶς τὴν ἐπιφάνεια τῆς Καδμείας (διαστάσεις περίπου 1.0×0.5 χλμ.). Οἱ ἀνασκαφές τοῦ Ἀ. Κεραμόπουλλου τὸ 1909 ἀποκάλυψαν στὸ κέντρο τῆς Καδμείας τὸ μυκηναϊκὸ ἀνάκτορο. Ἐπίσης ταυτίσθηκε καί μεγάλος ἀριθμὸς τῶν μνημείων τῆς πόλης πού περιγράφονται ἀπὸ τὸν Παυσανία. Ἡ πλήρης ἀνασκαφὴ ὅμως τῆς Καδμείας παρέμεινε μέχρι σήμερα ἀδύνατη, λόγῳ τῆς σύγχρονης δόμησης.

Οἱ δύο πύργοι, στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ὁ Στάουφερτ, ὑφίστανται ἀκόμη, δέν χρονολογοῦνται ὅμως στήν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ στήν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας (13ος αἰών). Ὁ μεγαλύτερος κοντὰ στὸ σημερινὸ μουσεῖο ἀνῆκε στὸ λαμπρὸ ἀνάκτορο τοῦ βαρόνου Nicolas de Saint Omer (1258-1294), πού κατεστράφη τὸ 1311 ἀπὸ τοὺς Καταλανοὺς.

150. Ἡ Ἀταλάντη δέν εἶναι, ὅπως λέει ὁ Στάουφερτ, «νέος οἰκισμός». Ὁ Lolling, *Reisenotizien* 801-802, πού κατὰ τὰ ἔτη 1876 καί 1877 περιηγήθηκε

τὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα, μᾶς δίνει τὶς ἐξῆς πληροφορίες:

«Οἱ δύο συνοικίες, ἡ Ἀταλάντη στὰ ἀνατολικά καί ἡ Μακεδονία στὰ δυτικά, δέν εἶναι σαφῶς διαχωρισμένες. Ἡ παράλληλη ὑπαρξὴ τῶν δύο τοπωνυμίων ἀνάγεται πιθανὸν στήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καί θυμίζει τὴ συνήθεια τῶν Τούρκων νὰ ξεχωρίζουν καί χωρικὰ τοὺς κατοίκους διαφορετικῆς καταγωγῆς. Τὰ ἴχνη τῆς Τουρκοκρατίας δέν ἔχουν ἀκόμα σβῆσει. Τὰ ἐρείπια τῆς Μακεδονίας φθάνουν μέχρι ψηλὰ στήν πλαγιὰ τοῦ βουνοῦ κοντὰ στὸ ἀρχαῖο ὑδραγωγεῖο (...). Μᾶς δείχνουν ἀκόμη τὸ σημεῖο, ὅπου ἔμεινε ὁ βοεβόδας καί τὴ θέση τοῦ τζαμιῦ. Ἐπίσης βρῖσκουμε ἐπιγραφὰς σὲ βρῦσες καί ἄλλοι».

Τὸ ὄνομα Μακεδονία ἢ Ἄνω Πέλλα ἀνάγεται στοὺς Μακεδόνες πού ἐποίκισαν τὸν συνοικισμό τὸ 1830 καί στοὺς ὁποίους παραχωρήθηκαν διάφορα προνόμια.

151. Ἡ Μενδενίτσα (ἢ Βοδονίτσα) τοῦ νομοῦ Φθιώτιδος κοντὰ στὶς Θερμοπύλες εἶναι ἕνα σχετικὰ μεγάλο ὄρεινὸ χωριὸ στὸ ὄρος Καλλίδρομο. Τὸ καλὰ διατηρημένο φραγκικὸ κάστρο τοῦ 13ου αἰῶνος εἶναι κτισμένο στὴ θέση τῆς ἀρχαίας πόλης Φαρύγαι. Στὸν Μεσαίωνα ὑπῆρξε ἔδρα μαρκη-

μάρμαρο και έσωτερικά κούφιο. παρίστανε τόν λέοντα καθισμένο στα πσινά του πόδια και στηριγμένο στα μπροστινά. Ο στρατηγός Όδυσσέας [Άνδροῦτσος], πού στο σημείο αυτό στις 17 Ιουλίου 1823 νίκησε τούς Τούρκους, πιστεύοντας ότι στο κούφιο κορμί του λέοντα θα έβρισκε χρήματα, έβαλε και άνατίναξαν με πυρίτιδα τó ώραίο μνημείο. Δέν βρήκε όμως παρά μόνο μερικά νομίσματα και χρυσές πόρπες πού τις είχαν τοποθετήσει κατά την τελετή τών έγκαινίων του. Τώρα σκοπεύουν να άνασυναρμολογήσουν τόν λέοντα, λέγεται δέ ότι τή δαπάνη θα καλύψει ένας σύλλογος [άρχαιοφίλων] του Άμβούργου¹⁵².

σίου πού άνήκε στην περιώνυμη οικογένεια τών Pallavicini (1207-1311). Υπάρχουν άκόμα τά ερείπια του κάστρου, τó όποιο κατέλαβαν οί Τούρκοι τó 1410.

Τó χωριό Καινούριον βρίσκεται στον μυχό του Εύβοϊκού κόλπου στα άνατολικά τών Θερμοπυλών και βορειοανατολικά της Βοδονίτσας, και όχι βορειοδυτικά, όπως λέει ó Στάουφερτ. Πολύ ενδιαφέροντα είναι τά άκριβή στοιχεία του Στάουφερτ για τó έργοστάσιο παραγωγής ζάχαρης από ζαχαρότευτλα. Αυτό τó έργοστάσιο, μία από τις έλάχιστες πρώιμες βιομηχανικές έπιχειρήσεις στην Ελλάδα, της όποιάς μέτοχοι ήταν οί Roberti και Villeroy, ιδρύθηκε τó 1841 και χρεωκόπησε τó 1846.

152. Έδω ó Στάουφερτ διαβάξει τόν Πανσανία λανθασμένα, διότι τó ταφικό σήμα, τόν λέοντα της Χαιρώνειας, δέν τó άνήγειρε ó Φίλιππος Β', αλλά οί Θηβαίοι στον κοινό τάφο τών πεσόντων Ίερολοχιτών στη μάχη της Χαιρώνειας (338 π.Χ.). Στον Πανσανία διαβάζουμε: «προσιόντων δέ τή πόλει πολυάνδριον Θηβαίων έστιν έν τῷ πρὸς Φίλιππον άγωνί άποθανόντων. Έπιγέγραπται μέν δή έπίγραμμα ούδέν, έπίθημα δ' έπστιν αύτῷ λέων· φέροι δ' άν ές τών άνδρῶν μάλιστα τόν θυμόν» (*Βοιωτικά* 40, 10).

Πά την άνακάλυψη, τήν προϊούσα καταστροφή και τις πρώιμες προσπάθειες άναστήλωσης του μαρμάρινου ταφικού μνημείου ó Lolling, *Reisenotizien* 714-715, μάς δίνει πολύ άκριβέστερες και πιο αξιόπιστες πληροφορίες από τόν Στάουφερτ:

«Όπως είναι γνωστό, έχουν σωθει άρεκά από τó πολυάνδριον και τó ταφικό μνημείο, συγκεκριμένα έντεκα μεγαλύτερα και μικρότερα θραύσματα του λέοντος, ιδίως τó έπιμελώς σμιλεμένο κεφάλι του. Κάποιοι ήταν της άποψης πώς τά χείλη του όπως ήταν διαμορφωμένα, έδειχναν πώς τó λιοντάρι έξέβαλλε έναν ύπόκωφο, συγκρατημένο βρυχημό· επίσης σώζονται τρεις πλάκες του μαρμάρου

που βάθρου πού έδραζόταν πάνω σε βάση από πωρόλιθο. Άλλα θραύσματά του λέγεται πώς είναι έντοιχισμένα στη βρύση έξω από τó χωριό, από την όποια ρέει τó ποταμάκι Αίμων στον Κηφισό. Τó 1818 λέγεται πώς έκανε έδω άνασκαφές ó J. Crawford και άποκάλυψε τó λιοντάρι, πράγμα όμως πού έγινε γνωστό μόλις τó 1824, και τó 1819 ó William Gell (1777-1836) άποδίδει τήν άνακάλυψη του λέοντος στους περιηγητές Sanders, Tylor και Cresy, πού φαίνεται πώς ήταν συνταξιδιώτες του Κρωφορντ. Η εικάσια ότι τó έργο συνετριβή από τόν Όδυσσέα Άνδροῦτσο ή τόν Άλη-πασά τών Ιωαννίνων είναι άπίθανη, πιο δικαιολογημένη είναι ή ύπόθεση ότι οί άρμοι του έσωτερικώς κοίλου λέοντος άποκολλήθηκαν λόγω της διαβρωτικής έπίδρασης του καιρού και της ύγρασίας του έδάφους, με συνέπεια τή διάλυση του μνημείου. Τó 1838 ó προσωπικός ίατρος του Όθωνος, ó γνωστός Bernard Roeser, ύπό τήν ιδιότητα του μέλους της Έν Άθήναις Άρχαιολογικής Έταιρείας, ύπέβαλε αίτηση στην Έταιρεία για να αναλάβει τήν άναστήλωση του λέοντος, έφ' όσον αναλάμβανε τις δαπάνες ó βασιλεύς Όθων, πού ενδιαφερόταν ιδιαίτερος γι' αυτό τó μνημείο ή ó έπίτιμος πρόεδρος της, ó βασιλεύς της Πρωσίας. Άλλά αυτό τó σχέδιο άπέτυχε για διάφορους λόγους. Τó 1824 έπεσκέφθη τόν άρχαιολογικό χώρο ó Welcker και με τόν ένθουσιασμό πού τόν χαρακτήριζε ανέλαβε τήν ύπόθεση εκ νέου. Ο γλύπτης Siegel από τó Wandsbeck, ó όποιος με τόν δικό του λέοντα του μνημείου τών πεσόντων Βαυαρών στο Ναύπλιο είχε άποδείξει τήν τέχνη και τήν ενεργητικότητά του, δήλωσε πώς ήταν διαθεσιμένος άντι ποσού 24.000 δραχμών, τó όποιο θα συγκεντρωνόταν από συνδρομές, να αναλάβει τήν τοποθέτηση του λέοντος σε βάθος ύψους 7 μέτρων. Σύμφωνα με τόν Ζίγκελ, τó ύψος του καθισμένου στα όπίσθια και στηριγμένου στα μπροστινά του πόδια λέοντος ήταν 3.85 μ. Έλειπαν, γράφει ó Ζίγκελ, τά μπροστινά νυχοπόδαρα,

Ἡ ἀκρόπολις τῆς Χαιρώνειας εἶναι κτισμένη πάνω σὲ ἕναν ἀπότομο δύσβατο βράχο, ἔχει τείχη καλοδιατηρημένα, καθὼς καὶ ὀρθογωνικούς στὴν κάτοψη πύργους μὲ τοιχοποιία σχεδὸν ἀπολύτως κανονικὰ ἀρμολογημένη πού δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς κτίσθηκε κατὰ τὶς παραμονὲς τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Μακεδόνων. Μέσα βλέπουμε ἕναν ἐπιμήκη ἀναλημματικὸ τοῖχο, πού συγκρατεῖ ἕνα ἄνδηρο, στὸ ὁποῖο βρίσκεται μία ἐρειπωμένη ἐκκλησία κτισμένη πάνω στὰ θεμέλια ἐνὸς ἀρχαίου ναοῦ. Κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια βλέπουμε ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἰωνικοῦ ρυθμοῦ. Στὸ ὑψηλότερο τμῆμα τῆς ἀκρόπολης ὑπῆρχε ἕνα ἄγαλμα τοῦ Διὸς. Στὶς βορειοανατολικὲς ὑπώρειες τοῦ βράχου ἐδράζεται τὸ θέατρο, τοῦ ὁποῖου διατηροῦνται ἀνέπαφες καὶ οἱ 16 λαξευμένες στὸν βράχο σειρὲς ἐδωλίων¹⁵³.

Στὴ Βοιωτία ἀξιοπαρατήρητο γιὰ τὸν ἀρχιτέκτονα εἶναι ἐπὶ πλεόν: τὸ ἐπιλόφιο χωριὸ Τοπόλια στὶς βόρειες παρυφῆς τῆς λίμνης τῆς Κωπαΐδος, ὅπου ἡ ἀρχαία πόλις Κῶπαι. Ἐδῶ βλέπουμε μία ἀρχαία ὁδὸ, κτισμένη μὲ τὸ πολυγωνικὸ σύστημα τοιχοποιίας, καὶ στὸ ἴδιο τὸ χωριὸ πλῆθος ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα καὶ ἐπιγραφές. Σὲ ἕναν ἐπίπεδο βραχώδη λόφο ἀπέναντι ἀπὸ τὸ χωριὸ Τοπόλια, πού δὲν τὸν σκεπάζουν τὰ νερὰ τῆς Κωπαΐδος ὅταν πλημμυρίζει τὸν χειμῶνα, συναντοῦμε μία ἀκόμη καλὰ διατηρημένη ἀκρόπολις¹⁵⁴ μὲ τρεῖς εἰσόδους στὰ τείχη τῆς, πάχους 15 ποδῶν, τὰ ὁποῖα ἔχουν κτισθεῖ μὲ ὀρθογώνιους ὀγκόλιθους, πού τὸ μῆκος τους φτάνει τὰ ἕξι πόδια. Λίγο πιὸ πέρα βλέπουμε μία μεσαι-

τὸ δεξι πῖσω πόδι καὶ ἀρκετὰ κομμάτια τοῦ σώματος. Τὰ νυχοπόδαρα λέγεται πὼς τὰ ἀπέκοψε καὶ τὰ πῆρε μαζί του ὁ πρῆγικος Πύκλερ-Μούσκαου. Ἀσφαλῶς τὸ λιοντάρι ἦταν ἀρχικῶς τοποθετημένο ψηλά, γιὰ τὴν ἀσφάλειαν πρὸς τὰ πάνω μέρη, ὁ αὐχένος καὶ ἡ ῥάχη, εἶναι πολὺ ἀδρά δουλεμένα, σχεδὸν μόνον μὲ τὸ πικούνι [αἰχμηρὸ σφυρί], ἐνῶ κάτω ἡ κοιλία καὶ γενικά ὅλα ὅσα βλέπει κανεὶς ἀπὸ κάτω εἶναι καθαρὰ δουλεμένα.

Ἄλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ἐπιχείρηση ἀπέτυχε ἐξ αἰτίας τῆς ἐπανάστασης [τοῦ 1843]. Κατὰ τοὺς νεότερους χρόνους οἱ ἀρμόδιοι ἀρκεσθήσαν στὴν περιφραξὴ τῆς περιοχῆς τῶν συντριμμάτων μὲ μία τάφρο καὶ ἕνα ἀνάχωμα, τὸ ὁποῖο ἀποκρύβει σχεδὸν ἐντελῶς ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ περαστικοῦ τὸν ἄλλοτε δεσπύζοντα λέοντα».

Ὁ χώρος τοῦ πολυανδρίου (ἐνὸς περιβόλου διαστάσεων 24×15 μ.) ἀνεσκάφη συστηματικὰ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τὸ 1879. Βρέθηκαν 254 σκελετοὶ πεσόντων διατεταγμένοι σὲ ἑπτὰ σειρές. Τέλος λέων καὶ βῆθος (συνολικοῦ ὕψους 5.5 μ.) ἀναστηλώθηκαν κατὰ τὰ ἔτη 1902-1903.

153. Ἡ ἀκρόπολις τῆς Χαιρώνειας ἦταν κτισμένη πάνω στὸ βραχώδες ὕψωμα Πέτραχος. Ἡ περιγραφή τοῦ Στάουφερτ εἶναι σωστὴ σὲ γενικὲς γραμμές· τὸ θέατρο ὅμως ἀριθμεῖ εἴκοσι σειρὲς ἐδωλίων. Ἡ πληροφορία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀγάλμα-

τος τοῦ Διὸς στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης προέρχεται ἀπὸ τὸν Πausanias (*Βοιωτικά* 41, 6).

154. Ἡ «καλὰ διατηρημένη ἀκρόπολις μὲ τρεῖς εἰσόδους στὰ τείχη τῆς πάχους 15 ποδῶν», πού περιγράφει ἐδῶ ὁ Στάουφερτ, δίχως νὰ τὴν ταυτίζει, εἶναι ἀναμφίβολα ἡ ἀκρόπολις τοῦ Γλα (τοῦ ἄλλοτινοῦ Παλαιόκαστρου). Ὁ Πausanias κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν κοντινὴ πόλις Κῶπαι δὲν ἀναφέρει τὸ ὄχυρό τοῦ Γλα, διότι στὴν ἐποχὴ του ἦταν ἤδη ἐρειπωμένο. Ὁ Λόλλινγκ στὴν περιήγησή του (*Reisenotizien* 659-672) πραγματεύεται ὅλες τὶς σχετικὲς ἀντιφατικὲς ἐρμηνεῖες παλαιότερων περιηγητῶν καὶ ἀρχαιολόγων, ἐνῶ πρῶτος αὐτὸς διατυπώνει τὴν ὑπόθεση ὅτι πρέπει νὰ εἶναι προϊστορικὸ ὄχυρό τῶν ἀρχαίων Μινύων.

Ἀνασκαφὲς διενήργησε ἐδῶ πρῶτος ὁ A. de Ridder τὸ 1893, πού ταύτισε τὴν ἀκρόπολις μὲ τὴν ὀμηρικὴ Ἄρνη. Νεότερες συστηματικὲς ἀνασκαφὲς ἔγιναν ἀπὸ τὸν Ἰ. Θερεψιάδη (1955-1961) καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Σ. Ἰακωβίδη (1981-1983 καὶ 1990-1991), πού ἐξίξαν ἀπλετο φῶς στὸ σπουδαῖο αὐτὸ μυκηναϊκὸ ὄχυρό (τὸ κυκλώπειο τείχος του ἔχει μῆκος 3 χλμ. καὶ πάχος 5-5.5 μ.), πού ἦταν φρούριο (ὄχυρωμένο φυλάκιο) καὶ συγχρόνως χώρος ἀποθήκευσης τῶν προϊόντων τῆς εὐφορίας Κωπαΐδος.

ωνική πεντάτοξη γέφυρα, που οδηγεί στην αντίπερα όχθη του Κηφισού, και πολύ κοντά της μία αρχαία γέφυρα κτισμένη με ορθογώνιους ογκόλιθους.

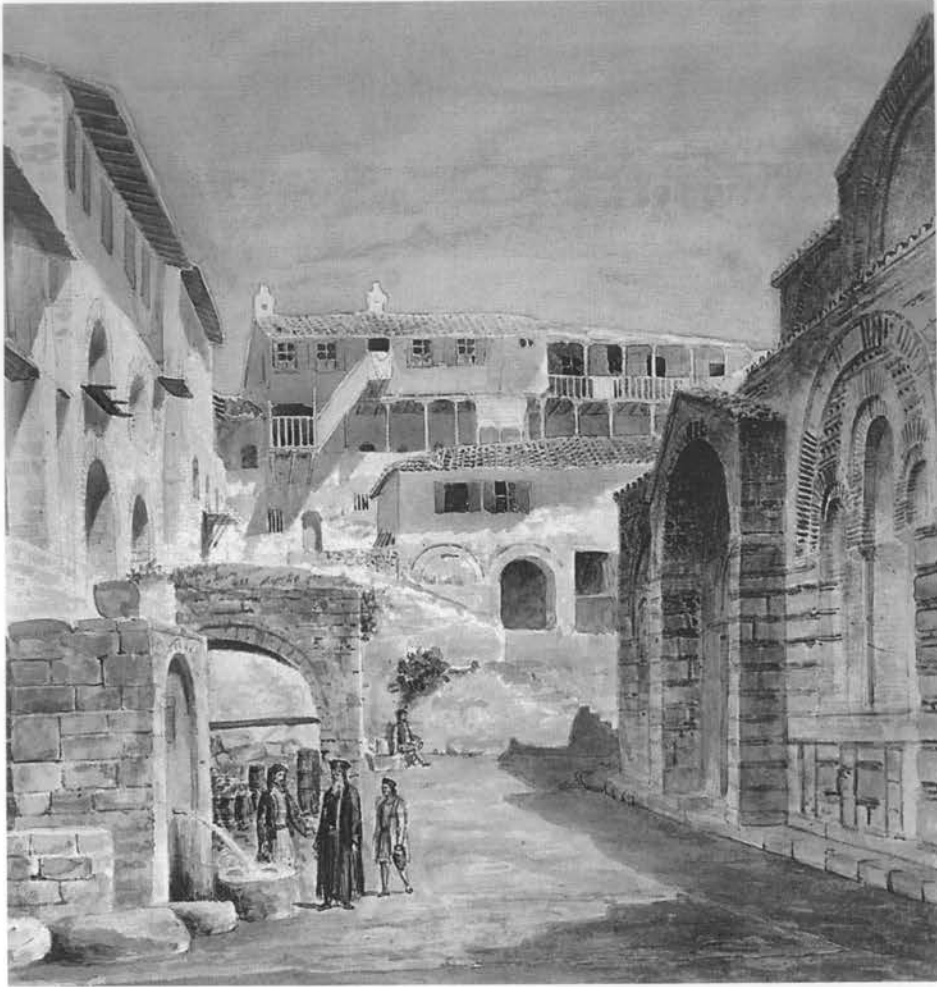
Ἡ ἀρχαία, πλούσια πόλη Ὀρχομενὸς βρισκόταν στὶς δυτικὲς παρυφῆς τῆς λίμνης τῆς Κωπαΐδος, ἐκεῖ ὅπου σήμερα συναντοῦμε τὸ ἀξιοθρήνητο χωριουδάκι Σκριπού. Λίγο ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ χωριὸ εἶναι ἡ μονὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, πού ιδρύθη τὸ 872 ἀπὸ τὸν Βασίλειο Α΄ τὸν Μακεδόνα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ μία ἐπιγραφή στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς. Ἡ ἐκκλησία καὶ ἓνα μέρος τοῦ κτηρίου τῆς μονῆς ἔχει κτισθεῖ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα ἀρχαίων κτηρίων, τὰ ὁποῖα, ὅπως ἀποδεικνύουν οἱ σκορπισμένες ὁλόγυρα ἐπιγραφές καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ὑπολείμματα, ἀνῆκαν στὸ ἱερὸ τῶν Χαρίτων καὶ τοῦ Διονύσου. Πλήθος ἐνδιαφερουσῶν καὶ σημαντικῶν ἐπιγραφῶν εἶναι ἐντοιχισμένες στοὺς τοίχους τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς μονῆς· πολλὲς εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κρυμμένες ἀκόμη κάτω ἀπὸ τὸν ἀσβέστη, μὲ τὸν ὁποῖο ἀσπρίζουν τοὺς τοίχους ἑνὸς κτηρίου, ἀκόμη καὶ ἂν εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ τὸ ὠραιότερο μάρμαρο¹⁵⁵.

Στὸ ὄρος Ἀκόντιον μὲ τὶς ἀπότομες βραχώδεις πλαγιές, στοὺς πρόποδες τοῦ ὁποίου εἶναι κτισμένη ἡ μονὴ πού μνημονεύσαμε, ἐξακολουθοῦν νὰ ὀρθώνονται τὰ ἐρείπια τῆς σχετικὰ καλὰ διατηρημένης ἀκρόπολης τοῦ Ὀρχομενοῦ, τῆς Φλεγύας τῶν ἀρχαίων χρόνων ἢ τοῦ Πύργου, ὅπως ὀνομάζεται σήμερα, πού τὸ τεῖχος της μὲ τὴν ὀνομασία «Ἑλληνικόν», κτισμένο μὲ τεράστιους ογκόλιθους, ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς ράχης τοῦ ὄρους μέχρι τὸ μοναστήρι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ὅχι μακριὰ ἀπὸ ἐδῶ, κοντὰ στὸ χωριὸ Σκριπού, βρισκόταν ἡ κάτω πόλη, ἡ ἀρχαία Ἀνδρηίς. Καθ' ὁδὸν ἀπὸ τὸ μοναστήρι πρὸς τὴν ἀκρόπολη φθάνει κανεὶς κατ' ἀρχὰς στὰ κατάλοιπα τοῦ θησαυροῦ τοῦ Μινύου, μνημεῖο πού ὁ Πausanias τὸ θεωρεῖ ἰσάξιο ὁποιοῦδήποτε ἄλλου μνημείου στὸν κόσμον. Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή του, ἦταν δομημένος ὅπως ὁ σωζόμενος Θησαυρὸς τῶν Μυκηνῶν. Ὅριζόντιοι δόμοι μεγάλων μὲ πολλὴ ἀκρίβεια ἀρμολογημένων λίθων πού ξεκινοῦν ἀπὸ μία κυκλικὴ βάση σχηματίζουν θόλον, ὁ ὁποῖος σταδιακὰ γίνεται ὀξυκόρυφος [εἶναι κτισμένος, δηλαδή, κατὰ τὸ λεγόμενο σύστημα τῆς «ἐκφορᾶς»], μὲ ἐπιστέγασμα τοῦ κτίσματος μία στρογγυλὴ πέτρα [κλειδί]· ἡ εἴσοδος μοιάζει μὲ πύλη κυκλώπειων τειχῶν, οἱ παραστάδες συγκλίνουν ἐλαφρῶς πρὸς τὰ πάνω καὶ ἐπιστέφονται ἀπὸ ἓναν μονόλιθον.

Ἀπὸ τὸν Θησαυρὸ τοῦ Ὀρχομενοῦ, ὁ ὁποῖος προέβαλλε ἐμφανῶς στὴν πλαγιά ὅπου ἦταν κτισμένος, δὲν βλέπεις πιά παρὰ μόνον τὴν πύλη. Ἐνα μέρος ἀπὸ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ τοίχου πρέπει νὰ ἔχει ἐπιχωθεῖ. Τὸ κτίσμα ἦταν λίγο μικρότερον ἀπὸ τὸν Θησαυρὸ τῶν Μυκηνῶν ἀλλὰ ἀσύγκριτα λαμπρότερον· γιὰ τὴν δόμηση τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ὀρχομενοῦ χρησιμοποιήθηκε τεφρὸ μάρμαρον, ἐνῶ γιὰ τῶν Μυκηνῶν κοινὴ πέτρα. Τὸ ὑπέρθυρον ἔχει μῆκος 6 μέτρα, καὶ σχετικὰ μεγάλο ὕψος καὶ βάθος. Τὰ κατάλοιπα αὐτοῦ

155. Ἀρκετὰ ἀκριβῆς εἶναι ἡ περιγραφή ἀπὸ τὸν Στάουφερτ τοῦ καθολικοῦ τῆς ἀνδρικήσ μονῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὴν Σκριπού, πού ἡ κατασκευὴ του χρονολογεῖται στὴ μέση βυζαντινὴ ἐποχὴ. Στὴν τοιχοδομία του ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀφθονο ἀρχαῖο ὑλικό, θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν

μελῶν καὶ ἐπιγραφῶν. Ἐντοιχισμένη ἐπιγραφή τεκμηριώνει πὼς ὁ ναὸς οἰκοδομήθηκε ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τῶν Βασιλείου Α΄, Κωνσταντίνου Ζ΄ καὶ Λέοντος ΣΤ΄ (Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων τῆς μακεδονικῆς δυναστείας)· μία ἄλλη πὼς κτήτορας του ἦταν ὁ πρωτοσπαθάριος (στρατηγὸς) Λέων.

Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκά στὴ Φωκίδα. Ὑδατογραφία τοῦ L. A. Winstrup (1850).

τοῦ Θησαυροῦ, πού προορίζετο γιὰ τὴ φύλαξη τῶν βασιλικῶν θησαυρῶν καὶ τῶν πολυτιμῶν ἀντικειμένων, εἶναι ἓνα μνημεῖο τοῦ πανάρχαιου φημισμένου πλοῦτου τῶν κατοίκων τοῦ Ὁρχομενοῦ. Τὰ τεῖχη τῆς πόλης, τὸ λεγόμενον «Ἑλληνικόν», ξεκινοῦν ἀπὸ ἓνα σημεῖο κοντὰ στὸν Θησαυρό· ἐκτείνονται καὶ στὶς δύο πλαγιές τοῦ ἐπιμήκους καὶ στενοῦ βουνοῦ καὶ ψηλὰ ἐνώνονται γύρω ἀπὸ μία καλοδιατηρημένη μικρὴ ἀκρόπολη, κτισμένη πάνω σὲ μία ἀπότομη μοναχικὴ, βραχώδη κορυφή, πού φέρει τὸ ὄνομα Πύργος. Τὰ τεῖχη αὐτὰ εἶναι δομημένα μὲ ἀκατέργαστους λίθους κατὰ τὸ πολυγωνικὸ σύστημα, ἐνῶ, ἀντίθετα, τὰ τεῖχη τῆς ἀκρόπολης εἶναι κτισμένα μὲ ὠραία κανονικὴ τοιχοποιία καὶ χρονολογοῦνται πιθανὸν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἀνάμεσα στὰ ὑπολείμματα τοῦ τείχους σώζονται ἀκόμη δύο πύλες, μία στὰ ἀνατολικά πρὸς τὸ μέρος τοῦ Θησαυροῦ καὶ τῆς μονῆς, καὶ μία μικρότερη στὰ νότια, καὶ στὸν χῶρο τὸν ὁποῖο περικλείουν ὑπάρχουν ἀκόμη ἴχνη σημαντικῶν κτισμάτων. Στὴν ἀκρόπολη ὁδηγεῖ μία κλιμαξ λαξευμένη στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἀπότομου βράχου, πού εἶχε 100 βαθμίδες, ἀπὸ τίς ὁποῖες

διατηρούνται καλά οί 82. Πά την εὐθυγράμμισή της σὲ ἓνα σημεῖο ἔκοψαν τὸν βράχο σὲ βάθος 12 ποδῶν¹⁵⁶.

Στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ βοιωτικοῦ Κηφισοῦ, πού πηγάζει ἀπὸ τὸν Παρνασσό, βρίσκεται ἡ ἄλλοτε ἰσχυρὴ πόλη τῶν Φωκιάων Δαυλῖς, καὶ στὶς βόρειες βραχώδεις ὑπώρειες τοῦ φαλακροῦ ἀσβεστολιθικοῦ ὄρους, στὸ ὁποῖο ἦταν κτισμένη, βλέπουμε τὶς λαξευμένες στὸ ἀσβεστολιθικὸ πέτρωμα σειρὲς ἐδωλίων τοῦ θεάτρου, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο κίονες καὶ μεγάλοι λίθοι περιβάλλουν ἀκόμη μία κρήνη. Τὰ κατάλοιπα τῶν τειχῶν καὶ τῶν πύργων μαρτυροῦν τὴν ἰσχυρὴ ὀχύρωση, κυρίως πρὸς τὴν πλευρὰ πρὸς τὴν ὁποία ἓνας στενὸς αὐχένος χωρίζει τὸν λόφο ἀπὸ τοὺς πρόποδες τοῦ Παρνασσοῦ. Ἡ κυρία πύλη καὶ τὰ τεῖχη στὴν ἴδια πλευρὰ σώζονται σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση. Πάνω ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τῆς περιτειχισμένης πόλης βλέπουμε τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου, μισοκατεστραμμένη ἢ γῆ τριγύρω καλλιεργεῖται.

Στὰ ἐρείπια τῆς Δρυμαίας συναντοῦμε τεῖχη πάχους $8\frac{1}{2}$ ποδῶν σὲ καλὴ ἀκόμη κατάσταση· ἀπὸ τοὺς πύργους μὲ τὴν τετράγωνη κάτοψη διατηροῦνται μερικοὶ σχεδὸν ὁλόκληροι, εἶναι δὲ κτισμένοι μὲ τοιχοποιία κανονικότερη ἀπὸ ὅ,τι τὰ ὑπόλοιπα τεῖχη. Τὰ τεῖχη ἐκτείνονται ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λόφου ἕως τὴν ἀκρόπολη στὴν κορυφή, ὅπου ἐνώνονται ὑπὸ ὀξεία γωνία σχηματίζοντας ἓνα σχεδὸν ἀπολύτως ἰσόπλευρο τρίγωνο σύμφωνα μὲ τὸν τύπο τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς πόλης μὲ ἀκρόπολη. Ἡ ἀκρόπολη αὐτὴ καταστράφηκε ἀπὸ τὸν Ξέρξη, πρέπει ὅμως νὰ ἀποκαταστάθηκε στὴ συνέχεια, γιατί τὴν ἀναφέρει ὁ Πausanias¹⁵⁷.

Ἡ Λιβαδεῖα, σήμερα πρωτεύουσα τοῦ νομοῦ Βοιωτίας, πού τὸν καιρὸ τοῦ Πausanias ἦταν ἡ πιὸ ἀκμαία πόλη τῆς Βοιωτίας, καταστράφηκε σχεδὸν ὁλοσχερῶς στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, τώρα ὅμως ἀνοικοδομεῖται συμφώνως πρὸς ἓνα νέο σχέδιο καὶ ἔχει ἤδη ἀναλάβει σημαντικά. Ἀπὸ τοὺς ναοὺς πού ἦταν κάποτε κτισμένοι ἐδῶ δύσκολα ἀνακαλύπτεις κάτι, γιατί ἡ περιοχὴ εἶναι ἀκόμη γεμάτη ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῶν τούρκικων σπιτιῶν¹⁵⁸.

156. Τὶς ὀνομασίες Φλεγυὰ καὶ Ἀνδρηῖς γιὰ τὴν ἀκρόπολη ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πόλη τοῦ Ὁρχομενοῦ ὁ Στάουφερτ τὶς ἀντιγράφει ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς μυθικῆς προϊστορίας τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸν Πausanias (*Βοιωτικά* 36, 1-2), τὸ ἴδιο δὲ ἰσχύει καὶ γιὰ ὅσα λέει γιὰ τὸν θησαυρὸ τοῦ Μινύου, πού στὴν ἐποχὴ τοῦ ἦταν ἀκόμα ἐπιχωμένος. Ἀπεκαλύφθη ἀπὸ τὸν Ἐρρίκο Σλήμαν μὲ τὶς ἀνασκαφές του στὴν περιοχὴ κατὰ τὰ ἔτη 1880 καὶ 1886. Ἡ θόλος διατηρεῖται μέχρι τὸ ὕψος τοῦ ἐνδέκατου δόμου (δηλαδὴ μέχρι τὸ ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου). Τὸ ἄνω τμῆμα τῆς, σχήματος κώνου μὲ στρογγυλεμένη κορυφή, ἔχει καταστραφεῖ καὶ οἱ πέτρες ἔχουν προφανῶς χρησιμοποιηθεῖ ἄλλοῦ κατὰ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων.

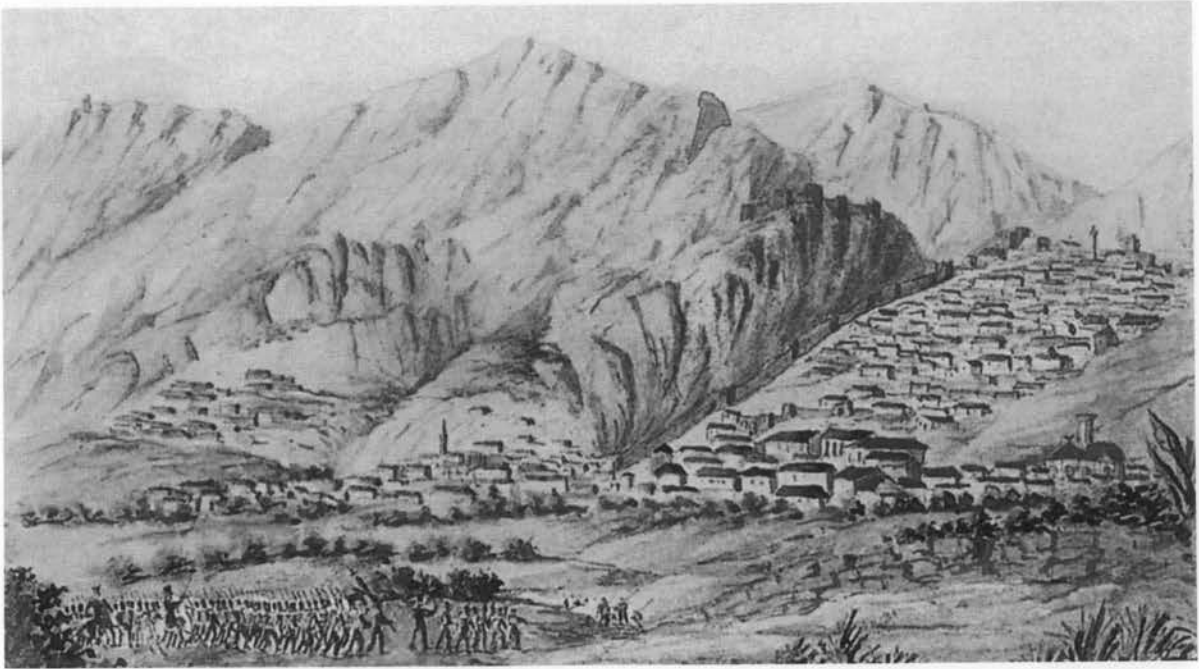
Ἡ ὀνομασία «ἑλληνικὸν» γιὰ τὸ τεῖχος δὲν μαρ-

τυρεῖται πουθενὰ ἄλλοῦ. Ἡ περιγραφὴ τοῦ πάντως ἀπὸ τὸν Στάουφερτ εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς σωστὴ.

157. Φαίνεται πὼς ὁ Στάουφερτ ἐπεσκέφθη ὁ ἴδιος τὰ ἐρείπια τῶν πόλεων τῆς Φωκίδος Δαυλίδος καὶ Δρυμαίας, διότι μᾶς δίνει συνοπτικὴ περιγραφὴ τῶν τειχῶν τους, πού δὲν ἀπαντᾶ στὸν Πausanias (*Φωκικά* 4, 7-10 καὶ 33, 12). Ἡ πληροφορία ὅτι οἱ Πέρσες πυρπόλησαν καὶ κατέστρεψαν τὴ Δρυμαία τὸ 480 π.Χ. ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο (8, 33) καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν Πausanias.

158. Ἡ μελέτη τῆς ἀρχαίας τοπογραφίας τῆς Λιβαδεῖας παραμένει μέχρι σήμερα ἐλλιπέστατη. Ἡ ἀρχαία πόλη εἰκάζεται ὅτι βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸ χαμηλότερο τμῆμα τῆς σημερινῆς πόλης. Τὸ 1956 σωστικὲς ἀνασκαφὲς ἔφεραν στὸ φῶς ἐρείπια

Γενική άποψη τής Λιβαδειάς. Ύδατογραφία του Ludwig Koellnberger (1834).

Ἡ ἐκκλησία τής μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά, πού βρίσκεται στή νοτιοδυτικά τής Λιβαδειάς σέ ἀπόσταση 5 ὥρων, κτίσθηκε στίς ἀρχές τοῦ 10ου αἰῶνος ἀπό τόν εὐνοῦχο Κόσμο· κτήτωρ τής μονῆς ἦταν ὁ αὐτοκράτωρ Ρωμανός ὁ Πορφυρογέννητος. Ὁ βυζαν-

δημοσίων κτηρίων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., καί μάλλον ἢ ἀρχαία ἀγορά βρίσκεται κάτω ἀπό τή σημερινή πλατεία τής ἀγορᾶς. Τό ὅτι ἡ Λιβαδειά ἔπαθε πολλά κατά τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 τὸ ἐπιβεβαιώνουν καί ἄλλες πηγές (βλ. στή συνέχεια τὸ κείμενο τοῦ Λουδοβίκου Ρός). Τό νέο ρυμοτομικὸ σχέδιο τής Λιβαδειάς ἐνεκρίθη τὸ 1842, δυστυχῶς ὁμως δὲν ἔχει βρεθεῖ μέχρι σήμερα στή ἀρχεῖα τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ.

Ἐκεῖνο πού ἐντυπωσιάζει εἶναι τὸ γεγονός πὼς ὁ Στάουφερτ δὲν ἀναφέρει τὸ περίφημο ἀρχαῖο μαντεῖο τοῦ Τροφωνίου, παρὰ τήν ἀκριβή περιγραφή του ἀπὸ τὸν Πανσανία, μὲ τὸ ἄλσος του καί τίς δύο πηγές, τής Λήθης καί τής Μνημοσύνης· ἐπίσης δὲν λέει τίποτε γιὰ τὰ ὄρατὰ λείψανα τοῦ ἐπιβλητικοῦ κατάλανικοῦ κάστρου πού κτίσθηκε τὸν 14ο αἰῶνα καί δεσπόζει τής πόλης. Ἀντίθετα, ἕνας ἄλλος, πολὺ σοβαρότερος παρατηρητὴς ἀπὸ τὸν

Στάουφερτ, ὁ Λουδοβίκος Ρός, μᾶς δίνει τὴν ἴδια περίπου ἐποχή (1833) μία γενικὴ εἰκόνα τής περιοχῆς πού ἰσχύει καί σήμερα:

«Ἡ Λιβαδειά (...) προεπαναστατικά ἦταν ἡ κυριότερη πόλη ὅλης τής ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, σήμερα ὁμως μεγάλο μέρος τής εἶναι ἐρειπωμένο. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τής ἐκτείνεται στήν ἀριστερή, νότια ὄχθη τής Ἐρκυνας στήν πλαγιά ἑνὸς βουνοῦ πού τὴν κορυφή του ἐπιστέφει ἕνα μεσαιωνικὸ κάστρο. Αὐτὸ τὸ ὕψωμα σχηματίζει μὲ τὸ ἀντικρινὸ του ὄρος Λαφύστιον μία στενὴ χαράδρα πού τὴν ἐκλείναν κατακόρυφοι, λαμπεροὶ γκρίζοι βράχοι. Ἐδῶ ἀπὸ δύο πηγές, τίς πηγές τής Μνημοσύνης καί τής Λήθης, πού τὸ νερό τους ρεεῖ ἀφθονο καί παγωμένο ἀκόμα καί τὸ κατακαλόκαιρο, καί ἀπὸ μία τρίτη ὀνόματι Ἐρκυνα, πηγάζει ὁ ὁμώνυμος ποταμὸς πού ρεεῖ ἀφρισμένος πάνω ἀπὸ βράχια καί ἀπόκρημα σημεῖα πρὸς τὴν πόλη στήν

τινός αὐτὸς ναὸς εἶναι ὁ ὠραιότερος τῆς Ἑλλάδος¹⁵⁹. Οἱ τροῦλοι εἶναι κοσμημένοι μὲ ψηφιδωτὰ μὲ χρυσὲς ψηφίδες καὶ οἱ τοῖχοι ἱστορημένοι μὲ εἰκόνες ἁγίων, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι ἀπὸ τὶς χειρότερες τοῦ εἴδους καὶ ἀξιίζουν νὰ μελετηθοῦν πρὸ ἐπισταμένως.

πεδιάδα, ὅπου συγκεντρώνει καὶ μερικὰ ἄλλα νερά, καὶ ὁ ὁποῖος στὴν ἀρχαιότητα λεγόταν Προβατία ἢ Προβασία [δηλαδή προβάτιος ποταμός]. Πάνω ἀπὸ τὶς πηγές, χαμηλότερα ἀπὸ τοὺς πρόποδες τοῦ κάστρου, βρῖσκεται τὸ περίφημο ὑπόγειο μαντεῖο τοῦ Διὸς Τροφωνίου, πού ἡ εἴσοδος του τώρα εἶναι ἐπιχωμένη. Τὸ μόνο πού βλέπει κανεὶς εἶναι ἕνας θάλαμος λαξευμένος στὰ βράχια, πού συνήθως θεωρεῖται ὅτι εἶναι ὁ θάλαμος τοῦ Ἁγαθοδαίμονος καὶ τῆς Τύχης τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Πανσανίας καὶ στὸν ὁποῖο κατέλυαν γιὰ νὰ προετοιμαστοῦν γιὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ σπηλαίου ὅσοι γύρευαν χρησμό. (...)

Δυτικά τοῦ κάστρου, σὲ μία ψηλότερη κορυφὴ μισὴ ὥρα ἀπὸ τὴν πόλη, εἶναι τὰ εἱρεῖπια τοῦ ναοῦ τῆς Κόρης καὶ τοῦ Διὸς Βασιλέως, τὰ ὁποῖα ἐπισκέφθηκα σὲ προηγούμενο ταξίδι μου. Οἱ Λιβαδειῶτες εἶχαν ξεκινήσει ἐδῶ τὴν κατασκευὴ ἐνὸς ναοῦ μεγαλύτερων διαστάσεων ἀπὸ ὅ,τι ἐπέτρεπαν οἱ δυνάμεις τους καὶ γι' αὐτὸ ἔμεινε ἡμιτελής. Βρῆκα μόνο λείψανα τοῦ δαπέδου καὶ τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ἀπὸ πελώριους λίθους. Τὰ περισσότερα ὕλικά χρησιμοποιήθηκαν, φυσικά, τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας στὴν κατασκευὴ νέων κτηρίων στὴν πόλη. Ἡ σημερινὴ πόλη, πού ἀπλώνεται σχεδὸν μέχρι τὸ μαντεῖο, καταλαμβάνει τὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ ἄλσους. Ἡ παλιὰ Λιβαδειὰ ἦταν κτισμένη δέκα λεπτὰ μακρύτερα πρὸς τὴν πεδιάδα, πάνω σὲ ἕναν μοναχικὸ λόφο, τὸ Τρυπολιθάρι ὅπως τὸ λένε, ἀνάμεσα σὲ δύο βραχίονες τῆς Ἐρκυνας. Ἄλλὰ οὔτε σ' αὐτὸν τὸν λόφο ἀπαντοῦν εἱρεῖπια, μόνον θεμέλια καὶ ἄλλα ἴχνη τῆς πόλης». (Ross, *Wanderungen* 35, 39).

159. Τὸ βυζαντινὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά στὸν νομὸ Βοιωτίας εἶναι κτισμένο σὲ μία κοιλάδα πάνω ἀπὸ τὴν ἀρχαία Στεῖρι στὴ θέση ἐνὸς μεγάλου ἐξωτερικοῦ ὄχυροῦ τῆς πόλης. Στὸ καθολικὸ εἶναι ἐνσωματωμένα πλῆθος ἀρχαῖα θραύσματα. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ διπλὴ ἐκκλησία (βλ. πρώτη δημοσίευση τοῦ μνημείου, *Die Doppelkirche des Klosters zum Heiligen Lukas in Griechenland, Allgemeine Bauzeitung*, Wien 18. Jhg., 1853, 189-194 μὲ 6 εἰκόνες στὸν τόμο τοῦ Ἄτλαντος), πράγμα πού δὲν τὸ ἀναφέρει οὔτε ὁ Στάουφερτ οὔτε ἀργότερα ὁ Λόλλινγκ.

Ὁ Λόλλινγκ πάντως μᾶς δίνει μία πρῶμη εὐστοχη περιγραφή τοῦ κτίσματος:

«Εἰσέρχεται κανεὶς στὸ μοναστήρι ἀπὸ τὰ νότια. Εἶναι ἕνα ὀρθογώνιο περικλειστο συγκρότημα, τὸ ὁποῖο στὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα χρησίμευσε στὸν Ὀδυσσεά Ἀνδροῦτσο ὡς ὄχυρό. Ἐνῶ κατὰ τὰ λοιπὰ εἶναι ὁμοιο μὲ τὰ ἄλλα μοναστήρια, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο τὸ διακρίνει κυρίως εἶναι ἡ κτισμένη μὲ πρότυπο τὴν Ἁγία Σοφία [τῆς Κωνσταντινουπόλεως] μεγάλη του ἐκκλησία μὲ τὸν ἐντόνως ὑποδιαίρεμένο κτηριακὸ της ὄγκο, πού κάποτε ὑπῆρξε ἡ ὠραιότερη τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ὁποία ἀκόμη καὶ σήμερα, παρὰ τὶς ζημιές πού ἔχει ὑποστεί ἀπὸ τοὺς σεισμούς καὶ ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα χέρια, προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν περιηγητῶν καὶ τῶν ἐντοπίων. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα ὑπέργειο καὶ ἕνα ὑπόγειο τμήμα, πού τὸ καθένα ἔχει τὴ δική του εἴσοδο.

Τὸ ὑπέργειο τμήμα της, στὸ ὁποῖο εἰσέρχεται ἀνεβαίνοντας μερικὲς βαθμίδες, θυμίζει ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις τὴν περίφημη Ἁγία Σοφία τῆς Κωνσταντινουπόλεως (πού οἰκοδομήθηκε τὸ 532-537 μ.Χ.), καὶ ἡ ὁποία, ὡς γνωστὸν, ἀποτελεῖ ἐξέλιξη τοῦ πρῶμου τύπου τῆς βασιλικῆς καὶ συνάμα τὴν κορωνίδα τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Μὲ πρότυπο τὴν ἐκκλησία αὐτὴ οἰκοδομήθηκαν ἀργότερα οἱ σπουδαιότερες ἐκκλησίες. Συχνὰ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν παίρνει τὴ μορφή ἑλληνικοῦ σταυροῦ (δηλ. σταυροῦ πού τὰ σκέλη του εἶναι ἰσομήκη). Πάνω ἀπὸ τὸ σημεῖο διασταύρωσης τῶν θόλων βρῖσκεται ὁ τροῦλος, καὶ στὸ δυτικὸ ἄκρο ἕνα προστώο πού στὸν Ὁσιο Λουκά ἔχει τρεῖς πύργους. Στὸ μεσαῖο κλίτος διατάσσονται ὑπερῶα μὲ παράθυρα πού φέρονται ἀπὸ κίονες. Ἐνα διάφανο εἶδος μαρμάρου [στὰ ἀνοίγματα τῶν παραθύρων] μετριάζει τὸ φῶς πού πέφτει στὸ ἐσωτερικὸ, τοῦ ὁποῖου οἱ τοῖχοι φέρουν ὀρθομαρμάρωση καὶ πλούσιο ψηφιδωτὸ διάκοσμο. Τὸν τροῦλο κοσμεῖ ἡ μορφή τοῦ Εὐλογοῦντος Χριστοῦ. Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς ὀροφῆς ἀναπτύσσονται, σύμφωνα μὲ τὴ βυζαντινὴ παράδοση, πάνω σὲ χρυσὸ πεδίον, ὅπως καὶ στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς στὸ Δαφνὶ πού βρῖσκεται ἀνάμεσα στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἐλευσίνα. Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος χρονολογεῖται προφανῶς σὲ διάφορες ἐποχές, περιλαμβάνει ὁμως καὶ ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς πρῶ-

ΦΘΙΩΤΙΣ

Στην έπαρχία Φθιώτιδος, εκτός από τις κώμες Άταλάντη και Καινούργιο χωριό, στις όποιες αναφερθήκαμε ήδη, αξιοσημείωτα είναι τὰ έξης:

Ἡ Λαμία, όνομαζόμενη κατά την Τουρκοκρατία Ζητούνι, καταστράφηκε κατά την Ἐπανάσταση, τώρα όμως ανοικοδομείται, και έχουν ήδη οικοδομηθεί εδώ πολλά κτήρια. Ἀπό αρχαιότητες βλέπουμε μόνο τούς τοίχους ενός πύργου με τοιχοποιία κατά τὸ ισόδομο σύστημα. Τὸ σεράι τοῦ τέως Τούρκου πασᾶ, ένα αξιοπερίεργο συνονθύλευμα ἀπὸ συμπαγείς και ξυλόπηκτους, χοντροὺς και λεπτοὺς τοίχους, τρούλους, επιχρυσωμένα ταβάνια και τοίχους, κλπ., έχει μετατραπεί σὲ στρατώνα¹⁶⁰.

μης βυζαντινῆς τέχνης. Πολύχρωμοι μαρμάρινοι κίονες εκφράζουν τὴν ἴδια αισθητική.

Στὸ ὑπόγειο μᾶς δείχνουν τὸ παρεκκλήσι τῆς Ἁγίας Βαρβάρας και τούς προαναφερθέντες αυτοκρατορικούς τάφους, όπως τούς λένε, στους όποιους ὑποτίθεται ὅτι αναπαύονται τὰ λείψανα τοῦ αυτοκράτορος Ρωμανοῦ και τῆς συζύγου του Θεοδώρας, και τέλος τὸ μνημα τοῦ Ὁσίου Λουκά» (Lolling, *Reisenotizien* 596-597).

160. Ὁ Στάουφερτ περιέργως δὲν περιγράφει τὴν αρχαία ἀκρόπολη τῆς Λαμίας, ἐπὶ τῆς όποιᾶς κατά τὸν Μεσαίωνα κτίσθηκαν τὸ βυζαντινὸ και ἀργότερα τὸ φράγκικο φρούριο. Ἀντιθέτως, ὁ Λουδοβίκος Ρός εἶναι σὲ θέση νὰ μᾶς δώσει τις έξης πληροφορίες γιὰ τις σποραδικές αρχαιότητες και τὸ κάστρο τῆς Λαμίας:

«Ἡ Λαμία βρίσκεται σὴν ἔξοδο τοῦ κυρίως περάσματος πὸν ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν πεδιάδα τοῦ Σπερχειοῦ μέσφ τοῦ ὄρους Ὅθρυς βορειότερα πρὸς τὴ Θεσσαλία. Τὸ μικρὸ αὐτὸ κάστρο βρίσκεται σὲ ἓναν βραχώδη λόφο, πὸν ὁμως ὑποσκιάζεται ἀπὸ τὰ γειτονικά ὑψώματα, και στους πρόποδες αὐτοῦ τοῦ λόφου, κυρίως ὁμως σὴν ἀντικρινή του πλαγιά στὰ δυτικά του, ἀπλώνεται ἡ σημερινὴ πόλη με τὰ διάσπαρτα και κατά τὸν ἀνατολίτικο τρόπο ἀτάκτως διατεταγμένα κτίσματά της. (...)

Λίγες αρχαίες πόλεις έχουν ὑποστεί τόσο πλήρη καταστροφή ὁπως ἡ Λαμία. Δὲν κατόρθωσα νὰ ἀνακαλύψω οὔτε μία ἐπιγραφή, οὔτε ἓνα θραῦσμα γλυπτοῦ. Μερικοὶ διάσπαρτοι ἀρχαῖοι ὀρθογωνισμένοι λίθοι και μικρὰ κατάλοιπα τοῦ ἀρχαίου τείχους κάτω ἀπὸ τὰ σύγχρονα κτίσματα σὴν βορεινὴ πλευρὰ τοῦ κάστρου ἀποτελοῦν ἀπλῶς μία νύξη ὅτι ἐδῶ κάποτε ἦταν ἡ Λαμία. Ὅτι ἀρχαῖο μάρμαρο ὑπῆρχε ἐντοικίσθηκε δίχως ἀμφιβολία στὰ μέγαρα και τὰ τζαμά τῶν Τούρκων και στὰ πολυ-

ἀριθμα ἐπιτύμβια μνημεῖα τους. Ἀντιθέτως, σὲ λίγες μόνον πόλεις τοῦ βασιλείου, με ἔξαίρεση τὴ Χαλκίδα, διατηροῦνται τόσο καλά ὁσο ἐδῶ τὰ τούρκικα κτίσματα, παρ' ὅτι και ἐδῶ ὀδεύουν ταχέως πρὸς τὴν καταστροφή τους. Ἐνα ἄλλοτε λαμπρὸ σεράι κτισμένο σὲ ψηλὸ και εὐάερο μέρος, τὸ ὁποῖο ἀνήκε σὲ ἓναν ἀπὸ τούς γαμπροὺς τοῦ Ἄλη-πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων, με εὐρύχωρους διαδρόμους και συντριβάνια και με πολύχρωμη διακόσμηση, χρησίμευε τώρα σάν στρατώνας τοῦ ἔκτου τάγματος». (Ross, *Wanderungen* I 83-84).

Τὸ σεράι τοῦ Τούρκου διοικητῆ Κιαμὴλ μπέη, τὸ ὁποῖο ἀναφέρουν οἱ Στάουφερτ και Ρός, προφανῶς ὑπῆρχε ἀκόμη σὴν δεκαετία τοῦ 1830 σὲ μία σήμερα ἄγνωστη τοποθεσία και ἄς εἶχε μετατραπεί σὲ στρατώνα. Τὸ «ἀξιοπερίεργο συνονθύλευμα» τοῦ ἐπιβλητικοῦ σεραγιοῦ μορεῖ νὰ τὸ φαντασθεῖ κανεῖς, ἐάν δεῖ τὴν ἀνάλογη ἔδρα τοῦ πασᾶ τῆς Κορίνθου Νουρῆ μπέη, πὸν σχεδίασε τὸ 1810 ὁ Κάρολ Χάλλερ φὸν Χάλλερσταῖν (βλ. *Haller von Hallerstein in Griechenland*, Berlin 1986, 114) και τὸ ὁποῖο πυρπολήθηκε και καταστράφηκε ὀλοσχερῶς στους χρόνους τῆς Ἐπανάστασης.

Ἡ κατεστραμμένη σὴν Ἐπανάσταση Λαμία ἐπανασχεδιάσθηκε ἀποκτώντας ἓνα ρυμοτομικὸ σχέδιο με ἀκτινωτὴ διάταξη ὀδῶν. Ἡ πατρότητα τοῦ σχεδίου, τὸ ὁποῖο ἐνεκρίθη τὸ 1858, ἀνήκει στὸν Ἐμμανουὴλ Μανιτάκη. Δύο δεκαετίες ἀργότερα ὁ Λόλλινγκ περιγράφει ὡς έξης τὴν ἀνοικοδομημένη κλασικιστικὴ ἐπαρχιακὴ πόλη:

«Ἡ Λαμία εἶναι τώρα μία ἀρκετὰ κανονικά δομημένη πόλη, πὸν τὰ κτήριά της λόγω τῶν σεισμῶν και πολεμικῶν συμβάντων έχουν ἀνακαινισθεῖ ἐπανειλημμένως. Μερικά κτίσθηκαν πολὺ πρόσφατα, γι' αὐτὸ ἄλλοστε εἶναι και ἡ μόνη ἑλληνικὴ πόλη, με ἔξαίρεση τὴν Ἀθήνα, πὸν ἀνθίζει σὲ τέτοιο

Γενική άποψη τής Λαμίας (Ζητούν). Ύδατογραφία του Ludwig Koellnberger (1834).

Τρεις ώρες από τη Λαμία είναι η Στυλίσ, τὸ ἀρχαῖο λιμάνι Φάλαρα στους πρόποδες τοῦ ὄρους Ὁθρος· τὸ λιμάνι ὁμως εἶναι ρηχό, ἔτσι ὥστε ἀκόμη καὶ λίγο μεγαλύτερα ἐμπορικὰ πλοῖα πρέπει νὰ παραμένουν ἀρόδου. Ἡ ἐντελῶς κατεστραμμένη πόλη ἀνοικοδομεῖται¹⁶¹. Τὸ χωριὸ Ἐχῖνος, πὸν διετήρησε τὸ ἀρχαῖο του ὄνομα καὶ τὸ ὁποῖο εἶναι

βαθμὸ καὶ σβήνει τὰ σημάδια τῆς ἀλλοτινῆς βαρβαρότητας.

Ἡ κάτω πόλη ἐκτείνεται στὶς κλιτύς δύο λόφων πὸν ἀνήκουν στὸ ὄρος Ὁθρος καὶ στοὺς ὁποίους δεσπόζει τὸ μεσαιωνικὸ κάστρο. Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ψηλότερου ἀνατολικοῦ λόφου, πὸν ξεπροβάλλει σάν ξεχωριστὸ ὕψωμα ἀνάμεσα στοὺς δύο λόφους, φέρει τὸ κάστρο. Ὁ χαμηλότερος δυτικὸς λόφος ἔχει σχῆμα ἀετώματος, καθὼς ἀπὸ τὴν κορυφή του οἱ γραμμὲς τῶν κλιτύων ὀδεύουν δίχως νὰ διακόπτονται μέχρι τὸν κάμπο. Στὴν πλαγιά ὑπάρχει μία σειρὰ μύλων, ὁ ἕνας ψηλότερα ἀπὸ τὸν ἄλλο, πὸν ὅλοι κινοῦνται ἀπὸ τὰ νερὰ μιᾶς πηγῆς πὸν ρέουν ὀρηκτικά. (...)

Τὸ μεγαλύτερο τμήμα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀκρόπολης καταλαμβάνει ἕνα ὀθωνικὸ κτήριο πὸν παλαιότερα τὸ χρησιμοποιοῦσαν σάν στρατῶνα, τὴν ὁμως, κατεστραμμένο καθὼς εἶναι ἀπὸ μία φοβερὴ καταϊγίδα, εἶναι μόνο μερικῶς καὶ εὐκαιρικῶς ἐν χρῆσει, συνδέεται δὲ μὲ μία πυριτιδαποθῆ-

κη. Ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ μία ὀλιγομελῆς φρουρὰ ἐπιφορτισμένη μὲ τὴ φύλαξή της. Πὰ τὸν ἴδιο λόγο εἶναι καὶ οἱ πύλες κατὰ κανόνα κλειστὲς καὶ χρειάζεται ἄδεια εἰσόδου στὴν ἀκρόπολη, τὴν ὁποία πρόθυμα παρέχει ὁ νομάρχης. Ξακουστὴ εἶναι ἡ θέα τὴν ὁποία ἀπολαμβάνει κανεὶς ἀπὸ ἐκεῖ ψηλά». (Lolling, *Reisenotizien* 762-763).

161. Φαίνεται πὸς ἡ ἀρχαία πόλη τοῦ Μαλιακοῦ κόλπου Φάλαρα ἢ Φάλαρον δὲν πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ θέση τῆς σημερινῆς Στυλίδος. Ὁ Conrad Bursian, λόγου χάριν, ἀναφέρει σχετικὰ: «Σύμφωνα μὲ τὸν Στράβωνα, εἴκοσι στάδια βορείως τῶν παλαιῶν ἐκβολῶν τοῦ Σπερχειοῦ ὑπῆρχε τὸ Φάλαρον, πόλη ἄλλοτε πολυάνθρωπη ἐπειδὴ ἦταν πολὺ καλὸ λιμάνι, ἐπίκειο τῆς ἀρχαίας Λαμίας, ὅπως τῆς σημερινῆς εἶναι ἡ Στυλίδα, ἀν καὶ ἡ πόλη αὐτὴ σύμφωνα μὲ τὶς ἀποστάσεις δὲν βρισκεται στὴ θέση τοῦ ἀρχαίου Φαλάρου. Τὸ Φάλαρον θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ πλησιέστερα στὸν μυχὸ τοῦ Μαλιακοῦ κόλπου, ὅπου ἡ γραμμὴ τοῦ αἰγια-

κτισμένο πάνω στα ερείπια του αρχαίου οικισμού, είναι στην πλαγιά του λόφου στην οποία βρίσκεται και η ακρόπολη. Ήταν μία θέση πολύ ισχυρά οχυρωμένη, που σε πολλά σημεία την προστάτευε τριπλό τείχος. Απέναντι από την ακρόπολη βλέπουμε έναν λόφο με θεμέλια και κομμάτια ογκολίθων, που κατά τα φαινόμενα προέρχονται από αρχαίο ναό· μία εκκλησία εκεί κοντά είναι κτισμένη σχεδόν αποκλειστικά με αρχαία μέλη. Κοντά στο χωριό βλέπουμε τα ερείπια της πόλης Λάρισα Κρεμαστή, πρωτεύουσας του άλλοτε βασιλείου του Αχιλλέως. Τα τείχη της είναι κτισμένα με μεγάλιθους και φέρουν πύργους με τετράγωνη κάτοψη. Η ακρόπολη που τα τείχη της είναι ακόμη όρατά, σημάτιζε ορθογώνιο παραλληλόγραμμο· στα ανατολικά της υπάρχουν τα λείψανα ενός ναού¹⁶².

Στη χερσόνησο του Αρμουρού, στο βορειότερο σημείο της [σημερινής] Ελλάδος, ορθώνεται τώρα μία τελείως νέα πόλη, η Αμαλιάπολις, που οι κάτοικοί της είναι έποικοι από τη γειτονική Τουρκία και από τις Βόρειες Σποράδες¹⁶³.

Πάνω από την Υπάτη, τώρα Πατρατζίκ, υπάρχουν τα ερείπια ενός παλαιού καστέλου, τα οποία αποτελούνται κατά κύριο λόγο από κυκλώπεια [δηλαδή πολυγωνικά] τείχη και μοιάζουν να χρονολογούνται από την εποχή της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, όταν κυριαρχούσαν στη χώρα Φράγκοι ιππότες. Τα κολοσσιαία κατάλοιπα των τειχών

λου έχει υποστεί πολλαπλές μεταβολές από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα εξ αιτίας των προσχώσεων και της επέκτασης της στεριάς προς τη θάλασσα, περίπου στη θέση του σημερινού χωριού Αυλάκι· τα θεμέλια παλαιών κτηρίων και μιας προκυμιάς στα περίχωρα της Στυλίδος πρέπει να ανήκουν σε άλλον οικισμό που το όνομά του έχει χαθεί». (Bursian, *Geographie* I 83-84).

162. Ένω η σύντομη περιγραφή από τον Στάουφερτ του αρχαίου Έχίνου (σημερινού Άχινου) και των ερειπίων της Λαρίσης Κρεμαστής είναι σωστή, τοποθετεί την ακρόπολη της τελευταίας έσφαλμένως «κοντά στο χωριό [Έχίνος]». Στην πραγματικότητα όμως η Λάρισα Κρεμαστή βρίσκεται πιά μέσα στην ένδοχώρα, στα βόρεια της σημερινής κομόπολης Πελασγίας, που παλαιότερα λεγόταν Γαρδίκι.

163. Η Αμαλιάπολις (Μαγνησίας) ή Νέα Μιτζέλα ήταν ένας από τους δώδεκα συνοικισμούς που είχαν σχεδιασθεί για να δεχθούν τους πρόσφυγες ή επήλυδες από τις έλληνικές περιοχές, οι οποίες ήταν ακόμη υπό τουρκική κυριαρχία. Ο Friedrich von Zentner, διευθυντής του σχολείου των Τεχνών (του μετέπειτα Πολυτεχνείου) της Αθήνας, μάς δίνει σχετικά τις έξης πληροφορίες:

«Ο συστηματικός έποικισμός άρχισε ήδη το 1833 με το διάταγμα περί διανομής γαιών σε

όπλαρχηγούς και στρατιώτες που είχαν δικαίωμα επί των έθνικων γαιών επειδή είχαν συμμετάσχει στην επανάσταση. Το 1835 δημοσιεύθηκε ο νόμος περί προικοδοτήσεως των έλληνικων οικογενειών, ο οποίος παρείχε στους οικογενειάρχες το δικαίωμα λήψης δανείου ύψους 2.000 δραχμών για την άγορά κτήματος, που θα το έξοφλούσαν από την έτήσια πρόσοδο του άγορασθέντος κτήματος.

Κατόπιν αυτών των δύο νομοθετημάτων μεγάλος αριθμός έλληνικων οικογενειών απέκτησαν έγγαιο ιδιοκτησία. (...)

Πέραν όμως από τη μέριμνα για τη διανομή γαιών γενικά στους Έλληνες, από την αρχή ακόμα έπεδιώχθη η συγκέντρωση των προσφύγων σε ιδιαίτερους συνοικισμούς και έλήφθη ιδιαίτερη μέριμνα για τους έποίκους από τη Σάμο, τη Χίο και τα Ψαρά. (...)

Έπιτυχία είχε επίσης η έγκατάσταση των Θεοσαλών έποίκων στη Νέα Μιτζέλα, οι οποίοι δαπάνησαν τις προκαταβολές που είχαν πάρει για την κατασκευή σπιτιών και επίσης χρησιμοποίησαν την ξυλεία από τα έθνικα δάση, η οποία είχε διατεθεί δωρεάν σε αυτούς, με κατάλληλο τρόπο και σε σύντομο χρονικό διάστημα ίδρυσαν μία πόλη που πήραν την άδεια να την ονομάσουν Αμαλιάπολη προς τιμήν της βασίλισσας». (Zentner, *Das Königreich*).

τῆς πόλης μαρτυροῦν τὴν ἀλλοτινὴ ἔκτασή της. Θραύσματα κίωνων κορινθιακοῦ ρυθμοῦ καὶ σπασμένα ἀγάλματα ἀποδεικνύουν ὅτι τὴν πόλη στόλιζαν λαμπρὰ οἰκοδομήματα. Ἐδῶ ὑπάρχει θερμὴ πηγὴ, ἡ ὁποία, λόγῳ τῶν ἀφθόνων θεραπευτικῶν οὐσιῶν πού περιέχει τὸ νερὸ της, κατέχει σπουδαία θέση μεταξὺ τῶν ἱαματικῶν πηγῶν τῆς χώρας¹⁶⁴.

164. Ὁ Στάουφερτ ὅταν μιλάει γιὰ τὴν «ἐποχὴ τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος», συγχέοντας κάπως τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ἐννοεῖ τὴν περίοδο κυριαρχίας τῶν Δουκῶν Ἀγγέλων πού ἀνῆκαν στὸν οἶκο τῶν Κομνηνῶν (αὐτοκρατόρων τῆς Τραπεζοῦντος). Οἱ Ἄγγελοι κυβέρνησαν ὡς δούκες τῆς Νέας Πάτρας (ὅπως ἦταν τὸ μεσαιωνικὸ ὄνομα τῆς Ὑπάτης) καὶ σεβαστοκράτορες τῆς Μεγάλης Βλαχίας μεταξὺ 1237 καὶ 1318 τῆ χώρα ἀνάμεσα στὸν Ὀλυμπο καὶ τὸν Παρνασσό καὶ εἶχαν ἔδρα τους τὸ φρούριό τῆς Ὑπάτης, πού ὁ Λόλλινγκ τὸ περιγράφει ὡς ἐξῆς (*Reisenotizien* 770):

«Ἡ κορυφὴ τοῦ βουνοῦ, ἡ ὁποία ὅπως καὶ ὅλο τὸ ὕψωμα εἶναι διαμορφωμένη μὲ ἀναβαθμούς, ἀλλὰ τὴν ὁποία ἀπομονώνουν ἀπὸ τομες πλαγιές, φέρει τὰ ἀρκετὰ καλοδιατηρημένα κατάλοιπα τοῦ καστέλου τῶν Κομνηνῶν, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁποίου παρατηρεῖ κανεῖς διάφορα κατάλοιπα κτηρίων. Τόσο μέσα στὸ κάστρο ὅσο καὶ στὸ περιμετρικὸ τείχος ἔχουν ἐντοιχισθεῖ ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἀλλὰ εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνει κανεῖς ἐπιτόπου ἓνα τμήμα τῶν ἀρχαίων τειχῶν. Μπροστὰ στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ὑψώματος πού πάνω του εἶναι κτισμένο τὸ κάστρο, ὑπάρχει σὲ κάπως χαμηλότερο ὑψόμετρο ἓνας πῶ ἐπίπεδος ἀναβαθμὸς (στὰ βόρεια), ὁ ὁποῖος ἐπίσης περικλείεται ἀπὸ τείχος. Ὅπως συνάγεται ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ ὀρισμένα λείψανα τοιχοποιίας μὲ ὀριζόντιους δόμους ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἐδάφους, στὴν ἀρχαία ἄνω πόλη περιλαμβανόταν καὶ ἡ δυτικὰ τῆς ἀκρόπολης ἐκτεινόμενη λοφοσειρὰ, ἡ ὁποία κατηφορίζει σχηματίζοντας ὅλο καὶ χαμηλότερα ὑψώματα μέχρι τὸν λόφο τοῦ στρατώνα στὶς παρυφές τοῦ κάμπου (δυτικὰ τῆς πόλης). Ἡ ἀρχαία πόλη ἦταν προφανῶς ἐκεῖ ὅπου σήμερα ἀπλώνεται ἡ νέα, τὴν ὁποία διασχίζουν μερικὲς εὐθύγραμμες ὁδοί. Ἀπὸ τὶς βόρειες παρυφές τοῦ μεγάλου πλατώματος τῆς πόλης, ὅπως ἐπιβεβαιώνουν καὶ μερικὰ τμήματα τοῦ ἀρχαίου περιμετρικοῦ τείχους, θὰ πρέπει νὰ διερχόταν τὸ ἀρχαῖο τείχος τῆς πόλης, τὸ ὁποῖο στὴ συνέχεια, ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸν μῦλο καὶ τὸν βράχο μὲ τὰ ἀναθήματα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς Ὑπάτης, κατέληγε στὶς ἀπολήξεις τοῦ Καστροβουνου, ὅπου διατηροῦνται ἀκόμα μερικὰ τμήμα-

τα τοῦ ἀρχαίου τείχους μὲ ὠραία, γερὰ κανονικὴ τοιχοποιία».

Ὁ Λόλλινγκ περιγράφει ἐπίσης τὰ ἱαματικὰ λουτρὰ τῆς Ὑπάτης (Πατρατζίκ) τὸ 1876-1877 ὡς ἐξῆς:

«Οἱ θερμὲς πηγές τῆς Ὑπάτης δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, πράγμα πού δείχνει πόσο πενιχρὲς εἶναι οἱ πληροφορίες μας γι' αὐτὸν τὸν τόπο· διότι ἂν καὶ οἱ ἀρχαῖες κτηριακὲς ἐγκαταστάσεις τους ἔχουν χαθεῖ μὴ ἀφήνοντας οὔτε ἴχνος πίσω τους, δὲν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία ὅτι οἱ πηγές ἦταν γνωστὲς στοὺς Ἀρχαίους καὶ ὅτι τὶς χρησιμοποιοῦσαν. Θὰ πρέπει νὰ σκεπάστηκαν στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἀπὸ τὶς στρώσεις τοῦ θεοῦ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες σχηματίσθηκε ὁλόκληρος ὁ λόφος καὶ οἱ ὁποῖες ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπισωρεύονται.

Ὁ Πausanias δικαίως θαυμάζει τὸ ὠραῖο γαλάζιο χρῶμα τῆς θάλασσας πού χαρακτηρίζει τὶς πηγές τῶν Θερμοπυλῶν καὶ σὲ ξαφνιαίνει· οἱ θερμὲς πηγές τῆς Ὑπάτης ἔχουν τὴν ἴδια ἀπόχρωση, γιατί ἡ φύση τους εἶναι ἴδια. Στὴ μέση τοῦ λόφου, πού ἔχει σχηματισθεῖ ἀπὸ τὶς ἀέναα αὐξανόμενες στρώσεις τοῦ θεοῦ, ὑπάρχει μία λίμνη κάπου τριάντα πόδια μήκους καὶ πλάτους, στὸ κέντρο τῆς ὁποίας ἀναβλύζουν ἀφρίζοντας τὰ νερά τῆς πηγῆς ἐν εἶδει πιδάκων. Κατὰ μῆκος ὁλόκληρης τῆς μᾶς πλευρᾶς καὶ μέρους τῆς ἄλλης ὑπάρχουν λουτήρες γιὰ τὶς γυναῖκες καὶ τοὺς ἄνδρες, στοὺς ὁποίους τὸ κεντὸ νερὸ πού πετάγεται ἀκινωτὰ στὰ ὕψη γίνεται χλιαρό. Ὅπως στὶς Θερμοπύλες, ἔτσι καὶ ἐδῶ αὐτὴ ἡ λεκάνη ἀναδίδει ἔντονη ὁσμὴ θεοῦ. Πάνω στὸν λόφο ὑπάρχουν μερικὰ πολὺ ἀπλὰ ἐπιπλωμένα καταλύματα γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες τῶν λουτρῶν, οἱ ὁποῖοι τὸ καλοκαίρι συνήθως εἶναι πολυάριθμοι. Γιὰ λόγους ἄνεσης ὁμως ἓνα μέρος τους καταλύει στὴν κοντινὴ Ὑπάτη, πού τὴ συνδέει μὲ τὰ λουτρὰ μία νέα ἀμαξιτὴ ὁδός». (Lolling, *Reisenotizien* 767-768).

Ἀκριβὴ στοιχεῖα γιὰ τὶς φυσικὲς ιδιότητες καὶ τὴ χημικὴ σύσταση τοῦ νεροῦ τῶν λουτρῶν τῆς Ὑπάτης μᾶς δίνει ὁ Φρειδερίκος Τσέντνερ (*Zentner, Das Königreich* 57):

«Λουτρὰ Πατρατζίκ [Ὑπάτης]: ἡ θερμοκρασία τοῦ νεροῦ κυμαίνεται μεταξὺ 30 καὶ 40 βαθμῶν τῆς κλίμακος Ρεωμύρου [ἢ 37.5 καὶ 50 βαθμῶν Κελ-

Στό ύψος τῶν Θερμοπυλῶν¹⁶⁵ ἔκειτο ἡ ἀρχαία Νίκαια. Τὰ ἐρείπιά της βρίσκονται σέ ἓνα ὄρος στό ὁποῖο δύσκολα ἀνεβαίνεις καί ἀποτελοῦνται ἀπό τείχη πάχους 7 ποδῶν σέ ὄλο τους τὸ μῆκος, δομημένα μὲ μεγάλους ὀρθογώνιους ὀγκολίθους. Σέ μερικά σημεῖα, σὰ ὁποῖα ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ μικρὰ λιθάρια συνδεδεμένα μὲ κονίαμα, τὰ τείχη ἔχουν μεγαλύτερο πάχος. Τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, πού βρίσκεται ἐδῶ κοντά, ἔχει κτισθεῖ ἀπὸ τὰ ὑλικά τῆς ἐρειπωμένης πόλης. Ὑπάρχουν πλῆθος ἐρείπια ἀπὸ ἀρχαῖα ἀμυντικά τείχη καί ἀπὸ ἀρχαίους λιθόστρωτους δρόμους.

σίου], ἀνάλογα μὲ τὸ βάθος. Ἡ μέση θερμοκρασία εἶναι εὐχάριστη, 29 βαθμοὶ Ρεωμύρου [ἢ 36.25 Κελσίου].

Ὡς πρὸς τὴ σύσταση τοῦ νεροῦ, 16 οὐγγιές περιέχουν:

ὑδροχλωριοῦχο νάτριο	48,000
ὑδροχλωριοῦχο ἀσβέστιο	3,540
ὑδροθεικὸ [ὄξινο θειοῦχο] μαγνήσιο	12,800
ὄξυανθρακικὸ ἀσβέστιο	5,200
ὑδροθεικὸ [ὄξινο θειοῦχο] ἀσβέστιο	2,430
ἑνώσεις ὑδροϊωδίου καί ὑδροβρωμίου	1,900
διοξειδίου τοῦ πυριτίου ἰδιαίτερα	2,000
δραστικὴ οὐσία καί	
διοξειδίου τοῦ ἀνθρακα	14 κ. δάκτ.
ὑδροθίου	21 κ. δάκτ.

Ἐνα ἰδιαίτερα εὐχάριστο μυρμηγκιασμα, σέ συνδυασμὸ μὲ ἐλαφρὸ κοκκίνισμα τῆς ἐπιδερμίδος, ἐντονότερη δραστηριότητα τοῦ δέρματος, ἐλαφρὰ εὐεργετικὴ ἐφίδρωση, εἶναι τὰ συμπτώματα πού βιώνει κάθε λουόμενος ἀμέσως μετὰ τὸ πρῶτο λουτρό».

165. Μπορεῖ νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ συνοπτικὴ ἢ περιγραφὴ ἀπὸ τὸν Στάουφερτ τοῦ Μαραθῶνος (βλ. σημ. 135), ἀλλὰ τουλάχιστον δὲν παραλείπει νὰ ἀναφερθεῖ σ' αὐτόν, ὅπως κάνει ἐδῶ, ὅπου δὲν ἀναφέρει καθόλου τίς Θερμοπύλες καί τίς ἱαματικές τους πηγές. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι περιέργο, δεδομένου ὅτι καί στίς δύο αὐτὲς ἱστορικὲς τοποθεσίες τῶν Περσικῶν πολέμων δὲν ὑπάρχουν σημαντικὰ ἐρείπια, ὃ δὲ Στάουφερτ περιορίζεται στὴν περιγραφὴ τῶν πόλεων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς καί τῶν καταλοίπων ἀρχαίων κτισμάτων ἀποφεύγοντας ἐπιμελῶς τίς μεγαλύτερες ἱστορικὲς ἀναδρομές.

Ἀντίθετα, στὸν ταξιδιωτικὸ ὁδηγὸ τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1908 τῶν ἐκδόσεων Μπαίντεκερ (*Griechenland-Baedeker*, 1908) διαβάζουμε στίς σελίδες 203-204 τὰ ἑξῆς γιὰ τὴν τοπογραφία καί τίς ἱαματικές πηγές τῶν Θερμοπυλῶν: «Μιά ματιὰ στό σημερινὸ τοπίο, λόγου χάριν ἀπὸ τὸ βραχῶδες ὕψωμα πάνω

ἀπὸ τὸν μύλο, δείχνει πὼς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα πρέπει νὰ ἔχει ἀλλάξει σημαντικὰ ἡ τοπογραφία τῆς περιοχῆς, διότι ἀντὶ ἓνα στενὸ πέρασμα περὶπου 50 μ. πλάτους πού κλείνει μὲ ὀχυρωμένες πύλες ἀνάμεσα στὴν ἀπόκρημνη πλαγιά τοῦ βουνοῦ καί τὴ θάλασσα, μπροστά σου βλέπεις νὰ ἀπλώνεται ἓνα τέλμα πού τὸ πλάτος του εἶναι μισὴ ὡς μία ὥρα δρόμος καί πού ἔχει σχηματισθεῖ ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς καί τὰ φερτὰ ὑλικά διάφορων χειμάρρων καί τοῦ Σπερχειοῦ ποταμοῦ. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς στρογγυλωτοὺς λόφους πού ὑψώνονται σέ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν μύλο ὁ ἀνατολικὸς καί ὁ δυτικὸς φέρουν ἀναμφίβολα ἀρχαῖα κατάλοιπα τοιχοποιίας, γιὰ τὸ ὅπως φαίνεται τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ στενοῦ χρειάζόταν ἐξ ἀρχῆς τεχνητὴ ὀχύρωση περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι τὸ δυτικὸ. Ἐπειδὴ τὰ τείχη ἔχουν ἀνακαινισθεῖ καί ἐπεκταθεῖ πάμπολλες φορές, μεταξὺ ἄλλων καί τὸν 6ο αἰῶνα μ.Χ. ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ χρονολογία ἀνέγερσης τῶν ὑφιστάμενων καταλοίπων. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ στενωποῦ βρέθηκαν ἀντιμέτωποι ὁ Ἀντίοχος Γ' τῆς Συρίας καί ὁ Ρωμαῖος Μάνλιος Ἀκίλιος Γλαβριών, ἐνῶ ἡ μάχη μεταξὺ τοῦ Λεωνίδα καί τῶν Περσῶν πρέπει νὰ ἔγινε στὴν δυτικὴ του πλευρὰ. (...)

Οἱ δύο θερμὲς θειοῦχες πηγές (ἔχουν θερμοκρασία πάνω ἀπὸ 40 βαθμοὺς Κελσίου), πού ἔδωσαν στό στενὸ τὸ ὄνομά του, ἀναβλύζουν σέ ἀπόσταση 10 περίπου λεπτῶν ἀπὸ τὸν μύλο στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ. Τὸ ἔδαφος καλύπτει ὑπόλευκο γυαλιστερὸ στρώμα, πού σχηματίζεται ἀπὸ τὸ ἴζημα τοῦ θειοῦχου νεροῦ, καί ἴσχει κούφιο κάτω ἀπὸ τίς ὀπλές τῶν ἀλόγων. Στοὺς ἀγωγούς, ὃ σημαντικότερος ἀπὸ τοὺς ὁποίους διοχετεύει νερὸ στὸν μύλο, τὸ πηγαῖο νερὸ φαίνεται γαλαζοπράσινο, ὅπως ἀναφέρει καί ὁ Πausanias: γλαυκότατον μὲν οἶδα ὕδωρ θεασάμενος τὸ ἐν Θερμοπύλαις, οὔτι πού πᾶν, ἀλλ' ὅσον κάτεισιν ἐς τὴν κολυμβήθραν ἦντινα ὀνομάζουσιν οἱ ἐπιχώριοι Χύ-

Κοντά στο Καινούργιο χωριό είναι τα ερείπια του αρχαίου Φρονίου [Θρονίου] και μία ώρα δρόμο από εδώ το επίνειό του. Έδώ βρίσκεις υπέρροχα αγάλματα, αγγεία κλπ. Ένα καλοδιατηρημένο κομμάτι μαρμάρου ύψους 8 και πλάτους 10 ποδών, με 17 ανάγλυφες παραστάσεις αθλητών, ανακαλύφθηκε το 1839 και μεταφέρθηκε στην πρωτεύουσα¹⁶⁶.

τρούς γυναικείους. Αυτές οι χύτρες ταυτίζονται με τις [σήμερα ύφιστάμενες] ὀρθογώνιας διατομῆς κολυμπήθρες, ὅπου ὑπάρχουν ἐπίσης ἕνα στρατιωτικό φυλάκιο, μία ἀποθηκούμενη και ἕνας ἀπλὸς ξενώνας γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες τῶν λουτρῶν. Οἱ κολυμπήθρες ἔχουν ἐντελῶς ἀλλαγμένη ὄψη ἐξ αἰτίας τοῦ στρώματος θειαφιῶν πού προαναφέρθηκε. Στὶς ἴδιες τὶς πηγές ὁμως τὸ νερὸ εἶναι καθάριο.

Συνεχίζοντας ἔφιπποι πρὸς τὰ δυτικά, στὸν δρόμο πλέον πού συνδέει τὴν Ἀταλάντη με τὴ Λαμία, μετὰ ἀπὸ εἴκοσι λεπτά, ἀφοῦ ἀφήσουμε πίσω μας μία πηγὴ με κρῦο νερὸ και δυνατὴ ροή, φθάνομε σὲ ἕναν στρογγυλωτὸ λόφο πού τὸν ἐπιστεγάζει ἕνας ἐρειπωμένος στρατώνας τοῦ ἱππικοῦ καὶ ὁ ὁποῖος δεσπόζει στὸ δυτικὸ πέρασμα τοῦ στενοῦ. Οἱ περισσότεροὶ θεωροῦν ὅτι ὁ λόφος αὐτὸς ταυτίζεται με τὸν Κολωνὸ πού ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος, ὅπου οἱ τελευταῖοι Ἕλληνες συγκεντρώθηκαν γιὰ νὰ δώσουν τὴν ὑστατὴ μάχη μέχρι θανάτου καὶ ὅπου ἀργότερα στήθηκε τὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖο τοῦ Λεωνίδα με τὸ λιοντάρι».

Ὅσα λέει ὁ Στάουφερτ γιὰ τὴν ἀρχαία Νίκαια προδίδουν κάποια σύγχυση: δὲν ἦταν κτισμένη σὲ «δυσπρόσιτο βουνό», διότι ξέρουμε πῶς ἦταν παραλιακὴ πόλη κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Μῶλος.

Ὁ Λόλλινγκ ἀναφέρει γιὰ τὴ Νίκαια τὰ ἑξῆς (*Reisenotizien* 787): «Στὸ σχετικὰ κοντὰ στὶς ἐκβολές τοῦ Σπερχειοῦ ποταμοῦ χωριὸ τῆς Ἁγίας Τριάδος ὑπάρχουν (...) ἐνδιαφέροντα κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος. Στὸν λεγόμενον Ψηλόπυργο ὑπάρχει ἕνας ὀγκόλιθος, στὸν ὁποῖο παλαιότερα ἔβλεπες ἕναν σιδερένιο κρῖκο τοῦ εἶδους πού χρησιμοποιοῦσαν καὶ σὲ ἄλλα μέρη (π.χ. στὴν πόλη Οἰνιάδα) γιὰ τὸ δέσιμο τῶν πλοίων. Βέβαια ἔχουν βγάλει τὸν κρῖκο ἀλλὰ τὰ ἴχνη του στὴν πέτρα εἶναι ἀκόμα εὐδιάκριτα.

Πιθανὸν ἐδῶ νὰ ἦταν τὸ ἀγκυροβόλιο τοῦ λιμανιοῦ τῶν Θερμοπυλῶν, πού ἀναφέρεται στὶς γραπτὲς πηγές, καὶ τὰ ερείπια ἔξω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα νὰ ἀνήκουν στὴν πολίχνη τῆς Νικαίας, ἢ ὅποια (...) μαζί με τὸ Θρόνιον καὶ τὸν Ἄλπονο ἤλεγχε τὴν πρόσβαση τῶν Θερμοπυλῶν καὶ ἢ ὅποια κατὰ πᾶσα πιθανότητα βρισκόταν ἀνάμεσα

σὲ αὐτὲς τὶς δύο πόλεις καὶ ἀπεῖχε ἀπὸ τὶς Θερμοπύλες (δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ στενοῦ) 40 στάδια ἢ δύο ὥρες δρόμο. Ἡ ἀπόσταση αὐτὴ συμφωνεῖ ἀκριβῶς με τὴν ἀπόσταση τοῦ Ψηλόπυργου ἀπὸ τὸν μύλο τῶν Θερμοπυλῶν. Ὁ λόγος πού ὀνομάστηκε ἔτσι ἢ πολίχνη (Νίκαια = πόλη τῆς νίκης) εἶναι ἀγνωστος».

Δὲν ἀποκλείεται ὁ Στάουφερτ νὰ ἄκουσε τὸ τοπωνύμιο «Ψηλόπυργος» καὶ νὰ τὸ ἐρμήνευσε – δίχως νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν περιοχὴ – ὡς «ὄρος στὸ ὁποῖο δύσκολα ἀνεβαίνει κανεὶς».

166. Ὁ Στάουφερτ γράφει «Φρόνιον» ἀντὶ «Θρόνιον», καὶ ἐὰν δὲν πρόκειται γιὰ τυπογραφικὸ λάθος, ἄκουσε λανθασμένα τὸ ὄνομα τῆς πρωτεύουσας τῶν Ἐπικνημιδίων Λοκρῶν. Τὸ «καλοδιατηρημένο κομμάτι μαρμάρου ὑψους 8 καὶ πλάτους 10 ποδῶν» εἶναι ἕνα πρῶμο ἐντυπωσιακὸ εὑρημα πού ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν ταξιδιωτικὸ ὁδηγὸ τῶν Neigebaur - Aldenhoven *Handbuch für Reisende in Griechenland*, Leipzig 1842, I 457). Στὸ ἐγχειρίδιο αὐτὸ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προφανῶς ἀντλήσε τὴν πληροφορία ὁ Στάουφερτ, ἡ περιγραφή εἶναι ἀκριβέστερη: «Πρὶν ἀπὸ τρία χρόνια [δηλ. τὸ 1839] ἀπεκαλύφθη κατὰ τύχη σὲ ἕνα θαμνότοπο τῆς περιοχῆς [τοῦ Θρονίου] ἕνα καλὰ διατηρημένο μάρμαρο ὑψους 8 καὶ πλάτους 10 ποδῶν πού τὸ κοσμοῦσαν 17 ἀθλητικὲς μισοσηκωμένες μορφές καὶ τὸ ὁποῖο μεταφέρθηκε στὴν πρωτεύουσα με κάρο κατασκευασμένο εἰδικὰ γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ».

Μέχρι σήμερα δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ τὸ μεγάλο, ἐντυπωσιακὸ αὐτὸ ἀνάγλυφο στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἢ ἄλλου.

Ὅσο γιὰ τὰ ερείπια, ὁ Λόλλινγκ τὰ περιγράφει διεξοδικότερα ὡς ἑξῆς: «Νοτίως τοῦ οἰκισμοῦ Καινούργιο, πάνω ἀπὸ μία ἀπότομη βραχώδη πλαγιά τοῦ βουνοῦ Ἁγία, βλέπουμε δύο φαράγγια με πυκνοὺς πλαταμῶνες καὶ ἀπὸ πάνω ἕνα ὑψωμα τραπεζοειδοῦς σχήματος καὶ σημαντικοῦ μήκους. Πάνω σ' αὐτὸ τὸ ὑψωμα βρίσκεται τὸ Παλαιόκαστρο τοῦ οἰκισμοῦ Πικράκι, δηλαδὴ τὰ ερείπια τοῦ ἀρχαίου πολιέματος Θρόνιον. (...)

Τὸ Παλαιόκαστρο βρίσκεται στὰ βόρεια τοῦ

Ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς κάτω πόλης, τῆς [ἀρχαίας] Λαορύμνης, ιδιαίτερη μνεία ἀξίζουν οἱ ἀψιδοστάτες μᾶς τρίτοξης γέφυρας, ἡ ὁποία ὄδηγοῦσε πάνω ἀπὸ ἕναν θαλάσσιο βραχίονα στὴ βόρεια πόλη. Τὰ ἐρείπια τῆς πόλης εἶναι ἐκτεταμένα καὶ καλύπτουν μία μεγάλη χερσόνησο. Ἀπὸ τὴν ξηρὰ διακρίνεται τὸ τεῖχος τῆς πόλης καὶ στὴ θάλασσα ἕνας μῶλος. Στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου βρῖσκει κανεὶς ἀκόμη ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὴν πάνω Λάρυμνα.

Ἐπίσης ὑπάρχουν ἐρείπια τῆς Ἐλάτειας, τῆς Κορσείας καὶ ἄλλων ἀρχαίων πόλεων.

Στὴ Βοιωτία ἀνήκουν ἀκόμη τὰ ἐρείπια τῆς Ἀνθηδόνης. Ἐρείπιά της σώζονται στὸν λόφο Μαγούλα, στὰ βόρεια τῆς Χαλκίδος δύο ὥρες δρόμο μακριά. Τὴ γεμάτη λουλούδια ἀγορὰ περιέβαλλε στοὰ μὲ διπλὴ κιονοστοιχία¹⁶⁷.

χωριοῦ Πικράκι, στὸ διπλανὸ ὕψωμα. Ἀνηφορίζοντας τὸ μονοπάτι ἀπὸ τὸ Πικράκι πρὸς τὰ ἐπάνω, κάποια στιγμή συναντᾶμε κάτω ἀπὸ μία μεγάλη βελανιδιά πλάι στὸν δρόμο μερικοὺς τεράστιους ὀρθογώνιους λίθους. Ἐδῶ τὸ μονοπάτι στρίβει ἀριστερὰ καὶ διασχίζοντας μία χαμηλὴ ράχη φθάνει στὸ κάστρο. Ἡ ΝΔ. πλευρὰ τοῦ λόφου τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων εἶναι ἀπότομη καὶ κακοτράχαλη, στὸν Βορρὰ ὁμως ἀνάμεσα στὸν λόφο καὶ τὴν προαναφερθεῖσα ἀπότομη πλαγιά μεσολαβοῦν ἀρκετοὶ ἀναβαθμοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἀναβαθμὸς ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς ἀρχαίας ἀκρόπολης ἔχει τὸ μεγαλύτερο μῆκος καὶ πλάτος καὶ στὴν ἀρχαιότητα σὲ αὐτὸν ἦταν κτισμένο ἕνα εἶδος κάτω πόλης. Διότι ὅπως καὶ τὸ ὕψωμα ἀπὸ πάνω της ἔτσι καὶ αὐτὴ ἡ ἔκταση εἶναι περιτειχισμένη. Τόσο τὸ ἄνω ὅσο καὶ τὸ κάτω τεῖχος σήμερα ἔχει ὄψη ἐγκαταλελειμμένη, ἐνῶ μερικὰ καλύτερα διατηρημένα τμήματά του (διότι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν τειχῶν ἔχει καταρρεύσει καὶ οἱ λίθοι ἔχουν θρυμματιστεῖ) δείχνουν ὅτι τὸ τεῖχος δὲν ἦταν κατασκευασμένο μὲ τέχνη. (...)

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κάστρου βλέπουμε ἀκόμη διάφορα θεμέλια, στὸ ὑψηλότερο δὲ σημεῖο (τὸ νότιο) φαίνεται πὼς ὑπῆρχε ἕνα προεξέχον κτίσμα. Λεῖψανα μεσαιωνικοῦ τείχους στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ (ἴσως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, τὴν ὁποία θυμίζει τὸ χωριὸ Κομνηνά στὴν κοιλάδα τοῦ ποταμοῦ Βοάγριου) ἀποδεικνύουν πὼς ἡ ἀκρόπολη χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς Φράγκους. (...)

Κάτω στὴ θάλασσα μία ὥρα δρόμο μακριά, βρῖσκεται τὸ χωριουδάκι Θρονίον, πού σήμερα ἀριθμεῖ κάπου 20 σπίτια, στὸ ὁποῖο κατοικεῖ ὁ δήμαρχος τοῦ Θρονίου. Ἐδῶ, ὅπως προαναφέρθηκε, ἦταν τὸ ἐργοστάσιο σακχάρους τῶν Γάλλων, πού

ἀτύχησε διότι τὸ χρεωκόπησε ἡ ἀνικανότητα τῶν διευθυνόντων». (Lolling, *Reisenotizien* 790-791).

167. Κατὰ τὴν περιγραφή τῆς Λάρυμνας ὁ Στάουφερτ στηρίζεται στὴν περιήγηση τοῦ Οὐλριχς (Heinrich Nicolaus Ulrichs), ἀπὸ τὸν ὁποῖο δανεῖζεται τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς γεφυριοῦ στὸ λιμάνι. Ὁ Λόλλινγκ ὁμως δίνει μία πολὺ πιὸ εὐλογοφανὴ ἐξήγηση: «Τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ κτίσματα ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ μικροῦ λιμανιοῦ πού εἰσχωρεῖ στὴ στεριά μὲ μορφὴ ἡμικυκλίου. Θεμέλιοι τοῖχοι μὲ ἀντηρίδες διαχωρίζουν τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μικροῦ αὐτοῦ λιμανιοῦ ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ὁ Ulrichs εἶχε ἐκλάβει τὰ τμήματα αὐτὰ τοιχοποιίας γιὰ κατάλοιπα μιᾶς ἀρχαίας γέφυρας, ἐνῶ ἔχουμε κάθε λόγο νὰ πιστεύουμε ὅτι στὴν ἀρχαιότητα συνδέονταν μεταξύ τους μὲ ἀλυσίδες κλείνοντας ἔτσι τὸ λιμάνι, στὸ ὁποῖο ἐξ ἄλλου χωροῦσαν λιγοστὰ πλεούμενα, ἐνῶ ἕνας μεγαλύτερος στόλος θὰ ἔπρεπε νὰ ἀγκυροβολήσει στὸν εὐρύχωρο βαθὺ κόλπο στὰ ἀνατολικά τῆς πόλης, ὅπου καὶ ὑπολείμματα ἀρχαίων μῶλων. Σημαντικὸ βάθος μέχρι τὴν ἀκροθαλασσιὰ, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἤδη ὁ Πausanias, εἶχε καὶ τὸ κλειστὸ λιμάνι στὰ βόρεια τῆς πόλης. Τὰ τμήματα τοίχων πού κλείνουν τὸ λιμάνι ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο προεξοχές ἐν εἴδει μῶλων στὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ τόξου τοῦ λιμανιοῦ καὶ δύο ἀκόμα κτιστὰ κατάλοιπα ἀνάμεσά τους πού διακρίνονται μέσα στὸ νερό. Ἴσως στὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρχε διπλὴ εἴσοδος στὸ λιμάνι. (...)

Στὰ ἀνατολικά τοῦ μικροῦ λιμανιοῦ ἀρχίζει τὸ ὠραῖα συναρμολογημένο τεῖχος μὲ τοὺς πολυγωνικοὺς λίθους, πού ἡ σύνδεσή του μὲ τὸ λιμάνι δὲν διακρίνεται πιά. Ἐνα τμήμα του εἶναι κατεστραμμένο, ὁμως τὰ ἐρείπιά του εἶναι ὀρατὰ σὲ μῆκος

ΦΩΚΙΣ. ΔΕΛΦΟΙ. ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

Στόν νομό Φωκίδος ή πρωτεύουσα Σάλωνα, ή άρχαία Άμφισσα, άνοιχοδομεΐται άπό τά έρειπίά της με βάση ένα νέο σχέδιο πόλης. Στην άκρόπολη ύπάρχουν άρχαΐα τείχη και έπεκτάσεις τους κτισμένες άπό τούς Ένετούς και τούς Τούρκους. Στα νοτιοανατολικά της

έκατό περίπου ποδών. Τό άνατολικό άκρο του καταλήγει σέ πύργο πλάτους 12 ποδών, άπό τόν όποΐο ξεκινά ένα τμήμα τείχους δομημένου κατά τό ισόδομο σύστημα δομήσεως, τό όποΐο διακόπτεται άπό έναν πύργο ίδιου πλάτους και καταλήγει σέ έναν άκόμη πλατύτερο γωνιακό πύργο στά βορειοανατολικά. Άπ' αυτόν τόν πύργο ξεκινά τό άνατολικό τμήμα της όχύρωσης, μερικά τμήματα της όποΐας χρησιμοποιήθηκαν στην οΐκοδόμηση του χωριού που τά σπίτια του είναι διατεταγμένα παράλληλα προς αυτήν. Ό γωνιακός πύργος είχε σχήμα πενταγώνου με πλευρά μήκους 12 ποδών και ήταν τό ισχυρότερο σημείο όλόκληρης της όχύρωσης. 35 πόδια μακρύτερα, προς τά νότια, φαίνεται πως ύπήρχε πύργος κυκλικής κάτοψης, και πιο πέρα, σέ ίση περίπου άπόσταση, τό τείχος σχημάτιζε μία άπό τις λεγόμενες σφήνες, μετά δέ 28 πόδια κατέληγε σέ πύργο πλάτους 9 ποδών, άπό τόν όποΐο προβάλλει στη θάλασσα ένας άρχαΐος μώλος. Έπομένως έδώ, όπως και στην περίπτωση των εγκάρσιων τειχών που προαναφέρθηκαν, ύπήρχε ένα άρχαΐο άγκυροβόλιο. Τώρα τό άγκυροβόλιο έχει μετατοπισθεί μπροστά στο χωριό και κοντά στο άνατολικό τείχος και γι' αυτό τόν σκοπό έχει κατασκευασθεί ένας άριθμός συγχρόνων μώλων». (Lolling, *Reisenotizien* 667-668).

Παραθέτουμε άπό τόν Λόλλινγκ μερικές βασικές πληροφορίες για την Έλάτεια (Δραχμάνι), τό ιερό της Άθηνάς Κραναΐας, την Άνθηδόνα και την Κορσειά, πόλεις των όποΐων ό Στάουφερτ αναφέρει μόνον τά όνόματα: «Τά έρειπια της Έλάτειας φαίνεται πως υπέστησαν σημαντικές ζημιές τόν περασμένο αΐώνα (...), μάλιστα παλαιότερα έψαχναν την πόλη άλλου, συγκεκριμένα κάπου κοντά στο Τουρκοχώρι, ένα κατεστραμμένο χωριό στα δυτικά του οΐκισμού Δραχμάνι, μία ώρα περίπου άπόσταση άπό τη Λέντα [και όχι «Λεφτά», όπως στο κείμενο], γιατί κοντά σέ αυτό τό χωριό ό όρεινός δρόμος που έρχόταν άπό τη βορειότερη Έλλάδα έμπαινε στην πεδιάδα του Κηφισού. Ό Gell αναφέρει στην κορυφή του λόφου της άκρόπολης στη Λέντα κατάλοιπα τειχών παλαιότατου άκανόνιστου τρόπου τοιχοποιΐας, δηλαδή κατά τό πολυ-

γωνικό σύστημα, άπό τά όποΐα σήμερα δέν έχει άπομείνει ούτε ίχνος. [Διότι] τό αλέτρι δέν όργώνει μόνον τό κάτω μέρος της πόλης αλλά και τις πλαγιές του λόφου με τις πεζούλες που τόν χωρίζει άπό τά διπλανά ύψώματα του όρους Κνημΐς ή χαράδρα ενός χειμάρρου.

Οΐ όχυρώσεις της κάτω πόλης, που ή έκτασή τους δείχνει άκόμα και σήμερα πως ή Έλάτεια ήταν ή μεγαλύτερη και πλουσιότερη πόλη της Φωκίδος, και την έπίσκεψη της όποΐας μπορεί νά συνδυάσει κανείς με την έπίσκεψη των άρχαΐων έρειπίων, έχουν μεγάλη όμοΐότητα με τά λείψανα της άρχαΐας Θήβας, διότι και έδώ άπαντάται ένα χωμάτινο ανάχωμα, μόνο πλατύτερο, που όταν ανασκάπτεται βγαίνουν στο φως (ανά κανονικά διαστήματα) τά θεμέλια των τειχών και των πύργων. Άλλά και στο έσωτερικό της πόλης άπαντούν πολυάριθμα αλλά άσήμαντα τμήματα τοίχων, ιδίως κοντά στον λόφο της άκρόπολης και σέ ένα παρεκκλήσι. (...)

Μεγαλύτερο ένδιαφέρον άπό τά έντελώς άσήμαντα έρειπια της άρχαΐας πόλης [της Έλάτειας] παρουσιάζουν τά έρειπια ενός παράξενου ιεροού έξω άπό την πόλη, που μπορεί έπίσης νά συνδυάσει κανείς την έπίσκεψή του με αυτή της πόλης, συγκεκριμένα τά λείψανα του ιεροού περιβόλου και του ναού της Άθηνάς Κραναΐας. Αυτά τά άρχαΐα έρειπια σήμερα όνομάζονται Κάστρο του Λάζου.

Οΐ Gell και Dodwell ήταν οΐ πρώτοι περιηγητές με ευρωπαϊκή μόρφωση που έπισκέφθηκαν αυτό τό ιερό και έδωσαν σύντομη περιγραφή του. Ό Ντόντγουελ στο σπουδαΐο έργο του για τά δομημένα κατά τό πολυγωνικό σύστημα κτίσματα της Έλλάδος και της Ίταλίας περιγράφει ένδεικτικά την τοιχοποιΐα του ναού αυτού. Τό σύγχρονο όνομα της άρχαΐας αυτής θέσης παρέμεινε άγνωστο και χωρίς αυτό είναι δύσκολο νά εξηγήσει κανείς στους κατοίκους του χωριού Δραχμάνι τί έννοούμε με τόν ναό της Άθηνάς Κραναΐας.

Ό άπόσταση του ναού άπό την Έλάτεια, που αναφέρεται στον Πανσανΐα, δέν έγείρει αξΐώσεις άκριβείας, έν τούτοις είναι περίπου σωστή, γιατί σέ τρία τέταρτα της ώρας φθάνει κανείς άπό τη Λέν-

πόλης συναντούμε σημαντικά ερείπια τειχῶν καὶ τάφων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἐποχῆς¹⁶⁸.

Ἄνεβαίνοντας πρὸς τὸν Παρνασσὸ ἀπὸ τῆς μεριᾶ τοῦ κόλπου τῶν Σαλῶνων τὰ ἱστορικὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἀξιοθέατα πὺ συναντοῦμε εἶναι τὰ ἑξῆς:

τα κοντὰ στὰ ερείπια τῆς ἀρχαίας Ἐλάτειας στὶς παρυφῆς τοῦ ἱεροῦ περιβόλου» (Lolling, *Reisenotizien* 177-179).

«Ἀπὸ τὴν Ἀθηδόνα, τὸ σημαντικό κέντρο ἀλιείας καὶ ναυσιπλοΐας πὺ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς κατοικοῦσε ἡ κακόβουλη Σφίγξ, ἔχουν διατηρηθεῖ σημαντικὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα. Τὸ σημεῖο τῆς ἀρχαίας ἀκρόπολης τῆς Ἀθηδόνας συχνὰ ὀνομάζεται Μαγούλα, τὸ δὲ λιμάνι στὴ θάλασσα περιοχὴ τῆς Ἐλάταιας, τοῦ Μανδράκι ἢ καὶ Ἰμνιώνας. Τὸ ἀρχαῖο τεῖχος, πὺ ἡ σύνδεσή του μὲ τὴν ἀκρόπολη δὲν διακρίνεται πιά καθαρά (ἡ ἀποψη ὅτι σὲ κάποιον σημεῖο συνδεόταν μὲ τὴν ἀκρόπολη εἶναι πιθανότερη ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τοῦ Leake, ὁ ὁποῖος τείνει μᾶλλον πρὸς τὴν εἰκασία ὅτι τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος κατέληγε στὴ θάλασσα), περιέκλειε τὸ παραθαλάσσιο χαμηλὸ ὕψωμα τῆς ἀκρόπολης σχηματίζοντας ἕνα εὐρὺ τόξο (...).

Τὴν ἀκρόπολη μὲ τὴ μᾶλλον κυκλικὴ παρὰ ἐλλειπτικὴ κάτοψη περιέκλειε στὸ ἄνω ἄκρο τῆς τεῖχος, τοῦ ὁποῖου ἔχουν σωθεῖ στὸ νότιο καὶ ἀνατολικὸ τμήμα ἐλάχιστα ἴχνη καὶ εἶχε εὖρος 180 βήματα. Φαίνεται πὺ στὴν ἀρχαιότητα ἕνα ἐγκάρσιο τεῖχος τὴν ἀπέκοβε ἀπὸ τὸ σημερινὸ λιμάνι τῆς Ἐλάταιας, σχηματίζοντας ἔτσι μίαν δευτέρην ἐσωτερικὴν ὀχύρωση. Τὸ καλύτερα διατηρημένο καὶ προφανῶς πὺ καλοκτισμένο τμήμα τῆς ἀρχαίας πόλης εἶναι τὸ λιμάνι, ἐπίκεντρο τῆς ζωῆς καὶ τῶν δραστηριοτήτων τῶν Ἀθηδονίων. Εἶχε σχῆμα μεγάλου ἡμικύκλιου πὺ τὸ ὄριζαν στὴν ἀνατολικὴ του πλευρὰ ἢ ἀκτὴ κάτω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη, στὴ δυτικὴ ἕνας μῶλος πὺ βρίσκεται σήμερον κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θαλάσσης καὶ εἶναι σὲ πολλὰ σημεῖα κατεστραμμένος, καὶ στὴ νότια πλευρὰ ἢ ἀκτὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία εἰσχωροῦν στὸ ἡμικύκλιο δύο προεξοχῆς τοῦ ἐδάφους. Ἡ ἀνατολικότερη αὐτῶν τῶν δύο προεξοχῶν σχηματίζει μῶλο, πὺ γιὰ ἕνα διάστημα κατευθυνόταν πρὸς τὸν μεγαλύτερον καὶ πλατύτερον μῶλο στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ λιμανιοῦ. Εἰκάζεται πὺ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὰ ἄκρα τῶν δύο μῶλων συνδέονταν μὲ ἀλυσίδες, ἔτσι ὥστε σχηματίζονταν ἕνα ἐντελῶς κλειστὸ μικρότερον λιμάνι, ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα του ἦταν ἕνας ἐλαφρῶς μικρότερος ἀνοικτὸς φυσικὸς κόλπος. Τὸ κλειστὸ λιμάνι ἦταν φυσικὰ ὁ κυρίως λιμὴν».

(Lolling, *Reisenotizien* 177-179).

«Ἡ κοιλάδα [κοντὰ στὴ Μαλεσίνα], στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ὁποίας βρίσκεται ὁ προαναφερθεῖς ἐλλειπτικὸς σχήματος λόφος, ὀνομάζεται Χιλιαδὸν καὶ ὁ λόφος βρίσκεται στὸ σημεῖο τοῦ ἀρχαίου πολισματος Κορσεῖα. (...)

Ἐὸ Πausanias, πὺ ἐδῶ εἶναι ὁ μόνος ὁ ὁποῖος ἐγγυᾶται σωστῆς πληροφορίας, δὲν ἔχει νὰ πεῖ τίποτε γιὰ τὸ πόλισμα αὐτό. Κάτω ἀπὸ τὸν λόφο τῆς Κορσεῖας ὑπῆρχε ἄλλος στὸ ὅποιο δὲν ἀντίκριζες ὀπωροφόρα, ἀλλὰ συνήθως μόνον πουρνάρια καὶ μέσα στὸ ἄλλος ὑπῆρχε μίαν ὄχι ἰδιαίτερα μεγάλη ἐρμαϊκὴ στήλη.

Ἐὸ λόφος αὐτὸς εἶχε σημαντικὴ ἔκταση. Πάνω του βρίσκουμε πολλὰ ὄστρακα, ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαίας Κορσεῖας ὁμως ἐλάχιστα ἴχνη ἔχουν ἀπομείνει». (Lolling, *Reisenotizien* 675-676).

168. Ἡ Ἄμφισσα φάνηκε στὸν Χριστόφορον Νέξερ, τὸν πρῶτον διοικητὴ τῆς ἀπελευθερωμένης Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1833 ἕνα μικρὸ χωριὸ μὲ χαμηλὰ καλύβια: «Μόλις εἴκοσι λίθινα κτήρια ἦταν ἐσπαρμένα μεταξὺ τῶν καλυβῶν εἰς δὲ τὴν ἀγορὰ ὑπῆρχε καφενεῖο τοῦ ὁποῖου τὸ μοναδικὸ παράθυρον, εἶχε εὐμεγέθη ὕαλον καὶ διὰ τοῦτο ἔφερε τὸ ὑπερήφανον ὄνομα: Ἐὸ ὕαλινον καφενεῖον». (Χριστόφορον Νέξερ, *Ἀπομνημονεύματα*, Κωνσταντινούπολη 1882, ἐπανέκδοσις Ἀθῆναι 1963).

Δὲν γνωρίζουμε τὸ πρῶτον ρυθμιστικὸ σχέδιον τῆς Ἀμφισσας στὸ ὅποιο ἀναφέρεται ὁ Στάουφερτ. Στὴ συλλογὴ σχεδίων τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ ὁμως περιλαμβάνεται τὸ σχέδιον σὲ κλίμακα 1:1.000 πὺ ἐνεκρίθη μὲ βασιρικὸν διάταγμα στὶς 27.8.1892. Στὸ σχέδιον αὐτὸ προβλέπεται ἡ μονόπλευρη ἐπέκτασις τῆς πόλης πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ μὲ 30 νέα οἰκοδομικὰ τετράγωνα, ἄλλα ὀρθογώνια καὶ ἄλλα σὲ σχῆμα τραπεζίου. Ἐπίσης προβλέπεται ἡ διάνοιξις ἀρκετῶν νέων ὁδῶν στὸ δαιδαλῶδες τμήμα τῆς παλαιᾶς πόλης καὶ ἡ εὐθυγράμμισις τῶν τεθλασμένων. Σημαντικότερη πολεοδομικὴ ἐπέμβασις εἶναι ἡ δημιουργία μιᾶς ὀρθογώνιας πλατείας, διαστάσεων 50×60 μ., πὺ περιβάλλει τὴν ἐκκλησίαν, καθῶς καὶ ἡ πρόβλεψις δύο ἀκόμα πλατειῶν τοῦ ἰδίου μεγέθους στὴν παλαιὰ πόλη.

Γιὰ τὴν Ἀμφισσα (παλαιότερα Σάλωνα) ὁ

Τὸ λιμάνι Γαλαξειίδι, ὅπου ἡ ἀρχαία Οἰάνθεια. Ἡ νέα πόλη εἶναι κτισμένη πάνω σὲ μία χερσόνησο ποὺ σχηματίζει δύο λιμάνια, τὰ σπίτια τῆς ὅμως εἶναι μικρὰ καὶ κακοκτισμένα· στὸν γυαλὸ σῶζεται ἀκόμη ἓνας παλαιὸς μῶλος, ἔργο ὅμως τῶν νεότερων χρόνων¹⁶⁹.

Lolling, *Reisenotizien* 734-735, ἀναφέρει τὰ ἐξῆς: «Τὰ τωρινὰ Σάλωνα εἶναι μία ὁμορφη, ἐξαιρετικὰ ἀνθηρὴ πολίχνη στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τῆς κρισσαϊκῆς πεδιάδος στοὺς πρόποδες ἑνὸς ἀπότομου λόφου ποὺ φέρει τὰ ἑρείπια τοῦ μεσαιωνικοῦ φράγκικου κάστρου. (...)

Ἡ ἀκρόπολη προσφέρει μία ὠραία θέα τῆς κρισσαϊκῆς πεδιάδος καὶ τὸν ὑπέροχο κυανοπράσινο ἐλαιώνα. Τὰ τεῖχη χρονολογοῦνται στὶς πλέον διαφορετικὲς ἐποχές. Τὰ παλαιότερα τμήματά τους εἶναι μεγάλου μήκους, καλοδιατηρημένα καὶ μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια συναρμολογημένα κατὰ τὸ πολυγωνικὸ σύστημα, ἄλλα εἶναι δομημένα μὲ πολὺ ὠραία συναρμολογημένους ὀρθογώνιους λίθους, τὸ μεγαλύτερο μέρος τους ὅμως ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ τῆς Φραγκοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ μὲ τὶς προεξοχές ὑπάρχουν δύο πύλες ποὺ διατηροῦν ἀκόμη πλήρως τὴν ἀρχικὴ τους μορφή. Ἡ μεγαλύτερη ἔχει ὕψος 2.47 μ., τὸ δὲ βάθος τοῦ περάσματος αὐτοῦ (καὶ ταυτοχρόνως τὸ πλάτος τοῦ τεύχους) εἶναι 2.55 μ. Ὅπως οἱ περισσότερες ἑλληνικὲς πύλες, ἔτσι καὶ αὕτη εἶναι διαμορφωμένη μὲ δύο μεγάλους λίθινους ὀρθοστάτες, πάνω ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχει τοποθετηθεῖ ἐγκάρσια μία λίθινη δοκός. Στὴν ἴδια ἀνατολικὴ πλευρὰ ὑπάρχει μία ἀκόμη μικρὴ πύλη μισοσκεπασμένη ἀπὸ ἐπιχώσεις ὕψους τριῶν μέτρων. Ἡ τοιχοποιία ἐκεῖ ὅπου τὰ τεῖχη εἶναι δομημένα κατὰ τὸ πολυγωνικὸ σύστημα στὶς γωνίες τῶν προεξοχῶν ἀκολουθεῖ τὸ σύστημα τῶν κανονικῶν ὀριζόντιων δόμων. Ἐνα ἰδιαίτερα ὁμορφο κομμάτι ἀρχαίας πολυγωνικῆς τοιχοποιίας ὑπάρχει στὸ βόρειο τεῖχος. Τὰ βυζαντινά, καταλανικά, τουρκικὰ κτίσματα ἐπικαλύπτουν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε δὲν μπορεῖ πλέον νὰ διακρίνει κανεὶς μὲ βεβαιότητα τὶς διάφορες ἐποχές. Δύο πύργοι κυκλικῆς κάτοψης θεωροῦνται βυζαντινοί, δύο ἄλλοι ὀρθογώνιας κάτοψης χρονολογοῦνται μὲ τὴν ἴδια βεβαιότητα στὴν ἐποχὴ τῶν Φράγκων. (...)

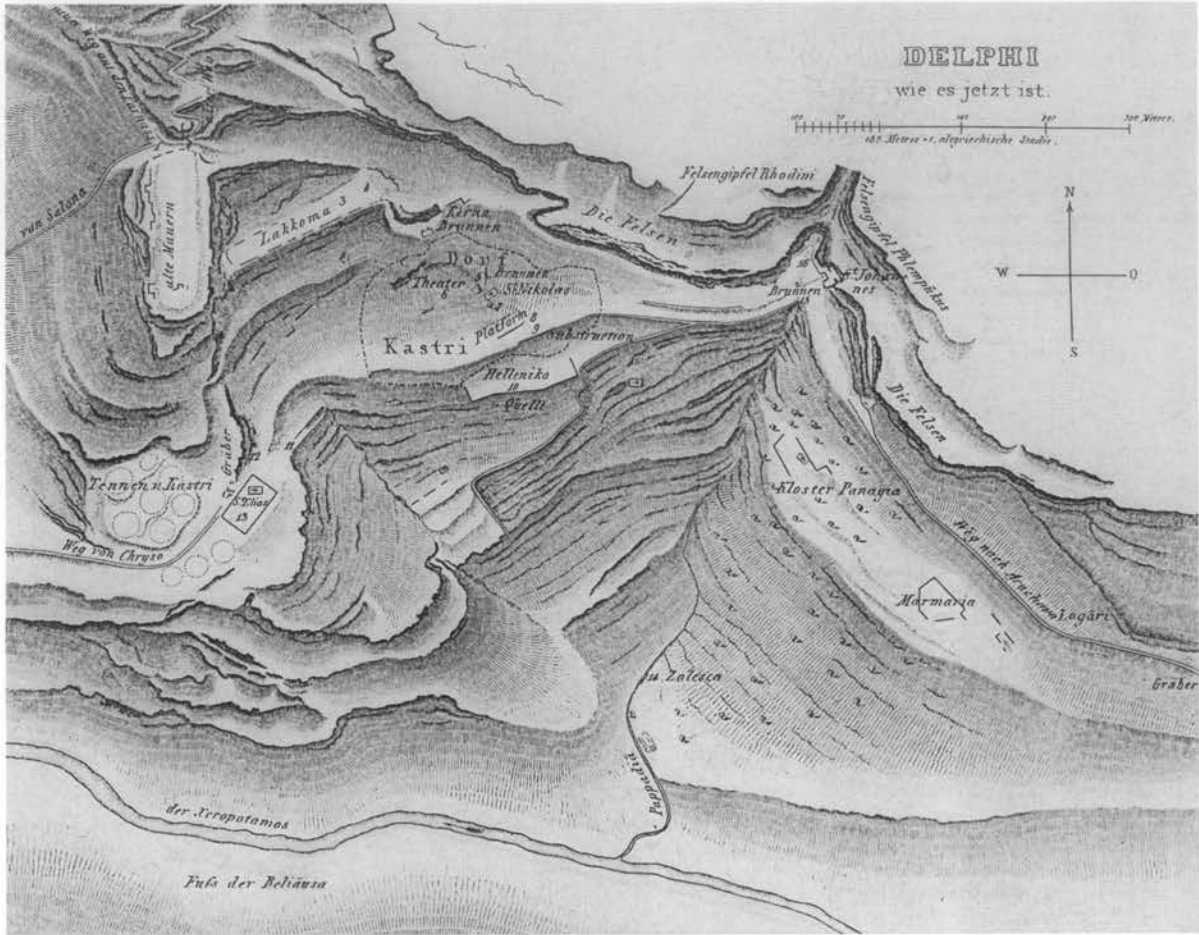
Πύργω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη καὶ μέχρι ψηλὰ στὶς νότιες ὑπώρειες τοῦ λόφου ἀπλώνονται τὰ σπίτια τῆς χαριτωμένης πολίχνης, ποὺ τὰ καλύτερα κτήριά της βρίσκονται κάτω, στὴν ἄκρη τῆς πεδιάδας. Τὸ συνονθύλευμα τῶν σπιτιῶν διακόπτουν σὲ πολλὰ

σημεῖα μικροὶ κῆποι καὶ διάσπαρτες συστάδες δένδρων ποὺ ἀρδεύονται ἀπὸ μία πλούσια βρύση, κτισμένη ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὴν πλαγιά τοῦ λόφου.

Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀρχαία Ἀμφισσα βρίσκεται στὴν ἴδια θέση ὅπου καὶ τὰ σημερινὰ Σάλωνα. Ἡ νεότερη πόλη στὴν ἐπίσημη γλώσσα ἔχει πάντα τὸ ἀρχαῖο ὄνομα. Τὸ δυτικὸ ἄκρο σχημάτιζε καὶ σχηματίζει μέχρι σήμερα τὸ ποτάμι τῶν Σαλώνων».

169. Ὁ Στάουφερτ μιλά πολὺ λακωνικὰ καὶ ὑποτιμητικὰ γιὰ τὴ χαριτωμένη κωμόπολη Γαλαξειίδι, ποὺ στὸν καιρὸ του μαζί μὲ τὴν Πάρο καὶ ἀργότερα καὶ τὴν Ἐρμούπολη τῆς Σύρου εἶχε τὰ σημαντικότερα ναυπηγεῖα τῆς νεότερης Ἑλλάδος. Ὁ Οὐλριχς, ποὺ ἐπεσκέφθη τὸ Γαλαξειίδι τὸ 1838, στὸ ἔργο του *Ταξίδια καὶ ἔρευνες στὴν Ἑλλάδα* (N. H. Ulrichs, *Reisen und Forschungen in Griechenland*, Bremen 1840) περιγράφει τὸ λιμάνι αὐτὸ ὡς ἐξῆς: «Τὸ τωρινὸ Γαλαξειίδι κατοικεῖται ἀπὸ Ἑλληνες ναυτικούς ποὺ, σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενά τους, ἐγκαταστάθηκαν ἐδῶ πρὶν ἀπὸ τέσσερις γενιές καὶ μὲ τὴν ἔνωση τεσσάρων χωριῶν τῶν γειτονικῶν ὑψωμάτων σχημάτισαν αὕτη τὴν πόλη, ποὺ σύντομα προόδευσε μέσω τῆς ναυτιλίας καὶ ἔκτοτε εὐημερεῖ ὅλο καὶ περισσότερο, παρ' ὅτι ἔπαθε πολλὰ κατὰ τὴν ἐπανάσταση. Οἱ Γαλαξειδιῶτες ταξιδεύουν ἐν μέρει στὸν Κορινθιακὸ κόλπο καὶ ἀναλαμβάνουν ἐπίσης μακρύτερα ταξίδια στὴ Μεσόγειο γιὰ λογαριασμὸ ναυτιλιακῶν οἰκῶν τῆς Πάτρας. Εἶναι ὅλοι τους ἑλληνικῆς καταγωγῆς καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν πλοίων τους, μεγάλων καὶ μικρῶν, λέγεται ὅτι ἀνέρχεται συνολικὰ σὲ 180».

Ὁ Λόλλινγκ λέει ἐνδεικτικὰ τὰ ἐξῆς γιὰ τὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα στὸ Γαλαξειίδι: «Τὰ κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος εἶναι ἐντελῶς ἀσήμαντα. Μέχρι τὸν ἀπελευθερωτικὸ πόλεμο τῶν Ἑλλήνων λέγεται πὼς ὑφίστατο ἀκόμα σημαντικὸ μέρος τῶν τευχῶν τῆς ἀρχαίας Οἰανθείας, τὰ ὁποῖα περιέκλειαν τὰ δύο λιμάνια τοῦ κοντινοῦ λόφου. Μεταγενέστεροι περιηγητὲς ὅμως βρῆκαν μόνον ἓνα κάπως μεγαλύτερου μήκους τμήμα τῶν τευχῶν στὴν πόλη, ποὺ σήμερα μοιάζει καὶ αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστα ἴχνη του, νὰ ἔχει ἐξαφανισθεῖ παντελῶς. Ἀντίθετα, στὰ ἀμπέλια καὶ τὰ χωράφια τοῦ Γαλαξειδιοῦ ἀνευρί-

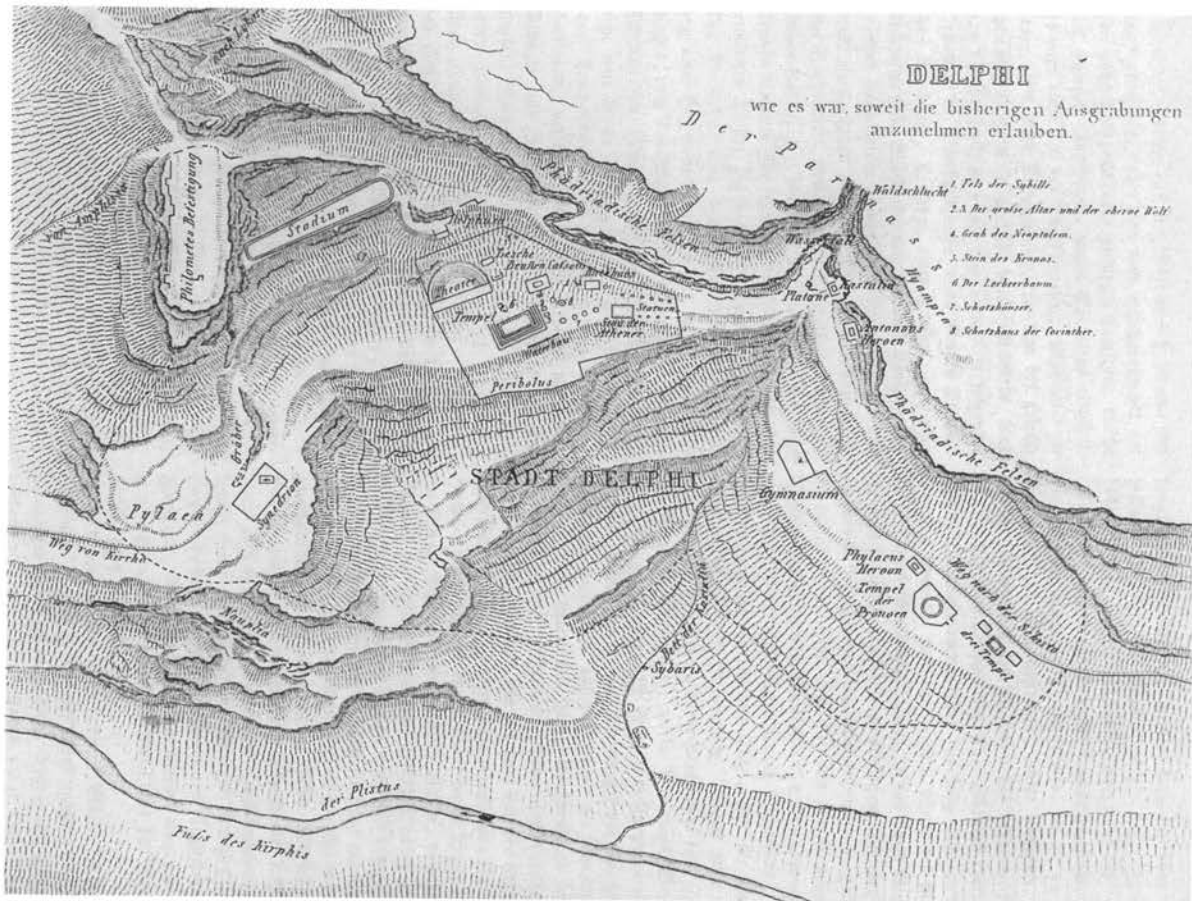
«Οί Δελφοί σήμερα». Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο σχέδια πὸν συνοδεύουν τὸ ἄρθρο τοῦ F. Stauffert.

Ἐπὸ τὴν [ἀρχαία] Κίρρα σώζονται ἀκόμη πολυάριθμα ἐρείπια. Τὰ κατάλοιπα τῶν τειχῶν ἑνὸς ἀρχαίου κάστρου προεξέχουν μερικά πόδια πάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος, σχηματίζουν ὀρθογώνιο, διαστάσεων 230 ἐπὶ 170 βημάτων, καὶ εἶναι δομημένα μὲ ἄσφογα συναρμοσμένους πολυγωνικούς λίθους. Μέσα στὸ φρούριο ὑπῆρχε στοὰ πὸν παρακολουθοῦσε τὸ τεῖχος, στὴν ὁποία οἱ περισσότεροὶ δόμοι πὸν ἔφεραν τοὺς πεσσούς ἢ τοὺς κίονες εἶναι ἀκόμη στὴ θέση τους. Στὴν ὀπίσθια πλευρὰ τοῦ τείχους, προεξετείνοντο πρὸς τὴ θάλασσα δύο διακλαδώσεις του, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ δυτικὴ κατέληγε σὲ ἕναν μῶλο πὸν λείψανά του σώζονται ἀκόμη¹⁷⁰.

σκονται (κακῆς ποιότητος) ἀρχαία ἀγγεῖα, ἐνίοτε ἐπίσης κάτοπτρα. Περισσότερα γιὰ αὐτὲς τίς ἀρχαιότητες δὲν ἔχουν γίνεи γνωστά, διότι πωλοῦνται κρυφά». (Lolling, *Reisenotizien* 440).

170. Ἡ ἀκριβὴς καὶ σωστὴ περιγραφή τῆς Κίρρας ἀπὸ τὸν Στάουφερτ μᾶς δίνει κατ' ἀρχὰς τὴν

ἐντύπωση ὅτι ἐπισκέφθηκε τὴν περιοχὴ. Ἄλλὰ δὲν εἶναι ἔτσι τὰ πράγματα! Ἐδῶ ἔχουμε τὴ σαφὴ ἀποδείξη ὅτι ὁ Στάουφερτ δανεῖζεται ἄκριτα πολλὰ ἀπὸ τὴν ταξιδιωτικὴ βιβλιογραφία τοῦ καιροῦ του. Χρησιμοποιεῖ κατὰ λέξη μέρος τῆς περιγραφῆς τοῦ Οὐλριχ ἀπὸ τὸ τέσσερα χρόνια νωρίτερα (1840)

«Οἱ Δελφοὶ ὅπως ἦταν ἄλλοτε, με βάση τὰ μέχρι τοῦδε δεδομένα τῶν ἀνασκαφῶν». Τὸ δεύτερο σχέδιο πού συνοδεύει τὸ ἄρθρο τοῦ F. Stauffert.

Στὸ χωριὸ Χρυσὸ ὑπάρχουν κατάλοιπα τῆς ὀμηρικῆς Κρῖσσης. Τὸ βόρειο τεῖχος ἔχει πλάτος 18, τὸ δυτικὸ 12 πόδια· εἶναι οἰκοδομημένο ἀπὸ ἀκατέργαστους μεγαλίθους πού ἐναλλάσσονται με μικροῦς. Ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς μεγάλους ὀγκόλιθους ἔχει μήκος 8

δημοσιευμένο ἔργο του (*Reisen* 7-8). Τὴν περιγραφή αὐτὴ παραθέτει ὁ Λόλλινγκ με τὴ διαφορὰ ὅτι δὲν ἀποσιωπᾷ τὴν πηγὴ του. Γράφει: «Ὁ σεισμὸς τοῦ 1870 κατέστρεψε ὅλα τὰ σπίτια καὶ τὰ καλύβια τοῦ Ξεροπήγαδου καὶ ἀνάγκασε τοὺς κατοίκους νὰ μετακινήσουν στὴ Μαγούλα (στὸν Ἅγιο Νικόλαο), ὅπου φθάνεις σὲ 28 λεπτά ἀκολουθώντας ἐν μέρει τὴ στενὴ κοίτη τοῦ Ξεροπόταμου πού περικλείεται ἀπὸ χωμάτινα πρᾶνῃ.

Ἡ ἀφίξη ἐδῶ τῶν κατοίκων τοῦ ἄλλοτινοῦ χωριοῦ Ξεροπήγαδο μοιάζει νὰ ἔβλαψε σημαντικὰ τὰ ἔρειπια τῆς Κίρρας. Παλαιότεροι περιηγητές, ἀνά-

μεσά τους καὶ ὁ Οὐλριχς, εἶδαν ἐδῶ σημαντικὰ ἔρειπια, τὰ ὁποῖα δείχνουν πιὸ καθαρὰ τὴ μακρὰ διάρκεια τῆς πολιορκίας τῆς πόλης στὸν Κρῖσσαϊκὸ πόλεμο. Οἱ ἀρχαιότητες τῆς Κίρρας περιγράφονται [ἀπὸ τὸν Οὐλριχς] ὡς ἐξῆς: Πλαί ἀκριβῶς στὴ θάλασσα κοντὰ στὸ ξωκκλήσι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν πεδιάδα ὑπάρχουν σκόρπια πολυάριθμα ἔρειπια, καὶ μέσα σ' αὐτὰ διακρίνονται εὐκόλα σὲ ὅλο τους τὸ εὖρος τὰ τεῖχη ἐνὸς ἀρχαίου ὀχυροῦ, καθὼς τὰ περισσότερα τμήματά τους ἐξέχουν ἀρκετὰ πόδια πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Τὰ τεῖχη σχηματίζουν ὀρθογώ-

πόδια. Στη βορεινή πλευρά έχει διατηρηθεί μία πύλη κατασκευασμένη με επιμήκεις άδρωσ κατεργασμένους λίθους¹⁷¹.

Στά άλώνια του χωριού Καστρι (βλέπε τόν χάρτη^{XI} (XI. Παρατηρήσεις επί του σχεδίου «Οί Δελφοί όπως είναι τώρα»: Όλόκληρη ή πλαγιά μεταξύ τών άλωνίων του Καστριού, του Ξεροπόταμου, του δρόμου προς την Άράχωβα μέχρι τού χωριού Καστρι και τού Λάκκωμα, δηλαδή τή θέση στην όποία ήταν οί άρχαιοί Δελφοί και τού προάσιό τους Πυλαία, είναι χώρος πού [σήμερα] καλλιεργείται και σχηματίζει άνηθρα, άλλα φυσικά, άλλα διαμορφωμένα με τοίχους άντιστήριξης. Τά δένδρα [έδώ] είναι έλαιόδενδρα και μουριές.

[Έπεξήγησις του σχεδίου]:

1. Τό νέο μονοπάτι προς τού ύψωμα του Κωρυκείου άντρου και τήν κορυφή του Παρνασσού.
2. Τό παλιό μονοπάτι προς τήν ίδια κατεύθυνση. Έχει χίλιες βαθμίδες σκαλισμένες στον βράχο.

νιο, πού ή μακρύτερη πλευρά του έχει μήκος 230, ή μικρότερη 170 πόδια, και είναι κατασκευασμένα από με ακρίβεια συναρμοσμένους πολυγωνικούς λίθους. Στο έσωτερικό αυτής τής ακρόπολης κατά μήκος τών τειχών ύπήρχε στοά, στην όποία οί περισσότεροι ορθογώνιοι λίθοι, πού άλλοτε στήριζαν τούς κίονες ή πεσσούς τής, είναι ακόμα στη θέση τους. Από τή νότια πλευρά δύο διακλαδώσεις του τείχους κατέβαιναν μέχρι τή θάλασσα. Η δυτική κατέληγε σε έναν μώλο, από τόν όποιο έπίσης έχει διατηρηθεί ένα όχι άσήμαντο τμήμα. Τόσο έντός τών τειχών όσο και έκτός, υπάρχουν θεμέλια άρκετών μεγαλύτερων και μικρότερων κτισμάτων (...). Στόν μώλο, κοντά στο ξωκλήσι, ορθώνονται τά κατάλοιπα ενός μεσαιωνικού πύργου κτισμένου με άρχαιούς ορθογωνισμένους λίθους συναρμοσμένους με άσβεστοκονίαμα και εκεί δίπλα άναβλύζει τού θολού νερού μιας πηγής πού χύνεται σε μία θολοσκεπαστή δεξαμενή» (Lolling, *Reisenotizien* 151).

Στό σχέδιο σε κλίμακα 1:1.000, πού έξεπονήθη μετά τούς σεισμούς του 1870 για τόν νέο οικισμό στη θέση τής άρχαιάς πόλης, ή κάτοψη τής άρχαιάς οχυρωμένης πόλης – με έξαιρεση τέσσερα οικοδομικά τετράγωνα – έχει ένταχθεί στο βασικό πλέγμα του νέου ορθογωνίου συστήματος όδών. Στό σχέδιο αυτό, τού όποιο ένεκρίθη με βασιλικό διάταγμα στις 3.7.1872 και σήμερα φυλάσσεται στα άρχεία του ΥΠΕΧΩΔΕ, σημειώνονται όλα τά έρείπια πού άναφέρει ο Ούλριχς, δηλαδή όλες οί άρχαιότητες (ή ορθογώνια οχύρωση, οί στοές, ή άρχαία προκυμαία, τού εκκλησιάκι του Άγίου Νικολάου και τά κατάλοιπα του μεσαιωνικού πύργου).

Κατά περιεργό τρόπο ο Στάουφερτ δέν άναφέρει τίποτε για τού λιμάνι τής Ίτέας (ή Νέας Άμφισσας), ένα λιμάνι πού ιδρύθηκε επί Καποδίστρια στα δυτικά τής άρχαιάς Κίρρας και σε άμεση γειτνίαση με αυτή κατόπιν άπαίτησης τών κατοίκων

των Σαλώνων τού 1831. Τό πολύ λιτό και άπλό σχέδιο πόλης του Άνδρέα Καλάνδρου προβλέπει 16 μεγάλα ορθογώνια οικοδομικά τετράγωνα (100×80 μ. τού καθένα) με εύρύχωρο έσωτερικό άκάλυπτο χώρο.

171. Ο Conrad Bursian, δέκα χρόνια άργότερα (1853) άναφέρει τά έξής για τού χωριό Χρυσό και τά κατάλοιπα τής άρχαιάς Κρίσσης: «Ένα άρκετά δύσβατο μονοπάτι, πού όμως στην άρχαιότητα, ως κύρια όδος σύνδεσης τών Δελφών με τά παράλια, πρέπει νά ήταν πολύ άνετο, οδηγεί τώρα από τούς βραχώδεις πρόποδες του Παρνασσού προς τά νοτιοδυτικά στο χωριό Χρυσό. Μερικά λεπτά δρόμο μετά τού Χρυσό προς τά ανατολικά, εκεί όπου οί βραχώδεις έξάρσεις πέφτουν κάθετα προς τόν Πλειστό [σήμερα Ξεροπόταμος] πού τις χωρίζει από τού όρος Κίρρας, υπάρχει μία κατεστραμμένη βυζαντινή εκκλησία άφιερωμένη στους Άγίους Σαράντα, πού είναι κτισμένη σχεδόν έξ ολοκλήρου από άρχαία άρχιτεκτονικά μέλη και έχει σημαντικό μέγεθος. Περιβάλλεται από τά κατάλοιπα άρχαίου λιθίνου τείχους δομημένου κατά τού πολυγωνικό σύστημα, πού στη βορεινή πλευρά έχει ακόμα ύψος τεσσάρων δόμων. Στό έσωτερικό του τείχους υπάρχει ένας δυστυχώς άκρωτηριασμένος βωμός με δύο έσχάρες, πού δύο του πλευρές φέρουν πολύ παλαιά έπιγραφή. Αυτά είναι τά κατάλοιπα τής ακρόπολης τής άρχαιάς Κρίσσης, πού κατά τούς άρχαιότατους χρόνους τής ιστορίας τής Έλλάδος ήταν μία ισχυρή πόλη, ή όποία κυριαρχούσε στην πεδιάδα τής Άμφισσας και μέσω του μιάμιση ώρα νοτιότερα κειμένου λιμανιού στις έκβολές του Πλειστού, τής Κίρρας και στον έσώτερο Κορινθιακό κόλπο, και ή όποία συμμετείχε στην έποίκιση τής Κάτω Ίταλίας ιδρύοντας τού Μεταπόντιον». (Bursian, *Geographie* I 180-181).

3. Τὸ ἀρχαῖο στάδιο, πού σήμερα ὀνομάζεται «τὸ Λάκκωμα». Ὁ νότιος τοῖχος εἶναι ἰσχυρὸς τοῖχος ἀντιστήριξης.
4. Βαθμίδες σκαλισμένες στὸν βράχο.
5. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν πηγὴ [Κασσώτιδα], κοντὰ στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἔχουν ἀνεγερθεῖ [σύγχρονες] οἰκίες. Σὲ μία οἰκία διασώζεται τμῆμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς [ἀρχαίας] λέσχης (αἴθουσα ἐμπορικῶν διαπραγματεύσεων).
6. Ἐπάνω στὰ ἐρείπια τοῦ [ἀρχαίου] θεάτρου ἔχουν ἀνεγερθεῖ οἰκίες. Στὸν νότιο τοῖχο, πού καλύπτεται ἀπὸ ἐπιγραφές, ἐφάπτεται ἕνας στάβλος καὶ λίγο ὑψηλότερα ἀναγνωρίζουμε μεταξὺ τῶν [συγχρόνων] οἰκιῶν μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀνώτερες βαθμίδες [τοῦ θεάτρου].
7. Μία δάφνη, ἡ ὁποία περιέργως βρίσκεται στὴν ἴδια θέση ὅπου ὑψωνόταν ἡ δάφνη τῆς Πυθίας [;].
8. Τὸ κρηπίδωμα τοῦ ναοῦ [τοῦ Ἀπόλλωνος] τῶν Δελφῶν. Νοτίως αὐτοῦ τοῦ τοῖχου ἀνευρέθησαν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν θραύσματα ἰωνικῶν καὶ δωρικῶν κιόνων, πού ἀσφαλῶς ἀνήκαν στὸν ναὸ καὶ ἔχουν καταπέσει κοντὰ του.
9. Ὑποδομὴ ἡ ὁποία ἔφερε τὸν ναό.
10. Ἕνας [ἀρχαῖος] τοῖχος μὲ πελεκητοὺς δόμους, μήκους 130 μέτρων, καλὰ διατηρημένος. Ὁ τοῖχος ἦταν τμῆμα τοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ καὶ ὀνομάζεται ἀπὸ τοὺς ἐγχώριους «Ἑλληνικό».
11. Μεγάλος τοῖχος ἀντιστήριξης μὲ ἀντηρίδες.
12. Ταφικοὶ θάλαμοι σκαλισμένοι στὸν βράχο. Εἶναι τετράγωνοι μὲ θολωτὸ κάλυμα. Οἱ σαρκοφάγοι εἶναι σκαλισμένοι σὲ τρεῖς κόγχες.
13. Ὁ Ἅγιος Ἡλίας εἶναι τὸ σημερινὸ νεκροταφεῖο τῶν Καστριτῶν.
14. «Ζαλέσκα» [;] ἕνα ἀνοιγμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀναβλύζει τὸ νερὸ τοῦ ὑψιπέδου [τοῦ Παρνασσοῦ] μετὰ ἀπὸ ὑπόγεια διαδρομὴ.
15. Ἡ χαράδρα στὴν ὁποία ρέουν τὰ ὕδατα τοῦ χειμάρρου καὶ τῆς Κασταλίας πηγῆς (σήμερα Ἅγιος Ἰωάννης). Οἱ κάθετοι βράχοι ἔχουν ὕψος 60 ποδῶν.
16. Ὁ καταρράκτης τοῦ χειμάρρου, πού τὸν χειμῶνα ρέει μεταξὺ τῶν βράχων τῶν ὑψωμάτων Ροδίσι καὶ Φλεμποῦκος, ἔχει ὕψος 70 μέτρων. Πάνω ἀπὸ τὸν καταρράκτη αὐτὸν βρίσκεται τὸ ὑψίπεδο [τοῦ Παρνασσοῦ] καὶ τὸ Κωρύκειον ἄντρον.) «Οἱ Δελφοὶ ὅπως εἶναι τώρα»¹⁷²) ἡ ἀρχαία ἀμαξιτὴ ὁδὸς εἶναι λαξευμένη στὰ βράχια· οἱ ἀρματοτροχιές τῆς εἶναι ἀκόμη ὄρατές.

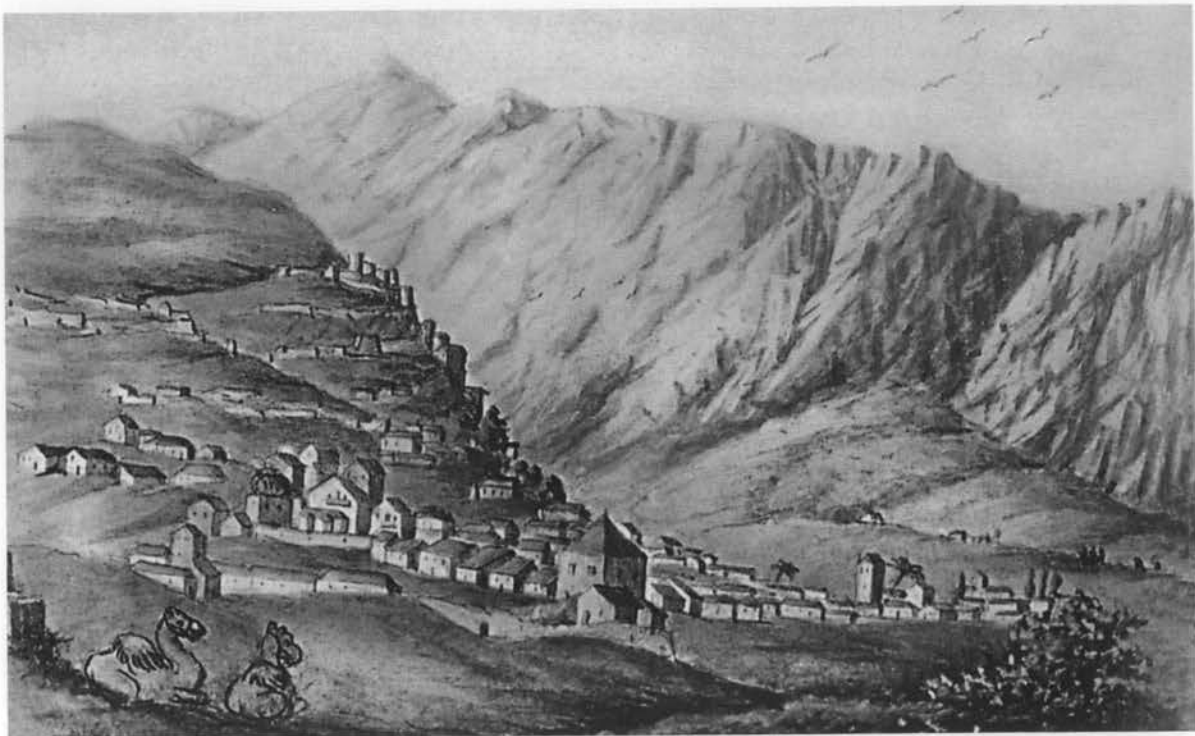
Ἀπὸ τὸ στάδιο [τῶν Δελφῶν], πού ἀντικρίζουμε στὰ δεξιὰ μας καθὼς ἀνεβαίνουμε, σώζεται τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ στίβου. Ἡ νοτιοανατολικὴ ἀπὸ τὶς δύο μακρὲς πλευρὲς του στηρίζεται σὲ ἰσχυρὸ, καλὰ διατηρημένο ἀναλημματικὸ τοῖχο, ἐνῶ ἡ ἀπέναντί της ἐδράζεται στὴν κλιτύ. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐδώλια, πού εἶναι ἀπὸ κοινὸ ἀββεστόλιθο Παρνασσοῦ, κεῖνται ἀνεστραμμένα, λίγα εἶναι ἀκόμη στὴ θέση τους. Ἀπὸ τὸ πεντελικὸ μάρμαρο μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Ἡρώδης ὁ Ἀττικός, ὅπως διηγεῖται ὁ Πausanίας, κόσμησε τὸ στάδιο αὐτό, δὲν ἔχει ἀπομείνει τίποτε. Οἱ ἡμικυκλικὲς σειρὲς ἐδωλίων στὴ στενότερη βορειοανατολικὴ πλευρὰ εἶναι λαξευμένες στὸν βράχο.

Στὰ νοτιοανατολικά τοῦ σταδίου καὶ δεξιὰ τῆς ὁδοῦ, συναντᾶμε σημαντικὰ θεμέλια·

172. Τὰ σχέδια τὰ ὁποῖα ἐπισυνάπτει στὸ κείμενό του ὁ Στάουφερτ εἶναι τὰ δύο τοπογραφικὰ διαγράμματα «Οἱ Δελφοὶ σήμερα» καὶ «Οἱ Δελφοὶ ὅπως ἦταν ἄλλοτε μὲ βάση τὰ μέχρι τοῦδε δεδομένα τῶν ἀνασκαφῶν». Καὶ τὰ δύο σχέδια ἀντιγράφουν τὸ τοπογραφικὸ τῶν Δελφῶν πού ἐξεπὸνήσε ὑπὸ κλίμακα 1:8.000 ὁ ἀρχιτέκτων Edmund Lau-

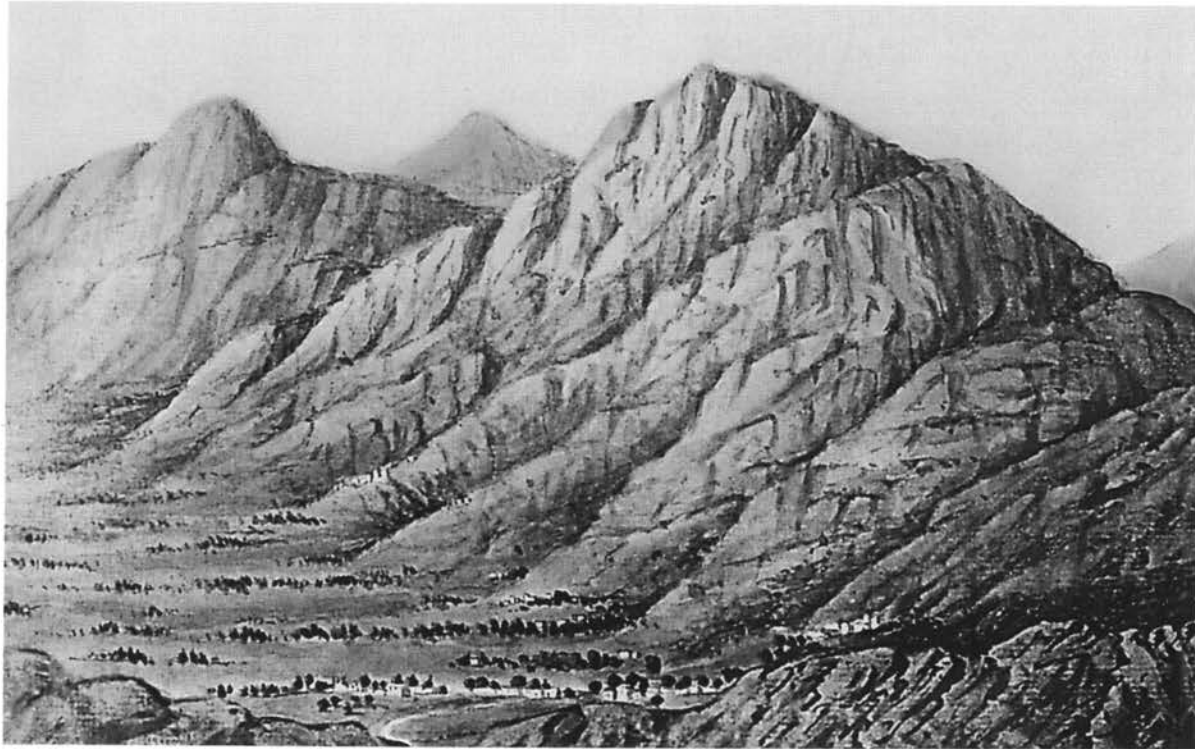
gent τὸ 1838 καὶ δημοσιεύθηκε στὴν πραγματεία τοῦ Ulrichs, *Reisen* πίν. I-II]. Ὁ Bursian δημοσίευσε στὸ ἔργο του *Geographie* (πίν. IV) ἕνα παρόμοιο σχέδιο παραπέμποντας στὴν πηγὴ (δηλαδὴ στὸν Οὐλριχς), σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Στάουφερτ πού τὴν ἀποσιωπᾷ.

Γενική άποψη τής Άμφισσας (Σάλωνα). Ύδατογραφία τοῦ Ludwig Koellnberger (1834).

έπίσης κάτω από ένα άνδηρο, τὸ ὁποῖο σχηματίζεται ἀπὸ ἕναν ἀναλημματικό τοῖχο, βρέθηκαν μέσα στή γῆ κοντὰ σέ ἕνα σπίτι στό χωριὸ Καστρί, τὸ ὁποῖο καλύπτει ἕν μέρος τὸν ἀξιοσημείωτο αὐτὸ τόπο τῆς Ἑλλάδος [τοὺς Δελφούς], τμήματα δύο κιόνων, ἑνὸς δωρικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ ἀσβεστόλιθο καὶ ἑνὸς ἰωνικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο μαζί με ἕνα κιονόκρανο καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικά μέλη. Ὁ δωρικός κίων ἔχει διάμετρο 1.7 καὶ ὁ ἰωνικός 0.8 μέτρα, ἀμφότεροι δὲ προέρχονται χωρὶς ἀμφιβολία ἀπὸ τὸν ναὸ [τοῦ Ἀπόλλωνος] τῶν Δελφῶν, ὅπως καὶ τὰ θεμέλια πὺ προαναφέρθηκαν, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν μέρος τοῦ ἐκτενοῦς περιβόλου τοῦ ναοῦ. Ἀνάμεσα σέ αὐτὸ τὸ άνδηρο καὶ τὸ στάδιο, κοντὰ στήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου, βλέπουμε τὰ κατάλοιπα τοῦ θεάτρου. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἕναν εὐθύγραμμο μεσημβρινὸ τοῖχο με πολλὲς ἐπιγραφές καὶ ἀρκετὲς ἀπὸ τίς πάνω σειρὲς ἐδωλίων πὺ εἶναι ἀκόμη στή θέση τους. Στίς νότιες ὑπώρειες τοῦ Παρνασσοῦ, στὰ ἀνατολικά τοῦ θεάτρου σέ ἀπόσταση 430 περίπου μέτρων καὶ στό πιὸ ἀπότομο σημεῖο τῶν βράχων, εἶναι ἡ Κασταλία πηγὴ, πὺ σήμερα ὀνομάζεται πηγὴ τοῦ Ἁη-Πιάννη. Τὸ νερὸ της ρεεῖ μέσα σέ μία τετράγωνη λεκάνη με πλευρὰ 4 μέτρα καὶ βάθος 1 πόδι, σκαμμένη σέ ἕνα πέτρωμα ἀποτελούμενο ἀπὸ πηλὸ καὶ κροκάλες. Ὁ κάθετος τοῖχος πίσω ἀπὸ τὴ λεκάνη εἶναι ψηλὸς ὅσο τὸ ἀνάστημα ἑνὸς ἀνθρώπου· ἀπὸ ἐδῶ [λέγεται ὅτι] ξεκινᾷ ἕνας ὑπόγειος ἀγωγός, μέσῳ τοῦ ὁποῖου τὰ νερὰ κατεβαίνουν στήν κοιλάδα μέχρι ἕναν ἄλλο κάθετο τοῖχο, ἐπίσης λαξευμένο σέ βράχο με πολλὲς στρογγυλὲς ὀπές, ὅπου γινόταν ὁ ἔλεγχος τῶν ἀφικνούμενων ἐπισκεπτῶν. Τὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας εἶναι κτισμένο ἀνα-

Ὁ Παρνασσός. Ὑδατογραφία τοῦ Ludwig Koellnberger (1836).

τολικά ἀπὸ τὸ φαράγγι τῆς Κασταλίας, πάνω σὲ ἓνα εὐρὺ ἄνδηρο πὸ ἀνήκει στὸ ἀρχαῖο Γυμνάσιο· σώζονται ψηφιδωτὰ καὶ ἐπιγραφές¹⁷³. Συνεχίζοντας πρὸς τὴν Ἀράχωβα, στὰ δεξιὰ μας, δηλαδή κάτω ἀπὸ τὸν δρόμο, βλέπουμε πολλὰ θραύσματα κίονων πάνω σὲ ἓνα ἄνδηρο πὸ τὸ συγκρατοῦν ἀναλημματικοὶ τοῖχοι δομημένοι κατὰ τὸ πολυγωνικὸ σύστημα. Οἱ κίονες αὐτοὶ προέρχονται ἀπὸ τέσσερις ναοὺς πὸ μνημονεύει ὁ Πausanias. Οἱ

173. Στὸ τέλος τῆς περιήγησής του στοὺς Δελφοὺς ὁ Στάουφερτ ἀναφέρεται στὸ ἔργο τοῦ Οὐλριχ λέγοντας πὸς «συνέβαλε τὰ μέγιστα στὴν ἔρευνα τῆς περιοχῆς τῶν Δελφῶν» ἀλλὰ – ὅπως καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ κειμένου του – ἀποσιωπᾷ τὶς πηγές του, στὴν προκειμένη δὲ περίπτωσι ὄχι μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι ἀντλεῖ τὶς πληροφορίες του σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ulrichs, ἀλλὰ καὶ ὅτι παραθέτει αὐτούσια ὀλόκληρα χωρία τοῦ βιβλίου του.

Στὴ μονογραφία *La Redécouverte de Delphes* (École française d'Athènes, Παρίσι 1992) ἢ M. C. Hellmann ἀναφέρεται διεξοδικὰ στοὺς φιλότεχνους, τοὺς ἀρχαιολόγους, τοὺς ἱστορικούς, τοὺς καλλιτέχνες καὶ τοὺς λογίους πὸ ἐπισκέφθηκαν

στοὺς παλαιότερους χρόνους τοὺς Δελφοὺς καὶ οἱ ὅποιοι κατέλειπαν περιγραφές τοῦ ἱστορικοῦ τόπου, σημειώσεις, σχέδια καὶ χαρακτηριστικά. Μόνον κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνος οἱ ἐπισκέπτες αὐτοὶ ἦταν πάνω ἀπὸ 180!

Μέχρι τὴ μεγάλη ἀνασκαφὴ τῶν Δελφῶν (grande fouille de Delphes, 1892-1901) τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, πὸ ξεκίνησε τὴ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ καὶ μελέτη τοῦ ἱεροῦ, εἶχαν γίνε μόνον μικρότερες σημειακὲς ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες. Ὁ ἀρχιτέκτων Edmund Laurent τὸ 1828-1830 ἀνέσκαψε τὴ σαρκοφάγο τοῦ Μελέαγρου καὶ τὸ 1838 τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς Προναίας. Οἱ Κούρτιους (E. Curtius) καὶ Μύλερ (K. O. Müller) τὸ 1840, καθὼς καὶ ὁ Φουκάρ (Paul Foucart) τὸ

κάτοικοι ονομάζουν αυτή τη θέση Μαρμαριά. Κατά την ανασκαφή που διενεργήθη ἐδῶ ἀπὸ τὴν κυβέρνηση τὸ ἔτος 1838 βρέθηκαν τὰ θεμέλια αὐτῶν τῶν τεσσάρων ναῶν μὲ τὴν ἐξῆς σειρά: 1. θεμέλια μικροῦ ναοῦ χωρὶς ἀρχιτεκτονικά μέλη, 2. ὁμοίως μεγάλου ναοῦ ἐπίσης χωρὶς ἀρχιτεκτονικά μέλη, 3. θεμέλια καὶ κατάλοιπα μικροῦ ναοῦ δωρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, 4. θεμέλια καὶ κατάλοιπα κυκλοτεροῦς δωρικοῦ ναοῦ καὶ θραύσματα κίωνων, ἐπιστυλίων καὶ τριγλύφων πάρα πολὺ ὠραίας τεχνοτροπίας, πού τὸν ταύτισαν μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Προναίας¹⁷⁴. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὴ τὴ θέση καὶ στὸ προαναφερθὲν μοναστήρι

1860 τὴν πολυγωνικὴ τοιχοποιία τῆς στοᾶς τῶν Ἀθηναίων καὶ τὸν μεγάλο ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος.

Πάνω στὸ ἀρχαῖο ἱερὸ εἶχε κτισθεῖ τὸ χωριὸ Καστρί, πού τὰ κτήριά του ἀπαλλοτριώθηκαν τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνος ἀντὶ 450.000 χρυσῶν γαλλικῶν φράγκων, προκειμένου νὰ διενεργηθοῦν στὴν περιοχὴ οἱ ἀνασκαφές. Τὸ νέο χωριὸ Δελφοὶ κτίσθηκε δυτικὰ τῶν «ἄλωνιῶν τοῦ Καστριοῦ», περίπου ἓνα χιλιόμετρο νοτιοδυτικὰ τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνος ἀνεσκάφησαν ἐν μέρει καὶ ταυτίσθηκαν τὰ ἐξῆς ἀρχαῖα κτήρια ἢ μνημεῖα ἀνάμεσα στὰ σύγχρονα σπίτια: τὸ στάδιο, τὸ θέατρο, ὁ ναὸς τὸ Ἀπόλλωνος, ἢ στοὰ τῶν Ἀθηναίων, τμήματα τοῦ περιβόλου, ἢ «νέα» Κασταλία κρήνη, ἢ θόλος τῆς Ἀθηνᾶς Προναίας, τὸ γυμνάσιο. Ἀνάλογα ἀποσπασματικὲς καὶ μὴ συστηματικὲς ἦταν καὶ οἱ περιγραφές τους.

Θὰ ἦταν ἐπομένως ἄδικο νὰ ἀναμένει κανεὶς ἀπὸ τὸν Στάουφερτ ἀκριβῆ περιγραφή τῶν Δελφῶν σὲ μία ἐποχὴ (γύρω στὰ 1840) πού κάτι τέτοιο θὰ ἦταν ἀδύνατον, ἀκόμη καὶ ἂν εἶχε προβεῖ σὲ εὐσυνείδητη αὐτοψία τοῦ χώρου.

Ὅλοκληρο τὸ χωριὸ πού ἀναφέρεται στὸ στάδιο εἶναι παράθεμα ἀπὸ τὸ προαναφερθὲν ἔργο τοῦ Ulrichs (τρίτο κεφάλαιο, σ. 37), μὲ μόνη διαφορὰ ὅτι ὁ Στάουφερτ παραλείπει τὴ δημῶδη ὀνομασία τοῦ σταδίου «Λάκκωμα», τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ Οὐλριχς.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπόμενη περιγραφή εὐρημάτων ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος (δωρικός κίων διαμέτρου 1.7 μ. καὶ ἰωνικός κίων διαμέτρου 0.8 μ., κλπ.), πού ἀνακαλύφθηκαν κατὰ τὴν ἀνέγερση ἑνὸς κτηρίου, καθὼς καὶ τῶν καταλοίπων τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ γυμνασίου εἶναι παρμένη ἀπὸ τὸν Ulrichs (σ. 37-41).

Πὰ τὴν Κασταλία κρήνη (πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴ «νεότερη» τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἢ «παλαιότερη», δηλ. ἡ ἀρχαϊκὴ, ἀνακαλύφθηκε μόλις τὸ 1957, 50 περίπου μέτρα νοτιότερα τῆς «νεότερης») ὁ Στάουφερτ μᾶς δίνει μὲν μία σὲ γενικὲς γραμμὲς σωστὴ

περιγραφή, ἀλλὰ οἱ διαστάσεις καὶ οἱ ἀποστάσεις πού μνημονεύει εἶναι λανθασμένες. Ἡ «στέρνα» (οὐσιαστικὰ τὸ προαύλιο τῆς κρήνης) ἔχει (σωστὲς) διαστάσεις 11.1×3.6 μ. Ὁ κάθετος, ἀπολαξευμένος βράχος μὲ τὶς κόγχες ἔχει ὕψος 8.5 ἕως 12.5 μ.

Μὲ κάπως μεγαλύτερη ἀκρίβεια περιγράφει τὴ νεότερη κρήνη ὁ Ulrichs: «Ἡ Κασταλία σήμερα λέγεται πηγὴ τοῦ Ἰη-Πάννη. Οἱ βραχώδεις παριές τῆς εἶναι πολὺ ἀπότομες καὶ διαροῦνται σὲ δύο ὄγκους, πού καταλήγουν ὁ μὲν ἓνας στὴν κορυφὴ Ροδίνη, ὁ δὲ ἄλλος στὴν κορυφὴ Φλεμποῦκο. Ἀνάμεσά τους βρίσκεται ἡ προαναφερθεῖσα βαθιὰ χαράδρα, στὴν ὁποία πέφτει ἓνας χεῖμαρρος ἀπὸ ὕψος 200 ποδῶν. Ἐκεῖ ὅπου ἡ χαράδρα πλαταίνει ἀναβλύζει στὰ ριζὰ τοῦ Φλεμπούκου, τῆς Ἰάμπειας τῶν Ἀρχαίων, ἢ Κασταλία. Τὸ καλὸ κρῦο νερὸ τῆς ἀναβλύζει ἀπὸ πολλὰ σημεῖα στὰ ριζὰ τῶν βράχων καὶ τὸ περισσότερο ἀναβλύζει ἀπὸ ἓνα φρέαρ λαξευμένο βαθιὰ μέσα στὸν βράχο μέσα σὲ μία μεγάλη ὀρθογώνια στέρνα. Καὶ ἡ στέρνα ἢ δεξαμενὴ πού γεμίζει ἄμεσα μὲ τὸ νερὸ τῆς πηγῆς εἶναι λαξευμένη στὸν βράχο, καὶ σ' αὐτὴν κατεβαίνει ἀπὸ ἀρκετὰ σκαλιὰ. Στὴν κάθετῃ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου σὲ μία μεγάλη λαξευμένη κόγχη εἶναι τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἰη-Πάννη, πού ἔχει δώσει τὸ τωρινὸ ὄνομά του τόσο στὴν κρήνη ὅσο καὶ στὸν καταρράκτη. Οἱ περιηγητὲς ὀνομάζουν τὴ λεκάνη συνήθως λουτρὸ τῆς Πυθίας, ἀλλὰ τὸ σωστότερο θὰ ἦταν νὰ τὸ ὀνομάζουν λουτρὸ τῶν προσκυνητῶν [θεωρῶν].

Τὸ νερὸ τῆς Κασταλίας ἐν μέρει ποτίζει τὶς ἐλιές τοῦ μοναστηριοῦ, ἐν μέρει χύνεται στὴν 60 πόδια βαθιὰ χαράδρα, στὴν ὁποία κατακρημνίζεται ὁ καταρράκτης καὶ πιὸ κάτω στὶς ὄχθες τοῦ Πλειστοῦ ἀναλώνεται στὴν ἄρδευση. Ἡ χαράδρα λέγεται Παπαδιά...». (Ulrichs, *Reisen* 40).

174. Ἐδῶ ὁ Στάουφερτ μᾶς δίνει ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὴν πρώτη σημαντικὴ ἀνασκαφὴ στοὺς Δελφούς, τὴν ὁποία διενήργησε ὁ Σάξων ἀρχιτέκτων τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως Ἐδμόνδος

ήταν τὸ ἱερό τοῦ Φύλακος. Ὁ καταρράκτης πάνω ἀπὸ τὴν Κασταλία κρήνη πηγάζει ἀπὸ τὸ Κωρύκειον ἄντρον ψηλότερα σὲ ἓνα ὑπίπεδο. Στὰ δεξιὰ τῆς Κασταλίας, κάτω ἀπὸ τοὺς ἀπότομους βράχους (τὶς λεγόμενες Φαιδριάδες πέτρες), ὑπάρχει ἓνας γέρικος πλάτανος καὶ ὄχι μακριὰ ἀπὸ αὐτὸν βρῖσκεται ἡ κυρία εἴσοδος στὸ ἱερό τῆς Πυθίας. Ὁ τοῖχος γύρω ἀπὸ τὸ ἱερό, ὁ ἱερός περίβολος, περιέκλειε ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ναό [τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος] καὶ πολλὰ ἄλλα κτήρια καὶ ἱερά, τὸν Θησαυρὸ τῶν Κορινθίων, ἓναν μεγάλο βωμὸ καὶ πολλὰ ἀγάλματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ Πλίνιος ἀναφέρει 3.000, ἐνῶ μόνον ὁ Νέρων (66 μ.Χ.) ἀπήγαγε 500 ὀρειχάλκινους ἀνδριάντες καὶ ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος τοὺς ὑπόλοιπους ἀνδριάντες ἀπὸ ὀρειχάλκο γιὰ νὰ κοσμήσει [τὴν πρωτεύουσά του] τὸ Βυζάντιο. Ὅλα τὰ ἄλλα τὰ ἐρείπωσαν οἱ Σκύθες καὶ τὸ 396 οἱ Γότθοι τοῦ Ἀλαρίχου· ὅλα εἶναι σκεπασμένα μὲ ἐπιχώσεις μεγάλου πάχους. Ἐδῶ προσφέρεται εὐρὺ πεδίο ἀνασκαφῶν. Πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια κοντὰ στὴν Κασταλία κρήνη βρέθηκε ἓνα μικρὸ χρυσὸ ἄλογο¹⁷⁵.

Τὰ ἐρείπια τοῦ μεγάλου ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀποδεικνύουν ὅτι ἐξωτερικὰ ἦταν δωρικοῦ καὶ ἐσωτερικὰ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ. Στὸ ἐσωτερικὸ του βρισκόταν ὁ ἱερός τρίπους, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο κρεμόταν ὁ λέβης μὲ τὰ ἱερά σκεύη. Ἐξω ἀπὸ τὸν ναὸ ἀλλὰ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ περιβόλου ὑπῆρχε ὁ τάφος τοῦ Νεοπτόλεμου, πού εἶχε φονευθεῖ στὸν ναό. Κοντὰ στὴ σημερινὴ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου βρισκόταν ἡ πηγὴ Κασσωτῆς καὶ τὸ ἱερό ἄλσος στὸ ὁποῖο φύτρωνε ἡ περίφημη δάφνη τοῦ Ἀπόλλωνος· τώρα ὑπάρχει μόνο μία δάφνη σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ψηλότερα ἦταν ἡ Λέσχη, τὸ δημόσιο δηλαδή κτήριο ὅπου ἐγίνοντο ἐμπορικῆς φύσεως ἐπαφές κλπ. καὶ ἐκεῖ κοντὰ τὰ κατάλοιπα τοῦ θεάτρου πού μνημονεύσαμε. Τὸ στάδιο ἦταν ἐκτὸς τοῦ περιβόλου πέρα ἀπὸ τὴν πηγὴ Δελφοῦσα¹⁷⁶.

Λάουρεντ (Edmund Laurent) τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1838. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ἀναφέρεται ἡ θόλος τῆς Ἀθηνᾶς Προναίας (περικεντρὸ κτήριο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μὲ περιστύλιο ἀποτελούμενο ἀπὸ 20 δωρικοὺς κίονες).

Ὁ Οὐλρίχς, πού ἡ διεξοδικὴ του περιγραφή τῶν Δελφῶν εἶναι τῆς ἴδιας ἐποχῆς, περιορίζεται στὴν ἐπανάληψη τῶν πληροφοριῶν πού μᾶς δίνει ὁ Πausanias, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τέσσερις ναοὺς στὸν περίβολο τῆς Προναίας, ἀλλὰ παραβλέπει τὴν ὑπαρξὴ τῆς θόλου. Μέχρι σήμερα παραμένει ἀσαφὴς ἡ χρῆση αὐτοῦ τοῦ κτηρίου.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ Ulrichs (Reisen 45) γιὰ τὸ προσωνύμιό τῆς Ἀθηνᾶς, ἡ ὁποία πότε λέγεται Προναία, πότε Πρόνοια: «Ὁ τέταρτος ἦταν ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Προναίας στὴν ὁποία γίνονταν προσφορὲς πρὶν ὁ ἐνδιαφερόμενος ρωτήσῃ τὴν Πυθίαν. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο καὶ ἐπειδὴ ἡ θέσις τῆς ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν Κασταλία, δίπλα στὴν ὁποία βρισκόταν ἡ κυρία εἴσοδος στὸ ἱερό τῶν Δελφῶν, πῆρε ἡ Ἀθηνᾶ καὶ τὸ ὄνομα Προναία».

175. Γιὰ τὴν τύχη τῶν περιόπτων γλυπτῶν τοῦ ἱεροῦ τῶν Δελφῶν ὁ Οὐλρίχς, βασιζόμενος στοὺς

ἀρχαίους συγγραφεῖς (Πλίνιος Πρεσβύτερος, *Naturalis Historia* XXXIV 7 c. 7· Πausanias, *Φωκικὰ* 7, 1· Σαλαμίνιος Ἐρμείας Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* II 15), μᾶς λέει τὰ ἀκόλουθα (τὰ ὁποῖα ἐπίσης ἐπαναλαμβάνει ὁ Στάουφερτ): «Ὅσον ἀφορᾶ τὰ ἀγάλματα, τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλίνου ἦταν τὸ λιγότερο τρεῖς χιλιάδες. Μόνον ὁ Νέρων πῆρε μαζί του πεντακόσια ὀρειχάλκινα ἀγάλματα. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας προέβη σὲ ἀκόμα πῶ ἐπονεῖδιστη ληστεία: πῆρε τὰ ὑπόλοιπα ὀρειχάλκινα γλυπτὰ γιὰ νὰ στολίσει τὴ νέα του πρωτεύουσα. Κύριος οἶδε πόσα θρυμμάτισαν ἢ ἔριξαν κάτω οἱ Σκύθες καὶ οἱ Γότθοι. Τώρα τὸ ἔδαφος καλύπτει παντοῦ ἓνα παχὺ στρώμα συντριμμάτων, πού πάνω τους κτίσθηκαν εὐκόλα τὰ καλύβια τοῦ Καστριοῦ. Βαθύτερα στὸ ἔδαφος ἔχουν εἰσχωρήσει [μὲ ἀνασκαφές] σὲ λίγα σημεῖα καὶ παντοῦ ἀπεκαλύφθησαν ἐνδιαφέροντα εὐρήματα· γι' αὐτὸ ἀναμένονται πολλὰ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές» (Ulrichs, *Reisen* 40).

176. Γιὰ τὸν ρυθμὸ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (πρόκειται ἐδῶ περὶ τοῦ νεότερου ναοῦ πού οἰκοδομήθηκε τὸ 366-330 π.Χ.) ὁ Ulrichs,

Κοντά στο στάδιο πρὸς τὴ μεριά τῶν Σαλώνων, εἶναι τὰ κατάλοιπα τοῦ ἀρχαίου ὀχυρωματικοῦ τεῖχους πὺ φθάνει μέχρι τὴ βάση τῶν Φαιδριάδων. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ τεῖχος, στὸ σημεῖο ὅπου βρίσκονται τὰ ἀλώνια τοῦ χωριοῦ Καστρί, βρισκόταν τὸ προάστιο τῶν Δελφῶν, Πυλαία. Πρὸς τὰ βόρεια πάνω ἀπὸ τὸ ὀχυρωματικὸ τεῖχος, ὁ δρόμος πὺ φέρει ψηλά στὸν Παρνασσὸ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον τολμηρὰ [τεχνικὰ] ἔργα τῆς ἀρχαιότητος, διότι ἀποτελεῖται ἀπὸ 1.000 βαθμίδες λαξευμένες στὸ σκληρὸ πέτρωμα, οἱ ὁποῖες σχηματίζουν μίαν συνεχὴ κλίμακα πὺ ὀδηγεῖ στὸ ὑψίπεδο ἀπὸ τὶς ἀπότομες κλιτῦς τῶν Φαιδριάδων. Ἡ κλιμακωτὴ αὐτὴ ὁδὸς χρησιμοποιεῖται ἀκόμη καὶ σήμερα ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ Καστρί καὶ ὀνομάζεται Κακιά Σκάλα. ἀλλὰ μόνον πεζὸς μπορεῖς νὰ τὴν περπατήσεις· γιὰ τὰ ὑποζύγια ὑπάρχει ἄλλος δρόμος. Γιὰ νὰ φθάσεις στὴν κορυφὴ τῆς ὀρεινῆς αὐτῆς κλίμακος χρειάζεται μίαν ὥρα. Στὴν τελευταία βαθμίδα τῆς ὀρθωνόταν χωρὶς ἀμφιβολία τὸ ὀρειχάλκινον ἄγαλμα πὺ ἀναφέρει ὁ Πausanias. Ἀφοῦ φθάσεις στὴν κορυφὴ τῆς, διασχίζεις ἓνα δάσος μὲ ἔλατα πάνω σὲ μίαν ὀρεινὴ καλλιεργούμενη πεδιάδα, στὴν ὁποία παλαιότερα ἦταν κτισμένη ἢ ἀρχαία πολίχνη Λυκώρεια καὶ ἀργότερα τὸ ἔβραϊκὸ χωριὸ Ἱερουσαλήμ. Τὸ πεντάλοφο Ξαραθαόλι ἢ Σαρανταόλι (40 φρέατα), μίαν ὀροσειρὰ πὺ ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ὑψώματα τοῦ Παρνασσοῦ, ἀπέχει μίαν ὥρα δρόμο πάνω ἀπὸ τὸ ὑψίπεδο καὶ στὴ μέση αὐτῆς τῆς διαδρομῆς συναντᾶμε μίαν λίμνη μὲ παγωμένο κρυστάλλινον νερὸ, τὸ ὁποῖο πιθανὸν ἐκβάλλει στὴν Κασταλία. Πλησιέστερα πρὸς αὐτὴν τὴν ὀροσειρὰ εἶναι ἓνας βάλτος μὲ νερὸ κόκκινον σὰν αἷμα. Ἀπὸ τοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ Ξαραθαόλι ἢ ἀναρρίχηση συνεχίζεται μὲ κόπο ὥσπου νὰ ὀλοκληρωθεῖ τὸ τελευταῖο μέρος τῆς περιήγησης στὸ κέντρο τοῦ νοτιοανατολικοῦ ὄρους, στὸ περιώνυμο Κωρύκειον ἄντρον, στὸ ὁποῖο ἀνεβαίνοντας φθάνεις σὲ διάφορους βραχώδεις θαλάμους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ ἓνας, καὶ συγκεκριμένα ὁ πρῶτος, ἔχει 110 πόδια μῆκος καὶ τὸ ἴδιον ὕψος καὶ ὁ θόλος του ἔχει σχῆμα καμπύλο καὶ ἐπίμηκες. Ἀπὸ ἐδῶ στρίβουμε πρὸς τὰ βορειοανατολικά καὶ φθάνουμε στὴν ὑψηλότερη κορυφὴ τοῦ Παρνασσοῦ, πὺ ὑψώνεται 2.492 μέτρα πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θαλάσσης¹⁷⁷.

Reisen 71) διατύπωσε τὴν εἰκασία ὅτι: «Τὰ συντριμμάτα τῶν κίωνων πὺ ἔχουν βρεθεῖ δείχνουν ὅτι ἐξωτερικὰ ὁ ρυθμὸς ἦταν δωρικός, ἐσωτερικὰ ἰωνικός». Αὐτὴ τὴν ἄποψη, πὺ σήμερα δὲν θεωρεῖται πλέον ὀρθή (δωρικοὶ ἦταν καὶ οἱ κίονες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ), υἰοθετεῖ καὶ ὁ Stäuffer. Κατὰ τὰ ἄλλα ἢ συνοπτικὴ περιγραφή ἀπὸ τὸν Stäuffer τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, τοῦ τάφου τοῦ Νεοπτόλεμου, τῆς Κασσωτίδος καὶ τῆς λέσχης τῶν Κνιδίων βασιζονται στὸν Pausanias (Φωκικά 24, 6-7 καὶ 25, 1).

177. Ἡ περιγραφή ἀπὸ τὸν Stäuffer τῶν δύο ἀτραπῶν πὺ ὀδηγοῦν στὸ ὑψίπεδο τοῦ Παρνασσοῦ πάνω ἀπὸ τὶς Φαιδριάδες ἀνταποκρίνεται ἐν πολλοῖς στὴν πραγματικότητα. Κατὰ τὰ ἄλλα σὲ ὅσα ἀναφέρει γιὰ τὸ Κωρύκειον ἄντρον – ὅπως

δυστυχῶς συμβαίνει συχνὰ στὴν ἐξιστόρησή του – ὑπάρχουν παρερμηνεῖες καὶ ἀνακρίβειες. Ἔτσι δὲν ὑπάρχει ἔβραϊκὸ χωριὸ «Ἱερουσαλήμ» στὸν Παρνασσὸ. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα ὁ Stäuffer ἐδῶ συγχέει τὶς πληροφορίες του: πέντε χιλιόμετρα δυτικὰ τῆς Δαύλειας στὴν ἀνατολικὴ πλαγιά τοῦ Παρνασσοῦ, βρίσκεται τὸ ὀρθόδοξο μοναστήρι Ἱερουσαλήμ. Τὸ «Ξαραθαόλι ἢ Σαρανταόλι» δὲν εἶναι ὀνομα ὀροσειρᾶς. Σαρανταόλι ὀνομάζεται ἀπὸ τοὺς ἐγγάριους τὸ Κωρύκειον ἄντρον, τὸ ὁποῖο ἀνεκάλυψε τοὺς νεότερους χρόνους πρῶτος ὁ Λήκ τὸ 1802. Τὸ ἄντρον αὐτὸ, πὺ βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 1.360 μέτρων, ἔχει μίαν στενὴν τριγωνικὴ εἴσοδο καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ διάφορες (ὑπόγειες) αἶθουσες μὲ ἀνώμαλο δάπεδο, οἱ ὁποῖες ἐπικοινωνοῦν μὲ στενὰ περάσματα. Ἡ μεγαλύτερη αἶθουσα

Θὰ ἀντέβαινε στὸν σκοπὸ αὐτοῦ τοῦ κεμένου ἢ μνεία ὄλων τῶν ἀντικειμένων τοῦ θαυμαστοῦ αὐτοῦ τόπου τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ κόσμου, πόσο μᾶλλον ἢ περιγραφή τους. Πατὶ θὰ μποροῦσε νὰ γεμίσει κανεὶς ὁλόκληρους τόμους. Ὁ πολυμαθέστατος Dr. Ulrichs, ὁ ὁποῖος ἀπεβίωσε πολὺ πρόωρα, δυστυχῶς γιὰ τὴν ἐπιστήμη, συνέβαλε τὰ μέγιστα στὴν ἔρευνα τῆς περιοχῆς τῶν Δελφῶν¹⁷⁸.

ΑΙΤΩΛΙΑ

Κατευθυνόμενοι τώρα πρὸς τὰ δυτικά τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, στὴ γειτονικὴ Αἰτωλία, βρίσκουμε πρῶτα τὴν πόλη Lepanto, ἄλλως ἀρχαία Ναύπακτο, ἢ ὁποία ἔχει ἓνα ρηχὸ μὲν λιμάνι, πού ὅμως ἀσφαλίζεται μὲ ἄλυσίδα. Ἡ τειχισμένη πόλη εἶναι κτισμένη στὴν πλαγιά ἑνὸς λόφου, πάνω στὸν ὁποῖο ὀρθώνεται τὸ κάστρο, ἔχει δύο προάστια, ἀλλὰ εἶναι πολὺ κακοχτισμένη¹⁷⁹.

Τὸ Ἄντιρριο, πού ἀπέχει δύο ὥρες ἀπὸ τὴ Ναύπακτο, καὶ τὸ Ρίο τῆς Ἀχαΐας, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ χωρίζει ἓνα θαλάσσιο στενὸ πλάτους 2.000 μέτρων, ἀποκαλοῦνται τὰ Ὀχυρὰ τῶν Μικρῶν Δαρδανελλίων. Στὴν πλινθόκτιστη τοιχοποιία τοῦ Ἀντιρρίου ὑπάρχουν ἔνθετα πολλὰ ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, πού ἀποτελοῦν τὰ τελευταῖα κατάλοιπα τῆς ἀρχαίας Βολίνης, καὶ ἑνὸς ναοῦ ἀφιερωμένου στὸν Ποσειδῶνα¹⁸⁰.

ἔχει διαστάσεις 60×90 μ. καὶ ὕψος 12 μ., καὶ ὄχι αὐτὲς πού λανθασμένα ἀναφέρει ὁ Στάουφερτ. Ἡ ψηλότερη κορυφή τοῦ Παρνασσοῦ, ἢ Λιάκουρα (παραφθορὰ τοῦ ἀρχαίου Λυκῶρεια), ἔχει ὕψόμετρο 2.457 μ., καὶ ὄχι 2.492, ὅπως ἀναφέρει ὁ Στάουφερτ.

178. Τὸ ἔργο τοῦ καθηγητῆ τῆς λατινικῆς γλώσσας στὸ νεοϊδρυθὲν τότε Πανεπιστήμιο τοῦ Ὁθωνοῦ τῶν Ἀθηνῶν Οὐλριχς (Heinrich Nicolaus Ulrichs, 1837-1843), στὸ ὁποῖο ἔχουμε παραπέμψει ἐπανειλημμένως, ἐμπεριέχει ἐπίσης καὶ τὴν πρώτη διεξοδικὴ ἐπιστημονικὴ περιγραφή τῶν ἀρχαιοτήτων τῶν Δελφῶν, ἢ ὁποία βασίζεται στὶς ἀρχαῖες γραπτὲς πηγές, καθὼς καὶ στὶς ἐλάχιστες τότε γνώσεις πού μποροῦσε νὰ ἀποκτήσει κανεὶς μὲ ἐπιτόπια ἔρευνα. Τοὺς Δελφοὺς καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τους πραγματεύονται τὰ κεφάλαια 3 ἕως 8 (Reisen 35-128).

179. Ὅχι στὴν Αἰτωλία – ὅπως ἀναφέρει ἐσφαλμένα ὁ Στάουφερτ – ἀλλὰ στὴ Λοκρίδα τῶν Ὀζολῶν βρίσκεται τὸ μεσαιωνικὸ λιμάνι τῆς Ναυπάκτου. Τὸ 1834 ὁ Ἐμμανουὴλ Ψύχας, ἐκπαιδευτικὸς στὸ πρῶτο γυμνάσιο τοῦ Ναυπλίου, συνέταξε σχέδιο τῆς Ναυπάκτου πού ἐνεκρίθη μὲ βασιλικὸ διάταγμα στὶς 19/31.10.1835. Ἀντίγραφο αὐτοῦ τοῦ σχεδίου σὲ κλίμακα 1:2.500 ἀπὸ τὸ ἔτος

1838 φυλάσσεται στὴ συλλογὴ σχεδίων τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ. Πρόκειται γιὰ ἐπιμελημένο ρυθμιστικὸ σχέδιο καὶ συγχρόνως σχέδιο ἐπέκτασης τῆς πόλης, πού τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ του εἶναι τὰ ἑξῆς: ἡ παλαιὰ πόλη ἐντὸς τῶν τειχῶν, καθὼς καὶ τὸ ἐνετικὸ κάστρο καὶ τὰ τεῖχη, διατηροῦνται ὡς σύνολο, ἢ παλαιὰ πόλη ἀναδιαρθρώνεται, στὸ λιμάνι προβλέπεται μία μεγάλη (70×70 μ.) πλατεία περιστοιχισμένη ἀπὸ πλατάνια καὶ τὰ μισὰ περίπου ἀπὸ τὰ 300 οἰκόπεδα τῆς παλαιᾶς πόλης ἀναδιατάσσονται μέσῳ ἀναδασμοῦ σχηματίζοντας σειρὲς ὀρθογώνιων οἰκοπέδων. Μία εὐθύγραμμη ὁδὸς μὲ διεύθυνση ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, πού ἀποτελεῖ τὸν κύριον ἄξονα τῆς πόλης, διασχίζει τὰ δύο νέα προάστια καὶ ἐν μέρει τὴν παλαιὰ πόλη. Τὸ δυτικὸ προάστιο ἀποτελεῖται ἀπὸ μία ὁμάδα 150 ὀρθογώνιων οἰκοπέδων μεγέθους 300 τ.μ. (15×20 μ.), πού διατάσσονται ἑκατέρωθεν τοῦ ὀδικοῦ ἄξονος μὲ τίς δενδροστοιχίες καὶ στὸν ὁποῖο χωροθετοῦνται συμμετρικὰ καὶ δύο δημόσια κτήρια. Τὸ ἀνατολικὸ προάστιο δὲν εἶναι σχεδιασμένο μὲ ἀκρίβεια. Τὸ ρυθμιστικὸ σχέδιο γιὰ τὸ ἀνατολικὸ προάστιο, πού συνέταξε ὁ τοπογράφος Μ. Σέχος, ἐνεκρίθη ἀπὸ τὸν βασιλέα Γεώργιο Α' μόλις τὸ 1877.

180. Τὰ ὄχυρὰ πού ἔκτισε ὁ σουλτάνος Βα-

Τὸ σχέδιο τῆς πόλης καὶ τοῦ φρουρίου τῆς Ναυπάκτου (1835).

Τὸ Μεσολόγγι δὲν προσφέρει τίποτε ἀξιοσημείωτο ἀρχιτεκτονικῶς. Κατεστράφη ὀλοσχερῶς κατὰ τὴν Ἐπανάσταση καὶ ἡ ἀνοικοδόμησή του προχωρεῖ ἀργά. Ὅσο ἀδιάφορο ὅμως εἶναι τὸ Μεσολόγγι τόσο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ Ἀνατολικόν, τρεῖς ὥρες δρόμο ἀπὸ αὐτό, σὲ ἓναν βαλτώδη θαλάσσιο κόλπο. Οἱ Ἀρχαῖοι θέλοντας νὰ καταστήσουν τὸν κόλπο αὐτὸν προσιτὸ στὰ πλοῖα ἀποπειράθηκαν νὰ διοχετεύσουν σ' αὐτὸν τὰ νερὰ τοῦ Ἀχελώου, σήμερα Ἀσπροπόταμου, μέσῳ διώρυγος, πράγμα ὅμως πού δὲν τὸ κατόρθωσαν τελικά. Ἡ πολίχνη αὐτὴ εἶναι κτισμένη πάνω σὲ ἓνα νησάκι καὶ τὴ συνδέουν

γιαζιτ Β' τὸ 1499 στὴ δυτικὴ εἴσοδο τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, στὸν διάυλο πλάτους ἐνὸς ναυτικοῦ μιλίου, καὶ συγκεκριμένα στὰ ἀκρωτήρια Ἀντίριον (ἢ Μολύκρινον Ρίον) ἀπὸ τὴ μεριά τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ Ρίον ἀπὸ τὴ μεριά τῆς Πελοποννήσου, στὰ τούρκικα ὀνομάζοντο Ρούμελη Καπεσι καὶ Μορέα Καπεσι (Καστέλι τῆς Ρούμελης καὶ Καστέλι τοῦ Μορέως). Τὸ ἀρχαῖο ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος πού ἀναφέρει ὁ Στράβων πρέπει νὰ ἀναζη-

τηθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ ὄχυρὸ τοῦ Ρίου, γιατί στὰ ὀχυρωματικὰ τείχη τοῦ κάστρου εἶναι ἐνσωματωμένοι μεγάλοι ὀρθογώνιοι λίθοι, πού προέρχονται ἀπὸ τὸν σηκὸ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ. Ἡ ἀκριβὴς θέση τῆς ἀρχαίας Βολίνης παραμένει μέχρι σήμερα ἀγνωστή. Ὑποθέτουν πὼς γειτνιάζε μὲ τὸ ἀκρωτήρι Δρέπανον στὰ ἀνατολικά τοῦ Ρίου καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 7 χιλιομέτρων ἀπ' αὐτό.

μέ τη στεριά δύο γεφύρια¹⁸¹. οί λιμνοθάλασσες εἶναι ὀλοίδιες μέ τῆς Βενετίας. Στά κοντινά ὄρη συναντᾶμε τὰ ἐρείπια τοῦ παναρχαίου Αἰτωλικοῦ, πού τὰ τεῖχη του ἔχουν μῆκος ἴσο μέ μία ὥρα δρόμο καί διαθέτουν 60 πύργους. Ἡ ἀκρόπολη τοῦ Αἰτωλικοῦ κατελάμβανε τὸ ἓνα τέταρτο τῆς συνολικῆς του ἔκτασης. Ἐντὸς τῶν τειχῶν βλέπει κανεὶς ἀκόμη 50 κτίσματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν τοιχοποιία πού ἡ λιθοδομή της ξεκινᾶ ἀπὸ πολυγωνική καί

181. Πὰ τὸ Μεσολόγγι ὁ Στάουφερτ δὲν μᾶς δίνει καμία οὐσιαστική πληροφορία. Ἡ πόλη φαίνεται πὼς μετὰ τὴν καταστροφή της στὴ δευτέρη πολιορκία της κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης ἄργησε νὰ συνέλθει καί ἡ εἰκόνα πού προσέφερε ἦταν ἀξιοθρήνητη. Διέθετε ὥστόσο ἓνα μοναδικὸ ἀμυντικὸ σύστημα, πού εἶχε κατασκευασθεῖ ταχύτατα μέσα σὲ 18 μόλις μῆνες καί τὸ ὁποῖο πέρασε στὴν ἱστορία μαζί μέ τὴν ἥρωική ὑπεράσπιση τῆς πόλης. Ὁ σπουδασμένος στὴ Γαλλία Ἑλληνας μηχανικὸς Μιχαὴλ Κοκκίνης σχεδίασε ἐπὶ τόπου καί ἐπέβλεψε τὶς ἐργασίες κατασκευῆς ἑνὸς ὀχυρωματικοῦ ἀναχώματος σὲ σχῆμα μεγάλου τόξου συνολικοῦ μήκους 2.000 μ., πού εἶχε 23 συστοιχίες πυροβόλων. Τὸ τεῖχος εἶχε ὕψος 3 μ. καί τὸ ἀνάχωμα πίσω του ἐλάχιστο πλάτος 10 μ. καί μέγιστο 20 μ. Πρὸ τοῦ τεύχους ὑπῆρχε διπλὴ τάφος μέ νερὸ βάθους 2.5 μ. καί πλάτους 9 μ. ἢ μία, καί 3 μέτρων ἢ ἄλλη. Μετὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὸ Μεσολόγγι στίς 14.10.1838 ὁ βασιλεὺς Ὁθων διάταξε τὴν ἀνακατασκευὴ τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων, πού εἶχαν ὑποστῆ μεγάλες βλάβες, καί ἔτσι κατασκευάσθηκε ἓνα νέο τεῖχος μέ δύο πύλες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μία διατηρεῖται ἀκόμα σήμερα.

Τὸ 1834 ἀπετύπωσε τὴν κατεστραμμένη πόλη καί τὶς ὀχυρώσεις της ὁ τοπογράφος Kraus. Στὸ σχέδιό του, μέ ἡμερομηνία 1.11.1834, διακρίνονται 200 περίπου ταπεινὰ σπιτάκια καί καλύβια, διατεταγμένα μέ μεγάλη ἀταξία. Τὸ πρῶτο ρυθμιστικὸ σχέδιο τῆς πόλης σὲ κλίμακα 1:2.000 συνετάχθη ἀπὸ τὸν λοχαγὸ τοῦ μηχανικοῦ Ν. Σοῦτσο καί φέρει ἡμερομηνία 1.12.1845. Τὸ χαρακτηρίζει ἓνα κανονικὸ γεωμετρικὸ πλέγμα ὁδῶν πού ὀρίζουν περίπου 100 ὀρθογώνια οἰκοδομικά τετράγωνα. Ἡ συνολικὴ ἐπιφάνεια τῆς πόλης ἐντὸς τῶν τειχῶν εἶναι περίπου 60 ἑκτάρια.

Τριάντα χρόνια ἀργότερα ὁ Λόλλινγκ μᾶς δίνει τὴν ἀκόλουθη περιγραφή τοῦ Μεσολογγίου:

«Ἀργὰ συνῆλθε ἡ πόλη ἀπὸ τὸ τρομερὸ κληῖμα πού δέχθηκε. Ἦταν ἓνας σωρὸς ἐρειπίων καί λίγα μόνο ἀπὸ τὰ σπιτία της ἐπέζησαν μετὰ τὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων. Σὲ πολλὰ τμήματα τῆς πόλης εἶναι ἐμφανῆς ἡ σπουδὴ μέ τὴν

ὁποῖα ἀνηγέρθησαν ἀργότερα οἱ νέες κατοικίες. Τὸ Μεσολόγγι δὲν εἶναι ὠραία πόλη, ἀλλὰ ἀσκεῖ μέ ζῆλο τὸ ἐμπόριο, καί στὴ λιμνοθάλασσα ἐπικρατεῖ πάντα ζωηρὴ κίνηση καί ζωή. Τὸ χαμηλὸ της ὑψόμετρο, ἡ θέση της σὲ ὕγρὸς πεδιάδες, πού μόνον κατὰ τόπους εἶναι καλλιεργήσιμες, ἔχει ὡς συνέπεια τὴν περίοδο τῶν βροχῶν νὰ μένουν οἱ ὁδοὶ καί οἱ στενωποὶ τῆς πόλης γιὰ καιρὸ γεμάτοι λάσπη. Ἐν τούτοις ἡ εἰκόνα πού μᾶς παρέδωσε ὁ Γάλλος περιηγητὴς Βαζίν εἶναι πολὺ ἀρνητικὴ καί ὄχι ἀπόλυτα σωστὴ. Ὁ Μπαζέν λέει πὼς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ στρατόπεδο καί τὸ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο, στὸ Μεσολόγγι δὲν ὑπάρχουν ἄλλες κατασκευές πού νὰ μποροῦν δικαίως νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς «κτήρια». (...)

Κάθε ἐπισκέπτης τοῦ Μεσολογγίου, σὲ ὅποιο ἔθνος καί ἂν ἀνήκει, θὰ πάει νὰ προσκυνήσει δύο φημισμένους τάφους: τοῦ Μάρκου Μπότσαρη καί τοῦ λόρδου Μπάρον. Βρίσκονται στὰ ἀριστερὰ τοῦ εἰσερχομένου στὴν πόλη ἀπὸ τὰ ἀνατολικά καί κοντὰ στὸ μεγάλο στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο τοῦ Χατζηκώστα, πού τὸ ὄνομά του φέρει, ὡς γνωστόν, καί τὸ ὄρφανοτροφεῖο τῶν Ἀθηνῶν». (Lolling, *Reisenotizien* 467-468).

Ἀντίθετα, τὸ χωριουδάκι Ἀνατολικόν (ἢ Αἰτωλικόν), δέκα χιλιόμετρα βορειοδυτικὰ τοῦ Μεσολογγίου, χαρακτηρίζεται πολὺ θετικὰ ἀπὸ τὸν Λόλλινγκ: «Τὸ χωριουδάκι εἶναι μικρότερο, ἀλλὰ πολὺ ὠραιότερο ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι. Ἐδῶ δὲν βρίσκουμε τόσο πολλὰ ἄθλια σπιτία καί χαλάσματα, ὅπως ἐκεῖ. Στὸ κέντρο του περίπου ὑπάρχει ἓνας ἀρκετὰ μεγάλος ἐλεύθερος χώρος, στὸν ὁποῖο καταλήγουν οἱ κεντρικὲς ὁδοὶ τοῦ χωριοῦ καί οἱ ἀμαξιτὲς ὁδοὶ πού τὸ συνδέουν μέ τὸ Μεσολόγγι καί μέ τὸ πέρασμα τοῦ Ἀχελώου στὴ θέση Κατοχή. Οἱ κάτοικοι, πού, ὅπως ὅλοι οἱ Ἕλληνες, τοὺς ἀρέσει νὰ μιλοῦν καί νὰ συζητοῦν, μαζεύονται στὰ μεγαλύτερα καφενεῖα γύρω ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλατεία. Ἐδῶ βρίσκονται ἐπίσης τὰ μαγειρεῖα καί οἱ κατοικίες στίς ὁποῖες ὁ ξένος βρῖσκει στὴν ἀνάγκη ἓνα δωμάτιο. Λόγω τῆς θέσης της πάνω σὲ ἓνα νησί, οἱ κάτοικοι τῆς πόλης στρέφονται ἰδιαίτερα στὴν ἀλιεία καί τὴ ναυτιλία». (Lolling, *Reisenotizien* 278).

γίνεται μετὰ ὀριζόντια· σὲ ἓνα κτήριο ὑπάρχουν πύργοι τριγωνικῆς κάτοψης¹⁸².

Τὸ Βραχώρι ξαναγεννιέται τώρα ἀπὸ τὰ ἐρείπια του· κοντὰ του βρίσκονται τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Πλευρωῶνος, ἡ ὁποία ὀνομάσθηκε Κάστρο τῆς κυρὰ-Ρήνης ἀπὸ τὸ ὄνομα μιᾶς περιγίπισσας τῶν Παλαιολόγων. Ἔχει διπλὰ τεῖχη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ βόρειο φέρει ποικίλματα ὅμοια μὲ τῶν Μυκηνῶν. Ἡ ἀκρόπολις στὰ δυτικὰ τῆς πόλης εἶναι πελασγική ὡς πρὸς τὸν τρόπο δόμησης καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἀπώτατη ἀρχαιότητα. Τὰ τεῖχη τῆς ἔχουν 8 πόδια πάχος καὶ σὲ ὀρισμένα σημεῖα περιέχουν μεγάλιθους μήκους 9 ποδῶν. Θεωρεῖται ἡ Ὡλενος τοῦ Ὀμήρου. Ὑπάρχει μία στοὰ ἐρειπωμένη¹⁸³.

182. Προφανῶς ὁ Στάουφερτ ἐδῶ περιγράφει τὰ ἐρείπια τῆς σπουδαιότερης ἀρχαίας πόλης τῆς νότιας Ἀκαρνανίας, τῶν Οἰνιαδῶν, πού βρίσκεται κοντὰ στὸ χωριὸ Κατοχή στὰ δεξιὰ τοῦ Ἀχελώου, ἀλλὰ ἀπὸ σύγχυση τὴν ὀνομάζει Αἰτωλικόν (ἄλλη ὀνομασία τοῦ οἰκισμοῦ Ἀνατολικόν, ὅπως εἶδαμε).

Στὴν πολὺ λεπτομερῆ περιγραφή τῆς ὀχυρωμένης ἀρχαίας πολιτείας ἀπὸ τὸν Λόλλινγκ διαβά- ζουμε:

«Τὰ ἐρεῖπια τῶν Οἰνιαδῶν λέγονται Τρικαρδό- κάστρο. Ἐρχόμενος ἀπὸ τὴν Κατοχή βλέπεις ἀπὸ μακριὰ τὴν κατάφυτη μὲ βελανιδιές, ὑψηλὴ καὶ ἐκτεταμένη λοφοσειρὰ μὲ τὶς τέσσερις χαμηλές κορυφές, ἡ ὁποία πρὸς Νότον ἀπολήγει σὲ ἓνα ὕψωμα πού σιγὰ σιγὰ γίνεται ἐπίπεδο. Ἡ λοφοσειρὰ δεσπόζει στὴ γύρω ἐπίπεδη περιοχὴ σὰν νησίδα, πρὸς δὲ τὸν Βορρὰ φθάνει μέχρι τὸν ἀπρόσιτο βάλτο τῆς Λεοίνης, ἔτσι ὥστε στὸ ὕψωμα ἔχεις πρόσβαση μόνο ἀπὸ τὰ δυτικὰ, ὅπου καὶ ἡ ὑψηλότερη ἔξαρση, ἡ ἀρχαία ἀκρόπολις. (...)

Ἡ περιτειχισμένη ἔκταση ἔχει περίπου τὸ μέγεθος τοῦ Στράτου, ὅμως γιὰ νὰ κάνεις τὸν γύρο ὀλόκληρου τοῦ τεῖχους μὲ τὶς γωνίες καὶ τὶς στροφές του, τὶς ἀνηφοριές καὶ τὶς κατηφοριές, νὰ τὸ ἀκολουθήσεις στὴν κορυφογραμμὴ τῶν λόφων, χρειάζεσαι κάπου μιάμιση ὥρα πεζοπορία πού τὴ δυσχεραίνει ιδιαίτερα ἡ πυκνὴ, ἀδιαπέραστη θαμνώδης βλάστηση. Πύργοι ὑπάρχουν μόνο στὴν ὀχύρωση τοῦ λιμανιοῦ (Κοκκινόπυργος) καὶ στὴν ἀκρόπολις. Ὑπάρχουν ὅμως πολυάριθμες μικρὲς καὶ δύο μεγάλες πύλες. Ἐρχόμενος ἀπὸ τὴν Κατοχή, φθάνεις στὶς παρυφές τῶν ὕψωμάτων. Εἰσέρχεται κανεὶς ἀπὸ τὴ μίᾳ μεγάλῃ πύλῃ· ἡ ἄλλη καλὰ διατηρημένη καὶ ιδιαίτερα ἀξιοπεριέργη πύλη βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ τεῖχος τῆς ὀχύρωσης τοῦ λιμανιοῦ καὶ ὀδηγεῖ στὰ ἐρείπια τῶν νεωρίων στὴν εἴσοδο τοῦ γεμάτου ἰλῦ [ἄλλοτε] φυσικοῦ λιμανιοῦ. Ἀξιοθέατες εἶναι καὶ πολλὲς μικρότερες πύλες, ἐνῶ ἐντυπωσιάζει ἡ ἐπιδίωξη μορφολογικῶν ἐναλλαγῶν». (Lolling, *Reisenotizien* 284-285).

183. Τὸ Ἀργίνιο λεγόταν παλαιότερα Βραχώρι. Ὁ Λήκ περιγράφει τὴ μικρὴ αὐτὴ πόλη κατὰ τὸ ἔτος 1805, δηλαδὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὡς ἔξης:

«Καταλαμβάνει μεγάλη ἔκταση καὶ ἔχει περίπου 500 τούρκικες, 100 ἑλληνικὲς καὶ 40 ἐβραϊκὲς οἰκογένειες. Πρὶν ἀπὸ λίγα μόλις χρόνια ἦταν ἀμιγῶς τούρκικη πόλις, ἀλλὰ ὁ τωρινὸς ἀγὰς ἐνεθάρρυνε τοὺς Ἑλληνας νὰ ἐγκατασταθοῦν ἐδῶ. Τὰ τούρκικα σπίτια ἔχουν μεγάλους κήπους πού περιβάλλονται ἀπὸ ὑψηλὲς μάντρες γιὰ νὰ κρύβουν τὰ παράθυρα τῶν χαρεμιῶν καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τους εἶναι τούρκικη, παλαιότερου ρυθμοῦ ἀπὸ αὐτὸν πού συνήθως συναντᾶται σήμερα στὴν Ἑλλάδα. Τὰ ἑλληνικὰ σπίτια εἶναι ταπεινὰ καὶ βρίσκονται στὴν κάτω πόλις».

Ἡ ἀρχαιότερη τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τῆς πόλης, πού ἐξεπονήθη τὸ 1838 ἀπὸ τὸν τοπογράφου Ρ. Wenhardt σὲ κλίμακα 1:2.000 (βλ. συλλογὴ σχεδίων τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ) καὶ ἡ ὁποία ἔχει χαρακτηριστὰ κτηματολογικοῦ χάρτου, διότι καταγράφονται ὅλα τὰ κτίσματα, καθὼς καὶ 600 ἀριθμημένα οἰκόπεδα, ἐπιβεβαιώνει πλήρως τὴν περιγραφή τοῦ Λήκ: στὴ διασταύρωση τοῦ κέντρου τὰ κτήρια εἶναι διατεταγμένα κατὰ τὸ συνεχῆς οἰκοδομικὸ σύστημα, στὴ μεγάλη πλειονότητά τους ὅμως εἶναι δομημένα κατὰ τὸ πανταχόθεν ἐλεύθερο σύστημα μέσα σὲ κήπους καὶ εἶναι διάσπαρτα στὸν χῶρο. Ἐνα περίπλοκο δίκτυο στενῶν δρομίσκων διασχίζει τὴν σχεδὸν ἓνα τετραγωνικὸ χιλιόμετρο (100 ἑκτάρια) μεγάλη ἐπιφάνεια τοῦ οἰκισμοῦ. Τὸ σχέδιο τοῦ Βένχατ προτείνει ἓνα μόνο μέτρο ρύθμισης, τὴ δημιουργία μιᾶς τετραγωνῆς πλατείας 60×60 μ. πάνω στὴν παλαιὰ διασταύρωση τῶν κυρίων ὁδῶν, πού γύρω τῆς συνωστίζονται 40 περίπου μαγαζιά, δομημένα κατὰ τὸ συνεχῆς σύστημα. Αὐτὴ ἡ πλατεία Ἀγορᾶς, ὅπως λέγεται, ἀναφέρεται καὶ στὶς ταξιδιωτικὲς σημειώσεις τοῦ Λόλλινγκ (1876-1877), ὁ ὁποῖος γράφει:

«Τὸ Βραχώρι στοὺς νότιους πρόποδες χαμηλῶν λόφων φέρει ἐπίσημα τὸ ὄνομα Ἀργίνιον, τὸ

ΑΧΑΪΑ

Μετά την παρουσίαση όλων τῶν ἀξιοθέατων, ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποψη, τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος στὶς προηγούμενες σελίδες, ἔπονται τὰ ἀξιοθέατα τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νήσων.

Ἡ Πάτρα, ἡ πρωτεύουσα τοῦ νομοῦ Ἀχαΐας, ἡ ὁποία κεῖται σὲ μία μικρὴ εὐφορη πεδιάδα στὰ δυτικὰ τῶν Μικρῶν Δαρδανελλίων, ὅσον ἀφορᾷ τὴ διάταξη τῶν ὁδῶν καὶ τῶν πλατειῶν τῆς, καθὼς καὶ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ρυθμοῦ τῶν κτηρίων τῆς, ὑπῆρξε μία ἀπὸ τίς πιὸ τυχερὲς πόλεις τῆς Ἑλλάδος, καὶ μὲ ἐξαιρέση τὴν Ἀθήνα εἶναι ἡ πιὸ εὐρω-

ὄνομα τῆς ἀρχαίας πόλης ποὺ στὴν πραγματικότη-
τα βρισκόταν ἀρκετὲς ὥρες μακρύτερα ἀπὸ τὸ
Βραχώρι (κοντὰ στὰ Σπολάια). Τὸν καιρὸ τῆς
Τουρκοκρατίας ἦταν μία ἀνθοῦσα ἐπαρχιακὴ
κωμόπολη. Λόγω τῆς εὐνοϊκῆς τῆς θέσης στὶς πα-
ρυφὲς μᾶς εὐφορῆς πεδιάδος καὶ κοντὰ σὲ πολυ-
σύχναστες δημοσιές, ἔχει συνέλθει πλήρως ἀπὸ τὰ
πλήγματα ποὺ δέχθηκε τὸν καιρὸ τῆς ἑλληνικῆς
ἐπανάστασης καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση τῆς ἀνεσης
καὶ τῆς εὐημερίας. Διαθέτει μάλιστα καὶ ἓνα μικρὸ
ξενοδοχεῖο μὲ μερικὰ καλὰ δωμάτια (δύο φράγκα
ἢ διανυκτέρευση) καὶ ἓνα ἐστιατόριο. Ἐπίσης δια-
θέτει τὴ λεγόμενη ἀγορὰ, δηλαδὴ ἓναν ἐλεύθερο
χώρο ποὺ γύρω του εἶναι συγκεντρωμένα καφε-
νεῖα καὶ ἐμπορικά. Ἡ σοδεῖα τῶν καπνοχώρων
γύρω ἀπὸ τίς λίμνες καὶ τὴν πεδιάδα μέχρι καὶ τῶν
χωριῶν στὴν ἀντίπερα ὄχθη τοῦ Ἀχελώου μεταφέ-
ρεται κατὰ κανόνα στὸ Ἄγρινιο, ἀπὸ ὅπου καὶ ἐξά-
γεται». (Lolling, *Reisenotizien* 479).

Ἡ Πλευρῶν, στὴ μέση τῆς διαδρομῆς Μεσο-
λόγγι-Ἀνατολικόν, τὸν 19ο αἰῶνα εἶχε ἀκόμη τὸ
ὄνομα Κυρὰ-Ρήνη. Ὁ Λόλλινγκ λέει, ὅπως καὶ ὁ
Στάουφερτ, πὼς «ἀπὸ τὸ θαυμαστὸ ὄνομα Κυρὰ-
Ρήνη συμπεραίνουμε πὼς στοὺς βυζαντινοὺς χρό-
νους περιέβαλλε τὸ κάστρο ἓνας ξεχασμένος πλέον
θρύλος».

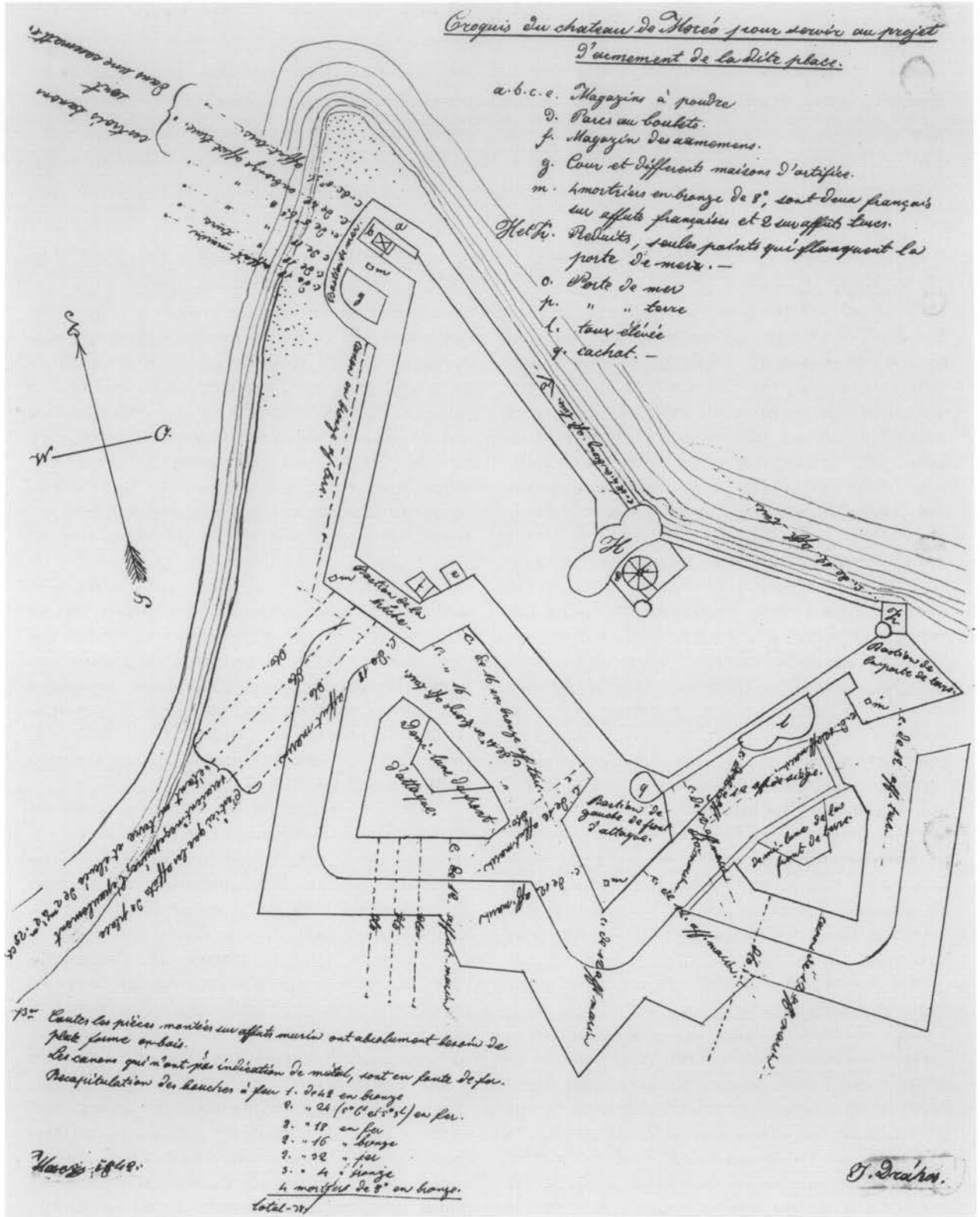
Πὰ τὴ θέση αὐτὴ ὁ Λόλλινγκ μᾶς πληροφορεῖ
ἐπιπλέον τὰ ἑξῆς:

«Σὲ ὁλόκληρη τὴν Αἰτωλία δὲν ὑπάρχουν κατὰ-
λοιπα οἰκισμοῦ τόσο καλοδιατηρημένα καὶ τὰ
ὁποῖα νὰ δίνουν τόσο τὴν ἐντύπωση μᾶς σπου-
δαίας πόλης ποὺ ἤγκασε γιὰ καιρὸ ὅσο τὰ ἑρείπια
τοῦ κάστρου τῆς Κυρὰ-Ρήνης. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ
ἀναφερθεῖ τὸ γεγονός ὅτι στὰ ριζὰ τοῦ βουνοῦ τῆς
Κυρὰ-Ρήνης λέγεται ὅτι βρέθηκαν στὰ βράχια
σιδερένια ἀγκιστρα καὶ κρίκοι, πράγμα ἀπὸ τὸ
ὁποῖο δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συμπεράνει κανεὶς, ὅπως
καὶ στὴν περίπτωσι τῶν Οἰνιαδῶν, πὼς ἄλλοτε ἢ

θάλασσα ἔφθανε μέχρι αὐτοὺς τοὺς βράχους, συμ-
πέρασμα πρὸς τὸ ὁποῖο, εἰ μὴ τι ἄλλο, δὲν ἀντιβαί-
νει ἡ τοπογραφία τῆς περιοχῆς. Διότι μολονότι τὸ
βουνὸ μὲ τὰ ἀρχαῖα ἑρείπια ἀπέχει κάπου μιὰ ὥρα
ἀπὸ τὴ θάλασσα, βλέπουμε καθαρὰ πὼς ἡ περιοχὴ
ἐδῶ ἔχει σχηματισθεῖ ἀπὸ προσχώσεις, ἔτσι ὥστε
μέχρι κοντὰ στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ ἀπλώνε-
ται μία βαλτώδης ἔκταση καλυμμένη μὲ ψηλὲς κα-
λαμιές, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ἀποσύρονται ποτὲ τὰ
νερά. (...)

Τὰ ἑρείπια καλύπτουν τὴν ἐπιφάνεια ἑνὸς πλα-
τιοῦ ἀπότομου βραχώδους λόφου, πάνω ἀπὸ τὸ
ἐλαφρῶς χαμηλότερο βορινὸ ἄκρο τοῦ ὁποίου ὀρ-
θώνεται ἓνα ἑξίσου σημαντικό καὶ ἐκτεταμένο
ὑψωμα, τὸ πάνω κάστρο, ποὺ καὶ αὐτὸ εἶναι ἐντὸς
τοῦ περιμετρικοῦ τείχους, ἀλλὰ ὅπως διαπιστώ-
νουμε ἀπὸ κάποια ἀνεπαίσθητα ἴχνη, στοὺς νό-
τιους πρόποδες περιβαλλόταν ἐπιπλέον καὶ ἀπὸ
ἓναν ἰδιαίτερο περίβολο. (...)

Τὸ περιμετρικὸ τείχος τῆς πόλης (τὸ ὁποῖο πε-
ριλαμβάνει καὶ τὸ πάνω κάστρο) εἶναι παντοῦ κα-
λὰ διατηρημένο, σὲ πολλὰ σημεῖα μὲ 10 καὶ ἐνίοτε
παραπάνω δόμους. Πολυάριθμοι πύργοι (κάπου
30 καὶ σχεδὸν ὅλοι τετράγωνης κάτοψης) εἶναι
τοποθετημένοι ἀνὰ ποικίλα διαστήματα ἀνάλογα
μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους. Σὲ αὐτοὺς ὀδη-
γοῦν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης κλίμακες. Τὸ
ἐσωτερικὸ τῶν πύργων, ἐπειδὴ ἔχουν καταπέσει οἱ
πέτρες τῆς λιθοδομῆς τῶν ἀνωτέρων τμημάτων
τους, εἶναι γεμάτο ἐπιχώσεις. Τόσο οἱ πύργοι ὅσο
καὶ τὰ τμήματα τοῦ τείχους ἐν ἐπαφῇ μὲ αὐτοὺς
ἔχουν ἰδιαίτερα γερὴ κατασκευὴ. Ἐπίσης ἐὰν
κάνουμε τὸν γύρο τῶν τειχῶν ποὺ διαρκεῖ περίπου
τρία τέταρτα τῆς ὥρας καὶ τὰ παρατηρήσουμε
προσεκτικὰ, θὰ δοῦμε καὶ τίς ἐπτὰ πύλες, ἀπὸ τίς
ὁποῖες ὀρισμένες εἶναι δευτερεύουσες καὶ οἱ δύο
ἰδιαίτερα ἀξιωματιμότες καὶ ἀξιοθέατες». (Lol-
ling, *Reisenotizien* 471-472).

Ἀποτύπωση τοῦ φρουρίου τοῦ Ρίου ἀπὸ τὸν Ἰ. Δράκο (1842).

παϊκή από όλες τις πόλεις αυτής της χώρας. Οί όδοι και οί πλατείες είναι ευρείες, μεγάλες και με κανονικό σχήμα, τὰ δὲ κτήρια ἔχουν παρόδιες στοές πού προφυλάσσουν ἀπὸ τις καυτὲς ἀκτίνες τοῦ ἡλίου. Τὸ λιμάνι τῆς Πάτρας τώρα εἶναι μᾶλλον παραλία παρὰ λιμάνι, ὅμως θὰ μετατραπῆ σὲ ἀσφαλὴ λιμένα ὅταν ὀλοκληρωθεῖ ἡ κατασκευὴ τῶν προβλεπομένων μώλων πού ἔχει ἤδη ἀρχίσει¹⁸⁴. Στὰ δυτικὰ τῆς πόλης συναντοῦμε τὰ ἐρεί-

184. Τὸ σχέδιο ἀνοικοδόμησης τῆς Πάτρας, ἡ ὁποία εἶχε ὑποστῆ μεγάλες καταστροφές κατὰ τὴν Ἐπανάσταση, ἐξεπόνησε κατ' ἐντολὴν τοῦ κυβερνήτου Καποδίστρια τὸ 1828 ὁ Ἕλληνας λοχαγὸς τοῦ μηχανικοῦ Σταμάτης Βούλγαρης (ἕνας Κερκυραῖος πού ὑπηρετοῦσε στὸ γαλλικὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα τοῦ στρατηγοῦ Μαιζώνος). Τὸ σχέδιο ἐνεκρίθη ἕναν χρόνο ἀργότερα. Ἡ παλαιὰ πόλη ἀριθμοῦσε τότε μὲν 5.000 κατοίκους (τὸ 1804 ὁ πληθυσμὸς τῆς Πάτρας ἦταν 20.000 κάτοικοι) καὶ ἐξετείνεται στὴ δυτικὴ πλαγιά τοῦ κάστρου. Εἶχε τὰ συνήθη χαρακτηριστικὰ μιᾶς τουρκικῆς ἐπαρχιακῆς πόλης, μὲ τεθλασμένους δρόμους, ἀκανόνιστα οἰκοδομικὰ τετράγωνα καὶ μεγάλους κήπους.

Ὁ ζωγράφος Κάρολος Ρότμαν (Carl Rotmann) τὸ 1834 συνέλαβε καὶ ἀποτύπωσε τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς κατεστραμμένης παλαιᾶς πόλης μὲ τὸ κάστρο στὸ βάθος σὲ μίαν πολὺ ὠραία ὕδατογραφία (35.7 × 62.5 ἐκ., Κρατικὴ Συλλογὴ Γραφικῶν Τεχνῶν, Μόναχο, ἀρ. κατ. 15265). Στὸ κέντρο βλέπουμε τὸ πρῶν Κιουρσοῦμ τζαμί, πού μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση μετατράπηκε σὲ ὀρθόδοξο ναὸ ἀφιερωμένο στὸν Παντοκράτορα. Ἡ μεγάλη αὐτὴ ἐκκλησία – πού ἀνακαινίσθηκε ἐκ βάθρων – χαρακτηρίζει καὶ σήμερον τὴν εἰκόνα τῆς ἄνω πόλης.

Τὸ σχέδιο τοῦ Βούλγαρη ἦταν ἀπὸ πολλὰς ἀποψεις εὐρηματικὸ: προέβλεπε τὴν ἀνοικοδόμηση τῆς παλαιᾶς πόλης σύμφωνα μὲ ἕνα ὀρθογώνιο σύστημα ὁδῶν, καθὼς καὶ τὴ διαμόρφωση δύο μεγάλων κεντρικῶν πλατειῶν (μεγέθους ἑνὸς καὶ ἐνάμισυ ἑκταρίου, ἀντίστοιχα). Ἡ νέα πόλη χωροθετήθηκε στὴ βορειοδυτικὴ κλιτὺ τοῦ κάστρου, ἀνάμεσα στὸ κάστρο καὶ τὴν ἀκτὴ, καὶ διετράχθη καὶ αὐτὴ μὲ βάση ἕνα αὐστηρὰ ὀρθογώνιο σύστημα ὁδῶν. Τὸ σχέδιο προέβλεπε πέντε εὐρύχωρες ὀρθογώνιες πλατείες (μεγέθους ἑνὸς περίπου ἑκταρίου), πού θὰ διεμορφώνοντο ὄχι μειώνοντας τὸ πλῆθος τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων ἀλλὰ σὲ διασταυρώσεις, ἀποκόβοντας τις γωνίες τῶν γύρω οἰκοδομικῶν τετραγώνων. Τελικὰ ὡστόσο διαμορφώθηκαν μόνον δύο πλατείες, ἡ σημερινὴ πλατεία Βασιλέως Γεωργίου καὶ ἡ πλατεία Βασιλίσσης Ὀλγας.

Ἡ διχοτόμηση τῆς πόλης στὶς δύο προαναφερθεῖσες περιοχές (δηλ. στὴν πάνω παλαιὰ πόλη πού κάλυπτε ἐπιφάνεια περίπου 30 ἑκταρίων καὶ τὴν παραλιακὴ νέα πόλη συνολικῆς ἐπιφάνειας 40 ἑκταρίων), πού τὰ δύο ὀρθογώνια συστήματα τῶν ὁδῶν τους τοποθετοῦνται ὑπὸ γωνίαν μὲν 18 μοιρῶν, ἔχει ὡς ἐπακόλουθο μίαν κάτοψη κάθε ἄλλο παρὰ ἐνιαία. Στὴ σφηνοειδῆ περιοχὴ ἀνάμεσα στὴν παλαιὰ καὶ τὴν νέα πόλη ὁ Βούλγαρης πρότεινε ὡς συνδετικὸ κρῖκο τὴν πλατεία Ὑψηλῶν Ἀλωνίων, κοινῶς Ψηλαλώνια, δηλαδή ἕνα πλάτωμα μὲ θέα, πού μαζί μὲ τὸ κάστρο ἀνατολικότερα ἀποτελοῦν τὰ δύο μνημειακὰ σημεῖα ἀναφορᾶς τῆς Πάτρας.

Ἡ ἐλεύθερη χωροθέτηση τῶν δύο τμημάτων τῆς πόλης γύρω ἀπὸ τὸ κάστρο τῆς καὶ ἡ ἄμεση ὀπτικὴ διασύνδεση ὄλων τῶν σημαντικῶν κυρίων ὁδῶν καὶ πλατειῶν μὲ τὸ κάστρο, δημιουργεῖ ἕνα πολεοδομικὸ ἴσθμιο ἐντεταγμένο δεξιотехνικὰ στὸ τοπίο. Ἐκτὸς τούτου οἱ παρόδιες στοές στὸς κύριους ὀδικοὺς ἄξονες εἶναι ἕνα μορφολογικὸ στοιχεῖο πού σπάνια χρησιμοποιεῖται στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ὁποῖο ξαναβλέπουμε μόνον στὴν Ἑσπλανάδα τῆς Κέρκυρας.

Ἡ Πάτρα τῆς δεκαετίας τοῦ 1830 κατελάμβανε περίπου τὴν ἴδια ἐπιφάνεια τὴν ὁποία κάλυπτε ἡ Colonia Achaica Patrensis στὸς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Οἱ κύριες διευθύνσεις τῶν ὁδῶν εἶναι περίπου οἱ ἴδιες μὲ αὐτὲς τῶν ἀρχαίων Πατρῶν, ὅπως ἐπιβεβαιώνουν οἱ πρόσφατες ἀνασκαφές.

Τὸν καιρὸ πού παρεπιδημοῦσε ὁ Στάουφερτ στὴν Ἑλλάδα ἐπισκέπτεται καὶ ὁ Λέο φὸν Κλέντσε τὴν Πάτρα. Βρίσκεται ἐδῶ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1834, στὴν ἀρχὴ τῆς παραμονῆς του στὴν Ἑλλάδα καὶ ὡς ἔμπειρος ταξιδιώτης ἀντιμετωπίζει κριτικά – καὶ ἐντελῶς διαφοροτικά ἀπὸ ὅ,τι ὁ Στάουφερτ – δηλαδή μὲ ἐλάχιστο ἐνθουσιασμὸ τὸ νέο ρυμοτομικὸ τῆς σχέδιο. Γράφει: «Ἡ παλαιὰ πόλη στὶς ἔσχατες κλιτὺς τοῦ Παναχαϊκοῦ, κτισμένη κάτω ἀπὸ τὸ κάστρο, εἶναι ἐντελῶς ἐρειπωμένη καὶ ἐγκαταλελειμμένη. Μὲ ἀκανόνιστα [sic!] τετράγωνα, εὐρείες ὁδοὺς καὶ μεγάλες πλατείες ἔχει ξεκινήσει δραστηριὰ ἡ ἀνοικοδόμηση τῆς νέας πόλης πρὸς τὴ θά-

Φωτογραφία (περι τὸ 1900) τῆς πόλης καὶ τοῦ λιμένος τῆς Πάτρας. Στὸ βάθος τὸ κάστρο.

πια ἑνὸς ναοῦ τῆς Δήμητρος. Λέγεται πὺς ἐκεῖ κοντὰ ὑπῆρχε ἓνα κυπαρίσσι διαμέτρου 25 ποδῶν ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, τὸ ὁποῖο ὅμως καταστράφηκε στὸν τελευταῖο πόλεμο.

Ἡ Πάτρα οἰκίσθηκε ἀπὸ τὸν μυθικὸ βασιλέα Εὐμηλο, ἐπομένως εἶναι μία ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες πόλεις· ὁ αὐτοκράτωρ Ὁκταβιανὸς Αὐγούστος ἔκτισε στὴν Πάτρα θέατρο, ναὸ καὶ ὠδεῖο. Ὁ Βιλλεαρδουίνος ἔκτισε τὸ κάστρο καὶ οἱ Ἑνετοὶ τὸ ἐπεξέτειναν¹⁸⁵.

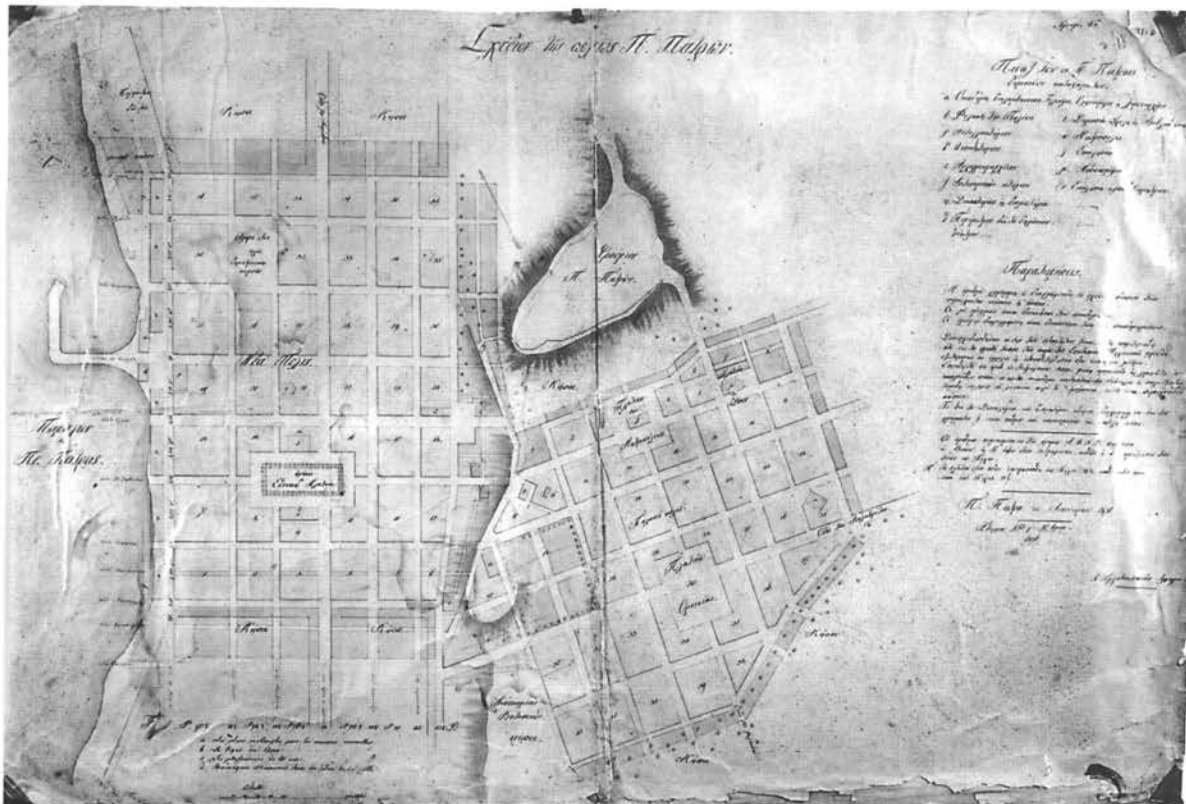
λασσα καὶ σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ αὐτὴ, ἡ ὁποία ἔχει ἀποκτήσει καὶ πάλι σημαντικὴ ἔκταση, ἀνάλογη βεβαίως τῶν καιρῶν καὶ τῶν συνθηκῶν. Ἀλλὰ τί ἀξιοθρήνητη ἀρχιτεκτονικὴ, τί ἀθλία κατασκευὴ, τί ἔλλειψη νότιου [δηλαδὴ μεσογειακοῦ] χαρακτήρα καὶ καλαισθησίας χαρακτηρίζουν τὰ πάντα! Ὅτι χειρότερο ἔχει νὰ ἐπιδείξει ὁ Βορράς, ἡ μικροπρεπὴς πληκτικότης του, ἔχει συνδυασθεῖ ἐδῶ μὲ ὅ,τι χειρότερο ἔχει νὰ ἐπιδείξει ὁ Νότος, καὶ ἐπιπλέον τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα κερδοσκοπίας, προκειμένου νὰ συρράψουν μία ἀρχιτεκτονικὴ βασισμένη στὶς τούρκικες παραδόσεις, πὺν δυστυχῶς δὲν ἔχουν πουθενὰ ἀκόμα σβῆσει». (Leo von Klenze, *Memorabilien* (...), ἀδημοσίευτο χειρόγραφο ἀπὸ τὴν συλλογὴ *Klenzeana* II, 62, Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βαυαρίας, Μόναχο).

Ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐγκαταστάσεις τοῦ λιμανιοῦ τῶν Πατρῶν, τοὺς τέσσερις μῶλους του, καθὼς καὶ τὸν μήκους 930 μ. κυματοθραύστη, ἡ κατασκευὴ τοὺς ἦταν σταδιακὴ καὶ περατώθηκε μόνις τὸ 1896.

185. Πενιχρὲς εἶναι οἱ πληροφορίες πὺν μᾶς δίνει ὁ Στάουφερτ γιὰ τὴν ἀρχαία Πάτρα καὶ τὰ κτήρια τῆς *Colonia Achaica Patrensis*, πὺν ἰδρύ-

θηκε ἐπὶ αὐτοκράτορος Ὁκταβιανοῦ Αὐγούστου. Ὅπως κάνει συχνά, ὅσα ἀναφέρει γιὰ τὰ διάφορα μνημεῖα τῆς πόλης τὰ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Πανσανία, μόνον πὺν ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν μνημείων πὺν ἀναφέρονται στὴν *Περιήγησι* ὁ Στάουφερτ ἀναφέρει μόνον τρία: τὸ θέατρο (*Ἀχαϊκά* 20, 9), τὸν ναὸ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς (*Ἀχαϊκά* 20, 3) καὶ τὸ ὠδεῖο (*Ἀχαϊκά* 20, 6) δίχως νὰ ἐλέγξει κατὰ πόσο ἦταν ὁρατὰ στὸν καιρὸ του.

Στὴν πραγματικότητᾳ ἐν μέρει ὁρατὰ ἦταν μόνον τὰ εἰρημια τοῦ ρωμαϊκοῦ ὠδείου (τὸ ὁποῖο ἄς σημειωθεῖ δὲν κτίσθηκε ἐπὶ Αὐγούστου ἀλλὰ ἐπὶ Ἀντωνίνου Πίου). Τὸ ὠδεῖο, τοπόσημο τῆς σημερινῆς Πάτρας, ἀνασκάφηκε καὶ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1889, ἀλλὰ ἀναστηλώθηκε μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιον πόλεμον. Τὰ κατάλοιπα τοῦ θεάτρου (ὀρθότερα τοῦ ἀμφιθεάτρου) ἀνακαλύφθηκαν μόνις τὸ 1980, 200 μέτρα ΒΑ. τοῦ ὠδείου. Τὸ κτίσμα δὲν ἔχει ἀκόμα ἀνασκαφῆ πλήρως. Ἐπίσης ὁ ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς παραμένει μέχρι σήμερα ἀνεύρετος, διότι μᾶλλον βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Παντοκράτορος.

Τὸ σχέδιο τοῦ Σταμάτη Βούλαρη γιὰ τὴ νέα πόλη τῆς Πάτρας.

Στὴν ἐπαρχία Ἀχαΐας βλέπουμε ἀκόμη τὰ εἰσώτια τῆς ἀρχαίας Αἰγείρας, τὴν ἀκρόπολη καὶ τὰ μακρὰ ἑλληνικὰ τεῖχη της, πὸν θέλεις μία ὥρα νὰ τὰ περπατήσεις, τοὺς κίονες καὶ τὰ μακρὰ κρηπιδώματα τῶν μεγάλων ναῶν της. Ἐνας ἑλληνικὸς πύργος διατηρεῖται ἀκόμη καλὰ. Εἶναι ἐπίσης ἀκόμη ὁρατὰ τὰ κατάλοιπα ἐνὸς τόξου· ἕνα ὑδραγωγεῖο χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα. Ἀπὸ τὴν πόλη Τρίτεια, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Πausanias περιελάμβανε πολλοὺς ναοὺς καὶ πολλὰ ἔργα τέχνης, βλέπουμε ἀκόμη τὴν ἀκρόπολη καὶ διάφορα ἄλλα κατάλοιπα τῆς πόλης. Κοντὰ στοῦ ὄρος Βοϊδίας σῶζονται ἐπίσης τὰ θεμέλια τῶν Φαρῶν καὶ τῆς Ὁλένου· στοῦ ἀκρωτήριου Ἄραξος εἶναι ὁρατὰ τὰ εἰσώτια τῆς Δύμης καὶ νοτιότερα τῆς Ὑρμίνης¹⁸⁶.

186. Ὁ Στάουφερτ ἀναφέρεται πολὺ περιληπτικὰ στὶς σπουδαιότερες ἀρχαίες πόλεις τῆς Ἀχαΐας.

Ἡ Ὑρμίνη ἢ Ὑρμίνια ἦταν κτισμένη στὴν Ἠλεία (καὶ ὄχι στὴν Ἀχαΐα) κοντὰ στὴν παραθαλάσσια Κυλλήνη.

Ἡ Αἰγείρα (ἡ ὁμηρικὴ Ὑπερησίη), πὸν τὰ εἰσώτια της βρίσκονται σὲ ἀπόσταση 3 χλμ. περίπου ἀπὸ τὴ θάλασσα κοντὰ στοῦ χωριὸ Δερβένι, ἐρευνή-

θηκε μόλις τὸν 20ὸν αἰῶνα ἀπὸ τὸ Αὐστριακὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο, ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν Otto Walter (1916) καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν W. Alzinger (1971). Ἡ ἀόριστη περιγραφή τοῦ Στάουφερτ ὀφείλεται στὴ δυσκολία ἀναγνώρισης τῶν εἰσωπίων πρὶν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές. Ἐκτὸς τούτου εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο νὰ ἦλθε ἔως ἐδῶ, διότι τὸ μόνον ὁρατὸ στοιχεῖο τῆς ἀρχαιότητος ἦταν οἱ λαξευμέ-

Ἡ Βοστίτσα, δηλαδή τὸ ἀρχαῖο Αἴγιο, πὺ καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους, τώρα ἀνοικοδομεῖται μὲ βάση ἓνα νέο σχέδιο καὶ ἔχει ἀρκετὰ καλοκτισμένα κτήρια. Ἔχει λιμάνι μὲ μακρὸ μῶλο, μήκους 50 μέτρων, πὺ προχωρεῖ ἀρκετὰ μέσα στὴ θάλασσα· μαρμάρινα κατάλοιπα εἶναι ὄρατὰ σὲ ἓναν παρακείμενο λόφο, πὺ μᾶλλον ἀποτελοῦσε τὴν ἀκρόπολη, καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἔνθετα στοὺς τοίχους τῶν ἐκκλησιῶν¹⁸⁷.

νες στὸν βράχο κερκίδες τοῦ ἐλληνιστικοῦ θεάτρου, χωρητικότητος 10.000 θεατῶν, τὸ ὁποῖο ὁμως δὲν ἀναφέρει.

Τὶς ἀρχαῖες πόλεις Δύμη, Ὠλενος, Φαραὶ καὶ Τρίτεια, ἀνατολικά καὶ δυτικά τῆς Πάτρας, ὁ Στάουφερτ τὶς ἀναφέρει μόνον ὀνομαστικά. Ὁ Πανσανίας μᾶς πληροφορεῖ τόσο γιὰ τὰ οἰκοδομήματα τῶν τεσσάρων αὐτῶν πόλεων ὅσο καὶ γιὰ τοὺς τοπικοὺς μύθους (*Ἀχαικὰ* 17, 5-7· 18, 1· 22, 1-5· 22, 6-9).

Ὁ Bursian ἐπισημαίνει μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἔξις γιὰ τὶς ἀρχαῖες αὐτὲς πόλεις:

«Ἡ δυτικότερη, ἡ Δύμη, ἦταν κτισμένη κοντὰ στὴ δίχως λιμάνι ἀκτὴ, στὴ μέση περιῖπου τῆς ἀπόστασης μεταξὺ τῶν ποταμῶν Λαρίσου καὶ Πείρου, σὲ ἀπόσταση 60 σταδίων ἀπὸ τὸ ἀκρωτήρι τοῦ Ἀράξου. (...) Ἡ πόλη προήλθε ἀπὸ τὴ συνένωση ὀκτῶ μικρότερων κωμοπόλεων (δήμων) μετὰ τὴν 6η Ὀλυμπιάδα καὶ πῆρε τὸ ὄνομα Δύμη. Ὁ Ὀκταβιανὸς Αὐγουστος, προφανῶς γιὰ νὰ καλύψει τὴν ἔλλειψη κατοίκων, ἴδρυσε ρωμαϊκὴ ἀποικία, τὴν Colonia Julia Augusta Dumaeorum προσαρτώντας τὴν ὁμως στὴν Πάτρα, τὴν ὁποία ἐπίσης εἶχε ἐποικίσει. (...) Σήμερα ἔχουν διατηρηθεῖ ἐλάχιστα λείψανα τῆς ἀρχαίας πόλης, κυρίως ρωμαϊκά, κοντὰ στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου. (...)

Ἡ γειτονικὴ πόλη στὰ ἀνατολικά τῆς Δύμης, ἡ Ὠλενος, κτισμένη στὸν τελευταῖο κλάδο πρὸς τὴ θάλασσα τοῦ ὄρους Σκόλλης τῆς Ἡλείας κοντὰ στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Πείρου, ἡ ὁποία ἴσως ἦταν θυγατρικὴ πόλη τῆς ὁμώνυμης πόλης τῆς Αἰτωλίας, πὺ τὴν εἶχαν ἰδρῦσει οἱ Ἐπειοί, ἀρχικὰ ἐμφανίζεται ὡς μία ἀπὸ τὶς δώδεκα πόλεις τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας, γιὰ ἄγνωστους ὁμως λόγους παρήκμασε ἀπὸ νωρὶς σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε δὲν μπόρεσε νὰ συμμετάσχει στὴν ἀνανέωση τῆς συμμαχίας. Ἴσως νὰ εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ ἤδη ἀπὸ τότε ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς. (...)

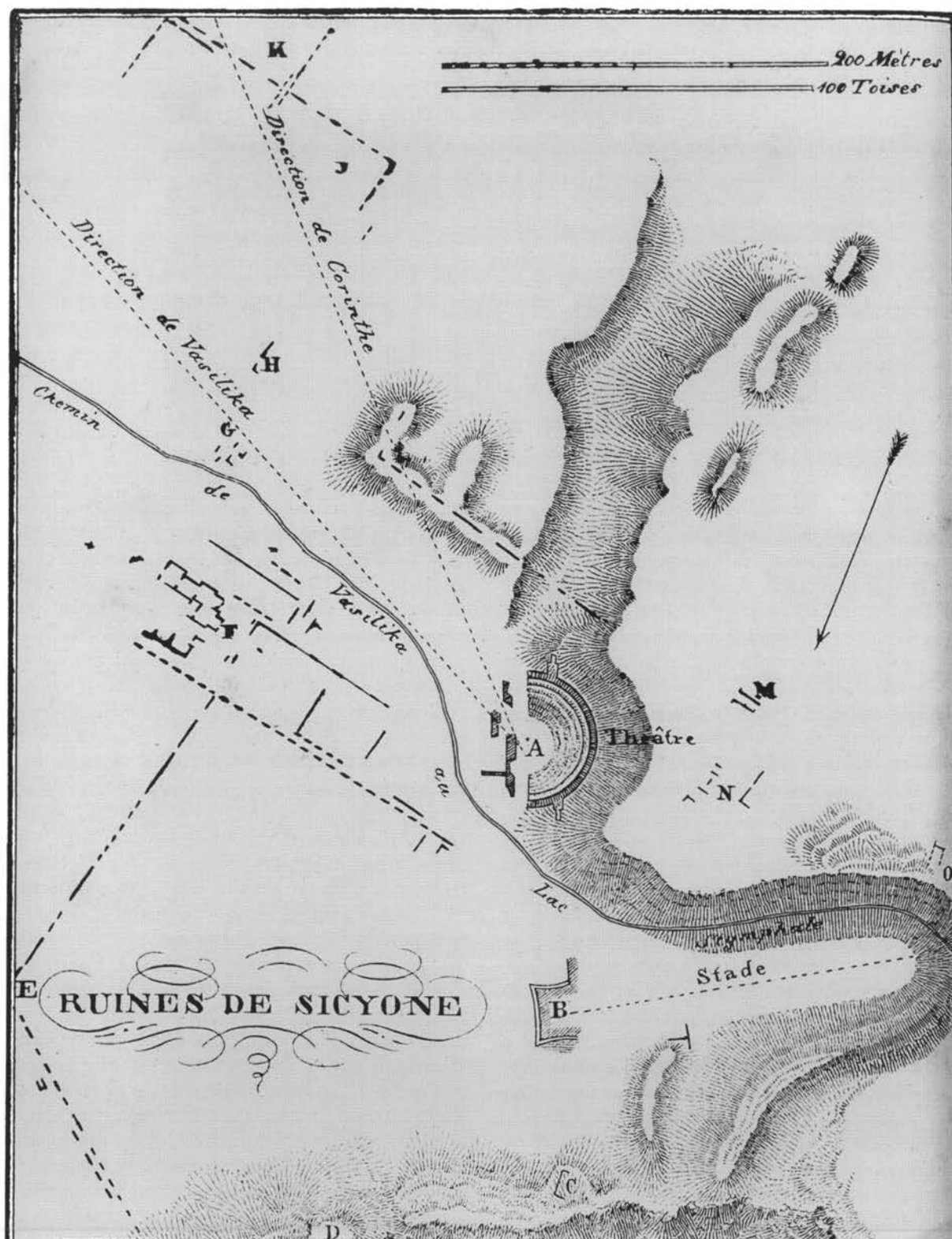
Ὁ Στράβων ἀνάμεσα στὰ χαλάσματα τῆς πόλης βρῆκε ἓνα Ἀσκληπιεῖο, πὺ ἀπεῖχε 40 στάδια ἀπὸ τὴ Δύμη καὶ 80 στάδια ἀπὸ τὴν Πάτρα, ἀλλὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πανσανία φαίνεται πὺς ἦταν καὶ

αὐτὸ ἐρείπιο, διότι δὲν μνημονεύεται στὴν *Περιήγησή* του. Παρὰ ταῦτα ἔχουν διατηρηθεῖ μέχρι τὶς μέρες μας μερικὰ κατάλοιπα τῆς ἀρχαίας πόλης κοντὰ στὸ χωριουδάκι Κάτω Ἀχαγιά, ἀνάμεσά τους καὶ ἡ βάση ἑνὸς ἀγάλματος τὸ ὁποῖο ἀνήγειρε ἡ πόλη Φαραί.

Ἡ πόλη Φαραὶ βρισκόταν ἐπὶ τῆς κυρίας ὁδοῦ πὺ συνέδεε τὴν Ἀρκαδία μὲ τὴ δυτικὴ Ἀχαΐα. Τὴν περιοχὴ τῆς, ἡ ὁποία κατελάμβανε τὸ ὑψηλότερο τμήμα τῆς κοιλάδος τοῦ Πείρου ποταμοῦ, ἀπέκοβε ἀπὸ τὴ θάλασσα στὰ δυτικά ὁ δῆμος τῆς Δύμης, στὰ βόρεια ὁ δῆμος τῆς Ὠλένου. Ἀπεῖχε 70 στάδια ἀπὸ τὴν ἀκτὴ, βρισκόταν δὲ στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Πείρου πάνω στὸν δρόμο πὺ περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὴν κοιλάδα τοῦ Πείρου καὶ ἔπειτα συνέχιζε κατὰ μήκος τῆς ἀκτῆς ἔως τὴν Πάτρα, δηλαδή περιῖπου στὴ μέση τῆς ἀπόστασης μεταξὺ τῶν σημερινῶν χωριῶν Ἰσάρι καὶ Πρεβετός. Ἡ θέση τῆς σημαίνεται μὲ ἐκτεταμένα ἀλλὰ ὄχι ἀξιόλογα ἐρεῖπια.

Τὴν ἴδια τύχη μὲ τὶς Φαρὲς εἶχε καὶ ἡ γειτονικὴ τῆς Τρίτεια, ἡ πὺ ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὴν ἀκτὴ πόλη τοῦ ἀρχαῖου κοινοῦ. Λόγω τῆς θέσης τῆς, ἡ Τρίτεια (ἀναφέρεται καὶ ὡς Τριτεία) γιὰ ἓνα διάστημα εἶχε συνδεθεῖ πολιτικά μὲ τὴν Ἀρκαδία, κατὰ πᾶσα πιθανότητα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανίδρυση τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας, στὴν ὁποία ἐνετάχθη. Ἡ πόλη, στὴν ὁποία ὁ Πανσανίας ἀναφέρει ὡς ἀξιωμακτόνευτα ἓνα ἱερὸ τῶν ὑψίστων θεῶν μὲ πῆλινα ἀγάλματα καὶ ἓναν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς, ἀπεῖχε 120 στάδια ἀπὸ τὶς Φαρὲς. Πρὸ τῆς πόλεως ὑπῆρχε καὶ ταφικὸ μνημεῖο μὲ ζωγραφικὰ ἔργα ἀπὸ τὸ χεῖρ τοῦ Νικία. Τὰ ἐρεῖπιά τῆς πρέπει νὰ ταυτισθοῦν μᾶλλον μὲ τὰ ὑπολείμματα τοίχων στὴ θέση Καστρίτσα, βορείως καὶ χαμηλότερα ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἅγιος Βλάσης, κοντὰ στὶς πηγὲς τοῦ ποταμοῦ Σελινουῦντος». (Bursian, *Geographie* II 319-324).

187. Τὸ Αἴγιον, ἡ Βοστίτσα τῆς Τουρκοκρατίας, γνωρίζουμε πὺς ἦταν μετὰ τὴν Ἐπανάσταση ἀπὸ τὴν τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τοῦ 1836 (τὸ σχέδιο ἀνήκει στὴ συλλογὴ τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ). Στὸ ἀκριβὲς αὐτὸ σχέδιο, πὺ ἔχει χαρακτηριστὰ κτηματολογικὸ

Τοπογραφικό σχέδιο τῶν ἐρειπίων τῆς Σικυῶνος ἀπὸ τὸν Ferdinand Aldenhoven (1849).

ΚΟΡΙΝΘΙΑ

Στὸν νομὸ Κορινθίας συναντοῦμε:

Τὴ Σικυῶνα, μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πόλεις τῆς ἀρχαιότητος καὶ θεραπαινίδα τῶν τεχνῶν, ἣ ὁποία μετὰ τὴν παρακμὴ τῆς μετεβλήθη σὲ χῶρο εὐρέσεως τῶν ἔξοχότερων καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν καὶ ὑπέστη σημαντικὴς λεηλασίες ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Τὰ εἰρημια βρῖσκονται σὲ ἓνα ὄροπέδιο σὲ ὑψόμετρο 200 μέτρων κοντὰ στὸ χωριὸ Βασιλικὰ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Ἄσωπό [ποταμὸ], τὸν ὁποῖο ζεύει μία γέφυρα ὑψηλὴ πάνω ἀπὸ 14 μέτρα. Ἡ πόλις ἔπαιζε ἀρκετὰ σημαντικὸ ρόλο ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν Ἐνετοκρατία· οἱ Τοῦρκοι στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνος διατηροῦσαν ἀκόμη φρουρὰ στὴν ἀκρόπολη πάνω σὲ ἓναν λόφο τοῦ ὄροπέδιου.

Ὅπως δείχνουν τὰ κατάλοιπα τῶν τειχῶν τῆς, ἡ Σικυῶν ἦταν πολὺ ἐκτεταμένη πόλις· εἶναι ὄρατὸ τὸ ἀνοιχτὸ πρὸς τὸν Κορινθιακὸ κόλπο θέατρο μὲ τὰ λαξευμένα στὸν βράχο ἐδώλιά του πού πρὸς τὸν Βορρὰ γειτονεύει μὲ τὸ στάδιο¹⁸⁸.

διαγράμματος, ἐμφαίνονται 400 περίπου οἰκήματα μέσα σὲ εὐρύχωρους ἰδιωτικούς κήπους, κατανεμημένα σὲ 30 οἰκοδομικὰ τετράγωνα. Ὁ πληθυσμὸς τῆς ἦταν 2.000 κάτοικοι (πρβ. *Aldenhoven, Itinéraire descriptif* 103) καὶ ἡ ἔκτασή τῆς 25 ἑκτάρια. Τὸ 1834 οἱ ἀρχιτέκτονες Κλεάνθης καὶ Σάουμπερτ ἐξεπόνησαν σχέδιο ἐπέκτασης τῆς πόλης σὲ κλίμακα 1:2.000, τὸ ὁποῖο ἐνεκρίθη μὲ βασιρικὸ διάταγμα στὶς 22.7/3.8.1834. Οἱ ὁδοὶ τῆς νέας πόλης ἦταν εὐθεῖες, περιέργως ὅμως ἐξίσου στενὲς μὲ τοὺς δρομίσκους τῆς παλαιᾶς (πλάτους μόλις 6 μ.).

Ὁ Bursian, πού ἐπισκέφθηκε τὸ Αἶγιον τὸ 1854, μᾶς δίνει τὶς ἀκόλουθες ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες τόσο γιὰ τὴν ἀρχαία ὅσο καὶ γιὰ τὴ νέα πόλις:

«Τὸ Αἶγιον, παρὰ τὴν περιορισμένη ἔκτασή του, εἶχε ἀποκτήσει ἀπὸ νωρὶς μεγάλη σπουδαιότητα ὡς θρησκευτικὸ καὶ πολιτικὸ κέντρο τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας, σημασία πού τὴ χρωστοῦσε ἀφ' ἑνὸς μὲν στὴν κεντρικὴ τοῦ θέση, ἀφ' ἑτέρου στὸν ἰδιαιτέρου ζῆλο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ κάτοικοί του ἐπεδίδοντο στὴ λατρεία τοῦ Διὸς. Τόσο ἡ ἀρχαία πόλις ὅσο καὶ ἡ τωρινὴ Βοστίτσα διαφεύεται σὲ δύο τμήματα: στὴν ἄνω πόλις, πού εἶναι κτισμένη σὲ ἓνα ὕψωμα σαθροῦ κροκαλοπαγοῦς πετρώματος, καὶ στὴν κάτω παράκτια, πού χρησιμεύει, ὅπως καὶ στὴν ἀρχαιότητα, ὡς λιμάνι πού καὶ στὰ ἀνατολικά καὶ στὰ δυτικά προσστατεύεται ἀπὸ δύο τριγωνικὰ ἐπίπεδα ἀκρωτήρια. Τὰ δύο τμήματα τῆς πόλης συνδέει μία ἀνωφερὴς διόδος σκαμμένη στὸ χαλαρὸ πέτρωμα τοῦ λόφου, πού ὁδηγεῖ στὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο τμήμα τῆς, μία κατασκευὴ τῶν ἀνθρώπων χειρῶν πού ἴσως τὴν διευκόλυνε ἡ

ἴδια ἡ φύση μέσω κάποιου σφοδροῦ σεισμοῦ ἀπὸ αὐτοὺς πού πλήττουν ἀνεκαθεν τὴν πόλις. Οἱ σεισμοὶ εἶναι ἐπίσης ἡ αἰτία πού, ἂν ἐξαίρεσουμε ὀρισμένα γλυπτά, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν τὴν ἀνθησι τῆς πόλης στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, διατηροῦνται ἐλάχιστα καὶ ἐντελῶς ἀσήμαντα κατάλοιπα τοῦ ἀρχαίου Αἰγίου, ἔτσι ὥστε γιὰ τὴν τοπογραφία τοῦ βασιζόμεστε σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴν περιγραφή τοῦ Πausanias. (...) Ἀπὸ τὰ ἱερὰ πού ἀναφέρει ὁ Πausanias δὲν ἔχει μείνει οὔτε ἴχνος. Μόνον τὸ ἄφθονο νερὸ τῆς πηγῆς πού ἀναβλύζει στὴν ἀμμώδη παραλία καὶ τὸ ὁποῖο ὁ Πausanias λέει πὼς εἶναι ἡδὺ νὰ τὸ βλέπεις καὶ νὰ τὸ πίνεις παραμένει ὡς ἀφθαρτὴ κληρονομιά στὴν κάτω πόλις: μία βρῦση κτισμένη κοντὰ σὲ ἓνα πελώριο πανάρχαιο πλατάνι στὴν ἀκροθαλασσιά, πού ἔχει διατηρηθεῖ σὰν ἱερὸ λείψανο τῆς ἀρχαιότητος, καὶ πού ἀπὸ τοὺς 16 ἀγωγούς τῆς ρέει ἀφθονο καθάριο σὰν κρύσταλλο τὸ νερὸ, ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τοῦ δημόσιου βίου τῶν κατοίκων τῆς σημερινῆς Βοστίτσας. Στὴ θάλασσα κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς εἶναι ἀκόμα ὄρατοὶ ὀγκόλιθοι τοῦ ἀρχαίου μώλου». (Bursian, *Geographie* II 331-333).

188. Ὁ Πausanias στὴν περιγραφή τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας Σικυῶνος δὲν ἀναφέρει τὸ μεγάλο στάδιο μὲ τὸν στίβο μήκους 207 μ., πού οἱ ἐμπρόσθιοι τοῖχοι καὶ τὸ κοῖλον του (δίχως διατηρημένα ἐδώλια) ἦταν πάντα ὄρατα. Ἐπειδὴ ὁ Στάουφερτ τοποθετεῖ στὴ σωστὴ θέση τὸ στάδιο, πολὺ πιθανὸν νὰ εἶχε κάνει αὐτοψία στὴν περιοχὴ. Στὴν ἐποχὴ τοῦ ὄρατο ἔν μέρει ἦταν καὶ τὸ θέατρο μὲ τὰ λαξευμένα στὸν βράχο ἐδώλιά του.

Ἡ ἀρχαία Κόρινθος. Στὸ βάθος ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος. Φωτογραφία τοῦ 1915.

Κοντὰ στὸ χωριὸ Ἅγιος Γεώργιος, νοτίως τῆς Σικυῶνος, στὰ σύνορα μεταξὺ Κορινθίας καὶ Ἀργολίδος, βρίσκεται ἡ πεδιάδα τῆς Νεμέας καὶ τοῦ Φλειοῦντος. Σὲ ἓνα ὕψωμα ἀντικρίζουμε τὰ κατάλοιπα ἐνὸς ἀρχαίου πύργου μὲ τείχη δομημένα κατὰ τὸ

Σώζονται δύο φύλλα τοῦ ἀρχιτέκτονος Χάλλερ φὸν Χάλλερσταϊν (Haller von Hallerstein) ἀπὸ τὸ ἔτος 1814 (Στρασβοῦργο, Bibliothèque Nationale et Universitaire, ἀρ. κατ. Ms 27242) μὲ μία πρόωμη

ἀποτύπωση (σκίτσο τῆς κάτοψης) τῶν δύο σημαντικῶν αὐτῶν δημοσίων κτηρίων, στὰ ὁποῖα ἐπίσης σημειώνεται ἡ σωστὴ θέση τῆς ἀρχαίας πόλης.

Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1834-1839 φιλοτεχνήθηκαν

πολυγωνικό σύστημα, πάχους 14 ποδῶν, πού, ἐκτεινόμενα ἐκατέρωθεν τοῦ πύργου, κατεβαίνουν μέχρι τὴν πεδιάδα. Κοντὰ στὸ χωριὸ Κουτσουκμάδι [Κουτσομόδι] ὀρθώνονται ἀκόμη τρεῖς κίονες δωρικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Διὸς τῆς Νεμέας πού ἔχουν ὕψος 6 μέτρα, ἐνῶ οἱ κίονες τοῦ ναοῦ τῆς Χαλινίτιδος Ἀθηνᾶς στὴν Κόρινθο ἔχουν ὕψος μόνο τέσσερα μέτρα. Τὸ κατώτερο τμῆμα τοῦ σηκοῦ διατηρεῖται ἀκόμη. Ὁ ναὸς ἦταν κτισμένος μὲ λευκὸ ἀσβεστόλιθο, ὅμως βρῖσκει κανεῖς ἐπίσης κομμάτια ἀπὸ κυανότερο ἀσβεστόλιθο ὅμοιο μὲ τὸ μάρμαρο πού ἐξορύσσεται στὴν Ἐλευσίνα. Ἀπὸ ἐδῶ τὰ ἐρεῖπια τῶν Κλεωνῶν ἀπέχουν περίπου μία ὥρα δρόμο¹⁸⁹.

ἐπίσης τρεῖς ὕδατογραφίες καὶ δύο ἐλαιογραφίες τοῦ Κάρολ Ρότμαν, ὁ ὁποῖος ἐπεσκέφθη τὴν Ἑλλάδα τὸ 1834-35, πού ἀπεικονίζουν τὸ δραματικὰ κατακερματισμένο τοπίο τῆς Σικυῶνος. Στὸ ἴδιο θέμα ἦταν ἀφερωμένοι καὶ ἕνας πίνακας τοῦ κύκλου τῶν 23 μνημειακῶν διαστάσεων τοιχογραφῶν ἑλληνικῶν τοπίων τοῦ Ρότμαν.

Ὁ πρίγκιψ Πύκλερ-Μούσκαου (Hermann Fürst von Rückler-Muskau) στὶς 24 Μαΐου τοῦ 1836 γράφει στὴ Σικυῶνα τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν πόλη μὲ ἐκείνη τὴν ἰδιαίτερη αἴσθηση γιὰ τὰ θέλητρα τοῦ τοπίου πού τὸν χαρακτηρίζει: «Ὅταν βρῖσκεσαι στὸ ἄνω ἄκρο τοῦ θεάτρου, σὲ περιβάλλουν σχηματίζοντας ἕνα ἐπιβλητικὸ σύνολο ὁ Παρνασσός, ὁ Ἐλικὼν καὶ ὁ Κιθαιρῶν, τὸ ὄνειον ὄρος μὲ τὴ Μέλαινα Ἄκρα, ὁ Ἀκροκόρινθος καὶ οἱ κορυφές τῶν βουνῶν τοῦ βόρειου Μοριᾶ. Μόνον τὰ δέντρα λείπουν παντοῦ ἀπ' αὐτὰ τὰ γραφικὰ περιγράμματα, αὐτὰ τὰ ὠραία χρωματισμένα βουνά. Ὅπου ὅμως ἐδῶ καὶ ἐκεῖ στὶς ρεματιές εἶχαν διατηρηθεῖ μερικά, ἔλαμπαν μὲ τὸ ἥπιότερο πράσινο, θαρρεῖς γιὰ νὰ ἀποδείξουν πὼς δὲν μᾶς τὰ στερεὴ ἢ φύση, ἀλλὰ πὼς αἰτία τῆς σπανιότητός τους εἶναι ἡ ἑλλειψὺς καλλιέργεια καὶ ἡ ἐρήμωση τοῦ πολέμου». Rückler-Muskau, *Südöstlicher Bildersaal; Griechische Leiden*, Stuttgart, 1840, νέα ἐκδοση 1968, 213).

Συστηματικὲς ἀνασκαφές διεξήγαγαν Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι στὴ Σικυῶνα μόλις κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1930 ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῶν Ἀ. Φιλαδελφῶς καὶ Ἀ. Ὁρλάνδου. Κάτω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη (πού ταυτίσθηκε ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα λείψανά της στὸ πλάτωμα, σὲ ὑψόμετρο 200 μ.) καὶ στὰ ἀνατολικά τοῦ θεάτρου ἦλθαν στὸ φῶς πέντε σημαντικὰ δημόσια κτήρια: τὸ γυμνάσιο, τὸ βουλευτήριον, μία στοὰ μήκους 106 μ., ἕνας ἀταύτιστος ναός, καθὼς καὶ ρωμαϊκὰ λουτρά, στὰ ὁποῖα σήμερα στεγάζεται τὸ τοπικὸ μουσεῖο.

189. Ὁ ἀρχαῖος πύργος καὶ τὰ δομημένα κατὰ

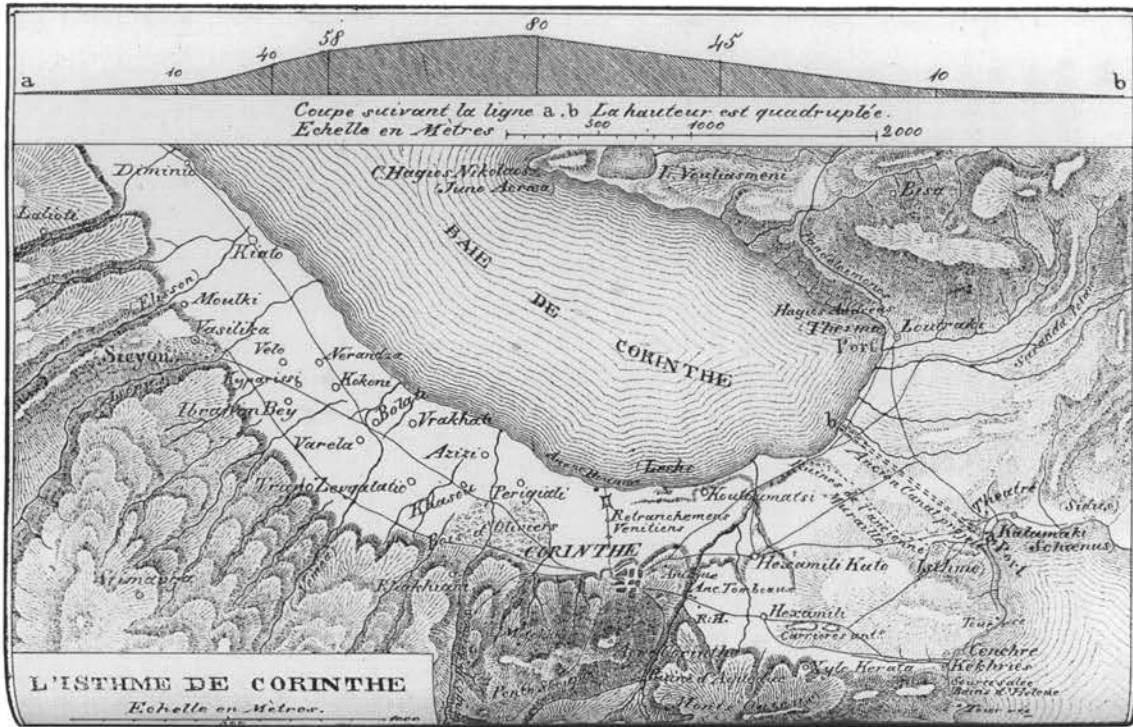
τὸ πολυγωνικὸ σύστημα τείχη, πού ἀναφέρει ὁ Στάουφερτ, θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι τὰ ἐρεῖπια τῆς ἀρχαίας Τιτάνης στὴν κοιλάδα τοῦ Ἀσωποῦ, ἀνάμεσα στὴ Σικυῶνα καὶ τὸν Φλιούντα (πρβ. καὶ Πανσανία, *Κορινθιακά* 11, 4-8 καὶ 12, 1).

Καὶ ὁ Φλιούς, ὁ ὁποῖος βρῖσκεται περίπου 6 χλμ. ΒΔ. τῆς Νεμέας, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πανσανία (*Κορινθιακά* 13, 3-8). Οἱ ἀνασκαφές, τὶς ὁποῖες διενήργησε ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν τὸ 1924, ταύτισαν τὸ κοῖλον τοῦ θεάτρου, τὸ ὁποῖο ἦλθε ἐν μέρει στὸ φῶς τελικὰ κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1970. Στὰ νότια τοῦ θεάτρου καὶ σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὸ προσκηνίον ἀποκαλύφθηκε ἕνα μεγάλο ὀρθογώνιον κτίσμα διαστάσεων 36×26 μ. μὲ δωρικὸ περιστύλιον 8×5 κίωνων. Τὸ κτίσμα αὐτὸ, τὸ «παλάτι», ὅπως τὸ λένε οἱ ντόπιοι, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι στεγασμένη ἀγορά.

Τὸ χωριὸ κοντὰ στὴ Νεμέα, πού ὁ Στάουφερτ τὸ ὀνομάζει Κουτσουκμάδι, εἶναι τὸ Κουτσομόδι. Ὁ ναὸς τοῦ Διὸς στὴ Νεμέα (διαστάσεις θεμελίων 44.5×22 μ.) οἰκοδομήθηκε μὲ πωρόλιθο τὸ 330-320 π.Χ. Οἱ δωρικοὶ κίονες του, πού χρονολογοῦνται στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια, εἶναι πολὺ πιὸ ραδινοὶ ἀπὸ τοὺς κίονες τοῦ ἀρχαῖου ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στὴν Κόρινθο (καὶ ὄχι τοῦ ναοῦ τῆς Χαλινίτιδος Ἀθηνᾶς, ὅπως τὸν ὀνομάζει ἐσφαλμένα ὁ Στάουφερτ).

Τὸ στάδιον στὸ ὁποῖο διεξήγοντο τὰ Νέμεα ἢ Νέμεια βρῖσκεται περίπου 500 μ. ΝΔ. τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς καὶ ἀνεσκάφη γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὴν Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν τῆς Ἀθῆνας κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1970. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Στάουφερτ δὲν εἶχε ἀκόμη ἐντοπισθεῖ καὶ ἔτσι δὲν τὸ ἀναφέρει.

Ἀπὸ τὴ μικρὴ πόλη Κλεωναί, 4 χλμ. ΒΑ. τῆς Νεμέας, μέχρι σήμερα ἔχει ἀνακαλυφθεῖ μόνον ἕνας ναὸς τοῦ Ἡρακλέους (μικρὸς τετράστυλος πρόστυλος ναός).

Τοπογραφικό σχέδιο της Κορίνθου, τοῦ Ἴσθμου καὶ τοῦ Ἀκροκορίνθου ἀπὸ τὸν Ferdinand Aldenhoven (1841).

Ἡ Κόρινθος, σὶς βόρειες ὑπώρειες τοῦ Ἀκροκορίνθου, ἦταν ἡ λαμπρότερη πόλη τῆς Ἑλλάδος. Τώρα δὲν ἔχει ἀπομείνει τίποτε ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴ μεγαλοπρέπεια παρὰ μόνο 7 κίονες μὲ τὸ ἐπιστύλιό τους ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Χαλινίτιδος Ἀθηνᾶς (κατὰ ἄλλους ὁ ναὸς ἦταν ἀφιερωμένος στὸν Δία). Ὅλα τὰ ἄλλα ἔχουν ἐξαφανισθεῖ χωρὶς νὰ ἀφήσουν οὔτε ἴχνος πίσω τους. Γενικά ἡ Κόρινθος, ἂν ἐξαιρέσουμε τὰ λιγοστὰ κάπως σημαντικότερα οἰκοδομήματα κτισμένα τελείως πρόσφατα, δὲν εἶναι παρὰ ἓνας σωρὸς ἐρειπίων, ἀλλὰ ὄχι ἀρχαίων κτισμάτων (ὁπότε σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση θὰ μπορούσε νὰ βρεῖ κανεὶς μέσα σ' αὐτὰ ἀρκετὲς ἀκόμη πολύτιμες ἀρχαιότητες), ἀλλὰ ἐρειπίων τῆς τούρκικης πόλης πού ἡ τοιχοποιία τῶν σπιτιῶν τῆς ἦταν ἀπὸ ἀργὴ ἀκανόνιστη λιθοδομὴ ἢ καὶ ἀπὸ ὠμὲς πλίνθους καὶ πού στὰ χαλάσματά τους δὲν ἀντικρίζει κανεὶς οὔτε ἓναν πελεκητὸ ὀρθογώνιο λίθο, πού θὰ μπορούσε νὰ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ. Πάντως πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι, μὲ ἐξαίρεση τοὺς κίονες καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ἀρχαῖα κτήρια στὴν Κόρινθο ἦταν κτισμένα μὲ τὸν μαλακὸ μαργώδη ἀσβεστόλιθο πού ἐξορύσσεται ἐκεῖ κοντά.

Ἡ Κόρινθος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἶχε σημαντικὰ λουτρά^{XII} (XII. Τὰ νεοελληνικὰ λουτρά εἶναι γενικῶς διαρρυθμισμένα ὡς ἐξῆς: πλάι σὲ ἓναν μεγάλο χῶρο, στὸν ὁποῖο, ἀναλόγως μὲ τὸ μέγεθος τῶν λουτρῶν, βρίσκεται ἓνας ἀριθμὸς κλινῶν πού χρησιμεύουν ὡς ἀποδυτήρια καὶ ἀργότερα γιὰ ἀνάπαυση, εἶναι τὰ κατ' ἐξοχὴν λουτρά, πού συνίστανται σὲ μεγάλους χώρους χωρὶς ἀνοίγματα, πού τοὺς περιβάλλουν γεροὶ τοῖχοι καὶ τοὺς σκεπάζουν τρούλοι μὲ μικρὲς ὑαλόφρακτες ὁπὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες διαχέεται ἀμυδρὸ φῶς. Ἀγωγοὶ τοποθετημένοι μέσα στὸ δάπεδο ἢ στοὺς τοίχους καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους

ἐκπέμπεται καυτὸς ἀέρας, θερμαίνουσι τὸν χῶρον τοῦ λουτροῦ [χαμάμ] τόσο ὥστε μόλις μπεῖς λούζεσαι στὸν ἰδρώτα καὶ σοῦ δυσκολεύεται ἡ ἀναπνοή. Τὰ δάπεδα εἶναι συνήθως σκεπασμένα με μαρμαρίνες πλάκες· ὑπάρχουν σωληνες κρύου καὶ ζεστοῦ νεροῦ. Μία λεκάνη στὴ μέση τοῦ χώρου χρησιμεύει στὸν πρῶτο καθαρισμὸ τοῦ λουομένου· ἐδῶ ὁ λουτράρης τὸν γυρίζει ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές, τοῦ τρίβει με ἓνα εἶδος βούρτσας ὅλο τὸ σῶμα, τοῦ μαλάζει καὶ τοῦ τανύζει τὰ μέλη, ἔπειτα τὸν τραβᾷ κάτω ἀπὸ τὸ ζεστὸ νερό, ξεπλένει τὸ σαποῦνι καὶ τέλος ὀλοκληρώνει τὸ λουτρό του βρέχοντάς τον με κρύο νερό) καὶ ὑδραγωγεία. Τὸ λουτρό τοῦ Ποσειδῶνος, ποῦ ὁ πλοῦσιος Σπαρτιάτης Εὐρυκλῆς τὸ εἶχε κοσμήσει με πράσινο πορφυρίτη λίθο ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Κροκεῶν τῆς Λακεδαιμόνος, εἶχε τὴ φήμη τοῦ λαμπρότερου λουτροῦ. Ὅχι μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα, στὰ δυτικὰ τῆς Κορίνθου, ἐκεῖ ὅπου βρίσκονται μερικοὶ μύλοι, στὸν Λογγοπόταμο, σώζονται ἀκόμη σημαντικὰ κατάλοιπα τοῦ ὑδραγωγείου ποῦ ἔκτισε ὁ Ἀδριανὸς γιὰ νὰ φέρει τὸ νερό τῆς Στυμφαλίας λίμνης στὴν Κόρινθο. Καὶ πράγματι, ἡ πόλη ὑδρευόταν πλουσιοπαρόχως, γιὰ τὴν ἡ λίμνη ἔχει ὑψόμετρο 620 μέτρα. Ἀπὸ τὴν πηγὴ Πειρήνη, ὅπου ἡ πλαγιὰ σχηματίζει ἓναν φυσικὸ τοῖχο ὕψους 7-8 μέτρων, τὸ νερό ρέει ἀκόμη στὴν πόλη, ἐνῶ ὁ ἄλλοτινὸς μαρμαρίνος ἀγωγὸς ὕδατος εἶναι ἐντελῶς κατεστραμμένος¹⁹⁰.

190. Ὅσα ἐκθέτει ὁ Στάουφερτ γιὰ τὴν Κόρινθο καὶ τὶς ἀρχαιοτήτες τῆς εἶναι πολὺ ἀνεπαρκῆ, ἐνῶ γιὰ τὸν Ἀκροκόρινθο δὲν ἀναφέρει παρὰ μόνον τὸ ὄνομα τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ φρουρίου.

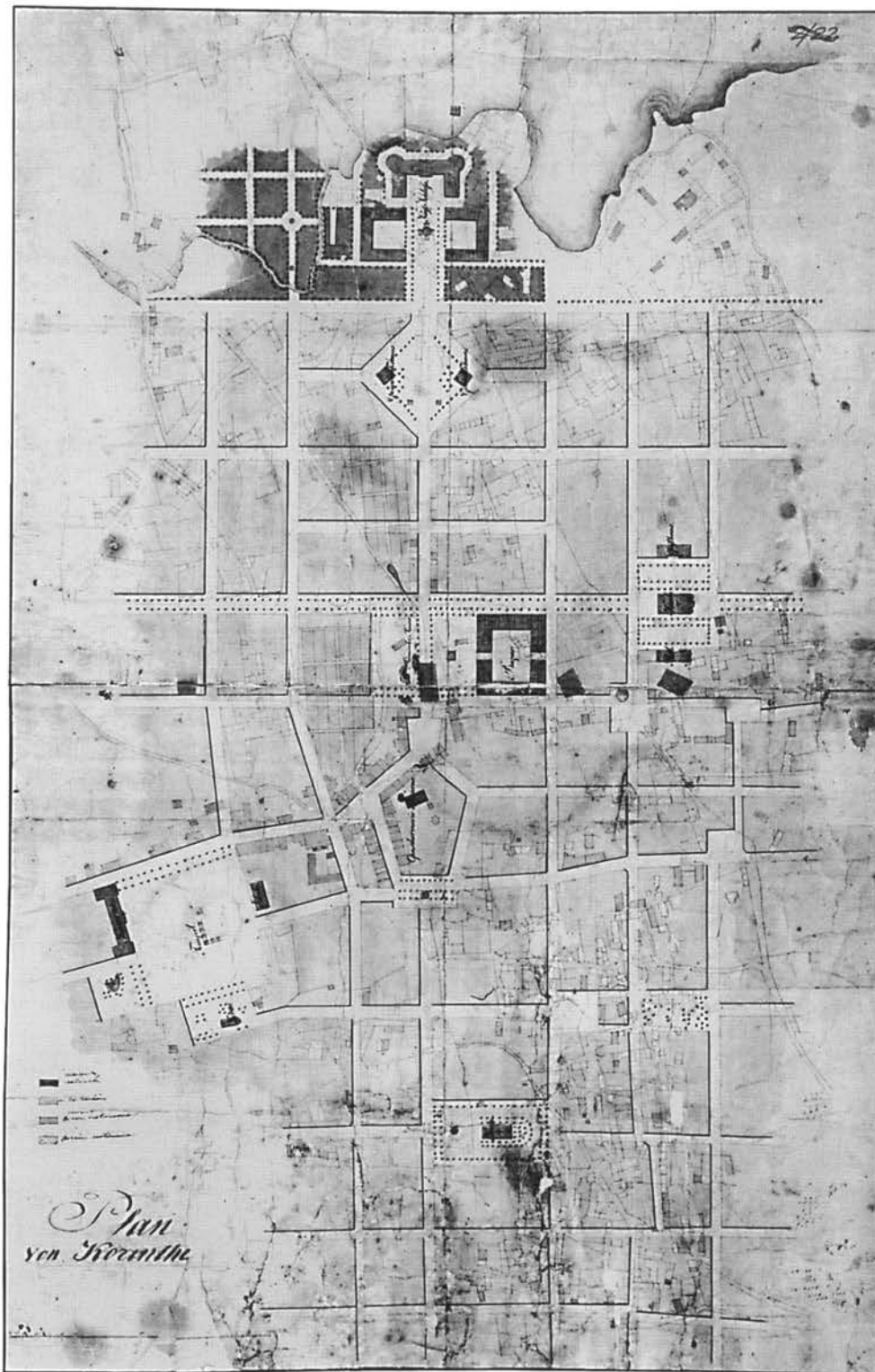
Ἡ Κόρινθος, ναὶ μὲν κατεστράφη ὀλοσχερῶς κατὰ τὴν Ἐπανástαση, λόγω ὅμως τῆς εὐνοϊκῆς θέσης τῆς στὸν ὀμόνυμο ἰσθμὸ καὶ τῆς εὐφορῆς ἐνδοχώρας τῆς, ἀντιμετωπίσθηκε σοβαρὰ γιὰ ἓνα διάστημα τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἐπιλεγῆί ὡς μελλοντικὴ πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Λέο φὸν Κλέντσε μᾶς δίνει τὴν ἐξῆς πολὺ θλιβερὴ ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀκριβέστερη ἀπὸ τοῦ Στάουφερτ περιγραφή τῆς ἄλλοτινῆς Κορίνθου, ποῦ τὴν ἐπεσκέφθη τὸν Ἰούλιο τοῦ 1834:

«Ὅσο περισσότερο πλησιάζαμε τόσο ἐμφανέστερα ἦταν τὰ ἴχνη τῆς καταστροφῆς στὴν ὁποία ἦταν ἐκτεθειμένη τὰ τελευταῖα δεκατρία χρόνια ἡ δύστυχη πόλη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μεγάλων διαστάσεων λείψανα τούρκικων τζαμιῶν, διεγράφοντο ἰδιαίτερα τὰ μεγάλα ἐρείπια τῶν κτηρίων στὰ ὁποῖα κατοικοῦσε ὁ πλοῦσιος καὶ συμπεριφερόμενος ἀνθρώπινα, τόσο στοὺς Ἕλληνες ὅσο καὶ στοὺς περιηγητῆς, Κιαμὴλ μπέης [στὴν πραγματικὴ Νουρῆ μπέης], στὶς βόρειες κλιτύς τῆς πόλης (...). Οὔτε δέντρο οὔτε θάμνος ποῦ νὰ σκιάζει καὶ νὰ ποικίλλει τὸ τοπίο, μόνον στὴν ψηλότερη περιοχὴ φαίνονται μερικά καλύβια ποῦ σχηματίζουν τὸ παζάρι καὶ ἔχουν ἐπισκευασθεῖ, καὶ γύρω ἀπὸ τοὺς τεράστιους κίονες τοῦ λεγόμενου Σισυφείου [ἐδῶ ἐννοεῖ προφανῶς τὸν ἀρχαῖο ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος] μερικά νεόδμητα κτήρια ποῦ μπορεῖ νὰ ἔχουν ὄψη ἐντελῶς χυδαία, ἄμορφη καὶ δίχως ἀναλογίες, ἀλ-

λὰ εἶναι πλούσια καὶ ὑποδηλώνουν ὅτι οἱ ἔνοικοι τοὺς εὐημεροῦν σχετικὰ. (...) Αὐτὴ εἶναι ἡ Κόρινθος ὅπου ὁ Πausanias εἶδε περισσότερους ναοὺς, λαμπρὰ οἰκοδομήματα καὶ ἔργα τέχνης, ἀπὸ ὅσα μποροῦν νὰ ἐπιδείξουν σήμερα τεράστια βασιλεία. Μὰ ὅλα τοῦτα, ἀκόμα καὶ τὸ ἔδαφος πάνω στὸ ὁποῖο ὀρθώνοντο, ἔχουν χαθεῖ δίχως νὰ ἀφήσουν ἴχνος πίσω τους. (...) Ὅπως προεῖπα, ἀν ἐξαίρεσου με ὀρισμένα ἄμορφα πλινθόκτιστα ἐρείπια τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, τὸ ἄλλοτινὸ μεγαλεῖο καὶ τὴ μεγαλοπρέπεια τῆς Κορίνθου μαρτυροῦν μόνον τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ ποῦ ὁ Chandler τὸν ὀνόμασε Σισυφειον». (Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 50-54).

Αὐτὴ τὴν εἰκόνα ἐρήμωσης ἀπετύπωσαν σὲ πολλὲς σπουδὲς με ἀκουαρέλα ὁ Φρειδερίκος φὸν Γκαίρτνερ τὸ 1836, ἀλλὰ καὶ οἱ Λουδοβίκος Λάνγκε τὸ 1834-1837 καὶ Κάρολος Ρότμαν τὸ 1834-1835. Ἐπίσης ὁ Ρότμαν φιλοτέχνησε ἓνα μνημειακὸ πανόραμα τῆς πόλης ἰδωμένης ἀπὸ τὸν Βορρά: πρόκειται γιὰ μίαν ἀπὸ τὶς 23 μνημειακὲς τοιχογραφίες με θέμα τὰ ἑλληνικὰ τοπία.

Τὴν κατάσταση τῆς πόλης ἐπὶ Τουρκοκρατίας, πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς, τεκμηριώνουν 24 σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονος Χάλλερ φὸν Χάλλερσταϊν, τὰ ὁποῖα φιλοτέχνησε ἐπὶ τόπου τὸ 1810-1811 καὶ ποῦ σήμερα φυλάσσονται στὴ Bibliothèque Nationale et Universitaire τοῦ Στρασβούργου. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μίαν με ἀκριβείαν σχεδιασμένη γενικὴ ἄποψη τοῦ μεγάρου τοῦ ἄλλοτινοῦ βοεβόδα τῆς Κορίνθου Νουρῆ-μπέη, καθὼς καὶ μίαν πανοραμικὴ ἄποψη τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Βορρά.

Σχέδιο του E. Schaubert (1836) για την ανοικοδόμηση της Κορίνθου (με βασιλική κατοικία) στη θέση του κέντρου της αρχαίας πόλεως.

Στὸ βραχῶδες πλάτωμα Σκούφια στὴ βόρεια κλιτὺ τοῦ Ἀκροκορίνθου συναντᾶμε τὰ ἐρείπια τοῦ φράγγικου κάστρου τοῦ Μοντεσκιού [Πεντεσκούφι], πού τὸ ἔκτισε ἕνας

Ἔξι χρόνια μετὰ τὸ ρυθμιστικὸ σχέδιο, πού συνέταξε γιὰ τὴν κατεστραμμένη πόλη τὸ 1829 ὁ Γάλλος μηχανικὸς Εὐγένειος Πεϊτιέ (Eugene Peytier) ἐπὶ Καποδίστρια καὶ τὸ ὁποῖο δὲν ἐφαρμόσθηκε, ἀκολούθησε τὸ ρυμοτομικὸ σχέδιο τοῦ Ἐδουάρδου Σάουμπερτ. Τὸ σχέδιο αὐτὸ προέβλεπε τὴ ριζικὴ ἀναδιάρθρωση τοῦ πολεοδομικοῦ ἴστοῦ καὶ συγκερμμένα δύο κύριους ἄξονες τεμνόμενους ὑπὸ ὀρθῆ γωνία, ἕνα ὀρθογώνιο ὁδικὸ δίκτυο, ἔξι νέες πλατεῖες διαφόρου σχήματος καὶ μεγέθους, καθὼς καὶ ἕνα βασιλικὸ ἀνάκτορο. Τὸ τελευταῖο ἐκπλήσσει διότι ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε ἤδη ἀνακηρυχθεῖ ὡς πρωτεύουσα ἡ Ἀθήνα καὶ ὁ βασιλεὺς εἶχε βεβαίως τὴν ἔδρα του ἤδη ἐκεῖ. Δὲν ἀποκλείεται ὁμως ἡ σκέψη ἀνέγερσης ἀνακτόρου καὶ σὲ μία σημαντικὴ ἐπαρχιακὴ πόλη· ἄλλωστε εἶχαν προβλεφθεῖ ἀνάκτορα καὶ στὰ σχέδια τῆς Σπάρτης καὶ τοῦ Πειραιᾶ.

Ὁ Σάουμπερτ στὸ μνημόνιό του πρὸς τὴν κυβέρνηση μὲ ἡμερομηνία 21 Ἰαν. / 2 Φεβρ. 1836 περιγράφει τὸ σχέδιό του καὶ μᾶς δίνει ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὴν Κόρινθο καὶ τὴν τότε κατάστασή της:

«Ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλης ἐδῶ καὶ τέσσερα πέντε χρόνια δὲν ἔχει αὐξηθεῖ, παραμένει στάσιμος στὶς 150 οἰκογένειες. Οἱ κατοικίες εἶναι στὴν πλειονότητά τους πλινθόκτιστες, μὲ ἐξαιρέση 30 σπίτια κοντὰ στὸ τωρινὸ παζάρι, πού εἶναι κτισμένα μὲ πέτρα. Πιὸ καλὰ γιὰ τὴν πόλη θὰ ἦταν ἂν εἶχε χωροθετηθεῖ στὸν ἰσθμὸ ΒΑ. τῆς σημερινῆς πόλης, παρὰ στὶς ὑπώρειες τοῦ Ἀκροκορίνθου (...) ἀλλὰ οἱ ὑπάρχουσες 150 κατοικίες, τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό, ἡ ἀφθονία ἐπιφανειακῶν ρεόντων ὑδάτων καὶ ἡ γεινίαση μὲ τὸ λυμᾶνι, κι ἄς εἶναι γεμάτο ἄμμο (τοῦ Λεχαιῶν τῶν Ἀρχαίων) ὀρίζουν τὴ θέση τῆς πόλης. Ἡ πόλη διαθέτει τρεῖς ἐκκλησίαι καὶ ἐλάχιστα κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος, τὰ ὁποῖα καὶ ἔχει σεβασθεῖ ἡ νέα πολεοδομικὴ διαμόρφωση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν δωρικὸ ναό, μερικὰ λείψανα ρωμαϊκῆς τοιχοποιίας, τὸ τεῖχος καὶ τὴν κρήνη τῆς Πειρήνης πού ἀναγνωρίζονται ἀκόμη, δὲν ὑπάρχει τίποτε [ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα]. (...) Τὸ συνολικὸ ἐμβαδὸν τῆς [νέας] πόλης μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ὁδῶν θὰ ἀνέχεται σὲ 284.227 τ.μ. [δηλ. περίπου 29 ἑκτάρια]. Ἐὰν ὑπολογίσουμε 800 τ.μ. ἀνὰ οἰκόπεδο, ἡ ἐπιφάνεια αὐτὴ μᾶς δίνει 335 κατοικίαις. (...) Ὅλες οἱ ὁδοὶ πού ἔχουν κατεύθυνση ἀπὸ τὸν Νότο πρὸς

τὸν Βορρὰ καὶ κατευθύνονται πρὸς τὴ θάλασσα θὰ μπορούσαν νὰ διαθέτουν στοές, γι' αὐτὸ καὶ τὸ εὖρος τους στὸ σχέδιο εἶναι μόνον 9 μ., ἐνῶ οἱ ὁδοὶ πού ἔχουν κατεύθυνση ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν πλάτος 10-12 μ. (...). Στὴ βορειότερη πλευρὰ τῆς πόλης βρίσκονται τὰ ἐρείπια τοῦ σαραγιοῦ τοῦ Κιαμὴλ μπέη [στὴν πραγματικότητα Νουρὴ μπέη]. Ἡ ὠραία αὐτὴ τοποθεσία στὴν πλαγιά τοῦ πλατώματος, τὸ ἀφθονο τρεχούμενο νερὸ καὶ ἡ σπηλιά μὲ τὴν πηγὴ πού ὑπάρχει ἐκεῖ θὰ προσέφερε μίαν ἀπὸ τὶς καλύτερες θέσεις γιὰ ἕνα βασιλικὸ παλάτι καὶ κήπο». (Μνημόνιο πρὸς τὴν Βασιλικὴ ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματεία, Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ὁθωνικὸ Ἀρχεῖο, Ἀθήνα, Ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν, φάκ. 226, τέκμ. I. 8777).

Οὔτε τὸ μεγαλόπνοο αὐτὸ σχέδιο ἐφαρμόσθηκε, καὶ ἔτσι ἡ ἀσήμαντη πολίχνη τῆς Κορίνθου συνέχισε νὰ διάγει ἕναν βίον ταπεινὸ, ὥσπου τὸ 1858 ἕνας τρομερὸς σεισμὸς τὴν κατέστρεψε ὁλοσχερῶς. Ἡ νέα πόλη τῆς Κορίνθου ἰδρύθηκε τὸν ἴδιο χρόνον μὲ βάση τὸ ρυμοτομικὸ σχέδιο τοῦ ἀρχιτέκτονος Παναγιώτη Κάλκου στὴν ἀκτὴ τοῦ Κορινθιακοῦ, ΒΑ. τῆς παλαιᾶς Κορίνθου, καὶ ἐν τέλει ἐξελίχθηκε στὴ γνωστὴ μεσαιῶν μεγέθους σημερινὴ πόλη δίχως ἰδιαίτερα θέλητρα.

Ἡ ἀρχαία Κόρινθος ἀνθῆσε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἐποχὴ τῶν Πεισιστρατιδῶν τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ. καὶ ἄλλη μίαν φορὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας τὸν 3ο καὶ 2ο αἰῶνα π.Χ. Μετὰ τὴν ὁλοσχερῆ καταστροφὴ τῆς ἀπὸ τὸν ὑπάτο Λεύκιο Μόμμιο τὸ 146 π.Χ. ἀναγεννήθηκε καὶ γνώρισε μίαν τρίτη περίοδο ἀνθῆσης ὡς ρωμαϊκὴ κοσμοῦπολη μὲ μισὸ ἑκατομμύριο κατοίκους. Ἀργότερα, ἔγινε πρωτεύουσα τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀχαΐας μὲ τὸ ὄνομα *Julia Corinthiensis*. Ἡ συνολικὴ ἐπιφάνεια τῆς πόλης ἐντὸς τῶν τειχῶν, ἡ ὁποία ἐξετείνετο στὰ βόρεια τοῦ Ἀκροκορίνθου, ἦταν περίπου 600 ἑκτάρια (δηλαδὴ εἶχε τριπλάσιο ἐμβαδὸν ἀπὸ ὅ,τι ἡ Ἀθήνα τὸν καιρὸ τοῦ Ἀδριανοῦ). Τὴν Κόρινθο συνδέαν μὲ τὸ 2,5 χλμ. βορειότερα κείμενο ἐπίγειό της, τὸ Λέχαιον, δύο μακρὰ σκέλη τεῖχους, ἐνῶ τὸ συνολικὸ μῆκος τῶν τειχῶν τῆς ἦταν 21 χιλιόμετρα.

Ἀπὸ τὴν μεγάλων διαστάσεων αὐτὴ ἔκταση ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν, ἡ ὁποία διενήργησε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ διενεργεῖ ἐδῶ τὶς

από τους Φράγκους ήγεμόνες της Άχαΐας¹⁹¹.

Στά βόρεια της πόλης παρατηρούμε τὰ κατάλοιπα τοῦ λιμένος τοῦ Λεχαίου [στὸν Κορινθιακὸ κόλπο]. Ἀπὸ τὸ μεγάλο τεῖχος πὺ ἐπιδιορθώθηκε τελευταία φορὰ ἀπὸ τοὺς Ἐνετοὺς τὸ ἔτος 1463 καὶ συμπληρώθηκε μὲ διπλὴ τάφρο καὶ 146 πύργους, ἔργο πὺ κατόρθωσαν νὰ φέρουν σὲ πέρας 30.000 ἄνθρωποι μέσα σὲ δύο ἐβδομάδες, βλέπει κανεὶς πὰ μόνο κατὰ τόπους ἀλλεπάλληλους δόμους θεμελίων, καὶ στὰ νότια, οὔτε μισὴ ὥρα δρόμο πὺ πέρα, τὰ μεγάλα λατομεῖα πὺ προμήθευσαν τοὺς ἀναγκαίους δόμους γιὰ τὴν κατασκευὴ του. Στὸν Ἴσθμό, στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη, στὸ βαθύτερο σημεῖο τοῦ μυχοῦ πὺ σχηματίζει ὁ Σαρωνικὸς κόλπος, στὰ δυτικὰ τοῦ Καλαμακίου, συναντοῦμε τὰ κατάλοιπα ἑνὸς ναοῦ ἀφιερωμένου στὸν Ποσειδῶνα, ἑνὸς θεάτρου καὶ ἑνὸς στίβου ἐπενδυμένου μὲ μάρμαρο. Ἐδῶ ἐτελοῦντο τὰ Ἴσθμια¹⁹².

ἀνασκαφές, ἔφερε στὸ φῶς τὸ κέντρο τῆς πόλης μὲ τὰ ἐρείπια τῶν ναῶν τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ὀκταβίας, τὸ ὠδεῖον, τὶς κρήνες Πειρήνη καὶ Γλαῦκη, καθὼς καὶ τὸ Ἀσκληπιεῖον. Οἱ ἀνασκαφές καλύπτουν ἐπιφάνεια 15 ἑκταρίων, δηλαδὴ μόλις τὸ 1/40 τῆς συνολικῆς ἔκτασης τῆς Κορίνθου κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, τὰ δὲ εὐρήματα μᾶς δίνουν ἀκριβῆ εἰκόνα τοῦ κέντρου τῆς πόλης σ' αὐτὴ τὴ φάση τῆς ἐξέλιξής της. Ἀπὸ τὸ ἐπιβλητικὸ αὐτὸ πολεοδομικὸ συγκρότημα τὴν ἐποχὴ τοῦ Στάουφερτ, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κίονες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ μερικὰ διάσπαρτα στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, δὲν ἦταν ὄρατο τίποτε ἄλλο. Εἶναι ἐπομένως εὐνόητο ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ μᾶς δώσει ἀκριβέστερες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀρχαία πόλη.

Ἡ ἀρχαία ἀκρόπολη τῆς Κορίνθου, ὁ Ἀκροκόρινθος, εἶναι ἕνα μεγάλο κάστρο πὺ ὀρθώνεται ἐπιβλητικὸ στὰ νότια τῆς πόλης σὲ ἀπότομο λόφο ὕψους 575 μέτρων. Τὸ ὄχυρὸ μεταμορφώθηκε ἐπανειλημμένα ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς, τοὺς Φράγκους καὶ τοὺς Τούρκους. Τὸ πᾶνω πλάτωμα καταλαμβάνει ἔκταση 25 περίπου ἑκταρίων καὶ στὸ ψηλότερο σημεῖο του φέρει τὰ ἐρείπια τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ τῆς φοινικικῆς Ἀφροδίτης. Στὸ πλάτωμα αὐτὸ ἦταν ἐπίσης ἡ κρήνη Ἄνω Πειρήνη καὶ τὸ κάστρο τῶν Βιλλεαρδουίνων. Τὸ κάστρο τὴν ἐποχὴ τοῦ Στάουφερτ ἦταν προσβάσιμο καὶ θὰ περιέμενε κανεὶς μίαν ἀκριβῆ περιγραφή αὐτοῦ τοῦ καλὰ διατηρημένου καὶ – μαζί μὲ τὸ Παλαμίδι τοῦ Ναυπλίου – σημαντικότερου μεσαιωνικοῦ ὄχυροῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ταραχῶδους ἱστορίας της. Ἡ περιγραφή αὐτὴ λείπει στὸ κείμενο τοῦ Στάουφερτ.

191. Τὸ κάστρο Πεντεσκούφι (καὶ ὄχι Σκούφια, ὅπως λέει ὁ Στάουφερτ) δὲν βρίσκεται στὴ βόρεια

κλιτὴ τοῦ Ἀκροκορίνθου, ἀλλὰ σὲ ἕναν ἀντικρινὸ λόφο στὰ νοτιοδυτικὰ του, ὕψους 320 μ., πὺ ἀπέχει σὲ εὐθεία γραμμὴ 1.2 χλμ. ἀπ' αὐτόν. Κτίσθηκε ἀπὸ τοὺς Φράγκους σταυροφόρους ὅταν πολιορκήσαν τὸν Ἀκροκόρινθο μεταξὺ 1205 καὶ 1210. Τὸ ὄνομα τοῦ κάστρου, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀλλάξει ἀπὸ τὴ Φραγκοκρατία μέχρι σήμερα, στὰ ἑλληνικὰ εἶναι παραφθορὰ τοῦ γαλλικοῦ Montesquieu (Mont Escové).

192. Στὴ θέση τοῦ ἀρχαίου Λεχαίου σήμερα ὑπάρχει μίαν ἀλμυρὴ λιμνοθάλασσα, πολὺ κοντὰ στὴν ὁποία ἀνασκαφές ἔφεραν στὸ φῶς τὴ μεγαλύτερη βασιλικὴ τῆς Ἑλλάδος (συνολικὸ μῆκος μαζί μὲ τὸ ἀνοικτὸ αἶθριο περίπου 178 μ.!).

Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ πληροφορίες τοῦ Στάουφερτ σχετικὰ μὲ τὶς προσπάθειες τῶν Ἐνετῶν τὸ 1463 νὰ ἀνακατασκευάσουν τὸ μεγάλο τεῖχος τοῦ Ἴσθμοῦ, τὸ λεγόμενον Ἐξαμίλιον (ὄνομα πὺ ἀναφέρεται στὸ πλάτος τοῦ στενότερου σημείου τοῦ Ἴσθμοῦ πὺ ἦταν ἕξι ρωμαϊκὰ μίλια).

Τὸ τεῖχος αὐτὸ εἶχε κτισθεῖ πρώτη φορὰ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. γιὰ νὰ ἀναχαιτισθοῦν οἱ Γότθοι ἐπιδρομεῖς. Ἀργότερα ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἀνακατασκευάσθηκε πλήρως μὲ οἰκοδομικὰ ὑλικά ἀπὸ τὸ γειτονικὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος στὰ Ἴσθμια. Οἱ Ἐνετοὶ ὑπὸ τοὺς Luigi Loredano καὶ Bertoldo d'Este τὸ 1463 χρησιμοποίησαν ὄντως ὅλες τὶς στρατιωτικὲς τὸς δυνάμεις, 30.000 ἄνδρες, γιὰ νὰ κτίσουν αὐτὸ τὸ τεῖχος ὕψους 12 ποδῶν μὲ τὴ διπλὴ τάφρο καὶ 136 πύργους σὲ τόσο μικρὸ χρονικὸ διάστημα, ὥστε νὰ ἐμποδίσουν τὴν προέλαση τῶν Ὀθωμανῶν. Τὰ στοιχεῖα πὺ παραθέτει ἐδῶ ὁ Στάουφερτ προέρχονται ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ πηγὴ *Lettera d'un Segretario del Signor Malatesa delle Cose Fatte in Morea per Mahomet II*, τὰ ὁποῖα μεταφέρει σωστὰ ὁ Joseph Hammer-Purgstall στὸ ἔργο του *Ἱστορία τοῦ ὀθω-*

Λίγο πιο πέρα βλέπουμε τὰ ἴχνη τῆς διώρυγος τῶν ἀρχαίων στὸ βαθύτερο σημεῖο τοῦ σκεπασμένου μὲ χαμηλὰ δέντρα καὶ θάμνους Ἴσθμοῦ, ὁ ὁποῖος σχηματίζει μία μεγάλη πεδιάδα μέχρι τὰ ἀπόκρημνα καὶ ψηλὰ ὄρη τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος.

Μία ἀπὸ τὶς μεγαλειωδέστερες ιδέες πού συνέλαβαν κατὰ τὴν Ὀθωνικὴ περίοδο ἦταν ἡ διόρυξη τοῦ Ἴσθμοῦ τῆς Κορίνθου, ὄνειρο τοῦ Ἰουλίου Γαίου Καίσαρος, ἰδιαίτερα ὁμως τοῦ μανιακοῦ ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἀρχιτεκτονικά του σχέδια Καλιγούλα, τὴν πραγματοποίηση τῆς ὁποίας ὁμως ἐγκαινίασε ἰδιοχείρως ὁ Νέρων κατὰ τὸ ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα: πρῶτα προχώρησε [ὁ ἴδιος] στὴν ἐκσκαφὴ μὲ φτυάρι καὶ ἔπειτα συγκέντρωσε ἕναν τεράστιο ἀριθμὸ ἐργατῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ 6.000 αἰχμάλωτους Ἑβραίους, ἔμεινε ὁμως πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸν στόχο του.

Ἡ διάνοιξη τῆς διώρυγος ξεκίνησε ταυτοχρόνως καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ Ἴσθμοῦ στὸ στενότερο σημεῖο του, πλάτους 6.000 μέτρων. Πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Σαρωνικοῦ ἀπεκόπη μέχρι τὴ στάθμη τῆς θαλάσσης ἕνα ἀρκετὰ μεγάλο κομμάτι κροκαλοπαγοῦς πετρώματος πλάτους 21 μέτρων· ἐπίσης λαξεύθηκε μία κλῖμαξ στὸν μεσημβρινὸ τοῖχο [αὐτοῦ τοῦ ὀρύγματος], κοντὰ στὴν ὁποία ἕνας μεγάλος λόφος δείχνει τὰ χῶματα ἀπὸ τὴν ἐκσκαφὴ τῆς διώρυγος. Προχωρεῖς ἕνα τέταρτο τῆς ὥρας πιο πέρα καὶ συναντᾷς ἀκόμη ἴχνη του.

Τὴ διόρυξη τοῦ Ἴσθμοῦ τῆς Κορίνθου ἐπεδίωξε καὶ ὁ Ἡρώδης Ἀττικός, θεωρώντας πὼς μόνο ἕνα τέτοιο ἔργο μποροῦσε νὰ τὸν κάνει ἀθάνατο¹⁹³. Ἡ ἐκτέλεση τοῦ ἔργου

μανικοῦ κράτους (*Geschichte des Osmanischen Reiches*, Πέστη 1828). Μὰ τόσο ὁ Στάουφερτ, ὅσο καὶ ὁ Λέο φὸν Κλέντσε, στὸ ἔργο του *Aphoristische Bemerkungen* 45-46 ἀλλοιώνουν ἐλαφρῶς αὐτὲς τὶς πληροφορίες.

Ὁ Πανσανίας δὲν ἀναφέρει τὴν ἀρχαία ὁδὸ διέλευσης τῶν πλοίων μεταξὺ Κορινθιακοῦ καὶ Σαρωνικοῦ κόλπου, τὴ «διόλκω» ἀνατολικά τοῦ τείχους τοῦ Ἴσθμοῦ, καὶ βεβαίως οὔτε ὁ Στάουφερτ τὴν ἀναφέρει, ἀφοῦ στὸν καιρὸ του τὴν κάλυπταν ἐπιχώσεις καὶ δὲν ἦταν ὄρατὴ. Τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ἦλθε στὸ φῶς μόλις τὸ 1956 κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς πού διενήργησε ἐδῶ ὁ ἀρχαιολόγος Ν. Βερδελῆς. Ὡς γνωστόν, ἡ διόλκω εἶχε πλάτος 3.5-5 μ. καὶ ἦταν στρωμένη μὲ πώρινους ὀρθογωνισμένους μεγάλους λίθους, δύο βαθιὰ αὐλάκια δὲ πάνω τῆς, πού ἀπέχουν μεταξὺ τους 1.5 μ., εἶναι τὰ ἴχνη πού χάραξαν οἱ τροχοὶ τῆς «ὀλκῶ νεῶν». Ἡ διόλκω χρησίμευε κυρίως γιὰ τὴ μεταφορὰ πολεμικῶν πλοίων.

Τὸ ἑλληνικὸ θέατρο, πού οἰκοδομήθηκε γύρω στὰ 400 π.Χ., καθὼς καὶ τὸ νέο στάδιο (κατασκευάστηκε τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ ἔχει μῆκος 181 μ.) κοντὰ στὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος στὰ Ἴσθμια, ἦταν τὰ μόνα ὄρατὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα στὴν περιοχὴ αὐτὴ περίπου 1.2 χλμ. δυτικῶς

τοῦ κόλπου Καλαμάκι, τὴν ἐποχὴ τοῦ Στάουφερτ. Τὰ κατάλοιπα αὐτὰ γειτνιάζουν ἄμεσα μὲ τὸ μεγάλο τεῖχος τοῦ Ἰουστινιανοῦ (πού ἡ κάτοψή του εἶναι πολυγωνική). Τὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τὰ εἰρηπία τοῦ ὁμώνυμου δωρικοῦ ναοῦ ἀνασκάφηκαν καὶ ταυτίστηκαν τὸ 1952 ἀπὸ τὸν Ἀμερικανὸ ἀρχαιολόγο Oscar Broneer. Ὁ ναὸς ἀναστηλώθηκε στὸ διάστημα μεταξὺ 7ου καὶ 5ου π.Χ. αἰῶνος τέσσερις φορές. Στὸς κλασσικοὺς χρόνους ἦταν ὁ δεύτερος σὲ μέγεθος ναὸς τῆς Πελοποννήσου μετὰ τὸν ναὸ τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία.

193. Ἡ ἀπόπειρα διόρυξης τοῦ Ἴσθμοῦ τὸ 67 μ.Χ. κατὰ διαταγὴν τοῦ Νέρωνος (ἕνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὸν βίαιο θάνατό του) ἦταν ἕνα σοβαρὸ ἐγχείρημα, πού κράτησε τρεῖς μῆνες καὶ στὸ ὁποῖο συμμετεῖχε μεγάλος ἀριθμὸς ἐργατῶν (ὁ Στάουφερτ ὀρθῶς κάνει λόγο γιὰ 6.000 ἄτομα). Τὰ ἴχνη τῆς ἀρχαίας ἐκσκαφῆς, βάθους 20 μ. καὶ πλάτους 50 μ., ἦταν ὄρατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Στάουφερτ καὶ στὶς δύο πλευρὲς τοῦ Ἴσθμοῦ καὶ σὲ συνολικὸ μῆκος τριῶν περίπου χιλιομέτρων. Ἡ ἀποτύπωση αὐτῶν τῶν τομῶν, καθὼς καὶ ἑνὸς πλήθους ἀρχαίων δοκιμαστικῶν φρεάτων στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ Ἴσθμοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1884, ἔγινε κατὰ τὴ διάρκειά τῶν ἐργασιῶν κατασκευῆς τῆς διώρυγος, Ἡ σημερινὴ διώρυξ ἀκολουθεῖ τὴ χάραξη τῆς ἀρχαίας. Ὅσα

αυτοῦ θὰ ἦταν ἄκρως ἐπιθυμητὴ γιὰ τὴν ναυσιπλοΐα, διότι ἀντὶ τοῦ περίπλου ὀλόκληρης τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν δύο ἀκρωτηρίων τῆς, τοῦ Κάβο-Ματαπᾶ [τοῦ Ταινάρου] καὶ τοῦ Μαλέα, ὅπου πνέουν σχεδὸν διαρκῶς θυελλώδεις ἄνεμοι καὶ ὅπου ἐκτὸς τούτου στὸ πρῶτο ἀκρωτήρι ἀπειλοῦσε καὶ μάστιζε τὸν εἰρηνικὸ ναυτιλλόμενο ἢ πειρατεία, θὰ ἐδημιουργεῖτο μία θαλασσία ὁδὸς ποὺ θὰ συνέδεε ἀπ' εὐθείας τὰ εὐρωπαϊκὰ παράλια τῆς Μεσογείου μὲ τὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ μὲ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἀλλὰ ἡ πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ σχεδίου, δηλαδή ἡ διάνοιξη διώρυγος στὸν Ἴσθμό, εἶναι μᾶλλον ἀδύνατη γιὰτὶ εἶναι ὑπεράνω τῶν δυνάμεων τῆς Ἑλλάδος τόσο τώρα ὅσο καὶ στὸ μέλλον.

Σύμφωνα μὲ τὸν ἀκριβῆ ὑπολογισμὸ τοῦ κόστους κατασκευῆς τοῦ τέως ὑπολοχαγοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ von Weber, ὁ ὁποῖος συνέταξε μία ἐξαιρετικὴ μελέτη γιὰ τὴ διώρυγα, ὀλόκληρο τὸ ἔργο θὰ ἐκόστιζε 120 ἑκατομμύρια δραχμὲς ἢ 42 ἑκατομμύρια φιορίνια, χωρὶς νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας τὸ ποῦ θὰ βρεῖ ἢ πτωχὴ σὲ πληθυσμὸ Ἑλλάς τοὺς ἀναγκαίους ἐργάτες. Ἐκτὸς τούτου ἡ ναυσιπλοΐα στὸν κόλπο τῆς Ναυπάκτου λέγεται πὼς δὲν εἶναι ἀκίνδυνη γιὰ μεγαλύτερα πλοῖα¹⁹⁴.

Ὅπως προαναφέρθη, ὁ Ἴσθμὸς στὸ στενότερο σημεῖο του ἔχει πλάτος 6.000 μέτρα καὶ τὸ ὑψηλότερο σημεῖο του βρίσκεται 58.6 μέτρα πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θαλάσσης· γιὰ τὴ χάραξη τῆς διώρυγος ὁμως θὰ προσεφέρετο ἡ χαμηλότερη θέση τοῦ Ἴσθμοῦ, στὰ

ἀναφέρει ὁ Στάουφερτ γιὰ τὶς προπαρασκευαστικὲς ἐργασίαι ἐπὶ Νέρωνος εἶναι ἀνακριβῆ, μὲ ἐξαιρέση τὸ πλάτος τοῦ Ἴσθμοῦ (ἕξι χιλιόμετρα).

Ἐπὶ τοῦ Ἰσθμοῦ ἔστιν ἡ δυνατότητα διόρυξης τοῦ Ἰσθμοῦ, σκέψη ποὺ ὁμως γιὰ διάφορους λόγους δὲν ὑλοποιήθηκε. Ὁ Λέο φὸν Κλέντσε λόγου χάριν γράφει: «Ἀλλὰ καὶ πολὺ πρόσφατα ἐπανῆλθε καὶ πάλι ἡ βέβαια λαμπρὴ ἀπὸ πρώτης ὄψεως ἰδέα νὰ συνδεθοῦν σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο οἱ δύο ἑλληνικὲς θάλασσες μὲ μία διώρυγα γιὰ τὴ διέλευση τῶν πλοίων καὶ νὰ οἰκοδομηθῆ ἢ πρωτεύουσα καὶ βασιλικὴ ἔδρα τῆς Ἑλλάδος σὲ αὐτοὺς τοὺς ἄκρως γραφικὸς λόφους τοῦ Ἰσθμοῦ, νὰ ὀνομασθῆ δὲ Ὀθωνόπολις. Ἀλλὰ ἀκριβέστερη ἐξέταση αὐτῆς τῆς προτάσεως παραμέρισε αὐτὸ τὸ σχέδιο ὡς μειονεκτικὸ καὶ ἀναρμόδιο». (Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 47).

Παρόμοια σχέδια ἀναφέρει καὶ ὁ Φρειδεरिकὸς Τσέντνερ, πρῶτος διευθυντὴς τοῦ Σχολείου τῶν Τεχνῶν ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1836: «Πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια ἀπασχόλησε τὴν κυβέρνηση καὶ τὸ σχέδιο νὰ διανοιγῆ στὸν Ἴσθμό μία διώρυγα. Ὑπολογίσθηκε ὅτι οἱ δαπάναι θὰ ἀνήρχοντο σὲ 13 ἑκατομμύρια δραχμὲς. Ἀλλὰ οἱ προκαταρκτικὲς αὐτὲς ἐνέργειαι ἔδωσαν στὴν κυβέρνηση τὴ βεβαιότητα

ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἐγγεῖρημα ἀδύνατο νὰ ὑλοποιηθῆ, διότι τὸ ἐμπόριο γενικῶς μὲ τὴν Κάτω Ἰταλία, τὴ Γαλλία, τὴν Ἀγγλία, τὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Πορτογαλία, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ αὐτὴν τὴν [θαλάσσια] ὁδὸ, δὲν πρόκειται νὰ διευκολυνθῆ, ἐπειδὴ ὑπάρχει καὶ ἓνα ἄλλο ἐμπόδιο: ὁ Κορινθιακὸς κόλπος λόγῳ τῶν ἀνέμων ποὺ ἐπικρατοῦν ἐδῶ συχνά, δημιουργεῖ συνθήκες ποὺ ἀποτρέπουν τὰ πλοῖα ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Αὐστρία νὰ διέρχονται ἀπὸ ἐδῶ καὶ ἀντ' αὐτοῦ νὰ προτιμοῦν τὸν μακρύτερο ἀλλὰ ἀσφαλέστερο θαλάσσιο δρόμο». (Zentner, *Das Königreich* 9).

194. Σύμφωνα μὲ τὸν Στάουφερτ τὸ σχέδιο δὲν ὑλοποιήθηκε ἐπὶ Ὀθωνος, ὄχι ἐπειδὴ ὑπῆρχαν ἀμφιβολίαι γιὰ τὴ σκοπιμότητα διάνοιξης τῆς διώρυγος, ἀλλὰ ἐπειδὴ τὸ ἀναμενόμενο κόστος ἦταν τρομερὰ ὑψηλὸ καὶ ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἔλλειψη ἐργατικῶν χειρῶν. Ἡ σχετικὴ μελέτη τοῦ von Weber, ποὺ ἀναφέρεται ἐδῶ, δὲν ἔχει βρεθῆ μέχρι σήμερα. Πάντως τὸ ἀναφερόμενο κόστος κατασκευῆς τῆς διώρυγος, δηλαδή τὸ ποσὸ τῶν 120 ἑκατομμυρίων δραχμῶν ἢ χρυσῶν φράγκων, εἶναι σαφῶς ὑπερβολικὸ, ἐὰν ὑπολογίσει κανεὶς ὅτι γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς διώρυγος δαπανήθηκαν ἀργότερα μόνον 60 ἑκατομμύρια δραχμὲς.

ύψηλότερα σημεία της οποίας ή έκσκαφή έπρεπε νά προχωρήσει 20 μέτρα μέχρι την έπιφάνεια της θάλασσας σὺν 8 μέτρα κάτω ἀπὸ αὐτή, στὸ σύνολο δηλαδή 28 μόνο μέτρα. Στὸ μεγαλύτερο μέρος της διώρυγος ή έκσκαφή μέχρι την έπιφάνεια της θάλασσας θά έφθανε σὲ βάθος 4 ἔως 13 μέτρων καὶ ἐν γένει θά χρειαζόταν ή έκσκαφή πολλῶν εκατομυρίων κυβικῶν μέτρων χώματος.

Ὁλόκληρος ὁ Ἴσθμὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα κροκαλοπαγὲς πέτρωμα μὲ κροκάλες μεγάλες σὰν πυγμή, προερχόμενες ἀπὸ τὸν ὀφίτη λίθο τῶν γειτονικῶν ὄρέων καὶ συνδεδεμένες μὲ χῶμα πὺν περιέχει πηλό, ἄσβεστο καὶ μαγνητίτη. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ ὑπάρχει ἓνα στρῶμα ὕψους 4 μέτρων, πὺν περιέχει ἀπολιθώματα. Κάτω ἀπὸ τὸ κροκαλοπαγὲς πέτρωμα στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ἴσθμοῦ ὑπάρχουν σαρρίδια μὲ χῶμα, στὴν ἀνατολικὴ χωματώδης ἀσβεστολιθικὴ μάργα, στὸ κέντρο ὁμως διανύει τὸν Ἴσθμὸ κροκαλοπαγὲς πέτρωμα πάχους 10 ἔως 20 μέτρων μὲ χοντρὲς ἀσβεστολιθικὲς κροκάλες καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸ χωματώδης ἀσβεστολιθικὴ μάργα¹⁹⁵.

Ἐπειδὴ ή προσδοκία νά δοῦν νά πλέουν στὸν Ἴσθμὸ πλοῖα ἔχει παραπεμφθεῖ στὶς καλένδες, κατασκευάσθηκε προσωρινῶς μία ἄλλη σύνδεση ἀνάμεσα στοὺς δύο κόλπους, μία ἀμαξιτὴ ὁδὸς μὲ τάφρους ἐκατέρωθεν τοῦ ὁδοστρώματός της, ἐν μέρει χαλικόστρωτη, πὺν ἐνώνει τὸ Καλαμάκι, δηλαδή τὸν ἀρχαῖο Σχοινοῦντα στὸν Σαρωνικὸ μὲ τὸ Λουτρὰκι στὸν Κορινθιακὸ κόλπο, τὴν ὁποία μπορεῖ νά διανύσει κανεὶς ἄνετα σὲ 1½ ὥρα. Μία ἐπίσης νέα ἀμαξιτὴ ὁδὸς συνδέει τὸν προαναφερθέντα λιμένα μὲ τὴν Κόρινθο, ἐνῶ ὁ μέχρι τώρα δρόμος γιὰ τοὺς ἱππεῖς καὶ γιὰ τὰ ὑποζύγια ὁδηγεῖ στὴν Κόρινθο μέσα ἀπὸ μία στενωπὸ ἐπὶ τοῦ Ἴσθμοῦ καὶ ὕστερα στρίβει πρὸς τὰ νοτιοδυτικά.

Κάποτε διευπλώθη ή ἰδέα νά χωροθετηθεῖ ή πρωτεύουσα τοῦ νεοσύστατου [έλληνοκοῦ] βασιλείου στὸν Ἴσθμὸ, ἐπιλογή πὺν θά εἶχε τουλάχιστον τὸ πλεονέκτημα ὅτι ὅλη ή ἔκταση ἐδῶ θά ἦταν κρατικὴ, ὅτι ή πώληση τῶν οἰκοπέδων θά ἀπέδιδε τεράστια ποσὰ καὶ ὅτι θά παρέμενε ἀνοικτὴ ή προοπτικὴ νά ἀνασκαφοῦν οἱ ἀρχαιότητες στὴν Ἀθήνα¹⁹⁶.

195. Τὸ πλάτος καὶ τὸ ὑψόμετρο τοῦ ὑψηλότερου σημείου τοῦ Ἴσθμοῦ πὺν ἀναφέρει ὁ Στάουφερτ εἶναι σωστά. Ἡ ἐκτίμησή του ὁμως ὅτι γιὰ τὴ διάνοιξη τῆς διώρυγος θά προσεφέρετο ή χαμηλότερη θέση τοῦ Ἴσθμοῦ, ὅπου τὰ ὑψηλότερα σημεία θά εἶχαν ὑψόμετρο τὸ πολὺ 20 μέτρα, εἶναι λανθασμένη. Ὁ Ἴσθμὸς κατασκευάσθηκε ἀργότερα (1881-1893) ὄντως στὸ στενότερο τμήμα του. Ἡ τεράστια τάφρος ἔχει κάθετα, ἐλαφρῶς ἐπικλινὴ ή σὲ πολλὰ σημεία βαθμιδωτὰ τοιχώματα. Τὸ πλάτος της ἐπάνω φθάνει ὄντως τὰ 25 μ. καὶ κάτω, στὴν έπιφάνεια τῆς θάλασσας, τὰ 21, τὸ δὲ βάθος τῶν ὑδάτων εἶναι 8 μ. Ἐτσι ὁ θαλάσσιος δρόμος ἀπὸ τὴ θάλασσα τῆς Ἀδριατικῆς μέχρι τὸν Πειραιᾶ καὶ τὴν Ἐρμούπολη συντομεύθηκε κατὰ 325 χιλιόμετρα, ἀλλὰ τὸ σχετικὰ μικρὸ εὖρος τῆς διώρυγος δὲν ἐπιτρέπει οὔτε τὴ διέλευση πλοίων μεγαλύτερου

ἐκτοπίσματος οὔτε τὴ διασταύρωση πλοίων σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση. Πὰ τὴ νεότερη Ἑλλάδα ή διώρυξ τοῦ Ἴσθμοῦ εἶχε μᾶλλον τὴ σημασία ἐνὸς τεχνικοῦ ἐπιτεύγματος γιὰ ἐπίδειξη παρὰ ἐνὸς ἔργου πὺν ἀπέφερε ἄξια λόγου οἰκονομικὰ ὀφέλη.

Ἐντυπωσιακὲς εἶναι οἱ λεπτομέρειες τῆς γεωλογίας τοῦ Ἴσθμοῦ πὺν ἀναφέρονται ἐδῶ καὶ τὶς ὁποῖες ὁ Στάουφερτ ἴσως νά τὶς εἶχε πάρει ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Carl Gustav Fiedler, ὀνομαστοῦ μεταλλειολόγου τῆς ἐποχῆς, ὁ ὁποῖος περιηγήθηκε τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ ἔτη 1834-1837 μὲ ἐντολή τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης καὶ δημοσίευσε τὴν ἐκτενὴ μελέτη του γιὰ τὴ γεωλογία τῆς Ἑλλάδος στὴ Λειψία τὸ 1840-1841. Θά μπορούσε ὁμως νά ἔχει ἀντλήσει τὰ στοιχεῖα πὺν παραθέτει καὶ ἀπὸ τὶς δημοσιεύσεις τῆς *Expédition scientifique de Morée, 1831-1834*.

196. Ὅπως εἶδαμε καὶ ὁ Λέο φὸν Κλέντσε ἀνα-

ΑΡΓΟΛΙΣ. ΝΑΥΠΛΙΟ. ΥΔΡΑ

Ὁ νομὸς Ἀργολίδος προσφέρει τὰ ἐξῆς ἀξιοθέατα: ἡ πρωτεύουσα Ἄργος στίς ὄχθες τοῦ σχεδὸν πάντα ἀνυδροῦ ποταμοῦ Ἰνάχου, δὲν ἔχει τίποτε τὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τῆ νεότερη ἐποχή, ἐκτὸς ἀπὸ ἓναν μεγάλο στρατώνα τοῦ ἱππικοῦ ποῦ οἰκοδομήθηκε τὸ ἔτος 1834, καὶ τὸ ὄμορφο σπίτι τοῦ στρατηγοῦ καὶ ὑπασπιστοῦ τοῦ βασιλέως Καλλέργη, τὸ ὁποῖο ὁ βασιλεὺς ὅσο εἶχε τὴν ἔδρα του στὸ Ναύπλιο τὸ ἐνοικίαζε γιὰ θερινὴ κατοικία. Ἡ πόλη εἶναι πολὺ κακοκτισμένη, οἱ δρόμοι στενοὶ καὶ δίχως λιθόστρωτα, καὶ τὰ σπίτια μικρὰ καὶ δομημένα κατὰ τὸν γνήσιον νεοελληνικὸν τρόπο. Ἀπὸ ἀρχαιότητες συναντοῦμε ἐδῶ τὰ εἰρηλίκια τοῦ ἀρχαίου ἀμφιθεάτρου [sic!] μὲ τὴν λαξευμένην στὸν βράχον βαθμίδες καὶ τὰ κυκλώπεια τείχη τῆς ἀκρόπολης. Ἀπὸ τοὺς ναοὺς ποῦ ἀναφέρει ὁ Πausanias δὲν ἔχει ἀπομείνει οὔτε ἕνός. Τὸ κάστρο Λάρισσα, ἡ πάλαι ποτὲ ἀκρόπολις τοῦ Ἄργους, ποῦ οἱ Ἑνετοὶ μετέτρεψαν σὲ ὄχυρόν, εἶναι κτισμένον σὲ ὑψόμετρο 289 μέτρων. Μιάμιση ὥρα δρόμος ἀπὸ τὸ Ἄργος στὰ βόρεια τῆς πόλεως ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν σημαντικὰ κατάλοιπα τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ τῆς Ἥρας, ποῦ εἶναι δομημένα μὲ ὀρθογώνιους ὀγκολίθους¹⁹⁷.

φέρει τὴ σκέψη ἐγκατάστασης τῆς πρωτεύουσας καὶ ἔδρας τοῦ βασιλείου στὸν Ἰσθμό (πρβ. ἀνωτέρω σημ. 193). Τὸ ἐνδιαφέρον ὁμῶς εἶναι ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Στάουφερτ ὑπὲρ αὐτῆς τῆς λύσης εἶναι καθαρὰ οἰκονομικῆς φύσεως, διότι κριτήριόν του εἶναι οἱ ἀξίες γῆς καὶ τὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστῶς. Ὁ Στάουφερτ θὰ προτιμοῦσε τόσο τὸν Πειραιᾶ ὅσο καὶ τὸν Ἰσθμό ὡς ἐναλλακτικὴ ἐπιλογὴ χωροθέτησης τῆς νέας πρωτεύουσας, διότι ἐδῶ ἡ γῆ ἀνῆκε στὸ δημόσιον καὶ δὲν θὰ ὑπῆρχαν περιθώρια κερδοσκοπίας πάνω στὴ γῆ, τὸ δὲ κράτος θὰ ἀπεκόμιζε μεγάλες οἰκονομίες ἀλλὰ καὶ κέρδη.

197. Περισσότερο ἀπὸ πενιχρὲς εἶναι οἱ πληροφορίες τοῦ Στάουφερτ γιὰ τὸ Ἄργος. Ἡ παλαιὰ πόλις τῆς Τουρκοκρατίας τὸ 1825 εἶχε καταστραφῆ σχεδὸν ὀλοσχερῶς ἀπὸ τὰ στίφη τοῦ Ἰμπραήμ πασᾶ τῆς Αἰγύπτου ποῦ ἐρήμωσαν τὴν Πελοπόννησον. Τὴν κατεστραμμένην πόλις περιγράφουν τόσο ὁ Κλέντσε, ποῦ τὴν ἐπισκέφθη τὸ 1834 ὅσο καὶ ὁ πρῆγικος Πύκλερ-Μούσκαου, ποῦ βρέθηκε ἐδῶ τὸν Μάιον τοῦ 1836. Ἀμφότεροι ὡστόσο ἀναφέρονται καὶ στὴ λανθάνουσα δυναμικὴ τῆς ἀνάπτυξης τῆς πόλεως, ποῦ ἦταν ἤδη αἰσθητὴ, καὶ ὁ Κλέντσε ἐκφράζει παράλληλα τὴ λύπη του γιὰ τὴν «ἀπίστευτὴν λιτότητα τῆς νέας Ἑλλάδος» σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ «γραφικότητα» τῶν πόλεων ἐπὶ Τουρκοκρατίας:

«Ἡ τριπλὴ καταστροφὴ ποῦ ὑπέστη τὸ Ἄργος στὴν Ἐπανάστασιν δὲν ἄφησε ὄρθιον οὔτε ἓνα κτήριο. Ἐν τούτοις ἔχει ξανά παζάρι, ἂν καὶ στεγα-

σμένον σὲ ἄθλιες ξύλινες παράγκες, καὶ διαθέτει ἀκόμα καὶ ὀρισμένα κάπως καλύτερα κτήρια, ἂν καὶ κανένα δὲν ἀνταποκρίνεται στίς ἀπαιτήσεις τῆς τέχνης ἢ τῆς ἀνεσης, μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴν σημασίαν τοῦ ὄρου. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὸς ἡ φυσιογνωμία τοῦ Ἄργους καὶ ἡ ὄμορφιά του, πράγμα ποῦ συμβαίνει δυστυχῶς μὲ ὅλες τὴς ἀνοικοδομημένες πόλεις τῆς νέας Ἑλλάδος, ἔχουν χάσει πολλὰ σὲ σύγκρισιν μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας. Ὅσα σχετικὰ μᾶς περιγράφουν προηγούμενοι ταξιδιωτὲς καὶ ὅσα γνωρίζουμε μὲσφ σχεδίων γιὰ τὴν παλαιότερη κατάστασιν τοῦ Ἄργους, τῆς Κορίνθου, τῶν Ἀθηνῶν, τῶν Θηβῶν, τῆς Τριπολιτσᾶς κλπ., μαρτυροῦν ὅτι ἦταν ὡραῖες καὶ γραφικὲς πόλεις, σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὴν ἀπίστευτὴν λιτότητα τῶν σημερινῶν ὁμωνύμων πόλεων». (Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 522).

Καὶ ὁ Πύκλερ-Μούσκαου παρατηρεῖ εἰρωνικά: «Τὸ ἴδιον τὸ Ἄργος στὴν ἐξωτερικὴν του ἐμφάνισιν εἶναι ἀξιοθρήνητη πόλις, λέγεται ὁμῶς πὸς σ' αὐτὸ ἐπικρατεῖ ἀρκετὰ μεγάλη εὐημερία. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὸς ὅλα τοῦτα τὰ ἀσήμαντα πολιόμενα μὲ τὰ ἐνδοξα ὀνόματα εἶναι ἄξια νὰ διακωμωδηθοῦν, ὅταν μέσα στὴν ἀθλιότητά τους παίρνεις στὸ χεῖρ τὸν Πausanias ἢ τὸν Στράβωνα καὶ διαβάσεις γιὰ τοὺς ἀναρίθμητους ναοὺς καὶ τὰ ἔργα τέχνης ποῦ στόλιζαν ὅλους αὐτοὺς τοὺς οἰκισμοὺς ἐξ ἴσου πλουσιοπάροχα [στὴν ἀρχαιότητα]». (Pückler-Muskau, *Südöstlicher Bildersaal* 229-30).

Το σχέδιο της νέας πολεοδομικής ρύθμισης του Άργους, καθώς και η ανέγερση σημαντικών λιθόκτιστων δημοσίων κτηρίων και ιδιωτικών κατοικιών ήταν εν πλήρει εξέλιξει ήδη από πολύ νωρίς, από την εποχή της κυβέρνησης του Καποδίστρια (1828-1831). Ξερίζει να σημειωθεί πως ο αρχιτέκτων του δήμου Αθηναίων δεν μās διαφωνεί γενικά σχετικά με τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη των νέων πόλεων (με εξαίρεση τη Σπάρτη). Έπομένως δεν έχει στοιχεία ούτε για το Άργος. Έδω αναφέρει μόνο τον μεγάλο στρατώνα του Ιππικού (οί Άργεῖοι λένε: οί «Στρατώνες του Καποδίστρια»), ο οποίος όμως κτίστηκε όχι το 1834 αλλά το 1829-30, και την οικήα Καλλέργη, το λεγόμενο «Παλάτιον», γιατί έδω κατοίκησε το 1830 ο Καποδίστριας. Πά αυτό το μεγαλοπρεπές ιδιωτικό κτήριο κατοικίας, το οποίο σήμερα στεγάσει το αρχαιολογικό μουσείο του Άργους, ο Πύκλερ-Μούσκαου, ο οποίος φιλοξενήθηκε έδω, λέει τα έξης: «Η οικήα του συνταγματάρχου Καλλέργη είναι ίσως ή μοναδική εκτός Αθηνών στην ήπειρωτική Ελλάδα που ανήκει σε Έλληνα και στην όποια βρίσκεις ευρωπαϊκού επιπέδου άνεση, έτσι ώστε ή μέρα μας πέρασε με τον πλέον ευχάριστο τρόπο, με απολαύσεις τόσο υλικές όσο και πνευματικές». (Pückler-Muskau, *Südöstlicher Bildersaal* 229).

Και τα δύο κτήρια, ο στρατώνας του Ιππικού και ή οικήα Καλλέργη, απεικονίζονται με φόντο το επιβλητικό κάστρο της Λάρισσας σε ένα ώραίο σχέδιο με μολύβι του Ferdinand Stademann από το έτος 1835 (München Stadtmuseum, αρ. κατ. M II. 1540/10).

Στην πραγματικότητα μέχρι το 1832 είχαν ανεγερθεί όχι μόνο αυτά τα δύο κτήρια αλλά και το κτήριο της Δημογεροντίας και του δικαστηρίου (το σημερινό δημαρχείο), το δημόσιο δημοτικό σχολείο (που ακόμα λειτουργεί), καθώς και αρκετές ιδιωτικές κατοικίες των οικογενειών Τρικούπη, Ράλλη, Φαρμάκη, Τσόκη και Βλάση.

Δύο χρόνια αφ' ότου ο Έλβετος λοχαγός De Vaud αποτύπωσε την παλαιά πόλη και συνέταξε ένα πρώτο ρυθμιστικό σχέδιο του Άργους, που όμως δεν εφαρμόστηκε, ο Γερμανός αξιωματικός του Μηχανικού Rudolf von Bogroczün τον Μάιο του 1831 παρέδωσε ένα ολοκληρωμένο σχέδιο αναμόρφωσης και επέκτασης της πόλης (πρός τα νότια) υπό κλίμακα 1:2.500, το οποίο ενεκρίθη από τον Καποδίστρια στις 21 Ιουλίου του ίδιου έτους. Στο έγκεκριμένο πρωτότυπο σχέδιο, το οποίο φυλάσσεται στη συλλογή σχεδίων του ΥΠΕΧΩΔΕ, ση-

μειώνονται και όλα τα ύφιστάμενα κτήρια που προαναφέρθηκαν καθώς και τα κτίσματα της παλαιάς πόλης. Η επέκταση καταλαμβάνει περίπου το νότιο μισό της συνολικής επιφάνειας της εντός σχεδίου περιοχής (240 εκτάρια) και το μέγεθος ολόκληρης της πόλης είναι περίπου το ίδιο με εκείνο της νέας Αθήνας. Στην επέκταση προεβλέποντο 26 νέα οικοδομικά τετράγωνα διαφόρων μεγεθών, στην πλειονότητά τους ορθογώνιου σχήματος, στα όποια περιλαμβάνοντο 300 οικόπεδα μέσου μεγέθους 1.000-1.500 τ.μ., πράγμα που σημαίνει ότι προτεινόταν ένα πανταχόθεν ελεύθερο οικοδομικό σύστημα που ακολουθούσε την αγροτική παράδοση.

Στο σχέδιο συνδέεται επιδέξια ή προβλεπόμενη ορθολογική χάραξη των οδών στην περιοχή της επέκτασης με το αυθαίρετα περιπεπλεγμένο οδικό δίκτυο της παλαιάς πόλης. Οί οδοί έχουν πλάτος 12 ή 20 μ. και ως κεντρικός άξων προτείνεται ένας περίπατος με διπλή δενδροστοιχία, πλάτους 50 και μήκους 600 μέτρων. Στο σχέδιο εντάσσεται και ή περιοχή του αρχαίου θεάτρου και αποκαθίσταται ή άμεση πρόσβαση προς αυτό. Προς τη μεριά της πεδιάδος (δηλαδή προς Βορράν, Ανατολή και Νότο) την πόλη περιβάλλει τάφος πλάτους 15 μέτρων και εκατέρωθεν της τάφρου προβλέπεται περίπατος με άλεες πλάτους 30 περίπου μέτρων. Ένα δημοτικό πάρκο με έμβαδόν 6 εκτάρια, όπου και το νοσοκομείο της πόλης, έφάπτεται στο νότιο τμήμα της τάφρου. Επίσης προβλέπονται τρεις πύλες-είσοδοι στην πόλη.

Το μεγαλεπήβολο αυτό σχέδιο δεν εφαρμόστηκε με συνέπεια. Όρθως θεωρήθηκαν αναχρονισμός ή όχυρωματική τάφος και οί πύλες και δεν υλοποιήθηκαν. Αντίθετα, είναι λυπηρό το ότι δεν έγινε αποδεκτή ή πρόταση δημιουργίας του κεντρικού οδικού άξονος και του δημοτικού πάρκου, όπως επίσης ότι διαμορφώθηκε μόνο ένα τμήμα των ορθογώνιων οικοδομικών τετραγώνων. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι το σημερινό Άργος δεν καταλαμβάνει παρά μέρος μόνο της έκτασης του πρώτου έγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου της πόλης.

Όσο για τις αρχαιότητες, τα μόνα σημαντικά κατάλοιπα που την εποχή του Στάουφερτ πληροφορούσαν για το αρχαίο Άργος ήταν τα λαξευμένα στον βράχο στους πρόποδες του λόφου Λάρισα έδώλια του θεάτρου, που ή οικοδόμησή του χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Το γεγονός ότι αυτό το σημαντικό μνημείο και τοπόσημο της πόλης ο Στάουφερτ το όνομάζει άμφιθέατρο απο-

Στόν δρόμο Ἄργου-Ναυπλίου καὶ σὲ ἀπόσταση 3/4 τῆς ὥρας ἀπὸ τὸ Ναύπλιο συναντοῦμε τὴ φημισμένη γιὰ τὰ κυκλώπεια τείχη τῆς Τίρου νθα¹⁹⁸. Ὁ Καποδίστριας ἴδρυσε

τελεῖ ἀδιάσειστη ἀπόδειξη ὅτι οἱ γνώσεις τοῦ «ἀρχιτέκτονος» τοῦ δήμου Ἀθηναίων, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἦταν πενιχρές. Τὸ θέατρο τοῦ Ἄργου ἔχει κυκλικὴ ὀρχήστρα διαμέτρου 28 μέτρων. Ἡ ἔξωτερικὴ διάμετρος τοῦ κοίλου ἦταν 137 μ. καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀναβαθμῶν 89 (τὸ θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου εἶχε μόνον 55): τὸ θέατρο εἶχε χωρητικότητα 20.000 θεατῶν.

Οἱ ἐν μέρει καλυμμένες ἀπὸ ἐπιχώσεις ρωμαϊκῆς θέρμες, ποὺ ἐρείπιά τους βλέπουμε ἀνατολικά τοῦ θεάτρου, ἦταν ὄρατὲς καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Στάουφερτ ἀπόδειξη ὅσα γράφει σχετικὰ ὁ Πύκλερ-Μούσκαου:

«Ἀπὸ ἐδῶ [δηλ. ἀπὸ τὴ Λάρισα] πήραμε τὸν συντομότερο δρόμο ποὺ κατηφόριζε πρὸς τὸ θέατρο, τὸ ὁποῖο ὅταν ἀκόμη ἦταν ἀνέπαφο χωροῦσε 20.000 θεατῆς. Ὁ Καποδίστριας τὸ χρησιμοποίησε κάποτε γιὰ μίαν ἐθνοσυνέλευση, καὶ ἀπὸ τότε βλέπουμε τὸν ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου [δηλαδὴ τὴν ὀρχήστρα] διευθετημένο, καθὼς ἐδῶ εἶχαν κατασκευασθεῖ ἱκρίωματα γιὰ νὰ δεχθοῦν τοὺς ἐπισήμους, ἐνῶ ὁ λαὸς κάθησε στὰ πελεκημένα στὸν βράχο ἀρχαῖα ἐδῶλια. Ὅλος τοῦτος ὁ χώρος, στολισμένος μὲ κλίμα, λάβαρα, βάγια καὶ γιολάντες, θὰ πρέπει νὰ ἦταν ὡραῖο θέαμα! Παραπλευρῶς τοῦ θεάτρου βλέπουμε καὶ ἄλλες εὐθύγραμμες βαθμίδες ἐπίσης πελεκημένες στὸν βράχο, ποὺ πρέπει νὰ εἶχαν κάποια ἄλλη, ἰδιαίτερη χρῆση. Τὸ ρωμαϊκὸ κτήριο, ἐγκάρσια τοποθετημένο πρὸς τὸ θέατρο καὶ πρὸ αὐτοῦ στὴν πεδιάδα, ἔχει πολλὰ ἐντελῶς σύγχρονα στὴν ὄψη σειρὲς παραθύρων, ποὺ ὁμοίους τοὺς δὲν ἔχω ξαναδεῖ σὲ κανένα ἄλλο ρωμαϊκὸ ἐρείπιο. Ἔτσι τείνω νὰ πιστέψω πὼς τὸ κτίσμα αὐτὸ ἀνάγεται μᾶλλον στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ». (Pückler-Muskau, *Südöstlicher Bildersaal* 229).

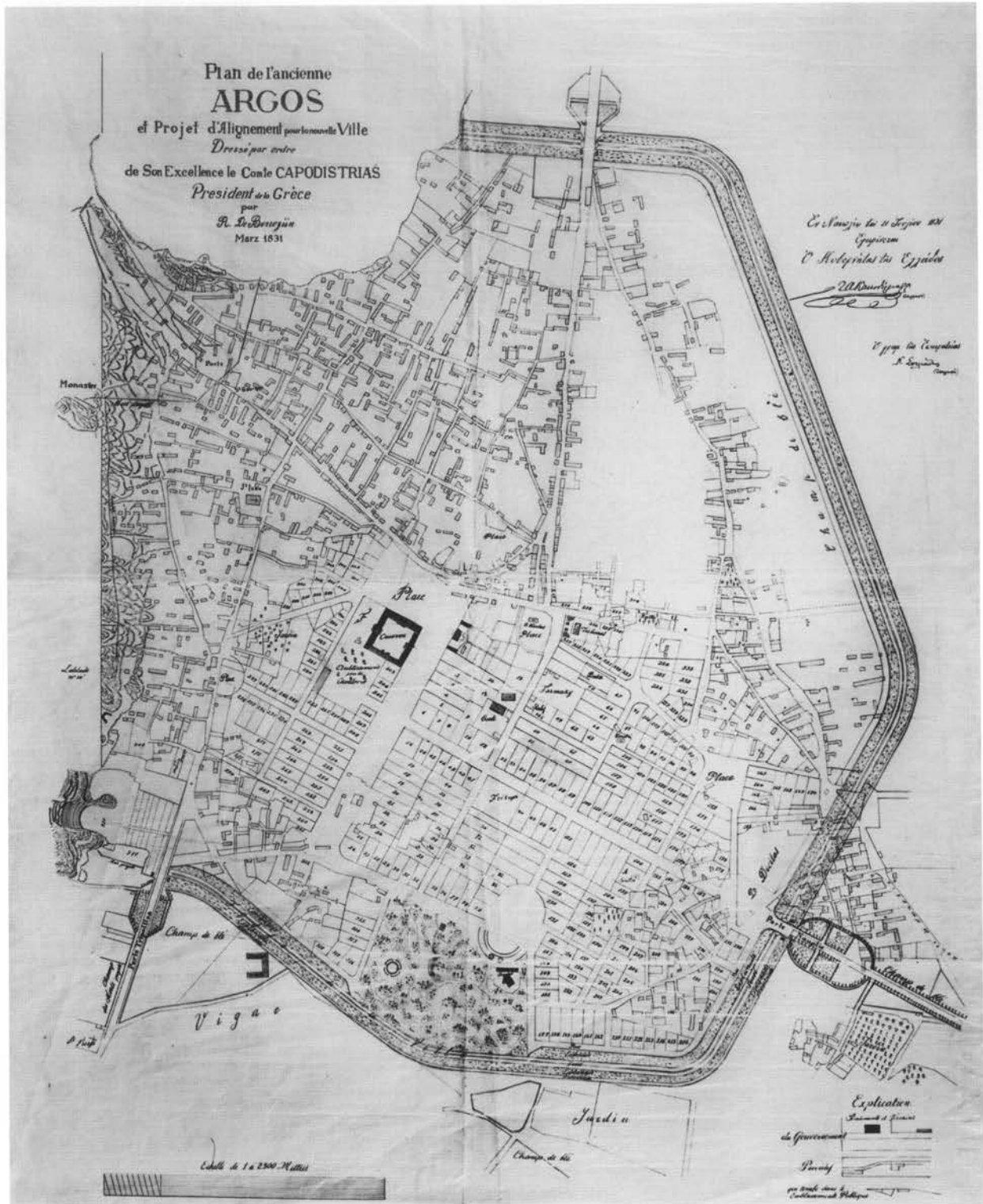
Ἀπὸ τὸ 1953 καὶ μέχρι σήμερα ἡ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ ἔχει διενεργήσει στὴν περιοχὴ τοῦ θεάτρου μεγάλῃς κλίμακος ἀνασκαφές. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ θέατρο καὶ τὶς ρωμαϊκῆς θέρμες, ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ πλήρως καὶ καλύπτουν ἐπιφάνεια 70×30 μέτρων, ἀνεσκάφησαν ἐπίσης τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης, καθὼς καὶ τμήματα τῆς ἀγορᾶς ποὺ καλύπτουν ἔκταση μήκους 120 μέτρων. Λόγω τῆς ἔντονης οἰκοδομικῆς δραστηριότητος στὸ Ἄργος, τὰ τελευταῖα 50 χρόνια ἔχουν γίνῃ σωστικῆς ἀνασκαφῆς σὲ 650 οἰκόπεδα. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ τεράστιο

μωσαϊκὸ στοιχείον ὅμως δὲν προέκυψε ἀκόμα ἡ ἀκριβὴς εἰκόνα τῆς διάταξης τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς πόλης. Ὑποθετικὴ παραμένει ἀκόμα καὶ ἡ θέσις τῶν ἀρχαίων τειχῶν τῆς πόλης.

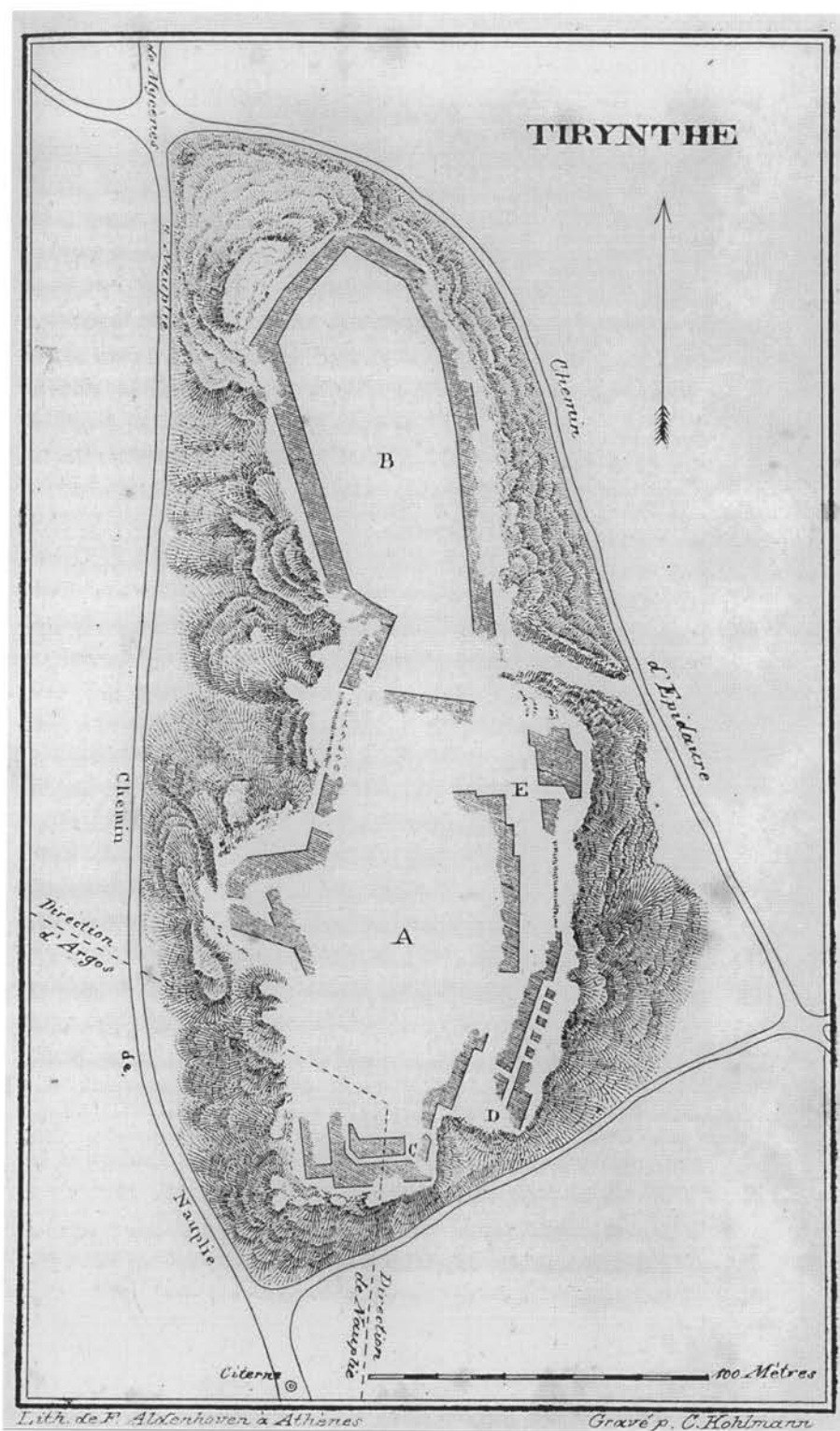
Πὰ τὴν ἀκρόπολη τοῦ Ἄργου, τὴ Λάρισα, ὁ Κλέντσε μᾶς πληροφορεῖ τὰ ἑξῆς: «Ἀνέβηκα μὲ κόπο στὸν σχεδὸν 300 πόδια ψηλὸ φαλακρὸ βράχο σχήματος κώνου ποὺ ἔφερε τὴν ἀκρόπολη Λάρισα, ἀλλίως Ἀσπίδα, ἀλλὰ μὲ ἀποζημίωσε ἡ θέσις τοῦ θεσπεσίου πανοράματος. Ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ τὰ ὑπολείμματα τῶν κυκλώπειων τειχῶν, ποὺ συχνὰ τὰ βλέπουμε νὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς βάση τῶν ἄθλιων φράγκικων καὶ ἐνετικῶν κατασκευῶν. Μερικὰ τμήματά τους, ἰδίως αὐτὰ ποὺ διευθύνονται ἀπὸ τὰ βόρεια καὶ τὰ βορειοδυτικὰ πρὸς τὰ νοτιοανατολικά πάνω στὸν ψηλὸ βράχο, εἶναι δουλεμένα ἀδρά, ὅπως τὰ τείχη στὴν Τίρου νθα, καὶ σὲ αὐτὰ βλέπουμε ὀγκόλιθους μήκους 9 ὡς 10 ποδῶν. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν τειχῶν ὡστόσο εἶναι δομημένο μὲ μεγάλες πολυγωνικῆς πέτρες, συναρμοσμένες μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια, ποὺ οἱ ἐξωτερικῆς τους ἐπιφάνειες ἔχουν κυφώσεις. Τέλος βλέπουμε καὶ ὀρισμένα τμήματα κατασκευασμένα μὲ ὀρθογώνιες πέτρες, ποὺ σχηματίζουν ὀριζόντιους σχεδὸν δόμους». (Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 526).

Τὰ τμήματα αὐτὰ μὲ τοὺς ὀριζόντιους δόμους πιθανὸν νὰ εἶναι τὰ πύρινα θεμέλια τοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ταυτισμένου ναοῦ τοῦ Διὸς Λαρισαίου καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπανεέλθουμε στὸν Στάουφερτ, ἡ πολὺ λακωνικὴ καὶ ἀόριστη ἀναφορά του στὸν ναὸ τῆς Ἥρας («κατάλοιπα τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ τῆς Ἥρας»), εἶναι εὐλογη διότι στὸν καιρὸ του δὲν εἶχε ἀνασκαφῆ ἀκόμα ἡ περιοχὴ τοῦ ἀργολικοῦ Ἡραίου. Μόνον ἀργότερα, μετὰ τὶς ἐρευνες τοῦ Ἀλέξανδρου Ραγκαβῆ τὸ 1854 καὶ τὶς ἀνασκαφῆς ποὺ διενήργησε μετὰ 1892 καὶ 1895 ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν, ἦλθαν στὸ φῶς ἐδῶ τὰ θεμέλια σημαντικῶν κτισμάτων. Σὲ μίαν ἔκταση 300×120 μέτρων ταυτίσθηκαν διατεταγμένα κλιμακωτὰ πάνω σὲ ἄνθηρα τὰ ἑξῆς κτίσματα: ὁ ἀρχαϊκὸς ναὸς τῆς Ἥρας, τέσσερις στοές, ἓνα τελεστήριο, ὁ νεότερος ναὸς τῆς Ἥρας, ἓνας ξενών, ἓνα γυμνάσιο καὶ ρωμαϊκὰ λουτρά.

198. Πὰ τὴν προϊστορικὴ Τίρου νθα – γιὰ τὴν ὁποία περιέργως ὁ Στάουφερτ δὲν ἀναφέρει τίπο-

Σχέδιο του Rudolf von Borczyn (1831) για την ανοικοδόμηση του Άργους.

Σχέδιο της προϊστορικής Τίρυνθος από τον Ferdinand Aldenhoven (1841).

ἐδῶ ἓνα πρότυπο κτῆμα μὲ μεγάλα κτήρια κατοικίας καὶ βοηθητικῶν χρήσεων, κήπους καὶ χωράφια, πού ἡ κυβέρνησις τὸ διετήρησε καὶ μερίμνησε γι' αὐτὸ καὶ ἐπὶ Ἀντιβασιλείας, τώρα ὅμως βρῖσκεται πρὸ πολλοῦ σὲ ἄθλια κατάστασις ἢ μᾶλλον στὴν οὐσία ἔχει παύσει νὰ ὑφίσταται. Στὸν βάλτο πού ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν Τίρυνθα μέχρι τὴ θάλασσα καὶ κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς μέχρι τοὺς Μύλους ἰδρύθηκε γερμανικὴ ἀποικία, πού τὰ κτήρια τῆς οἰκοδομήθησαν μὲ βασιλικά ἔξοδα. Ὅχι μακριὰ ἀπὸ αὐτὴ, στὴ θέση τοῦ ἀρχαίου Τημενίου, ὅπου συναντοῦμε ἀκόμη θεμέλια καὶ τὰ κατάλοιπα ἑνὸς ὀχυρωμένου λιμανιοῦ, τὸ 1838 κτίσθησαν τὰ οἰκοδομήματα τοῦ βασιλικοῦ ἵπποφορβείου¹⁹⁹. Στὸν ποταμὸ

τε – στὸν Κλέντσε, πού τὴν ἐπεσκέφθη τὸ 1834, διαβάζουμε τὰ ἀκόλουθα:

«Τὰ κυκλώπεια ἢ πελασγικά αὐτὰ τεῖχη (...) εἶναι ἀκατέργαστοι ὀγκόλιθοι ὁ ἓνας τοποθετημένος ἐπάνω στὸν ἄλλο, πού δὲν συνδέονται μὲ κοινίαμα. Παρὰ ταῦτα ἂν τοὺς παρατηρήσεις προσεκτικὰ διαπιστώνεις μίαν ἀπολύτως λογικὴν καὶ πετυχημένη συναρμογὴ τῶν ἀκατέργαστων αὐτῶν ὀγκῶν, πράγμα σὸ ὁποῖο ὀφείλεται καὶ ἡ ἐπιβίωσὴ τους ἐπὶ χιλιετίες. Ἐκεῖνο πού διακρίνεται μὲ ἰδιαίτερη σαφήνεια εἶναι ὅτι συναρμόζονται ἐν εἴδει θόλου, ἔτσι ὥστε, ὅπως στὴ δική μας τοιχοποιία τὴ δομημένη κατὰ τὸ ἐκφορικὸ σύστημα, ἓνα ρήγμα ἢ ἀνοιγμα σὸ τεῖχος πού ἔχει προκληθεῖ ἀπὸ καταπέλτες ἢ πολιορκητικὸς κρούσους νὰ μὴ φθάνει γιὰ νὰ ἐπιφέρει τὴν κατάρρευσίν του. (...)

Τὰ τεῖχη σχηματίζουν ἀκανόνιστο ὀρθογώνιον μῆκους 890 καὶ πλάτους περίπου 290 ποδῶν στὴν πίσω πλευρὰ καὶ 190 ποδῶν στὴν μπροστινὴ, ἢ ὅποια εἶναι στρογγυλεμένη σὰν τρίγωνον (καρῖνα) πλοίου. Στὴν πλευρὰ πού βλέπει πρὸς τὴ θάλασσα τὸ τεῖχος σχηματίζει ἔσοχὸς ἀμβλυγώνιον σχήματος, σὸ βάθος δὲ μιᾶς ἀπὸ αὐτὲς φαίνεται πὸς ὑπῆρχε πύλη τὴν ὅποια ὑπεράσπιζε μίαν ἐπαλξὴ ἀκριβῶς δίπλα τῆς. Στὴν ἄλλη μακριὰ πλευρὰ τοῦ τεύχους πρὸς τὸ βουνὸ ὑπῆρχε δευτέρη εἴσοδος πού γιὰ τὴν ὑπεράσπισίν της χρησίμευε ἓνας ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένος πύργος. Παλαιότερα ἀπὸ τὴν πύλη αὐτὴ σώζοντο στὴ θέση τους οἱ παραστάδες, τὸ ὑπέρθυρο, ἀκόμη καὶ οἱ λίθοι πού σχημάτιζαν τρίγωνον καὶ γέμιζαν τὸ κενὸ μέτωπον πάνω ἀπὸ τὴν πύλη. Ἡ τρίτη εἴσοδος βρῖσκεται στὴ γωνία τοῦ στραμμένου πρὸς τὸ Παλαμῆδι τμήματος τῶν τευχῶν αὐτῆς τῆς ἀκρόπολης, πού θυμίζει πλοῖο. Εἶναι διαμορφωμένη ἀκριβῶς ὅπως ἡ πύλη τῶν Λεόντων στὶς Μυκῆνες καὶ τοποθετημένη ἀνάμεσα στὸν κυρίως περίβολο ἐπὶ τοῦ ἀναχώματος καὶ σὸ παράλληλον πρὸς αὐτὸν ἐσωτερικὸν τεῖχος. Ὅμως ἀπὸ τὴν κατασκευὴν τῆς ἴδιας τῆς πύλης δὲν

ἔχουν ἀπομείνει παρὰ μόνον τὰ κατώτερα ὑπολείματα τῶν παραστάδων». (Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 515-517).

199. Πὰ τὸ κρατικὸ «πρότυπο κτῆμα» καὶ τὴ γεωργικὴ σχολὴ πού ἰδρύθηκε πλάι ἢ μᾶλλον πάνω στὴν ἴδια τὴν ἀκρόπολιν τῆς Τίρυνθος ἐπὶ Καποδίστρια τὸ 1828, διαθέτουμε ἀντικρουόμενες μαρτυρίες τῆς ἐποχῆς (1834). Κατὰ τὸν Κλέντσε, οἱ ἐγκαταστάσεις αὐτὲς εἶχαν δυσμενέστατες ἐπιπτώσεις στὶς ἀρχαιότητες καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα παραμελήθησαν ἐντελῶς. Γράφει:

«Τὶς χειρότερες ἐντυπώσεις ὅμως κάνουν ὅλα τὰ ἔχνη πού κατέλειπαν ἐδῶ [στὴν Τίρυνθα] οἱ ἄνθρωποι καὶ οἱ καλλιέργειες. Ἡ ἄθλια ἰδέα τοῦ Καποδίστρια νὰ μετατρέψει τὰ ἐρείπια ἑνὸς ἥρωικοῦ προῖστορικοῦ κόσμου σὲ πρότυπο κτῆμα κατέστρεψε πολλὰ πού πρὶν ἀπὸ λίγα ἀκόμα χρόνια ἦταν ὄρατά. Κάλυψαν ἀκόμα καὶ τὴ μικρὴ ἐπάνω ἐπιφάνεια [τῆς ἀκρόπολης] μὲ ἄθλιες καλλιέργειες, φυτεύοντας βαμβάκι, σακχαρότευτλα καὶ πατάτες! Ἀπὸ τὴν προσβλητικὴν χρῆσιν ἑνὸς τόσο μικροῦ, δύσκολο καλλιερῆσιμον καὶ ἀκόμα δυσκολότερον ἀρδεύσιμον χώρου σὸ μέσον τοῦ τεράστιου, εὐφοροῦ καὶ ἀκαλλιέρητου ἀργολικοῦ κάμπου, φαίνεται καθαρὰ πὸς αὐτὴ ἡ καλλιέργεια ὑπῆρξε ἀπλῶς ἢ ἐπιθυμητὴ ἀφορμὴ γιὰ νὰ προωθηθεῖ καὶ ἐδῶ τὸ ἔργον τῆς καταστροφῆς τῶν ἀρχαίων μνημείων σὸ ὁποῖο ἐπιδίδονται. Μὲ αὐτὴν τὴν εὐκαιρίαν οἱ στοῆς (σύριγγες) στὰ μεγάλου πάχους τεῖχη ἄλλες ἐπιχωματώθηκαν καὶ ἄλλες καταστράφηκαν, τὸ γεγονός δὲ ὅτι διετηρήθη τὸ τμήμα μὲ τὰ ἀνοίγματα πού περιγράψαμε ἤδη, τὸ χρωστάμε σὸ ὅτι χρησιμοποιήθηκε σὰν βουστάσιο καὶ ἔτσι ἐνετάχθη στὰ ὑλικά συμφέροντα τῶν ζωντανῶν καὶ τοῦ προστάτη αὐτοῦ τοῦ προτύπου κτήματος! Μὲ τὰ σπασμένα κομμάτια τῶν ὀγκόλιθων ὅμως ἔκτισαν στὴ βάση τῆς νότιας πλευρᾶς τῶν τευχῶν ἓνα πανάθλιο συγκρότημα στάβλων καὶ ἀμαξοστασίων, πού ὅλα τους ὅμως ἔμειναν

Ἐρασινὸ ἢ Κεφαλάριον, ὅπως ὀνομάζεται σήμερα, πού πηγάζει ἀπὸ τὴ λίμνη τῆς Στυμφαλίας, τώρα Ζαράκα, ἢ κυβέρνηση ἴδρυσε ἐργοστάσιο διύλισης νίτρου καὶ ἐργοστάσιο πυρίτιδος. Ἐκεῖ ὅπου τὸ ποτάμι προβάλλει ἀπὸ τὰ ὄρη, ἀφοῦ προηγουμένως ρεῖ

ἄδεια καὶ ἔρημα, γιατί ὁ σεβάσιμος αὐτὸς τόπος καὶ τὰ ἥρωικά σπαράγματά του ἀντιστάθηκαν στὸν ἐξευτελισμὸ τῶν συγχρόνων καλλιερχειῶν καὶ δὲν ἄφησαν νὰ προκόψει καὶ νὰ εὐδοκιμήσει τίποτε». (Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 520).

Ἀντίθετα ὁ Γκέορκ φὸν Μάουρερ (Georg von Mauger) ἰσχυρίζεται πὼς τὸ πρότυπο κτῆμα συντηρήθηκε καὶ ἐπανεργοποιήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀντιβασιλεία, ἐνῶ ὁ Στάουφερτ λέει πὼς σύντομα ἔπαισε πάλι νὰ λειτουργεῖ. Παραθέτουμε τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Μάουρερ:

«Στὴν Τίρυνθα, τὸν γενέθλιο τόπο τοῦ Ἡρακλῆ, ὅπου κυκλώπεια τείχη θυμίζον μέχρι σήμερα αὐτὸν τὸν ἀγωνιστὴ θεὸ τοῦ φωτός, βρήκαμε τὸ λεγόμενο πρότυπο κτῆμα, πού ὑπάρχει ἀπὸ τὸν καιρὸ ἀκόμη τοῦ Καποδίστρια καὶ τὸ ὁποῖο, βέβαια, στὴν κατάσταση πού τὸ βρήκαμε ἦταν κάθε ἄλλο παρὰ πρότυπο. Αὐτὸ τὸ ἴδρυμα, πού πρὶν τὸ ἀποτελοῦσαν δύο ἐγκαταλελειμμένοι ὀπωρόκηποι, ἓνα ἄδειο κτήριο καὶ δύο στάβλοι χωρὶς ζῶα, τώρα ἦταν σὲ καλὴ κατάσταση. Ἀρκετοὶ διορισμένοι Γερμανοὶ κηπουροὶ προέβαιναν σὲ κάθε λογῆς φυτεύσεις, ἔσπερναν σπόρους φερμένους ἀπὸ τὴ Γερμανία καὶ ἔκαναν πλήθος δοκιμῆς. Ἄλλες πετύχαιναν, ἄλλες ἀποτύχαιναν. Μὰ ἀκόμα καὶ ἡ ἀποτυχημένη δοκιμὴ σήμαινε πείρα, ἐπομένως κέρδος. Ἐδῶ φυτεύθηκαν ἐπίσης 8.000 δενδρῦλλα ὀπωροφόρων ἀπὸ τὴ Γαλλία πού ἀρχικὰ καλλιεργήθηκαν στὴ γεωργικὴ σχολὴ καὶ ἀργότερα φυτεύθηκαν σὲ δημόσιους δρόμους καὶ πλατεῖες ἢ πουλήθηκαν φθηνὰ στὶς ἐπαρχίες. Ἐκτὸς τούτου φυτεύθηκαν καὶ 50.000 μοσχέυματα ἀμπελιῶν ἀπὸ τὴν παραρτήρια ἐπαρχία τῆς Γερμανίας (Rheingau), δῶρο κάποιου φιλέλληνα ἀπὸ τὴν πόλη Ρέκουμ. Ἐπίασαν κάπου τριάντα τρεῖς μέτροι τριάντα τέσσερις χιλιάδες ἀπὸ τὰ μοσχέυματα αὐτά, καὶ ἐλπίζουμε πὼς ἡ νέα Ἀντιβασιλεία δὲν θὰ τὰ ξεχάσει πάνω στὴν ἐσπευσμένη μετακόμισή της στὴν Ἀθήνα». (Georg von Mauger, *Das griechische Volk...*, Heidelberg 1835, 143).

Τίποτε δὲν εἶναι γνωστὸ γιὰ τὴν ὑποτιθέμενη «γερμανικὴ ἀποικία» στὰ παράλια τοῦ κόλπου τοῦ Ναυπλίου καὶ κοντὰ στὴν Τίρυνθα πού ἀναφέρει ὁ Στάουφερτ. Οὔτε ὑπάρχουν κατάλοιπα κτηρίων τέτοιου οἰκισμοῦ. Ἡ μόνη γερμανικὴ ἀποικία, πού

ὄντως ἰδρύθηκε καὶ οἰκοδομήθηκε, εἶναι ὁ συνοικισμὸς τῶν ἀποστράτων τοῦ Ἡρακλίου (Ἡρακλείου Ἀττικῆς) 10 χλμ. βορείως τῶν Ἀθηνῶν. Μὲ διάθεση ἐξόχως κριτικὴ καὶ κάποια χαιρέκακη εἰρωνεία ὁ Γεώργιος Φίνλεϋ (George Finlay) γράφει σχετικῶς γιὰ τὶς ἀποτυχημένες ἀποπειρῆς ἴδρυσης γερμανικῶν ἀποικιῶν στὴν Ἑλλάδα:

«Διαρκῶς γινόταν λόγος γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα νὰ ἰδρυθοῦν ἀποικίες στὴν Ἑλλάδα, καὶ ὁ κόμης Ἀρμανσπερκ εἶχε ἀσχοληθεῖ τουλάχιστον ἓνα χρόνον μὲ τὸ σχέδιο ἐνὸς σχετικοῦ νόμου, στὸ τέλος ὅμως ἀνακαλύφθηκε ὅτι ἡ ἰδέα νὰ μετατραπῆ ἡ Ἑλλάδα σὲ γερμανικὴ Ἀμερικὴ ἀπαιτοῦσε τὴ συγκατάθεση τῶν κατοίκων της καὶ ὅτι ἀκόμα καὶ στὸν καλοπροαίρετο κόμη δὲν ἐπρόκειτο νὰ δοθεῖ ποτὲ αὐτὴ ἡ συγκατάθεση. Ἡ βαθιὰ ἐπιθυμία πού ἔτρεφαν ἐνδόμυχα ἀπὸ καιρὸ νὰ ἰδρῦσουν βαναρέζικη ἀποικία ἀποφεύγοντας ὅλα τὰ λάθη τοῦ ἀγγλικοῦ ἀποικιακοῦ συστήματος καί, ὅπως περιμένα, νὰ ἀνταποκριθοῦν ἐνεργὰ στὰ αἰσθήματα τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα, ἐγκαταλείφθηκε, καθ' ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν καμιά βιασύνῃ νὰ δοῦν νὰ ἐκφράζονται αὐτὰ τὰ ἐξαιρετα αἰσθήματα σὲ βάρος τους. Ἦταν πρόθυμοι νὰ ὑποδεχθοῦν φιλόξενα τοὺς ξένους πού θὰ πλήρωναν οἱ ἴδιοι τὰ ἐξοδά τους, ἀλλὰ ἤρουντο, ὅπως ἦταν ἡ διατύπωσή τους, νὰ μάθει ὁποιοσδήποτε νὰ κουρευεῖ ἐπάνω στὸ κεφάλι τους». (Finlay, *The Hellenic Kingdom* 88).

Γιὰ τὸ «Βασιλικό», δηλαδὴ στρατιωτικὸ, ἵπποφορβεῖο κοντὰ στὸ Τημένιο μᾶς δίνει ἀκριβεῖς πληροφορίες ὁ Φρειδερίκος Τσέντνερ:

«Ἀπεφασίσθη ἀπὸ τοὺς ὑπαλλήλους στοὺς ὁποίους εἶχε ἀνατεθεῖ τὸ ἔργο αὐτὸ καὶ οἱ ὁποῖοι ἐξεπρόνησαν τὸ ἀναγκαῖο σχέδιο, ἡ ἀνέγερση τοῦ στρατιωτικοῦ ἵπποφορβεῖου σὲ κρατικὴ παραλιακὴ ἔκταση ἀνάμεσα στὸ Ναύπλιο καὶ τὴν Τίρυνθα. Τὸ ἔτος 1837 ἡ Μεγαλειότης του ὁ βασιλεὺς ἐνέκρινε τὴν ἀνέγερση τοῦ ἵπποφορβεῖου.

Τὰ κρατικὰ λειβάδια τῆς Ἀργολίδος, πού ἦταν τελείως ἐγκαταλελειμμένα καὶ ἐν μέρει μεταμορφωμένα σὲ βαλτότοπο καὶ εἶχαν ἐμβαδὸν 6.000 στρέμματα (γύρω στὰ 3.000 τετρ. πλῆθρα), παραχωρήθηκαν στὴ στρατιωτικὴ βάση καὶ εἰδικότερα στὸ τάγμα πυροβολικοῦ τοῦ Ναυπλίου γιὰ τὴν προικοδό-

υπογείως και πιό ψηλά φέρει τὸ ὄνομα Ξεροπόταμος, εἶναι τὸ Σπήλαιο τῆς Λέρνας, καὶ τὸ ρεῦμα εἶναι τόσο δυνατὸ πὺ ἀμέσως πιό κάτω κινεῖ μερικὸς ὑδρόμυλους. Δύο ἀπὸ τοὺς καταρράκτες, οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν στὸ κράτος, χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν ἐργοστασίων πὺ προαναφέρθησαν. Ἐνα βασιλικὸ σιδηροοργεῖο καὶ ἕνα γναφεῖο κτίσθηκαν στοὺς Μύλους ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Ναύπλιο κοντὰ στὴ θάλασσα, στὸ σημεῖο ὅπου ἀναβλύζει τὸ νερὸ μιᾶς πλούσιας πηγῆς²⁰⁰.

τῆση τοῦ στρατιωτικοῦ ἵπποφορβεῖου καὶ παράλληλα δόθηκαν [στὸ τάγμα] 10.000 δραχμές (4.000 φιορίνια) γιὰ τὶς πιό ἐπείγουσες κατασκευές.

Ἰπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ διοικητῆ τοῦ τάγματος τοῦ πυροβολικοῦ, δηλαδὴ τοῦ ἀντισυνταγματάρχη Hutz καὶ ὑπὸ τὴν τεχνικὴ ἐπίβλεψη τοῦ προαναφερθέντος κτηνιάτρου Bischof, θεμελιώθηκε τὸ 1838 ἐσπευσμένα τὸ στρατιωτικὸ ἵπποφορβεῖο καὶ ξεκίνησε ἡ ἐκτροφὴ ἵππων μὲ τὶς ὑπάρχουσες τότε ἀκόμα 50 βαυαρζικὲς φοράδες τοῦ μεταγωγικοῦ καὶ μὲ 2 ρωμαλέους καθαρόαιμους ἐπιβήτορες ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Τὰ ἀναγκαῖα κτήρια τοῦ ἵπποφορβεῖου οἰκοδομήθηκαν σταδιακά, ἡ δὲ ἔκταση μὲσω ἀποστραγγιστικῶν τάφρων μετετράπη σταδιακῶς σὲ ὀπωρόκηπους, λειβάδια, βοσκὲς καὶ χωράφια σπαρμένα κριθάρι. (...)

Οἱ ἀξιέπαινες προσπάθειες τῶν ἀνωτέρω κυρίων ἐπὶ πέντε ἔτη εἶχαν ὡς συνέπεια τὰ ἑξῆς:

Ἡ ἔκταση τοῦ ἵπποφορβεῖου, πὺ ὅταν παραλήφθη ἦταν χέρσα γῆ καὶ ἀπέφερε στὸ κράτος τὸ πολὺ 4.000 δραχμὲς ἐτησίως, καλλιεργήθηκε μὲ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο καὶ τὰ ἔτησια ἔσοδα αὐξήθηκαν σὲ 38.000 δραχμὲς.

Τὸ 1842 τὸ ἵπποφορβεῖο διέθετε τὶς ἑξῆς κτηριακὲς ἐγκαταστάσεις: α) κτήριο κατοικίας μὲ 10 μεγαλύτερα καὶ μικρότερα δωμάτια, μεγάλες ἀποθήκες, κελλάρια, κλπ., β) στάβλο γιὰ τοὺς ἐπιβήτορες μὲ ἀτομικὰ χωρίσματα γιὰ τὸν καθένα, γ) δύο στάβλους γιὰ 70 φοράδες πὺ χρησιμεύουν τόσο ὡς χώρος ἐλεύθερης κίνησης τῶν φοράδων καὶ τῶν πουλαριῶν ὅσο καὶ ὡς χώρος, ὁ ὁποῖος μποροῦσε νὰ ἐξοπλισθεῖ μὲ κινητὰ χωρίσματα γιὰ τὴν παραμονὴ τῶν ἀλόγων καὶ μὲ κινητὰ κουβούκλια γιὰ νὰ γεννοῦν οἱ φοράδες, δ) ἕνα στάβλο ἐλεύθερης κίνησης γιὰ 50 πουλάρια καὶ ε) ἕνα μεγάλο ἀχυρῶνα». (Zentner, *Das Königreich* 86-87).

200. Πὰ τὴ βιομηχανία παραγωγῆς νίτρου μὲ διύλιση καὶ τὸν μπαρουτόμυλο στὸν κόλπο τοῦ Ναυπλίου εἶναι πολὺ κατατοπιστικὰ ὅσα παραθέτει ὁ Βαυαρὸς λοχαγὸς τοῦ Μηχανικοῦ Φρειδερίκος Τσέντνερ:

«Κατὰ τὰ ἔτη 1837 ἕως 1839 στὸν κόλπο τοῦ

Ναυπλίου ἀνάμεσα στὸ Ἄργος καὶ τὴν Λέρνα στὸ ποταμῶν Ἐρατινός (Κεφαλάρι) ἰδρύθηκε ἕνα βασιλικὸ πυριτιδοποιεῖο ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ τότε ὑπεύθυνου τοῦ ὀπλοστασίου ταγματάρχη Neumayer καὶ τοῦ ἐπικεφαλῆς τῶν τεχνικῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ πυροβολικοῦ λοχαγοῦ Schmölzl. Αὐτὸ τὸ ἐργοστάσιο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι ἐγκαταστάσεις: ἀπὸ τὸ διυλιστήριον παραγωγῆς νίτρου, τὸν κλίβανο παραγωγῆς ἀνθρακος, τὰ κοπάνια, τὴ γυαλιστρά, τὰ πανιά καὶ τὴν ἐγκατάσταση ξήρασης καὶ διαλογῆς, κινητήρια δὲ δύναμη ὄλων αὐτῶν τῶν ἐγκαταστάσεων εἶναι τὰ νερὰ τοῦ Ἐρατινοῦ.

Ἐως παραγόμενο προϊόν εἶχε ὀρισθεῖ ἀρχικὰ ἡ μαύρη μπαρούτη, ἀργότερα ὁμως ἡ ἐπιχειρήση ἐπεξετάθη στὴν παραγωγή πυρίτιδος κυνηγιοῦ καὶ ἐκρηκτικῶν τοῦ ἐμπορίου.

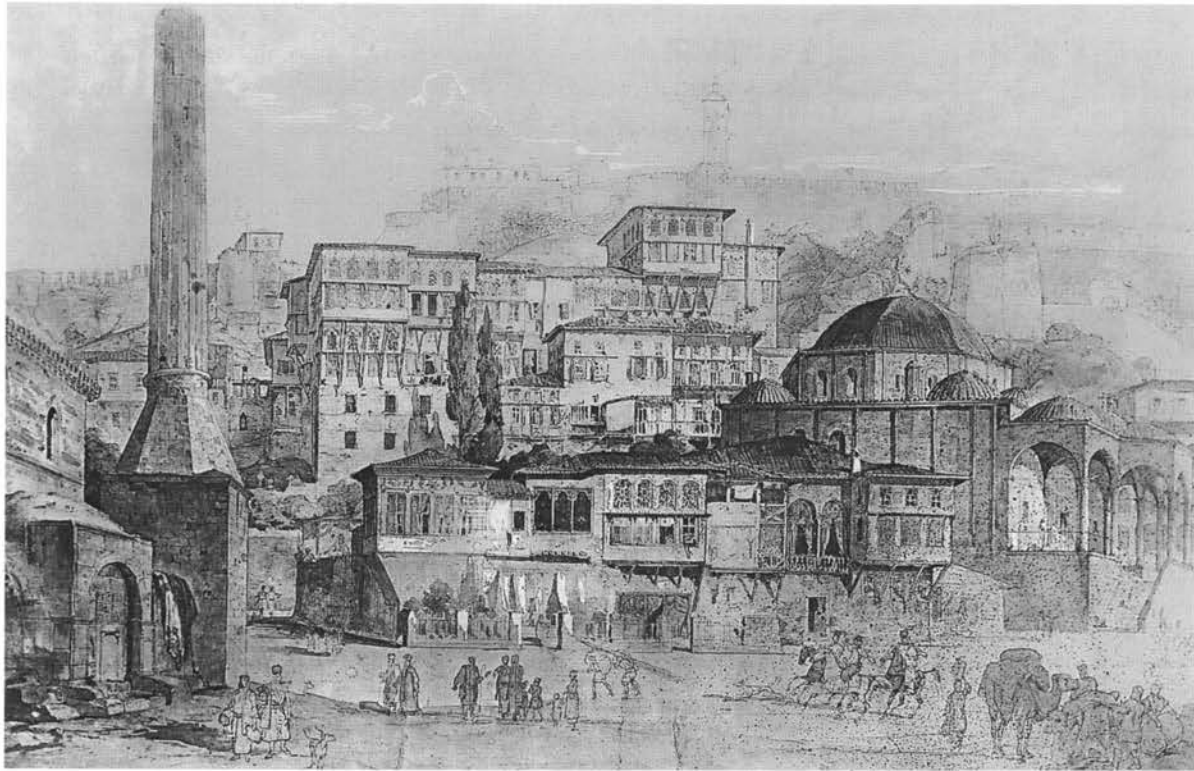
Ἐως ἐργατικὸ προσωπικὸ εἶχαν διορισθεῖ 7 ἄτομα στὸ διυλιστήριον παραγωγῆς νίτρου καὶ στὶς ὑπόλοιπες ἐγκαταστάσεις 6 ἐργάτες ὑπὸ ἕναν ἐργοδηγὸ. (...)

Ἡ ἐτήσια παραγωγή πυρίτιδος κυμαίνεται μεταξὺ 500 καὶ 600 κανταριῶν καὶ ἡ ἐπιχειρήση ἦταν ἀπὸ τὸν πρῶτο ἤδη χρόνον τόσο συμφέρουσα, ὥστε ἀπὸ τότε κιόλας μίᾳ ὀκτὰ μαύρη μπαρούτη (ἢ 2 1/4 λίβρες Βαυαρίας) ἐπωλεῖτο μόνον 2 δραχμὲς καὶ 41 λεπτά (1 φιορίνι Ρηνανίας) μολονότι ἡ τιμὴ ἐπεβαρύνετο μὲ ἐπιπλέον 10% (πανωτίμι) γιὰ τὴν ἀπόσβεση τῶν κατασκευαστικῶν δαπανῶν. (...)

Τὸ προϊόν ἦταν πάντα ἱκανοποιητικὸ καὶ ἰσάξιο κάθε ἄλλου ἀναλόγου προϊόντος.

Ἡ πυρίτιδα κυνηγιοῦ ἦταν ἰσάξια τῆς ἀγγλικῆς καὶ τῆς γαλλικῆς πυρίτιδος κυνηγιοῦ, πὺ παλαιότερα ἦταν ἡ μόνη ἡ ὁποία κυκλοφοροῦσε στὴ χώρα, καὶ ἦταν συσκευασμένη σὲ στιλβωμένα, σφραγισμένα μὲ μολύβι τενεκεδένια κουτιά μὲ ἐτικέτες, βάρους 1/3 τῆς ὀκτᾶς. (...)

Τὸ 1842 καὶ τὸ 1843 κύρια ἐπιδίωξη τοῦ διευθυντοῦ ἦταν νὰ ἀναπτύξει τὴ μικρὴ φυτεία νίτρου στὸ γῆπεδο τοῦ ἐργοστασίου ἤδη κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ διυλιστηρίου τοῦ νίτρου καὶ νὰ τὴ μεταβάλλει σὲ «φυτώριον» γιὰ ἐνδεχόμενες μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις παραγωγῆς τοῦ ἀκριβοῦ αὐτοῦ προϊ-

Τὸ Ναύπλιο καὶ ἡ πλατεία Πλατάνου (1834). Ὑδατογραφία τοῦ Ludwig Lange.

όντος στην Ἑλλάδα. Δυστυχῶς τὰ γεγονότα τοῦ περασμένου χρόνου [τοῦ 1843] παρεμπόδισαν τὴν περαιτέρω λειτουργία τῆς ἐπιχείρησης, πράγμα πού εἶχε ὡς ἐπακόλουθο τὴν παύση τῶν ἐργασιῶν στὸ ἐργοστάσιο». (Zentner, *Das Königreich* 19-21).

Στὸν Τσέντνερ διαβάζουμε ἐπίσης γιὰ τὸ «βασιλικὸ σιδηρουργεῖο», τὴ λειτουργικὴ διάρθρωσή του, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀποτυχία αὐτῆς τῆς ἐπιχείρησης:

«Τὸ βασιλικὸ σιδηρουργεῖο διαμορφώθηκε τὸ 1838 στὸν κόλπο τοῦ Ναυπλίου στὴ θέση τῆς ἀρχαίας Λέρνας (στοὺς σημερινούς Μύλους) καὶ ἐτροφοδοτεῖτο ἀπὸ μία μικρὴ λίμνη μὲ νερὰ πού ἀναβλύζουν ἀπὸ ὑπόγειες πηγές. Ἡ ὑδροκίνητη αὐτὴ ἐγκατάσταση ἦταν ἔργο τῆς διεύθυνσης τοῦ ὀπλοστασίου καὶ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἐργασιῶν εἶχαν ἀναλάβει οἱ ἄνδρες τοῦ λόχου σκαπανέων τοῦ πυροβολικοῦ πού κατεῖχαν τὴν τέχνη τοῦ σιδηρουργοῦ.

Ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς ἐγκατάστασης δὲν ἦταν παρὰ ἢ ἐπεξεργασία τῶν ἀφθονῶν παλιοσίδηρων πού ὑπάρχουν στὶς ὀχυρωμένες θέσεις καὶ ἢ μετα-

τροπὴ τους σὲ σιδηροδοκοὺς, πράγμα πού, ὅπως εἶχε ὑπολογισθεῖ, θὰ ἀπαιτοῦσε δέκα χρόνια ἀδιάλειπτης ἀπασχόλησης. Λόγω ἔλλειψης εἰδικευμένων ἐργατῶν, καὶ μάλιστα ἑνὸς ἐργοδηγοῦ, στὰ τρία χρόνια λειτουργίας τῆς ἡ μονάδα δὲν μπόρεσε νὰ καλύψει παρὰ μόλις τὶς ἀνάγκες τοῦ λόχου σκαπανέων, καὶ ἐπίσης παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες δὲν ἐπέτυχε τμῆ ἐργοστασίου χαμηλότερη ἀπὸ 1 δραχμὴ καὶ 76 λεπτὰ τὴν ὀκά.

Εἰ μὴ τι ἄλλο ὅμως ὑπῆρχε κέρδος, διότι ἐξοικονομοῦνταν τὰ μεγάλα ποσὰ πού ἀλλιῶς θὰ ἐμβάζονταν στὸ ἐξωτερικόν.

Ὁ ταγματάρχης [sic!] Schmödlz πρότεινε ἐπιχειρηματικῶς καὶ τὴ διαμόρφωση ἑνὸς ὑδροκίνητου χυτήριου σιδήρου, πού τὸν φουσητήρα του θὰ τὸν ἔθετε σὲ κίνηση ἓνα δεύτερο αὐλάκι πού διοχέτευε νερὸ ἀπὸ τὴ μικρὴ λίμνη στοὺς Μύλους, σύμφωνα μὲ προγενέστερο σχέδιο τῆς διεύθυνσης τοῦ ὀπλοστασίου ἐγκεκριμένο ἀπὸ τὴ Μεγαλειότητά του τὸν βασιλέα Ὁθωνα, καθότι γιὰ τὶς πυροβολαρχίες τοῦ ὀχυροῦ ἐχρειάζετο ἐπείγοντως μεγάλος ἀριθμὸς βλημάτων ἀπὸ σίδηρο πού γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ

Ἡ προηγούμενη βασιλική καθέδρα καὶ δεύτερη [στὴ χρονικὴ σειρὰ] πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδος, τὸ Ναύπλιο, ποὺ οἱ τρεῖς πλευρὲς του βρέχονται ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ μόνο ἢ τέταρτη τὸ συνδέει μὲ τὴ στεριά, γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ ἔχει μόνον μία πύλη, κατὰ τὴν ἀφίξη τοῦ βασιλέως Ὁθωνος ἦταν ἀκόμη σὲ ἄθλια κατάσταση, γιατί τὰ τούρκικα σπίτια του ἦταν παλαιὰ καὶ ξύλινα, καὶ ἡ βρώμα καὶ δυσωδία του ἦταν ἀνείπωτη, καθὼς σκέπαζαν τοὺς δρόμους καὶ τὴ μοναδικὴ πλατεία του, τὴν πλατεία τοῦ Πλατάνου, βουνὰ κοπριάς. Ὅταν ἀνέλαβε ἡ Ἀντιβασιλεία ὁμως ἄρχισε μία νέα εὐταξία^{XIII} (XIII. Ἐκεῖνος ποὺ ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερος μὲ τὴν ἐπισκευὴ παλαιῶν καὶ τὴν οἰκοδόμησι νέων πόλεων ἦταν κυρίως ὁ πρόεδρος τοῦ συμβουλίου τῆς Ἀντιβασιλείας κόμης Ἀρμανσπεργκ, ποὺ ἡ δραστηριότης του ὁμως διήρκεσε σχετικὰ μικρὸ διάστημα, γι' αὐτὸ δὲν ἐπέτυχε νὰ ἐφαρμόσει πλήρως τὰ μέτρα ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ λαμβάνονται. Χωρὶς αὐτὸν ἡ Ἀθήνα δὲν θὰ εἶχε τὴν τωρινὴ τῆς ὄψη καὶ ἡ διάνοιξη τῶν ὁδῶν θὰ εἶχε παρεμποδισθεῖ ἀπὸ τίς δολοπλοκίαις μερικῶν ἐνδιαφερόμενων ἀρχόντων!).

Οἱ δρόμοι καὶ οἱ πλατεῖες καθαρίσθηκαν, διαστρώθηκαν καὶ λιθοστρώθηκαν, κατασκευάσθηκαν ὑπόνομοι, τὰ παλαιὰ ἐτοιμόρροπα σπίτια ἐξαφανίσθηκαν καὶ τὴ θέση τους πήραν νεόδμητα, συμπαγῆ, συνήθως τριώροφα κτήρια, ἔτσι ὥστε τὸ κέντρο τῆς πόλης καὶ ἡ νέα παραθαλάσσια συνοικία, ποὺ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιφάνειάς της εἶναι προῖον ἐπιχώσεων, μπορεῖ νὰ ἀναμετρηθεῖ μὲ εὐρωπαϊκὲς πόλεις²⁰¹.

Τρία κάστρα μὲ τὴ συνηθισμένη γερὴ κατασκευὴ τῶν Ἐνετῶν καθιστοῦν τὸ Ναύπλιο

τους διαφορετικὰ θὰ ἀπαιτοῦντο 82.000 δραχμὲς.

Τὸ κόστος κατασκευῆς αὐτοῦ τοῦ χυτηρίου, καθὼς καὶ τῆς ἐπιχείρησης παραγωγῆς τῶν ἀναγκαίων πολεμοφοδίων κατὰ τὸ πρῶτο ἔτος ὑπελογίζετο σὲ 30.000 δραχμὲς καὶ ἐπομένως τὰ πλεονεκτήματα θὰ ἦταν πολλὰ, διότι ἔτσι θὰ ἐξοικονομοῦντο 52.000 δραχμὲς, θὰ χρησιμοποιοῦντο [ὡς πρώτη ὕλη] τὰ ὑπάρχοντα παλαιὰ κανόνια, θὰ ἀπεφεύγετο ἡ ἐξαγωγή ἑνὸς μεγάλου ποσοῦ στοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τέλος ὁ στρατὸς θὰ διέθετε δικό του χυτήριο. Δυστυχῶς τὰ γεγονότα τοῦ 1843 ὀδήγησαν στὴ ματαίωση καὶ αὐτοῦ τοῦ σχεδίου». (Zentner, *Das Königreich* 21-22).

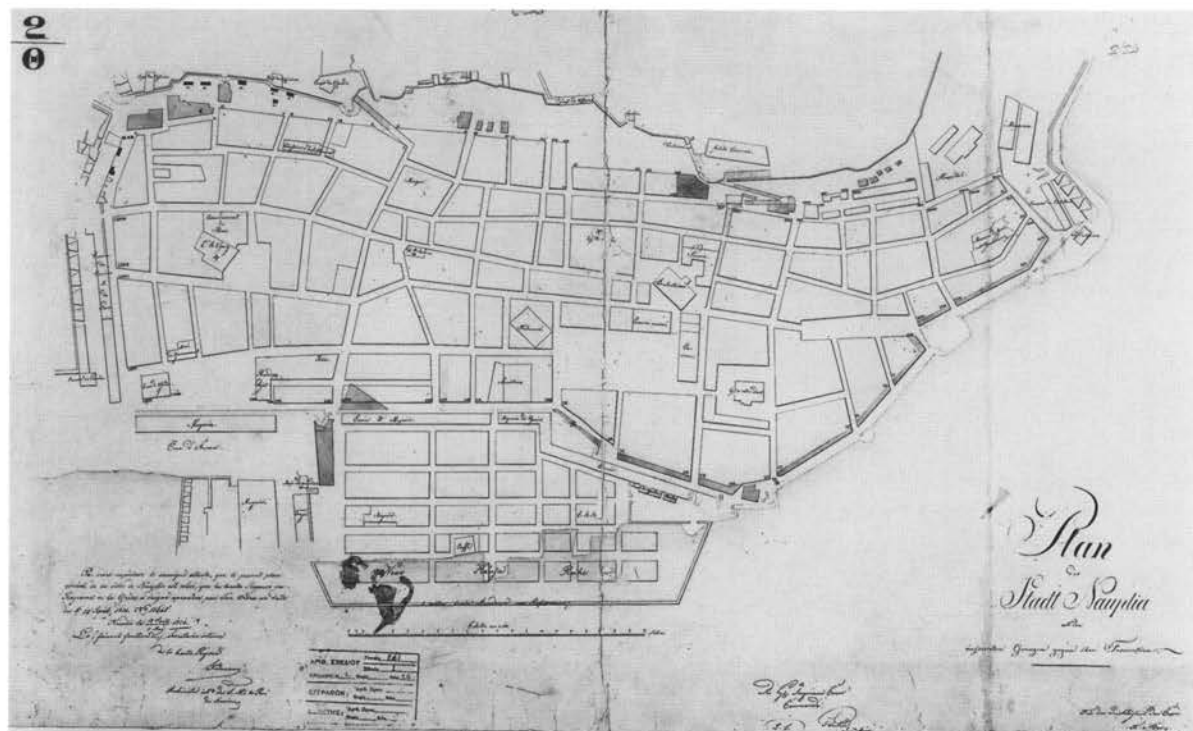
Πὰ τοὺς Μύλους, τὴν ἀρχαία Λέρνα, στοῦ ἐγχειρίδιο τῶν Neigebaur - Aldenhoven, *Handbuch* II 362) διαβάζουμε τὰ ἑξῆς:

«Μύλοι: αὐτὸ τὸ χωριό, ἰδιαίτερα ἀξιωμακτικὸ, ἰδίως λόγῳ τῆς γειννιάσεώς του μὲ τὸν ἄντρον τῆς Λερναίας Ὑδρας, βρίσκεται στὸν ἀργολικὸ κόλπο, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Ναύπλιο. Ἀπαντᾶμε τὸ περιώνυμο ἄντρον σὲ ἀπόσταση μισῆς ὥρας ἀπὸ ἐδῶ, πάνω ἀπὸ τὴν πηγὴ Κεφαλάρι, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία περνᾶ τώρα ὁ ἀμαξιτὸς δρόμος τῆς Τριπολιτσᾶς. Ἡ σπηλιὰ αὐτὴ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν κατακρήμνιση ἀσβεστολιθικῶν στρωμάτων. Ὅπως τρώμαξε ὁ Ἡρακλῆς τὴ Λερναία Ὑδρα μὲ τὰ βέλη του στὴ σπηλιὰ, ἔτσι καὶ τώρα ἡ εἴσοδος τοῦ ἐπι-

σκέπη τρώμαξει χιλιάδες νυχτερίδες. Ὁ βράχος ἔξω ἀπὸ τὸ ἄντρον λέγεται πὼς εἶναι αὐτὸς ποὺ ὁ Ἡρακλῆς πέταξε στοῦ κεφάλι τῆς Ὑδρας ὅταν ἡ Ἡρα ἔστειλε νὰ τὴ συνδράμει ἕνα μεγάλο καβούρι τῆς θάλασσας γιὰ νὰ δαγκώσῃ τὰ πόδια τοῦ ἥρωα. Ὁ βάλτος ποὺ [σύμφωνα μὲ τὸν μῦθο] δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ αἷμα τῆς Ὑδρας δὲν ἔχει σημαντικὲς διαστάσεις. Τὸ ποταμάκι ποὺ ἀπορρέει ἀπ' αὐτὸν κινεῖ ἐκεῖ κοντὰ νερόμυλους. Ὁ ἀσβεστολιθικὸς βράχος τῆς δροσερῆς σπηλιᾶς εἶναι πυκνός, φαιοκίτρινος καὶ καλύπτεται ἀπὸ ἀσβεσίτη. Οἱ Μύλοι τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας ἦταν τὸ ἐπίγειο τῆς Τριπολιτσᾶς καὶ τῆς ἐνδοχώρας τοῦ Μοριᾶ. Τώρα κάτω ἀπὸ τὴ λίμνη καὶ τὴ λεγόμενη πηγὴ τοῦ Ἀμφιαράου λειτουργεῖ ὑδροκίνητο σιδηρουργεῖο καὶ ἀσβεστόμυλος. Στὸ ὄρος Ποντίνιο ὑπάρχει μεσαιωνικὸ κάστρο».

201. Τὸ Ναύπλιο (ἢ Napoli di Romania τῶν Ἐνετῶν) ἦταν, ὡς γνωστόν, ἡ δεύτερη πόλη ποὺ ἀνεκηρύχθη τὸ 1829 πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν Αἴγινα (1828). Ἀπὸ τὴν 1.12.1834 τὸν ρόλο αὐτὸ ἀνέλαβε ἡ Ἀθήνα (βλ. βασιλικὸ διάταγμα τῆς 18/30.9.1834 «περὶ μεταθέσεως τῆς βασιλικῆς καθέδρας εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ἀνοικοδομήσεως τῆς πόλεως ταύτης»).

Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1828 ἐφθασε στοῦ Ναύπλιο ὁ κυβερνήτης Καποδίστριας καὶ ἐδῶ δολοφονήθηκε

Σχέδιο του Ναυπλίου με την επέκτασή του προς τη θάλασσα. Πρόταση του Θ. Βαλιάνου (1834).

την 19.10.1831. Στις 25.1/6.2 1823 εισήλθε έορταστικά ο βασιλεύς Όθων στην πόλη κατά την άφιξή του στην Ελλάδα.

Το Ναύπλιο, που οι Ένετοί το είχαν μεταβάλει στο σημαντικότερο οχυρό και ουσιαστικά σε πρωτεύουσα του Μοριά (έπί δεύτερης Ένετοκρατίας, 1686-1715), καταλαμβάνει έκταση μόνον 700x350 μ., είναι κτισμένο στις βόρειες οχυρωμένες κλιτύς της Άκροναυπλίας (Ίτς Καλέ, ύψόμετρο 85 μ.) και κάτω από το επιβλητικό οχυρό του Παλαμηδιού (ύψόμετρο 215 μ.), έκτείνεται δε μέχρι την παραλία και περιβάλλεται από ισχυρά τείχη.

Όλες οι γραπτές πηγές της εποχής επιβεβαιώνουν όσα λέει ο Στάουφερτ άφ' ενός για την άθλια κατάσταση του Ναυπλίου και τις άνθυγιεινές συνθήκες που επικρατούσαν έδω στο τέλος του άπελευθερωτικού άγώνος, άφ' έτέρου για την ταχεία βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στην πόλη κατά τη δεκαετία του 1830.

Ό Μάουρερ, ό όποιος έμεινε στο Ναύπλιο από τον Ίανουάριο του 1833 έως την ανάκλησή του τον Αύγουστο του 1834, ισχυρίζεται - όπως και ό Στάουφερτ - πώς μόνο με την ένεργητική επέμβαση

της βαυαρικής Άντιβασιλείας άναγεννήθηκε ή πόλη. Γράφει:

«Ίδιαιτέρως ή κατάσταση στο Ναύπλιο βελτιωνόταν από μέρα σε μέρα. ΕΊχαν άπομακρυνθεί τα χαλάσματα που βρήκαμε σε πολλούς δρόμους και στην πλατεία Πλατάνου. Οι άκάθαροι δρόμοι καθαρίσθηκαν· πολλά στενοσόκακα διαπλατύνθηκαν· όλοι οι δρόμοι λιθοστρώθηκαν. Έγινε άριθμηση των κτηρίων, οι όδοι απέκτησαν όνομα και τα όδωνύμια γράφτηκαν στις γωνίες των δρόμων. Διανοίχθηκαν νέοι δρόμοι, μεταξύ των άλλων και ένας γύρω από το παλαιότερα άπρόσιτο από τη μεριά της θάλασσας Παλαμηδι. Κατασκευάσθηκε μία νέα κλιμακωτή όδός που οδηγεί στο Ίτς Καλέ. Στην πλατεία Πλατάνου [σήμερα Συντάγματος] και στον Περίπατο πίσω από το Ίτς Καλέ και το Παλαμηδι φυτεύθηκαν δέντρα, πράγμα που μετέβαλε την πλατεία Πλατάνου και τον Περίπατο πίσω από το Παλαμηδι και κοντά στη θάλασσα σε μία από τις όραιότερες πλατείες και σε έναν από τους όραιότερους περιπάτους, και όχι μόνον στην Ελλάδα. Οικοδομήθηκαν πλθθος νέων καταστημάτων και κατοικιών και μάλιστα με βάση τις ρυθ-

όχυρή θέση πρώτης σημασίας στην Ελλάδα. Ίδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι τὸ κάστρο τοῦ Παλαμηδίου ἐξ αἰτίας τῶν τεραστίων ἔργων ποὺ πραγματοποιήσαν ἐδῶ οἱ ἄλλοτε κυρίαρχοι τῆς Πελοποννήσου Ἴταλοί. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 7 ὄχυρά, ποὺ ἀλληλοκαλύπτονται [βαλι-

μίσεις ἐνὸς ρυμοτομικοῦ σχεδίου. Ἡ γῆ γιὰ τὴν κατασκευὴ μᾶς ἐντελῶς νέας ὁδοῦ μὲ ἐπιχώσεις στὴ θάλασσα πωληθήθηκε πανάκριβα καὶ ἀνεγέρθησαν καὶ ἐκεῖ σπίτια, κλπ. Μὲ λίγα λόγια, ἀληθινὴ εὐημερία ἀρχίζει νὰ επικρατεῖ. Ὅποιος εἶδε τὸ Ναύπλιο τὸ 1832 καὶ τὸ ξαναεἶδε τὸ 1834, δὲν τὸ ἀναγνώρισε». (Mauger, *Das griechische Volk* 151).

Αὐτὰ ὁ Μάουρερ, ἐπαινώντας ἐμμέσως τὸν ἐάντὸ του καὶ τὸ ἔργο του. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὡστόσο πὼς τὰ πρῶτα βήματα γιὰ τὴν πολεοδομικὴ ρύθμιση τῆς παλαιᾶς πόλης εἶχαν γίνεαι ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφίξη τοῦ Καποδίστρια τὸ 1828. Κατ' ἐντολὴν του ὁ Ἕλληνας λοχαγὸς τοῦ γαλλικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος Σταμάτης Βούλγαρης (1775-1843) τοπογράφησε τὴν πόλη καὶ ἐξεπόνησε τὸ πρῶτο ρυμοτομικὸ σχέδιο τοῦ Ναυπλίου (ποὺ μέχρι σήμερον δὲν ἔχει βρεθεῖ) προτείνοντας συγκεκριμένες σχεδιαστικὲς ἀρχές καὶ μέτρα.

Κατὰ τὰ φαινόμενα τὸ σχέδιο τοῦ Βούλγαρη τροποποιήθηκε ἐλαφρῶς ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Θεόδωρο Βαλιάνο τὸ 1830 καὶ τέλος ἐνεκρίθη ἀπὸ τὴν Ἀντιβασιλεία μὲ διάταγμα τῆς 16/28 Ἀπριλίου τοῦ 1834. Ἀντίγραφο αὐτοῦ τοῦ «Σχεδίου πόλης τοῦ Ναυπλίου μὲ τὰ ἀκρότατα ὄριά της» ὑπὸ κλίμακα 1:1.000 φυλάσσονται στὸ ἀρχεῖο τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ. Τὸ σχέδιο δείχνει τὴν πόλη μετὰ τὴ διάνοιξη τῆς κυρίας ὁδοῦ, ἡ ὁποία συνδέει τὴν πλατεία τῶν Τριῶν Ναυάρχων καὶ τὸ ὀθωνικὸ ἀνάκτορο στὰ δυτικὰ μὲ τὴν κεντρικὴ πλατεία Πλατάνου, καὶ τὴ διαμόρφωση τῶν προαυλίων τοῦ ἀνακτόρου, τοῦ ὀπλοστασίου καὶ τῶν σημαντικότερων ἐκκλησιῶν, καθὼς καὶ τὴν ἐπέκταση τῆς πόλης πρὸς τὴ θάλασσα, ὅπου προεβλέποντο συνολικὰ πέντε νέες σειρὲς 25 συνολικὰ οἰκοδομικῶν τετραγώνων. Τέλος στὸ σχέδιο φαίνεται καὶ ἡ περιφερειακὴ ὁδὸς τοῦ Ναυπλίου.

Στὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Καποδίστρια κατὰ τὸ ἔτος 1828 (*Extraits de la Correspondance de M. le Président Kapodistrias avec le Capitaine Boulgari*, Paris 1835, 18-21) ὁ Βούλγαρης προτείνει διάφορα μέτρα ἀναμόρφωσης τοῦ Ναυπλίου καὶ δρᾶτται τῆς εὐκαιρίας γιὰ νὰ προτείνει μικρὰ μὲν, πλὴν ὅμως ἀναγκαῖα βήματα ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν τὴ μετάβαση «ἀπὸ τὴ βαρβαρότητα στὸν πολιτισμὸ», ἐνῶ ταυτόχρονα ἀναπτύσσει ἐμμέσως τὲς ἀρχές ποὺ πρέπει νὰ διέπουν ἐν γένει τὴν

ἀναμόρφωση τῶν κατεστραμμένων ἀπὸ τὸν πόλεμο πόλεων. Σύμφωνα μὲ τὸν Βούλγαρη γιὰ μίαν σύγχρονη πόλη ἀπαιτοῦνται:

Ἀκριβὴς χωρομέτρηση καὶ ἐξ ἴσου ἀκριβὴς σχεδιασμός.

Υγιεινὲς συνθήκες διαβίωσης, δηλαδὴ καλὸς ἀερισμὸς, ὕδρευση καὶ ἀποχέτευση, καθὼς καὶ καθαροὶ δημόσιοι χώροι.

Κανονικὴ κάτοψη μὲ ὀρθογώνια οἰκοδομικὰ τετράγωνα.

Εὐρύχωρες καὶ κανονικὲς ὁδοὶ καὶ πλατεῖες ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν τὴν κυκλοφορία [τροχοφόρων] ὀχημάτων.

Περμετρικὴ ὁδὸς μὲ πλούσια φύτευση ποὺ νὰ χρησιμεύει ὡς συλλεκτῆριος ἀρτηρία καὶ περιπάτου. Ὀνοματοδοσία ὁδῶν καὶ πλατειῶν.

Καθορισμὸς περιοχῆς χωροθέτησης τῶν δημοσίων κτηρίων.

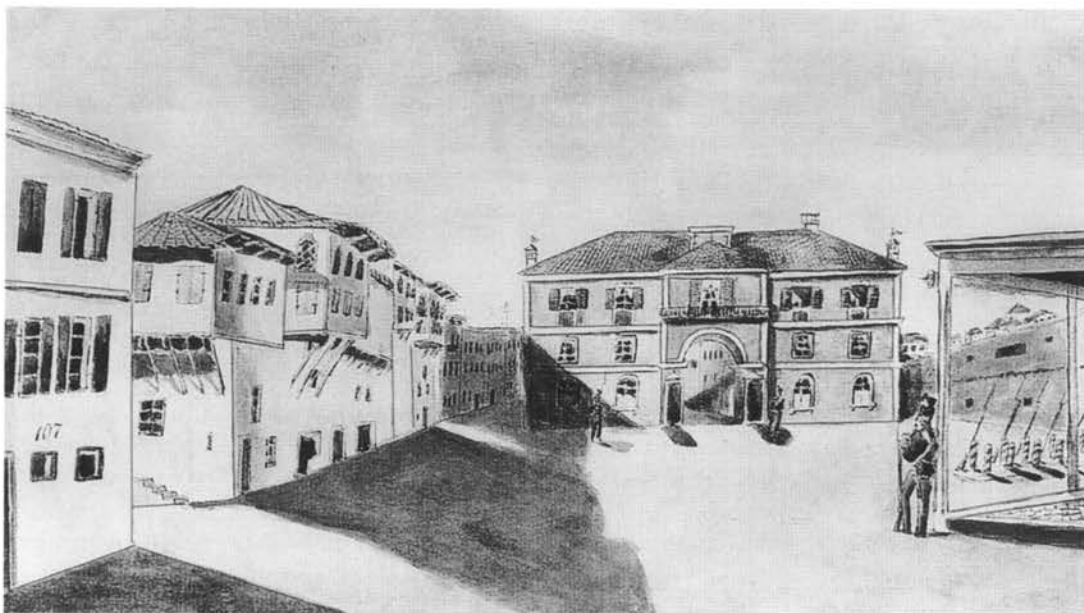
Διάρθρωση τῆς πόλης σὲ συνοικίες ἢ ἐνορίες.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς τὰ ρυμοτομικὰ σχέδια τῶν περισσότερων πόλεων τῆς νέας Ἑλλάδος βασίσθηκαν ἀκριβῶς σὲ αὐτὲς τὲς ἀρχές πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ.

Πὰ τὴν παλαιότερη καὶ τὴ νεότερη ἀρχιτεκτονική, τὸν τρόπο δόμησης, καθὼς καὶ τὴν κερδοσκοπία ἐπὶ τῆς γῆς στὴ ραγδαία ἀναπτυσσόμενη πόλη τοῦ Ναυπλίου ὁ Κλέντσε (ὁ ὁποῖος παρέμεινε στὸ Ναύπλιο τὸν Αὐγούστο καὶ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1834) μᾶς λέει τὰ ἑξῆς κατατοπιστικά:

«Νωρὶς τὸ πρῶτὸ τῆς πρώτης ἡμέρας μου στὸ Ναύπλιο ἀνέβηκα στὸν βράχο τῆς Ἀκροναυπλίας, ὅπως λέγεται τώρα τὸ ὄχυρὸ ποὺ τὴν ἐποχὴ τῶν Τούρκων ἀπὸ τὲς ἰνδικὲς σκυιές [τὲς φραγκοσκυιές] ποὺ φύονται συχνὰ στὴ νότια καὶ τὴ δυτικὴ του πλευρὰ λεγόταν Ἰντιγιέ-Καλεσί, Ἰτς Καλεῖ ἢ Ἀρβανίτικα. (...)

Στὸ ἐσπερικὸ τοῦ ὄχυρου λόφου εἶναι μεγάλη ἡ ἐρήμωση, ὑπάρχει μόνον ἓνα ἀρκετὰ σημαντικῶν διαστάσεων οἰκοδόμημα, ὁ στρατῶνας ποὺ κατασκευάσθηκε ἐπὶ Καποδίστρια ἀπὸ τὸν στρατηγὸν Heideck πάνω στὰ ἐνετικὰ τείχη καὶ τὸν χρησιμοποίησε ἡ φρουρά. Ἐνα ἀρκετὰ καλοδιατηρημένο τούρκικο σπίτι στὴν πλαγιά πρὸς τὸ Παλαμίδι, λόγῳ τῆς ὑγιεινῆς του θέσης χρησιμεύει ὡς στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο. (...)

Τό «Παλάτιον» τοῦ Καποδίστρια καὶ μετέπειτα τοῦ Ὀθωνος στὸ Ναύπλιο. Ὑδατογραφία τοῦ Adalbert Marc (1833-1835).

Τὸ Ναύπλιο ἔχει κάποια θέλγητρα καὶ κάποια γραφικὴ ὁμορφιὰ μόνον ἐκεῖ ὅπου βρίσκονται τὰ ἐνετικά καὶ παλαιὰ τουρκικὰ ὑπολείμματα τῆς πόλης. Ὅλα ὅσα κτίσθηκαν τὴν ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια καὶ τῆς Ἀντιβασιλείας, ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἀποψη εἶναι ἀνάξια κάθε κριτικῆς, καθὼς περιορίζονται μόνον στὴν ἱκανοποίησι τῶν πλέον ἐπειγουσῶν στεγαστικῶν ἀναγκῶν.

Ἀνάμεσα στὰ κτήρια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἑνετῶν, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα τμήματα τῶν μεγαλοπρεπέστατων ὀχυρωματικῶν ἔργων, στὰ ὁποῖα οἱ Τούρκοι ἔχουν διατηρήσει παντοῦ τὸν Λέοντα τοῦ Ἁγίου Μάρκου πού, ὁμολογῶ, πάντα μοῦ προκαλεῖ δέος, συγκαταλέγονται ὀπωσδήποτε ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ ὁ στρατώνας στὴν πλατεία Πλατάνου [σήμερα ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο]. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ δὲ τῶν Τούρκων πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν οἱ ἄκρως γραφικῆς ὁμάδες κτηρίων κάτω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς ἀκρόπολης, τὰ ὁποῖα τώρα χρησιμεύουν ὡς ὀπλοστάσιο, τὰ σπίτια τοῦ Χατζῆ-Χρήστου καὶ μερικὰ τρισχαριτωμένα ἀκόμα σπίτια στὴν πλευρὰ τῆς πλατείας Πλατάνου πρὸς τὴ θάλασσα, καθὼς καὶ μερικὰ τζαμιά πού τὸ μεγαλύτερο χρησίμευε ὡς χώρος συνεδριάσεων τῶν προηγούμενων κυβερνήσεων καὶ τῆς ἐθνοσυνέλευσης.

Αὐτὰ τὰ τζαμιά μᾶς δίνουν ἓνα δεῖγμα τῆς τουρκικῆς-βυζαντινῆς λιθόκτιστης ἀρχιτεκτονι-

κῆς, ἐνῶ τὸ ξύλο καὶ ἡ ξυλοκατασκευὴ ἀποτελοῦν τὸ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῶν τουρκικῶν κτηρίων κατοικίας. Αὐτὴ ἡ ξυλοκατασκευὴ ὅμως ἔχει ἀναπτυχθεῖ καὶ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ διαμόρφωσι τῶν κτηρίων μὲ ἐντελῶς ἰδιαιτέρο τρόπο. Κομψὰ διασταυρούμενα δοκάρια πού κατὰ βάση προορίζονται γιὰ τὴ σύνδεσι τῶν τοίχων, ὀρθοστάτες καὶ μάνδαλα, σταυρωτὰ καὶ σκαλιστὰ καφασωτὰ καὶ πολὺ προεξέχουσες δοκοὶ στέγης πού σχηματίζουν τὸ πάνω μέρος τοῦ γείσου, δίνουν σὲ αὐτὰ τὰ σπίτια ὄψη ἐπιμελημένη, καὶ καθὼς εἶναι χρωματιστὰ καὶ κοσμημένα μὲ ἀραβουργήματα φαντάζουν ἀκόμα πιὸ ὁμορφα. Ἀντίθετα, σὲ ὅλα τὰ ἄλλα καὶ στὰ ἴδια τὰ πολυάριθμα σημερινὰ κτίσματα τὸ ξύλο χρησιμοποιεῖται μόνον προκειμένου νὰ κτίσουν κακὰ καὶ γρήγορα καὶ γιὰ νὰ μμηθοῦν ἀκόμα χειρότερες πέτρινες κατασκευὲς χρησιμοποιώντας ἐπιχρῶματα καὶ βαφές.

Σίγουρα δὲν συναντᾶς συχνὰ τόσο συμφέρουσα κερδοσκοπία ἐπὶ τῆς γῆς ὅπως αὐτὴν πού ὀργιάζει σήμερα στὸ Ναύπλιο. Οἱ ἰδιοκτῆτες εἶναι σχεδὸν ὅλοι ἀναγκασμένοι νὰ χρησιμοποιοῦν κεφάλαια πού τὰ δανερίζονται μὲ [ἐτήσιο] τόκο 30 ἕως 36 τοῖς ἑκατό, ὡς ἐκ τούτου τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὰ ἐνοίκια εἶναι τόσο ὑψηλά, ὥστε συνήθως ἓνα τέτοιο κτήριο ἔχει ἀποσβέσει τὶς δαπάνες κατασκευῆς του μέσα σὲ 3 ὡς 4 χρόνια μεταβαλλόμενο ἔτσι σὲ ἰδιο-

στικῶς]. Πλατιές τάφροι, διανοιγμένες με ἐκρηκτικὰ μέσα στους ἀσβεστολιθικούς βράχους, τὰ ἀποκόβουν ἐντελῶς τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο· κάθε ὄχυρὸ διαθέτει τὴ δική του στέγνα. Στὰ νότια τῆς πόλης, πάνω σὲ ἓναν ὑψηλὸ βραχώδη λόφο, εἶναι κτισμένο τὸ κάστρο Ἴτς Καλέ [Ἀκροναυπλία] καὶ στὴ μέση τῆς εἰσόδου στὸ λιμάνι τὸ καστέλο Μπούρτζι πάνω σὲ μία βραχονησίδα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ βομβαρδισθεῖ ὅλο τὸ λιμάνι καὶ τὸ ὁποῖο ἐν καιρῷ εἰρήνης χρησιμοποιεῖται κυρίως γιὰ τὴ φύλαξη τῶν πιὸ ἐπικίνδυνων κρατουμένων. Στὸ ὑψηλότερο σημεῖο του ὑπάρχει ἓνα κρατητήριον μερικὲς ὀργιές βαθύ, στὸ ὁποῖο κατεβάζουν τοὺς φυλακισμένους καὶ τὴν τροφή τους με ἓνα σχοινί. Ἡ βαθιὰ θάλασσα βρέχει τὰ τείχη τοῦ ὄχυρου. Τὴν ἴδια τὴν πόλη τὴν προστατεύουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ἴτς Καλέ, οἱ πυροβολαρχίες τῶν Πέντε Ἀδελφῶν καὶ τοῦ Ὀπλοστασίου. Στὸν Βορρὰ εἶναι ἀκάλυπτη πρὸς τὴ θάλασσα, ἀλλὰ τὸ κενὸ αὐτὸ τῆς ὄχυρωσης προστατεύεται ἐν μέρει ἀπὸ τὸ Μπούρτζι²⁰².

Τὸ ἀνάκτορον στὸ Ναύπλιο, παλαιότερα κατοικία τοῦ κυβερνήτου Καποδίστρια, ἀπὸ

κτησία πού δὲν ἔχει τὸ βάρος τῆς ὑποθήκης. Τὸ τί εἶδους ἀρχιτεκτονική, τί εἶδους κατασκευὴ σημαίνει ὅμως αὐτὸς ὁ τρόπος δόμησης, μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ φαντασθεῖ. (...)

Στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, πού τὸν καιρὸ τῶν Τούρκων τὴ χρησιμοποιοῦσαν σάν τζαμί καὶ στὴν ὁποία εἶχε προστεθεῖ ἓνας μιναρές, ὁ ὁποῖος ὅμως, γιὰ λόγους ἀκατανόητους, κατεδαφίσθηκε ἐν μέρει καὶ ἔμεινε ὁ μισὸς σὲ ὕψος τὸν καιρὸ τῆς Ἀντιβασιλείας, ἓνας Ἕλληνας μάστορας ἔκτισε ἓνα νέο καμπαναριό, τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ ἐλαφρῶς βάρβαρο, δὲν στερεῖται ἐντελῶς γραφικῶν θελημάτων καὶ εἶναι τὸ καλύτερο ἀρχιτεκτόνημα τῆς πόλης».
(Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 505, 507-510).

Ἄλλα τεκμήρια τοῦ Ναυπλίου ἐκείνης τῆς ἐποχῆς εἶναι ἓνα ὠραῖο σχέδιο με μολύβι τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου πού φιλοτέχνησε ὁ Κλέντσε (με τὸ καμπαναριό καὶ τὸν κατεδαφισμένο κατὰ τὸ ἤμισον μιναρέ) καὶ τοῦ προαυλίου τῆς (Κρατικὴ Συλλογὴ Γραφικῶν Τεχνῶν τοῦ Μονάχου, ἀρ. κατ. 27742)· ἐπίσης δύο ἀριστοτεχνικὲς ἀκουαρέλες τοῦ Κάρολ Ρότμαν πού ἀπεικονίζουν τὴν πανοραμικὴ ἄποψη τῆς πόλης ἀπὸ τὴ θάλασσα (στὸ ἴδιο ἀρχεῖο, ἀρ. κατ. 21380 καὶ στὸ Hessisches Landesmuseum, Darmstadt ἀρ. κατ. HZ 1301, WV 326). Ὁ Ludwig Lange ἀπὸ τὴ μεριά του στὴν ἀκουαρέλα τοῦ Ναυπλίου πού ζωγράφισε (Κρατικὴ Συλλογὴ Γραφικῶν Τεχνῶν τοῦ Μονάχου) ἀποδίδει τὰ λαμπρὰ χρώματα καὶ τὶς ἐπιβλητικὲς ἀρχιτεκτονικὲς μορφές τῶν τούρκικων κτηρίων με τὸ μεγάλο τζαμί καὶ τὸ ἐν τῷ μεταξὺ κατεδαφισμένο σεράι τοῦ Τούρκου πασᾶ με τρόπο ἐξόχως ὑποβλητικό.

202. Ὁ Στάουφερτ ἀναφέρεται μὲν λακωνικὰ στὰ τρία φρούρια τοῦ Ναυπλίου, τὸ Παλαμήδι, τὸ Ἴτς Καλέ καὶ τὸ Μπούρτζι, ἀλλὰ ὅσα λέει εἶναι σωστά.

Τὸ Παλαμήδι κτίσθηκε ἐπὶ προβλεπτοῦ Ἀύγουστινου Σαργέδου μέσα σὲ πέντε χρόνια (1711-1714), τὴν δὲ κατασκευὴ του εἶχε ἀναλάβει ὁ Γάλλος συνταγματάρχης La Salle. Ἀπὸ τοὺς 7 ἀνεξάρτητους προμαχῶνες, πού «ἀλληλοκαλύπτονται», οἱ ἔξι ἔχουν ὀνόματα ἀρχαίων πολεμάρχων (Θεμιστοκλῆς, Μιλτιάδης, Ἀχιλλεύς, Φωκίων, Ἐπαμεινώνδας, Λεωνίδας), ἐνῶ ὁ ἕβδομος ὀνομάζεται La Chefferie.

Ἄρκετὰ ἐκτενὴ περιγραφή τῶν ὄχυρωματικῶν ἔργων τοῦ Ναυπλίου μᾶς δίνει ὁ πρῶτος ταξιδιωτικὸς ὁδηγὸς τῆς νέας Ἑλλάδος τῶν Neigebaur - Aldenhoven, ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶναι ἀποδεδειγμένο πὼς ὁ Στάουφερτ ἔχει δανεισθεῖ πολλές πληροφορίες:

«Τὸ Ναύπλιο», διαβάζουμε στὸν ὁδηγό, «εἶναι τὸ ἰσχυρότερον φρούριον τῆς Ἑλλάδος, ἰδίως τὸ Παλαμήδι, πού, ὅπως ὅλα τὰ ἐνετικά φρούρια εἶναι ὑπερφορτωμένο με ὄχυρωματικὰ ἔργα. Μόνον ἀπὸ τὸν Βορρὰ μπορεῖς νὰ ἐπιτεθεῖς σὲ αὐτὸν τὸν βράχο πού ὑψώνεται παντοῦ ἀπότομα. Ἐπτὰ ξεχωριστοὶ προμαχῶνες εἶναι ἐξοπλισμένοι με γαλαρίες, ἐστεγασμένους διαδρόμους καὶ τάφρους πού ἔχουν διανοιγῆ στὸν βράχο χρησιμοποιώντας ἐκρηκτικὰ, καὶ πέντε ἀπὸ τοὺς προμαχῶνες συνιστοῦν τὴ γραμμὴ ἄμυνας. Τὰ κενὰ ἀνάμεσα στὰ ἐπιμέρους ὄχυρωματικὰ ἔργα κλείνουν τείχη. Τὸ κυρίως ὄχυρὸ στὴν πλαγιά ἔχει ἰδιαίτερα καλὲς γαλαρίες. Δυστυχῶς σὲ ἀπόσταση μόλις διακοσίων

Σπίτια καὶ ἐρείπια στὸ Ναύπλιο. Ὑδατογραφία τοῦ Ludwig Lange (1834).

τὴν ὁποία ἐξῆλθε στὶς 9 Ὀκτωβρίου τοῦ 1831 γιὰ νὰ πάει στὴ λειτουργία καὶ στὸ κατῶφλι τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος ἔχασε τὴ ζωὴ του ἀπὸ ἓνα θρασὺ μανιάτικο χέρι, εἶναι ἓνα ἀπλὸ διώροφο κτήριο μὲ 6 ἢ 7 παράθυρα στὴν πρόσοψη, πού δὲν τὸ διακρίνει τίποτε ἀπὸ

βημάτων ὑψώνονται μεμονωμένες βραχῶδεις κορυφές, ὅπου μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν πυροβόλα [ἐναντίον τοῦ κάστρου]. Ἡ πλευρὰ πρὸς τὴ θάλασσα τοῦ Παλαμηδίου εἶναι φυτευμένη μὲ κάκτους, πού ὁ κορμὸς τους συχνὰ εἶναι χοντρός σὰν ἓνα ἀνδρικό σῶμα. Τὰ Ἀρβανίτικα εἶναι ἓνας ὄχρωμος λόφος, πού σχηματίζει σχεδὸν ὀρθή γωνία μὲ τὸν λόφο τοῦ Παλαμηδίου καὶ καταλήγει στὸν κόλπο τοῦ Ναυπλίου. Τὸ ἄκρο του περιβάλλεται ἀπὸ τείχος, πού τὰ θεμέλιά του εἶναι δομημένα μὲ τὸ πολυγωνικὸ σύστημα τοιχοποιίας. Ἐδῶ ὑπάρχουν τρεῖς προμαχῶνες ὁ ἓνας ὑπεράνω τοῦ ἄλλου, τὸ δὲ τέταρτο ἐπίπεδο βλέπει πρὸς τὸν κόλπο.

Ἡ πόλη πρὸς τὸν Βορρὰ καὶ πρὸς τὰ βορειο-ανατολικά συνορεύει μὲ τὰ Ἀρβανίτικα. Τὸ λιμάνι καταλαμβάνει κατὰ κύριο λόγο ὁ Θαλασσόπυργος [δηλαδή τὸ Μπούρτζι], ἓνας πύργος πάνω σὲ μία βραχονησίδα πού, ὅπως συνήθιζαν οἱ Τούρκοι, τὸν περιέβαλλε τείχος. Τὸ Παλαμήδι, ὁ λόφος πού ὑψώνεται ἀπότομα πάνω ἀπὸ τὴν πόλη, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀσβεστοῦχο ἀργιλικὸ σχιστόλιθο κάτω ἀπὸ κόκκινο σιδηροῦχο ἀσβεστόλιθο. Ὁ προμαχὼν Μιλτιάδης χρησιμοποιεῖται σὰν φυλακὴ βαρυνποινιτῶν. Εἶναι ὑγιεινὸς τόπος διαμονῆς καὶ οἱ στέγες του χωροῦν ἀρκετὸ νερό». (Neigebaur - Aldenhoven, *Handbuch* II 363).

τὰ ἄλλα ἰδιωτικά κτήρια καὶ τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει οὔτε καν αὐλὴ ἢ κήπο²⁰³. Τὸ Ναύπλιο ἔχει τὰ ἀκόλουθα δημόσια κτήρια: στὴν πλατεία Πλατάνου ἕναν στρατώνα κτισμένο ἀπὸ τοὺς Ἑνετούς, δύο μεγάλα τούρκικα τζαμιά μὲ ἀξιοθέατους τρούλους, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα ἔχει μετατραπῆ σὲ δικαστήριο καὶ φυλακὴ καὶ τὸ ἄλλο σὲ σχολεῖο, ἔπειτα τὸ κεντρικὸ ὄπλοστάσιο γιὰ μερικοὺς λόχους τοῦ Μηχανικοῦ καὶ ἕνα νέο, ὄχι ἀσήμαντο ὑπόστεγο γιὰ τὶς ἄμαξες· στὸ φρούριο Ἰτς Καλὲ ἔχει τὸν στρατώνα πού κτίσθηκε ἀπὸ τοὺς Γάλλους μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1828 καὶ 1830, καθὼς καὶ παλαιότερους στρατώνες· ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ ἕνα ἐργαστήριο πολεμικῶν πυραύλων τύπου Congreve²⁰⁴ καθὼς καὶ ἕνα μεγάλο στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο μὲ φαρμακεῖο, πού οἰκοδομήθηκε ἀπὸ τὴν παροῦσα κυβέρνησι.

Στὴ συνοικία Πρὸ νοῖα, πάνω ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο, στὸ ὁποῖο βρίσκονται θαμμένοι πλῆθος Γερμανοὶ στρατιῶτες, ὑψώνεται ἕνας ἀσβεστολιθικὸς βράχος, πού ἐπάνω του εἶναι λαξευμένος ἕνας κολοσσιαῖος κοιμώμενος λέων, μήκους 28 ποδῶν, στὴ μνήμη τῶν θανόντων μεταξὺ 1833 καὶ 1835 Βαναρῶν στρατιωτῶν στὴν Ἑλλάδα. Τὸ μνημεῖο αὐτὸ φιλοτέχνησε ὁ γλύπτης Siegel ἀπὸ τὸ Ἀμβούργο καὶ εἶναι ἄριστα δουλεμένο.

Ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Ὑδρα βρισκόταν ἡ φημισμένη Ἑρμιόνη μὲ τὰ δύο της λιμάνια· ἐδῶ βρίσκεται κανεὶς ἀκόμη πολλὰ ἐρείπια, μεγάλους τοίχους θεμελίωσης καὶ δόμους, καὶ ἐπίσης πρὸς τὸ ὕψωμα στὴν ἐνδοχώρα ἕναν στίβο, ὅπου ὑπάρχουν ἀρκετὰ κατάλοιπα τῆς πόλης πού μνημονεύει ὁ Πausanias. Τὸ σημερινὸ χωριὸ Καστρί εἶναι κτισμένο πάνω στὰ ὑπολείμματα τῆς ἀκρόπολης καὶ ἡ ἐκκλησία κατὰ πᾶσα πιθανότητα πάνω στὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ τῆς Θερμισίας Δήμητρος. Ἐδῶ βρισκόταν ἐπίσης ὁ ναὸς τῆς Ποντίας ἢ Λιμενίας Ἀφροδίτης.

Ἀπὸ τὴν Τροιζήνα, πατρίδα τοῦ Θησέως, πού βρισκόταν ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Πόρο κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Δαμάλα, λίγα μόνο ἔχνη σώζονται: τμήματα τοῦ ἀρχαίου περιτειχίσματος ἀπὸ ἀκατέργαστες καὶ κατεργασμένες πέτρες, τὸ ἄνδρρο τοῦ ναοῦ τῆς Ἡρας

203. Τὸ μέγαρο τοῦ κυβερνήτη στὸ Ναύπλιο καὶ κατοπινὸ ἀνάκτορο τοῦ Ὁθωνος, ὑψωνόταν στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς πλατείας τῶν Τριῶν Ναυάρχων στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πόλης. Ἦταν τὸ σπῆτι ἑνὸς Τούρκου, τοῦ Ἰσιζ ἀγὰ Μοσκῶφ Χουσεῖν Ὀγλού, πού τὸ εἶχε ἀγοράσει ὁ Πανοῦτζος Νοταρὰς γιὰ νὰ τὸ μετατρέψει σὲ ἔδρα τοῦ κυβερνήτου τῆς χώρας. Ἡ ἀνακαίνισις τοῦ κτηρίου ἔγινε τὸ 1829 ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Ἰταλοῦ ὑπαξιωματικοῦ τοῦ Μηχανικοῦ Pascuale Hippoliti. Πρόκειται γιὰ ἕνα τριώροφο κτήριο, πού ἡ κάτοψή του ἔχει διαστάσεις 10×25 μ., μὲ χαμηλὴ τετράρριχτη στέγη καὶ κύρια ὄψη μὲ πέντε ἀψιδωτὰ ἀνοίγματα καὶ μία κεντρικὴ προεξοχή, καμαρωτὴ εἴσοδο καὶ στὸ δεύτερο πάτωμα ἄνετο ἐξώστη (ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ κυβερνήτης εἶχε ἐποπτεία ὅλης τῆς πλατείας καὶ μποροῦσε νὰ εἶναι ὄρατὸς ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμον). Στὴ συνέχεια χρησιμοποιήθηκε ὡς ἔδρα τῆς νομαρχίας Ἀργολίδος καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνος ὥσπου τὸ 1929 καταστράφηκε ἀπὸ πυρκα-

γιά. Τὸ «μέγαρο» αὐτὸ ἀποδίδεται ἀριστοτεχνικὰ στὸν ἱστορικὸ πίνακα πού φιλοτέχνησε ὁ Peter von Hess τὸ 1835 μὲ τίτλο «Εἴσοδος τοῦ βασιλέως Ὁθωνος στὸ Ναύπλιο (ἐλαιογραφία διαστάσεων 2.65×0.415 μ., Νέα Πινακοθήκη τοῦ Μονάχου, ἀρ. κατ. WAF 352).

Πὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ξενίζει ἡ ἀνακρίβεια τοῦ Στάουφερτ πού, ἀντὶ νὰ ἀναφέρει ὅτι ἡ πρόσοψη ἔχει πέντε ἀψιδωτὰ ἀνοίγματα, μιᾶ γενικά καὶ ἀόριστα γιὰ «ἕξι ἢ ἑπτὰ παράθυρα».

204. Οἱ «πύραυλοι τύπου Congreve» (ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἐφευρέτη τους, τοῦ Ἀγγλοῦ στρατηγοῦ W. Congreve) ἦταν οἱ πρῶτοι ἐμπρηστικοὶ πύραυλοι στὴν ἱστορία τῆς δυτικῆς πολεμικῆς τέχνης. Τὸ ὅτι ὑπῆρχε ἐργαστήριο τέτοιων πυραύλων τὶς δεκαετίες τοῦ τριάντα καὶ τοῦ σαράντα τοῦ 19ου αἰῶνος στὸ Ἰτς Καλὲ τοῦ Ναυπλίου εἶναι ἕνας πολὺ περιέργως ἰσχυρισμὸς τοῦ Στάουφερτ, πού δὲν τὸν ἐπιβεβαιώνει καμία ἄλλη πηγή.

(πάνω του είναι κτισμένη σήμερα η εκκλησία της Παναγίας της Ἐπισκοπῆς, στην οποία ἔχουν ἔνσωματωθεῖ ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικά μέλη), ἕνας ἀρχαῖος ἑλληνικὸς πύργος τετραγωνῆς κάτοψης καὶ πάνω σὲ ἓνα ὕψωμα κυκλώπεια τείχη²⁰⁵.

Ἀπὸ τὸν δωρικὸ ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος, ποῦ ἦταν κτισμένος στὴν ὑψηλότερη κορυφὴ τοῦ Πόρου, ὄρατὰ εἶναι σήμερα μόνον τὰ θεμέλια καὶ ὁ σηκός. Κοντὰ στὴν πόλη εἶναι κτισμένο τὸ μεγάλο ὄπλοστάσιο τοῦ βασιλικοῦ ναυτικοῦ καὶ στὰ βορειοδυτικὰ της, μισὴ ὥρα περίπου δρόμο μακριά, ἡ ρωσικὴ κυβέρνηση, ἰδιοποιούμενη τὸ οἰκόπεδο, ἔκτισε ἐπίσης ἓνα ὄπλοστάσιο τοῦ ναυτικοῦ.

Ἀκόμη πρέπει νὰ μνημονεύσουμε τοὺς ταμειυτῆρες ὕδατος ποὺ τοὺς κατασκεύασαν μᾶλλον οἱ Ῥωμαῖοι, σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενα τῶν κατοίκων ὅμως οἱ Ἑνετοί. Στὸν Πόρο ὑπάρχει ἓνα λεμονοδάσος μὲ πάνω ἀπὸ 2.000 λεμονιές, ποῦ εἶχε τὴν τύχη νὰ ἀποφύγει τὴ γενικὴ καταστροφή. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ δεῖ κανεὶς τί ἔκαναν ἐδῶ γιὰ τὴν ἀρδευσί του. Ὅπου ἀναβλύζει λίγο νερὸ ἀπὸ τὸ ὄρος, ἔσκαψαν στρογγυλὰ σκάμματα, διοχέτευσαν σ' αὐτὰ τὸ νερὸ καὶ τὸ διένειμαν στὴν ἀρδευόμενη ἔκταση. Ὁ πιὸ ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ χαμηλότερος ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ὕδατοσυλλέκτες: τὰ χεῖλη του σκεπάζει ὀργιώδης βλάστηση, εἶναι 6 μέτρα περίπου βαθὺς καὶ εἶναι κτισμένος κομπὰ μὲ καλοψημένα μικρὰ τοῦβλα, ὅπως εἶναι κτισμένα καὶ τὰ μικρὰ αὐλάκια τοῦ νεροῦ ποῦ οἱ μικρὲς τοξωτὲς ὁπὲς στὴν ἄκρη τους μοιάζουν μὲ κόγχες· ἐὰν τοποθετοῦσε κανεὶς γλυπτὰ ἢ ψευδαίσθησι θὰ ἦταν τέλεια. Ἀπὸ τὸν στρογγυλὸ αὐτὸν ταμειυτῆρα τὸ ἀρδευτικὸ νερὸ διοχετεύεται μέσα ἀπὸ ἓναν ἀγωγὸ μήκους 8-9 μέτρων μὲ πλινθόκτιστα τείχη²⁰⁶.

205. Ὁ Στάουφερτ δανεῖζεται ἄκριτα στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἐρμιόνη καὶ τὴν Τροιζήνα ἀπὸ τὰ πολὺ ἐκτενέστερα κείμενα γι' αὐτὲς τὶς πόλεις τοῦ ἐγχειριδίου τῶν Neigebaur - Aldenhoven (*Handbuch* II 197 καὶ 519-520). Ἐπαναλαμβάνει δηλαδὴ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀντλοῦν καὶ αὐτοὶ μὲ τὴ σειρά τους ἀπὸ τὸν Πανσανία γιὰ κτήρια ποὺ τὴν ἐποχὴ τοῦ Στάουφερτ δὲν εἶχαν ταυτισθεῖ ἀκόμα καὶ οὔτε ἔχουν ταυτισθεῖ μέχρι σήμερα. Στὴν Ἐρμιόνη δὲν ἔχει βρεθεῖ στίβος ἀλλὰ οὔτε καὶ οἱ ναοὶ τῆς Ἀφροδίτης Λιμενίας καὶ τῆς Δήμητρος Θερμισίας. Ἀντίθετα, στὸ ὄχυρωμένο ἀκρωτήριο τῆς Ἐρμιόνης ἦταν ἀπὸ τότε ἀκόμα ὄρατὰ τὰ θεμέλια τοῦ ἀφιερωμένου στὸν Ποσειδῶνα ἢ τὴν Ἀθηνᾶ μεγάλου (32.98×16.25 μ.) δωρικοῦ ναοῦ· ἀλλὰ ὁ Στάουφερτ δὲν τὰ μνημονεύει. Ὅσο γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος Θερμισίας ἢ τὴν θέση του εἶναι ἀρκετὰ χιλιόμετρα ἀνατολικά τῆς Ἐρμιόνης κοντὰ στὴ θάλασσα καὶ κάτω ἀπὸ τὸ καστέλι Θερμισί.

Ἀλλὰ ἀναφερόμενος καὶ στὴν Τροιζήνα, ὁ Στάουφερτ μνημονεύει μεταξὺ τῶν ἄλλων «τὸ ἄνδρον τοῦ ναοῦ τῆς Ἥρας», ποῦ δὲν ἀναφέρεται στὸν Πανσανία καὶ οὔτε ἔχει ἐντοπισθεῖ ποτὲ στὴν περιοχὴ. Ἡ λανθασμένη αὐτὴ πληροφορία ὥστόσο

περιέχεται στὸ προαναφερθὲν ἐγχειρίδιο, τὴν ὁποία καὶ παραθέτει αὐτολεξεί. Ἀντίθετα, τὰ εἶρηπια τῶν μήκους περίπου 2.5 χλμ. τειχῶν, καθὼς καὶ ἓνας μεγάλος, τετραγωνικῆς κάτοψης πύργος ἀπὸ τὸ διατείχισμα (τὸ ἐσωτερικὸ τείχος σύνδεσης) μὲ τοὺς 18 κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα δόμους, ἦταν ἀνεκαθεν ὄρατὰ.

206. Ὅπως ἀναφέρει ἤδη ὁ Richard Chandler (*Travels in Greece*, Oxford 1776, 261), οἱ λίθοι τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὴν Καλαυρία (Πόρο) ἀφαιροῦντο συστηματικῶς ἀπὸ τοὺς Ὑδραῖους γιὰ τὴν ἀνέγερση ἐκκλησιῶν. Σήμερα εἶναι ὄρατὰ μόνον ἐλάχιστα κατάλοιπα τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ναοῦ. Οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ ἔτους 1894 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν Wide καὶ Kjeleberg ἔφεραν στὸ φῶς στὰ νοτιο-ανατολικά τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ναοῦ (διαστάσεων 27×14.5 μ.) πέντε στοές, ἓνα πρόπυλο καὶ ἓνα ἀκόμα ἱερὸ, πιθανὸν ἀφιερωμένο στὸν Ἀσκληπιό.

Στὸν Πόρο, στὴ χαμηλὴ λωρίδα γῆς (ἰσθμῷ), ποῦ σήμερα ἐνώνει τὴ χερσόνησο (στὴν ἀρχαιότητα νῆσο) Σφαιρία, πάνω στὴν ὁποία εἶναι κτισμένη ἢ πόλη, μὲ τὴ νῆσο Καλαυρία ἢ Καλαύρεια, οἰκοδομήθησαν ἀπὸ τὰ πρῶτα ἤδη χρόνια τῆς Ὀθωνικῆς ἐποχῆς, ἓνα ὄπλοστάσιο τοῦ Ναυτικοῦ, κα-

Οί Ἀρβανίτες κάτοικοι τῆς ἀνδρῆς καὶ ἀδενδρῆς Ὑδρας, πού ζοῦν ἀπὸ τὴ ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριο ἀλλὰ εἶναι μορφωμένοι καὶ γενναῖοι καὶ πού τὸ νησί τους, παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες τῶν Τούρκων, δὲν ἔπεσε ποτὲ στὰ χέρια τους, ἔχουν κτίσει τὰ σπίτια τους ἀμφιθεατρικὰ στὸ μεγάλο καὶ ἀσφαλὲς λιμάνι τοῦ νησιοῦ. Ὅλα τὰ κτήρια εἶναι λιθόκτιστα, πολὺ μεγάλα καὶ ψηλά, ἐντελῶς εὐρωπαϊκὰ διαρρυθμισμένα, καὶ τὰ καθαρότερα τῆς Ἑλλάδος. Σ' αὐτὴ τὴν πόλη-λιμάνι, τὴ σακαρφαλωμένη στὰ ἀπότομα βράχια, κατὰ τὴν Ἐπανάσταση ζοῦσαν 40.000 ἄνθρωποι. Σὲ ἓναν σεισμὸ τὸ ἔτος 1837 πλῆθος σπίτια καὶ τὰ ἀσβεστολιθικὰ βράχια πάνω στὰ ὁποῖα ἦταν κτισμένα, γκρεμίστηκαν στὴ θάλασσα²⁰⁷.

θῶς καὶ ναυπηγεῖα. Οἱ ἐγκαταστάσεις ἐδῶ, πού μέχρι τὴ μεταγενέστερη ἴδρυση τοῦ ναυστάθμου στὰ Ἀμπελάκια τῆς Σαλαμίνας συνιστοῦσαν τὸ κυρίως πολεμικὸ λιμάνι τοῦ ἑλληνικοῦ πολεμικοῦ στόλου, λειτουργοῦν μέχρι σήμερα ὡς βάση τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ. Τὴν εἰκόνα ἐδῶ καθορίζουν ὀρισμένα παλαιότερα κλασικιστικὰ κτήρια. Ἐπιβιωμένη εἶναι ἡ ὑπαρξὴ καὶ τοῦ ὄπλοστασίου τοῦ ρωσικοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ σὲ γήπεδο πού ἀγοράσθηκε ἀπὸ τὴ ρωσικὴ κυβέρνησις εἰδικὰ γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ. Τὰ ἐρεπίδια του βρίσκονται στὴν ἀκτὴ περίπου 2 χλμ. βορείως τοῦ Πόρου.

Ἄκρως ἐνδιαφέρουσα καὶ ἰδιαιτέρως διδακτικὴ εἶναι ἡ περιγραφή ἀπὸ τὸν Στάουφερτ τῶν ἐγκαταστάσεων ἀρδευσης τοῦ περιήφημου λεμονοδάσους στὸν Γαλατὰ, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Πόρο πού εἶχε – καὶ ἀκόμα ἔχει – ὄχι μόνον δύο (ὅπως μνημονεύει ὁ Στάουφερτ) ἀλλὰ σαράντα χιλιάδες δέντρα! Τὸ σύστημα τῶν κτισμένων μὲ μαστοριά πλινθόκτιστων ἀγωγῶν καὶ δεξαμενῶν νεροῦ θὰ πρέπει νὰ ἦταν μοναδικὸ στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1840 μὲ τὴν πολὺ καθυστερημένη τότε ἀγροτικὴ οἰκονομία.

207. Ἡ πλειονότητα τῶν κτηρίων τῆς Ὑδρας δὲν ἦταν οὔτε «μεγάλα» οὔτε «ψηλά», ὅπως λέει ὁ Στάουφερτ, ἀλλὰ ἀπλά, ἀσβεστομένα, λιθόκτιστα σπίτια μὲ τετράρριχτες ἢ δίρριχτες στέγες, ὅμοιες μὲ τὶς στέγες πού ἀπαντοῦν στὴν κοντινὴ Πελοπόννησο. Μόνο μία δωδεκάδα ἀρχοντικῶν τῶν πλουσίων πλοιοκτητῶν καὶ ἐμπόρων πού συνέβαλαν μὲ σημαντικὰ χρηματικὰ ποσὰ στὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας ἦταν μεγαλοπρεπῆ, ὑψηλὰ κτήρια, ὅμοια μὲ λαμπροὺς πύργους καὶ εἶχαν κτισθεῖ ἀπὸ Ἐνετοὺς καὶ Γενοβέζους ἀρχιτέκτονες μὲ πέτρα ὄρατὴ καὶ ὁμορφα συναρμοσμένη, προσδίδουν στὴ φυσιογνωμία τῆς πόλης τὸν μοναδικὸ χαρακτήρα της.

Ὁ Λουδοβίκος Ρὸς, πού πάτησε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ πόδι του σὲ ἑλληνικὴ γῆ τὸ 1832 καὶ συγκεκρωμένα στὴ γῆ τῆς Ὑδρας, μᾶς παραδίδει μία

συνοπτικὴ μὲν ἀλλὰ εὐστοχὴ περιγραφή της:

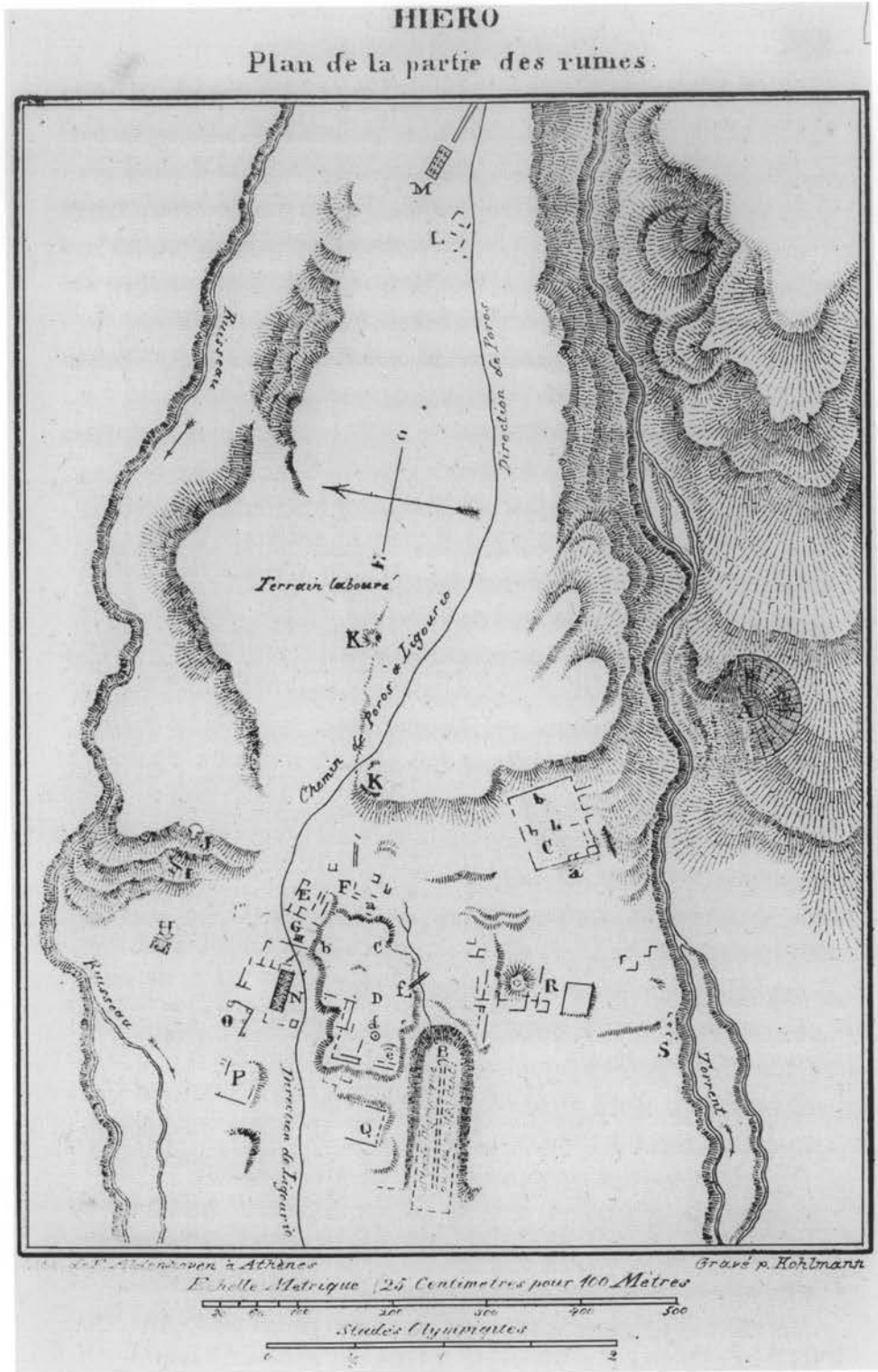
«Τὸ νησί τῆς Ὑδρας ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐντελῶς γυμνοὺς, γκριζοὺς, βραχώδεις λόφους, πού φαίνονται ἠφαιστειογενεῖς. Ὁ κόλπος στὸν ὁποῖο βρίσκεται τὸ λιμάνι εἶναι ἀνασφαλὲς ἀγκυροβόλιο, γιατί εἶναι ἐντελῶς ἀνοικτὸς καὶ ὅταν οἱ βοριάδες εἶναι ἰσχυροὶ ἐπικρατεῖ ἐδῶ σφοδρὴ θαλασσοταραχὴ. Ἐπίσης εἶναι τόσο μικρὸς, ὥστε στὸν καιρὸ τῆς εὐημερίας τῆς Ὑδρας δὲν χωροῦσε οὔτε κἀν ὅλα τὰ καράβια τοῦ νησιοῦ, ἔτσι ὥστε πολλὰ ἦταν ἀναγκασμένα νὰ ξεχειμωνιάζον σὲ δευτερεύοντα λιμάνια, ἐν μέρει μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλη ἢ στὴν ἀντικρινὴ ἀκτὴ. Ἡ πόλη ἀναπτύσσεται κλιμακωτὰ γύρω ἀπὸ τὸ λιμάνι καὶ στὴ δυτικὴ του πλευρὰ μέχρι ψηλὰ στὸν λόφο, καὶ ἐπειδὴ ἀριθμεῖ πολλὰ ἀξιόλογα κτήρια εὐρωπαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς, εἶναι ὡραία ἢ θεὰ τῆς ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἀριθμεῖ 4.000 κτήρια καὶ τὰ περισσότερα ἔχουν ὁμορφὸ λευκὸ ἐπίχρισμα, πού ἔρχεται σὲ εὐχάριστη ἀντίθεση μὲ τὸ βαθυπράσινο χρῶμα τῶν συκιῶν, γιὰ τὶς ὁποῖες ἔχει ἐξοικονομηθεῖ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἀνάμεσα στὰ σπίτια ἓνα εὐφορο κομματάκι γῆς». (Ross, *Erinnerungen* 118).

Ἐπίσης ὁ Ρὸς εἶναι σὲ θέσι νὰ μᾶς δώσει πληροφορίες καὶ γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς Ὑδρας, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀπασχόλησή τους. Γράφει:

«Πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τὸ νησί ἀριθμοῦσε τουλάχιστον 110 πλοῖα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τους χάθηκε στὸν πόλεμο, μερικὰ πουλήθηκαν ἀργότερα ἀπὸ ἀνάγκη, καὶ ἀπέμειναν τελικὰ μόνον δεκαπέντε. Σὰν νὰ μὴν ἔφθανε αὐτό, ὀρισμένα μένουν σήμερα ἀγκυροβολημένα ἄπραγα στὸ λιμάνι. Φυσικὰ οἱ πλουσιότερες οἰκογένειες τῆς Ὑδρας διέσωσαν ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν περιουσία τους ἀπὸ τὸν πόλεμο καί, λόγῳ τῆς οἰκονομίας πού κάνουν καὶ τῶν πολὺ χαμηλῶν τιμῶν τῶν βασικῶν εἰδῶν διαβίωσης, τὴν διατηροῦν μέχρι σήμερα. Λόγῳ ὅμως τῆς ἀβεβαιότητος πού ἐπικρατεῖ στὴ χώρα δὲν ἔχουν τολμήσει ἀκόμα νὰ ἐπενδύσουν καὶ πάλι

Υδρα. Τὸ ἀρχοντικό τῆς οἰκογενείας Τομπάζη καὶ ἡ γύρω περιοχὴ.

Τοπογραφικό σχέδιο τῶν ἐρείπιων τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐπιδαύρου ἀπὸ τὸν Ferdinand Aldenhoven (1841).

Ἡ Ἐπίδαυρος ἦταν ἡ γενέτειρα τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ εἶχε ναοὺς τῆς Ἀθηνᾶς, τῆς Ἥρας καὶ τοῦ Διονύσου· ἓνα νεκροταφεῖο μὲ ἓνα ξωκκλήσι στὴ χερσόνησο τῆς Ἐπιδαύρου δείχνει τὴ θέση τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἐδῶ βλέπουμε ρωμαϊκὰ λουτρά, λιγιστὰ ἐρείπια ἑνὸς ἀρχαίου ὑδραγωγείου, θραύσματα ἀγαλμάτων κλπ. Κοντὰ στὸ χωριὸ Λιγουριὸ εἶναι τὰ ἐρείπια τοῦ λαξευμένου στοὺς βράχους θεάτρου, χωρητικότητος 15.000 ἀτόμων. Οἱ βαθμίδες [ἑδῶλια], ἀπὸ τίς ὁποῖες σώζονται ἀκόμη οἱ 58 [σειρές], εἶναι φτιαγμένες ἀπὸ τεφρὸ μάρμαρο μὲ κόκκινα νερά. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀναγνωρίζεται ἀκόμη ἀπὸ ἓνα τετράγωνο πού τὸ περιβάλλουν τοῖχοι δομημένοι μὲ πολυγωνικοὺς λίθους. Ἀπὸ τὸ στάδιο διατηροῦνται ἐλάχιστα μόνον ὑπολείμματα.

Ἡ Ἐπίδαυρος τώρα ἀνοικοδομεῖται καὶ ἔχει ἀναλάβει ἤδη σημαντικῶς²⁰⁸.

τὰ χρήματά τους καὶ νὰ τὰ ἀξιοποιήσουν. Ἔτσι οἱ ἄνδρες τῆς πτωχότερης τάξης στὴν πλειονότητά τους ἀναγκάζονται νὰ βρῆσκουν δουλειὰ σὲ ξένα πλοῖα, ἰδίως στοὺς στόλους τοῦ σουλτάνου καὶ τοῦ ἀντιβασιλέως τῆς Αἰγύπτου. Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ὑδρας ἀνέρχεται σὲ 25.000 ψυχές καὶ εἶναι ἀλβανικῆς καταγωγῆς, ὅπως καὶ ὁ πληθυσμὸς τῶν γειτονικῶν Σπετσῶν. Ἡ γλῶσσα τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἐξακολουθεῖ καὶ εἶναι καὶ στὰ δύο νησιά τὰ ἀρβανίτικα. Καταλαβαίνουν καὶ μιλοῦν τὰ ἑλληνικὰ σχεδὸν ὅλοι. Μετὰ τὴν Ἐπανάσταση ἄρχισαν νὰ μιλοῦν στὶς περισσότερες ἀρχοντικῆς οἰκογένειες ἑλληνικὰ μὲ τὰ παιδιά, ἔτσι ὥστε οἱ ἴδιοι οἱ Ὑδραῖοι εἶναι πεπεισμένοι πὼς σὲ 30 χρόνια θὰ χαθεῖ ἡ [ἀρβανίτικη] γλῶσσα τους. Οἱ Ὑδραῖοι μαζί μὲ τοὺς Ψαριανούς ἢ Ἰψαριώτες (πού ἀφ' ὅτου κατακτήθηκε τὸ νησί τους ἔχουν σκορπισθεῖ καὶ ζοῦν στὴ Σύρα, τὴν Αἴγινα καὶ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος) εἶναι κατὰ κοινὴ ὁμολογία οἱ πιὸ ἐπιδέξιοι καὶ οἱ πιὸ τολμηροὶ ναυτικοὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ ἀποτελοῦν τὸν πυρήνα τοῦ πολεμικοῦ τῆς ναυτικοῦ». (Ross, *Erinnerungen* 121).

Ὁ Ρὸς ἐπιβεβαιώνει καὶ τὸν σεισμὸ τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Στάουφερτ, γράφει: «Τὴν ἀνοιξὴ ἐκείνης τῆς χρονιάς [τοῦ 1837] συνέπεσαν πολλὰ σημαντικὰ [γιά τὴν Ἑλλάδα] καὶ ἀξιωματικὰ γεγονότα. Σ' αὐτὰ συγκαταλέγεται καὶ ἓνας σεισμὸς πού ἐπέκεντρό του ἦταν κάτω ἀπὸ τὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τῆς ἀργολικῆς χερσονήσου (...). Ἡ Ὑδρα ὑπέστη τίς ἰσχυρότερες δονήσεις, ἔτσι ὥστε τὰ μεγαλοπρεπῆ κτήριά της νὰ πάθουν σοβαρὰς ζημιές. Οἱ σεισμοὶ κράτησαν ἀρκετὲς ἑβδομάδες καὶ οἱ δονήσεις ἔγιναν αἰσθητὲς μέχρι τὴν Ἀθήνα σὲ ἀπόσταση ὀκτῶ ἕως δέκα μιλίων». (Ross, *Erinnerungen* 111).

208. Ὁ Στάουφερτ κατὰ τὴν περιγραφή τόσο

τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας Ἐπιδαύρου, ὅσο καὶ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τοῦ γειτονικοῦ μεγάλου θεάτρου, υἰοθετεῖ, ὅπως κάνει συχνά, ἐντελῶς ἀκριτα καὶ πολλὲς φορὲς ἀυτολεξεῖ τίς πληροφορίες ἀπὸ τὸ ἐγχειρίδιο τῶν Neigebaur - Aldenhoven (*Handbuch* II 176-177), στὸ ὁποῖο διαβάζουμε:

«Ἐπίδαυρος: στὸν κόλπο τοῦ Σαρωνικοῦ βρίσκεται ἡ πόλη ἢ ἀφιερωμένη στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, γενέτειρά του, ὅπου ὑπῆρχε ὁ ἀδριάντας του, καθὼς καὶ τῆς συζύγου του Ἐπιόνης, ἐπίσης ναοὶ τοῦ Διονύσου, τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Ἥρας. Πρῶτος οἰκιστὴς τῆς Ἐπιδαύρου λέγεται πὼς ὑπῆρξε ὁ γιὸς τοῦ Πέλοπος ἢ τοῦ Ἄργου. Στους νεότερους χρόνους στὴν πόλη αὐτὴ συνῆλθε ἡ Ἐθνοσυνέλευση καὶ οἱ 67 τότε ἀντιπρόσωποι τῆς ἀπελευθερωμένης Ἑλλάδος ὑπὸ τὴν προεδρεία τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ τοῦ Νέγρη στὶς 13 Ἰανουαρίου τοῦ 1822 ψήφισαν τὸ πρῶτο δημοκρατικὸ σύνταγμα τῆς χώρας.

Ἡ ἀρχαία Ἐπίδαυρος βρισκόταν ἐκεῖ ὅπου σήμερα ὑπάρχει ἓνα νεκροταφεῖο καὶ ἓνα ἐκκλησάκι στὴ χερσόνησο τῆς Ἐπιδαύρου, τὴν πρόσβαση στὴν ὁποία ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα ἐξασφάλιζε παλαιότερα ἀνάχωμα, σήμερα μιὰ στενὴ λωρίδα γῆς. Ἐδῶ βρίσκουμε ἴχνη ὑδραγωγείου καὶ ἐρείπια ρωμαϊκῶν λουτρῶν, ἀνδριάντες καὶ ἄλλα συντρίμματα ἀρχαίων χρόνων. Αὐτὴ ἡ χερσόνησος φέρει ἀκόμα τὰ πολυγωνικὰ τείχη τῆς ἀκρόπολης τῆς Ἐπιδαύρου καὶ πάνω στὰ ἀρχαῖα τείχη μεσαιωνικὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα.

Πρὸς τὴν ἐνδοχώρα, στὸν δρόμο γιά τὸ Ναύπλιο, ἔξω ἀπὸ τὸ Λιγουριὸ ἢ Λέντα, στὸ ὑψίπεδο τῆς Ἀρνης, στοὺς πρόποδες τοῦ ὄρους Ἀράχνη, 2 γλμ. περίπου ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο ἦταν τὸ ἱερὸ ἄλσος, τὰ λουτρά καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Στὸν ναὸ στὴν εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ ὑπῆρχε ἐπιγραφή πού

Ἐκτός ἀπό τις προαναφερθεῖσες πόλεις, στήν Ἀργολίδα βλέπουμε ἀκόμη τὰ ἑρείπια τῆς Ἀρείας, τῆς Μινώας, τῶν Διδύμων μέ κατάλοιπα ἑνὸς ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, τοῦ Μάσητος μέ κυκλώπεια τείχη καί μία πύλη, τῆς Προσύμνης, τῆς Ἀλέας, τῶν

ἔλεγε: «ὅποιος μπαίνει στόν μυρωμένο ναό πρέπει νά εἶναι ἄγνος· ἄγνότητά δέ σημαίνει νά φρονεῖ ὄσια». Ἐδῶ, ἐκτός ἀπό πολλά ἄλλα ἑρείπια ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, βλέπουμε ἀκόμη τὸ λαξευμένο στόν βράχο θέατρο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο διατηροῦνται ἀκέραες 58 [sic] σειρὲς ἐδωλίων ἀπὸ γκρίζο μάρμαρο μέ κόκκινα νερά, πού χωροῦσε περίπου 15.000 ἄτομα. Στὸ στάδιο δὲν ἔχουν μείνει παρὰ ἐλάχιστα καθίσματα. Ἀντιθέτως, τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ ἓνα τετράγωνο πού τὸ σχηματίζει τοῖχος δομημένος κατὰ τὸ πολυγωνικὸ σύστημα. (...)

Ἡ σημερινή Ἐπίδαυρος ἀρχίζει νά ἀναπτύσσεται, καί ἡ θαλάσσια συγκοινωνία μέ τὸν Πειραιά, στόν ὁποῖο φθάνεις ἀπὸ ἐδῶ σέ ἕξι μόλις ὥρες, εἶναι πολὺ σημαντική, διότι εἶναι ἡ κύρια σύνδεση τῆς Ἀθήνας, τοῦ Νεγρεπόντε [Χαλκίδος] καί τῶν Θηβῶν μέ τὴν Πελοπόννησο.

Στὰ ρηχὰ νερά στόν κόλπο τῆς ἀρχαίας Ἐπίδαυρου (τῆς λεγόμενης Παλαιᾶς Ἐπίδαυρου) εἶναι ὄρατὲς σημαντικὲς λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις. Συστηματικὲς ἀνασκαφὲς ἔγιναν μόνον στὸ θέατρο τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων μέ τίς 18 σειρὲς ἐδωλίων τὸ 1972 ἀπὸ τὴν ἔφορο ἀρχαιοτήτων Ε. Δεϊλάκη. Τὰ ἱερά τῆς Ἀθηνᾶς, τῆς Ἥρας καί τοῦ Διονύσου, τὰ ὁποῖα μνημονεύει ὁ Πανσανίας, δὲν ἔχουν ταυτισθεῖ ἀκόμη μέ βεβαιότητα.

Ἀπὸ τὴν πενιχρὴ περιγραφή τοῦ Ἀσκληπιείου κοντὰ στὸ μεγάλο θέατρο στούς πρόποδες τοῦ ὄρους Κυνόρτιον, πού ἀπαντᾶ στόν Στάουφερτ ἀλλὰ καί στόν ταξιδιωτικὸ ὁδηγὸ τῶν Neigebaur - Aldenhoven, ἀντλοῦμε μία μόνον σωστὴ ὑπόδειξη, ὅτι δηλαδὴ τὴ θέση τοῦ ἱεροῦ ἔκείνο τὸν καιρὸ, δηλαδὴ γύρω στὰ 1840, ὑποδήλωναν μόνον οἱ δομημένοι κατὰ τὸ πολυγωνικὸ σύστημα θεμέλιοι τοῖχοι ἑνὸς κτηρίου τετράγωνης κάτοψης: κατὰ πᾶσα πιθανότητα τοῦ μεγάλου Καταγωγίου (πανδοχείου) βορείως τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου, πού εἶχε διαστάσεις 76.30×76.30 μ. καί διαιρεῖτο σέ 160 δωμάτια. Αὐτὴ ἡ σπάνις πληροφοριὴ γιὰ τὸ Ἀσκληπιεῖο εἶναι ἀκόμη πιὸ παράξενη, ἂν ἀναλογισθοῦμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἀλντενχόβεν τὸ 1841 στὸ βιβλίο του (*Itinéraire descriptif* 415-417) δημοσίευσε ἓνα ἀρκετὰ ἀκριβὲς σχέδιο τῶν ὄρατῶν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἑρείπιων ὑπὸ κλίμακα 1:800 καί κατάλογο 18 οἰκοδομημάτων καί ἄλλων εὐρημάτων (πρβ. σχέδιο σ. 210).

Τὸ θέατρο μέ 55 ἀναβαθμούς (σειρὲς ἐδωλίων) καί χωρητικότητα 13.000 θεατῶν κατασκευάσθηκε σέ δύο φάσεις. Τὸ ἀνώτερο τμήμα του, ἐπάνω ἀπὸ τὸ διάζωμα, ἀνάγεται στούς ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Θέατρο καί ἱερὸ ἀνασκάφηκαν κατὰ τὰ ἔτη 1881-1887 ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ γενικοῦ ἐφόρου ἀρχαιοτήτων Π. Καββαδία. Ἡ πιὸ πρόσφατη δημοσίευση γιὰ τὸ θέατρο εἶναι τὸ βιβλίο *Τὸ θέατρο τῆς Ἐπίδαυρου (Das Theater von Epidauros)* τῶν Arnim von Gerkan und Wolfgang Müller-Wiener (1961). Τὸ κοῖλον τοῦ θεάτρου ἀναστηλώθηκε τὴ δεκαετία τοῦ 1950.

Ἦδη τὸ 1834 ὁ Κλέντσε περιγράφει ὄχι μόνον τὸ θέατρο ἀλλὰ καί τὰ ὄρατὰ κατάλοιπα τοῦ σταδίου, τῆς θόλου καί τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ:

«Τὰ μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος πού κατὰ τὸν Πανσανία ὑπῆρχαν στὸ περιφραγμένο αὐτὸ ἱερὸ ἄλσος ἦταν: ὁ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ μέ τὸ χρυσελεφάντινο ἄγαλμα τοῦ θεοῦ, φιλοτεχνημένο ἀπὸ τὸν γλύπτη Θρασυμήδη, γιὸ τοῦ Ἀρίγνωτου τοῦ Πάριου, ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος, ἓνα ἱερὸ τῆς Θέμιδος καί τῆς Ἀφροδίτης, καθὼς ἐπίσης ἓνα περίφημο θέατρο καί ἓνα κυκλικὸ οἶκημα (...) καλούμενο θόλος.

Τὰ δύο τελευταῖα ἦταν ἔργα τοῦ Πολυκλείτου ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο [sic!]. Εὐκρινῶς διακρίνεται ἀκόμη τὸ στάδιο στὸ δυτικὸ ἄκρο τῶν ἑρειπίων, μία κοιλότητα ἐν μέρει λαξευμένη στόν βράχο, ἐν μέρει σχηματισμένη ἀπὸ σεισμικὲς δονήσεις, διαστάσεων περίπου ἑνὸς Ὀλυμπιακοῦ σταδίου. Τὸ πλάτος στὸ κάτω μέρος τοῦ στίβου εἶναι περίπου 52 παρισινόι πόδες. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πανσανίας, εἶναι κατασκευασμένο, ὅπως ἄλλωστε καί τὰ περισσότερα στάδια τῶν Ἑλλήνων, μέ ἐπιχωματώσεις.

Τώρα πιὰ διακρίνονται μόνον ἀρκετὰ ἑλληνικὰ καί ρωμαϊκὰ οἰκοδομήματα, λουτρά, ναοὶ καί στοῆς καί, ὅπως προαναφέρθη, ἡ κοιλότητα τοῦ σταδίου. Ἀνάμεσά τους διακρίνονται ἰδιαίτερα τὰ κατάλοιπα τῶν δωρικῶν καί ἰωνικῶν ναῶν, ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ὁ δωρικὸς μέ κίονες διαμέτρου 3 ½ ποδῶν (τῆς Ρηνανίας) καί ὁ ὁποῖος ἴσως ἦταν ὁ ναὸς τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Κοντὰ στόν μεγαλύτερο αὐτὸ ναὸ διακρίνονται ἀκόμη τὰ θεμέλια καί μεμονωμένοι μεγάλοι λίθοι τῆς θόλου. Καλύτερα ἀπὸ ὅλα ὅμως διατηρημένο

Τὸ ἀναστηλωμένο θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου.

εἶναι τὸ λαμπρὸ θέατρο τοῦ Πολυκλείτου. Μολονότι ἔχει ἀπωλεσθεῖ ὁλόκληρη ἡ σκηνή, με ἐξαιρέση μερικὰ ἐρείπια τῶν τοίχων, ποὺ ἔφεραν τοὺς κινητοὺς πίνακες ποὺ σχημάτιζαν τὰ σκηνικά, διατηρεῖται ὁλόκληρο τὸ λαξευμένο στὸν βράχο κοῖλον σὲ καλύτερη κατάσταση ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο ἐρείπιο θεάτρου στὴν Ἑλλάδα. Ἡ διάμετρος τῆς ψηλότερης σειρᾶς ἐδωλίων τοῦ κοίλου εἶναι τριακόσια ἐβδομήντα δύο πόδες Ρηνανίας καὶ σὲ αὐτὴ τὴ διάσταση πρέπει νὰ προστεθοῦν εἴκοσι πέντε περίπου πόδες πλάτους τοῦ ἐξαφανισμένου ἐξ ὁλοκλήρου ἐξωτερικοῦ περιστυλίου. Τὸ κοῖλον, τὸ ὁποῖο εἶχε πενήντα ἐπτὰ [sic] σειρὲς ἐδωλίων, μετὰ τὴν εἰκοστὴ πρώτη (μετρώντας ἀπὸ πάνω) διαρρεῖται μὲ ἓνα διάζωμα σὲ δύο τμήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ κατώτερο ἔφερε τὰ ἐδῶλια γιὰ τοὺς ἄρχοντες, τὰ πρωτόβαθρα καὶ τὸ βουλευτικόν, τὸ ἀνώτερο τὰ ἐδῶλια τοῦ λαοῦ.

Αὐτὰ τὰ ἐδῶλια εἶναι διατεταγμένα μὲ ἰδιαίτερη τέχνη μὲ κριτήριον τὴν ἄνεση τῶν θεατῶν, ἡ πλειονό-

τητα τῶν ὁποίων σὲ τοῦτο τὸν τόπο θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἄρρωστοι καὶ νὰ υπέφεραν. Τὸ μικρὸ ὕψος τῶν ἐδωλίων ποὺ δὲν υπερβαίνει τὶς δεκατέσσερις Ἴντσες, ἀποδεικνύει πὼς καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ γίνουν ψηλότερα καὶ νὰ κάθονται πιὸ ἄνετα οἱ θεατὲς χρησιμοποιοῦντο μαξιλάρια, ὅπως ἄλλωστε καὶ μία ἐγκοπὴ στὰ πολὺ φαρδιά ἔδρανα τῶν ἐδωλίων φαίνεται νὰ ὑποδηλώνει τὴ χρήση κινητῆς ράχης, ἡ ὁποία ταυτοχρόνως ἐμπόδιζε τὰ πόδια τῶν θεατῶν νὰ ἐνοχλοῦν τοὺς θεατὲς στὴν ἀμέσως χαμηλότερη βαθμίδα. Τὸ τελευταῖο ἐδῶλιο στὸ διάζωμα ἔχει μαρμαρίνη ράχη». (Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 144-147).

Καὶ ὁ Βέλκερ (Fiedrich Gottlieb Welcker), ποὺ τὸ 1842 ἐπισκέφθηκε τὴν Ἐπίδαυρο, στὸ βιβλίο του *Tagebuch einer griechischen Reise*, Berlin 1865, ἔκανε πολὺ νωρὶς ἐκκλήση γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ τὴν ἀναστήλωση τοῦ θεάτρου, μὲ σκοπὸ «νὰ ἀποκαταθεῖ ἡ ζωντανὴ ἐντύπωση τοῦ συνόλου». Γράφει: «Τὸ θέατρο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐξαισία κατὰ-

Ἰσοιών. Τὰ ωραιότερα ὁμῶς ἐρείπια βρίσκονται στὶς Μυκῆνες, στὴν πόλη τοῦ Ἀγαμέμνονος. Ἀλλὰ αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ γνωστά, ὥστε δὲν χρειάζεται νὰ τὰ μνημονεύσουμε ἀκόμη μία φορά²⁰⁹.

λοιπα τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ θέση του θαρρεῖς καὶ ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴ φύση γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ σταδίου τῶν Ἀθηνῶν. (...)

Στὸ θέατρο οἱ θάμνοι, ἰδίως μαστιχοδέντρα καὶ πουρνάρια, εἶναι πολλὴ ἐξαπλωμένοι – πρόσφατα δὲ τοὺς ξερίζωσαν ἐν μέρει. Οἱ ἀναβαθμοὶ εἶναι 58 ἕως 60 [sic] καὶ διασχίζονται ἀπὸ 11 κλίμακες, πού ἐπάνω ἀπέχουν μεταξὺ τους 10 ἕως 11 καὶ κάτω 15 βήματα. Κάτω μέτρησα τὸ ἡμικύκλιο καὶ βρῆκα ὅτι ἔχει μῆκος 71 βήματα, πλάτος 36 καὶ βάθος 27 βήματα. Οἱ λίθοι τῶν ἀναβαθμῶν εἶναι διαφόρου μήκους πού κυμαίνονται ἀπὸ 4 ἕως 9 πόδια. Οἱ ἀναβαθμοὶ χωρίζονται ἀπὸ μία αὐλάκα γιὰ τὰ πόδια τοῦ καθήμενου στὸν ἐκάστοτε ὑψηλότερο ἀναβαθμὸ πλάτους 1 ποδιοῦ καὶ 11 Ἴντσων. Πὰ τὸ κᾶθισμα μένουν 1 πόδι καὶ 7 Ἴντσες (...), ἐνῶ τὸ βάθος εἶναι 1 πόδι καὶ 10 Ἴντσες. Ὁ ὠραῖος ἀσβεστόλιθος πού εἶναι ἐν μέρει λευκὸς σάν μάγμαρο, ἔχει χρῶμα φαιῶ. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ πόσο καθαρὰ ἀκούγεται ἐπάνω ὅ,τι λὲς κάτω καὶ κάτω ὅ,τι λὲς ἐπάνω – κάναμε δοκιμὲς πού κάποιος εἰδικὸς στὴν ἀκουστικὴ θὰ ἔπρεπε νὰ τις ἐπαναλάβει πολλὰ φορὲς.

Πρόβλημα γιὰ μένα εἶναι ἡ προοδευτικὴ καταστροφή [τοῦ θεάτρου] καὶ τὸ ὅτι τόσο πολλοὶ λίθοι ἀποσπᾶσθηκαν ἢ μετατοπίσθηκαν. Φταῖνε ἄραγε οἱ σεισμοί; Μερικοὺς τοὺς ἔχουν σπάσει σκοπίμως. Ἀλλὰ ποιὸς θὰ εἶχε κάνει τὸν κόπο νὰ ἀποσπάσει τόσο πολλούς; Ἡ κυβέρνηση ὀφείλει νὰ ἀποκαταστήσει τὸ θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου (ὅπως καὶ τοὺς ναοὺς στὴν Ὀλυμπία καὶ στὸν Ραμνούντα, γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὴν κάτοψή τους), γιὰ νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἡ ζωντανὴ ἐντύπωση τοῦ συνόλου, πράγμα πού θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ δίχως ὑψηλὰς δαπάνες. Πρέπει νὰ ἀποκαλυφθοῦν οἱ ἀναβαθμοί, νὰ ἀπομακρυνθοῦν τὰ χῶματα, ἐντελῶς οἱ θάμνοι καὶ νὰ ἐπανατοποθετηθοῦν στὴ θέση τους τὰ διάσπαρτα γύρω μέλη».

209. Πὰ τὸν Στάουφερτ τὰ ἐρείπια τῶν Μυκηνῶν «εἶναι ἀρκετὰ γνωστά, ὥστε δὲν χρειάζεται νὰ τὰ μνημονεύσουμε ἀκόμη μία φορά», πράγμα πού ἀποδεικνύει καὶ πάλι τὸν συχνὰ ἐπιπόλαιο τρόπο περιγραφῆς του καὶ μάλιστα ὅταν ἡ περιφρημὴ Πύλη τῶν Λεόντων καὶ ὁ Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως διατη-

ρήθηκαν ἐπὶ χιλιετίες σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση καὶ ἦταν μνημεῖα ὁρατὰ στὸν καιρὸ του.

Βέβαια συστηματικὲς ἀνασκαφὲς ἐδῶ διενεργήθηκαν πολὺ ἀργότερα (ἀνακάλυψη τῶν βασιλικῶν τάφων ἀπὸ τοὺς Ἐρρίκο Σλήμαν καὶ Π. Σταματάκη τὸ 1876-1877 καὶ ἐκτεταμένες ἀνασκαφὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Χρ. Τσουντα ἀπὸ τὸ 1889 καὶ μετὰ), ἀλλὰ ἀπὸ τις ἀρχὲς ἀκόμα τοῦ 19ου αἰῶνος εἶχαν λάβει χώρα σποραδικὲς ἐρευνες, ὅπως τοῦ Ἑλγίνου καὶ τοῦ Βελή πασᾶ στὸν Θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέως. Τὸ ἐνδιαφέρον πολλῶν καλλιτεχνῶν, ὅπως τῶν Στάκελμπεργκ (1813), Κλέντσε (1834), Ρότμαν (1834) καὶ Πύκλερ-Μούσκαου (1836), πού ἐπισκεφθήκαν τὴν προϊστορικὴ ἀκρόπολη καὶ τὴν περιέγραψαν διεξοδικῶς, μαρτυρεῖ τὸν βαθὺ θαυμασμό τους. Ὅλοι αὐτοὶ ἐπιθυμοῦσαν τὴ διεξαγωγὴ ἐκτεταμένων ἀνασκαφῶν στὶς Μυκῆνες.

Ὁ Στάκελμπεργκ (Otto Magnus von Stackelberg), μᾶς δίνει τὴν ἐξῆς περιγραφὴ τῶν Μυκηνῶν:

«Ἀνάμεσα σὲ δύο βραχώδη ὑψώματα, πού ὀρθώνονται ἀπότομα ἐπάνω ἀπὸ τὴν πεδιάδα, προβάλλει ἓνας ἀπότομος, πολύμορφος, μοναχικὸς λόφος. Μὲ δύο βαθιὲς ρεματιὲς νὰ τὸν χωρίζουν πρὸς τὸν Βορρὰ καὶ πρὸς τὸν Νότο ἀπὸ τὰ γειτονικά ὑψώματα, κλίνει βαθμιδωτὰ πρὸς τὴν πεδιάδα. Κοντὰ στὰ ἀπότομα τοιχώματα τοῦ βουνοῦ καὶ προστατευμένη ἀπὸ τις δύο κορυφές του, ὀρθωνόταν κάποτε σ' αὐτὸν τὸν λόφο ἡ περήφανη ἔδρα τῶν πανίσχυρων Μυκηνῶν. Σχεδὸν στὴν ἴδια κατάσταση καταστροφῆς ὅπως τὴν ἀντίκρισα ἐγὼ σήμερα, εἶδε κάποτε καὶ ὁ Πausanias στὴ θέση τῆς ἀκρόπολης μόνο ἓναν μεγαλοπρεπὴ σωρὸ ἐρείπιων καὶ λίθων. Ἀπὸ τὸ ξωκκλήσι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου μπορεῖς νὰ παρακολουθήσεις μὲ τὸ μάτι τὰ σημαντικὰ κατάλοιπα τῶν τειχῶν τῆς πόλης μέχρι τὰ ἐπόμενα ὑψώματα καὶ νὰ δεῖς διάφορα ἔχνη τῆς πρόσφατης ἀνασκαφῆς πού ἔκαμε ὁ Βελή πασᾶς.

Ἐδῶ κεῖνται ὁ ἓνας ἐπάνω στὸν ἄλλον συσσωρευμένοι ὀγκόλιθοι, ἡμικίονια καὶ συντρίμματα δουλεμένα μὲ ἐντελῶς ἰδιόμορφο, ξενίζοντα τρόπο, μὲ πολὺχρωμα, γεωμετρικὰ κοσμήματα μὲ ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις. Ἀγάλματα πού βρέθηκαν ἐδῶ πουλήθηκαν στὸν λόρδο North [Ἑλγίνου]. Προχωρώντας φθάνεις στὸν λεγόμενο Θησαυρὸ τοῦ

Ἄτρεώς ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαία βασιλικὴ καθέδρα, πού τὴν εἰσοδὸ τοῦ ἀνοιξαν ὁ Βελῆ πασὰς καὶ ὁ λόρδος Ἔλγιν. Ὁ στενὸς διάδρομος ὁδηγεῖ στὸν μικρὸ κυρίως χώρο ἑνὸς θολωτοῦ ὀξυκόρυφου οἰκοδομήματος. Ὅριζόντιες στρώσεις λίθων μὲ τὴν ὑπερκειμένη νὰ προεξέχει πάντα τῆς κατώτερης [ἐκφορικὸ σύστημα] στενεύουν τὴν αἴθουσα πρὸς τὰ πάνω, ὥσπου στὸ τέλος ἕνας μοναδικὸς λίθος κλείνει τὸν θόλο. Μὲ βάση τὴν κατασκευαστικὴ ἀρχὴ τοῦ τύμβου ἢ τῆς πυραμίδος βλέπουμε ἐδῶ, ἀπὸ ἀγνοία καλύτερων οἰκοδομικῶν τρόπων, νὰ ἔχουν γεννηθεῖ οἱ βασικῆς ἰδέες δόμησης τῶν τρούλων. Φῶς παίρνει ἡ αἴθουσα ἀπὸ ἕνα τριγωνικὸ ἀνοιγμα πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κυκλοτεροῦς χώρου ἀρχικὰ ἦταν ἐπενδεδυμένο μὲ ὀρειχάλκινες πλάκες καὶ βλέπουμε ἀκόμα τὰ ἴχνη τῶν ἐπίσης ὀρειχάλκινων καρφίων πού ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ τὸν λόρδο Ἔλγιν. Κοντὰ στὴν ἀκρόπολη ὑπάρχει καὶ ἕνας δευτέρως γήλοφος, πού εἶναι ἐπίσης ἕνας θησαυρὸς, ὅπως τὸ θέλει ἡ ἀρχαία παράδοση, διότι ὁ Πανσανίας μνημονεύει τοὺς ὑπόγειους θησαυροὺς τοῦ Ἄτρεως καὶ τῶν υἱῶν του. Ὁ Βελῆ πασὰς ἀρχισε μὲν νὰ τοὺς ἀνοίγει, ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοὺς εἶναι ἀκόμα χωμένο στὴ γῆ.

Προχωρήσαμε μερικὰ βήματα πρὸς πάνω καὶ βρεθήκαμε ἔξω ἀπὸ τὴν κυρίως πύλη τῆς ἀκρόπολης, τὴν περιώνυμη Πύλη τῶν Λεόντων, τὸ ἀρχαιότερο ἔργο γλυπτικῆς τῆς Ἑλλάδος. Ἐνα μονοπάτι σὰν κοίτη ρεματιᾶς, πού σχηματίζουν δύο παράλληλοι τοῖχοι ἀπὸ τεράστιους ὀγκόλιθους τοποθετημένοι ὁ ἕνας πάνω στὸν ἄλλο, ὁδηγεῖ στὴν πύλη, πού τὸ ὕψος τῆς δὲν μπορεῖς νὰ τὸ ὑπολογίσεις γιατί εἶναι θαμμένη βαθιὰ μέσα σὲ χώματα καὶ ἐπιχώσεις. Τὸ πελώριο ἀνάγλυφο πού χρησιμεύει ὡς κόσμημα καὶ ἐπίστεψη τῆς πύλης σὲ ξαφνιάζει μὲ τὴ μεγαλοπρέπειά του. Ἐκατέρωθεν ἑνὸς κίονος, πού στενεύει πρὸς τὰ κάτω, προβάλλουν ἀπὸ τὴν τριγωνικὴ πέτρινη πλάκα δύο τεράστια ζῶα, πού τὰ ἔχουν χαρακτηρίσει ὡς λέοντες. Σὰν φύλακες τῆς ἀκρόπολης στέκουν ὄρθια πάνω στὸ ὑπέρθυρο τῆς πύλης καὶ στηρίζουν τὰ μπροστινά τους πόδια συμμετρικὰ στὴν πέτρινη πλάκα πού χρησιμεύει ὡς βάση τοῦ κίονος. Τὰ κεφάλια λείπουν ἀλλὰ, ὅπως μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς ἀκόμα, ἦταν προσαρμοσμένα μὲ ἀγκιστρα. Ἡ ἀνάγλυφη παράσταση εἶναι διαμορφωμένη μὲ ἀρχαιότατη τεχνολογία καὶ δὲν στερεῖται φυσικότητος, εἶναι ὅμως ἀκαμπτη καὶ ἀδέξια. Αὐτὴ ἢ πλάκα, πού ἔχει μῆκος περίπου 12 καὶ πλάτος 9½ πόδια, γεμίζει τὸ τριγωνικὸ κενὸ πάνω

ἀπὸ τὴν πύλη καὶ κρατιέται ὄρθια ἰσοροπώντας δίχως συνδετικὸ ὑλικὸ [κονίαμα], μολονότι σὲ σύγκριση μὲ τὸ ὕψος τῆς εἶναι σχετικὰ λεπτή.

Ἐμείνα ὥρες καθισμένος ἀπέναντι σὲ αὐτὰ τὰ τεράστια ἐρείπια γιορτάζοντας τὴ μοναξιά μου, καὶ ἐνῶ τὸ μολύβι μου ἀπέδιδε τίς τολμηρῆς γραμμές, οἱ σκέψεις μου ἐστρέφοντο στὸν ἀξιομνημόνευτο αὐτὸν τόπο, στίς γιγάντιες μορφές τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου τῶν ἡρώων, ὅπου ἐδῶ φονεύοντες καὶ φονευόμενοι ἔπεσαν θύματα τοῦ ἀδυσώπητου πεπρωμένου». (*Otto Magnus von Stackelberg, Schilderung seines Lebens und seiner Reisen in Italien und Griechenland. Nach Tagebüchern und Briefen dargestellt von Natalie Stackelberg*, Heidelberg 1882).

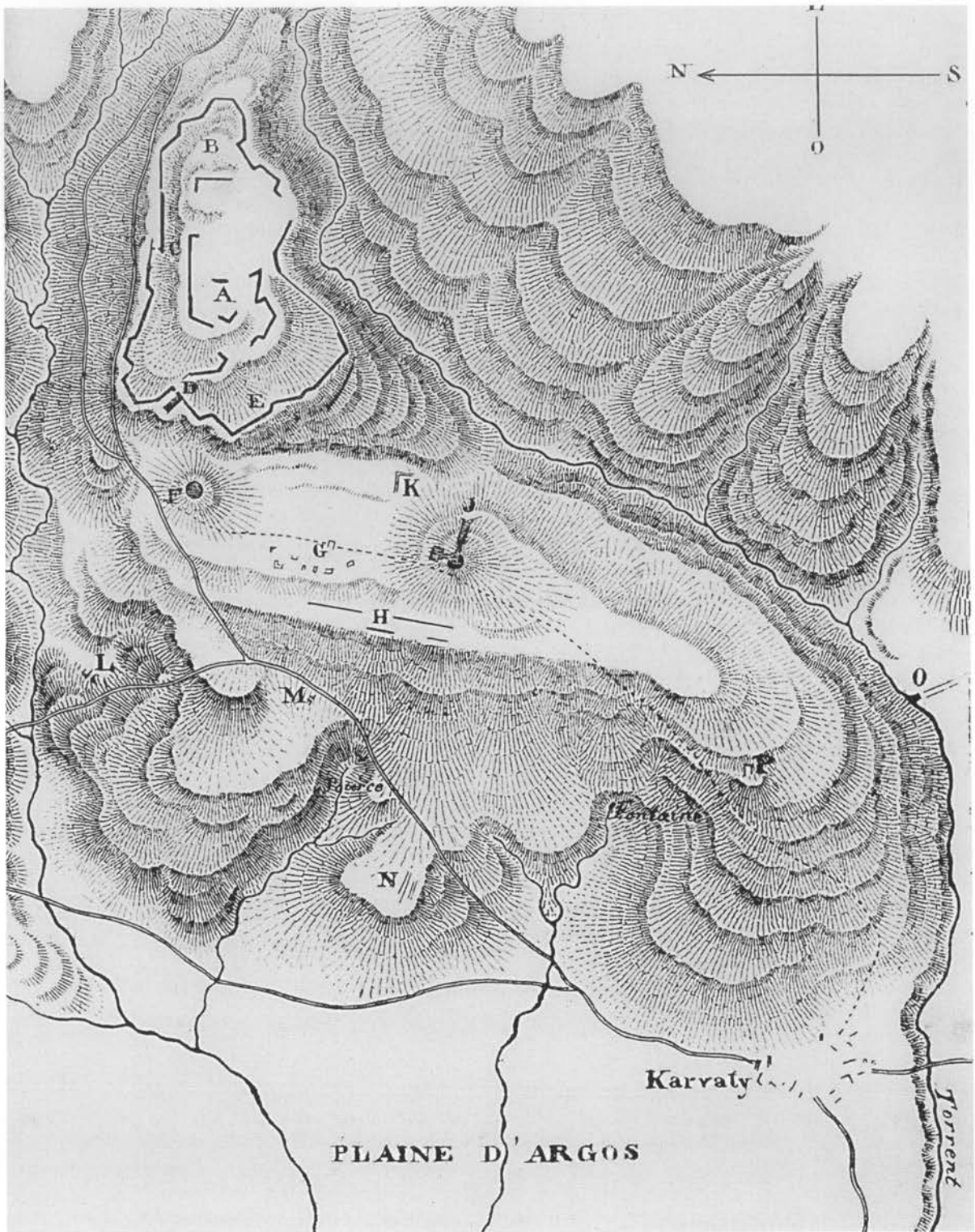
Καὶ ἀργότερα, τὸ 1838, ὁ Κλέντσε περιγράφει ὑποβλητικὰ ἀλλὰ καὶ μὲ πνεῦμα κριτικὸ τὴν ἐπίσκεψή του στὸν Ἱεραυρὸ τοῦ Ἄτρεως τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1834 ὡς ἑξῆς:

«Μὲ τὸ ἐλαφρὸ ἀνατρίχιασμα τοῦ δέους μπήκα γιὰ πρώτη φορὰ σὲ αὐτὸ τὸ μνημεῖο καὶ στάθηκα συναρμμένος ἀπὸ τὴ δύναμη τῆς ἀναμνήσεως καὶ ἀπὸ τὸ ἄκρως γραφικὸ θέαμα αὐτοῦ τοῦ ὑπογείου. Ὁ ἥλιος ἔστειλε ἐκεῖνη τὴ στιγμή μερικῆς ἀκτίνες μέσα ἀπὸ τὸ τριγωνικὸ ἀνοιγμα πάνω ἀπὸ τὴ θύρα σκηνοθετώντας ἕνα παιχνίδι φωτὸς, σκιᾶς καὶ ἀντανάκλασεων, τὸ ὁποῖο μὲ τὴν ἀντίθεση τῆς φωτιᾶς πού εἶχαν ἀνάψει στὴν ἐσώτερη, μικρὴ αἴθουσα οἱ ὁδηγοί μας, γεννοῦσε τὸν ἐντυπωσιακότερο φωτισμὸ πού μπορεῖ νὰ φαντασθεῖ κανεὶς.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἐκεῖνος πού πῆρε τὴν πρωτοβουλία νὰ ἀνασκαφοῦν αὐτοὶ οἱ ἐντελῶς θαμμένοι χώροι ἦταν ὁ λόρδος Ἔλγιν. Ὡστόσο φαίνεται πὼς δὲν ἔχουν ἀφαιρεθεῖ ἀκόμη τέσσερα ὡς πέντε πόδια [ἐπιχώσεων] μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου. Ἡ μικρὴ κάμαρα, πού ἡ πόρτα τῆς σχηματίζει ὄρθι γωνία μὲ τὴν κυρία εἰσοδο τοῦ περικεντροῦ οἰκοδομήματος, εἶναι ἀπλῶς λαξευμένη στὸν βράχο καὶ γι' αὐτὸ τὸ σχῆμα τῆς εἶναι ἀρκετὰ ἀκανόνιστο.

Ἄκρως ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ θραύσματα κίωνων, κιονοκράνων καὶ κοσμημένων σπαραγμάτων, τὰ ὁποῖα ἀνέκαθεν εὑρίσκει κανεὶς ἐδῶ, πού ὅμως τώρα ἔχουν ἐξαφανισθεῖ. Ἐνα σχετικὰ μεγάλο σπάραγμα κίονος εἶδα στὸ Ναύπλιο ἐντοιχισμένο σὰν ὑπέρθυρο στὸ τούρκικο τζαμί στὴν πλατεία Πλατάνου ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἐνετικὸ στρατώνα.

Τρία ἄλλα κομμάτια τὰ μετέφερε ὁ λόρδος Ἔλγιν στὸ Βρετανικὸ μουσεῖο, καὶ ἀρκετὰ ἄλλα θραύσματα τὰ πῆραν ἀργότερα μαζί τους φεύγοντας,

Τοπογραφικό σχέδιο τῶν Μνημενῶν ἀπὸ τὸν Ferdinand Aldenhoven (1841).

Ἡ Πύλη τῶν Λεόντων στίς Μυκῆνες, σχεδιασμένη ἀπό τόν Ferdinand Aldenhoven (1841).

ταξιδιωτές». (Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 542-543).

Πά τήν ἴδια τήν ἀκρόπολη, τήν ἐγκατάλειψή της, καθώς καί τήν προοπτική τῶν μελλοντικῶν ἀνασκαφῶν στίς Μυκῆνες, ὁ Κλέντσε προσθέτει τά ἑξῆς:

«Καθὼς ἡ διακαής μου ἐπιθυμία νά δῶ τίς ἀρχαιότητες τῶν Μυκηνῶν, μετά τή διάψευση τῶν ἐλπίδων μου κατά τήν πρώτη ἐπίσκεψή μου σέ αὐτή τήν πόλη [δηλ. τὸ Ναύπλιο], ἦταν αὐτονόητο ὅτι εἶχε μεγαλώσει, ἐκμεταλλεύθηκα τήν πρώτη ἐλεύθερη ἡμέρα μου γιά νά κάνω αὐτή τήν ἐκδρομή, πού ἀργότερα τήν ἐπανελάβα συνοδευόμενος ἀπό τόν διάσημο τοπιογράφο Ρότμαν, τόν ὁποῖο ἡ Μεγαλειότης του ὁ βασιλεὺς τῆς Βαυαρίας εἶχε στείλει στήν Ἑλλάδα γιά νά ζωγραφίσει ἀπόψεις τῶν ὠραιότερων τοπιῶν. Ὁμολογῶ ὅτι δέν ὑπῆρξαν ἄλλα κατάλοιπα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος στήν Ἑλλάδα πού νά ἀφύπνισαν τὸ ἐνδιαφέρον μου καί νά ἐρέθισαν τή φαντασία μου τόσο, ὅσο τά

ἐρείπια τῆς ἡρωικῆς ἐποχῆς. Οἱ συνδεδεμένες μέ αὐτά ἱστορικές μνήμες, ἡ ὑπέροχη θέση τους μέσα σέ μεγαλειώδη τοπία καί τά ἴδια τά μνημεῖα, ἐνώνονται ἰσότημα προσδίδοντας σέ αὐτὸν τὸν τόπο ὑπέρτατο ἐνδιαφέρον. Ἡ ἀκρόπολη εἶναι κτισμένη σέ ἕναν προεξέχοντα βράχο, πού τά παλαιότατα χρόνια ὀνομαζόταν Ἄργεῖον, ἀνάμεσα σέ δύο βαθιές ρεματιές πού σὸ βάθος τους κυλοῦν βουνῖοι χεῖμαρροι. (...)

Ὅπως εἶναι γνωστὸ τὰ περιμετρικὰ τεῖχη τοῦτης τῆς ἀκρόπολης τοῦ Περσέως εἶναι διατηρημένα σχεδόν σέ ὅλο τους τὸ μήκος καί ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δομημένα κατά τὸ πολυγωνικὸ σύστημα μέ κανονικά λαξευμένους καί συναρμοσμένους λίθους. Ἡ γραμμὴ πού σχηματίζει αὐτὸ τὸ περιμετρικὸ τεῖχος εἶναι ἐντελῶς ἀκανόνιστη καί ἀκολουθεῖ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ὄρεινοῦ ὄγκου μέ τίς προεξοχές καί τίς ὑποχωρήσεις του καθώς κατηφορίζουν πρὸς ὅλες τίς πλευρές.

Ἡ μορφή πάντως αὐτοῦ τοῦ ὄχυροῦ [τῶν Μυκηθῶν] στοῦ σύνολό του ἔχει μεγάλη ὁμοιότητα μέ τὸ ὄχυρό τῆς Τίρυνθος. Καθὼς τὸ σχῆμα τοῦ ὄχυροῦ εἶναι ἐδῶ ἀνάλογο τοῦ σχήματος τοῦ λόφου, εἶναι κάπως πιὸ μακρόστενο, καὶ ἡ πιὸ εὐθύγραμμη πλευρὰ τοῦ τείχους, πού στήν Τίρυνθα εἶναι στά ἀνατολικά, στίς Μυκήνες εἶναι στά δυτικά. Σέ αὐτή τὴν ἀκρόπολη ὁδηγοῦσαν δύο πύλες, πού τὰ κυριότερα τμήματά τους εὐτυχῶς ἔχουν διατηρηθεῖ ἐπὶ σχεδὸν 33 αἰῶνες. (...)

Στὴν ἴδια τὴν ἀκρόπολη διακρίνονται ἀκόμα ἀσαφῶς μερικοὶ τοῖχοι θεμελίων καὶ ἄλλων ὑποδομῶν. Μία κυκλικὴ κοιλότητα λαξευμένη στὸν βράχο πιθανὸν ἀνῆκε σὲ κάποιον θησαυρό. Ὑψιστο ἐνδιαφέρον ὅμως παρουσιάζει ἡ Πύλη τῶν Λεόντων, πού ἦταν ἡ κυρία εἴσοδος στήν ἀκρόπολη καὶ ἡ ὁποία μαζί μέ τοὺς πλευρικοὺς τοίχους διατηρεῖται πλήρως. Ἡ θέση καὶ ἡ διάταξή της εἶναι ὅμοια μέ ἐκείνη τῆς νότιας πύλης στήν ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθος, καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανο τὸ ὄγκωδέστατο τεῖχος στά δεξιὰ της, πού προεξείχε 44 πόδια καὶ εἶχε πάχος σχεδὸν 30 πόδια, νὰ εἶχε ἐντὸς του σύριγγες, δηλαδή στοῦς διαφυγῆς ὅπως στήν Τίρυνθα. Ὅμως ἐδῶ εἶναι ὅλα τόσο ἐρειπωμένα καὶ τὰ σκεπάζει τόσο πολὺ χῶμα, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ βεβαιωθεῖς, ἐὰν ὄντως ὑπάρχουν σύριγγες.

Θὰ ἦταν εὐχῆς ἔργον ἐὰν μία τόσο εὐκόλη ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυπτε αὐτὴ τὴν πύλη, πού τώρα εἶναι θαμμένη μέχρι τὰ δύο τρίτα ἢ καὶ τὰ τρία τέταρτα τοῦ ὕψους της κάτω ἀπὸ τίς ἐπιχώσεις καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία περνᾷ μόνον σκυφτός, ὥστε νὰ τὴν ξαναδοῦμε σὲ ὅλο της τὸ ὕψος καὶ στήν πλήρη μορφή της. Ἡ θέα τοῦ ἠρωικοῦ αὐτοῦ μνημείου θὰ ἦταν τότε ἄκρως ἐπιβλητικὴ καὶ θὰ ἤμεθα βέβαιοι γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν θυροφύλλων καὶ τῶν μεταλλικῶν ἐξαρτημάτων, καὶ θὰ ἀντλούσαμε γενικὰ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες. Ἀλλὰ γιὰ τέτοιες δαπάνες μέχρι τώρα δὲν βρέθηκε κανένα κονδύλι ἀπὸ τὰ ἐξήντα ἑκατομμύρια, τὰ ὁποία ἡ Εὐρώπη συνεισέφερε στὸν κρατικὸ προϋπολογισμό, γι' αὐτὸ πού φέρει τὸ ὠραῖο ὄνομα «ἐλληνικὴ παλιγγενεσία καὶ ἀνανεωμένη Ἑλλάδα», ἐνῶ βρέθηκαν εὐκόλως κονδύλια καὶ πληρώθηκαν ἔτσι πλουσιόπαροχα πολλὰ ἄλλα, φυσικὰ πολὺ σπουδαιότερα ἀντικείμενα, ὅπως π.χ. κορδόνια, σειρήτια καὶ φοῦντες γιὰ τὸν ἐλληνικὸ στρατό, ταξίδια μετ' ἐπιστροφῆς ξένων στρατιωτῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ σύνταξη καὶ ἡ ἐκτύπωση νόμων καὶ ἐφημερίδων τῆς κυβερ-

νήσεως πού δὲν διαβάζονται ποτέ καὶ πολὺ λιγότερο τηροῦνται. Δὲν ἔκαναν καν τὴν τιμὴ σὲ αὐτὰ τὰ ὑπέροχα ἐρείπια νὰ τοὺς ἐξασφαλίσουν ἐλάχιστη ἔστω φύλαξη, καὶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ χαρακτηρηθεῖ ἀξιοθαύμαστα ἡ διακριτικὴ τῶν πολυάριθμων ξένων ἐπισκεπτῶν οἱ ὁποῖοι ἤρκοῦντο νὰ ἀποκόβουν τμήματα μόνο ἀπὸ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων καὶ ἀπὸ τὸν Θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέως, ἀντὶ π.χ. νὰ πάρουν μαζί τους ὀλόκληρο τὸν λίθο πού τὰ ἀνάγλυφα πάνω του ἔδωσαν τὸ ὄνομά της στήν πύλη. Ἀσφαλῶς αὐτὸ θὰ εἶχε συμβεῖ ἤδη πρὸ πολλοῦ, ἐὰν τὸ πελώριο μέγεθός του καὶ τὸ βάρος τῶν 6-7.000 κιλῶν δὲν δυσχέραινε τὸ σχετικὸ ἐγχείρημα». (Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 529-533).

Ὁ τοπιογράφος Κάρολος Ρότμαν, τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Κλέντσε, τὴν ἴδια ἐποχὴ (1834-1835) ζωγράφισε στήν Ἑλλάδα μεταξὺ ἄλλων καὶ δύο ὕδατογραφίες πού ἐπιγράφονται «Μυκήνες» καὶ «Τάφος τοῦ Ἀτρέως», στίς ὁποῖες διακρίνεται στοῦ βάθος ἡ ἀκρόπολη καὶ σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, ἰδωμένος ἀπὸ ψηλά, ὁ λεγόμενος «Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως». Τὸ ἴδιο θέμα τὸ ζωγράφισε ἀργότερα στοῦ Μόναχο τὸ 1836 καὶ μέ λάδι. Ἀλλὰ καὶ ἡ Πύλη τῶν Λεόντων ἔχει ἀπαθανάτισθαι ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ρότμαν σὲ δύο ὕδατογραφίες τῆς ἐποχῆς. Αὐτὰ τὰ ἔργα συγκαταλέγονται ἀνάμεσα στίς ὠραιότερες ἱστορικὲς ἀποφῆς ἐλληνικῶν τοπίων.

Τὸν ἴδιο περίπου καιρὸ (1836) βρέθηκε στήν Ἑλλάδα καὶ ὁ χαρισματικὸς κηποτέχνης πρίγκιψ Πύκλερ-Μούσκαου, ὁ ὁποῖος περιηγήθηκε τὴν Πελοπόννησο. Ἡ περιγραφή πού μᾶς δίνει τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως εἶναι ἰδιαίτερα ἀκριβῆς καὶ μαρτυρεῖ τὴν εὐαισθησία του:

«Σὲ ἓναν τόπο ἄγριο, γυμνὸ, μέ βράχια πού οἱ κορυφές τους ὀρθώνονται πάνω ἀπὸ βαθιὲς ρεματιές, βρίσκεσαι ξαφνικὰ μπροστὰ σὲ μία κολοσσιαία πύλη πού ὁδηγεῖ μέσα σὲ ἓναν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λόφους. Στὸν βαθὺν δρόμο πρὸς τὴν πύλη, πλάτους εἴκοσι ποδῶν, συγκρατοῦν τὴ γῆ δύο ψηλοὶ τοῖχοι πού οἱ ὀγκόλιθοί τους ἄντεξαν πάνω ἀπὸ τρεῖς χιλιάδες χρόνια τίς περιπέτειες τῶν καιρῶν. Τίποτε δὲν σώζεται ὅμως ἀπὸ τοὺς πράσινους κίονες ἀπὸ βασάλτη κοντὰ στήν πύλη [παραστάδες], πού ἀπὸ ἀποψη ἀρχιτεκτονικοῦ ρυθμοῦ πρέπει νὰ ἔμοιαζαν μέ ἐκείνους τῆς Περσέπολης. Τώρα μπαίνεις σὲ ἓναν εὐρύχωρο διάδρομο μήκους εἴκοσι ποδῶν καὶ, ὄχι πολὺ μικρότερου ὕψους, καὶ πλάτους δώδεκα ποδῶν, πού ἡ ὀροφή του εἶναι ἓνας τεράστιος ὀγκόλιθος πού ξεπερνᾷ ἀρκετὰ ἀκόμα

ΑΡΚΑΔΙΑ

Στόν νομό Μαντινείας βρίσκουμε τὰ ἀκόλουθα ἀξιοθέατα:

Ἡ Τριπολιτσά, ἡ πρωτεύουσα τοῦ νομοῦ, γεννήθηκε ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῶν ἀρχαίων πόλεων Τεγέα, Μαντινεία καὶ Μεγαλόπολις· ἐδῶ σώζονται πολυάριθμα θραύσματα ἀγαλμάτων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Ὅλοι οἱ κίονες τοῦ σημαντικότερου τζαμιοῦ καὶ τὰ θραύσματα πού τὸ περιβάλλουν ἀπὸ ὅλες τις πλευρές, μεταξὺ ἄλλων ἕνας πελώριος σπόνδυλος κίονος πού φαίνεται πὼς ἀνῆκε στόν ναὸ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς, προέρχονται ἀπὸ τις πόλεις πού προαναφέραμε. Μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν Τούρκων τὸ 1828, ἡ Τριπολιτσά δὲν ἦταν παρὰ ἕνας σωρὸς ἐρειπίων μὲ τὴν κυριολεκτικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου· τὴν κατέστρεψε ὀλοσχερῶς ὁ Ἰμπραήμ φεῦγοντας. Τώρα ἀνοικοδομεῖται μὲ βάση ἕνα νέο σχέδιο καὶ ἔχουν κτισθεῖ ἤδη 1.400 σπίτια πάνω σὲ εὐρείες ὁδοὺς. Εἶναι μία ἀπὸ τις ὠραιότερες πόλεις τῆς Ἑλλάδος²¹⁰.

πόδια σὲ μήκος καὶ πλάτος τὸν διάδρομο.

Οἱ ἀναμμένοι πυρσοὶ φώτιζαν καλά μὲ τις κόκκινες φλόγες τους τὸν κωνοειδῆ θόλο τοῦ κυρίως χώρου, ὁ ὁποῖος ἔχει διάμετρο πενήντα πόδια στὴ βάση του καὶ ὕψος ἐπίσης πενήντα πόδια. Εἶναι κατασκευασμένους ἀπὸ σαράντα ἐπάλληλους ὀριζόντιους δόμους μεγάλων λίθων πού ἀνεβαίνουν συγκλίνοντας πρὸς τὸ κέντρο καὶ καταλήγουν σὲ κορυφὴ ὅμοια μὲ σκηνῆς, καὶ δὲν ἔχει ἄλλο ἀνοιγμα ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα τριγωνικὸ παράθυρο πάνω ἀπὸ τὴν πύλη. Στὰ δεξιὰ μιὰ χαμηλὴ θύρα, πού τὴ διαμορφώνουν τρεῖς λίθοι, ὀδηγεῖ σὲ ἕναν σημαντικὰ μικρότερο, θολωτὸ, ὑπόσκαφο χώρο τετραγωνικῆς κάτοψης, πού φαίνεται ἐπιχρισμένος μὲ ἕνα εἶδος μαρμαροκονιάματος. Στὸ κέντρο προβάλλει ἀπὸ τὴ γῆ ἕνας ἀκατέργαστος ὄγκολιθος, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ θρύλος θέλει νὰ ἀναπαύονται τὰ λείψανα τῶν Ἀτρειδῶν. Στὸ ἐσωτερικὸ του βλέπουμε ἀκόμα μερικὰ θραύσματα μεταλλικῶν καρφίων στὶς πέτρες τῆς τοιχοποιίας, τὰ ὁποῖα ἐπιτρέπουν τὴν εἰκασία ὅτι παλαιότερα ὁ χώρος ἦταν ἐπενδυμένος μὲ μεταλλικὲς πλάκες. Εἶναι γενικὰ ὀρατὴ ἡ κατασκευαστικὴ τελειότητα καὶ ἡ λαμπρότητα τοῦ συνόλου». (Pückler-Muskau, *Südöstlicher Bildersaal* 221-222).

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἐπὶ τροχάδην ἀπαρίθμηση τῶν ἐρειπίων διαφόρων πόλεων τῆς Ἀργολίδος, ὁ Στάουφερτ ἀποδεικνύεται γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἀναξιόπιστος. Ἔτσι ναὶ μὲν ὑπάρχει στὴν Ἀργολίδα τὸ χωριὸ Ἀρεΐα σὲ ἀπόσταση 3 χλμ. ἀπὸ τὸ Ναύπλιο, ἀλλὰ δὲν ἔχουν ἐντοπισθεῖ σ' αὐτὸ ἀρχαῖα κατάλοιπα. Στὴν Πελοπόννησο ὑπάρχει τὸ τοπωνύμιον Μινῶα, στὴν ἀρχαιότητα ὅμως ἔτσι λεγόταν ἡ βρα-

χώδης χερσόνησος στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Κυνουρίας, στὴν ὁποία τὸν Μεσαίωνα κτίσθηκε ἡ πόλη καὶ τὸ κάστρο τῆς Μονεμβασίας. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος στὰ Δίδυμα τῆς Ἀργολίδος, τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Πausanias, παραμένει μέχρι σήμερον ἀταύτιστος. Πρόσυμα εἶναι τὸ ἀρχαιότατο ὄνομα τῆς περιοχῆς τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἀργους, στὸ ὁποῖο ὁ Στάουφερτ ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ (πρβ. σημ. 197). Ἡ Ἀλέα ἦταν μιὰ μικρὴ ἑλληνιστικὴ πόλη, στὰ σύνορα μεταξὺ Ἀρκαδίας καὶ Ἀργολίδος. Ἐδῶ διατηροῦνται μόνον τὰ τεῖχη τῆς πόλης σὲ μήκος περίπου ἑνὸς χιλιομέτρου. Ἡ μικρὴ πόλη Ὑσαι τέλος ἦταν κτισμένη στὴν πλαγιά τοῦ βουνοῦ στὸ πέρασμα τοῦ Ἀχλαδόκαμπου, στὸν δρόμο Μύλων-Τριπόλεως. Ὁ Κλέντσε ἀναφέρει τὰ ἑξῆς γι' αὐτὴ τὴν πόλη:

«Τὰ ἐρείπια τοῦ τεῖχους τῶν Ὑσιῶν εἶναι μιὰ ἐξελιγμένη πελασγικὴ κατασκευὴ καὶ μερικὰ σκόρπια συντρίμματα μοιάζουν νὰ ἀποδεικνύουν πὼς ἡ πόλη, ὅπως φαίνεται νὰ ὑποδηλώνει καὶ ὁ Πausanias (*Κορινθιακά* 24, 7), γύρω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη ἀπλωνόταν μέχρι τὸ κτήριο μιᾶς μονῆς κάτω χαμηλὰ στοὺς πρόποδες ἑνὸς βουνοῦ καὶ τὸ ὁποῖο ἔχει μετατραπεῖ σὲ τυροκομεῖο. Κατὰ τὰ ἄλλα αὐτὰ τὰ ἐρείπια δὲν ἔχουν τίποτε ἀξιωματικόν, καὶ ἀπὸ τὸ κοινὸ ταφικὸ μνημεῖο, πού ἔχει ἀνεγερθεῖ ἐδῶ γιὰ τοὺς νικητὲς Ἀργεῖους καὶ τοὺς ἠττημένους Λακεδαιμονίους, δὲν ὑπάρχει σήμερον οὔτε ἵχνος». (Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 644).

210. Οἱ συνοπτικὲς πληροφορίες τοῦ Στάουφερτ γιὰ τὴν Τρίπολη χρειάζονται ἀπὸ πολλὲς ἀόψεις συμπλήρωση καὶ διόρθωση. Γιὰ τὴν παλαιότερη ἱστορία τῆς πόλης παραθέτουμε τὰ ἀκόλουθα ἀπὸ τὴ διεξοδικὴ μελέτη τοῦ Arnold Beuermann,

Στὰ ἀνατολικά τῆς Μαντινείας, στή θέση τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Τσιπιανά, βρίσκονται τὰ εἱρεῖλια τῆς ἀρχαίας πόλης Μελαγγεῖα, μεταξύ τῶν ὁποίων κατάλοιπα τῆς ἀκρόπο-

Tripolis und seine Umwelt, στὸ *Die Erde* 88, 1957: «Ἡ χρονολογία ἴδρυσης αὐτοῦ τοῦ σήμερα ἀκόμη σημαντικοῦ ἀστικοῦ οἰκισμού χάνεται στὸ σκοτάδι τῆς ἱστορίας. Οἱ ἱστορικοὶ τοποθετοῦν τὴν ἴδρυσή του στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ τὴ συνδέουν μὲ τὸ μεγάλο ἀλβανικὸ ρεῦμα ἐποικισμού. (...)

Στὸν γνωστὸ χάρτη τοῦ Μοριᾶ τοῦ Jacob Gasta ἀπὸ τὸ ἔτος 1545, τὸ ὄνομα τοῦ οἰκισμού στοὺς πρόποδες τοῦ ὄρους Μαινάλου εἶναι Ντροπολιτζά. (...) Τὸ ὄνομα Τριπολιτσα ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορά τὸ 1695 καὶ μέχρι τὶς μέρες μας αὐτὸ προτιμοῦν οἱ γηραιότεροι κάτοικοι τῆς πόλης. (...)

Ἡ σύγχρονη ὀνοματοθεσία ἦταν ἐπακόλουθο τῆς οὐμανιστικῆς μόρφωσης τοῦ 19ου αἰῶνος καὶ τῆς ἀντίληψῆς του περὶ 'κλασικοῦ'. Τὸ ὄνομα 'Τρίπολις' δηλαδὴ προέκυψε ἀπὸ τὴ γνώση τῆς ἀρχαίας ἀρκαδικῆς 'Τριπόλεως', ἐνὸς συνασπισμοῦ τῶν πόλεων Καλλία, Δίποινα καὶ Νώνακρῖς, ὁπότε στὴ συνέχεια προτιμοῦσαν νὰ ἐρμηνεύουν τὸ τοπωνύμιο Ντροπολιτζά/Ντροπολιτζά ὡς παραφθορὰ τῆς Τριπόλεως. Ὅπως ξέρουμε ὅμως στὴν Πελοπόννησο δὲν ὑπῆρξε ποτὲ πόλη μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα. Συνεπῶς ὁποιαδήποτε ἐρμηνεῖα σήμερα, ἢ ὁποῖα παραπέμπει στὴν ἀρχαιότητα ὀδηγεῖ σὲ κάθε περίπτωση σὲ πλάνες. (...)

Κατὰ τὴν κατάκτηση τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Τούρκους δὲν ἀναφέρεται ἡ Τρίπολη μεταξύ τῶν σημαντικῶν πόλεων, ὑπῆρχε ὅμως ἤδη ὡς ἀγροτικὸς οἰκισμὸς (πρωτοεμφανίζεται στὶς γραπτὲς πηγὲς τὸ 1467). Κάποια σπουδαιότητα ἀπέκτησε μόλις τὸ 1718. Μέχρι τότε ἔδρα τοῦ Ἀχμέτ πασᾶ ἦταν τὸ Ναύπλιο. Ἐπειδὴ ὅμως ἐκεῖ ξέσπασε μία φοβερὴ ἐπιδημία πανώλους ἢ ἔδρα τοῦ πασᾶ τῆς Πελοποννήσου μεταφέρθηκε στὴν 'Ντροπολιτζά'. (...)

Ἡ Τρίπολη ὀχυρώθηκε γιὰ πρώτη φορά μὲ τείχη ὕψους 5.5 μ., πάχους περίπου 2 μ. καὶ μήκους 3.500 μ. μὲ φινιάνι τοῦ σουλτάνου, τὸ 1786. Στὶς πηγὲς γίνεται διαρκῶς ἀναφορὰ στὶς πύλες, καθὼς καὶ σὲ 13 μικρότερους καὶ 4 μεγάλους πύργους.

Τὴν πρώτη λεπτομερὴ περιγραφή τῆς Τρίπολης τὴν ὀφείλουμε στὸ ἔργο τοῦ F. C. H. L. Rouqueville, *Voyage en Morée pendant les années 1798-1801*, Paris 69 κέ. Σὲ ἕναν πολὺ προσεκτικὰ σχεδιασμένο χάρτη τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, ὁ Πουκεβίλ παραθετὲ καὶ τὸ πρῶτο σχέδιο τῆς πόλης. Ἐνδιαφέρον

παρουσιάζει ἡ περιγραφή του τοῦ κέντρου τῆς πόλης:

Ἐν τῷ σερᾷ τοῦ πασᾶ βρίσκεται στὸ ἄλλο ἄκρο τῆς πόλης ἀνάμεσα στὴν Πύλη τ' Ἀναπλιοῦ καὶ τὴν Πύλη τῶν Καλαβρῦτων. Περίπου στὸ μέσο τοῦ δρόμου πού διασχίζει τὴν πόλη ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον βρίσκεται τὸ παζάρι πού κατανέμεται σὲ ἀρκετοὺς δρόμους καὶ σοκάκια. (...) Μετρήσαμε τέσσερα μεγάλα τζαμιά καὶ πέντε ἢ ἕξι ἐτοιμόρροπες ὀρθόδοξες ἐκκλησίαι. Τοὺς δρόμους, οἱ ὁποῖοι, μὲ ἐξαιρέση τὸν κυριότερο, ἔχουν λιθόστρωτη μόνον μία λωρίδα στὸ κέντρο, γεφυρώνουν μαδέρια, ὥστε νὰ διευκολύνεται ἡ ἀπορροή τῶν νερῶν. Οἱ δρόμοι δέχονται τὰ λύματα τῶν σπιτιῶν μεταβαλλόμενοι ἔτσι σὲ ἀνοιχτοὺς ὀχετοὺς ἀκαθάρτων ὑδάτων. Ὅρισμένοι πλούσιοι καὶ ἰσχυροὶ Τοῦρκοι ἔχουν μεγάλες, ἀκαλαιόθητα κτισμένες κατοικίες. Οἱ πτωχοὶ κάτοικοι τῆς πόλης, πού εἶναι ἐξορισμένοι στὰ δρομάκια κοντὰ στὸ τεῖχος, κατοικοῦν σπίτια ἢ μᾶλλον καλύβια πού ἔχουν μόνον ἰσόγειο καὶ ὡς ὄροφη τὴ στέγη. Φωτιὰ ἀνάβουν ἐκεῖ στὴ βάση τῶν τοίχων καὶ ὁ καπνὸς διαφεύγει ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ κεραμίδια. Τὸ χάνι εἶναι τὸ μόνον καλοκτισμένο καὶ γερὸ κτίσμα τῆς πόλης. Εἶναι λιθόκτιστο καὶ κλείνει μὲ σιδερόφρακτες πόρτες'. (...)

Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1828 ὁ Ἰμπραὴμ πασᾶς κατεδάφισε γιὰ στρατηγικοὺς λόγους τὰ τεῖχη, τοὺς πύργους καὶ τμῆμα τῆς πόλης. Τὸ ὅτι οἱ καταστροφὲς δὲν ὑπῆρξαν κατ' οὐδένα τρόπο τόσο ὀλέθριες ὅσο ἀναφέρουν οἱ ἑλληνικὲς ἱστορικὲς πηγὲς τὸ ἀποδεικνύει ἡ ἀνοικοδόμησις καὶ τὸ νέο σχέδιο τῆς πόλης μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσις. Κατὰ τὸν ἐκ νέου σχεδιασμὸ τῆς κατεστραμμένης Τρίπολης ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν ὅπωςδήποτε ὑπ' ὄψιν τὰ ὑπάρχοντα κτήρια. (...) Χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ στὴν Ἑλλάδα τὴν περίοδο ἀμέσως μετὰ τὴν ἴδρυσή τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους εἶναι τὸ ἄκαμπτο πλέγμα τοῦ δικτύου τῶν ὁδῶν. Κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησις τῆς Τρίπολης ὅμως ἀγνοήθηκε παντελῶς – θὰ μπορούσε νὰ πῆ κανεὶς κατ' ἐξαιρέσειν – ἡ διάταξις τῶν ὁδῶν μὲ βάση τὸν ὀρθογώνιο κἀνναβο καὶ ὁ νέος σχεδιασμὸς βασίσθηκε ἀποκλειστικὰ στὶς ὑφιστάμενες ὁμάδες κτηρίων πού εἶχαν διασωθεῖ καὶ στὸν κεντρικὸ κομβικὸ ρόλο τῆς πόλης στὴν εὐρύτερη περιοχή». (Beuermann ὁ.π. 257-263).

λής της²¹¹. Τρεις ὄρες δρόμο ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά, πρὸς τὸν Βορρᾶ, συναντοῦμε τὰ σημαντικά κατάλοιπα τῆς Μαντινείας, πὸν στὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ λέγονται Παλαιόπολη. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα τεῖχος ἑλλειπσοειδοῦς σχήματος, μήκους 3.000 περίπου μέτρων, πὸν ἔχει 8 πύλες καὶ πάνω ἀπὸ 100 πύργους μὲ τετράγωνη κάτοψη, δομημένους κατὰ τὸ πολυγωνικὸ σύστημα τοιχοποιίας μὲ ὀριζόντιους δόμους, καὶ ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν ὁδῶν καὶ τὰ ἴχνη τοῦ θεάτρου²¹².

Ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς Τεγέας, στὰ νότια τῆς Τριπολιτσᾶς, δύο ὄρες δρόμο μακριά, κοντὰ στὸ χωριὸ Πιάλη, συναντοῦμε κυκλόπειρα τεῖχη· ἀκόμη σὲ μιὰ ἐκκλησιὰ κτισμένη

Καὶ πράγματι, τὸ πρῶτο σχέδιο ἢ μάλλον σκαρίφημα ἀνοικοδόμησης τῆς Τρίπολης πὸν ἐξεπὸνησαν ἐπὶ Καποδίστρια ἀκόμη οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ Μηχανικοῦ Βούλγαρης καὶ Garnot (Archives de la guerre, Paris, Chateau de Vincennes EMAT/SH 4.10. C. 65) προέβλεπε τὴ διάνοιξη τεσσάρων περίπου εὐθυγράμμων ὁδῶν πλάτους 10 μέτρων μὲ διεύθυνση ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον καὶ ἀπὸ Ἀνατολή πρὸς Δύση, δίχως ὥστόσο νὰ καταργεῖται τὸ δαιδαλώδες σύστημα τῶν παράπλευρων δρόμων. Ἐπὶ τῶν νέων ὁδῶν προεβλέποντο τέσσερις ὀρθογώνιες πλατεῖες 80×80 μ. Μόνον κάποιες βασικὲς ἐπιλογὲς αὐτοῦ τοῦ σχεδίου ἐφαρμόσθηκαν. Τὸ σχέδιο τροποποιήθηκε τὸ 1836 ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο καὶ στὶς 2/14 Ἰουνίου τοῦ ἴδιου χρόνου ἐτέθη σὲ ἰσχὺ (σήμερα συμπεριλαμβάνεται στὴ συλλογὴ σχεδίων τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ). Στὸ σχέδιο διαβάζουμε ὅτι ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἢ Τρίπολη εἶχε πληθυσμὸ 4.600 κατοίκων καὶ ὅτι εἶχε 6 βρῦσες καὶ 2 ἐκκλησίες.

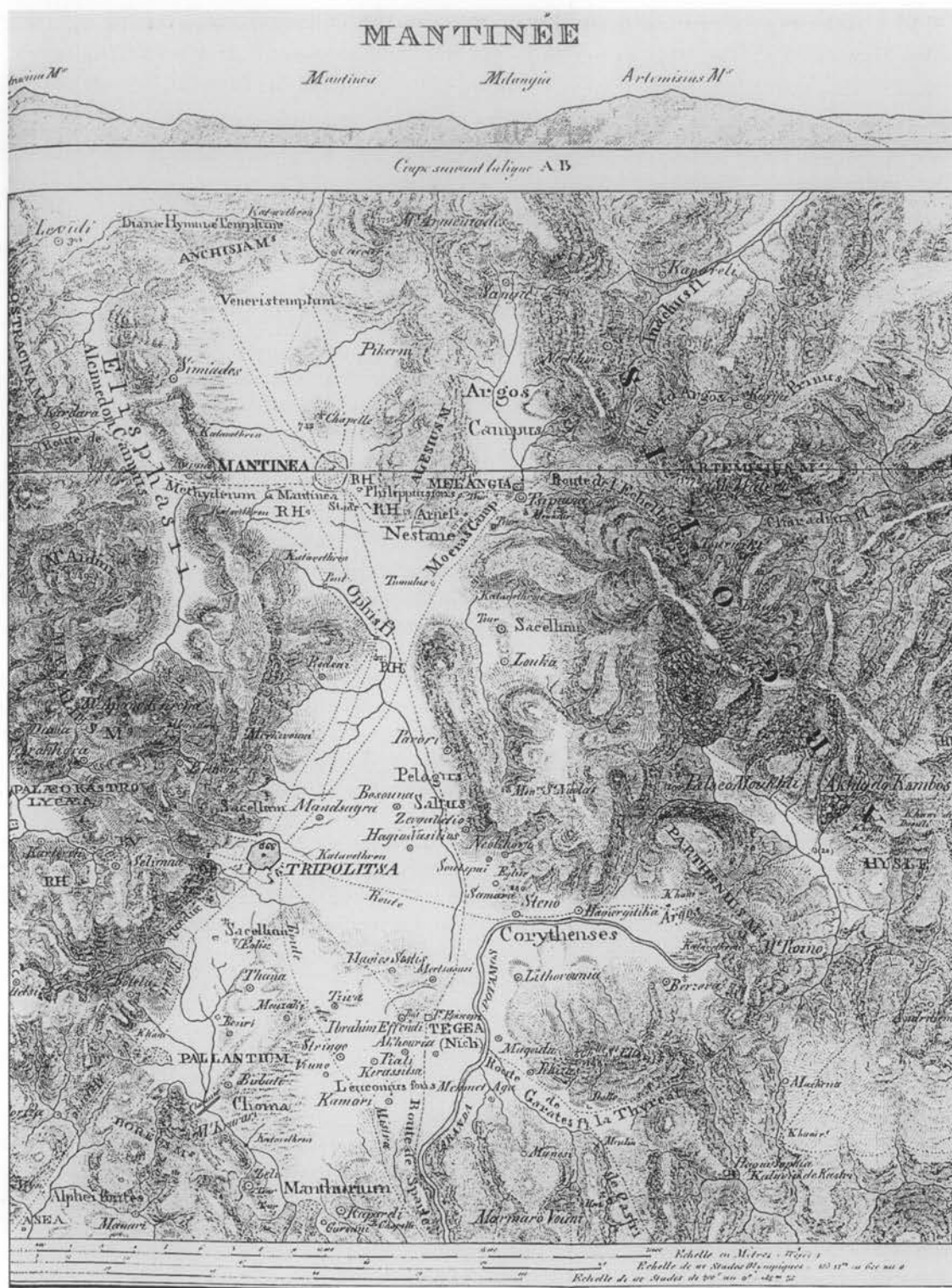
Στὸ ρυμοτομικὸ σχέδιο τοῦ 1836 διατηροῦνται οἱ διανοίξεις τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου, ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν πλατειῶν ἐδῶ ἀνέρχεται σὲ ἕξι. Προβλέπεται μιὰ κεντρικὴ πλατεία στὸ μέγεθος τῶν πλατειῶν τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου (80×80 μ.), πὸν χωροθετεῖται μπροστὰ στὴν κύρια ἐκκλησιὰ, τοῦ Ἁγίου Βασιλείου. Οἱ ἄλλες κάπως μικρότερες πλατεῖες, τετράγωνες ἢ ὀρθογώνιες, διατάσσονται γύρω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ πλατεία πάνω στὶς κύριες διανοίξεις διαθρώνοντας τὸν δημόσιο χῶρο τῆς πόλης.

Τὸ ὁδικὸ δίκτυο ἀναμορφώνεται ἐκ βάθρων: διατηρεῖ μὲν τὶς διευθύνσεις τῆς συγκεντρικῆς διάταξης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας, ἀλλὰ ρυθμίζονται σαφῶς τὸ πλάτος τῶν δρόμων καὶ οἱ διαστάσεις τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων. Ὁ παλαιότερος κύριος ὁδικὸς ἄξων μὲ διεύθυνση ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον διατηρεῖται. Στὸ βόρειο ἄκρο του ὁμως, ἐκεῖ ὅπου ἦταν τὸ σερᾶι τοῦ πασᾶ, προβλέπεται ἡ διαμόρφωση πάρκου διαστάσεων 100×200 μ., τοῦ λεγόμενου Πεδίου τοῦ Ἄρεως.

Στὸ σχέδιο σημειώνεται ἡ θέση τῶν κατεδαφισμένων τειχῶν. Ἡ περίπου κυκλικὴ ἔκταση ἐντὸς τῶν τειχῶν εἶχε ἐμβαδὸν περίπου 110 ἑκταρίων καὶ διάμετρο 1.200 μ. Τὰ ὑφιστάμενα τότε κτήρια (τὸ 1836), συνολικὰ 450 τὸν ἀριθμὸ, εἶναι ἀποτυπωμένα μὲ μεγάλη ἀκρίβεια στὸ σχέδιο. Τὸ συνεχὲς σύστημα δόμησης προβλέπεται μόνον σὲ ὀρισμένα σημεία. Τὰ 75 περίπου οἰκοδομικὰ τετράγωνα μέσου μεγέθους ἐνὸς ἑκταρίου καλύπτονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ διάσπαρτα οἰκήματα. Στὴν περιφέρειὰ τῆς, ἢ πόλη εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀραιοκατοικημένη.

211. Ἐδῶ ὁ Στάουφερτ συγγέει προφανῶς τὴν Μελαγγεῖα (Παυσ. Ἀρκαδικὰ 6, 4) κοντὰ στὸ σημεριὸ χωριὸ Πικέρμι, σὲ ἀπόσταση 4 χλμ. ἀνατολικῶς τῆς Μαντινείας, ἀπὸ τὴν ὁποῖα παροχετεύετο τὸ νερὸ στὴν πόλη, μὲ τὸ χωριὸ Τσιλιανὰ, ὅπου τὰ ἐρείπια τῆς ἀκρόπολης τῆς ἀρχαίας Νεστάνης (Παυσ. Ἀρκαδικὰ 7, 4) ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι εὐανάγνωστα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους.

212. Πιθανότατα ὁ Στάουφερτ ἐπισκέφθηκε τὰ ἐρείπια τῆς Μαντινείας στὴν πεδινὴ περιοχὴ 14 χλμ. βορείως τῆς Τρίπολης, διότι οἱ πληροφορίες πὸν μᾶς δίνει γιὰ τὴ μορφή καὶ τὴ χάραξη τῶν τειχῶν τῆς πόλης εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς σωστές (πραγματικὰ δεδομένα: περίμετρος 4.000 μέτρα, 10 πύλες καὶ 122 πύργοι). Ἡ πόλη εἶχε ἔκταση 120 ἑκταρίων. Τὰ ἀρχαιότερα ἐρείπια καὶ τὰ τεῖχη τῆς προέρχονται ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., ἐνῶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ οἰκοδομήματα πὸν ἀνέσκαψε ἡ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ τὸ 1887-88 ἀνήκουν στὴν περιοχὴ τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς. Οἱ ἐξωτερικοὶ δόμοι τοῦ τείχους, πάχους 4.20 μ., ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεγάλους, ἀδρᾶ πελεκημένους, ὀρθογώνιους λίθους (μήκους μέχρι 1.40 μ. καὶ ὕψους 0.65 μ.). Ἀπαράδεκτη ὁμως εἶναι ἡ περιγραφή τῆς τοιχοποιίας ἀπὸ τὸν Στάουφερτ, ὁ ὁποῖος κάνει λόγο γιὰ «πολυγωνικὸ σύστημα τοιχοποιίας μὲ ὀριζόντιους δόμους» [sic!].

Χάρτης τῆς περιοχῆς τῆς Τριπόλεως μετὰ τὶς πόλεις Τρίπολη, Μαντῖνεια καὶ Τεγέα, ἀπὸ τὸν Ferdinand Aldenhoven (1841).

πάνω στα θεμέλια ἀρχαίου ναοῦ μαρμάρινων ὀγκόλιθους μὲ πολλὰ ὀνόματα, πού λέγεται πὼς εἶναι τῶν πολεμιστῶν ἀπὸ τὴν Τεγέα πού ἔπесαν στὴ μάχη τῶν Πλαταιῶν. Ἀπὸ τὸν περιώνυμο ναὸ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς ἔχουν μείνει μόνον οἱ θεμέλιοι τοῖχοι· ἐδῶ βρέθηκαν ἀξιοσημεῖα γλυπτά. Ὁ ναὸς αὐτὸς ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ λαμπρότερα μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος καὶ εἶχε ἐξωτερικῶς κίονες ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, ἐσωτερικῶς κίονες πού ἦταν στὸν κάτω ὄροφο δωρικοῦ καὶ στὸν ἐπάνω κορινθιακοῦ ρυθμοῦ²¹³. Ἀπὸ τὸν Μεσαῖωνα σώζον-

213. Τὴν παράλογη ἄποψη ὅτι στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Ἀλέας τῆς Τεγέας ἀπαντοῦν καὶ οἱ τρεῖς ἀρχιτεκτονικοὶ ρυθμοὶ ὁ Στάουφερτ (ὅπως ἐξ ἄλλου καὶ οἱ Ἀλντεχόβεν καὶ Πύκλερ-Μούσκαου) τὴν λαμβάνει ἄκριτα ἀπὸ τὸν Πausanias (*Ἀρχαιολογία* 45, 5). Σήμερα ξέρουμε πὼς ὁ νεότερος ναὸς ἦταν περίπτερος μὲ 14×6 δωρικοὺς κίονες καὶ πὼς στοὺς ἐσωτερικοὺς μακρύτερους τοίχους τοῦ σηκοῦ εἶχε 7 κορινθιακὰ ἡμικίονια. Οἱ ἰωνικοὶ κίονες ἀνήκαν εἴτε σὲ ἄλλα κτίσματα (στοές;) κοντὰ στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς ἢ τὴν ὑπαρξή τους ἐξηγεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ναὸς ἴσως ἐσωτερικῶς ἦταν διώροφος.

Ὁ πρῶτος πού προσπάθησε νὰ ἐξηγήσει αὐτὸ τὸ ἀξιοπεριέργο φαινόμενο, διαβάζοντας μὲ τὸν δικό του τρόπο τὸ κείμενο τοῦ Πausanias, ἦταν ὁ Κλέντσε. Ἡ ὑποθετικὴ του ἐρμηνεία ταυτίζεται σήμερα μὲ τὴν ἄποψη τῆς νεότερης δημοσίευσης τοῦ ναοῦ (N. J. Norman, *The Temple of Athena Alea at Tegea*, *AJA* 88, 1984, 169-194).

Γράφει ὁ Κλέντσε: «Ἐνας σωρὸς ἐρειπίων κοντὰ στὸ χωριὸ Πιαλί ἀνήκει μᾶλλον στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Ἀλέας, ὁ ὁποῖος κτίσθηκε ἀπὸ τὸν Σκόπα μετὰ τὴν πυρκαγιά πού τὸ τέταρτο ἔτος τῆς 46ης Ὀλυμπιάδος κατέστρεψε τὸ παλαιὸ ἱερό πού εἶχε κτίσει ὁ Ἄλεος, καὶ ὁ ὁποῖος ξεπερνοῦσε σὲ λαμπρότητα καὶ μέγεθος ὅλους τοὺς ἄλλους ναοὺς τῆς Πελοποννήσου.

Ὁ Πausanias δίνει μία, ὡς συνήθως, ἐξαιρετικὰ περίπλοκη, συγκεχυμένη περιγραφή, οἱ δὲ μεταφραστές του, ἀντὶ νὰ ἀποσαφηνίσουν τὸ συγκεχυμένο χωριὸ, τὸ καθιστοῦν ἀκόμα πιὸ συγκεχυμένο. Ἄς δοῦμε τί εἶδους ἀρχιτεκτονικὸ νόημα μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τίς λέξεις. «Κατ' ἀρχάς», λέει ὁ Πausanias σύμφωνα μὲ τοὺς μεταφραστές του, ὑπάρχει «μία δωρική, μετὰ μία κορινθιακὴ κιονοστοιχία καὶ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ ἐπίσης κίονες ἰωνικοῦ ρυθμοῦ». Πόσο ἀνεπαρκῶς ἀποδίδουν αὐτὲς οἱ λέξεις τὸ νόημα τοῦ χωρίου: Ὁ μὲν δὴ πρῶτος ἐστὶν αὐτῶ κόσμος τῶν κίωνων δώριος, ὁ δὲ ἐπὶ τούτῳ κορινθίος. Ἐστήκασιν δὲ καὶ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ κίονες ἐργασίας τῶν Ἴωνων

(Πaus. *Ἀρχαιολογία* 45, 5). Διότι τί σημαίνει αὐτὸ τὸ «κατ' ἀρχάς μία δωρική, μετὰ μία κορινθιακὴ κιονοστοιχία»;

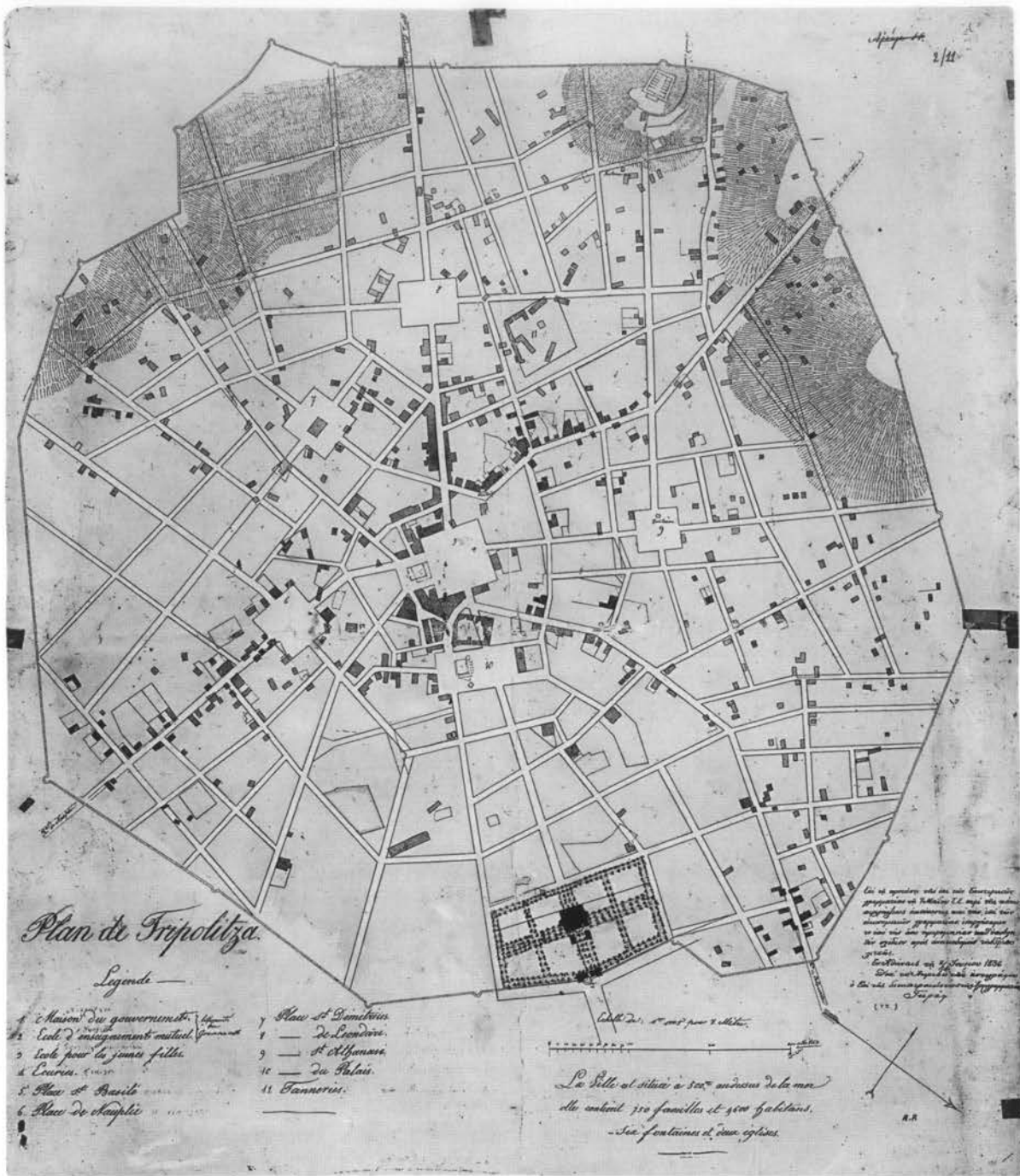
Στὰ ἐρείπια περιλαμβάνονται πολλὰ συντρίμματα κίωνων δωρικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, οἱ ὁποῖοι ἔχουν σχεδὸν τὸ μέγεθος τῶν κίωνων τοῦ Παρθενῶνος. Ἀντιθέτως, ἀπὸ τοὺς ἰωνικοὺς καὶ τοὺς κορινθιακοὺς κίονες σήμερα δὲν ἔχει ἀπομείνει τίποτε. Μικρότεροι καὶ ἐλαφρότεροι καθὼς ἦταν, τὰ σπαράγματα τους μεταφέρθηκαν στὴν Τριπολιτσά, πράγμα πού δὲν μπορούσε νὰ γίνει μὲ τὰ θραύσματα τῶν δωρικῶν λόγῳ τοῦ μεγέθους τους.

Ἔτσι λοιπὸν ἐπιτρέπεται νὰ θεωρήσουμε πὼς τὸ κείμενο εἶναι παραφθαρμένο καὶ πὼς ἀντὶ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ θὰ ἔπρεπε νὰ διαβάζουμε «ἐντὸς τοῦ ναοῦ» καὶ νὰ μεταφράζουμε: «ἡ πρώτη ἢ κύρια κιονοστοιχία εἶναι δωρική, ἀκολουθεῖ μία κορινθιακὴ κιονοστοιχία· μέσα δὲ στὸν ναὸ ὑπάρχουν καὶ ἰωνικοὶ κίονες».

Ἔτσι θὰ εἶχαμε ἓναν δωρικὸ ὑπαιθρο ναὸ μὲ ἐσωτερικὲς κιονοστοιχίες ἰωνικὲς καὶ κορινθιακὲς τὴ μία ἐπάνω ἢ δίπλα στὴν ἄλλη, ὅπως στὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Ἐπικουρίου στὶς Βάσσειες, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Πausanias παρομοιάζει τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Ἀλέας.

Ἀντιθέτως, ναὸς ἐξωτερικῶς ἰωνικὸς μὲ ἐσωτερικὲς δωρικὲς καὶ κορινθιακὲς κιονοστοιχίες εἶναι ἀρχιτεκτονικὰ ἀδιανόητος καὶ δὲν ὑπάρχει ἀνάλογο ἑλληνικὸ μνημεῖο. Χειρότερα ἀπὸ ὅλους ὁμως μεταχειρίσθηκε αὐτὸ τὸ κείμενο ὁ Dodwell, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ τὴν κορινθιακὴν κιονοστοιχία ὑπεράνω τῆς δωρικῆς καὶ πάνω σὲ αὐτὲς τὴν ἰωνική: «Above the Doric was the Corinthian, surmounted by the Ionic order».

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς μία ἐκ νέου εὐρεία ἀνασκαφή σὲ αὐτὰ τὰ ἐρείπια θὰ μᾶς πληροφοροῦσε καὶ γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ περιώνυμου αὐτοῦ ναοῦ». (Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 646-648).

Ρυθμιστικό σχέδιο της Τριπόλεως, τών Βούλγαρη και Garnot (1828).

ται τὰ ἑρείπια μιᾶς ἐκκλησίας, πιθανὸν τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς φράγκικης ἐπισκοπῆς τοῦ Νικλίου, καὶ ἀκόμη ἑνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ μὲ ἕξι τρούλους.

Στὸν δρόμο ἀπὸ τῆ Μαντίνεια στὸ Παλλάντιον, κοντὰ στὸν οἰκισμὸ Θάνας, ὑπάρχουν λείψανα ἑνὸς ἀρχαίου μνημείου φτιαγμένου μὲ μαῦρο μάρμαρο, πάνω στὰ θεμέλια

τοῦ ὁποίου ἔχει κτισθεῖ μία ἐκκλησία. Ἐκεῖ κοντὰ ἓνα σκεπασμένο μὲ ἐρείπια πλάτωμα κοντὰ στοῦ χωριό Γαρούνη δείχνει τὴ θέση τῆς ἀρχαίας Μανθουρικῆς. Τὸ μέγεθος τοῦ Παλλαντίου στὰ νότια τῆς Τριπολιτσᾶς δύο ὄρες δρόμο μακριά, μαρτυροῦν τὰ σκόρπια πάνω σὲ μία μεγάλη ἐπιφάνεια τεμάχια μαρμάρων, οἱ τοῖχοι θεμελίωσης ναῶν κλπ. Στὴ Φραγκόβρυση, μία κρήνη στὸν δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν Τριπολιτσὰ στοῦ Λεοντάρη, ὑπάρχουν κυκλώπεια τείχη καὶ κατάλοιπα ἐνὸς κυκλικοῦ ναοῦ ἀφιερωμένου στὴ μητέρα τῶν θεῶν, ποὺ ἀνήκουν στὴν ἀρχαία Ἀσέα²¹⁴. Στὴν πεδιάδα τοῦ Σινάνου (427 μέτρα πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θαλάσσης) βλέπουμε τὰ ἐρείπια τῆς Μεγαλόπολης. Στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ἐλισσῶνος, ποὺ περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὴν πόλη καὶ ποὺ λίγο πιὸ κάτω χύνεται στὸν Ἄλφειό, βλέπουμε: ἓναν ναό, τὸν θησαυρό, ἐρειπωμένο πλινθόκτιστο κτίσμα καὶ κοντὰ σὲ μία κρήνη τὰ λείψανα ἐνὸς ναοῦ ἀφιερωμένου στὸν Ἀσκληπιό. Στὴ δεξιὰ ὄχθη: τοὺς τοίχους θεμελίωσης μᾶς γέφυρας, κατάλοιπα τῆς κεντρικῆς πλατείας μὲ τὸν

214. Μὲ τὸ ἀρχαῖο «Monthurium» ὁ Στάουφερτ ἐννοεῖ προφανῶς τὸ μανθουρικὸν πεδῖον τοῦ Πausanias (Ἀρκαδικὰ 44, 7) ἀνάμεσα στὴν Τεγέα καὶ τὸ Παλλάντιον. Πὰ τὴν ἀρχαία πόλη Παλλάντιον στὶς ἀνατολικὲς κλιτύς τοῦ Μαινάλου, ὄρους ΝΑ. τῆς Τρίπολης καὶ σὲ ἀπόσταση 7 χλμ. ἀπ' αὐτήν, ὁ Στάουφερτ δὲν ἀναφέρει τίποτε τὸ οὐσιαστικό, διότι στὸν καιρὸ του (ἀλλὰ καὶ ἀργότερα ἐπὶ ἓναν ὀλόκληρο αἰῶνα) δὲν εἶχαν διεξαχθεῖ ἐδῶ ἀνασκαφές.

Ὁ Κλέντσε, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴ θέση αὐτὴ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1834 ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὸ Ναύπλιο, μᾶς πληροφορεῖ πῶς δὲν διεκρίνετο κανένας ἀπὸ τοὺς ναοὺς τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ὁ Πausanias, διηγεῖται ὁμοῦ τὸν θρύλο γιὰ τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος τοῦ Παλατίου λόφου τῆς Ρώμης (Ἀρκαδικὰ 43, 2):

«Διασχίζοντας τὴν πεδιάδα ἀφήσαμε τὰ ἐρείπια τῆς Τεγέας στὰ ἀριστερά μας καὶ μετὰ μιάμιση ὥρα φθάσαμε στοῦ ἀλλοτινὸ Μανθουρικὸν πεδῖον καὶ στὰ ἐρείπια τοῦ Παλλαντίου στὴν πρόσβαση τῶν βουνῶν ποὺ χωρίζουν τὴν πεδιάδα τῆς Τριπολιτσᾶς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Μεγαλόπολης. Σημαντικῆς ἔκτασης κατάλοιπα τῶν ἀρχαίων τειχῶν αὐτῆς τῆς πόλης ὑψώνονται στὴν πλαγιά ἐνὸς βουνοῦ ἀριστερὰ τοῦ δρόμου. (...)

Στὸ ἐσωτερικὸ δὲν μπορεῖς πιά νὰ διακρίνεις τὰ ἐρείπια τῶν ναῶν τοῦ Παλλαντίου, τοῦ Εὐάνδρου ἢ τῆς Περσεφόνης, ποὺ ἄλλοτε κοσμοῦσαν αὐτὴ τὴν πόλη.

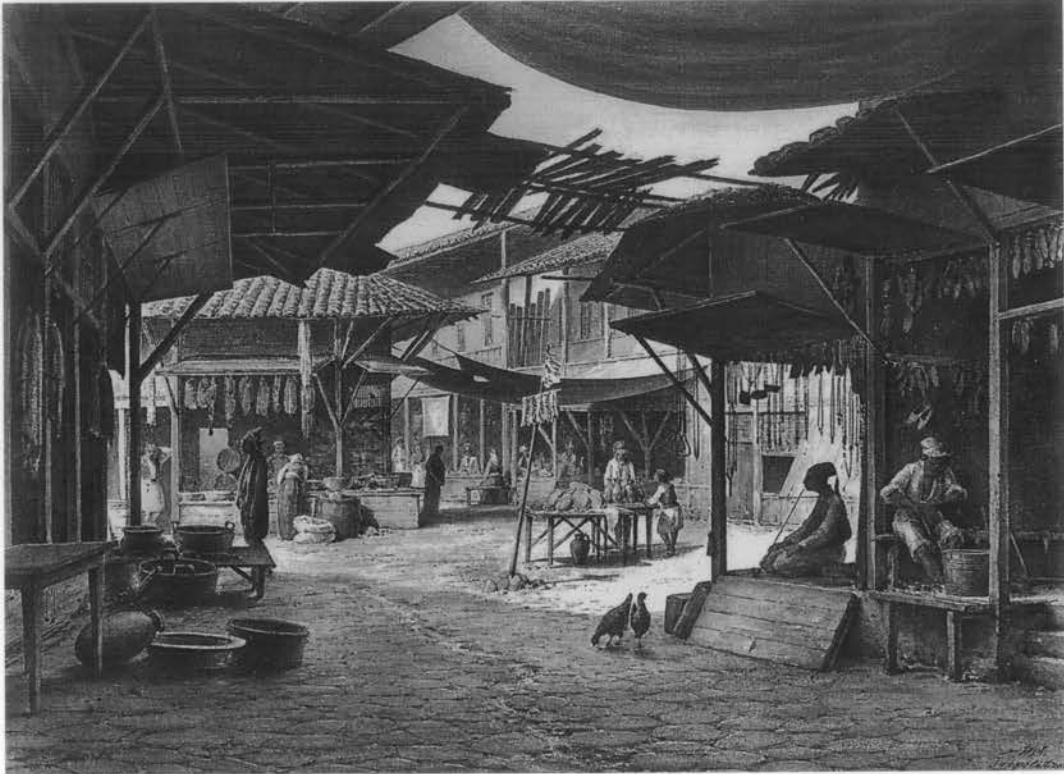
Ἰδρυτὴς τῆς πόλης ἦταν ὁ Παλλάς, γιὸς τοῦ Λυκάονος, καὶ ἀπὸ τὰ τείχη τῆς πόλης ὀδήγησε ὁ Εὐάνδρος, ὁ γιὸς τοῦ Ἐρμῆ καὶ μιᾶς Νύμφης, Πελαγοῦς ἐποικιστὲς ἀπὸ τὴν Ἀρκαδία στὶς ὄχθες τοῦ Θύβριδος (Τίβερη) καὶ ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ

στὸν λόφο ποὺ ὀνομάσθηκε Παλλάντιος καὶ ἀργότερα Παλατίνος ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς μητρικῆς πόλης.

Ἔτσι λοιπὸν ἦταν αὐτὰ τὰ ἀξιοσέβαστα ἐρείπια ποὺ post varius casus, post tot discrimina rerum [δηλαδή: μετὰ ἀπὸ πολλὰ καὶ διάφορα] ἔδωσαν στὰ βασιλικά μας δώματα τὸ ὄνομα 'παλάτια', ἐπεκτείνοντας τὸ κύρος τους μέχρι τοὺς πιὸ μακρινούς χώρους καὶ τόπους!» (Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 654-655).

Μόλις τὸ 1939-1940 ἔφεραν στοῦ φῶς οἱ ἀνασκαφές τῆς Ἰταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τμήματα τοῦ τείχους καὶ τὰ ἐρείπια τριῶν ναῶν στοῦ Παλλάντιον.

Ἡ ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας Ἀσέας βρίσκεται ἀκριβῶς δίπλα στὸν σημερινὸ δρόμο ποὺ συνδέει τὴν Τρίπολη μὲ τὴ Μεγαλόπολη. Ὁ ὄχυρωμένος λόφος (250×125 μ.) ἀνεσκάφη ἀπὸ τὴ σοουηδικὴ ἀρχαιολογικὴ ἀποστολὴ κατὰ τὰ ἔτη 1936-1938. Τὰ εὐρήματα χρονολογοῦνται στὴν προϊστορικὴ ἀλλὰ καὶ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Στὴν περιοχὴ εἶναι ὄρατὰ τμήματα τοῦ ὄχυρωματικοῦ τείχους τῆς ἀκρόπολης, καθὼς καὶ τοῦ συνδεόμενου μὲ αὐτὸ τείχους τῆς πόλης. Ἡ ἴδια ἡ πόλη εἰκάζεται ὅτι βρισκόταν ΝΑ. τοῦ κάστρου καὶ κάτω ἀπὸ αὐτό. Στὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ ἡ ἀρχαία Ἀσέα ὀνομάζεται Παλαιόκαστρο τοῦ Φραγκόβρυσου. Ἡ «Φραγκόβρυση», ποὺ ἀναφέρει ὁ Στάουφερτ, ὑπάρχει ἀκόμα ἀλλὰ σὲ ἀπόσταση ἐνὸς χιλιομέτρου ἀπὸ τὴν Ἀσέα καὶ στὰ βορειοανατολικά της. Εἶναι μία ἀπὸ τίς πηγές τοῦ Ἄλφειου. Ὁ ἀφιερωμένος στὴ Μητέρα τῶν θεῶν κυκλικὸς ναὸς ποὺ γειτνιάζει ἄμεσα μὲ τὴν πηγὴ ἀναφέρεται μὲν ἀπὸ τὸν Πausanias (δίχως τὸν χαρακτηρισμὸ «κυκλικὸς») ἀλλὰ δὲν ἔχουν βρεθεῖ μέχρι σήμερα στὴν περιοχὴ τὰ ἐρείπια του.

Τὸ παζάρι τῆς Τρίπολης. Ὑδατογραφία τοῦ H. C. Stilling (1853).

ναὸ τοῦ Λυκαίου Διὸς καὶ ἄλλα καλοδιατηρημένα λείψανα ἑνὸς μεγάλου οἰκοδομήματος, σκόρπια παντοῦ στὸ ἔδαφος τεμάχια κιόνων καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ θραύσματα ἀπὸ μάρμαρο καὶ σκληρὸ ἀσβεστόλιθο, κυρίως ὅμως τὰ κατάλοιπα τοῦ μεγαλύτερου θεάτρου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων²¹⁵.

215. Ὡς συνήθως ὁ Στάουφερτ δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ τὸν νέο σχεδιασμὸ τοῦ χωριοῦ Σινάνου, δηλαδή τοῦ πυρήνα τῆς σύγχρονης Μεγαλόπολης, τὸ ὁποῖο, ὡς κυκλοφοριακὸς κόμβος, ἀπέκτησε ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ρυμοτομικὰ σχέδια τῆς Ὀθωνικῆς περιόδου. Τὸ παλιὸ χωριό, ἕνας οἰκισμὸς ἀποτελούμενος ἀπὸ 100 περίπου διάσπαρτα οἰκήματα πάνω σὲ ἀγροτικούς δρόμους καὶ μὲ πληθυσμὸ 400 κατοίκων, τὸ 1837 ἀναμορφώθηκε μὲ βάση ἕνα αὐστηρὰ ὀρθογώνιο σύστημα ὁδῶν σύμφωνα μὲ ἕνα σχέδιο τοῦ Πρώσου γεωμέτρη Sanne ὑπὸ κλίμακα 1:2.500 (βλ. συλλογὴ σχεδίων τοῦ ΥΠΕ-ΧΩΔΕ). Τὸ σχέδιο κάλυπτε ἐπιφάνεια 40 ἑκταρίων, προέβλεπε δύο καθέτως τεμνόμενες κύριες ὁδοὺς πλάτους 12 μ., καὶ ἐπίσης στὴ διασταύρωσή τους

πλατεία, διαστάσεων 80×100 μ. καὶ συνολικὰ 36 οἰκοδομικὰ τετράγωνα, ποὺ τὸ καθένα εἶχε ἕκταση 0.8 ἑκτάρια καὶ ἦταν κατατεμημένα σὲ 12 ἕως 15 οἰκόπεδα 500-600 τ.μ. Ἀπὸ τὸ μέγεθος τῶν οἰκοπέδων συνάγεται ὅτι στὸ σχέδιο τοῦ Ζάννε προεβλέπετο τὸ πανταχόθεν ἐλεύθερο σύστημα δόμησης, δηλαδή ἡ δόμηση ἀγροικίων μὲ κήπους. Ὅσα ἀναφέρει ὁ Στάουφερτ γιὰ τὴν ἀρχαία Μεγαλόπολη (σὲ ἀπόσταση 1.5 χλμ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ὁμώνυμη πόλη) ὡς συνήθως τὰ δανεῖζεται ἀπὸ τὸ ἐγχειρίδιο τῶν Neigebaur - Aldenhoven, *Handbuch* II 315. Πρόκειται γιὰ ἀνακριβεῖς πληροφορίες, βασιμμένες στὸν Πανσανία (*Ἀρχαδικὰ* 30-32), ὁ ὁποῖος βρῆκε τὴν πόλη ἐρειπωμένη.

Ἀντιθέτως, ὁ Λέο φὸν Κλέντσε λίγα χρόνια

Ἡ Λυκόσουρα, σύμφωνα με μερικούς ή ἀρχαιότερη πόλη τῆς Πελοποννήσου, ἦταν κτισμένη στή βάση τῆς ἀνατολικῆς πλαγιάς τοῦ Λυκαίου ὄρους, ἀπό ὅπου ἐποπτεύει κανεῖς ὅλη σχεδόν τήν Πελοπόννησο. Ἐδῶ βλέπουμε ἐρείπια τῶν τειχῶν τῆς πόλης, τοὺς κυκλώπειους τοίχους ἐνὸς ἵπποδρόμου, μερικῶν ναῶν καὶ μιᾶς πύλης· ἡ ἀκρόπολη ἦταν κτισμένη πάνω σὲ ἕναν ἀπότομο βραχώδη λόφο²¹⁶.

Στὸν δρόμο ἀπὸ τὴν Τριπολιτσὰ πρὸς τὴ Μεσσηνία, ἐκεῖ ὅπου ἡ ὄροσειρὰ τοῦ Ταυγέτου χαμηλώνει πρὸς τὸν Βορρὰ, βρίσκεται ἡ πόλη Λεοντάρι, πού ἔχει πολλὰ ἀλλὰ ἀραιοκτισμένα σπίτια, στερεῖται ὁδῶν καὶ πλατειῶν καὶ ἔχει πολλὰ χαλάσματα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ τελευταίου πολέμου. Λέγεται ὅτι τὸ Λεοντάρι εἶναι κτισμένο πάνω στὴν ἀρχαία Φαλαισία. Στὸν Μεσαίωνα ἦταν ἡ σημαντικὴ πόλη Βελιγοστὴ τῶν Φράγκων βαρόνων, πού ἀνήγειραν πολλὰ κάστρα στὴν περιοχὴ. Ἀξίζει ἰδιαίτερης μνείας τὸ γεγονός ὅτι σ' αὐτὴ τὴν πόλη ἔγινε ἡ μάχη τὸ 1461 πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ πέσει ἡ Πελοπόννησος ὁλόκληρη στὰ χέρια τῶν Τούρκων²¹⁷. Κοντὰ στὸ χωριὸ Πετρίνα, στὰ νότια τοῦ Λεον-

νωρίτερα (1836) μᾶς πληροφορεῖ ἀντικειμενικὰ γιὰ ὅλα ὅσα ἦταν ἐδῶ ὁρατὰ ἐκείνον τὸν καιρὸ. Γράφει:

«Τὸ μοναδικὸ ἐρεῖπιο πού διακρίνεται σαφῶς καὶ μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ ἀνεπιφύλακτα εἶναι τὸ θέατρο, τὸ ὁποῖο ὁ Πausanias χαρακτηρίζει ὡς τὸ μεγαλύτερο τῆς Ἑλλάδος. Ἀπὸ τίς βαθμίδες δὲν εἶναι οὔτε μία πλέον στὴ θέση της, πολλές ὅμως εἶναι διάσπαρτες στὴν περιοχὴ, καὶ ὀρισμένες ἐνσωματωμένες στοὺς τοίχους μιᾶς γειτονικῆς ἐκκλησίας. Διατηροῦνται μόνον ὑπολείμματα τῶν ἀναλημμάτων τῶν παρόδων καὶ ἀπὸ αὐτὲς μπορεῖ νὰ προσδιορίσει κανεῖς περίπου τὴ διάμετρο τῆς κατώτερης καὶ τῆς ἀνωτερης σειρᾶς ἐδωλίων, πού εἶναι τῆς μὲν πρώτης 310, τῆς δὲ δευτέρης 600 πόδια.

Πολὺ κοντὰ στὰ ἐρεῖπια τοῦ θεάτρου ρεεῖ ἀκόμα ἡ πηγὴ τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ Pausanias. Τὰ ἐρεῖπια [τῆς Μεγαλόπολης] ἐκτείνονται σὲ μία τεράστια ἔκταση καὶ στίς δύο ὄχθες τοῦ Ἐλισσῶνος ποταμοῦ, πού τὰ νερά του κυλοῦν σὲ μία ἀρκετὰ βαθιὰ κοίτη. Ἀπὸ τὰ πελώρια τείχη τῆς πόλης προέρχονται τὰ λιγότερα ἴχνη ἢ μᾶλλον δὲν ἔχει μείνει οὔτε ἴχνος». (Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 659).

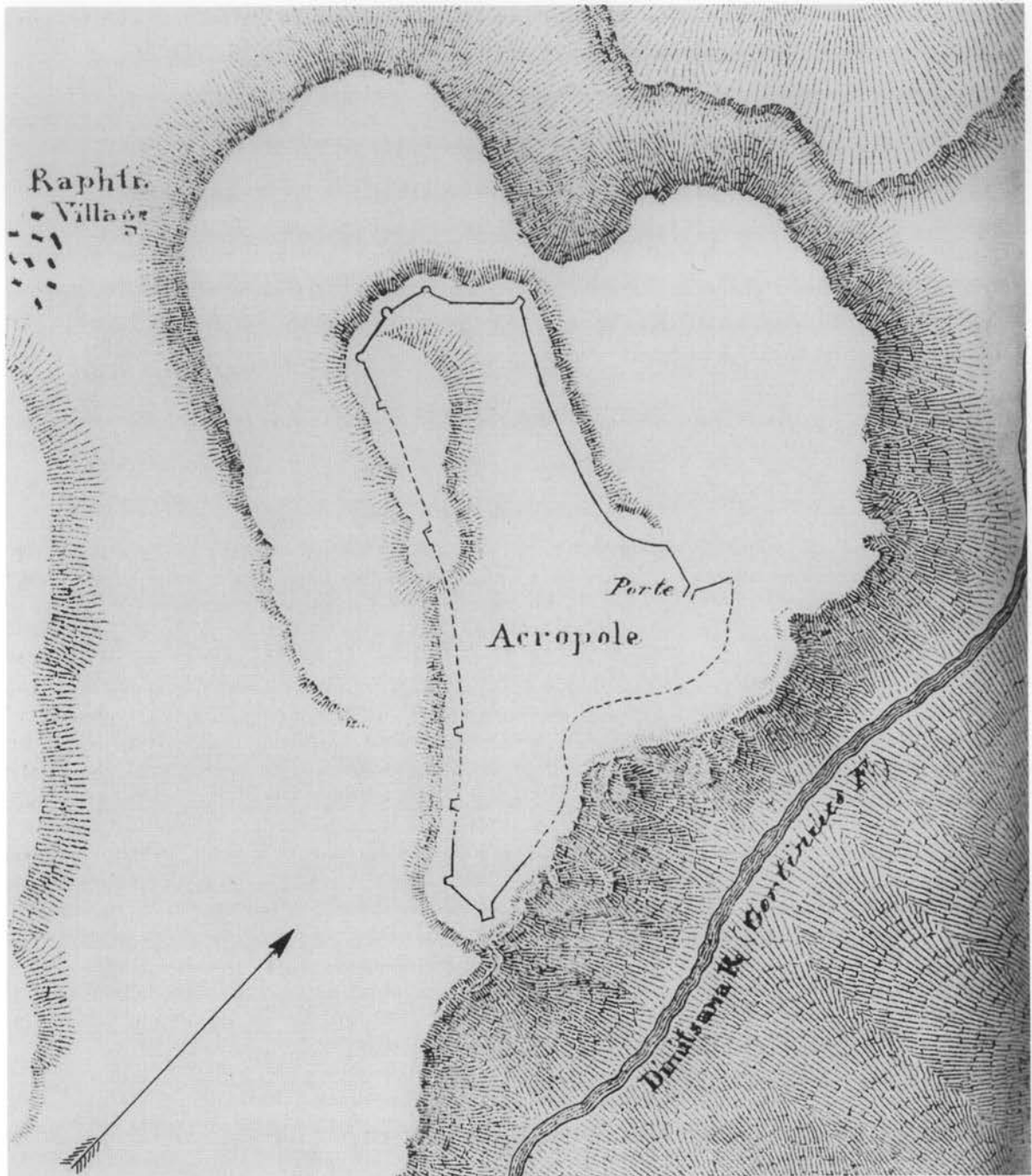
Πολὺ ἀργότερα μὲ τίς ἀνασκαφές τοῦ 1890-1893 τῶν Ἀγγλῶν ἐρευνήθηκε διεξοδικὰ ἡ κεντρικὴ περιοχὴ τῆς πόλης, ἡ ὁποία εἶχε τείχος μήκους 48 σταδίων (9 χλμ.), ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουν ἀπομείνει ἐλάχιστα λείψανα. Ἦλθαν ὅμως στὸ φῶς στὴ βόρεια ὄχθη τοῦ Ἐλισσῶνος ἡ ἀγορὰ, πού κάλυπτε ἔκταση 200×200 μ., καὶ περιελάμβανε τὴ

στοὰ τοῦ Φιλίππου, τὴ στοὰ Μυρόπολις, τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Σωτήρος κ.ἄ., στὴ δὲ νότια ὄχθη μπροστὰ στὸ θέατρο ἕνα κτίσμα διαστάσεων 66×52 μ., τὸ λεγόμενο Θεοσίλιον Βουλευτήριον, δηλαδὴ τὸ κτήριο συνάθροισης τῶν μυριῶν (10.000) Ἀρκάδων.

216. Πολὺ ἀργότερα, κατὰ τίς ἀνασκαφές πού διενεργήθηκαν ἀπὸ τοὺς Καββαδία, Λεονάρδο καὶ Κουρουνιώτη (1889-1904), ἦλθε στὸ φῶς πολὺ κοντὰ στὴ θρυλικὴ πόλη Λυκόσουρα, 7 χλμ. δυτικὰ τῆς Μεγαλόπολης, ὁ ναὸς τῆς Δέσποινας (θυγατέρας τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Δήμητρος), πού κτίσθηκε τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ἐπίσης βρέθηκαν οἱ τρεῖς βωμοὶ τῆς Δήμητρος, τῆς Δέσποινας καὶ τῆς Μεγάλης Μητέρας (τῆς Κυβέλης) πού ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Pausanias, καθὼς καὶ τὸ βᾶθρο καὶ τὰ μέλη τοῦ μνημειακοῦ γλυπτοῦ συμπλέγματος, ὕψους περίπου 5.80 μ., ἀπὸ τὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ πού παριστᾶ τὴν Δήμητρα, τὴν Ἀρτέμιδα καὶ τὸν Τιτάνα Ἄνυτο καὶ εἶναι ἔργο τοῦ Μεσσηνίου γλύπτη Δαμοφῶντος.

217. Στίς νότιες παρυφές τῆς πεδιάδος τῆς Μεγαλόπολης ἰδρύθηκε ἀπὸ Σλάβους ἡ σήμερα ἐρειπωμένη πόλη Βελιγοστὴ, ἡ ὁποία μαζί μὲ τὸ Νίκλι (στὴ θέση τῆς ἀρχαίας Τεγέας) στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐξελίχθηκαν στίς σπουδαιότερες πόλεις τῆς Πελοποννήσου. Στὰ νότια τῆς Μεγαλόπολης, σὲ ἀπόσταση 12 χλμ., σὲ μία ἀπόληξη τοῦ Ταυγέτου καὶ σὲ ὕψόμετρο 578 μ., βρίσκεται ἡ πόλις Λεοντάρι, πού ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ στίς πηγές ὡς κτῆσι τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου. Στὸ Λεοντάρι ὑπάρχει βυζαντινὴ ἐκκλησία τοῦ 11ου αἰῶνος (ἡ ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων).

Τοπογραφικό σχέδιο της αρχαίας ακροπόλεως της Γόρτννος από τον Ferdinand Aldenhoven (1841).

ταρίου, δύο ώρες δρόμο μακριά, πάνω σε ένα πλάτωμα συναντούμε τα έκτεταμένα ερείπια της αρχαίας Βελμίνας, και γενικά όλη αυτή η περιοχή είναι γεμάτη με κατάλοιπα

τόσο της ἀρχαιότητος ὅσο και τοῦ Μεσαίωνα· γιατί αὐτὸ τὸ τμήμα τῆς Πελοποννήσου ἦταν τὸ κέντρο τῆς κυριαρχίας τῶν Φράγκων ἵπποτῶν²¹⁸.

Τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς Ἀρκαδίας εἶναι ἡ σημερινὴ ἐπαρχία Γορτυνίας με πρωτεύουσα τὴ Θισόα [Δημητσάνα]. Κοντὰ στὴ Θισόα στὴ θέση τῆς ἀρχαίας Τεύθιδος, ὅπου συναντοῦμε μεσαιωνικὰ ἐρείπια, πιστεύεται πὼς βρισκόταν ἡ Ἀκοβα τῶν Φράγκων ἵπποτῶν. Τὸ χωριὸ Γλάνιτσα στὴν ἐκβολὴ τοῦ Λάδωνος στὸν Ἀλφειὸ σημαίνει τὴ θέση τῆς ἀρχαίας πόλης Καλλιαί. Κοντὰ στὸ μικρὸ χωριὸ Τσοῦκα συναντοῦμε ἑλληνικὰ τεῖχη καὶ ρωμαϊκὸ κτίσμα τῆς ἀρχαίας Ἡραίας· στοὺς Ἁγίους Ἀναργούρους ἐρείπια τῶν ἀρχαίων Μελαινεῶν με τοὺς τοίχους θεμελίωσης ἐνὸς ναοῦ καὶ μία ρωμαϊκὴ θόλο πὺ ἔχει μετατραπεῖ σὲ ἐκκλησία. Πιὸ ψηλὰ στὸν [ποταμὸ] Λάδωνα, στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Μπανιέρα, συναντοῦμε τὴν ἀρχαία πόλη τῆς Ἀρκαδίας Τελφοῦσα καὶ ἀνάμεσα στὰ χωριὰ Ράχες καὶ Σταυρί, ἀνάμεσα στὴν Μπανιέρα καὶ τὴ Δημητσάνα, σημαντικὰ θεμέλια ἀρχαίων κτηρίων, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο Στράτο²¹⁹.

Στὰ δυτικὰ τοῦ Ἀτσίκολου, πὺ ἀπέχει δύο ὄρες δρόμο ἀπὸ τὴν Καρύταινα, ἡ ὁποία εἶναι ὀλόκληρη κτισμένη με ὑλικά ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Γόρτυνος, βλέπουμε τὴ θέση αὐτῆς τῆς πόλης καὶ βρίσκουμε πάλι τὸ ἀρχαῖο τεῖχος τῆς ἀκρόπολης με τοὺς στρογγυλοὺς καὶ τετράπλευρους πύργους τῆς καὶ πολλὰ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη²²⁰.

218. Στὸ κεφάλαιο «Συνοπτικὴ ἱστορία» τοῦ γνωστοῦ μας πλέον ἐγχειριδίου τῶν Neigebaur - Aldenhoven, *Handbuch* II 68-69, διαβάζουμε γιὰ τὴν ἐξουσία τῶν Φράγκων ἵπποτῶν καὶ τὴν παρουσία τους στὸν Μοριά ἀπὸ τὸν 13ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα τὰ ἑξῆς εὔστοχα: «Ἡ περίοδος πὺ εἶδε τοὺς Ἕλληνες ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Φράγκων ἔληξε ἐξ ἴσου θλιβερά ὅσο εἶχε ἀρχίσει. Ἡ κατάσταση τῶν Ἑλλήνων δὲν εἶχε βελτιωθεῖ οὔτε κατὰ τὸ ἐλάχιστο, εἶχαν ἀπλῶς ἀποκτήσει περισσότερους κυρίους καὶ ἐπομένως εἶχαν διασπασθεῖ ἀκόμα περισσότερο. Τὸ μεταφτυτευμένο ἀπὸ τὴ Δύση τιμαριωτικὸ σύστημα δὲν βρῆκε ἀπήχηση στὴ χώρα καὶ οἱ ἀντιλήψεις τῶν ἵπποτῶν γιὰ τὸ θρησκευτικὸ δόγμα [Ὁρθοδοξία] τῶν ὑπηκόων τους, τοὺς ὁποίους ὡς καλοὶ καθολικοὶ τοὺς θεωροῦσαν, βέβαια, καταραμένους αἰρετικούς, στάση πὺ τὴν ἐνίσχυαν οἱ ἱερωμένοι πὺ εἶχαν φέρει μαζί τους, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ γεννήσουν τὴν ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη. Παρ' ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ νέα δουκάτα ἦταν ἰσχυρά, ἐν τούτοις τὰ ἔργα τους ἦταν ἐλάχιστα μέσα στοὺς τριάντισ αἰῶνες τῆς ὑπαρξῆς τους».

219. Τὰ ὀνόματα τῶν μικρότερων πόλεων τῆς δυτικῆς Ἀρκαδίας ὁ Στάουφερτ τὰ ἀντιλεῖ ἀπὸ τὰ Ἀρκαδικὰ τοῦ Πausanias (Θεισὸα 27, 4· Τεῦθις 27, 4· Καλλιαί 27, 4· 27, 7· Ἡραία 26, 1-8· 27, 12· Μελαινεαί 26, 8). Ἡ Τελφοῦσα καὶ ὁ Στράτος δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Πausanias. Ὁ Στάουφερτ ἀντλεῖ

τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ὑπαρξη ρωμαϊκῶν ἐρειπίων στὴν πόλη Μέλαινα ἀπὸ τὸν Leake, *Peloponnesiaca* 231-232. Εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο νὰ περιηγήθηκε ὁ ἴδιος ὁ Στάουφερτ τὴν ὄρεινὴ αὐτὴ περιοχή. Γιὰ τὰ σημαντικὰ κατάλοιπα τῆς Ἀλφείρας (Πaus. Ἀρκαδικὰ 26, 5-7), πὺ βρίσκονται ἀνάμεσα στὶς σημερινὲς κομπολόεις Καλλιθέα καὶ Ἀνδρίτσαινα, δὲν μᾶς λέει τίποτε, μνημονεύει ἀπλῶς ἀλλοῦ (σ. 240) τὸ ὄνομα τῆς πόλης. Ἡ κτισμένη πάνω σὲ ἕναν μακρόστενο λόφο ὄχρωμένη πόλη (μῆκους 700, μέγιστου πλάτους 200 μ.) εἶχε ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ δωρικὸ ναὸ (με 6×17 κίονες καὶ στυλοβάτη μῆκους 30 μέτρων), καθὼς καὶ ἕναν μικρότερο ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ ἀνεσκάφη ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο τὸ 1932-1935.

220. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴ Γόρτυνα, πὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πausanias, ἦλθε σὸ φῶς πολὺ ἀργότερα, κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς πὺ διενήργησε ἐδῶ στὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνος ἡ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή (1941-42 καὶ 1954-55), καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πὺ δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Στάουφερτ. Ἀντιθέτως, ὁ Κλέντσε περιγράφει διεξοδικῶς τὴν τοποθεσία καὶ μοιάζει συνεπαρμένως ἀπὸ τὴν ὁμορφία τῆς φύσης:

«Φθάσαμε (...) στὸν Γορτύνιο, πὺ σήμερα ὀνομάζεται Δημητσάνα, καὶ ἀπολαύσαμε τὸ πιὸ ἄγριο ὄρεινὸ θέαμα πὺ εἶδα ποτὲ στὴν Ἑλλάδα. Στὴν ἀπότομη, βραχώδη ὄχθη τοῦ ποταμοῦ ἦταν κτι-

Σε απόσταση τεσσάρων ωρών από τη Μεγαλόπολη, προς Βορράν, συναντούμε σε ύψομετρο 533 μέτρων την Καρύταινα και το κάστρο τῶν Κολοκοτρωναίων, πού τὸ ἔκτισαν Φράγκοι βαρόνοι²²¹.

ΗΛΙΣ. ΟΛΥΜΠΙΑ

Μὲ τὴν ἐπαρχία τῆς Γορτυνίας συνορεύει ἡ ἐπαρχία Ἡλιδος, ὅπου προχωρώντας ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά συναντοῦμε τὴν Ὀλυμπία, στὴ συνέχεια τοὺς

σμένο ἓνα μεγάλο καὶ ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένο μοναστήρι, πάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὀρθώνοντο τὰ βράχια μὲ τὴν πελασγική ἀκρόπολη τῆς Γόρτυνος. Δὲν μπορεῖ νὰ φαντασθεῖ κανεὶς τοπίο πιὸ μεγαλειώδες ἀπ' αὐτό.

Ὅταν ἀναζωογονηθήκαμε πίνοντας τὸ περίφημο ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἀκόμα γιὰ τὴ δροσιά του νερὸ τοῦ Γορτύνιου, τὸν δρασκελίσαμε ἀπὸ ἓνα λίθινο μεσαιωνικὸ γεφύρι καὶ ἔπειτα ἀνεβήκαμε στὴν ἀντίπερα ὑψηλὴ ὄχθη ἀπὸ ἓνα ἀπότομο μονοπάτι. Στὰ πλούσια νερά αὐτοῦ τοῦ Γορτύνιου, τοῦ ὀνομαζόμενου παλαιότερα Λουσίου, εἶχε λουθεῖ μετὰ τὴ γέννησή του ὁ Ζεὺς καὶ γι' αὐτὸ πῆρε αὐτὴ τὴν προσωνυμία. Συντόμως φθάσαμε στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Γόρτυνος κοντὰ στὸ χωριὸ Ἀτσίκολο. Τὰ τεῖχη αὐτῆς τῆς ἀκρόπολης, ὡραία κυκλώπεια τεῖχη, εἶναι ἀκόμα ὄρθια σχεδὸν σὲ ὅλο τους τὸ μῆκος καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα, ἐπίσης σὲ ὅλο τους τὸ ὕψος. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Πausanias ἡ Γόρτυς δὲν ἦταν πλέον παρὰ ἓνα χωριὸ τῆς περιοχῆς τῆς Μεγαλόπολης, πού δὲν εἶχε τίποτε τὸ ἀξιωματικὸν ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅπου φυλάγονταν ἓνα ἄγαλμα τοῦ Σκόπα καὶ ὁ θῶραξ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἐντὸς τῶν τευχῶν ὄρατὰ εἶναι πλέον μόνο ἐλάχιστα ἀσαφῆ ἐρείπια τοίχων». (Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 665-667).

Ὁ Κλέντσε βρῖσκει ἐπίσης ἀφορμὴ, ἀποθαυμάζοντας τὸ μοναδικὸ τοπίο τῆς Γόρτυνος, νὰ διατυπώσει ὀρισμένες γενικὲς σκέψεις γιὰ τοὺς ἀδύνατους δεσμοὺς τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴ φύση. Καὶ ἐπειδὴ αὐτὲς οἱ σκέψεις φανερόνουν τὴν εὐαισθησία καὶ τὴν ὀρθότητα τῆς κρίσης του, τὶς παραθέτουμε αὐτούσιες:

«Εἶναι ἀσφαλῶς περιεργὴ ἡ διαπίστωση καὶ συνδέεται μὲ τὸν πυρήνα τοῦ πνεύματος τῆς ἀρχαιότητος, τὸ ὅτι ὁ Ἕλληνας μοιάζει νὰ στερεῖται παντελῶς τὴν αἴσθησι γιὰ τὶς ὁμορφίαι τῆς φύσης, τουλάχιστον στὸν βαθμὸ πού ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῶν πλαστικῶν τεχνῶν. Ὁ Πausanias λόγου

χάριν σὲ ὀλόκληρη τὴν περιήγησή του, ἡ ὁποία βρῖθαι μυθικῶν, ἱστορικῶν, γεωγραφικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν λεπτομερειῶν, τουλάχιστον ἀπὸ ὅσο θυμόμαστε, δὲν λείπει λέξη γιὰ τὶς φυσικὲς ὁμορφίαι τῆς χώρας. Ἐξ ἴσου ἀποῦσα ἀπὸ τοὺς ἄλλους κλασικοὺς ἢ ἀπὸ τὰ ἔργα τέχνης καὶ τὰ κείμενα περὶ τέχνης πού ἔχουν σωθεῖ ἀπὸ αὐτοὺς μέχρι τὶς μέρες μας, εἶναι ἔστω καὶ ἡ ἐλάχιστη ἔνδειξι ὅτι αὐτὸς ὁ ὑψηλόφρων λαὸς ἦταν δεκτικὸς γιὰ τὶς ὁμορφίαι τῆς ἀψυχῆς φύσης καὶ τοῦ τοπίου, ὅτι εἶχε τὴν αἴσθησι γι' αὐτὸ τὸ κάλλος πού ἔχει ἐπηρεάσει τόσο βαθιὰ τὴ δική μας ζωὴ καὶ τέχνη. Μήπως ἡ αἰτία πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὸ γεγονός ὅτι αὐτὲς οἱ ὁμορφίαι εἶναι δίχως ὄρατὴ ὀργανικὴ ζωὴ καὶ ἐπομένως γι' αὐτὸν τὸν λαὸ τὸν προικισμένο μὲ τόσο φλογερὴ αἴσθησι τῆς ὀργανικῆς ζωῆς παρέμειναν ἐκτὸς τῶν ὑψηλῶν ἐνδιαφερόντων του; Ἡ μήπως ἡ ὑψηλὴ τέχνη τῶν Ἑλλήνων ἐξελίχθηκε σὲ βαθμὸ ἀπρόσιτης τελειότητος ἀκριβῶς γι' αὐτό, ἐπειδὴ ἐπικέντρωσαν τὴν αἴσθησι τῆς τέχνης μόνο στὸ ὀργανικὸ καὶ πνευματικὸ στὴ φύση, δίχως νὰ τὸ ἀναμείξουν μὲ τὴ σπουδὴ δευτερευόντων ἀντικειμένων; (...) Δύσκολο νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς. Παρ' ὅλα αὐτὰ κλίνουμε πρὸς τὴν ἄποψη ὅτι ἓνα περιβάλλον ὡραίων τοπίων καὶ φυσικῶν σκηνῶν, στὸ ὁποῖο ἔχει συνηθίσει κανεὶς ἀπὸ παιδί, βεβαίως θὰ συνέβαλε στὴν ὑποτίμησι τῆς σπουδαιότητός τους γιὰ τὴν τέχνη ἀπὸ τοὺς λαοὺς τῆς ἀρχαιότητος». (Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 665-666).

221. Ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Παναγίας μαρτυρεῖ τὴν πρῶμη ὑπαρξὴ τῆς Καρύταινας (τὸ ὄνομα προέρχεται ἀπὸ τὸ Γόρτυς → Γόρτυνα → Κόρτυνα → Καρύταινα). Ἀπὸ τὸ 1209 ἡ πόλη πέφτει στὰ χέρια τῶν Φράγκων καὶ τῶν βαρόνων τοῦ οἴκου τῶν Bruyères. Τὸ κάστρο πού φαινόταν ἀπόρρητο τὸ ἔκτισε ὁ Οὐγὸς ντὲ Μπρυγιέρ γύρω στὰ 1254. Ἀπὸ τὸ 1320 καὶ ὡς τὸ 1460 ἦταν στὰ χέρια τῶν Βυζαντινῶν καὶ μετὰ τῶν Τούρκων.

Λετρίνους και έπειτα, κατευθυνόμενοι προς τον Βορρά, την Ήλιδα και τη Γλαρέντζα.

Με θλίψη αντικρίζει κανείς τη θέση όπου άλλοτε βρισκόταν η αρχαία Όλυμπία. Είναι τόσο λιγοστά όσα έχουν απομείνει από τα υπέροχα έργα της, ώστε πριν από το 1829, παρά τις επανειλημμένες έρευνες πολλών περιηγητών και τις τεράστιες προσπάθειες που κατέβαλαν, δεν ήταν γνωστή ούτε καν η θέση της. Μόλις στα 1829 και 1830 κατόρθωσαν οι έπιστήμονες της γαλλικής επιστημονικής αποστολής να ανακαλύψουν τα κατάλοιπα του ναού του Διός. Λόγω της συχνής υπερχείλισης του Άλφειου, το έδαφοςλόκληρης της περιοχής είναι σκεπασμένο με ιλύ και έχει ανέβει ή στάθμη του μόνο πλινθόκτιστοι τοίχοι από τη ρωμαϊκή εποχή και την εποχή της Φραγκοκρατίας προεξέχουν. Οί ανασκαφές των Γάλλων απέκάλυψαν όλα τα θεμέλια του ναού. Οί Γάλλοι βρήκαν τον σηκό κατεστραμμένο, κάτω από το πτερό, ένα ψηφιδωτό δάπεδο με παραστάσεις ενός Τρίτωνος και μιās Σειρήνας και από το δάπεδο του ναού μερικές μαύρες μαρμάρινες πλάκες. Τα θεμέλια και οι κίονες είναι από ασβεστολιθικό τόφφο, που οι Άρχαίοι ονόμαζαν πώρινον λίθον. Επίσης στον ποταμό Μιράκα υφίστανται ακόμη τα λείψανα ενός ρωμαϊκού ύδραγωγείου που κατασκεύασε ο Ήρώδης ο Άττικός, τα ερείπια μιάς μεσαιωνικής εκκλησίας και του κατασκευασμένου με όπτόπλινθους από τον Άδριανό λουτρού. Όλα τα άλλα, το στάδιο, τα τείχη που περιέβαλλαν το Πελόπιον με τα πολυάριθμα αγάλματα, το εργαστήριο του Φειδία, το Ήραϊο, το Πρυτανείο των Ήλειών έχουν χαθεί, έχουν χαθεί τα πάντα χωρίς να αφήσουν ίχνος πίσω τους²²².

222. Και για την Όλυμπία, ένα από τα σπουδαιότερα θρησκευτικά κέντρα της αρχαίας Ελλάδος, οι πληροφορίες που μās δίνει ο Στάουφερτ είναι πενιχρές. Ουσιαστικά τις περισσότερες τις υίοθετεί άκριτα από το γνωστό έγχειρίδιο των Neigebaur - Aldenhoven, *Handbuch* 380-382.

Φυσικά την εποχή της παραμονής του Στάουφερτ στην Ελλάδα δεν θα μπορούσε να περιμένει κανείς ακριβέστερες αρχαιολογικές γνώσεις για την Όλυμπία, διότι δεν είχαν ακόμα διεξαχθεί οι ανασκαφές από τη Γερμανική Αρχαιολογική Σχολή, που πολύ αργότερα, το 1875-1881, έφεραν στο φως το αρχαίο ιερό. Θα μπορούσε όμως να μās πεί άρκετά για το πρώιμο ενδιαφέρον της Έσπερίας για την Όλυμπία.

Θα αναφερθούμε μόνο στις σημαντικότερες από τις παλαιότερες πρωτοβουλίες που ο Στάουφερτ τις παραβλέπει: Την ιδέα της διενέργειας ανασκαφών στην Όλυμπία διέτυπωσε πρώτος ο ιερωμένος Bernard de Montfoucond σε έπιστολή του με ημερομηνία 14 Ιουνίου 1723, την όποια απευθύνει στον άρχιεπίσκοπο της Κερκύρας και μετέπειτα καρδινάλιο Quirini: «(...) Μά όλα αυτά δεν είναι τίποτε σε σύγκριση με όσα μπορεί να βρει κανείς στα παράλια του Μοριά (...). Έδω βρίσκεται ή

αρχαία Ήλις, όπου διεξήγοντο τα Όλύμπια και όπου ανηγέρθησαν πλήθος μνημεία για τους νικητές. Αγάλματα, ανάγλυφα, επιγραφές. Η γη εκεί πρέπει να είναι γεμάτη από αυτά, και έχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι, όπως νομίζω, δεν έχει ερευνηθεί κανείς ακόμη την Όλυμπία. Και είναι μπροστά στην πόρτα μας. (...) Με ελάχιστες δαπάνες θα αποκομίσετε πλούσια συγκομιδή».

Μισόν αιώνα περίπου αργότερα ο Βίνκελμαν (Johann Joachim Winkelmann), που μπορεί να θεωρηθεί ο ιδρυτής της κλασικής αρχαιολογίας, αγωνίζεται για να πραγματωθεί αυτή ή ιδέα. Στο έργο του *Ιστορία της τέχνης της αρχαιότητας* (*Geschichte der Kunst des Altertums*, Dresden 1767) γράφει: «Δεν μπορώ να μήν ικανοποιήσω την άπαιτηση διεύρυνσης των γνώσεών μας τόσο γύρω από την ιστορία της τέχνης όσο και γύρω από την παιδεία και την ιστορία αυτού του έθνους. Και αυτή θα ικανοποιηθεί από ένα ταξίδι στην Ελλάδα, μά όχι σε τόπους πολυσύχναστους, αλλά στην Ήλιδα (Όλυμπία), όπου είχαν στηθεί τα αγάλματα όλων των ήρώων και των περιώνυμων Ελλήνων. (...) Είμαι βέβαιος ότι οι καρποί θα είναι πλούσιοι πέραν κάθε προσδοκίας και ότι ή ακριβής έρευνα αυτής της γης θα φωτίσει άπλετα την τέχνη». Το

Στά δυτικά τῆς Ὀλυμπίας, στή δεξιὰ ὄχθη τοῦ Ἄλφειοῦ, μετὰ πέντε περίπου ὥρες δρόμο συναντοῦμε τὴν πρωτεύουσα τῆς Ἡλίδος Λετρίνοι, πού σήμερα ὀνομάζεται

σχέδιο αὐτὸ παίρνει συγκεκριμένη μορφή σὲ μία ἐπιστολή πού ὁ Βίνκελμαν στέλνει ἀπὸ τὴ Ρώμη στὶς 13 Ἰανουαρίου τοῦ 1768, κατὰ τὶς παραμονές τῆς ἀναχώρησής του γιὰ τὴ Γερμανία, στὸν Χάινε (Heyne) στὴ Γοττίγη: «Παράλληλος σκοπὸς τοῦ ταξιδιοῦ μου εἶναι ἡ πραγματοποίηση μιᾶς ἐπιχείρησης στὴν Ἡλιδα, δηλαδή νὰ ἐπιτύχω, ἀφοῦ ἐκδώσει ἡ Ὑψηλὴ Πύλη φερμάνι, νὰ προσληφθοῦν ἑκατὸ ἐργάτες καὶ νὰ ἀνασκαφῆ τὸ στάδιον. (...) Ὅταν ἐπιδιώξεις κάτι σοβαρὰ, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ γίνεις, καὶ αὐτὴ τὴν ὑπόθεση δὲν τὴν ἔχω λιγότερο στὴν καρδιά μου ἀπὸ ὅ,τι τὴν ἱστορία μου τῆς τέχνης, καὶ δύσκολα θὰ βρεῖς σὲ ἄλλον ἄνθρωπο τὰ ἴδια κίνητρα». Ὁ αἰφνίδιος θάνατος τοῦ Βίνκελμαν δὲν παρεμπόδισε τὴν ὑλοποίηση αὐτοῦ τοῦ σχεδίου, ἀπλῶς τὴν καθυστέρησε. Ἡ μακρόχρονη ἀπήχηση τῆς ἰδέας του παραμένει αἰσθητὴ μέχρι τὶς ἀπαρχές τῆς μεγάλης ἀνασκαφῆς στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνος.

Ἐνα πρῶτο τοπογραφικὸ σκαρίφημα τῆς κοιλάδος τῆς Ὀλυμπίας καὶ μία πρώτη περιγραφή τοῦ ἀναγλύφου τοῦ ἐδάφους συντάσσει ὁ Γάλλος πρόξενος στὴν Ἀθήνα Φωβέλ (Fauvel) τὸ 1787 κατ' ἐντολὴν τοῦ Γάλλου πρεσβευτοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Φωβέλ ὡστόσο τοποθετεῖ τὸν ἵπποδρομο καὶ τὸ στάδιο στὴν κοιλάδα τοῦ Κλαδέου, δυτικὰ τοῦ Κρονίου λόφου, ἐνῶ ὁ Chandler ἤδη τὸ 1756 εἰκάζει σωστὰ πού ἦταν ἡ θέση του καὶ τὸ τοποθετεῖ ἀνατολικά τοῦ ναοῦ τοῦ Διός.

Κατὰ τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνος ἐκεῖνοι πού ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Ὀλυμπίας εἶναι οἱ Ἀγγλοὶ ἐρευνητές. Στὶς 25 Φεβρουαρίου τοῦ 1805 καταφθάνει στὴν Ὀλυμπία ὁ συνταγματάρχης Λήκ, ὁ ὁποῖος στὸ ἡμερολόγιό του μὲ τίτλο *Travels in the Morea* (1830) I 34 σημειώνει:

«Ἡ Ὀλυμπία – ὅπως καὶ ἄλλα ἑλληνικὰ ἱερὰ – ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ ἓνα ἱερὸ περίβολο, ἓνα στάδιο καὶ ἓνα ἵπποδρομιο, ἀλλὰ ἀπλωμένα σὲ πολὺ μεγαλύτερη ἔκταση ἀπὸ ὅ,τι σὲ ὅποιονδήποτε ἄλλο παρόμοιο τόπο. (...) Εἶναι ἐντελῶς δικαιολογημένη ἡ ὑπόθεση ὅτι ὅταν διεξαχθοῦν ἀνασκαφές στὴν Ὀλυμπία θὰ γίνονται ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες ἀνακαλύψεις πού θὰ φωτίσουν τὶς τέχνες, τὴ γλώσσα, τὰ ἔθνη καὶ τὴν ἱστορία τῆς Ἑλλάδος». Οἱ περιηγητὲς καὶ ἐρευνητὲς Dodwell καὶ Gell μὲν τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1806 μόνον τρεῖς μέρες στὴν

Ὀλυμπία γιὰ νὰ ἀνασκάψουν τὸν ναὸ τοῦ Ὀλυμπίου Διός, πού οἱ κάτοικοι χρησιμοποιοῦν ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ ὡς λατομεῖο. Ἀνακαλύπτουν ὑπολείμματα κίωνων καὶ μερικὰ θραύσματα τοῦ μαύρου [μαρμάρου] δαπέδου τοῦ σηκοῦ πού ὁ Πausanias τὸ ἀναφέρει ρητῶς λόγῳ τοῦ χρώματός του ὅταν περιγράφει τὸ ἄγαλμα τοῦ Διός (*Ἡλιακῶν* A 11, 10). Ὁ Ντόντγουελ ἀναφερόταν συνειδητὰ στὰ λόγια τοῦ Βίνκελμαν ὅταν διετύπωνε τὴν κρίση: «Ἐάν ποτὲ πραγματοποιηθεῖ ἓνα τέτοιο σχέδιο [ἀνασκαφῆς], ἔχουμε κάθε λόγο νὰ πιστεύουμε καὶ νὰ ἐλπίζουμε ὅτι θὰ ἔλθουν στὸ φῶς τὰ ὠραιότερα γλυπτὰ ἔργα καὶ οἱ πλέον ἐνδιαφέρουσες καὶ πολυτίμες ἀρχαιότητες [στὴν Ὀλυμπία]».

Ἡ πρώτη συστηματικὴ ἀνασκαφὴ ἔλαβε χώρα τὸ 1829 ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπιστημονικὴ Ἀποστολὴ τοῦ Μοριᾶ (*Expédition scientifique de Morée*) καὶ διήρκεσε ἕξι ἐβδομάδες. Ἡ ἀποτελούμενη ἀπὸ ἐπιστήμονες τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ὁμάδα ἐργασίας αὐτοῦ τοῦ μεγάλου ἐγχειρήματος εἶχε ἐπικεφαλῆς τῆς τὸν συνταγματάρχη Bory de St. Vincent, τῶν ἱστορικῶν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς προΐστατο ὁ γνωστός στὴ Γαλλία ἀρχιτέκτων Abel Blouet. Ἐπικεφαλῆς τῆς ἀρχαιολογικῆς ἀποστολῆς, στὴν ὁποία ἀνήκαν οἱ ζωγράφοι Trézel καὶ Duval, ἦταν ὁ γλύπτης Dubois ἀπὸ τὸ μουσεῖο τοῦ Λούβρου.

Στὶς 10 Μαΐου τοῦ 1829 ὁ Ντυμποῦ ξεκίνησε τὶς ἀνασκαφές στὸν ναὸ τοῦ Διός. Πρῶτα ἤλθαν στὸ φῶς οἱ τοῖχοι τοῦ σηκοῦ καὶ ἔπειτα οἱ προσπάθειες τῶν ἀνασκαφῶν ἐπικεντρώθηκαν στὸν πρόναο στὰ ἀνατολικά. Ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα στὶς μετόπες του ὁμοῦ δὲν βρέθηκαν παρὰ μόνον δύο θραύσματα: ἓνα κεφάλι ἵππου ἀπὸ τὴ μετόπη τοῦ Διομήδους καὶ τὸν Γηρούνη. Ὁ Ντυμποῦ τότε διέκοψε τὶς ἐργασίες σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ ξεκίνησε τὴν ἐρευνα γιὰ τὰ γλυπτὰ τοῦ ἀετώματος πού εἶχαν πέσει ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ. Σκάβοντας γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ σὲ ὅλο τὸ μήκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ μία τάφρος πλάτους 10 μέτρων βρέθηκε τὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο πρόσβασης πρὸς τὸν ναό. Μόνον στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ ναοῦ φαίνεται ὅτι ἀπεκάλυψε σὲ βάθος 5 μ. τὸ στρώμα τῶν εὐρημάτων. Ἡ ὁμάδα τῶν ἀρχιτεκτόνων ὑπὸ τὸν Ἀμπέλ Μπλουέ ἐφθασε στὴν Ὀλυμπία στὶς 19 Μαΐου καὶ ἄρχισε τὶς ἐργασίες ἀνασκαφῆς στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ, ἐργασίες πού στὶς ἕξι ἐβδομάδες πού

είχε στη διάθεσή του θά έπρεπε να έπιτρέψουν τη σχεδίαση της άκριβους κάτοψης του ναού. Κατά την άνασκαφή αυτή άνακαλύφθηκαν άρκετά θραύσματα μετοπών από τον όπισθόδομο που τα άνάγλυφά τους παρίσταναν τους άθλους του Ήρακλέους. Ο Μπλουέ, προκειμένου να πιστοποιήσει και το πώς ήταν διαμορφωμένος έσωτερικά ο ναός, έσκαψε πλατιά τάφρο που διέσχιζε τον σηκό από τα δυτικά προς τα ανατολικά και ή όποια στο προστώο συναντούσε την τάφρο του Ντυμπουά. Έτσι άνακάλυψαν, όπως ήδη οι Dodwell και Gell, το μαύρο έλευσινακό μάρμαρο με το όποιο ήταν στρωμένο το δάπεδο του σηκού και στον πρόναο το ψηφιδωτό των Τριτώνων. Έπίσης βρήκαν δύο έσωτερικούς κίονες, όπως είχαν πέσει. Η διαρκώς αυξανόμενη ζέση του προχωρημένου πλέον καλοκαιριού τερμάτισε τελικώς το έγχείρημα. Δεν έπετεύχθη ή άποκάλυψη των θελεμίων του ναού στο σύνολό τους, αν και στο τέλος οι έργατες έφθάναν τους εκατό. Μόνον ένα έρείπιο στα δυτικά έρευνήθηκε εν τάχει και άναγνωρίσθηκε ως βυζαντινή έκκλησία. Πολύ άργότερα, το 1954-1958, διεπιστώθη ότι αυτή ή έκκλησία ήταν θεμελιωμένη πάνω στα κατάλοιπα του εργαστηρίου, στο όποιο ο Φειδίας είχε φιλοτεχνήσει το χρυσελεφάντινο λατρευτικό άγαλμα του Διός.

Η κυβέρνηση της άπελευθερωμένης Έλλάδος υπό τον Καποδίστρια προέβαλε ένσταση κατά της συνέχισης των άνασκαφών. Έπέτρεψε όμως τη μεταφορά των μέχρι τότε εύρημάτων στη Γαλλία και έτσι τμήματα των μετοπών μεταφέρθηκαν επί του Άλφειού στην άκτή και από εκεί φορτώθηκαν σε πλοία. Έκτοτε τα γλυπτά αυτά άνήκουν στους θησαυρούς του Λούβρου. Τα άποτελέσματα της άνασκαφικής αυτής έπιχείρησης των Γάλλων δημοσιεύθηκαν το 1831 στον πρώτο από τους τρεις τόμους ενός μνημειώδους έργου με τίτλο *Expédition scientifique de Morée*.

Ο Λέο φόν Κλέντσε, ο όποιος τον Οκτώβριο του 1834 στο ταξίδι του γυρισμού του έπεσκέφθη την Όλυμπία, με την όρθή αίσθηση της πραγματικότητας που τον χαρακτήριζε διέκρινε τις δυσκολίες με τις όποιες συνεδέοντο οι μελλοντικές άνασκαφές, καθώς και την άξιοθρήνητη εικόνα έγκατάλειψης που προσέφερε ή κοιλάδα του Άλφειού, αυτό το τοπίο που φέρει τη σφραγίδα ενός πολιτισμού.

«Ο ίδιος ο Άλφειός, ο Κλάδεος και το ρυάκι του Μίρακα με κάθε βροχή, με κάθε πλημμύρα προσθέτουν στην κοιλάδα νέες μάζες του έλα-

φρού, άμμώδους έδάφους που σχηματίζει τους γήλοφους της γύρω περιοχής, αυξάνοντας διαρκώς το ύψόμετρο της κοιλάδος που τη διασχίζει ο όφιόσχημος και άνεξέλεγκτος Άλφειός, ο όποιος σχεδόν κάθε χρόνο διαλέγει άλλη κοίτη. Η μεγάλη διαφορά ανάμεσα στους άκριβείς χάρτες της περιοχής και του ποταμού, που συνέταξαν σε σύντομο διάστημα διάφοροι περιηγητές, άποδεικνύει πως πολλά μνημεία έπασαν θύματα της ροής του ποταμού, και οι έκτεταμένες άνασκαφές που διενήργησε έδω ή γαλλική άποστολή έφερε άρκετά μνημεία στο φώς, που ήταν σκεπασμένα από ένα παχύ στρώμα λάσπης και άμμου. Έπίσης δεν χωρεί άμφιβολία πως εάν έπεκταθούν οι άνασκαφές θά γίνουν άκόμα πολλές και σπουδαίες άνακαλύψεις. Η τωρινή κυβέρνηση δεν έχει βρει όμως άκόμη τα μέσα γι' αυτόν τον σκοπό, και ή έκταση των άναγκαίων εργασιών καθιστά μία τέτοια έπιχείρηση δύσκολη και δαπανηρή.

Σε καμία άλλη περιοχή της Έλλάδος ή γενική έμφάνιση του χώρου έχει διατηρήσει τόσο λίγα στοιχεία ίκανά να άφυπνίσουν την άνάμνηση του παρελθόντος όσο στην Όλυμπία. Δεν μπορεί να φαντασθεί κανείς πιο άσημαντο, πιο πεζό θέαμα από τη θέα αυτής της διαβρωμένης από τη ροή του ποταμού κοιλάδος των άμμολόφων που τους σκεπάζουν καχεκτικά είδη πεύκων και δρυός. Οι πεδινές γόνιμες εκτάσεις της κοιλάδος ναί μεν καλλιεργούνται αλλά μόνον όσο είναι άπολύτως άναγκαίο, και αυτό άποδεικνύει σαφώς τον πληθυσμιακό μαρασμό». (Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* 674-675).

Περίπου δύο χρόνια άργότερα, τον Ιούλιο του 1836, έπεσκέφθη την Όλυμπία ο Χέρμαν Πύκλερ-Μούσκαου. Αυτός ως κηποτέχνης θαύμασε τα θέλητρα του τοπίου της Όλυμπίας και έξέφρασε τη θλίψη του για τις παραμορφώσεις της εικόνας του: «Η κοιλάδα της Όλυμπίας είναι έξαιρετικά γοητευτική ιδωμένη από την πλευρά του Πύργου, λιγότερο από τα ανατολικά, από τον δρόμο που ήλθα έγώ, γιατί την κλείνει μία πολύ χαμηλή και άμορφη λοφοσειρά από την αντίθετη πλευρά. Η όμορφη κοιλάδα του ποταμού Άρπινάτη [Βυλιζέικο ποτάμι] ξεπερνά λοιπόν σε όμορφιά την κοιλάδα της Όλυμπίας. Το τοπίο της Όλυμπίας έχει ιδιαίτερα άλλοιωθεί, έπειδή πρόσφατα ξύλευσαν τον ώραίο πευκώνα που σκίαζε το όρος του Κρονίου και δίπλα στα μακριά κούτσουρα των κομμένων κορμών έχουν άπομείνει μονάχα μερικές κακορίζκες έλιές. Είναι άτυχής σύμπτωση το γεγονός ότι

Πύργος. Ἡ πόλη κτίζεται τώρα ἐκ νέου· κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἦταν ἀσήμαντη, γνωστὴ μόνο γιὰ τὸν ναὸ τῆς Ἀλφαιᾶς Ἀρτέμιδος²²³.

οἱ μοναδικές κάπως συστηματικές δασικές ἐκμεταλλεύσεις πού συνήντησα μέχρι τώρα στὸν Μοριά, κοντὰ στὸν ναὸ τῆς Φιγαλείας καὶ ἐδῶ, συνέβαλαν στὸ νὰ παραμορφώσουν τέτοιους κλασικούς τόπους». (Pückler-Muskau, *Südöstlicher Bildersaal* 316).

Στὶς 16 Ἰουλίου 1836 ὁ Πύκλερ-Μούσκαου σὲ γραμμα του ἀπὸ τὸν Πύργο πρὸς τὸν Λουδοβίκο Ρὸς στὴν Ἀθήνα (ὅπως μᾶς πληροφοροεῖ ὁ τελευταῖος στὸ βιβλίο του *Wanderungen*) τοῦ γνωρίζει ἕνα ἀνεπανάληπτο σχέδιο πού εἶχε κατὰ νοῦν καὶ τὸ ὁποῖο δυστυχῶς δὲν ὑλοποιήθη: «Τώρα ὁμως ἔχω τὴν ἐξῆς ἐρώτηση: ἄραγε ἡ κυβέρνησις θὰ συμφωνοῦσε, ἐὰν κατέφευγα στὸν ἀνόητο νόμο της περὶ προικοδοτήσεως [μὲ ἔγγειο ἰδιοκτησία] καὶ ἐφ' ὅσον πληροῦσα ὅλες τὶς προϋποθέσεις αὐτοῦ τοῦ ἐκτρώματος νόμου, θὰ μοῦ παραχωροῦσε πλήρως τὴν κυριότητα τῆς κοιλάδος τῆς Ὀλυμπίας μέσα στὰ ἐξῆς ὅρια: στὰ δυτικά μίᾳ γραμμῇ τραβηγμένη εὐθύγραμμα σὲ ἀπόσταση διακοσίων ποδῶν πέραν τοῦ Κλαδέου ποταμοῦ ἀπὸ τὸν Ἀλφειὸ μέχρι τὸν λόφο Ἀντίλαλα· στὰ βόρεια μίᾳ γραμμῇ πίσω ἀπὸ τὸν λόφο τοῦ Κρονίου πάνω ἀπὸ τὶς πλαγιές τῆς γειτονικῆς λοφοσειρᾶς μέχρι τὸν Ἀρπινάτη· στὰ ἀνατολικά τὸ ἴδιο τὸ ποτάμι αὐτὸ μὲ τὰ ὑψώματα πίσω του· στὰ νότια τὸν Ἀλφειὸ;

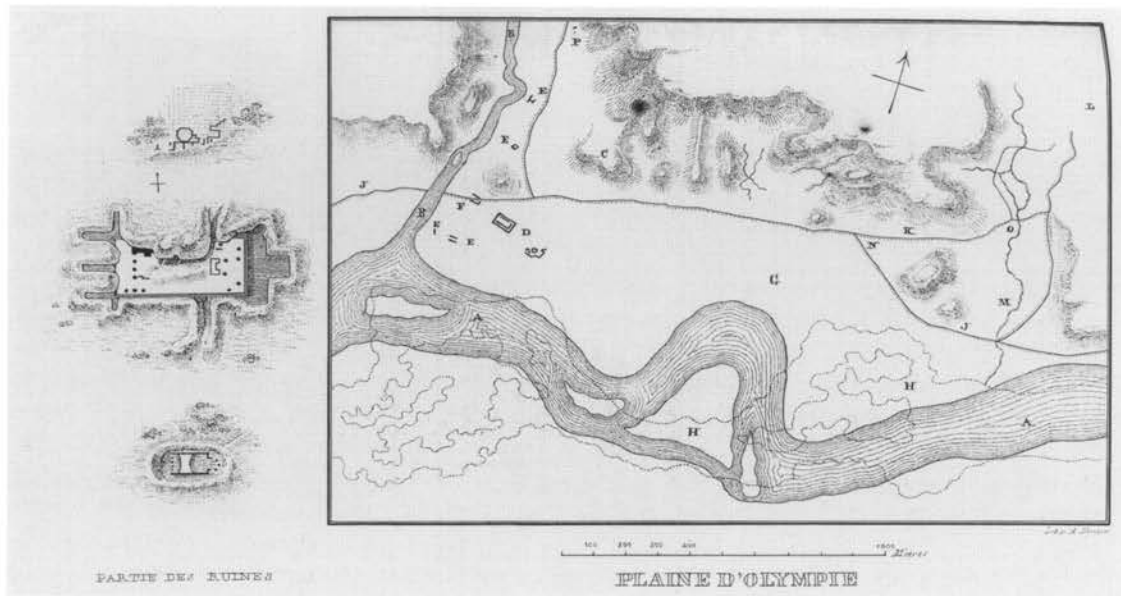
Φυσικά θὰ καταλάβατε γιὰ ποιὸ λόγο θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ ἀποκτήσω αὐτὴ τὴν ἔκταση, καὶ ἐλπίζω ὅτι δὲν αἰσθάνεσθε ὑπηρεσιακὴ ἀντιζηλία. Τὸ ἐνδιαφέρον σας, ἐννοῶ τὸ ἐνδιαφέρον σας γιὰ τὴν τέχνη, μόνο κερδισμένο μπορεῖ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιχείρησις αὐτή. Διότι ἐὰν γίνω ἰδιοκτήτης αὐτῆς τῆς ἔκτασις γῆς, θὰ διαθέτω ἐτησίως ἕνα σημαντικὸ ποσὸ γιὰ τὴ συστηματικὴ, ἐξαντλητικὴ ἔρευνα ὁλόκληρης τῆς περιοχῆς, καὶ γιὰ τὰ εὐρήματα θὰ κτίσω ἐπὶ τόπου ἕνα μουσεῖο. Φυσικά ἔτσι ἡ κυβέρνησις θὰ ἔχανε αὐτὰ τὰ εὐρήματα. Ἀλλὰ πεῖτε μου, ἐλπίζετε ὅτι θὰ πράξει ποτὲ κάτι τέτοιο ὅπως ἀρμόζει, καὶ ἐὰν εἶχε αὐτὴ τὴν πρόθεσις, δὲν θὰ ἀπέμεναν χίλια ἀκόμα παρόμοια ἔργα γι' αὐτήν; Ὅπου θὰ διερευνᾶτο τὸ ὑπέδαφος, ἐκεῖ τὸν ἀρχαιολόγο θὰ τὸν ἀκολουθοῦσε κατὰ πόδας ὁ κηπουρὸς καὶ τὴ στιγμὴ πού ἡ Ἄλις θὰ παρῆδε τὸν τελευταῖο χθόνιο θησαυρὸ της θὰ εἶχε κίολας μεταμορφωθεῖ μὲ τὴν ἀρωγή, εἰ δυνατόν συντηρημένων ἀρχαιοτήτων, σὲ ἕναν παράδεισο, πράγμα γιὰ τὸ

ὁποῖο δὲν ὑπάρχει πιὸ εὐνοϊκὸ ἔδαφος καὶ κλίμα. Χρήματα καὶ ὑπομονὴ μποροῦν νὰ ὁλοκληρώσουν τὸ ἔργο σὲ δέκα χρόνια, ἄλλωστε ὅ,τι ἄρχισα, ποτὲ δὲν τὸ ἄφησα στὴ μέση».

Καὶ ὁ Ρὸς σχολιάζει τὴν πρότασις τοῦ Πύκλερ-Μούσκαου ὡς ἐξῆς: «Τὸ σχέδιο πού παρουσιάζε-ται ἐν συντομίᾳ σὲ αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ ἐκλαμπρότατου μακαρίτη [ὅπως αὐτοαποκαλεῖται ποιητικά ὁ Πύκλερ σὲ ἕνα του ἔργο] δὲν ὑλοποιήθηκε, μὰ ὄχι ἐξ αἰτίας μου. Ἐντεκα χρόνια ἔχουν περάσει ἔκτοτε, καὶ ἀκόμη καὶ σήμερα δὲν θὰ μπορούσα νὰ εὐχηθῶ στὴν κοιλάδα τῆς Ὀλυμπίας καλύτερη τύχη ἀπὸ τὸ νὰ κάνει μίᾳ ἀνάλογη πρότασις στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησις κάποιος φιλότεχνος Γερμανὸς ἡγεμὼν, ὅπως ἡ Αὐτοῦ Μεγαλειότης ὁ βασιλεὺς τῆς Πρωσίας, ἢ κάποιος πλούσιος ἀρχαιοφίλος, ὅπως ὁ δούκας τοῦ Luynes. Δὲν ὑπάρχει τόπος ὅπου νὰ μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς συγκεντρωμένα τόσο πολλὰ στοιχεῖα ἱκανὰ νὰ προσφέρουν στέρεη χρονολογικὴ θεμελίωσις τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, ὅσο κάτω ἀπὸ τὸ προστατευτικὸ στρῶμα φερτῶν ὑλικῶν πού σκεπάζει τὸ πανάρχαιο, κοινὸ, ἔθνικὸ ἱερὸ τῶν Ἑλλήνων».

223. Οἱ Λετρίνοι τὸν καιρὸ τοῦ Πausanias δὲν ἦταν παρὰ λιγοστὰ κτίσματα συγκεντρωμένα γύρω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ἀλφαιᾶς (*Ἡλιακῶν* Β 22, 8-9). Ἡ ἀρχαία αὐτὴ πολίχνη παραμένει μέχρι σήμερα ἀταύτιστη, συμφώνως ὁμως μὲ τὰ στοιχεῖα πού μᾶς παραδίδει ὁ Pausanias (δηλαδὴ τὴν ἀπόστασις τῶν Λετρίνων ἀπὸ τὴν Ἡλιδα καὶ τὴν Ὀλυμπία) θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ κοντὰ στὸν σημερινὸ Πύργο τῆς Ἡλείας. Διάφορα εὐρήματα παραπέμπουν στὸ χωριὸ Ἅγιος Ἰωάννης, περίπου 4 χλμ. ἀπὸ τὸν Πύργο, στὰ δυτικά του. Στὴν ἴδια τὴν πόλιν τοῦ Πύργου δὲν βρέθησαν μέχρι σήμερα καθόλου ἀρχαῖα κατάλοιπα.

Ὁ Πύργος, πρωτεύουσα τοῦ νομοῦ Ἡλείας, μετὰ τὴν καταστροφὴ του ἀπὸ τὰ σίφη τοῦ Ἰμπραὴμ πασᾶ, ἦταν τὴν ἐποχὴ τοῦ Στάουφερτ (1840) ἕνα ἀσήμαντο χωριουδάκι γραμμικὰ ἀνεπτυγμένο ἐκατέρωθεν τῆς κυρίας ὁδοῦ, στὴν ὁποία βρισκόνταν ἐπίσης τὰ μαγαζιά καὶ οἱ ἀποθήκες τοῦ χωριοῦ. Τὸ πρῶτο ρυμοτομικὸ σχέδιο τῆς πόλης ἐνεκρίθη μόλις τὸ 1862, ὅταν ὁ πληθυσμὸς εἶχε πλέον ἀνέλθει σὲ 4.500 ἄτομα (συλλογὴ σχεδίων τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ).

Τοπογραφικό σχέδιο τῶν ερείπιῶν τῆς ἀρχαίας Ὀλυμπίας ἀπὸ τὸν Ferdinand Aldenhoven (1841).

Ἔπειτα στρίβοντας πρὸς τὸν Βορρά, στὰ δυτικά τῆς σημερινῆς Γαστούνης, μετὰ μία ὥρα δρόμο συναντοῦμε τὴν Ἡλίδα. Ἡ Ἡλιδίς ἦταν ἡ σπουδαιότερη πόλις τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Κόρινθο· ὅμως δὲν βλέπουμε παρὰ μόνο λείψανα κτηρίων καὶ δόμων ἀπὸ πορώδη ἀσβεστολιθικὸ τόφφο [πῶρινον λίθον], μεταξὺ ἄλλων καὶ ἐνὸς ἡμικυκλικοῦ πύργου²²⁴.

224. «Ὅχι μακριὰ ἀπὸ τὴ Γαστούνη, κοντὰ στὸ χωριὸ Καλύβια, ἦταν ἡ ἀρχαία Ἡλιδίς, τώρα γνωστὴ μὲ τὴν ὄνομασία Παλαιόπολις, σὲ μιὰ βραχῶδη κοιλάδα ἀριστερὰ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Πηνειοῦ ποταμοῦ τῶν Ἀρχαίων, στὸν κόλπο τῆς Γαστούνης. Ἡ Ἡλιδίς ἦταν μετὰ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Κόρινθο ἡ σπουδαιότερη πόλις τῆς Ἑλλάδος. (...) Τὰ κατάλοιπα τῆς ἀκρόπολὸς τῆς, ἡ ὁποία ὀχυρώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τοὺς διαδόχους τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἔχουν περίμετρο σχεδὸν μιστῆς ὥρας δρόμου. (...) Ἐδῶ βρίσκονται ἀκόμα λείψανα ἐνὸς πύργου ἡμικυκλικῆς κάτοψης καὶ ἄλλα εἰσώτια οικοδομημάτων καὶ ὀρθογώνια πελεκημένοι λίθοι ἀπὸ πωρώδη ἀσβεστολιθικὸ τόφφο». Αὐτὰ διαβάζουμε στὸ ἀφιερωμένο στὴν Ἡλίδα ἄρθρο τοῦ Neigebauer - Aldenhoven, *Handbuch* II 175-176.

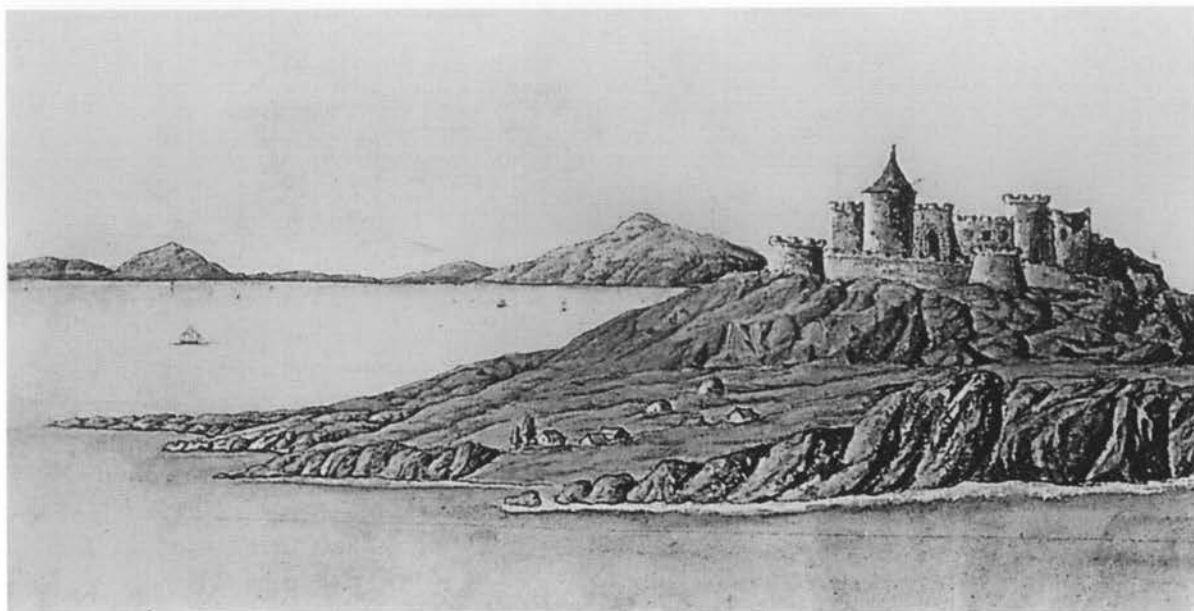
Ὁ Στάουφερτ δανεῖζεται ἀποσπασματικὰ καὶ ἄκριτα ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτὸ ὅσα ἀναφέρει γιὰ τὴν

Ἡλίδα. Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ ὅτι ἡ Ἡλιδίς βρίσκεται στὰ δυτικά τῆς Γαστούνης μία ὥρα δρόμο ἀπ' αὐτήν, εἶναι ἐντελῶς ἐσφαλμένος. Στὴν πραγματικότητα κατάλοιπα τῆς ἀρχαίας πόλὸς βρίσκονται 10 χλμ. στὰ ἀνατολικά τῆς Γαστούνης.

Πρῶτος ταύτισε τὴ θέση τῆς ἀρχαίας Ἡλιδὸς ὁ Λήκ. Ἡ ἀκρόπολις ἦταν κτισμένη νοτίως τοῦ Πηνειοῦ καὶ βορείως τῶν οἰκισμῶν Καλύβια καὶ Παλαιόπολις, στὴ δυτικὴ πλαγιά ἐνὸς λόφου μὲ ὑψόμετο 145 μ. Ὄταν ὁ Λήκ τὸ 1805 ἐπεσκέφθη τὴν περιοχὴ ἔδωσε στὴν ἀκρόπολις τὸ ὄνομα Καλοσκοπή. Στὴν ἐποχὴ του, ἐκτὸς ἀπὸ κάποια διάσπαρτα εἰσώτια, ταυτίσθηκε μόνον ἓνα κτίσμα, τὸ λεγόμενο «Ὀκτάγωνο», ἓνας πύργος τετραγωνικῆς κάτοψης ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ μὲ μήκους ἕξι μέτρων πλευρῆς καὶ ὀκταγωνικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, πού οἱ τοῖχοι του εἶχαν κόγχες.

Μέρος τῆς ἐκτεταμένης ἀγορᾶς τῆς Ἡλιδὸς

Ἀκρωτήριο καὶ κάστρο τοῦ Tornese (Χλεμούτσι). Ὑδατογραφία τοῦ Ludwig Koellnberger (1834).

Στὰ δυτικά της, στὴ χερσόνησο Τορνέσιον, στὸν Χελωνίτη τῆς ἀρχαιότητος, ἀξίζει νὰ δεῖ κανεὶς τὸ Χλεμούτσι, κέντρο τῆς ἐξουσίας τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἀχαΐας κατὰ τὸν Μεσαίωνα. Τὸ Castel Tornese, ὅπως λέγεται, τὸ ἔκτισε ὁ Βιλλεαρδουίνος²²⁵. Στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ καὶ ὄχυροῦ Γλαρέντζα ἦταν ἡ ἀρχαία Κυλλήνη, τὸ λιμάνι τῆς Ἥλιδος. Ὅλα τὰ λείψανα τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κτηρίων χάθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν κτισμάτων πὺ οἰκοδόμησαν οἱ Φράγκοι ἱππότες²²⁶.

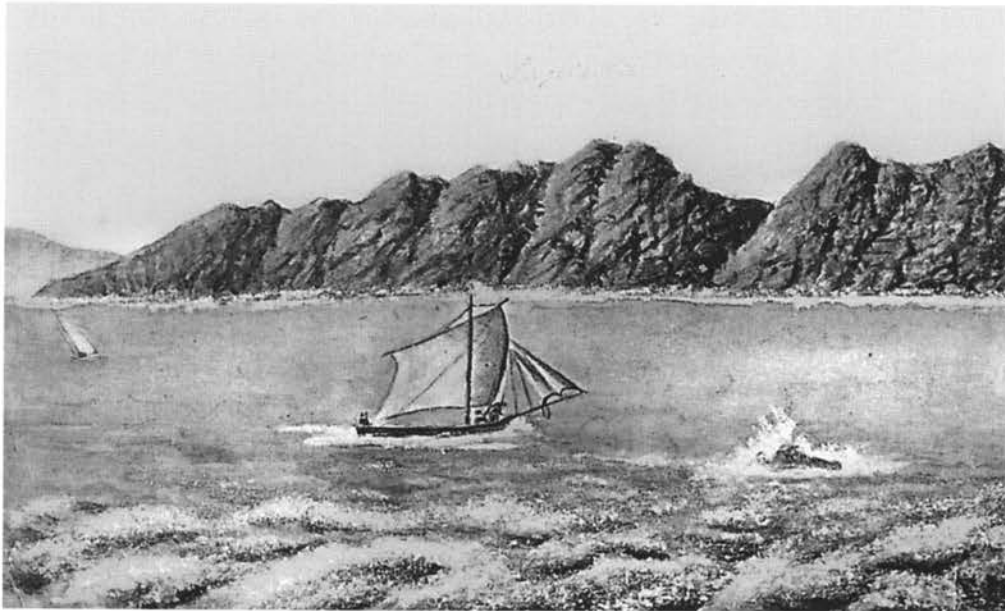
ἀνεσκάφη πολὺ ἀργότερα, τὸ 1910, ἀπὸ τὸν τότε διευθυντὴ τῆς Αὐστριακῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Otto Walter. Τὶς ἀνασκαφές συνέχισε τὸ 1960 ὁ Ν. Παλούρης. Σὲ μία ἔκταση 500×300 μ. ταυτίσθηκαν τὰ σπουδαιότερα οἰκοδομήματα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ὁ Πανσανίας (*Ἠλιακῶν* Β 23, 1-26, 3), τὸ γυμνάσιον, τὰ λουτρά, τὸ ἔλλανοδικεῖον, ἡ νότια καὶ ἡ κερκυραϊκὴ στοά, τὸ θέατρο, κλπ.

Διάσπαρτα εὐρήματα σὲ μία ἔκταση 150 ἑκταρίων μᾶς δίνουν μία ἰδέα γιὰ τὸ σημαντικὸ μέγεθος τῆς ἀρχαίας Ἥλιδος. Ὁ ἡμικυκλικὸς πύργος, πὺ ἀναφέρεται στὸ ἐγχειρίδιον τῶν Neigebaur - Aldenhoven, *Handbuch* καὶ τὸν ὁποῖο μνημονεύει καὶ ὁ Στάουφερτ, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἡ λανθασμένη περιγραφή τοῦ προαναφερθέντος «Ὀκταγώνου».

225. Τὸ κάστρο πὺ οἰκοδόμησαν οἱ Φράγκοι

σταυροφόροι τὸ 1220 στὴ δυτικὴ χερσόνησο τῆς Πελοποννήσου Χελωνάτα ὀνομάσθηκε Chateau Tournois καὶ ἀργότερα, μετὰ τὴν κατάκτησή του ἀπὸ τοὺς Ἐνετοὺς τὸ 1687, Castel Tornese. Στὰ ἑλληνικὰ ὀνομάζεται Χλεμούτσι (σλάβικης προέλευσης τοπωνύμιον πὺ σημαίνει «μικρὸ ὕψωμα»). Τὸ κάστρο καταλαμβάνει ἔκταση περίπου 1 ἑκταρίου. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ἐξωτερικὸ ὄχυρὸ τείχος καὶ στὸ ἐσωτερικὸ του ἀπὸ τὰ ἐρειπωμένα κτήρια ἑνὸς στρατώνος. Στὴ ΝΑ. γωνία ὀρθώνεται τὸ ὕψους 12 μ. καθ' ἑαυτὸ κάστρο, πὺ ἔχει σχῆμα ἀκανόνιστου ἑξαγώνου με ἐσωτερικὴ αὐλή, μήκους 60 μ., καὶ περιφερειακὰ διατεταγμένους θολωτοὺς χώρους.

226. Ὁ Στράβων (8, 337) καὶ ὁ Πανσανίας (*Ἠλιακῶν* Β 26, 4) μνημονεύουν τὴν ἀρχαία Κυλλήνη ὡς ἐπίκειον τῆς Ἥλιδος σὲ ἀπόσταση 120 στα-

Ἡ νῆσος Σαπιέντζα νοτιῶς τῆς Μεθώνης. Ὑδατογραφία τοῦ Ludwig Koellnberger (1834).

Ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία περνοῦμε τὸν Ἀλφειὸ καὶ φθάνουμε στὴν ἐπαρχία Τριφυλίας. Πρῶτα συναντοῦμε τὸ ἀρχαῖο Σαμικὸν στὸν κόλπο τῆς Κυπαρισσίας μὲ μικρὲς πύλες στὰ δομημένα κατὰ τὸ πολυγωνικὸ σύστημα τείχη τῆς ἀκρόπολης τοῦ καὶ σημαντικὰ κατάλοιπα μεγάλων τοίχων θεμελίωσης στὴν ἴδια τὴν πόλη στοὺς πρόποδες τῆς ἀκρόπολης. Κοντὰ στὸ Σαμικὸν βρίσκεται τὸ φρούριο Κλειδί· σ' αὐτὸ ὁδηγεῖ μέσα ἀπὸ τὸ ἔλος μία παλαιὰ τοξωτὴ ὁδογέφυρα. Κοντὰ στὸ χωριὸ Στροβίτσι συναντοῦμε τὴν ἀρχαία θέση Λέπρεος, ὅπου σώζονται τὰ ὅμοια μὲ τῆς Μεσσηνίας τείχη τῆς ἀκρόπολης καὶ λείψανα τοῦ περιβόλου τῆς πόλης²²⁷. Προχωρώντας πρὸς τὰ ἀνατολικά τέσσερις ὥρες δρόμο πρὸ πέρα βρίσκεται ἡ Ἀνδρίτσαινα, μία ἀπὸ τὶς καλύτερες πόλεις τῆς Ἑλλάδος, καὶ στὰ νότια ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος τῶν Βασσῶν στὸ ὄρος Κότυλος, ποὺ ὑψώνεται 1.129

δίον στὰ δυτικὰ τῆς, στὸ βόρειο ἄκρο τῆς χερσονήσου Χελωνάτα. Μέσα στὴ θάλασσα διακρίνονται μέχρι σήμερα τὰ θεμέλια τῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ λιμανιοῦ ποὺ ἀνανεώθηκαν στὸν Μεσαίωνα. Ἡ ἀρχαία Κυλλήνη ἐξαφανίσθηκε κάτω ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ κάστρο τῆς Γλαρέντζας. Κατάλοιπα αὐτοῦ τοῦ κάστρου εἶναι ὁρατὰ μέχρι τὶς μέρες μας στὴν κάπως ὑπερυσφωμένη ἀμμώδη ἀκτὴ.

227. Ἡ πολίχνη Σαμικὸν (ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ τὸν Στράβωνα 8, 346-347 ὀνομάζεται Σάμος καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Πανουσία *Ἡλιακῶν* Α 6, 1 Σαμία), ποὺ τὰ τριγωνικοῦ σχήματος τείχη τῆς (μὲ ἓνα μῆκος πλευρῶν περιῖπου 500 μ.) εἶναι ἀκόμα ὁρα-

τά, βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 180 μ. στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ράχης τοῦ ὄρους Λάπιθος. Κεῖται ΒΔ. τοῦ σπηλαίου τῶν Ἀνιγρίδων Νυμφῶν καὶ σὲ ἀπόσταση 500 μέτρων ἀπὸ αὐτό, ὅπου βρίσκεται σήμερα ἡ ἰαματικὴ πηγὴ στὶς παρυφές τῶν λουτρῶν Καϊάφα. Ἡ «τοξωτὴ ὁδογέφυρα» πλάι στὸ ὄχυρὸ Κλειδί δὲν σώζεται. Στὴν ἀκρόπολη τοῦ ἀρχαίου Λεπρέου οἱ ἀνασκαφές ἔφεραν στὸ φῶς τὸ 1978 ἓναν μικρὸ περίπτερο ναὸ δωρικοῦ ρυθμοῦ (μὲ 11×6 κίονες καὶ στυλοβάτη διαστάσεων 10.4×20.3 μ.) καὶ τὸν βωμὸ του. Ἡ θέσις τῆς ὄχυρωμένης πόλης ἦταν πάνω σὲ ἓνα ὑψωμα περίπου 6 χλμ. βορείως τοῦ ποταμοῦ Νέδα καὶ 7 χλμ. ἀπὸ τὴν ἀκτὴ.

μέτρα πάνω από την επιφάνεια της θαλάσσης. Από τον ναό σώζονται στη θέση τους 36 ραβδωτοί κίονες με τὰ ἐπιστύλιά τους²²⁸. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Ἀνδρίτσεινα συναντοῦμε τὰ ἑρείπια τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου Φανάρι καὶ τῆς ἀκρόπολης τῆς ἀρχαίας

228. Ἡ Ἀνδρίτσεινα εἶναι μία γραφικὴ ὄρεινὴ κωμόπολις στὰ δυτικὰ τοῦ Λυκαίου ὄρους σὲ ὑψόμετρο 765 μ. Τὸ 1840 ὁ πρῶν βιβλιοθηκᾶριος τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου στὸ Παρίσι Κωνσταντῖνος Νικολόπουλος δώρισε τὴν πολύτιμη βιβλιοθήκη του στὴν πόλη. Ἀνάμεσα στὰ 6.250 χειρόγραφα, ἀρχέτυπα καὶ βιβλία, ὑπάρχει καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ Πινδάρου τοῦ 1515. Οἱ τίτλοι τῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα φυλάσσονται στὸ γυμνάσιο τῆς πόλης, ἔχουν ἀνέλθει ἐν τῷ μεταξῶν σὲ 15.000.

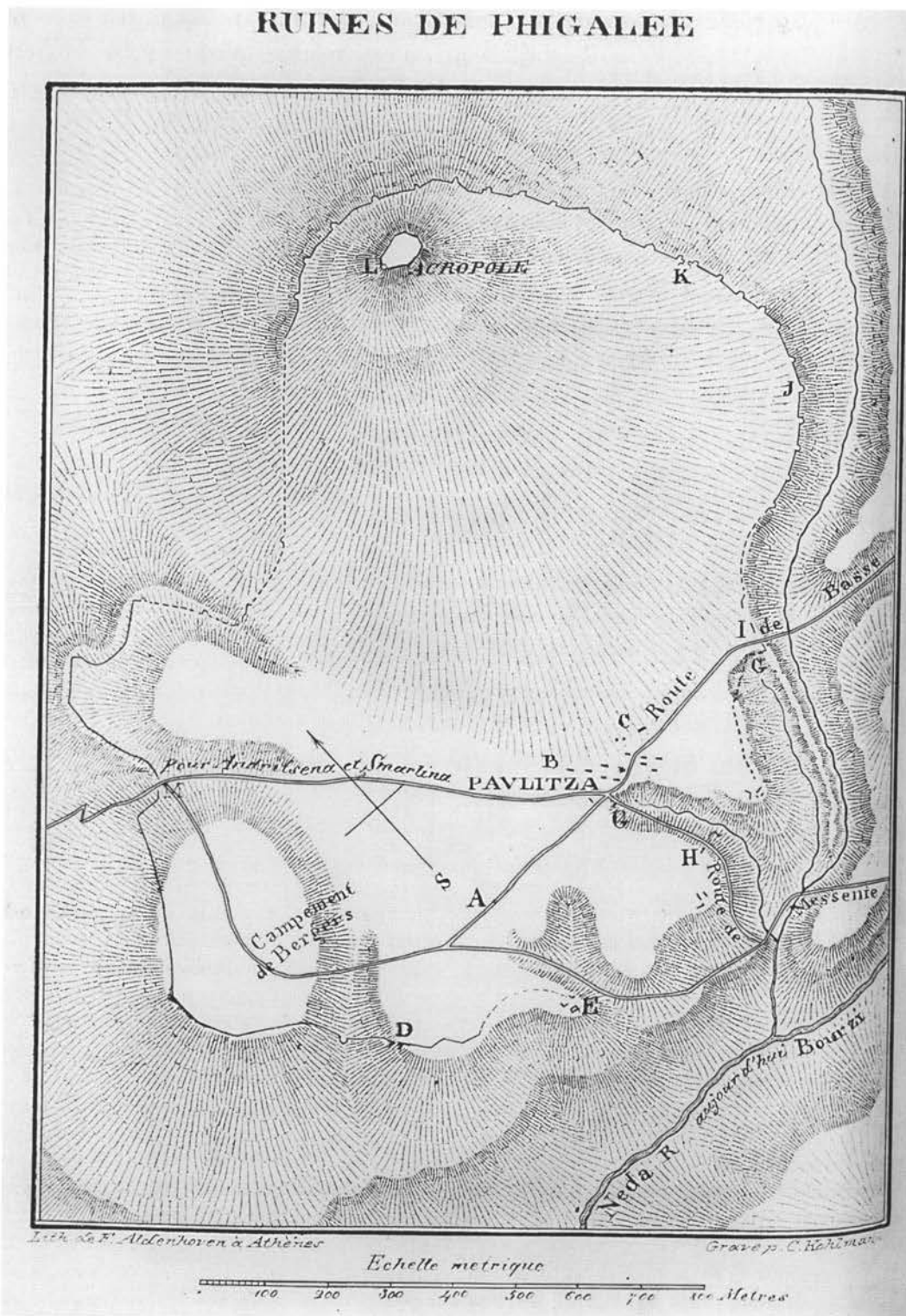
Πάνω σὲ ἓνα μοναχικὸ καὶ ἀνώμαλο ὄρεινὸ πλάτωμα, ὀνομαζόμενον Βάσσαί καὶ σὲ ὑψόμετρο 1.130 μ. βρῖσκονται τὰ μεγαλοπρεπῆ ἑρείπια τοῦ ἀφιερωμένου στὸν Ἐπικούριο Ἀπόλλωνα κλασικοῦ ναοῦ. Οἰκοδομήθηκε τὸ 420-417 π.Χ. ἀπὸ τὸν Ἰκτῖνο ὡς ἔκφραση εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν θεό, ὁ ὁποῖος ἐλευθέρωσε τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν ἐπιδημία πανώλης ποὺ εἶχε ξεσπάσει κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ὁ περίτερος ναὸς εἶχε περίσταση 15x6 δωρικῶν κίωνων ὕψους 6 μέτρων.

Στὸν ναὸ τῶν Βασσῶν ἀπαντοῦν καὶ οἱ τρεῖς ρυθμοὶ (δωρικὸς, ἰωνικὸς, κορινθιακός). Ἐπίσης παρουσιάζει διάφορες ἰδιομορφίες, ὅπως λόγου χάριν τὸν προσανατολισμὸ τοῦ προνάου πρὸς τὸν Βορρᾶ, τὴν τοποθέτηση ἑνὸς κορινθιακοῦ κίονος στὸν ἄξονα τοῦ οἰκοδομήματος μπροστὰ ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ σηκοῦ, τὰ 10 ἡμικίονια ἰωνικοῦ ρυθμοῦ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ ποὺ προεκτάσεις τῶν τοίχων τὰ συνδέουν με τοὺς μακροὺς τοίχους, καὶ τέλος τὴν ἐσωτερικὴ ἰωνικὴ ζωφόρος με τὶς μάχες μεταξῶν Ἀμαζόνων καὶ Κενταύρων.

Ὁ ναὸς ἀνακαλύφθηκε τὸ 1765 ἀπὸ τὸν Γάλλο ἀρχιτέκτονα Ζοακίμ Μποσέ (Joachim Bocher). Ἀργότερα ἐπισκέφθηκαν τὴ θέση οἱ Fauvel, Smirke, Gell, Dodwell καὶ Leake, καὶ ἐγκωμίασαν με ἐνθουσιασμὸ τὸ ἐπιβλητικὸ ἑρείπιο. Ὁ ναὸς μελετήθηκε καὶ ἀποτυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1811 καὶ 1812 ἀπὸ μίαν ὁμάδα ἀρχαιοφίλων, ἀποτελούμενη ἀπὸ τοὺς Ἀγγλοὺς Charles Cockerell καὶ John Foster, τοὺς Γερμανοὺς Haller von Hallerstein καὶ Jakob Linckh, τὸν καταγόμενον ἀπὸ τὴ Βαλτικὴ Magnus von Stackelberg καὶ τὸν Δανὸ Peter Oluf Broensted. Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1812 διενήργησαν ἀνασκαφὲς στὸν ναὸ καὶ κατόρθωσαν νὰ διασώ-

σουν τὶς 23 πλάκες τῆς ζωφόρου μήκους 31 μ., ποὺ στὶς 1.5.1814 πούληθηκαν κατόπιν δημοπρασίας στὸν Ἀγγλο ἀντιβασιλέα καὶ σήμερα ἀποτελοῦν μέρος τῶν συλλογῶν τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου. Ἦδη τὸ 1826 δημοσιεύθηκε στὴ Ρώμη τὸ βιβλίον μεγάλου σχήματος τοῦ Στάκελμπεργκ, *Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος στὶς Βάσσες τῆς Ἀρκαδίας καὶ τὰ γλυπτὰ ποὺ ἔφεραν στὸ φῶς οἱ ἐκεῖ ἀνασκαφές* (*Der Apollo-Tempel zu Bassai in Arkadien und die daselbst ausgegrabenen Bildwerke*).

Ὅλα αὐτὰ ἦταν γνωστὰ τὸν καιρὸ ποὺ ὁ Στάουφερτ συντάσσει τὴν ἔκθεσή του, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρει οὔτε λέξη σχετικῶς. Ἀντίθετα, ὁ πριγκιπ Πύκλερ-Μούσκαου, ποὺ ἐπεσκέφθη τὸ ἑρείπιο τὸ 1836, κάνει ὀρισμένες παρατηρήσεις γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ τοπίου ἀλλὰ καὶ τοῦ μνημείου, ποὺ φανερόνουν τὴν εὐαισθησία ἀλλὰ καὶ τὸν ρεαλισμὸ του. Γράφει: «Μέχρι πίσω ἀπὸ τὸ Δραγαί, ἓνα κεφαλοχώρι στὴν πλαγιά τοῦ βουνοῦ, ὁ τόπος εἶναι μᾶλλον γυμνός, καὶ μόνον ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει νερὸ φύονται πλατάνια. Ἀργότερα ὅμως φθάνει κανεὶς σὲ ἓνα δρυμόνα ποὺ δυστυχῶς ἐδῶ καὶ λίγο καιρὸ ἔχει ἀρραιώσει με ἄθλιο τρόπο. Συνεχίζουμε μέσα στὸ δάσος ὥσπου αἴφνης μέσα στὴν ἐρημιὰ καὶ σὲ ὑψόμετρο τρεῖς χιλιάδες τετρακόσια πόδια, ἀντικρίζουμε τὸν θρονασμένον ἐδῶ μετὰ τὴν μοναχικὴ μεγαλοπρέπειά του ναὸ. Ἡ ἀντίθεση τοῦ περιβάλλοντος χώρου με τὴ λαμπρότητα τοῦ οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖο μετὰ τὸν ναὸ τοῦ Θεσέως [στὴν Ἀθήνα] εἶναι τὸ καλύτερον διατηρημένον οἰκοδόμημα τοῦ εἴδους του στὴν Ἑλλάδα, ἔχει κατὰ τὸ ἀπείρω ἐπιβλητικόν, καὶ κανένας δὲν μπορεῖ νὰ μὴ νιώσει θαυμασμὸ στὴ σκέψη ὅτι μίαν τόσο ἀσημαντὴ πόλιν ὅπως ἡ Φιγάλεια, δίχως ἰσχύ, δίχως πλοῦτο, δίχως ἀξιόλογο ἐμπόριον, κατόρθωσε νὰ ἀνεγείρει ἓνα μνημεῖον ἐπάνω στὴν ψυχρὴ κορυφὴ μίαν ἐρημικὴν ὄρεινὴν περιοχὴν δύο ὥρες δρόμον μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλιν, ποὺ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ σημερινοῦ ἡγεμόνος τῆς Ἑλλάδος δὲν θὰ ἐπέτρεπαν οὔτε καν τὴν ἀναστήλωσίν του, παρ' ὅτι εἶναι ἀκόμη ὄρθιοι 36 ἀπὸ τοὺς κίονές του, καὶ ὅλα τὰ θρασυμένα μέλη εἶναι ἀκόμα ἀδιατάρακτα πεσμένα δίπλα του ὀλόκληρα, ὅπως τὰ ἔριξε ὁ σεισμὸς». (Pückler-Muskau, *Südöstlicher Bildersaal* 307-308).

Τοπογραφικό σχέδιο της αρχαίας πόλης Φιγαλείας από τον Ferdinand Aldenhoven (1841).

Ἄλιφείρας. Τὸ χωριὸ Παβλίτσα, στὰ δυτικά τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, εἶναι κτισμένο πάνω στὰ ἑρείπια τῆς ἀρχαίας Φιγαλείας, ὅπου σώζονται τμήματα τῶν τειχῶν της, καθὼς καὶ 20 ἀμυντικοὶ πύργοι πρὸς τὴν πλευρὰ τῶν Βασσῶν. Στὸ ὑψηλότερο σημεῖο διακρίνεται ἀκόμη ἡ ἀκρόπολη, καθὼς καὶ ἕνας μεσαιωνικὸς πύργος. Τὰ τείχη ἔχουν μῆκος πάνω ἀπὸ 4.300 μέτρα καὶ ἐντὸς τῶν τειχῶν ὑπάρχουν δύο ἐξωκκλήσια, πού φαίνονται κτισμένα πάνω στὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ τῆς Σωτείρας Ἀρτέμιδος· μέσα στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Διονυσίου πιστεύεται ὅτι ὑπάρχουν ἴχνη τοῦ ναοῦ τοῦ Διονύσου. Τὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα τῆς Φιγαλείας εἶναι ἀρχαιότερα καὶ δομημένα μὲ χειρότερο τρόπο ἀπὸ ὅ,τι τῶν Μυκηνῶν. Ὅρισμένα κυκλώπεια τμήματά τους ἐναλλάσσονται μὲ ἄλλα δομημένα μὲ κανονικοὺς λίθους κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα τοιχοποιίας. Διατηροῦνται ἐπίσης δύο δευτερεύουσες πύλες, κτισμένες κατὰ τὸ ἐκφορικὸ σύστημα. Ἐπίσης βλέπουμε σεβαστὰ κατάλοιπα ἀρχαίων πύργων. Ἡ ἀκρόπολη ἔχει ὠοειδὲς σχῆμα καὶ πύλη μὲ δύο ἀμυντικούς πύργους²²⁹.

ΜΕΣΣΗΝΙΑ

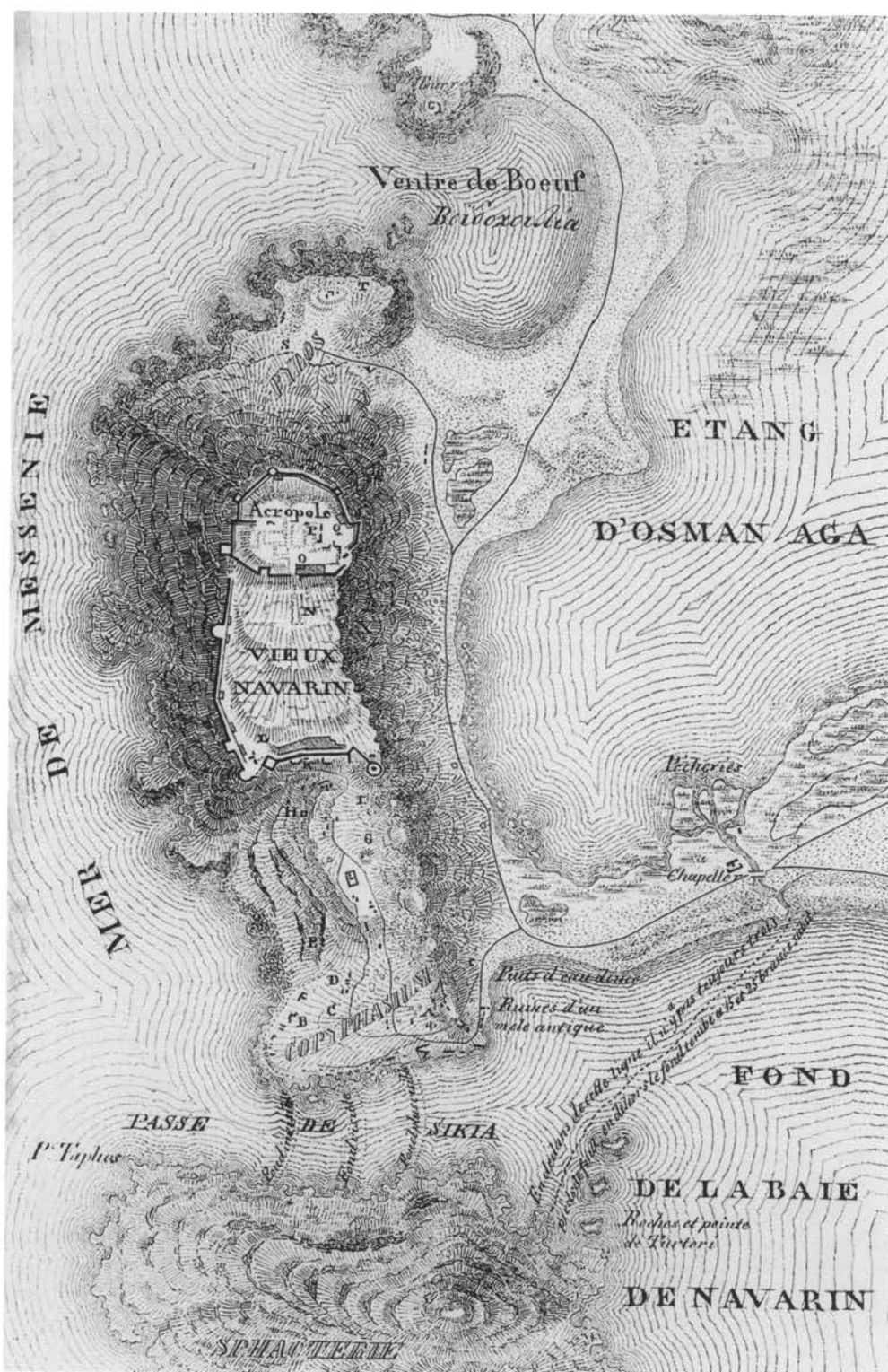
Ἡ διόλου ἀσήμαντη πόλη τῆς Κυπαρισσίας, πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας, εἶναι κτισμένη σὲ μία ἀπότομη βραχώδη πλαγιά τοῦ κόλπου τῆς Ἀρκαδίας· ἔχει πολλὰ σκολιὰ δρομάκια ὅλο γωνίες καὶ τόσο ἀπότομα πού μόλις τὰ ἀνεβαίνει κανεὶς. Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα δὲν ἔχει διατηρήσει τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀρχαιότατα τείχη, καθὼς καὶ ἕναν πύργο τῆς ἀκρόπολός της· ἐπίσης ὑπάρχουν ἴχνη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς²³⁰. Οἱ Γαργαλιάνοι, στὰ βόρεια τοῦ Ναυαρίνου, πού ἀπέχουν ἀπ' αὐτὸ πεντέμισο ὄρες, εἶναι νέα πόλη πού ἀκόμη οἰκοδομεῖται²³¹.

229. Ἡ ἀρχαία Φιγάλεια βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 470 μ. στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Νέδα. Τὰ τείχη τῆς πόλης περικλείουν μία ἑλλειψοειδῆ ἐπιφάνεια ἑκτασῆς 110 ἑκταρίων μὲ κύριες διαστάσεις ἀπὸ Β. πρὸς Ν. 1.400 μ. καὶ ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. 1.000 μ. Τὸ 1828 ἡ γαλλικὴ ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ τοῦ Μορέως προέβη σὲ τοπογράφησίν της καὶ δημοσίευσε ἀκριβῆ ἀποτύπωση τῶν καταλοίπων τῆς ἀρχαίας πόλης, στὴν ὁποία δὲν ἔχουν διενεργηθεῖ ἀνασκαφὲς μέχρι σήμερα.

230. Ὁ Στάουφερτ, ὅπως κάνει συχνά, ἀντλεῖ τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ στὴν ἀρχαία Κυπαρισσία ἑρειπίων δύο ναῶν ἀφιερωμένων στὴν Ἀθηνᾶ καὶ τὸν Ἀπόλλωνα, ἀπὸ τὸν Πανσανία (*Μεσσηνιακά* 36, 7), δίχως νὰ ἔχει δεῖ τὰ ἴχνη τους, τὰ ὁποία ἄλλωστε δὲν ἔχουν βρεθεῖ μέχρι σήμερα. Ἡ Κυπαρισσία, ἡ ὁποία ἦταν κτισμένη πλάι στὸ ὄχυρό, στὸν Μεσαίωνα καὶ μέχρι τὴν ὀλοοχερῆ καταστροφὴ της ἀπὸ τὸ ἀσκέρι τοῦ

Ἰμπραήμ πασᾶ, ὀνομαζόταν «Ἀρκαδία». Μετὰ τὴν δίχως σχέδιο ἀνοικοδόμησίν της ξαναπῆρε τὸ ἀρχαῖο ὄνομα Κυπαρισσία. Στὴν παραλία στὰ δυτικά τῆς πόλης, καὶ σὲ ἀπόσταση 1 περίπου χλμ. διακρίνονται οἱ ἀρχαῖοι μῶλοι, καὶ ἐδῶ οἰκοδομήθηκε ἀργότερα βάσει σχεδίου ἡ μικρὴ ὁμώνυμη παραλιακὴ πόλη. Τὸ ρυμοτομικὸ σχέδιο τῆς Κυπαρισσίας, πού ἐνεκρίθη μὲ βασιλικὸ διάταγμα στὶς 20.4.1871, προέβλεπε ἕνα ὀρθογωνικὸ σύστημα ὁδῶν μὲ οἰκοδομικὰ τετράγωνα μεγέθους 1 ἑκταρίου.

231. Γιὰ τοὺς Γαργαλιάνους διαβάζουμε στὸ βιβλίον τῶν Neigebauer - Aldenhoven, *Handbuch* 191-192 τὰ ἐξῆς: «Βορείως τοῦ Ναυαρίνου (τῆς Πύλου) βρίσκεται αὐτὴ ἡ ἀνηθρῆ καὶ πάλι πόλη μία ὥρα μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα, ὅπου ὁ Στράβων μνημονεύει τὴν ἀρχαία Πλαταμῶδη Ἄκρα. Παλαιότερα αὐτὴ ἡ πόλη ἦταν πλησιέστερα στὴ θάλασσα, ἐκεῖ ὅπου τὸ ἀντικρινὸ νησὶ Προδάνο [ἡ ἀρχαία Πρωτή], σχηματίζει ἕνα εἶδος λιμανιοῦ. (...) Ἕνας πύργος

Τοπογραφικό σχέδιο τοῦ παλαιόκαστρου τῆς Πύλου καὶ τοῦ διαύλου τῆς Συκιάς πρὸς τὸν κόλπο τοῦ Ναβαρίνου, ἀπὸ τὸν Ferdinand Aldenhoven (1841).

Ἡ ἐπαρχία Πύλου εἶναι ἡ νοτιότερη τῆς Μεσσηνίας· ἐδῶ βλέπουμε τὸ Ναυαρίνο, τὴ Μεθώνη, τὴν Κορώνη καὶ τὸ Πεταλίδι. Τὸ Ναυαρίνο, πού θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἱερὸ γιὰ τὶς σημερινὲς ἀλλὰ καὶ τὶς μελλούμενες γενεὲς τῶν Ἑλλήνων γιατί ἐκεῖ ἀνέτειλε ὁ ἥλιος τῆς ἐλευθερίας τους, κατεστράφη φοβερὰ κατὰ τὸν τελευταῖο πόλεμο, τώρα ὅμως ἔχει ἤδη ἐπανακτῆσει πολλὰ νεόδμητα κτήρια πού οἰκοδομοῦνται μὲ βάση τὸ νέο σχέδιο πόλεως²³². Ἡ πόλη ἔχει μόνο στέρνες καὶ μία μοναδική κρήνη στὴν κάτω πόλη. Ἐνας ὑδραγωγός, κατασκευασμένος πιθανὸν ἀπὸ τοὺς Ἑνετούς, διασχίζει πάνω σὲ ὄξυκόρυφα τόξα τὴν κοιλάδα τῆς Πάλοβας. Ὁ ὄρμος ἔχει μέγιστο μῆκος 8.000 μέτρα καὶ μέγιστο πλάτος 6.000 μέτρα. Ἡ ἀρχαία Πύλος, ἡ πρωτεύουσα τοῦ σοφοῦ Νέστορος, ἀπέχει σὲ εὐθεία γραμμὴ 9.000 μέτρα πρὸς τὰ βορειοανατολικά ἀπὸ τὸ κάστρο τοῦ Ναυαρίνου καὶ βρῖσκεται ἐπάνω σὲ ἕναν βραχώδη ἀπότομο λόφο μὲ ὑψόμετρο 233 μέτρων. Στὰ νότια βλέπουμε τὸ ἀρχαῖο τεῖχος, τὸ ὁποῖο προστάτευε τὴν εἴσοδο στὸν διάυλο Συκιά, καὶ στὸ ἀκρωτήριο Κορυφάσιον ἕνα δρόμο λαξευμένο στὸν ἀσβεστολιθικὸ βράχο· ἐπίσης κοντὰ σὲ ἕναν φράγκικο πύργο τμήμα ἑνὸς ἐνετικῶν δρόμου, ἕναν περιέκντρο πύργο καὶ μία κτισμένη πύλη. Ἐνα κυκλώπειο τεῖχος ἐκτείνεται στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς ἀκρόπολης πρὸς τὴ θάλασσα· μὲ τὴν πρώτη ματιὰ νομίζεις πὼς εἶναι δομημένο μὲ ἀκατέργαστες πέτρες πού ἡ φύση τοποθέτησε τὴ μία πάνω στὴν ἄλλη. Τὸ ἀρχαιότερο οἰκοδόμημα ὅλης αὐτῆς

γος τετραγωνικῆς κάτοψης ὀρθώνεται πάνω ἀπὸ τὴν πόλη.

Οἱ Γαργαλιάνοι ἀπέκτησαν πολὺ ἀργότερα σχέδιο πόλεως, πού ἐνεκρίθη μὲ βασιλικὸ διάταγμα στὶς 6.11.1881.

232. Ἡ πόλις τοῦ Ναυαρίνου μέχρι τὴν Ἐπανάσταση βρισκόταν ἐντὸς τῶν τειχῶν τοῦ ἐξαγωνικοῦ φρουρίου «Νέο Ναυαρίνο» ἢ «Νεόκαστρο» καὶ σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὴ νότια εἴσοδο τοῦ μεγάλου κλειστοῦ ὄρμου τοῦ Ναυαρίνου διαστάσεων 5.000×4.000 μ. (καὶ ὄχι 8.000×6.000, ὅπως γράφει ὁ Στάουφερτ). Γιὰ τὴν παλαιότερη ἱστορία αὐτοῦ τοῦ ὄχυροῦ διαβάζουμε τὰ ἑξῆς στὸν γνωστὸ μας ταξιδιωτικὸ ὁδηγὸ τῶν Neigebaur - Aldenhoven, *Handbuch* 367-368): «Τὸ Ναυαρίνο εἶναι κτισμένο κάτω ἀπὸ τὸ βουνὸ Σάν Νικολό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπολαμβάνει κανεὶς μιὰ ἀπερίγραπτα ὠραία θέα τοῦ λιμανιοῦ. Τὸ Νεόκαστρο εἶχε κτισθεῖ ἀπὸ τὸν Nicolas de St Omer (μεταξὺ 1310 καὶ 1320), ἀργότερα ὅμως, τὸ 1571, ὄχυρώθηκε γερὰ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. (...) Τὸ 1644 συγκέντρωσε ἐδῶ ὁ σουλτάνος Ἰμπραήμ τὸν στόλο του, πού τὸν ἀποτελοῦσαν 2.000 ἰστιοφόρα, γιὰ νὰ καταλάβει τὴν Κάνδια [τὸ Ἡράκλειο]. (...) Ὁ Ἑνετὸς Μοροζίνι τὸ 1689 κατέκτησε πρῶτα τὸ Παλαιὸ καὶ μετὰ τὸ Νέο Ναυαρίνο. (...) Τὸ 1715 τὸ Ναυαρίνο ξανάπεσε στὰ χέρια τῶν Τούρκων».

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης κατέλαβε

τὴν ὄχυρωμένη πόλη ὁ Ἰμπραήμ πασὰς τῆς Αἰγύπτου. Μόνο μετὰ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου (20.10.1827) καὶ δύο μῆνες μετὰ τὴν ἀπόβαση τοῦ Γαλλικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος ὑπὸ τὸν στρατηγὸ Μαιζώνα (Maison), ἡ ὁποία ἔλαβε χώρα τὸν Αὐγουστο τοῦ 1828, κατελήφθη ἀπὸ τοὺς Γάλλους (τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1828). Οἱ Γάλλοι κατασκεύασαν τὸ νεότερο κάστρο στὸ ΝΑ. ἄκρο τοῦ ὄχυροῦ τὸ 1829. Ἡ πόλη ἐντὸς τῶν τειχῶν εἶχε σχεδὸν καταστραφεῖ ἐντελῶς καὶ σιγὰ σιγὰ ἐγκαταλείφθηκε.

Ὅταν λοιπὸν ὁ Στάουφερτ κάνει λόγο γιὰ «πολλὰ νεόδμητα κτήρια» δὲν ἀναφέρεται στὸ Νεόκαστρο ἀλλὰ στὸν βορειότερα κείμενο οἰκισμό κοντὰ στὸ νότιο ἄκρο τοῦ κόλπου τοῦ Ναυαρίνου, δηλαδή στὴ νέα πόλη τῆς Πύλου (ἢ Ναυαρίνο).

Στὴ νέα Πύλο, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφή πού ἔκαναν οἱ Γάλλοι τὸ 1829, κατοικοῦσαν μόνον 62 οἰκογένειες. Τὸ νέο σχέδιο πόλης, πού ἐνεκρίθη ἀπὸ τὸν Καποδίστρια στὶς 15.1.1831, δείχνει ἕναν μᾶλλον τυχαῖα ἀναπτυσσόμενο οἰκισμό. Ἀπὸ μιὰ μακρόστενη πλατεία ξεκινοῦν ἀκτινωτὰ τρεῖς σκολιές κύριες ὁδοί, στὶς ὁποῖες παρατάσσονται περίπου 150 οἰκήματα δομημένα κατὰ τὸ συνεχὲς σύστημα. Στὴν πλατεία καὶ γύρω ἀπὸ τὸ λιμάνι βρῖσκονται τὸ μεγάλο κτήριο τοῦ στρατιωτικοῦ νοσοκομείου, τρεῖς μεγάλες ἀποθήκες καὶ ἕνας στρατώνας τοῦ πυροβολικοῦ, ὅλα ἐγκαταστάσεις τοῦ Γαλλικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος.

της περιοχής είναι η ακρόπολη, γι' αυτό θεωρούν, και δικαίως, πώς πρόκειται για τὸ ἀνάκτορο τοῦ Νέστορος²³³. Στὸν κόλπο Βοϊδοκοιλιά ὁδηγεῖ μία ὁδὸς λαξευμένη στὰ βράχια.

Τὸ Ναυαρίνο τὸ συνδέει μὲ τὴ Μεθώνη, ἡ ὁποία ἀπέχει δύο ὥρες ἀπὸ αὐτό (καὶ ἡ ὁποία τὸ ἔτος 1124 κατεστράφη ὀλοσχερῶς), μία τεχνητὴ ὁδὸς κατασκευασμένη ἀπὸ τοὺς Ἑνετοὺς κατὰ τὴν περίοδο τῆς κυριαρχίας τους ἐπὶ τοῦ Μορέως. Ἡ Μεθώνη ἔχει πολὺ σημαντικὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα καὶ κτίσματα τὰ ὁποία ἀνήγειραν οἱ Ἑνετοί. Στὸ ὄχυρὸ διατηροῦνται ἀκόμη παλαιὰ τείχη, καθὼς καὶ ἕνας ἀρχαῖος μῶλος. Πιστεύεται ὅτι ἡ σημερινὴ ἐκκλησία, παλαιότερα ἑλληνικὴ [ῥοδόδοξη], στὴ συνέχεια καθολικὴ καὶ τέλος τζαμί, ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς [ἀρχαίους] ναοὺς τοὺς ὁποίους μνημονεύει ὁ Πausanias²³⁴.

233. Ὡς συνήθως ὁ Στάουφερτ δὲν τὰ πᾶσι καλὰ μὲ τοὺς ἀριθμοὺς: τὸ «λιμάνι», δηλαδή ὁ κλειστὸς κόλπος ἢ ὄρμος τοῦ Ναυαρίνου, ὅπως εἶδαμε προηγουμένως, δὲν ἔχει διαστάσεις 8.000×6.000 μέτρα, ἀλλὰ μόνον 5.000×4.000 μ. Ἡ «ἀρχαία Πύλος» εἶναι κτισμένη στὴ βόρεια εἴσοδο τοῦ κόλπου (στὸ πέρασμα τῆς Συκιᾶς) σὲ ἀπόσταση ὄχι 9 ἀλλὰ 6 χλμ. ἀπὸ τὸ Νεόκαστρο. Ἡ μήκος 4.600 μ. νῆσος Σφακτηρία, πού προστατεύει τὸν κόλπο τοῦ Ναυαρίνου, δὲν ἀναφέρεται καθόλου ἀπὸ τὸν Στάουφερτ. Ὡστόσο δὲν μπορούμε νὰ τὸν μεμφθοῦμε ἐπειδὴ χαρακτηρίζει τὸ ὄχυρὸ Παλαιόκαστρο (τὴν ἀρχαία Πύλο) «προτεύουσα τοῦ σοφοῦ Νέστορος». Τὸ Παλαιόκαστρο στὸ ἀκρωτήρι Κορυφάσιον εἶναι ἡ θέση ἑνὸς ἀρχαίου φρουρίου τῆς Μεσσηνίας, τῆς Πύλου, πού ὁ Πausanias (*Μεσσηνιακὰ* 36, 1) θεωρεῖ ὅτι ἦταν ἡ μυθικὴ ἔδρα τῶν Νηλείδων, τοῦ ὀμηρικοῦ βασιλικοῦ γένους τοῦ Νέστορος. Αὐτὴ ἡ ἀποψη ἐπικρατοῦσε καὶ ἐπὶ ἕναν αἰῶνα ἀκόμη μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Στάουφερτ, ὥσπου οἱ μεγάλης κλίμακος ἀνασκαφές, τὶς ὁποῖες διενήργησε τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Cincinnati ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Carl William Blegen καὶ οἱ ὁποῖες ξεκίνησαν τὸ 1939, διακόπηκαν λόγῳ τοῦ πολέμου καὶ διήρκεσαν μέχρι τὴ δεκαετία τοῦ 1970, ἔφεραν στὸ φῶς τὸ μεγάλο μυκηναϊκὸ μέγαρον στὸ ὑψωμα Πάνω Ἑγγλιανὸ τῆς Χώρας, 6 χλμ. ἀπὸ τὴν ἀκτὴ καὶ 9 χλμ. βορείως τοῦ Παλαιόκαστρου. Ἐτσι ἔγινε δυνατὴ ἡ ταύτιση τοῦ μεγάρου τοῦ Νέστορος. Ἐδῶ βρέθηκαν ἐπίσης καὶ οἱ πινακίδες Γραμμικῆς Β, στὴν ἀποκρυπτογράφηση τῶν ὁποίων συνέβαλαν οἱ M. Ventris καὶ J. Chadwick.

234. Ὁ μήκος 12 χλμ. δρόμος πού συνδέει τὴν Πύλο μὲ τὴ Μεθώνη ὑπῆρξε ἡ πρώτη ἀμαξιτὴ ὁδὸς τῆς Ἑλλάδος. Κατασκευάσθηκε ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ Μηχανικοῦ τοῦ Γαλλικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος τὸ 1829.

Ἡ ὀχυρωμένη πόλη τῆς Μεθώνης (ἡ Μοθώνη

τῆς ἀρχαιότητος), στὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Μεσσηνίας, παρέμεινε μέχρι τὸ 1205 ὑπὸ βυζαντινὴν κυριαρχία. Ἡ καταστροφὴ τῆς τὸ 1124 ἐπὶ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Κομνηνοῦ, τὴν ὁποία μνημονεύει ὁ Στάουφερτ, ὀφείλεται στὴν ἐπίθεση τῶν Ἑνετῶν ὑπὸ τὸν δόγη Michaeli. Ἡ πόλη ἔμεινε ἐπὶ τρεῖς αἰῶνες στὰ χέρια τῶν Ἑνετῶν. Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀνάγονται καὶ τὰ ἰσχυρὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα. Τὸ 1498 οἱ Ἑνετοὶ ἔχασαν τὸ φρούριον – ὅπως καὶ τὴν ὄχυρὴν θέσιν τῆς Κορώνης καὶ τὸ Νεόκαστρο τῆς Πύλου – πού ἔπεσαν στὰ χέρια τοῦ σουλτάνου Βαγιαζίτ Β'. Μεταξὺ 1686 καὶ 1715 ἦταν καὶ πάλι ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Ἑνετῶν, ὅπως καὶ ὀλόκληρος ὁ Μοριάς. Ὁ Ἰμπραήμ πασάς ἀποβιβάσθηκε στὴ Μεθώνη τὸ 1825 μὲ 9.000 ἄνδρες.

Ἡ πόλη εἶναι κτισμένη σὲ μία χερσόνησο μήκος 600 καὶ πλάτους 200 μ., πού τὴ χωρίζει ἀπὸ τὴ στεριά μία τάφρος. Ἀμέσως μετὰ τὴν τάφρον ὀρθώνεται ἕνα πολυγωνικὸ ὄχυρὸ, τὸ ὁποῖο προστατεύει τὴν πόλη ἐντὸς τῶν τειχῶν πού καταλαμβάνει ἔκταση 8 ἑκταρίων. Ὅταν οἱ Γάλλοι κατέλαβαν τὴ Μεθώνη, ἡ πόλη ἦταν σχεδὸν ὀλοσχερῶς κατεστραμμένη. Σὲ ἀποτύπωση τοῦ κάστρου τοῦ Φεβρουαρίου 1831, ὑπὸ κλίμακα 1:5.000 (Archives de la guerre, Paris, Chateau de Vincennes EMAT/SH, 4.10. C. 70), τὴν ὁποία ὑπογράφει ὁ λοχαγὸς τοῦ Μηχανικοῦ Gineste de Lissertel, βλέπουμε τὴν παλαιὰ πόλη μὲ τὰ οἰκοδομικὰ τῆς τετράγωνα καὶ τὰ κυριότερα οἰκοδομηματὰ τῆς. Διακρίνουμε τὴν κεντρικὴ πλατεία Piazza Grande d'Armi ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδο στὸ κάστρο καὶ τὸ σεράι τοῦ Ἰμπραήμ, στὸ ὁποῖο ἀργότερα κατέλυσε ὁ στρατηγὸς Μαιζών. Ἐπίσης σημειώνονται τὸ τζαμί πλάι στὴν Πόρτα τῆς Θάλασσας, κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ τείχος τῆς πόλης, πού μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Στάουφερτ, ἡ Πόρτα τοῦ Ἁγίου Μάρκου στὸ νότιο ἄκρον τῆς χερσονήσου ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἐξαγωγικὸ φάρο καὶ δίπλα τῆς τὸ μακρόστενον λιμάνι μήκος

Σχέδιο του Andoy (1829) για τη νέα πόλη της Μεθώνης, εκτός των τειχών.

250 και πλάτους 70 μ. στα ανατολικά της πόλης. Από τα οικήματα και τις εκκλησίες της παλαιάς πόλης, καθώς και από τον ένετικό μώλο, δεν σώζεται σήμερα τίποτε. Ο Πausanias μνημονεύει μόνον (Μεσσηνιακά 35, 8) την ύπαρξη στην αρχαία Μεθώνη ναού αφιερωμένου στην Αθηνά Ανεμότιδα, αλλά κατάλοιπά του δεν έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα.

Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδος φαίνεται πως η ζωή περιορίσθηκε στην ένδοχώρα, όπου

και ιδρύθηκε ο ομώνυμος μικρός οικισμός των νεότερων χρόνων. Έχει σωθεί το έγκεκρυμμένο από τον Καποδίστρια στις 4.5.1829 ρυμοτομικό σχέδιο, που φέρει τον τίτλο *Plan des environs de Modon* και το οποίο συνέταξε ο λοχαγός του Μηχανικού Andoy (βλ. συλλογή σχεδίων του ΥΠΕΧΩΔΕ). Το σχέδιο προέβλεπε σε απόσταση περίπου 300 μέτρων από την τάφρο και βορείως της παλαιάς πόλης οικισμό συνολικής επιφάνειας 12 έκταριών (διαστάσεων 300×400 μ.), χωρισμένο σε 30 ορθογώνια οικοδο-

Ἡ Κορώνη εἶναι γενικά κακοκτισμένη, ἔχει ὅμως ἀκόμη ἀρκετὰ ἐντυπωσιακὰ ἐνετικά κτήρια καὶ σημαντικὰ ὄχρωματικά ἔργα. Ἡ κάτω πόλη εἶναι σχεδὸν ὅλη ἐρειπωμένη. Ἐνα μεγαλύτερο οἰκοδόμημα ἐνὸς Τούρκου πασᾶ, πού ἐσωτερικά ἦταν κοσμημένο μὲ χρυσὰ καὶ ἐκτυφλωτικὸ χρώματος ποικίλματα, ἔχει μετατραπῆ σὲ στρατώνα²³⁵.

Τὸ Πεταλίδι εἶναι μία ἐντελῶς νέα πόλη. Παλαιότερα ἐδῶ ὑπῆρχαν μόνο ἓνα χάνι καὶ τρεῖς καλύβες. Ἡ πόλη προορίζεται γιὰ τοὺς ἐποίκους ἀπὸ τὴ Μάινα, δὲν παρουσιάζει ὅμως καμία σημαντικὴ πρόοδο [ἢ ἀνοικοδόμησή της]. Τὸ λιμάνι σήμερα μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετήσῃ μόνο μικρότερα σκάφη καὶ ἀπὸ τὸν μῶλο μόνο ἴχνη ἔχουν ἀπομείνει. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ ἀρχαία Κορωνίς. Στὴν ἀκρόπολη βλέπουμε κατάλοιπα ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν τειχῶν καὶ πύργων· μεσαιωνικά ὑπολείμματα τειχῶν ὑπάρχουν καὶ στὸ λιμάνι. Στὸ

μικὰ τετράγωνα διατεταγμένα ἐλαφρῶς ὑπὸ μορφήν ριπιδίου καὶ στὸ κέντρο του μία ἐπίμηκη πλατεία, πού ἡ μακρύτερη πλευρὰ της ἔχει μῆκος 180 μ. Χαρακτηριστικὴ τοῦ κλίματος ἀνανέωσης τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ σαφῆς ἀντιπαράθεση τῆς νέας πόλης πρὸς τὴν ἀκατοίκητη πλέον ὄχρωμένη πόλη.

235. Τὸ ὄχυρὸ τῆς Κορώνης, στίς ἀνατολικὰς ἀκτὲς τῆς μεσσηνιακῆς χερσονήσου, εἶναι κτισμένο σὲ ἓνα ἀκρωτήρι πού προβάλλει στὸν κόλπο τῆς Μεσσηνίας μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ ἀνατολικά. Στὴ θέση τοῦ μεσαιωνικοῦ ὄχυροῦ ἦταν ἡ ἀρχαία Ἀσίνη (Παυσ. *Μεσσηνιακὰ* 34, 9-12), ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται τμήματα τοῦ τείχους, ἓνας μῶλος, στέρες, κλπ.

Στὸν Μεσαίωνα καὶ κατὰ τοὺς νεότερους χρόνους ἡ πόλη εἶχε τὴν ἴδια ταραγμένη ἱστορία ὅπως ἡ δίδυμη ἀδελφὴ της Μεθώνη. Καὶ τὰ δύο φρούρια ἐθεωροῦντο «τὰ μάτια τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας» στὰ μισὰ τοῦ δρόμου ἀπὸ τὴ Βενετία στὴν Παλαιστίνη, καὶ πότε ἦταν ὑπὸ τουρκικὴ πότε ὑπὸ ἐνετικὴ κυριαρχία. Ὅταν τὸ γαλλικὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα κατέλαβε τὸ 1828 τὴν Κορώνη, ἡ πόλη – σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ Μεθώνη – ἐξετείνετο τόσο ἐντὸς ὅσο καὶ ἐκτὸς τῶν τειχῶν στὴ βόρεια ἀκτὴ τῆς χερσονήσου.

Στὸ σχέδιο τοῦ μηχανικοῦ Cavagnac τοῦ ἔτους 1829 (Archives de la guerre, Paris, Chateau de Vincennes EMAT/SH, 4.10. C. 81) εἶναι ἀποτυπωμένη τόσο ἡ πυκνοδομημένη περιτειχισμένη πόλη στὰ ἀνατολικά (πού ἔχει σχῆμα περίπου ἰσόπλευρου τριγώνου πλευρᾶς 600 μ. καὶ καλύπτει συνολικῶς ἐπιφάνεια 12 ἑκταρίων), ὅσο καὶ τὸ προάστιό της στὴν παραλία, ἴσης ἑκτασης μὲ τὴν πόλη τοῦ κάστρου. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ Μεθώνη, ἡ ἐντὸς τῶν τειχῶν Κορώνη ἀργότερα ἐγκατελείφθη σταδιακῶς. Σὲ κτηματολογικὸ χάρτη τοῦ ἔτους 1856 (συλλογὴ σχεδίων τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ) εἶναι ἀποτυπω-

μένα ὅλα τὰ κτίσματα, τὰ δαιδαλώδη δρομάκια τῆς παλαιᾶς πόλης καὶ στὸ ὑπόμνημα τοῦ σχεδίου διαβάζουμε πὼς ἓνα μεγάλο κτήριο πλάι στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους πού ἐποπτεῖ τὴ θάλασσα εἶναι ἡ κατοικία τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητῆ (*maison du commandant militaire*). Ἴσως αὐτὸ ἐννοεῖ ὁ Στάουφερτ μὲ τὸ «οἰκοδόμημα τοῦ Τούρκου πασᾶ πού (...) ἔχει μετατραπῆ σὲ στρατώνα». Ἀλλὰ καὶ ὁ Πύκλερ-Μούσκαου, πού ἐπισκέφθηκε τὴν Κορώνη στίς 27.6.1826, ἀναφέρεται στὸ ἴδιο κατάφορτο μὲ στολίδια κτήριο. Γράφει:

«Ἡ Κορώνη μὲ τὰ ἐνετικά της ὄχρωματικά ἔργα πού πάνω τους δεσπάζει παντοῦ τὸ πτερωτὸ λιοντάρι καὶ πού ἀνάμεσά τους διατηροῦνται ἀκόμα μερικοὶ τούρκικοι μιναρέδες, ὀρθώνεται γραφικὰ ἐπάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα, περιβαλλόμενη ἀπὸ εὐφορους, κατάφυτους μὲ ἐλιές λόφους. Πρὸς τὸν Νότο δεσπάζουν τὰ ψηλὰ βουνὰ τοῦ Capo Gallo, τοῦ ἀλλοτινοῦ Ἀκρίτα, πρὸς τὸν Βορρὰ οἱ ἀκόμα ψηλότερες κορυφές κοντὰ στὸ Πεταλίδι. Τὸ φρούριο εἶναι ἐντελῶς διαλυμένο τώρα καὶ ὁ φρούραρχος ἔχει ὑπὸ τὴς ἐντολές του μόνο δεκαπέντε στρατιῶτες. Κατοικεῖ μαζί μὲ τοὺς ἄντρες του στὸ σπῆτι τοῦ ἀλλοτινοῦ μπέη, πού τὸ ἐξετάσαμε σὰν κάτι τὸ ἀξιοπεριέργο, γιὰ τὰ δωμάτια του εἶναι βαμμένα πολύχρωμα, ἐπιχρυσωμένα καὶ κοσμημένα μὲ ξυλόγλυπτα. Μία αἶθουσα περιέχει ἀπόψεις τῆς Κωνσταντινούπολης, πάνω ἀπὸ τὴς ὁποῖες στὴν ὀροφὴ λάμπει ἀκόμα ἡ ἡμισέληνος· εἶναι ἓνα δωμάτιο πού τώρα ἔχει παραχωρηθεῖ στὸν τυμπανιστὴ. Τὸ κτήριο ἀρχίζει ἤδη νὰ ἐρειπώνεται καὶ εἶναι κρίμα πού ἀφήνεται νὰ παρακμάσει, πόσο μᾶλλον πού ἡ θέση του καὶ ἡ θεὰ ἀπὸ τὸ πολύχρωμο μπαλκόνι εἶναι πολὺ θελκτικὴ καὶ ἐκτὸς τούτου ἡ Κορώνη ἔχει τὴ φήμη πὼς εἶναι μία ἀπὸ τὴς πιὸ ὑγιεινὲς πόλεις τῆς Ἑλλάδος». (Pückler-Muskau, *Südöstlicher Bildersaal* 283-284).

χωριό Καστελλιά, στὸν δρόμο ἀνάμεσα στὸ Πεταλίδι καὶ τὴν Κορώνη, βλέπουμε τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Κορύδου²³⁶.

Εἰσερχόμενοι στὴν ἐπαρχία Μεσσηνίας, φθάνουμε κατ' ἀρχάς στὴν πόλη Νησί στὶς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ Πυρνάτσα, τοῦ ἀρχαίου Παμίσου. Εἶναι ἡ ἀρχαία πόλη Λίμναι, ὅπου ὑπῆρχε ὁ ναὸς τῆς Λιμνάτιδος Ἀρτέμιδος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁμως τώρα δὲν βλέπεις τίποτε. Τὰ κατάλοιπα τοῦ παλαιοῦ φρουρίου εἶναι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Φράγκων²³⁷. Στὰ ἀνατολικά τῶν Λιμνῶν, ἔπειτα ἀπὸ δύο ὥρες καὶ ἓνα τέταρτο δρόμο φθάνουμε στὴν Καλαμάτα, πού παλαιότερα ὀνομαζόταν Καλάμαι ἢ κατ' ἄλλους Φαραί. Ἡ πόλη εἶναι καλοκτισμένη, ἔχει πλατιῆς ὁδοὺς καὶ πλατεῖες, εὐχάριστα καί, ὀρισμένα, πολὺ μεγάλα κτήρια. Σημαντικὸ μέρος τῆς πόλης εἶναι κατεστραμμένο, στὸ μεταξὺ ὁμως ἐξαφανίζονται τὰ ἐρείπια ὅλο καὶ περισσότερο. Τὸ κάστρο τῆς μὲ τὴν πολὺ ἰσχυρὴ ὀχύρωση εἶναι ἔργο τῶν Ἑνετῶν²³⁸.

236. Οἱ πληροφορίες τοῦ Στάουφερτ γιὰ τὸ Πεταλίδι καὶ τὴν ἀρχαία Κορωνίδα εἶναι σωστές. Μόνο πού δὲν διαθέτουμε σχέδιο πόλης τοῦ νέου οἰκισμοῦ Πεταλίδι. Τὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Κορύδου δὲν τὸ εἶδε ὁ συγγραφεὺς μας γιατί στὴν ἐποχὴ του δὲν εἶχαν ἀκόμα γίνεῖ ἐδῶ ἀνασκαφές. Ἀντλεῖ τὴν πληροφορία, ὅπως κάνει συχνά, ἀπὸ τὸν Πανσανία (*Μεσσηνιακά* 34, 7). Στὸ ἱερό, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὴν ἀκτὴ, ἔγιναν μικρῆς κλίμακος ἀνασκαφές μόλις τὸ 1915 ἀπὸ τὸν ἀρχαιολόγο Φ. Βερσάκη. Ἐδῶ ἦλθαν στὸ φῶς διάφορα κτίσματα, πού εἶναι δύσκολο νὰ ταυτισθοῦν καὶ ἀνήκουν σὲ διάφορους χρόνους ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους μέχρι τοὺς ἑλληνιστικούς.

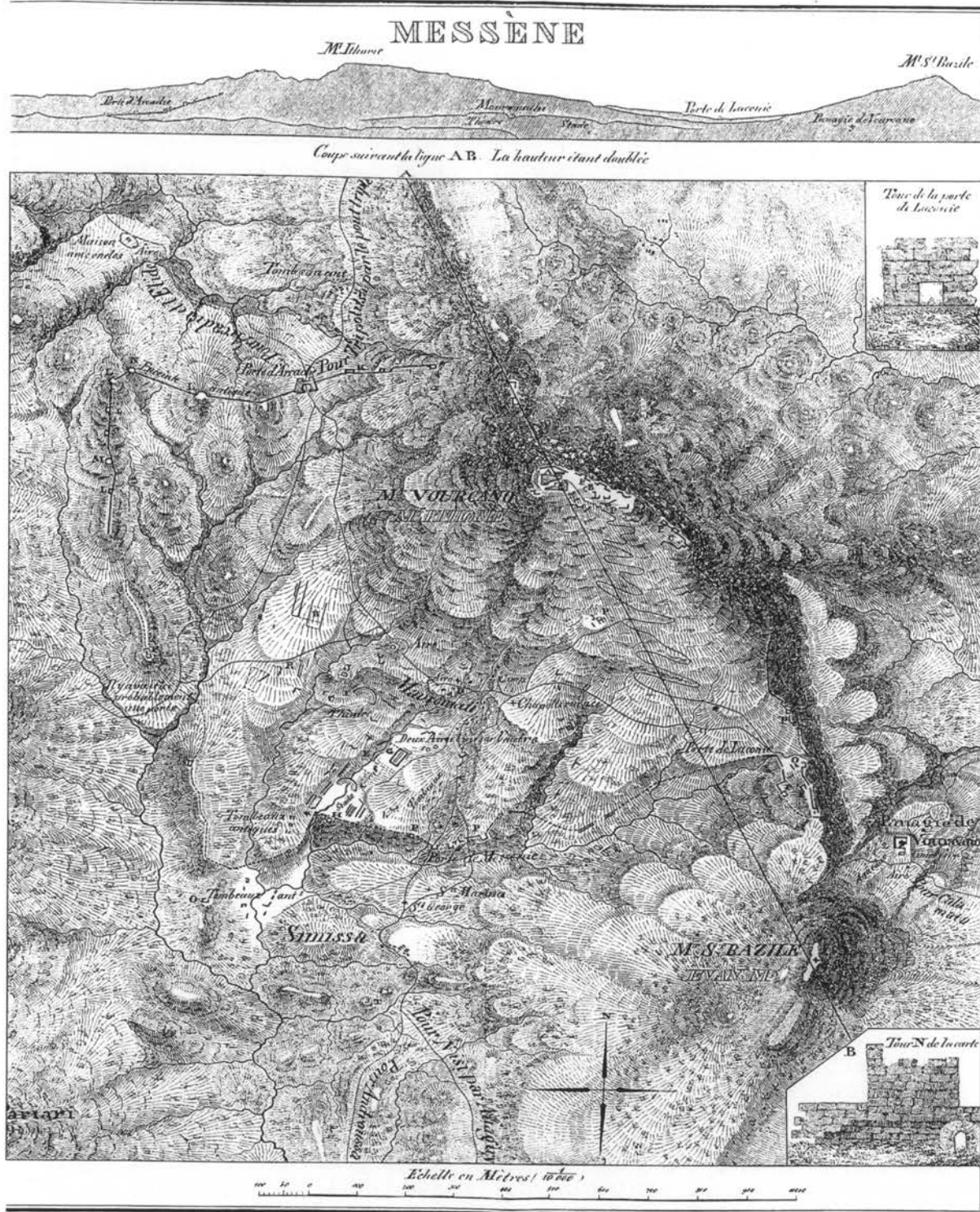
237. Ἦδη τὸ 1840 ὁ Λουδοβίκος Ρὸς εἶχε βρεῖ στὸ ἐκκλησιάκι τῆς Παναγίας τῆς Βολμινιώτισσας ἕξι σπαράγματα ἐπιγραφῶν τὶς ὁποῖες εἶχε δημοσιεύσει (Ross, *Reisen in Peloponnesos* 7). Στὶς ἐπιγραφές ὑπῆρχε τὸ ὄνομα τῆς Ἀρτέμιδος Λιμνάτιδος. Οἱ εἰδικοί κλίνουν λοιπὸν πρὸς τὴν ἄποψη πὼς τὸ ἱερό τῆς τοποθετεῖται ὄχι στὴ νέα πόλη Νησί, ὅπως λέει ὁ Στάουφερτ, ἀλλὰ περίπου 14 χλμ. ἀνατολικῶς τῆς Καλαμάτας, στὴ δυτικὴ πλαγιά τοῦ Ταυγέτου. Ἀντίθετα ἡ πόλη Νησί (ἢ σημερινὴ Μεσσήνη) βρίσκεται 10 χλμ. ἀπὸ τὴν ἀκτὴ, στὰ δυτικὰ τοῦ ποταμοῦ Παμίσου.

238. Ἡ ἀρχαία κώμη τῆς Καλαμάτας μὲ βάση ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα (ἐπιγραφές) τοποθετεῖται 7 χλμ. ἀνατολικῶς τῆς σημερινῆς Καλαμάτας, περίπου στὸ χωριὸ Παννισά (Ἐλαιχώρι). Στὴ θέση τῆς σημερινῆς Καλαμάτας βρισκόταν ἡ πόλη Φαραί, ἓνας οἰκισμὸς περιοίκων τῆς Σπάρτης, πού τὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Ὀμηρὸς. Φαίνεται δὲ πὼς τόσο

ἡ ὀμηρικὴ ὄσο καὶ ἡ κλασικὴ πόλη Φαραί πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὸν ὀχυρωμένο λόφο πού καταλαμβάνει τὸ φράγκικο κάστρο. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνουν σποραδικὰ μόνον εὐρήματα, διότι εὐρείας κλίμακος ἀνασκαφές δὲν ἔχουν ἀκόμα διεξαχθεῖ στὴν Καλαμάτα.

Τὸ 1208 τὸ κάστρο ἔπεσε στὰ χέρια τοῦ οἴκου τῶν Βιλλεαρδουίνων (καὶ ὄχι τῶν Ἑνετῶν, ὅπως ἀναφέρει ὁ Στάουφερτ), οἱ ὁποῖοι καὶ τὸ ἐπεξέτειναν. Ὁ χαμηλὸς λόφος τοῦ κάστρου βρίσκεται στὶς ὄχθες τοῦ Μήδωνος, ἐνὸς ξεροπόταμου πού διασχίζει τὴν πόλη. Τὸ ὅτι ἡ Καλαμάτα κατὰ τὴν Ἐπανάσταση ἔπαθε μεγάλες καταστροφές ἀλλὰ καὶ ὅτι σύντομα συνήλθε, ὅπως λέει ὁ Στάουφερτ, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸν Πύκλερ-Μούσκαου, πού ἐπισκέφθηκε τὴν Καλαμάτα στὶς 5.7.1836. Γράφει:

«Ἡ Καλαμάτα ἀριθμεῖ 2.000 περίπου κατοίκους, τὸ ἐμπόριό τῆς ἀνθεῖ σὲ σύγκριση μὲ ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις, καὶ ἡ κομψὴ μορφή μερικῶν κτηρίων πού δεσπόζουν ἀναγγέλλει ἤδη τὸν ἐρχομὸ πὸ πολιτισμένων ἡμερῶν. Ἡ πλατεία ὅπου μὲ ὑπεδέχθη στὴν παραλία κάτω ἀπὸ πορτοκαλιές καὶ πικροδάφνες ὁ νομάρχης καὶ ὅπου κάποιος βιομήχανος ἔκτισε ἓνα ὄμορφο καφενεῖο, μοιάζει μὲ δικό μας θέρετρο, καὶ μὲ ἔκανε νὰ δῶ τὴν πόλη μὲ πολὺ εὐνοϊκότερο μάτι ἀπὸ ὅ,τι ἀργότερα, ὅταν τὴν παρετήρησα ἐκ τοῦ σύνεγγυς· διότι ἡ μισὴ πόλη ἔχει μεταβληθεῖ σὲ ἐρείπια ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου, καὶ μεγάλο μέρος τῶν ἀνέπαφων ἀκόμα κτηρίων εἶναι ἐξ ἴσου ἄθλια ὄσο καὶ ὁποῦδήποτε ἀλλοῦ στὴν Πελοπόννησο». (Pückler-Muskau, *Südöstlicher Bildersaal* 291-292).

Τοπογραφικό σχέδιο των ερειπίων της αρχαίας Μεσσήνης από τον Ferdinand Aldenhoven (1841).

Στὸν δρόμο ἀπὸ τὴν Καλαμάτα πρὸς τὴ Μεσσηνία περνοῦμε ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Θουρίας καὶ ἀπὸ τὴν πόλη Ἄνδροῦσα. Ἡ Θουρία, σύμφωνα μὲ τὸν Πausanias, εἶναι ἡ ὀμηρικὴ Ἄνθεια· τὰ ἐρείπιά της ἐκτείνονται σὲ ἀπόσταση μισῆς ὥρας στὴ ράχη ἑνὸς βουνοῦ, δὲν εἶναι ὅμως σημαντικά. Διακρίνονται ἀναλημματικοὶ τοῖχοι ἀνδρῶν κτισμένοι μὲ μεγάλους ὀγκόλιθους, μία μεγάλη δεξαμενὴ, ἡ μεγαλύτερη ὀλόκληρου τοῦ Μοριά, καὶ μερικὲς δεξαμενὲς σταριοῦ· ἐπίσης χοντρά τείχη καὶ θεμέλια ναῶν. Τὸ ἐξωκκλήσι τῆς Ἁγίας Βαρβάρας εἶναι κτισμένο πάνω σὲ ἀρχαία θεμέλια· ἓνα ἄλλο εἶναι κτισμένο ἐντὸς ἑνὸς ἀρχαίου ναοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο διατηρεῖται ἀκόμη μία πύλη. Ἄξιοθέατα εἶναι τὰ ἐρείπια ἑνὸς μεγάλου ρωμαϊκοῦ κτίσματος, ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένου, πολὺ ἀσύμμετρον ἀλλὰ γραφικώτατον, πού ἡ ἀρχιτεκτονικὴ του θυμίζει σύγχρονες ἀγγλικὲς ἀγροικίεσ²³⁹.

Τὰ ἐκτεταμένα κατάλοιπα τῆς Μεσσηνίας ἀπλώνονται στὴν κορυφὴ καὶ τὴν πλαγιά τοῦ ὄρους τῶν ἀρχαίων Ἰθώμη, πού σήμερα ὀνομάζεται Βουρκάνο. Ἀπὸ τὸ στάδιο διατηροῦνται ἀκόμη ὄρθιοι 60 ἀκρωτηριασμένοι κίονες καὶ ἀρκετὰ ἐδῶλια. Τὰ ἰσχυρὰ τείχη τοῦ Ἐπαμεινώνδα ἐκτείνονται στὴ ράχη τοῦ βουνοῦ. Τὸ μοναστήρι στὴν κορυφὴ τῆς Ἰθώμης ἴσως νὰ εἶναι κτισμένο πάνω στὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς· ἐδῶ βρίσκουμε κίονες καὶ κυκλώπεια τείχη. Ἀνάμεσα στὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ Μαυρομάτι διακρίνουμε τὰ ὑπολείμματα τοῦ θεάτρου καὶ κοντὰ του ἓνα ἐκκλησάκι κτισμένο πιθανὸν στὸν χῶρο πού κάποτε κατελάμβανε ὁ ναὸς τοῦ Σεράπιδος. Στὴν ἄνω πόλη βλέπουμε σημαντικὰ ἐρείπια κιονοστοιχιῶν κλπ. Ἐκπληκτικὴ εἶναι ἡ θέα τῶν ἐρειπίων καὶ τῶν πύργων ἀπὸ τὴ βορεινὴ πλευρά. Τὸ τεῖχος εἶναι ἀκόμη καὶ σήμερα δύο ὥρες δρόμο μακρὺ, ἔχει πλάτος 8 ἕως 10 πόδια, οἱ ὑψομετρικὲς διαφορὲς κατὰ τὴ διαδρομὴ του εἶναι σημαντικὲς καὶ ἔχει πολλὰς πύλες καὶ πύργους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους μερικοὶ διατηροῦνται ὀλόκληροι μέχρι καὶ τὴ στέγη τους, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ διπλὴ κυκλωτερὴ πύλη τῆς Μεγαλόπολης, διαμέτρου 62 ποδῶν. Οἱ ἐπιμελῶς λαξευμένοι ὀρθογώνιοι δόμοι αὐτοῦ τοῦ κτίσματος ἔχουν μεγάλες διαστάσεις, μερικοὶ φτάνουν τὰ 15 πόδια μῆκος, 5 πλάτος καὶ 2 1/2 πάχος καὶ δὲν εἶναι συνδεδεμένοι μὲ κονίαμα ἀλλὰ εἶναι ἔτσι πελεκημένοι ὥστε νὰ ἐφαρμόζουν καλὰ μεταξύ τους ἐν ξηρῷ²⁴⁰.

239. Κατὰ τὸν Στάουφερτ τὰ κατάλοιπα τῆς Θουρίας (τείχη τῆς πόλης, μεγάλη δεξαμενὴ) εἶναι ἀκόμη ὁρατὰ στὴν περιοχὴ. Οἱ ἀνασκαφὲς τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν τὸ 1960 ἔφεραν στὸ φῶς ἐδῶ 25 μυκηναϊκοὺς τάφους, ἀνάμεσά τους καὶ ἓναν θολωτό, ἐπιβεβαιώνοντας τὴν ὑπαρξὴ τῆς ὀμηρικῆς κόμης Ἄνθεια, πού ἀναφέρεται καὶ στὸν Πausanias (*Μεσσηνιακά* 31, 1). Ἡ ἀβάσιμη σύγκριση τοῦ «μεγάλου ρωμαϊκοῦ κτίσματος» μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σύγχρονων ἀγγλικῶν ἀγροικιῶν ἐπιχειρεῖται στὸν ταξιδιωτικὸ ὁδηγὸ τῶν Neigebaur -Aldenhoven καὶ ἐπαναλαμβάνεται ἄκριτα ἀπὸ τὸν Στάουφερτ. Τὸ οἰκοδόμημα αὐτό, πιθανὸν θέρμες, δεσπόζει, σκεπασμένο ἀπὸ πυκνὴ βλάστηση, μέχρι σήμερα στὴν περιοχὴ.

240. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῆς ἀρχαίας Μεσ-

σηνίας ξεκίνησε μὲ τὴν Expédition scientifique de Morée. Ὁ Ἄμπέλ Μπλουὲ δημοσίευσε ἤδη τὸ 1831 τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν στὴν Ἀρκαδικὴ Πύλη ἢ Πύλη τῆς Μεγαλόπολης, καθὼς καὶ τῆς μελέτης τῆς τοπογραφίας τῆς περιοχῆς. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ εἶχαν ἤδη ταυτισθεῖ τὸ μήκος 9 χλμ. τεῖχος τῆς πόλης (τμῆμα τοῦ ὁποῖου, μήκος 1.800 μ., εἶχε διασωθεῖ), τὸ στάδιο, τὸ θέατρο, καθὼς καὶ τὸ περιστύλιο τοῦ Ἀσκληπιείου. Συστηματικὲς ἀνασκαφὲς διενήργησε πολὺ ἀργότερα ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀνασκάφηκε ἀπὸ τὸν Ἀ. Ὁρλάνδο μεταξὺ 1957 καὶ 1979.

Προσφάτως ἀναστηλώθηκε τὸ μοναστήρι τοῦ Βουρκάνου στὴν κορυφὴ τοῦ ὄρους Ἰθώμη, πλάι στὰ τείχη τῆς ἀρχαίας Μεσσηνίας, στὴ θέσση τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα.

Μὲ τὴ συνήθη ζωντάνια του περιγράφει τὰ ὄχυ-

ΛΑΚΕΔΑΙΜΩΝ. ΣΠΑΡΤΗ. ΜΥΣΤΡΑΣ

Συνεχίζουμε πρὸς τὸν Βορρὰ καὶ φθάνουμε στὸ Χάνι τοῦ Τσάκωνα καὶ ἔπειτα, μέσα ἀπὸ μία σημαντικὴ κλεισούρα, στὸ Λεοντάρι. Ἀπὸ ἐκεῖ κατευθυνόμεθα νοτίως, πρὸς τὸν νομὸ τῆς *Λακεδαίμονος*, ὅπου κατ' ἀρχὰς συναντοῦμε τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας *Βελμίνας* καὶ ἄλλων πόλεων καὶ ἔπειτα, ἀφοῦ περάσουμε τὸν Εὐρώτα, τὰ ἐρείπια τῆς *Σελασίας*, ἀπὸ ὅπου φθάνουμε τέλος στὴ Σπάρτη.

Ἡ νέα Σπάρτη ἀποδεικνύει περίτρανα πόσο χρησιμότητα μέτρα τῆς Ἀντιβασιλείας ἔμειναν χωρὶς ἀποτέλεσμα, ὅταν ἀναμίχθησαν πρόσωπα πού τὰ πολεμοῦσαν μέσῳ τῶν ἀνωτέρων ὑπαλλήλων τοῦ ὑπουργείου, τοὺς ὁποίους ἐπηρέαζαν. Δὲν ἦταν βεβαίως πρόθεση τῆς Ἀντιβασιλείας ἢ σχολαστικὴ ἰδέα νὰ οἰκοδομηθεῖ ἐδῶ μιὰ νέα Σπάρτη ἀπλῶς καὶ μόνον ἐπειδὴ στὴν ἴδια αὐτὴ θέσῃ ὑπῆρχε ἄλλοτε ἢ ἀρχαία. Οἱ στόχοι τῆς ἦταν ἀνώτεροι, καὶ ἐὰν εἶχε μπορέσει νὰ τοὺς προσεγγίσει πλήρως, τὰ ἀποτελέσματα θὰ ἦταν ἄκρως εὐεργετικά.

Ἡ κοιλάδα τοῦ Εὐρώτα καλύπτει μία γόνιμη ἔκταση, πού ἔχει μῆκος 8 ὥρες καὶ πλάτος 4 ὥρες δρόμο. Ἀρδεύεται ἀπὸ πολλοὺς μεγάλους ποταμούς – τὸν Εὐρώτα καὶ τοὺς ἐκβάλλοντες σὲ αὐτὸν ποταμούς (*Κνακίων, Παντελεήμων, Μπέης-Κογκούλ, Ρουσίνα*) καὶ

ρωματικά ἔργα στὴν ἀρχαία Μεσσηνία ὁ Πύκλερ-Μούσκαου, πού τὴν ἐπισκέφθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1836. Ξαναφέρει στὴ μνήμη του τὶς ἰκανότητες τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τὰ ἐπιτεύγματά τους καὶ τὰ συγκρίνει μὲ τὶς ἄλλες συνθήκες στὴν Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς του:

«Δὲν ἐπισκεφθήκαμε πρὸς τὸ παρὸν τὰ ὑπόλοιπα ἐρείπια, γιὰ νὰ μελετήσουμε καλύτερα τὰ τεῖχη γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ Πανσανίας λέει (*Μεσσηνιακά* 31, 5): ‘περὶ δὲ τὴν Μεσσηνίαν τεῖχος, κύκλος μὲν πᾶς λίθου πεποῖηται, πύργοι δὲ καὶ ἐπάλξεις εἰσὶν ἐνωκοδομημένοι. Τὰ μὲν οὖν Βαβυλωνίων ἢ τὰ Μεμόνια ἐν Σούσοις τεῖχη τοῖς Περσικοῖς οὔτε εἶδον οὔτε ἄλλων περὶ αὐτῶν ἤκουσα αὐτοπτοῦντων· τὰ δὲ ἐν Ἀμβρόσῳ τῇ Φωκικῷ Βυζαντίῳ καὶ Ρόδῳ, ταῦτα γὰρ δὴ τετελείχισται τὰ χωρία ἄριστα. τούτων Μεσσηνίους ἐστὶν ἐχυρότερον’. Ὁ Πανσανίας δὲν ὑπερβάλλει: ἀκόμα καὶ σήμερον θαυμάζουμε τὸ τεράστιο ἔργο βλέποντας τὰ λιγοστά κατάλοιπά του, πού ἢ κατασκευὴ του ὀλοκληρώθηκε μέσα σὲ λίγα μόνον χρόνια καὶ τὸ ὅποιο ἀποκτᾷ ἀκόμα μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον, ἐπειδὴ ξέρουμε ὅτι ἔγινε κατ' ἐντολὴν καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Ἑπαμεινώνδα. Τὸ τεῖχος, πού τὸ πάχος του κυμαίνεται μεταξὺ 8 καὶ 10 ποδῶν καὶ πού ἢ διαδρομὴ του ἀκολουθεῖ τὸ ἀνώμαλο ἔδαφος, μὲ πλῆθος πύλεις καὶ πύργους, ἔχει μῆκος δύο ὡρῶν πορείας καὶ ἀναγνωρίζεται

ἀκόμα εὐκρινῶς. Πολλοὶ πύργοι σώζονται μέχρι τὸ ὕψος τῆς στέγης τους. Σώζεται ἐπίσης κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἢ διπλὴ πύλη τῆς Μεγαλόπολης καὶ τὸ κυκλικὸ τῆς κτίσμα, διαμέτρου 62 ποδῶν, καθὼς καὶ ἐξωτερικὰ ὀχυρωματικὰ τῆς ἔργα καὶ τμήμα τῆς ὁδοῦ πού ὀδηγοῦσε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου. Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι ἀσφαλῶς τὸ ἐπιβλητικότερο κατάλοιπο ἀρχαίας ὀχυρωματικῆς τέχνης στὸν κόσμον. Ἦταν δομημένο μὲ ὠραία πελεκημένους λίθους, δίχως κονίαμα, ἀρμολογημένους μὲ θαυμαστὴ ἀκρίβεια, ἔτσι ὥστε φαίνονται σὰν νὰ εἶναι σύμφυτοι. Ὅρισμένοι ἔχουν μῆκος δεκαπέντε, πᾶχος τριάμισον καὶ πλάτος πέντε πόδια, καὶ ἓνας λίθος τοῦ πύργου ἀπὸ τῆ μέσα μεριά ἔχει μῆκος 18 πόδια. Ἡ ἐπιμελημένη κατασκευὴ του εἶναι ἐντυπωσιακὴ καὶ θυμίζει πρόπλασμα ἀπὸ ἀλάβαστρο. Καὶ ὁμως ἢ στερεότης τοῦ ἔργου εἶναι ἀξιοθαύμαστη καὶ ἰδίως ἢ ταχύτης μὲ τὴν ὁποία ὀλοκληρώθηκε ἓνα τέτοιο ἔργο ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Οἱ Ἀρχαῖοι θὰ πρέπει εἴτε νὰ εἶχαν στὴ διάθεσίν τους ἄλλα, ἀγνωστα σὲ μᾶς μέσα, εἴτε ἔκανε θαύματα τὸ συλλογικὸ πνεῦμα (σὲ σύγκριση μὲ τὸν ἐγωισμό πού ἐπικρατεῖ σήμερον). Σεισμοὶ ἄρχισαν τὴν καταστροφὴν, οἱ ἄνθρωποι τὴν ὀλοκλήρωσαν· παρὰ ταῦτα μένουσιν ἀκόμα ἀρκετὰ γιὰ νὰ προκαλέσουν τὸν θαυμασμό τῶν μεταγενεστέρων». (*Pückler-Muskau, Südstlicher Bildersaal* 296-297).

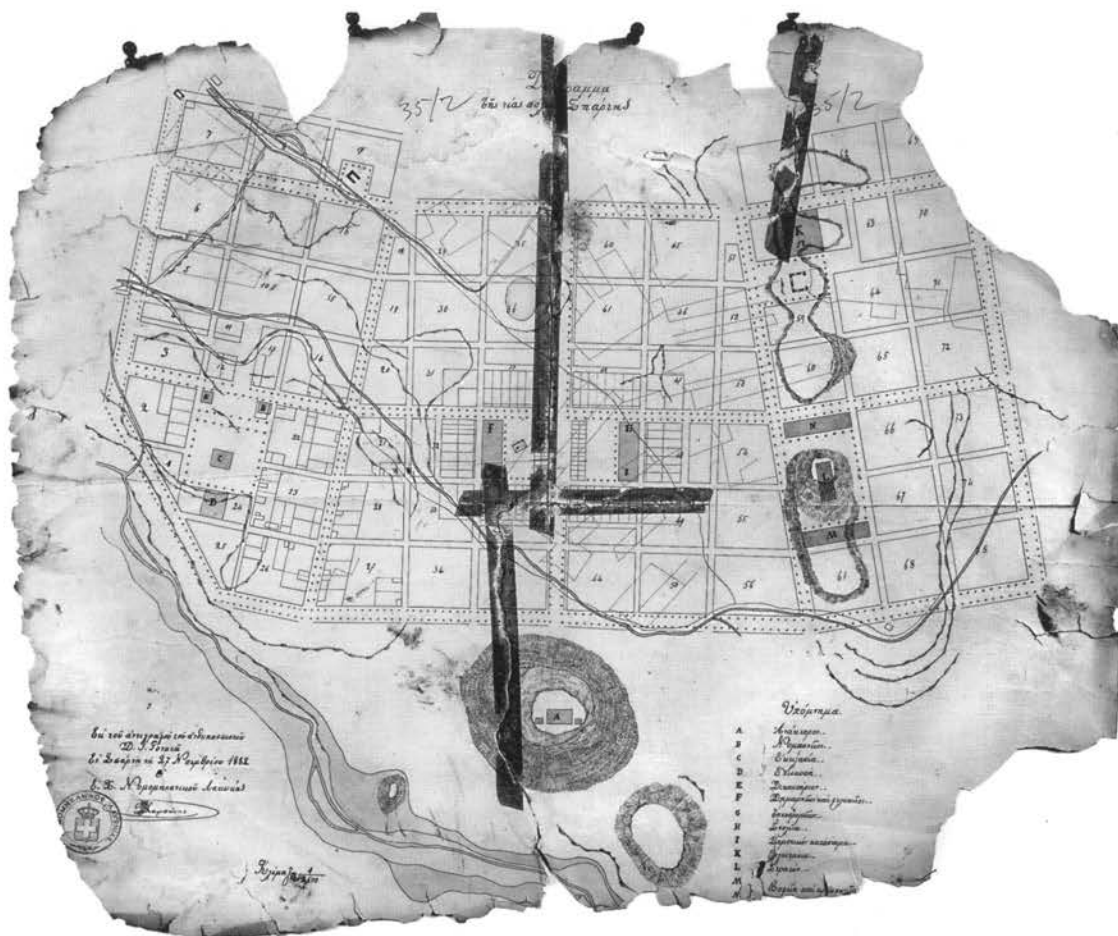
ἀπὸ πολλοὺς χειμάρρους, εἶναι κατάφυτη ἀπὸ ἐλιές, πορτοκαλιές, συκιές καὶ ἄλλα δέντρα πὸν ἀνήκουν κυρίως στὴν κυβέρνησι, ἀλλὰ, μὲ ἐξαιρέση τὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τῆς, ὅπου βρίσκειται ὁ Μυστράς καὶ μερικὰ ἄλλα χωριά, εἶναι σχεδὸν ἀκατοίκητη. Ἡ κοιλάδα αὐτὴ εἶναι μίᾳ ἀπὸ τὶς εὐφορότερες καὶ ὠραιότερες τῆς Ἑλλάδος, εἶναι σχεδὸν ὀλόκληρη ἰδιοκτησία τοῦ κράτους καὶ εἶναι γεμάτη μὲ ρομαντικούς τόπους, ἰδίως στὴν περιοχὴ τοῦ Ταυγέτου, πὸν τὴν ὀρίζει πρὸς τὰ δυτικά.

Ἡ ὄροσειρὰ αὐτὴ ἐπεκτείνεται πρὸς Νότον καὶ ἀποτελεῖ τὴν περιοχὴ ὅπου κατοικοῦν οἱ Μανιάτες. Οἱ Μανιάτες ἰσχυρίζονται ὅτι εἶναι ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Σπαρτιατῶν, πρέπει ὅμως νὰ εἶναι ἕνας πολὺ ἀνάμικτος πληθυσμὸς ἀπὸ φυγάδες κάθε εἴδους πὸν κατέφυγαν ἐδῶ γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὸν ζυγὸ, ἀλλὰ πὸν ἡ γῆ τους εἶναι ἀπὸ τὶς πτωχότερες: μίᾳ γῆ ὅπου ἔχει πεθάνει κάθε βλάστηση πάνω στὰ φαλακρὰ βουνὰ καὶ τὰ βράχια ἀπὸ μάρμαρο καὶ σχιστόλιθο καὶ ὅπου μόνο λίγο χῶμα κατὰ τόπους παράγει ἐλάχιστα δημητριακά, ὅπου δὲν ὑπάρχουν πηγές καὶ ποτάμια, ὅπου ἐπὶ ὥρες δὲν συναντᾶς οὔτε ἕνα δέντρο καὶ ὅπου τὸ κλίμα τὸ καλοκαίρι εἶναι ἀφόρητα θερμὸ καὶ τὸν χειμῶνα δριμύτερο καὶ πιὸ θελλῶδες ἀπὸ ὅπουδῆποτε ἄλλοῦ στὴν Ἑλλάδα. Αὐτὲς ὅμως ἀκριβῶς οἱ ιδιότητες δὲν προεκάλεσαν σὲ κανέναν κατακτητὴ τὴν ἐπιθυμίᾳ νὰ διεισδύσει στὸ ἐσωτερικὸ [τῆς Μάνης]. Ἡ ὄροσειρὰ αὐτὴ ἐν τούτοις ἔχει πληθυσμὸ πάνω ἀπὸ 20.000 ψυχές, εἶναι ὅμως ληστοσυμμορίες πὸν κυνηγοῦσαν ἀνεκαθεν τοὺς κατοίκους τῆς πεδιάδος καὶ οἱ ὁποῖες ἀκόμη καὶ προσφάτως, τὸ 1833, ἔκαψαν τὸν Μυστρά. Ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεκτα εἶναι τὰ μανιάτικα σπίτια. Τὸ σπίτι κάθε ἀρχηγοῦ οἰκογενείας καὶ κάθε ἐπιφανοῦς Μανιάτη εἶναι ἕνα μικρὸ ὄχυρὸ κτισμένον σὰν πύργος, μὲ πολέμιστρες πὸν χρησιμεύουν ταυτοχρόνως καὶ ὡς παράθυρα. Εἶναι λιθόκτιστα καὶ ἐπειδὴ λόγῳ τῆς βεντέττας, πὸν ἐξακολουθοῦσε νὰ ἰσχύει μέχρι τὸ 1834, οἱ ἰδιοκτῆτες τους μάχονται διαρκῶς μεταξύ τους εἶναι πάντα τελειῶς ἀπομονωμένα τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ κτισμένα πάνω σὲ ὑψώματα γιὰ νὰ ἔχουν τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἐποπτεία τοῦ χώρου, νὰ παρατηροῦν τὶς κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ πὸν καιροφυλακεῖ καὶ νὰ κάνουν ἀσφαλεῖς ἐξορμήσεις ἀπὸ τὸν πύργο τους γιὰ νὰ βροῦν τὸν θανάσιμον ἐχθρὸν τους καὶ νὰ κατορθώσουν νὰ τὸν σκοτώσουν. Ἡ κατοικία μέσα στὸν πύργο βρίσκειται σὲ ὕψος ἑξὶ μέτρων, ἔτσι ὥστε στὴ μοναδικὴ εἴσοδο τῆς ἀετοφωλιάς αὐτῆς φθάνει κανεὶς μόνο ἀπὸ μίᾳ στενῆ ἀνεμὸσκαλα ἢ ἀπὸ μίᾳ ἐλαφριά κινητὴ σκάλα, ἢ ὁποῖα τὴ νύχτα ἢ ὅταν ὑπάρχει φόβος ἐπίθεσης τραβιέται ψηλά. Ἡ κατοικία αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ μίᾳ μοναδικὴ κάμαρα· ἡ μόνη δυνατὴ ἐξόδου τοῦ καπνοῦ εἶναι μίᾳ τρύπα στὴ στέγη ἢ στὸ δῶμα. Τὰ παράθυρα δὲν ἔχουν ὑαλοπίνακες καὶ τὸν χειμῶνα, ὅπως τὰ περισσότερα παράθυρα στὴν ὑπαιθρο χώρα στὴν Ἑλλάδα, κλείνονται μὲ χαρτιά. Ἐξωτερικῶς οἱ πύργοι αὐτοὶ εἶναι πάντα ἀσβεστωμένοι καὶ ἐκτυφλωτικὰ λευκοί²⁴¹.

241. Ὁ ἐμπρησμὸς τοῦ Μυστρά ἀπὸ τοὺς Μανιάτες τὸ 1833 (ἐπομένως μετὰ τὴν ἀφίξη τοῦ Ὀθωνοῦ στὸ Ναύπλιο) δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλες πηγές. Ἡ πόλις ὅμως – ὅπως ἄλλωστε καὶ πολλὲς ἄλλες πόλεις καὶ χωριά τῆς Πελοποννήσου – κατεστράφη ἀπὸ τὸ ἀσκέρι τοῦ Αἰγύπτου

Ἰμπραήμ πασᾶ τὸ 1825.

Συνοπτικὴ ἀλλὰ εὐστοχη εἶναι ἡ περιγραφή ἀπὸ τὸν Στάουφερτ τῆς Μάνης στὴ νότια ἀπόληξη τοῦ Ταυγέτου: τόσο τὸ γυμνὸ τοπίο, ὅσο καὶ οἱ πύργοι τῆς Μάνης, προκαλοῦν τὸν θαυμασμὸν του. Ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρατήρησή του

Σχέδιο για τη νέα πόλη της Σπάρτης (1834). Αντίγραφο τοῦ ἔτους 1882.

Πά νά βγοῦν αὐτοὶ οἱ κάτοικοι τοῦ Ταυγέτου ἀπὸ τὰ καταφύγια τους, νά ἐκπολιτισθοῦν, νά γίνουν γεωργοί, τεχνίτες κλπ., ἡ Ἀντιβασιλεία ἀπεφάσισε τὴν οἰκοδόμησι τῆς νέας Σπάρτης καὶ τὴ διανομὴ γῆς σὲ ὅλους ὅσοι ἤθελαν νά ἐγκατασταθοῦν στὴν κοιλάδα τοῦ Εὐρώτα καὶ ἔδωσε στὸ ὑπουργεῖο αὐστηρότατες ἐντολές γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεών της.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὑψίστα σημαντικό γιὰ τὴν κυβέρνησι αὐτὸ λόγο, ἡ μετατόπισι τῆς πόλης τους, ποὺ ἀπέχει μόλις μία ὥρα δρόμο ἀπὸ τὴν ἀρχαία Σπάρτη πρὸς τὸ κέντρο τῆς ἀνοικτῆς πεδιάδας, ἦταν καὶ ἐπιθυμία τῶν περισσοτέρων κατοίκων τοῦ Μυστρά, γιατί ἡ σημερινὴ θέση τοῦ οἰκισμοῦ τους στοὺς πρόποδες τοῦ ὑψηλοῦ ὡς τὰ οὐράνια Ταυγέτου, ποὺ ἀπὸ τίς δύο ἡδη τὸ μεσημέρι δὲν ἀφήνει νά περάσει οὔτε ἡλιακίδα καὶ ποὺ τὰ φαράγγ-

ὅτι δὲν ὑπάρχουν καθόλου τζάμια στὰ παράθυρα ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ στὴν Ἑλλάδα, γεγονός στὸ ὁποῖο ἐπανερχεται καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ἐξιστόρησής

του (βλ. περιγραφή τῆς κατοικίας τοῦ Καποδίστρια στὸν Πόρο, πρβ. σ. 100).

για του κατεβάζουν δριμείς άνεμους, ενώ σ' ολόκληρη τή διπλανή πεδιάδα κάνει ζέστη, είναι πολύ άνθυγεινή και τὸ καλοκαίρι επικρατοῦν ἐδῶ οἱ πιὸ πεισματικοὶ πυρετοί²⁴².

Ἔτσι λοιπὸν ἐξεπονήθη τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς ἀρχαίας Σπάρτης, σχεδιάσθηκε ἡ νέα πόλη καὶ ὁ γράφων καὶ εἰσηγητὴς αὐτοῦ τοῦ σχεδίου ἀπεστάλη τὸν Αὐγούστο τοῦ 1834 γιὰ νὰ χαράξει ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τὶς ὁδοὺς καὶ τὶς πλατεῖες τῆς νέας πόλης, νὰ προβεῖ στὶς ἀναγκαῖες χωροσταθμίσεις, νὰ σχεδιάσει καὶ νὰ προκηρῦξει διαγωνισμό γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τῶν προβλεπόμενων δημοσίων κτηρίων (ἐνὸς βασιλικοῦ ἀνακτόρου ἀναψυχῆς, τοῦ κτηρίου τῆς νομαρχίας, τοῦ δικαστηρίου, τοῦ ταχυδρομείου, τοῦ δημαρχείου, τῆς φρουρᾶς, τῶν δημοσίων ἀποθηκῶν, τῶν ἀγροτικῶν φυλακῶν, ἐνὸς νοσοκομείου, ἐνὸς στρατώνος, μιᾶς φυλακῆς, μιᾶς ἐκκλησίας, ἐνὸς δημοτικοῦ σχολείου, ἐνὸς κτηρίου γιὰ τὸν ἐπίσκοπο καὶ τοὺς ἰερωμένους), ἐπειδὴ μὲ τὴν οἰκοδόμησι αὐτῶν τῶν κτηρίων θὰ ἐγένετο ἀμέσως ἡ ἀρχή. Ἐπίσης εἶχε δοθεῖ ἡ ἐντολή νὰ κατασκευασθεῖ μία τεχνητὴ ὁδός^{XIV} (XIV. Περιέργως ἡ ὑπουργικὴ ἐντολή γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ὁδοῦ προέβλεπε ὅτι τὸ κόστος θὰ ἀνελάμβαναν οἱ κοινότητες ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ διήρχετο, παρ' ὅτι σὲ ὅλη τὴ διαδρομὴ ἀπὸ τὴ Σπάρτη μέχρι τὸ Γύθειο συναντᾶ κανεὶς μόνο μερικὰ τελείως ἐξαθλιωμένα χωριά, πού δὲν ἔχουν πάνω ἀπὸ 20-30 σπίτια τὸ καθένα, οἱ κάτοικοι τῶν ὁποίων εἶναι ἀκτήμονες, γιατί ὅπως προαναφέρθη ἡ γῆ ἐδῶ ἀνήκει ὅλη στὸ κράτος) πού θὰ συνδέει τὴν πόλη μὲ τὸ λιμάνι τῶν ἀρχαίων Σπαρτιατῶν, τὸ Γύθειον, πού ἀπέχει 5 μυριάμετρα [πενήντα χιλιόμετρα] ἀπὸ τὴν πόλη καὶ πού σήμερα λέγεται Μαραθονήσι, ὥστε νὰ διευκολυνθεῖ ἡ ἐξαγωγή τῶν προϊόντων τῆς πεδιάδας τοῦ Εὐρώτα.

Ὅταν οἱ κάτοικοι εἶδαν ἐπὶ τόπου τὸν μηχανικὸ καὶ διεπίστωσαν πὼς ἡ κυβέρνησι ἐπαιρνε στὰ σοβαρὰ τὴν οἰκοδόμησι τῆς νέας πόλης, κατέβηκαν πολλὰς ἑκατοντάδες εὐποροὶ χωρικοὶ ἀπὸ τὰ βουνὰ ἀπαιτώντας νὰ τοὺς παραχωρηθοῦν τὰ οἰκόπεδα γιὰ νὰ ξεκινήσουν εὐθύς ἀμέσως τὸ κτίσιμο τῶν σπιτιῶν τους. Τὸν μεγαλύτερο ζῆλο γιὰ τὴν ἴδρυσιν τῆς νέας πόλης τὸν ἔδειξαν οἱ κάτοικοι τοῦ Μυστρᾶ· εἶχαν ἤδη δηλώσει ἐνδιαφέρον καὶ περίμεναν τὴ σειρὰ τους 900 ἄτομα.

Στὸ μεταξὺ ὅμως εἶχαν καρποφορήσει οἱ δολοπλοκίαι τῶν λίγων ἀλλὰ πλουσίων καὶ ἐπιφανῶν νοικοκυραίων τοῦ Μυστρᾶ, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀποχώρησι τῶν Τούρκων χρησιμοποιοῦντας ὅλα τὰ μέσα εἶχαν ἀγοράσει σὲ πολὺ συμφέρουσα τιμὴ τὰ καλύτερα καὶ μεγαλύτερα σπίτια καὶ οἱ ὁποῖοι τώρα εἰσέπρατταν τεράστια ἐνοίκια. Διότι αὐτοὶ δὲν ἤθελαν νὰ ἐγκαταλείψουν ἐπ' οὐδενὶ τὸν Μυστρᾶ· ἡ ἀνθυγεινὴ θέση τοῦ ἐλάχιστα τοὺς ἐνοίαζε, γιατί μπορούσαν νὰ κατοικοῦν μὲ τὴν οἰκογένειά τους σὲ ὅποιαδήποτε ἄλλη ὑγεινὴ περιοχὴ.

242. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1829 οἱ κάτοικοι τοῦ Μυστρᾶ μὲ αἴτημά τους τὸ ὁποῖο ἀπευθύνουν στὸν Καποδίστρια ζητοῦν νὰ τοὺς παραχωρηθεῖ δημόσια γῆ γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τῆς νέας πόλης τῆς Σπάρτης. Τότε δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα ἡ σκέψις γιὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ Μυστρᾶ. Ἡ ἀνθυγεινὴ θέση τῆς παλαιᾶς πόλης ἦταν ὁ κυριότερος λόγος ὁ ὁποῖος ὤθησε τοὺς κατοίκους τῆς νὰ πάρουν αὐτὴ τὴν πρωτοβουλία. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ μία ἄλλη

ἐξαιρετικὰ τολμηρὴ πρόθεσις τῆς κυβέρνησις γιὰ τὴν ὁποία κάνει λόγο ὁ Στάουφερτ, δηλαδὴ τὸν «ἐκπολιτισμὸ» τῶν Μανιατῶν μὲ τὴν ἐγκατάστασιν τους στὴν πεδιάδα. Δὲν εἶναι βέβαιο κατὰ πόσο αὐτὴ ἡ πληροφορία ἀντανακλᾷ ὄντως τὰ τότε κίνητρα τῆς κυβέρνησις ἢ τὴν ὑποκειμενικὴ ἐκτίμησι τῆς κατάστασις ἐκ μέρους τοῦ ἴδιου τοῦ Στάουφερτ.

Ἐνῶ λοιπὸν τὸ ὑπουργεῖο ἔστειλε καθημερινὰ μὲ τὸ ταχυδρομεῖο ἐντολὲς στὸν μηχανικὸ νὰ ξεκινήσει μὲ τὸν μέγιστο δυνατὸ ζῆλο τὶς ἐργασίες γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς νέας Σπάρτης καὶ νὰ ἐνθαρρύνει τοὺς ἐπιθυμοῦντες νὰ οἰκοδομήσουν, οἱ δικές του εἰσηγήσεις καὶ ἐπερωτήσεις σχετικῶς μὲ τὸ κυρίως θέμα παρέμειναν ἀναπάντητες. Μάλιστα ὅταν θέματα ὑψίστης σημασίας τὸν ὤθησαν νὰ μεταβεῖ κάποτε ὁ ἴδιος στὴν τότε ἔδρα τῆς κυβέρνησης, τὸ Ναύπλιο, γιὰ νὰ συνεννοηθεῖ μὲ τὸ ὑπουργεῖο προφορικῶς καὶ νὰ παραμερισθοῦν ἅπαξ καὶ διὰ παντὸς ὅλα τὰ προβλήματα, τὸν διέταξαν, χωρὶς νὰ τὸν ἀκούσουν προηγουμένως, νὰ ἀναχωρήσει πάραυτα, εἰδάλλως, ἐὰν δὲν ὑπήκουε, θὰ ἀπελύετο ἀμέσως. Ὑπῆρχε ὁ φόβος ὅτι ἡ Ἀντιβασιλεία θὰ μάθαινε περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὰ πράγματα! Οἱ αἰτήσεις γιὰ νὰ ὀρισθεῖ ἡ διαδικασία διανομῆς τῶν οἰκοπέδων, γιατί αὐτὸ ἦταν τὸ σπουδαιότερο, ἀγνοήθηκαν ἐντελῶς καὶ ὅταν ὁ μηχανικὸς σὲ μία μακρὰ ἀναφορά του ἐξέθεσε διεξοδικῶς καὶ ἀνέλυσε σὲ βάθος τὰ αἷτια τῶν μηχανορραφιῶν μὲ τὶς ὁποῖες προσπαθοῦσαν νὰ ματαιώσουν τὴν ἴδρυση τῆς νέας πόλης, τὸ ὑπουργεῖο μὲ μία κολακευτικὴ διαταγὴ τὸν ἀνεκάλεσε ἀπὸ τὸν Μυστρά στὸ Πεταλίδι (τὴν ἀρχαία Κορωνίδα), ἀναθέτοντάς του παρόμοιες ἐργασίες μὲ αὐτὲς ποὺ ἐπέβλεπε στὴ Σπάρτη, καὶ στὴ θέση του ἐνεφανίσθη ἓνας γέρος ἀρχιτεχνίτης ἀπὸ τὸ Μόναχο, ὁ ὁποῖος εἶχε φάει τὰ ψωμιά του καὶ ὁ ὁποῖος δὲν μιλοῦσε καμία ἄλλη γλῶσσα ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γερμανικὴ, πόσο μᾶλλον τὴν ἑλληνικὴ.

Οἱ ἀναφορὲς τοῦ ὑπουργείου πρὸς τὴν Ἀντιβασιλεία μιλοῦσαν πάντα γιὰ τὶς προόδους τῶν ἐργασιῶν οἰκοδόμησης τῆς νέας Σπάρτης. Ἐπειδὴ ὅμως συνέβαινε τὸ ἐντελῶς ἀντίθετο, οἱ κάτοικοι τοῦ Μυστρά ἔστειλαν ἀρχικὰ αἰτήσεις καὶ στὴ συνέχεια ἀντιπροσωπεῖες στὴν Ἀντιβασιλεία καὶ ἐπειδὴ κατόπιν ὄλων αὐτῶν [οἱ ἀρμόδιοι] δὲν μποροῦσαν νὰ κάνουν ἀλλιῶς, ἀρχισαν ἐπιτέλους νὰ κτίζουν ἓνα δημόσιο κτήριο καὶ συγκεκριμένως τὸ κτήριο τῆς ἐπισκοπῆς, ὅπου ἀργότερα στεγάσθηκε ἡ νομαρχία, τὸ ὁποῖο ὅμως δυστυχῶς σύντομα κατεστράφη ἀπὸ πυρκαγιὰ!²⁴³

243. Στὴν εἰσαγωγὴ τῆς παρουσίας δημοσίευσης ἀναφερθήκαμε στὴν ἀβεβαιότητα ὡς πρὸς τὴν πατρότητα τοῦ σχεδίου πόλης τῆς Σπάρτης. Παράλληλως μὲ τοὺς προαναφερθέντες Πόχμους (Jochmus), Στάουφερτ καὶ Σάουμπερτ μὴ μαρτυρία τοῦ Πύκλερ-Μούσκαου παραπέμπει σὲ ἓναν τέταρτο πιθανὸ συντάκτη τοῦ σχεδίου. Γράφει: «Προορισμὸς τῆς τελευταίας ἐκδρομῆς μου ἦταν ἡ Σπάρτη, καὶ ἡ περιήγησή ξεκίνησε ἓνα πολὺ ζεστὸ ἀπόγευμα. Βαδίζοντας στὶς ὄχθες ὀρητικῶν χειμάρρων (...), σὲ ἓνα τοπίο εὐφορο μὲ πλούσια βλάστηση, φθάσαμε στὸ χωριὸ Μαγούλα, ὅπου κατοικεῖ μαζί μὲ τὴν οἰκογενεῖά του ἓνας Γερμανὸς ἀρχιτέκτων, ὁ κύριος Baumgarten, στὸν ὁποῖο ἡ κυβέρνησις ἔχει ἀναθέσει τὴν οἰκοδόμησι τῆς νέας Σπάρτης». (Pückler-Muskau, *Südöstlicher Bildersaal* 255).

Τὸ ρυμοτομικὸ σχέδιο τῆς νέας Σπάρτης τοῦ ἔτους 1882, ποὺ περιλαμβάνεται στὴ συλλογὴ σχεδίων τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ, εἶναι ἀκριβὲς ἀντίγραφο τοῦ

ἐγκεκριμένου τὸ 1834 σχεδίου πόλεως. Στὸ σχέδιο αὐτὸ ἡ νέα Σπάρτη ἔχει συνολικὴ ἔκταση περίπου 80 ἑκταρίων (1.300×600 μ.), ἡ ὁποία κατανέμεται σὲ 75 ριπιδωτὰ διατεταγμένα οἰκοδομικὰ τετράγωνα, ποὺ τὸ καθένα ἔχει ἔκταση 1 περίπου ἑκταρίου. Στὸ κέντρο τῆς πόλης προβλέπεται ἡ δημιουργία πλατείας διαστάσεων 250×100 μ., ὅπου χωροθετεῖται ἡ κεντρικὴ ἀγορὰ, τὸ δημαρχεῖο καὶ τὰ σχολεῖα. Σὲ δύο ἀκόμα πλατεῖες, ποὺ ἡ μία εἶναι στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς πόλης καὶ ἡ ἄλλη στὸ ἀνατολικό, χωροθετοῦνται στὴ μὲν πρώτη ἡ νομαρχία, τὸ δικαστήριον, ἡ μητρόπολις καὶ ἡ ἐπισκοπή, στὴ δὲ δευτέρῃ ὁ στρατώνας καὶ οἱ βιοτεχνίες.

Στὸν ἄξονα τῆς κάτοψης τῆς πόλης πρὸς Ν., σὲ ἓνα χαμηλὸ ὕψωμα, προβλέπεται μία βασιλικὴ ἔπαυλη. Πρὸς Β. οἱ δρόμοι καταλήγουν σὲ ἓνα ὕψωμα τὸ ὁποῖο ἀπέχει 400 μ. καὶ ἐπάνω στὸ ὁποῖο βρίσκονται τὰ εἱρεῖα τῆς ἀρχαίας Σπάρτης.

Τὸ σχέδιο, ποὺ γιὰ τὴν ἑλλιπὴ ἐφαρμογὴ του

Ἔτσι λοιπὸν τώρα ἡ νέα Σπάρτη δὲν ἔχει καλὰ καλὰ οὔτε 100 σπίτια, ἐνῶ κατὰ τὴν ἐναρξὴ τῶν προπαρασκευαστικῶν ἐργασιῶν τὸ ἔτος 1834 εἶχαν δηλώσει ἐνδιαφέρον 900 περίπου δικαιοῦχοι ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πῶς μακριά, πὺς περιέμεναν μόνο τὴ διανομὴ τῶν οἰκοπέδων ὥστε νὰ ἀρχίσουν νὰ κτίζουν τὰ σπίτια τους. Στὸ τέλος ὁμως, κουρασμένοι ἀπὸ τὴ μακρόχρονη ἀναμονὴ καὶ βλέποντας τὴν ἀπραξία ἢ μᾶλλον τὰ ὑποσκάπτοντα τὸν σκοπὸ μέτρα τοῦ ὑπουργείου, ἐγκατέλειψαν τὶς βλέψεις τους γιὰ τὴ Σπάρτη καὶ ἐστράφησαν πρὸς ἄλλα σχέδια²⁴⁴.

Ἡ πόλη τοῦ Μυστρᾶ παλαιότερα εἶχε 20.000 κατοίκους πὺς ζοῦσαν σὲ 2.000 περίπου κατοικηθῆναι, ξύλινα, τώρα ἐρειπωμένα σπίτια, σὲ στενοὺς, σκολιούς καὶ βρώμικους δρόμους. Ἀξιοθέατα εἶναι τὰ μεγαλόπρεπα ἐρείπια φράγκικων κτηρίων στὴν πλαγιά αὐτοῦ τοῦ βουνοῦ, μὲ τὸ ἀνάκτορο πὺς ὑψώνεται 631 μέτρα πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θαλάσσης. Τὰ κτήρια αὐτά, διατεταγμένα ἀμφιθεατρικὰ καθὼς εἶναι, σχηματίζουν γραφικὰ σύνολα καὶ δείχνουν πὺς ἄλλοτε ἐκεῖ ὀρθώνοντο ἄκρως ἐντυπωσιακὰ, ἀκόμη καὶ πολυτελῆ οἰκοδομήματα, τὰ ὁποῖα κάτω ἀπὸ ἡρεμες, εἰρηνικὲς συνθηκὲς θὰ μποροῦσαν νὰ διατηροῦν ἀκόμη καὶ σήμερα τὴν παλαιὰ τους αἴγλη· ἦταν μεγαλοπρεπὴ καὶ ἐντυπωσιακῶν διαστάσεων καὶ οἱ τοῖχοι τους εἶχαν μεγάλο πάχος. Τώρα ὁμως στεγάζουν πρόβατα καὶ αἴγες. Τὸ ἀνάκτορο στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ εἶναι ὀχυρωμένο μὲ ἰσχυρὰ τεῖχη καὶ ἔχει κτιστεῖ ἀπὸ τὸν Βιλλεαρδουῖνο τὸν 13ο αἰῶνα²⁴⁵.

διαμαρτύρεται ἐντονότατα ὁ Στάουφερτ, ὅσον ἀφορᾷ τὴ ρυμοτομία ἐφηρημένη κατὰ γράμμα. Ὁ γενναϊόδωρος ἐξοπλισμὸς τῆς πόλης μὲ δημόσια κτήρια ἔμεινε ὁμως στὰ σχέδια, ἐξ αἰτίας τῆς ἀργῆς ἀνάπτυξίς της. Μόνο τὸ ὄραϊο κλασικιστικοῦ ρυθμοῦ μουσεῖο ἀνεγέρθηκε ἀργότερα μὲ βάση τὰ σχέδια τοῦ Ἑλληνα ἀρχιτέκτονα Γεωργίου Κατσαροῦ τὸ 1883-1886.

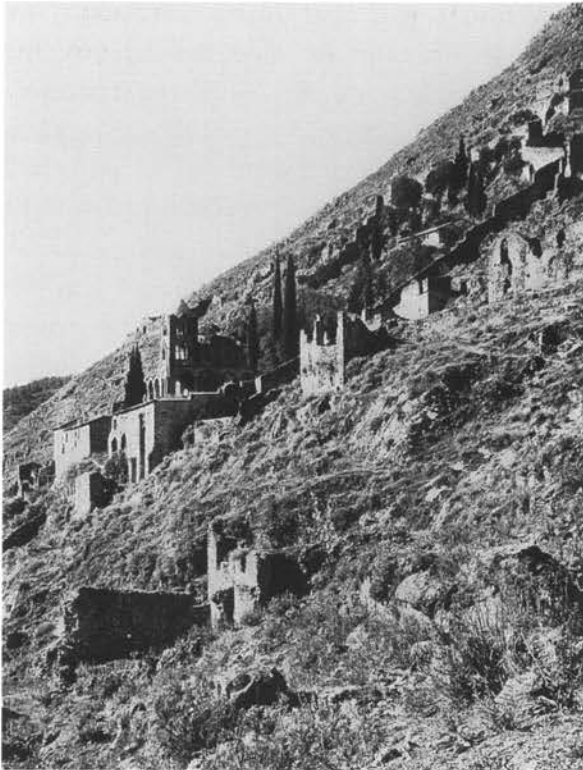
244. Ὁ Στάουφερτ διαμαρτύρεται ὡς ὑπεύθυνος τῆς ἐφαρμογῆς γιὰ τὸν σχεδιασμὸ τῆς Σπάρτης ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ σχεδίου τῆς Ἀθήνας. Συγκεκριμένα καταφέρεται τόσο κατὰ τῆς ἀνεπιμότητος τῶν εὐπόρων στρωμάτων τοῦ πληθυσμοῦ, ὅσο καὶ κατὰ τῆς διαφθορᾶς τῶν κυβερνητικῶν ὑπαλλήλων. Πὰ τὴ στάση τοῦ Στάουφερτ ὅσο καιρὸ παρέμεινε καὶ ἐργάσθηκε στὴν Ἑλλάδα βλέπε στὴν εἰσαγωγὴ τῆς παρουσίας δημοσιεύσεως.

245. Πὰ τὸν Μυστρά, πὺς ὁ πληθυσμὸς του τὸν ἐγκατέλειψε βαθμιαῖα κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1830, καὶ γιὰ τὴν ὁμώνυμη, ἐρειπωμένη μεσαιωνικὴ πόλη στὴν πλαγιά τοῦ Ταῦγέτου οἱ πληροφορίες πὺς μᾶς δίνει ὁ Στάουφερτ εἶναι μᾶλλον πενιχρές.

Ἀντιθέτως, στὸν γνωστὸ μας ταξιδιωτικὸ ὁδηγὸ τῶν Neigebaur - Aldenhoven, *Handbuch* 333, διαβάζουμε γιὰ τὴν πόλη κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς

Τουρκοκρατίας τὰ ἑξῆς: «Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ὁ Μυστράς ἦταν ἡ ἔδρα ἐνὸς ἀγᾶ τοῦ καζᾶ τῆς Τριπολιτσᾶς. Ἡ πόλη εἶχε 2.000 σπίτια, ἀρκετὰ τζαμιά μὲ μαγειρεῖα γιὰ τοὺς φτωχοὺς, φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα καὶ χαμάμ [ἀτμόλουτρα] παρ' ὅτι οἱ Μουσουλμάνοι ἦταν μόλις τὸ ἓνα ὄγδοο τοῦ πληθυσμοῦ· ἐξ ἴσου πολλοὶ ἦταν καὶ οἱ Ἑβραῖοι πὺς ζοῦσαν τότε ἐδῶ. Οἱ Ἕλληνες κάτοικοι αὐτοαπεκαλοῦντο καὶ τότε ἀκόμη Σπαρτιάτες. Ἐδῶ ἐπεξεργάζοντο κυρίως τὸ βαμβάκι καὶ τὸ μετάξι, καὶ ἐπίσης ἔφτιαχναν καλὰ μαχαίρια. Ἡ πόλη λεγόταν κάποτε Μυζηθράς. Ἡ παλιὰ φράγκικη πόλη ὁμως εἶχε ἐρημώσῃ γιὰτὶ ὁ ἀέρας ἦταν ἀνθυγιεινός».

Ὁ μεσαιωνικὸς Μυστράς, ἔδρα τῶν Βυζαντινῶν δεσποτῶν τοῦ Μορέως (1262-1460), ἔζησε μίαν περίοδο ἀνθηθῆς τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν κατὰ τὴν τελευταία φάση τῆς ὑπερχλιμετοῦς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ 1249 ὁ Γουλιέλμος Β' Βιλλεαρδουῖνος ἔκτισε σὲ μίαν ἀπόληξιν τοῦ Ταῦγέτου, 6 χλμ. περίπου ἀπὸ τὴ Σπάρτη πρὸς τὰ δυτικά, ἓνα καστέλο. Ἡ βυζαντινὴ πόλη ἀπλωνόταν στὴ ΒΑ. πλαγιά τοῦ βουνοῦ κάτω ἀπὸ τὸ καστέλο, σὲ μίαν ἑκτασὴν περίπου 35 ἑκτ. (700×500 μ.), σὲ ὑψόμετρο μεταξὺ 380 καὶ 600 μ. Στὸν ἐρειπωμένο οἰκισμὸ (ἄνω καὶ κάτω πόλη) ὑπάρχουν σημαντικὰ μνημεῖα ἀπὸ τὸν 14ο καὶ 15ο αἰῶνα: τρεῖς μοναστή-

Ἐρείπια τῆς μεσαιωνικῆς πόλης τοῦ Μυστρά.

γορευόταν αὐστηρὰ κάθε πολυτέλεια σὰ κτήρια κατοικίας, ἐδῶ δὲν βλέπουμε παρὰ μόνο μεγάλους σωρούς μικρῶν, στρογγυλεμένων ἀκατέργαστων λίθων πού προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἰδιωτικά κτήρια.

Εἶναι ὄρατὰ τὰ κατάλοιπα τοῦ θεάτρου, πού εἶναι σκαμμένο στή νότια κλιτὴ τῆς ἀκρόπολης καὶ ἔχει μέτωπα μαρμάρινα. Πάνω ἀπὸ τὸ θέατρο βλέπουμε πεσμένα θραύσματα κίωνων ἑνὸς ναοῦ καὶ στὸ νότιο τμήμα τοῦ περιβόλου τῆς ἀκρόπολης, πού εἶναι κτισμένος μὲ κοινούς ἀργούς λίθους, ἐντοιχισμένα τεμάχια κιονόκρανων, κορμῶν κίωνων, κλπ. Ἐνας μικρὸς ναὸς ἔχει διασωθεῖ ὡς παρεκκλήσι στὸν γειτονικὸ ἐλαιώνα, πού φυτεύθηκε ἐπάνω σὲ ἓνα τμήμα τῆς ἀρχαίας πόλης μετὰ τὴν καταστροφή της· ἡ μικρὴ ἐκκλησία φέρει ἐντοιχισμένη μία γυναικεία μορφή σὲ φυσικὸ μέγεθος ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Ὁ τάφος πού ὑποτίθεται ὅτι εἶναι τοῦ Λεωνίδα εἶναι ἓνα παραλληλεπίπεδο μήκους 12 ποδῶν, κατασκευασμένο ἀπὸ λευκοὺς μαρμάρινους ὀγκόλιθους. Ἐρείπια ἑνὸς ἄλλου μεγάλου κτίσματος ἀποδίδονται στὸν τάφο τῆς Ἑλένης. Διακρίνεται ἀκόμη τὸ σχῆμα τοῦ ἵπποδρο-

Ἄξιοθέατο εἶναι ἓνα κυπαρίσσι κοντὰ στὸν Μυστρά, πού ὁ κορμὸς του ἔχει περίμετρο 13 μέτρα.

Ἡ ἀρχαία Σπάρτη, πάνω στὴν ὁποία τώρα εἶναι κτισμένη ἡ ἡμιτελὴς νέα πόλη, βρίσκεται σὰ ἀνατολικά, μία ὥρα δρόμο μακριὰ ἀπὸ τὸν Μυστρά καὶ σὰ νότια τῆς ἀκρόπολης [τῆς ἀρχαίας Σπάρτης], πού εἶναι κτισμένη σὲ ὑψόμετρο 244 μέτρων, δηλαδή στὸ τρίγωνο πού σχηματίζει ὁ ποταμὸς Κνακίων μὲ τὸν Εὐρώτα, στὸν ὁποῖο χύνεται. Σὰ νοτιοδυτικὰ ἡ πόλη ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ὄχθη τοῦ Κνακίωνος ἀλλὰ σὰ βορειοδυτικὰ ἐκτείνεται μέχρι τὸν τάφο τοῦ Λεωνίδα. Τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Σπάρτης χρησιμοποιήθηκαν σάν λατομεῖο ἀπὸ τοὺς Φράγκους κατακτητὲς καὶ τοὺς διαδόχους τους. Ὁ Μυστράς κτίσθηκε μὲ ὑλικά τῆς ἀρχαίας Σπάρτης τὸ 1263: γι' αὐτὸ τὸν λόγο καὶ ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα στὴ Σπάρτη δὲν θεράπευαν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τέχνη ὅπως σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδος, καθὼς ἐπίσης καὶ ἐπειδὴ, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπα-

ρια (Περίβλεπτος, Παντάνασσα, Βροντόχιον) καὶ τέσσερις ἐκκλησίες (Μητρόπολη, Εὐαγγελίστρια, Ἅγιοι Θεόδωροι, Ἁγία Σοφία), ὅλα ἄψογα ἀναστηλωμένα στὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου. Τὸ ἐπιβλητικὸ τετραώροφο παλάτι τῶν δεσποτῶν, συ-

νολικοῦ μήκους 100 μ., πού ἡ κάτοψή του ἔχει σχῆμα κεφαλαίου γάμμα καὶ τὸ ὁποῖο σώζεται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση, μετὰ ἀπὸ μακρόχρονη προετοιμασία, ἀναστηλώνεται σήμερα μὲ ἀποκατάσταση καὶ τῆς στέγης.

μου και ακόμη σώζονται πολλοί δόμοι θεμελίων αρκετά μεγάλων κτηρίων, που όμως είναι μάλλον αδύνατον πλέον να μαντεύσει κανείς τον αρχικό προορισμό τους. Από τη γέφυρα Βάβυξ στον Εύρωτα σώζεται ακόμη ένα τμήμα από τους μετωπικούς άψιδοστάτες. Έρείπια λουτρών και ύδραγωγείων κατασκευασμένων με όπτόπλινθους μοιάζουν μάλλον ρωμαϊκής προέλευσης²⁴⁶.

Το χωριό Σλαβοχώρι στα νότια, δύομισυ ώρες από τον Μυστρά, όρίζει τη θέση των αρχαίων Ἄμυκλων. Στην έκκλησία του χωριού είναι έντοιχισμένα ώραία αρχιτεκτονικά μέλη. Συνεχίζοντας προς Νότο, προς τον αρχαίο λιμένα του Γυθείου, όχι μακριά από το χωριό Λεβέτσοβα, συναντούμε τα λατομεία του λίθου verde antico των Κροκεών, για τα όποια γίνεται λόγος σε άλλο σημείο αυτού του ύπομνήματος. Η άλλοτινή όχυρωμένη ακρόπολη του Τρίνασου, που αναφέρει ο Πausanías, είναι σε έναν ύψηλό λόφο κοντά στη θάλασσα, όπου βλέπουμε ακόμη κατάλοιπα ρωμαϊκών τειχών²⁴⁷.

246. Ούτε ή τοπογραφία της αρχαίας Σπάρτης ούτε ή θέση μεμονωμένων μνημείων που αναφέρει ο Πausanías είχαν μελετηθεί την εποχή του Στάουφερτ. Περιγράφει ώστόσο τη νέα πόλη σε απόσταση 400 μ. νοτίως της αρχαίας ακρόπολης, το θέατρο από την εποχή του Αύγουστου, καθώς και το νότιο ύστερορωμαϊκό τείχος της ακρόπολης, που είναι κτισμένο με αρχαία μέλη. Σωστά επίσης χαρακτηρίζει τον μικρό σηκό του Λεωνιδάου με επιφύλαξη ως τον «τάφο που ύποτίθεται ότι είναι του Λεωνίδα». Η ταύτιση του μνημείου αυτού παραμένει μέχρι σήμερα άβέβαιη. Έντελώς ύποθετική αντίθετως, καθ' ότι δεν γνωρίζουμε μέχρι σήμερα τα μνημεία αυτά, είναι ή μνεία του ίπποδρόμου και του τάφου της Έλένης.

Πολλά έρωτήματα άποσαφηνίσθηκαν μόνον μετά τις άνασκαφές της Άγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής (1906-1910 και 1924-1929), δίχως όμως να προκύψει από τα εύρήματα μία συνεκτική εικόνα της αρχαίας Σπάρτης. Ταύτίσθηκε λόγω χάριν κατά προσέγγιση ή διαδρομή του έλλημιστικού τείχους της πόλης, μήκους 48 σταδίων (9.680 μ.). Η σύγχρονη Σπάρτη καταλαμβάνει μόνον το ένα τέταρτο της εκτάσεως της αρχαίας (το νοτιότερο τμήμα της), ή όποια είχε έκταση περίπου 300 έκταρια έντός των τειχών. Σύμφωνα με τον Πausanía, στην περιοχή αυτή ύπάρχουν έξι χαμηλοί λόφοι: ή ακρόπολη, ο λόφος Κολώνα, ο λόφος της Ήρας Άργείας, ο λόφος του Ίσσωρίου, ο λόφος της Δικτυναίας [Άρτέμιδος] και ο λόφος της Άφροδίτης, από τους όποιους έχουν ταυτισθεί με βεβαιότητα μόνον οι δύο πρώτοι. Στην ακρόπολη ήλθαν στο φώς ο ναός της Άθηνάς Χαλκιοίκου και τα έρείπια μιας τρικλιτης βυζαντινής βασιλικής, που

χρονολογείται στον 10ο αιώνα.

Το σπουδαιότερο εύρημα στη Σπάρτη άνακαλύφθηκε το 1906: στις άνατολικές παρυφές της πόλης, έγγύτατα στα αρχαία τείχη και στη δεξιά όχθη του Εύρωτα, βρισκόταν το ιερό της Άρτέμιδος Όρθίας, όπου έλάμβανε χώρα ή τελετή της διαμαστιγώσεως των έφήβων. Γύρω από τον ναό κτίσθηκε το πέταλο του ρωμαϊκού άμφιθεάτρου (διάμετρος της άρένας 21.8 μ. και του κτίσματος των έδωλιών 54.2 μ.).

247. Η έκκλησία που αναφέρει ο Στάουφερτ είναι το έκκλησιάκι της Άγίας Κυριακής σε ένα μικρό ύψωμα, στη θέση του «Θρόνου του Απόλλωνος» κοντά στις Άμύκλες, μιας ιδιόμορφης στοάς σχήματος Π που πλαισίωσε το κολοσιαίο ξόανο της θεότητας. Οί άνασκαφές του Τσουντα το 1892 και των Buschor και Massow το 1924 και 1925 έφεραν στο φώς τον περίβολο του ιεροϋ. Βασιζόμενος στα πολλά εύρήματα και στη λεπτομερή περιγραφή του Πausanía (*Λακωνικά* 18, 6-16 και 19, 1-5) ο Massow σχεδίασε μία άναπαράσταση όλόκληρου του ιεροϋ.

Τα αρχαία λατομεία, στα όποια έξορυσσόταν ο λίθος των Κροκεών (το verde antico του Στάουφερτ), απέχουν περίπου 2 χλμ. από το σημερινό χωριό Κροκεά (παλαιότερα Λεβέτσοβα). Αυτό το πέτρωμα, ένας πρασινωπός πορφυρίτης που περιέχει λαμπερούς κρυστάλλους, είναι ιδιαίτερα διακοσμητικό όταν λειανθεί ή είναι βρεγμένο. Το θεωρούσαν πολύτιμο ιδιαίτερα στη Ρώμη των αυτοκρατορικών χρόνων, όπου το όνομαζαν Lapis Lacedaemonius. Το μικρό όχυρο των Λακεδαιμονίων Τρίνασος απέιχε περίπου 30 στάδια (5.5 χλμ.) από το Γύθειο στην άκμή άπέναντι από τα άκατοίκητα νηράκια, από τα όποια πήρε και το όνομά του.

Ἀπὸ τὸ [ἀρχαῖο] Γύθειο, τὸ ὁποῖο ἀνήκει ἤδη στὸν νομὸ Λακωνίας, λίγο βορειότερα ἀπὸ τὸ σημερινὸ Μαραθονήσι, βρίσκομε πολλὰ κατάλοιπα θεμελίων πού ὅμως βρέχονται ἀπὸ τὸ νερὸ καὶ τὰ ὁποῖα προχωροῦν ἀρκετὰ μέσα στὴν κάπως ρηχὴ ἐδῶ θάλασσα· βλέπουμε σημαντικὰ θραύσματα τοῦ θεάτρου καὶ τεμάχια κιόνων ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο. Ἡ νησίδα Κραναή, ὅπου ὁ Ἔρωσ παρέδωσε τὴν ὠραία Ἑλένη στὸν Πάρι, εἶναι ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Μαραθονήσι καὶ πολὺ κοντὰ σ' αὐτό. Ἡ πόλη Μαραθονήσι [τὸ σημερινὸ Γύθειο] δὲν εἶναι καὶ τόσο κακὰ κτισμένη καὶ δὲν ἔχει ἐρείπια ὅπως τόσο πολὺς ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις· δὲν ὑπετάχθη ποτὲ στοὺς Τούρκους²⁴⁸.

Νοτιότερα, στὰ ἀνατολικά παραλία τῆς Μάινας, συναντοῦμε τὸ Σκούταρι, πρὶν ἀπὸ αὐτὸ ὅμως τὰ κατάλοιπα ἑνὸς ναοῦ τοῦ Διὸς καὶ ἐρείπια τῶν πόλεων Ἀραῖνος καὶ Λᾶς. Στὸ ἴδιο τὸ Σκούταρι βλέπουμε μία ἐκκλησία μὲ [ἔνσωματωμένα στοὺς τοίχους τῆς] ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη· ἔπειτα τὰ ἐρείπια ἑνὸς ἀπὸ τὰ πιὸ καλὰ ὀχυρωμένα καὶ μεγαλύτερα κάστρα, πού χρονολογεῖται στὸν 13ο αἰώνα. Ἀπὸ τὴν ἀρχαία Τευθρώνη βλέπουμε κατάλοιπα τοῦ τείχους τῆς ἀκρόπολης καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πόλη θραύσματα κιόνων, ἕνα κυκλωτερεὲς θολωτὸ οἰκοδόμημα κτισμένο μὲ ὀπτόπλινθους καὶ ἐρείπια ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα. Ἀπὸ τὸν Πύριχο, πού βρίσκεται στὴν ἐνδοχώρα [δηλαδὴ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μάινας], σώζονται ρωμαϊκὰ ἐρείπια, πύργοι, καθὼς καὶ ἕνας κολοσσιαῖος κορμὸς ἀγάλματος· καὶ γενικά, σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ καὶ μέχρι τὸν Κάβο Ματαπά, δηλαδὴ τὸ ἀκρωτήριο Ταίναρον τῶν ἀρχαίων, ὑπάρχουν πλῆθος ἐρείπια ἀρχαίων οἰκισμῶν. Τὸ σημερινὸ λιμάνι Πόρτο Κάγιο εἶναι ἡ ἀρχαία Ψάμαθος. Κοντὰ του ὑπάρχουν κατάλοιπα τοῦ ναοῦ τοῦ Ταίναριου Ποσειδῶνος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἕνας δρόμος λαξευμένος στοὺς βράχους μᾶς ὁδηγεῖ στὸ λιμάνι Μαρινάρι (παρὰ τὴν ἀρχαία πόλη Ἀχιλλεύς) ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Πόρτο Κάγιο στὰ δυτικὰ παραλία τῆς Μάινας²⁴⁹.

248. Σήμερα Μαραθονήσι δὲν λέγεται τὸ Γύθειο, ἀλλὰ τὸ νησάκι Κραναή μπροστὰ στὸ λιμάνι τοῦ Γυθείου. Τὸ Γύθειο, ὅπως καὶ στὴν ἀρχαιότητα, εἶναι τὸ ἐπίγειο τῆς Σπάρτης. Ἄνθησε στοὺς ἐλληνιστικούς καὶ ρωμαϊκούς χρόνους, καθὼς ἦταν τὸ λιμάνι ἐξαγωγῆς τοῦ *Lapis Lacedaemonius*. Τὰ σημαντικότερα ἀρχαῖα ἐρείπια (τὸ τεῖχος τῆς πόλης, τὸ θέατρο) χρονολογοῦνται στοὺς πρώτους αὐτοκρατορικούς χρόνους. Στὴν πόλη, ἡ ὁποία ἀπέκτησε ρυμοτομικὸ σχέδιο ὑπὸ κλίμακα 1:1.000 μόλις τὸ 1861 (συλλογὴ σχεδίων τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ), δεσπόζει ὁ ἀφιερωμένος στὸν Διόνυσο λόφος Λαρυσίων.

249. Ἐδῶ ὁ Στάουφερτ ἀπαριθμεῖ ἀπλῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Γύθειο, καὶ ἀρκετὲς ἀκόμα ἀπὸ τίς πόλεις τῶν Ἐλευθερολακῶνων, δηλαδὴ τῶν ἀνεξάρτητων στὴν ἀρχαιότητα ἀπὸ τὴ Σπάρτη πόλεων τῆς Λακωνίας. Περίπου 10 χλμ. ΝΔ. τοῦ Γυθείου καὶ 2 χλμ. ἀπὸ τὴν ἀκτὴ βρισκόταν ἡ ἀρχαία πόλη Λᾶς, πού ἤδη τὴν ἐποχὴ τοῦ Πανσανία ἦταν ἕνας σωρὸς ἐρειπίων. Πάνω ἀπὸ τὴν πόλη εἶναι ὄρατὰ τὰ τεῖχη τῆς ἀρχαίας ἀκρόπολης, πάνω στὰ ὁποῖα θεμελιώ-

θηκε τὸ φράγκικο κάστρο τοῦ Πασαβᾶ (ἀπὸ τὸ γαλλικὸ *passe avant*), πού οἰκοδομήθηκε τὸ 1254 ἀπὸ τὸν Jean de Neuilly. Πρόκειται γιὰ τὸ κάστρο πού ὁ Στάουφερτ τὸ περιγράφει ὡς ἕνα «ἀπὸ τὰ πιὸ καλὰ ὀχυρωμένα καὶ μεγαλύτερα κάστρα, πού χρονολογεῖται στὸν 13ο αἰώνα», δίχως νὰ ἀναφέρει τὸ ὄνομά του. Σωστὰ εἶναι ὅσα ἀναφέρει γιὰ τὴν Τευθρώνη, τὸν Πύριχο, τὴν Ψάμαθο (Πόρτο Κάγιο) καὶ τὸ λιμάνι τῆς ἀρχαιότητος Ἀχιλλεῖον (καὶ ὄχι «Ἀχιλλεύς», ὅπως γράφει ὁ Στάουφερτ). Μέλη τοῦ ἀφιερωμένου στὸν Ποσειδῶνα ναοῦ τοῦ Ταίναρου εἶναι ἐντοιχισμένα στὴν ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων, πού εἶναι κτισμένη σὲ μιὰ μικρὴ χερσόνησο 2 χλμ. περίπου ἀνατολικά τοῦ Ταίναρου. Δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ ναοῦ. Ψηλὰ πάνω ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ κόλπου τῆς Ψαμάθου σώζονται μεσαιωνικὰ ἐρείπια, πού ἔχουν ταυτισθεῖ ὡς κατάλοιπα τοῦ περιφημοῦ κάστρου Μεγάλῃ Μάйна (Le grand Magne), πού οἰκοδομήθηκε τὸ 1250 ἀπὸ τὸν Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο.

Ἀπὸ τὸ Πόρτο Κάγιο περνᾶμε ἀπέναντι στὴν Πουλίθρα στὰ ἀνατολικά παράλια τοῦ Λακωνικοῦ κόλπου, ἀπὸ ὅπου καὶ περνοῦμε κοντὰ στὰ ἐρείπια δύο ἀρχαίων πόλεων, τοῦ Ἄσσοποῦ καὶ τῶν Αἰριῶν, στίς ὁποῖες σώζονται θραύσματα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, στὴν πρώτη μάλιστα μία ἀρχαία κρήνη, ἡ ἐπονομαζόμενη Ροσα [sic!]. Συνεχίζουμε διασχίζοντας τὴν ὄροσειρὰ τῆς Μονεμβασίας καὶ φθάνουμε στὸ ὄχυρὸ τῆς Μονεμβασίας ἢ τῆς Napoli di Malvasia, πού εἶναι κτισμένο μέσα στὴ θάλασσα πάνω σὲ ἓνα νησιὸ τὸ ὁποῖο ἐνώνει μὲ τὴ στεριά μία γέφυρα. Ἡ πόλη, κτισμένη στὴν πλαγιά τοῦ βραχώδους κώνου πού ὀρθώνεται ἀπότομος μέσα στὴ θάλασσα, ἔχει στενὰ καὶ σκολιὰ δρομάκια καὶ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς εἶναι σήμερα ἐρειπωμένο. Ὡς ὄχυρὸ κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἦταν πολὺ σημαντικὴ. Ὁ καθεδρικός τῆς ναός, ἡ μεγαλύτερη ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, κτίσθηκε ἀπὸ τὸν ἐξόριστο αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Παλαιολόγο. Ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου τοῦ σώζονται ὁ θρόνος του, καθὼς καὶ ὁ θρόνος τῆς αὐτοκράτειρας²⁵⁰.

Μία ὥρα δρόμο ἀπὸ τὴ Μονεμβασία, στὰ βόρεια τῆς πόλης, συναντοῦμε τὰ ἐρείπια τῆς Ἐπιδάουρου Λιμηρᾶς, ὅπου ὑπάρχουν ἀκόμη τμήματα τῶν τειχῶν πού τὴν περιέβαλλαν καὶ τὰ ὁποῖα προεξέχουν ἀκόμη μερικὰ πόδια πάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος· ἐπίσης σώζεται ἐδῶ ἓνας ἀρχαῖος πύργος. Συνεχίζοντας πρὸς Βορρᾶν στὰ ἀνατολικά παράλια τῆς Λακωνίας, στὴ χερσόνησο Γεράκι συναντοῦμε τὴν ἀρχαία πόλη Ζάραξ, ὅπου σώζονται κατάλοιπα τοῦ περιμετρικοῦ τείχους, ἐρείπια ἐκκλησιῶν ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα, καθὼς καὶ τῆς ἀκρόπολης, ἡ ὁποία, κτισμένη πάνω σὲ ἓναν βράχο πού προβάλλει μέσα ἀπὸ τὴ θάλασσα, εἶναι μία ἀπὸ τίς καλύτερα διατηρημένες ἀκροπόλεις τοῦ Μοριᾶ. Ὁ τρό-

250. Τὸ λιμάνι στὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς ἀνατολικότερης χερσονήσου τῆς Πελοποννήσου δὲν λέγεται Πουλίθρα, ὅπως γράφει λανθασμένα ὁ Στάουφερτ, ἀλλὰ Πλύτρα. Λανθασμένο ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ ὄνομα τῆς πόλεως Ἀκριαὶ βορείως τοῦ ἀρχαίου Ἄσσοποῦ, πού ὁ Στάουφερτ τὴν ὀνομάζει «Αἰριαί». Ἡ Μονεμβασία (τὸ ὄνομά τῆς προέρχεται ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν λέξεων «μόνη ἔμβασις») ἰδρύθηκε τὸν 6ο αἰῶνα μ.Χ. ἀπὸ τὸν Βυζαντινὸ αὐτοκράτορα Μαυρίκιο, ὁ δὲ πληθυσμὸς τῆς προέρχεται ἀπὸ τὴν κοντινὴ Ἐπίδαυρο Λιμηρά. Τὸ περίπου 300 μ. ὑψηλὸ καὶ μήκους 1.5 χλμ. βραχώδες νησιὸ πάνω στὸ ὁποῖο εἶναι κτισμένη ἡ πόλη συνδέει μὲ τὴ στεριά μία πέτρινη γέφυρα μήκους 130 μ. πού στηρίζεται πάνω σὲ 14 ἡμικυκλικὰς καμάρες. Ὁ Πανσανίας (*Λακωνικά* 23, 11) περιγράφει τὴν περιοχὴ τῆς πόλης ὡς «ἄκρα» (ἀκρωτήρι), πού εἰσχωρεῖ στὸ πέλαγος, «καλουμένη Μινῶα». Φαίνεται πὼς τὸ νησιὸ σχηματίσθηκε ἀργότερα ἀπὸ καταποντισμὸ (φυσικὸ ἢ τεχνητὸ) τῆς ἀκτῆς. Ἡ μεσαιωνικὴ Μονεμβασία παρέμεινε βυζαντινὴ μέχρι τὸ 1460, ἀργότερα δὲ πέρασε στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Ὡστόσο ἔζησε καὶ δύο φάσεις ἐνετικῆς παρουσίας

(1464-1540 καὶ 1690-1715). Ἡ Napoli di Malvasia τῶν Ἑνετῶν ἦταν φημισμένη γιὰ τὰ γλυκὰ κρασιά Malvoisie, τὰ ὁποῖα ἐξήγοντο ἀπὸ ἐδῶ στὴν Εὐρώπη.

Ἡ ὄχυρωμένη κάτω πόλη ἐκτείνεται σὲ μία ἐπιφάνεια 200×400 μ. στὴ ΝΑ. πλαγιά τοῦ νησιοῦ. Τοπογραφήθηκε τὸ 1836 ἀπὸ τὸν τοπογράφο Otto von Mirbach, ὁ ὁποῖος συνέταξε καὶ τὸ ρυμοτομικὸ σχέδιο τῆς πόλης ὑπὸ κλίμακα 1:1.250, πού ἐνεκρίθη τὸν ἴδιο χρόνο μὲ βασιλικὸ διάταγμα (συλλογὴ σχεδίων τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ). Ἡ πυκνοδομημένη πόλη μὲ τίς βυζαντινὰς ἐκκλησίας καὶ τὰ τείχη (ἰδιαίτερα ἐπιβλητικὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα) προστατεύεται σήμερα ὡς πολεοδομικὸ σύνολο καὶ προσφέρει τὴν καλύτερα διατηρημένη εἰκόνα μεσαιωνικῆς πόλης στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἄνω πόλη εἶναι ἐρειπωμένη. Σώζεται μόνον ἡ ὀκταγωνικὴ ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Σοφίας, πού οἰκοδομήθηκε τὸ 1293 ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β' καὶ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα δείγματα τῆς λεγόμενης βυζαντινῆς ἀναγέννησης ἐπὶ Παλαιολόγων. Αὐτὴν ἐννοεῖ ὁ Στάουφερτ ὅταν ἀναφέρεται στὸν «καθεδρικό ναό».

πος δόμησης τῶν τειχῶν εἶναι παρόμοιος μὲ τῶν Μυκηνῶν²⁵¹.

Στὴν ἐπόμενη ἐπαρχία Κυνοουρίας, στὰ δυτικά παράλια [sic!] τῆς Πελοποννήσου, βρίσκουμε τὰ ἐρείπια τῶν Πρασιῶν, τῆς Γλυμπίδος, τοῦ Ρέοντος, τοῦ Πάρωνος, τῆς Φυρέας, τῆς Ἀνθήνης, τῆς Νηρίδος, τῆς Εὔας καὶ τοῦ Τάνου.

Ὁ Πάρων εἶναι ἡ σημερινὴ κωμόπολη Ἅγιος Πέτρος σὲ μία περιοχὴ ποὺ δὲν ταλαιπωρήθηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ στὴν ὁποία ὑπάρχουν πλῆθος ἀρχαῖα ἐρείπια ποὺ εἶναι δύσκολη ἡ ἀκριβὴς ταύτισή τους. Στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Τάνου ποταμοῦ συναντοῦμε τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Λουκά μὲ πολλὰ ἐντοιχισμένα ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ κοντὰ τοὺς τοίχους θεμελίωσης μεγάλων κτηρίων· ἀκόμη καὶ ἓναν κίονα ἀπὸ βαθύχροο γρανίτη βλέπουμε ἐδῶ. Τὸ Ἄστρος εἶναι μία νέα ἀλλὰ ἀσήμαντη πολίχνη, ἡ ὁποία ἐπίσης δὲν θὰ ἀναπτυχθεῖ, ἐπειδὴ ὁ γειτονικὸς βάλτος Μοῦστος μολύνει τὸν ἀέρα μὲ τὶς μεφιτικὲς ἀναθυμιάσεις του σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε ἐπὶ 6-7 μῆνες τὸν χρόνο εἶναι ἀδύνατον νὰ κατοικεῖ κανεὶς στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ ἔλος. Γιὰ τὴν ἀποστράγγισή του ξοδεύθηκαν πάνω ἀπὸ 66.000 δραχμὲς χωρὶς ἀποτέλεσμα, γιατί τὰ μέτρα ποὺ ἐλήφθησαν ἦταν ἐξ ἀρχῆς ἄστοχα²⁵².

ΚΥΚΛΑΔΕΣ

Τὸ μόνο ποὺ ἀπομένει νὰ ἀναφέρουμε εἶναι ὅ,τι ἀξιόλογο ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἄποψη συναντοῦμε στὶς Κυκλάδες. Στὴν ἐπαρχία τῆς Σύρου συναντοῦμε τὴν πρώτη ἐμπορικὴ καὶ πολυπληθέστερη πόλη τῆς Ἑλλάδος, τὴν Σύρο, ἢ ἀλλιῶς, ὅπως μετονομάσθηκε πάλι πολὺ πρόσφατα, τὴν Ἑρμούπολη, γιατί ἡ νέα πόλη εἶναι κτισμένη ἀκριβῶς πάνω στὴ θέση τῆς ἀρχαίας. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης καὶ στὰ μετεπαναστατικὰ χρόνια ἡ Ἑρμούπολη εἶδε μεγάλη ἀκμὴ. Ἐκεῖ ὅπου τώρα ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀκροθαλασσιὰ ὀρθώνονται κτισμένα ἀμφιθεατρικὰ τὰ σπίτια, πρὶν ἀπὸ τὸ 1821 δὲν ὑπῆρχαν παρὰ μόνο παραπήγματα. Ἡ νέα αὐτὴ πόλη ἔχει χαρακτηριστὰ ραγδαῖα ἀναπτυσσόμενου

251. Οἱ ὄχρωμὲνες μὲ τείχη πολυγωνικῶν λίθων δύο μικρὲς πόλεις Ἐπίδαυρος Λιμηρὰ καὶ Ζάραξ στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Πελοποννήσου ἀνήκουν καὶ αὐτὲς στὶς πόλεις τῶν Ἐλευθερολακῶν, τὶς ὁποῖες ἀναφέρει ὁ Πανσανίας. Ἰδρύθηκαν τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα. Καὶ ἀπὸ τὶς δύο πόλεις τὶς κτισμένες σὲ βραχώδη ἀκρωτήρια, ὄρατὰ εἶναι πλέον μόνον τὰ καλὰ διατηρημένα τείχη. Τὸ τείχος τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς περιλαμβάνει ἑκταση περίπου 4 ἑκταρίων, τοῦ Ζάρακος 3 ἑκταρίων.

252. Ἡ ἐπαρχία Κυνοουρίας στὸν Πάρωνα ἐκτείνεται στὴν ἀνατολικὴ (καὶ ὄχι στὴ δυτικὴ, ὅπως λέει ἐσφαλμένα ὁ Στάουφερτ) ἀκτὴ τῆς Πελοποννήσου. Τὰ τείχη τῶν ἀρχαίων Πρασιῶν βρίσκονται στὸ ὑψωμα πάνω ἀπὸ τὸ σημερινὸ λιμάνι Πλάκα τοῦ Λεωνιδίου, ποὺ βρίσκεται λίγο πιὸ μέσα στὴ

στεριά. Ἡ ἀρχαία κώμη Γλυμπεῖς ἢ Γλυμπία καὶ ἡ ἀκρόπολις τῆς βρίσκεται στὸν ὄρεινὸ ὄγκο τοῦ Πάρωνα, δυτικὰ τοῦ Λεωνιδίου.

Ἡ μικρὴ κοιλάδα γύρω ἀπὸ τὸ σημερινὸ Ἄστρος στὴν ἀρχαιότητα ὀνομαζόταν Θυρεάτις χώρα. Ἐδῶ βρίσκονται κατὰ τὸν Πανσανία (*Κορινθιακὰ* 38, 6) οἱ κῶμες Ἀθήνη (καὶ ὄχι Ἀνθήνη, ὅπως γράφει ὁ Στάουφερτ), Νηρίς καὶ Εὔα, καθὼς καὶ ἡ ἀρχαία Θυρέα (καὶ ὄχι Φυρέα), ποὺ πρέπει νὰ ἦταν στὴ θέση τοῦ σημερινοῦ Ἄστρους.

Τέλος ὁ Τάναος (καὶ ὄχι «Τάνος») εἶναι ἓνα ποταμάκι κοντὰ στὸ Ἄστρος, ποὺ ἐκβάλλει στὸν κόλπο τοῦ Ἄργους καὶ κατεβαίνει ἀπὸ τὸν Πάρωνα. «Πάρων» καὶ «Τάνος» δὲν εἶναι ὀνόματα ἀρχαίων χωριῶν τῆς περιοχῆς, ὅπως ὑποθέτει ἐσφαλμένα ὁ Στάουφερτ.

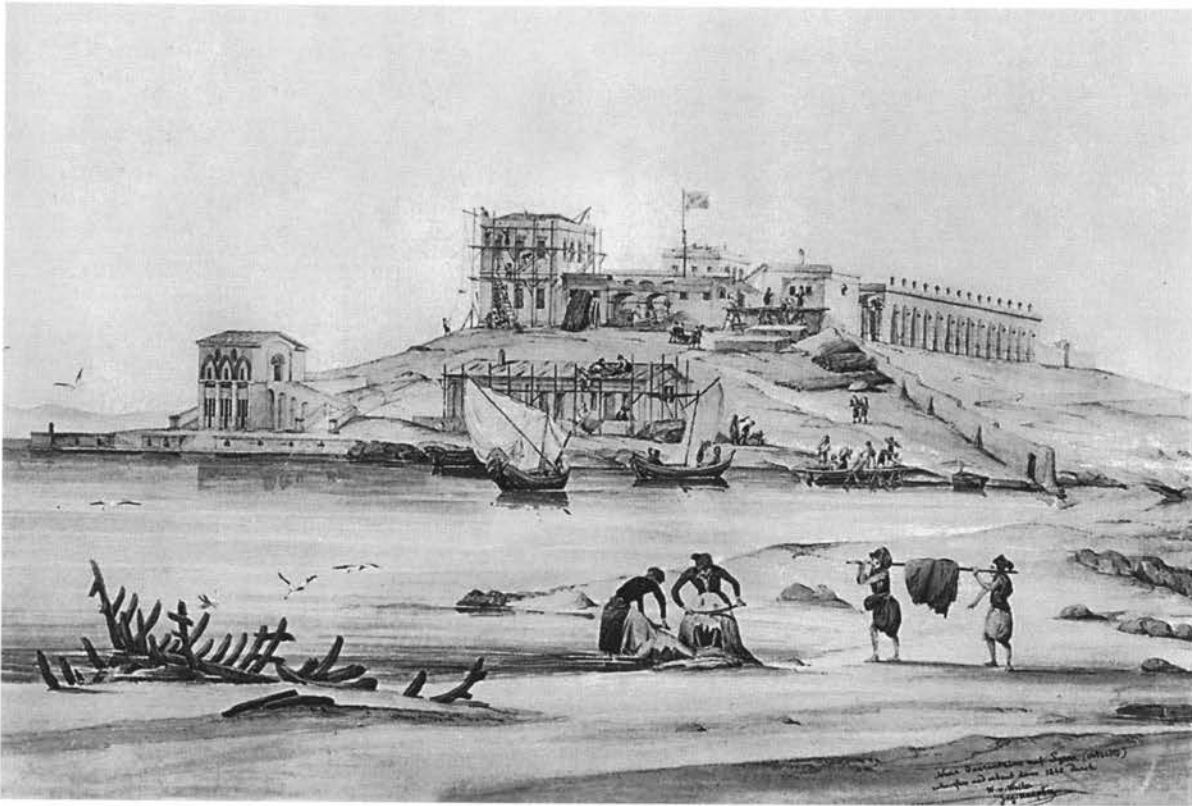

οίκισμοῦ, διότι ἐνῶ ὁ σχετικὰ πτωχότερος κάτοικος τῆς Ἐρμούπολης εἶναι ἀκόμη ἰδιοκτῆτης τοῦ παραλήγματος πού ἔκτισε μετὰ τὴν ἀφίξη καὶ τὴν ἐγκατάστασή του στὴ Σύρο, δίπλα του ὑψώνεται περήφανο καὶ μεγαλοπρεπὲς τὸ σπίτι ἐνὸς πλούσιου Σμυρναίου ἢ Χιώτη, πού σώθηκε ἀπὸ τὸ γαταγάρι τῶν Τούρκων ἢ πού ζοῦσε ἀνέκαθεν ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπικράτειά τους. Οἱ ὁδοὶ λόγῳ τῆς μορφῆς τοῦ ἐδάφους καὶ ἄλλων τυχαίων λόγων εἶναι στενές καὶ τεθλασμένες. Πλατεῖες δὲν ὑπάρχουν καθόλου παρὰ προβλέπονται μόνο στὸ σχέδιο τῆς πόλης· θὰ γίνουν ὅμως, γιατί τὸ πνεῦμα τῶν κατοίκων ἐδῶ μοιάζει νὰ εἶναι καλύτερο ἀπὸ τῶν Ἀθηναίων, καὶ οἱ ἀρχές εἶναι πιὸ σοβαρὲς καὶ προσεκτικὲς, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ μέχρι τώρα στίς σχεδιαζόμενες πλατεῖες δὲν ἔχει κτισθεῖ κανένα νέο κτήριο πού θὰ μπορούσε νὰ δυσχεράνει τὴ διάνοιξή τους. Οἱ κάτω ὁδοί, οἱ πλησιέστερες πρὸς τὸ λιμάνι, εἶναι πεντακάθαρες καὶ στρωμένες μὲ βαθύχροο γκρίζο σχιστόλιθο πού γυαλίζει καὶ πού προέρχεται ἀπὸ τὸ βραχῶδες νησάκι ἀνάμεσα στὴν Ἄνδρο καὶ τὴν Τήνο· ἔχει δὲ κατασκευασθεῖ δίκτυο ἀποχετευτικῶν ἀγωγῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκβάλλουν στὸ λιμάνι. Οἱ ἀνηφορικὲς [κάθετες πρὸς τὴν ἀκτῆ] ὁδοὶ εἶναι κλιμακωτὲς σὲ ὅλο τους τὸ μῆκος καὶ οἱ βαθμίδες τους εἶναι πέτρινες μὲ πλατὺ πάτημα. Οἱ ὁδοὶ στὴν πάνω πόλη ἀποτελοῦν ἕναν ἀληθινὸ λαβύρινθο ἀπὸ στενὰ δρομάκια, τόσο στενὰ πού σὲ ὀρισμένα μόνις καὶ χωραεὶ νὰ περάσει ἄνθρωπος· ἐπὶ πλέον συχνὰ εἶναι πολὺ ἀκάθαρτες καὶ ἤδη γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἀδιάβατες. Τὰ ὑψηλὰ καμπαναριά τῶν ἐκκλησιῶν, πού σὲ μερικὲς ἐκκλησίες εἶναι διπλά καὶ πού ὁμοιά τους δὲν βλέπεις πουθενὰ ἄλλοῦ στὴν Ἑλλάδα, δίνουν στὴν ἀμφιθεατρικὰ κτισμένη πόλη ἔντονα γραφικὴ ὄψη ὅταν τὴν κοιτάξεις ἀπὸ τὸ λιμάνι, πού τὸ ζωντανεύουν πάντα πλοῖα· τὸ ἴδιο καὶ οἱ πολλοὶ πέτρινοι κυλινδρικοὶ ἀνεμόμυλοι πάνω σὲ τετράγωνα θεμέλια πού προεξέχουν ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν σπιτιῶν καὶ ἔχουν ὅλοι κινητὴ, σκεπασμένη μὲ καλάμια ἐπίστεψη, πού πάνω της εἶναι στερεωμένη ἢ πτερωτὴ μὲ τὰ 12 πτερύγια καὶ ἡ ὁποία ἐπίστεψη εἶναι ταυτοχρόνως καὶ ἡ στέγη τοῦ μύλου.

Τὰ σπίτια στὴν κάτω πόλη, δηλαδὴ τῶν εὐπόρων κατοίκων, ἔχουν κατὰ κανόνα ἐξαιρετικὰ τερπνὴ καὶ εὐχάριστη ὄψη. Σχεδὸν ὅλα ἔχουν πολὺ καθαρὸ καὶ πλακόστρωτο προαύλιο, πού συνήθως τὸ σκιάζει μία κληματαριά καὶ πού χωρίζεται ἀπὸ τὸν δρόμο μὲ ἕνα πολὺ καλαισθητὸ κιγκλίδωμα. Ἀλλὰ κανένα σπίτι, καμία αὐλὴ δὲν ἔχει κανονικὸ σχῆμα, πράγμα πού ἐντείνει ἀφάνταστα τὴν οὕτως ἢ ἄλλως γραφικὴ ἀποψη τῶν ἐπιμέρους ὁμάδων κτηρίων.

Στὰ μεγαλύτερα σπίτια τῶν προξένων καὶ τῶν πλουσίων ἐμπόρων διαπιστώνουμε μεγαλύτερη προσπάθεια ἐπίτευξης ἐνὸς καλύτερου ἀρχιτεκτονικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ ὅπουδήποτε ἄλλοῦ στὴν Ἑλλάδα, μὲ ἐξαιρέση τὴν Ἀθήνα. Οἱ ἐκκλησίες τῆς Σύρου ἔχουν πολὺ μεγαλύτερες διαστάσεις ἀλλὰ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν περισσοτέρων εἶναι ρυθμοῦ μπαρόκ. Ἡ κυκλοφορία ἀμαξῶν στὴν πόλη δὲν εἶναι δυνατὴ. Δὲν ὑπάρχουν κρήνες οὔτε ὑδραγωγεῖα, ἀλλὰ κάθε σπίτι ἔχει τὴ στέγνα του, καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού τὰ σπίτια δὲν ἔχουν στέγη ἀλλὰ δῶμα, στὸ ὁποῖο συγκεντρώνεται τὸ βρόχινο νερὸ πού διοχετεύεται στίς στέγνες.

Τὸ λιμάνι τὸ περιβάλλει μία προκυμαία, ἔργο τοῦ πρώην λοχαγοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ Μηχανικοῦ von Weiler, ἡ ὁποία εἶναι κτισμένη ἀκριβῶς ὅπως τοῦ Πειραιᾶ μὲ ὀρθογώνιους ὀγκόλιθους καὶ εἶναι καλυμμένη μὲ πλάκες. Ὁ ἴδιος ἀξιωματικὸς ἔκτισε ἐπίσης τὸ ὠραῖο κτήριο τοῦ λοιμοκαθαρηρίου, πού ἀπέχει ἀπὸ τὴν πόλη τρία τέταρτα περίπου τῆς

Τὸ Λοιμοκαθατήριον τῆς Ἐρμούπολης κατὰ τὴν ἀνέγερσίν του (1840). Ἀρχιτέκτων Wilhelm von Weiler. Ὑδατογραφία τοῦ ἰδίου.

ώρας. Γερμανοὶ ἀρχιτέκτονες μὲ ἔξοδα τοῦ βασιλέως ἔκτισαν ἐπίσης τὸν φάρο στὸ νησάκι στὴν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ, μία ἀποθήκη πυρίτιδος, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν καλὰ κτισμένη καὶ ὠραία ἀποθήκη τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου.

Ἡ καθ' ἑαυτὴ [παλαιὰ] πόλη τῆς Σύρου ἀπέχει μισὴ περίπου ὥρα ἀπὸ τὴν Ἐρμούπολη καὶ εἶναι κολλημένη στὴν πλαγιά ἑνὸς ἀπότομου βραχώδους ὑψώματος, πού στὴν κορυφή του κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρχε ναὸς τοῦ Πανός· σήμερον ὁμως τὴν καταλαμβάνει ὁ καθεδρικός ναὸς τοῦ καθολικοῦ κλήρου τῆς Ἑλλάδος, ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, κοντὰ στὸν ὁποῖο ἔχει τὴν ἔδρα του ὁ [καθολικός] ἐπίσκοπος. Ὁ λόφος ἔχει κλίση 60 ἕως 65 μοιρῶν καὶ ὡς ἐκ τούτου οἱ ὁδοὶ δὲν εἶναι παρὰ ἀπότομες κλίμακες, οἱ ὁποῖες ἐν μέρει ἢ μᾶλλον συνήθως εἶναι λαξευμένες στοὺς βράχους καὶ τόσο στενές, ὥστε σὲ ὀρισμένα σημεῖα δύο ἄτομα δὲν μποροῦν νὰ διασταυρωθοῦν. Τὰ σπίτια εἶναι γερὰ κτισμένα καὶ ὀρισμένα πολὺ ἀξιόλογα· ἡ ἀκαθαρεία στὶς σκάλες ὁμως καὶ στὶς κόγχες πού δημιουργοῦνται μεγάλη²⁵³.

253. Ὅσα διεξοδικὰ ἀναφέρει ὁ Στάουφερτ γιὰ τὴν πόλη Ἐρμούπολη στὴ νῆσο Σύρο εἶναι σωστά.

Ἡ περιγραφή του τῶν δρόμων, τῶν σπιτιῶν καὶ τῶν ἐκκλησιῶν, ἀκόμη καὶ τῶν ἀνεμομύλων, πού

Ἡ πρωτεύουσα τῆς νήσου Ζέας [Κέα ἢ Τζιά] εἶναι κτισμένη πάνω στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Ἰουλίδος. Στὴ θέση τῆς ἀρχαίας ἀκρόπολης βρῖσκεται σήμερα τὸ καλύτερο τμήμα τῆς πόλης· ἐδῶ σώζονται τμήματα τοῦ ἀρχαίου τείχους, ποὺ ἦταν κτισμένο μὲ μεγάλους δόμους. Στὴν πλαγιά τοῦ ὑψώματος στὰ νότια τῆς πόλης, ποὺ ἀπέχει ἓνα τέταρτο τῆς ὥρας μὲ τὰ πόδια, ὑπάρχει λαξευμένος στὸν σχιστολιθικὸ βράχο ἓνας τεράστιος λέων

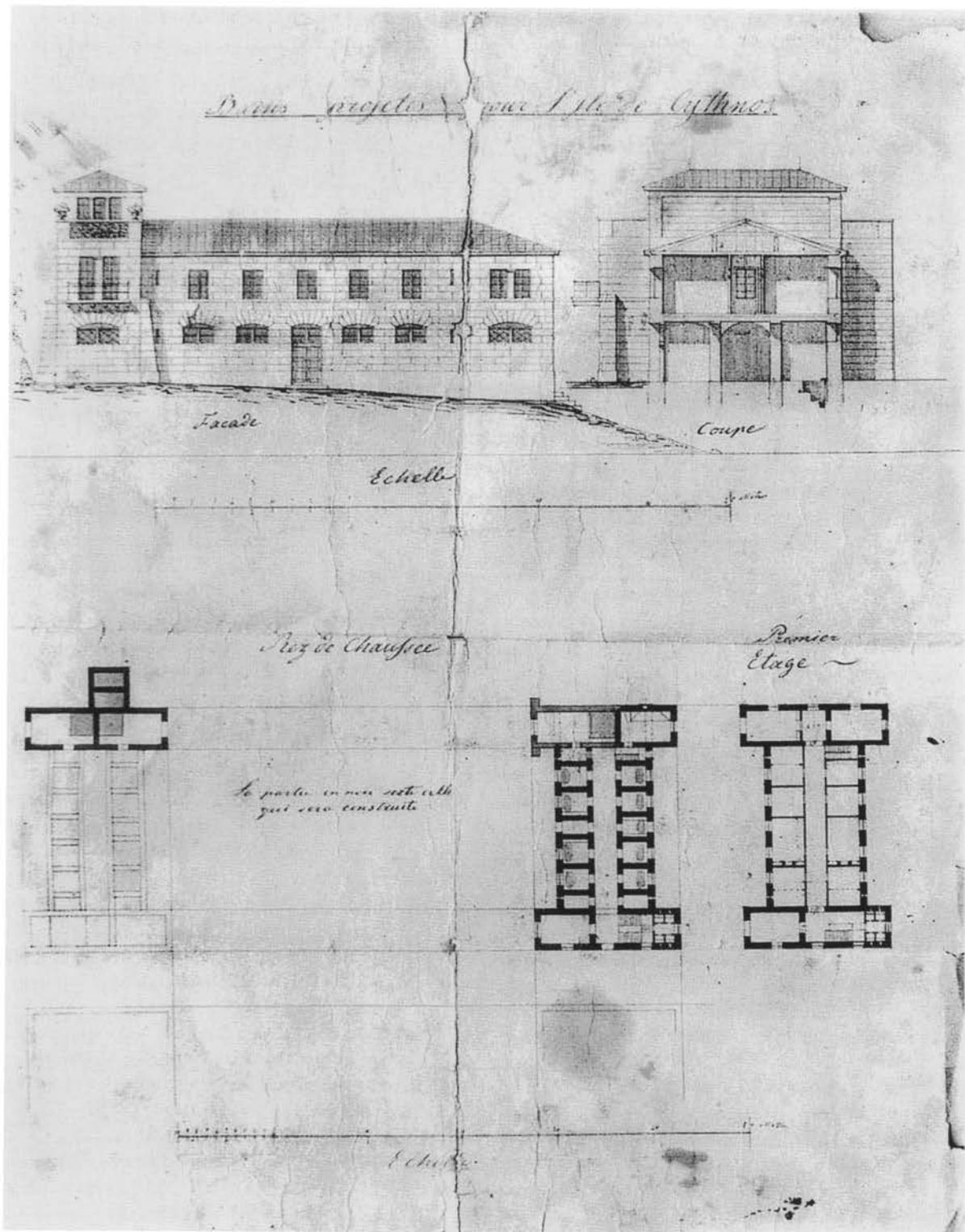
ἀπαντοῦν παντοῦ στὸ Ἀρχιπέλαγος, εἶναι ἀκριβῆς καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς εἶναι ἀποτέλεσμα προσωπικῆς αὐτοψίας. Πὰ τὴν ἀρχαία Σύρο ὁμως, τὴν ἴδρυση τῆς Ἐρμούπολης καὶ τὸν σχεδιασμὸ τῆς δὲν πληροφοροῦμεθα σχεδὸν τίποτε. Πὰ τὰ θέματα αὐτὰ οἱ περιγραφῆς τοῦ Λουδοβίκου Ρός, ὁ ὁποῖος ἐπεσκέφθη ἐπανειλημμένως τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ καλύτερος γνώστης ἀπὸ ὄλους ὅσοι ἔγραψαν γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, εἶναι ἀξιοπίστες καὶ ἀποκαλυπτικές:

«Ἐκεῖ ὅπου τώρα ὀρθώνεται κλιμακωτὰ στὴν ἀκτὴ τῆς θάλασσας ἡ δευτέρα, ἢ μᾶλλον, ὅταν βλέπει κανεὶς τὴν ἰδιαιτέρη, ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς καὶ τὴν ἀνεξάρτητη ρώμη τῆς, ἢ πρώτη πόλη τῆς Ἑλλάδος, ὅταν ξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση ὑπῆρχαν μόνον μερικὰ παραπήγματα καὶ ἀποθῆκες στὴν παραλία. Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ πόλη, ποὺ ἀπὸ τότε κίόλας δὲν μαρτυροῦσαν πὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς παρὰ ἐλάχιστα θεμέλια καὶ κατάλοιπα τοίχων καὶ ποὺ τώρα ἔχει ἐξαφανισθεῖ, λόγῳ τῶν πολλῶν νεοδημῶν κτηρίων, σχεδὸν κάθε τῆς ἴχνος, βρισκόταν βέβαια στὴν ἴδια θέση πλάι στὸ εὐρύχωρο λιμάνι. Ἀλλὰ ὅταν ἀπὸ βάρβαρο χερί – ἡ ἱστορία δὲν μᾶς λέει τίνας – κατεστράφη, οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὸν φόβο τῶν πειρατῶν καὶ ἄλλων ἐχθρῶν ἐπιδρομῶν ἀποσύρθηκαν σὲ ἓναν ὑψηλὸ καὶ ἀπότομο βραχώδη λόφο ἓνα τέταρτο τῆς ὥρας ἀπὸ τὴν παραλία καὶ ἔκτισαν ἐδῶ τὴν πόλη τους ποὺ, γιὰ νὰ διακρίνεται ἀπὸ τὴ νέα Ἐρμούπολη, τὴν ὀνομάζουν τώρα Παλαιὰ Σύρα. Μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν Ψαρῶν καὶ τῆς Χίου ἐγκαταστάθηκαν ἐδῶ κατὰ κύριο λόγο οἱ δυστυχεῖς κάτοικοι αὐτῶν τῶν νησιῶν παίρνοντας ἐν μέρει μὲ τὴ βία ἀπὸ τοὺς ντόπιους Συριανούς, παλαιούς κυρίους τῆς χώρας, τὴ γῆ καὶ κατοικώντας σὲ ἄθλιες καλύβες κατὰ μῆκος τῆς ἀφιλόξενης ἀκτῆς παλεύοντας μὲ τὴν πείνα, τὴν ἐξαθλίωση καὶ τὴς στερηθεῖς κάθε λογῆς. Αὐτὴ ἡ ἀξιοθρήνητη ἐγκατάσταση ἔγινε τὸ κυριότερο κέντρο ἐμπορίας τοῦ κούρσου τῶν πειρατῶν καὶ κέντρο παραχάραξης καὶ ἄλλων κακόφημων ἐπαγγελμάτων, καὶ ἀπὸ αὐτὲς τὴς σκοτεινῆς δρα-

στηριότητες μεσοῦντος τοῦ πολέμου, τῆς πειρατείας καὶ τῆς παρουσίας τῶν ἐχθρῶν στόλων ἀνεπτύχθη ὡς διὰ μαγείας μία εὐτακτὴ, ἀνθηρὴ πόλη εἰρηρικῶν ἐμπόρων καὶ καρaboκυραίων, ποὺ οἱ δραστηριότητές τους ἀπλώνονται ἤδη σὲ τέσσερις ἡπείρους καὶ οἱ δασμοὶ τους ἀποτελοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ κυριότερα ἔσοδα τοῦ νεαροῦ βασιλείου. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ πόλη ἐξωτερικὰ φέρει ἀκόμα ἀρκετὰ ἴχνη τοῦ τρόπου ποὺ δημιουργήθηκε. Πλάι σὲ ἀρκετὰ μεγάλωπρα, γερὰ κτισμένα σπίτια ὑπάρχουν ἀκόμα πολλὲς παράγκες ἐκείνης τῆς πρώτης ἐγκατάστασης, καὶ οἱ δρόμοι, ἂν καὶ ἀρκετὰ καλὰ λιθοστρωμένοι καὶ καθαροί, εἶναι στενοὶ καὶ σκολιοί, ἀνοιγμένοι ὅπως ἔτυχε ἢ ὅπως ὑπαγόρευσαν οἱ ἐπιτακτικὲς ἀνάγκες κατὰ τὴν πρώτη, ἀναρχὴ δόμηση». (Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des Ägäischen Meeres*, Stuttgart und Tübingen 1840, I 5-6).

Ὁ φάρος, καθὼς καὶ οἱ ἀποθῆκες διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου τοῦ τελωνείου καὶ τὸ γυμνάσιον τῆς Ἐρμούπολης, σχεδιάσθηκαν ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Johann Eglacher καὶ οἰκοδομήθηκαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1833-1836.

Τὸ πρῶτο ρυμοτομικὸ σχέδιο τῆς Ἐρμούπολης (δηλαδὴ τῆς Κάτω Σύρου) συνετάχθη ἀπὸ τὸν λοχαγὸ τοῦ Μηχανικοῦ Wilhelm von Weiler τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1837 καὶ ἐνεκρίθη μὲ βασιλικὸ διάταγμα στὶς 18/30 Αὐγούστου τοῦ ἴδιου ἔτους (συλλογὴ σχεδίων τοῦ ΥΠΕΧΩΔΕ). Στὸ σχέδιο αὐτὸ προβλέπεται ἡ εὐέλκτικη διάταξη τῶν ὁδῶν, οἱ ὁποῖες ἀκολουθοῦν τὴς ὑψομετρικῆς καμπύλης καὶ εἶναι παράλληλες πρὸς τὴν ἀκτογραμμὴ τοῦ λιμανιοῦ. Ὁ μόνος 100 μ. μῆκος ὁδικὸς ἄξων τῆς ὁδοῦ Ἐρμού συνδέει τὸ λιμάνι μὲ τὴν πλατεία Δημοαρχείου. Αὐτὴ ἡ πλατεία, ποὺ σήμερα φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Μιαούλη, στὸ σχέδιο τοῦ Βάιλερ ἔχει ἀκανόνιστο σχῆμα. Τὸ κανονικὸ ὀρθογώνιο σχῆμα μεγάλης πλατείας (διαστάσεων 140×50 μ.) πρὸ τοῦ μνημειώδους δημοαρχείου (ἀνέγερση 1876-1898), ποὺ κτίσθηκε μὲ βάση σχέδια τοῦ Ἐρνέστου Τσίλλερ, τὸ ἀπέκτησε ἀργότερα, μετὰ τὴ ριζικὴ μετατροπὴ τῆς.

Σχέδια του Christian Hansen για τα κτήρια των λαματικών λουτρών της Κύθνου (1837).

μέ ωραιότατες αναλογίες, είκοσι πόδια μήκος και μέ κεφάλι μεγέθους πέντε ποδῶν. Ένας καλοδιατηρημένος ἀρχαῖος πύργος, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα μνημεῖα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ὀχυρωματικῆς τέχνης, ἀπαντᾶται κοντὰ στὴ μονὴ τῆς Ἁγίας Μαρίνας²⁵⁴.

Πολλὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα ὑπάρχουν καὶ στὰ Θερμιά. Ὑπάρχουν ἐπίσης ἐδῶ θερμῆς πηγές, γι' αὐτὸ ἡ κυβέρνησις ἀνέθεσε στὸν Γερμανὸ ἀρχιτέκτονα Laurent τὴν ἀνέγερσις κατάλληλου κτηρίου λουτρῶν²⁵⁵.

254. Ἀπὸ τὴν τετράπολη τῆς ἀρχαίας Κέας ἢ Τζιάς (καὶ ὄχι «Ζέας») ὁ Στάουφερτ ἀναφέρει μόνο τὴν πρωτεύουσα Ἰουλίδα, ἀποσιωπώντας τὶς πόλεις Καρθαία, Κορρησία καὶ Ποιήεσσα, πού εἶχαν ἤδη ταυτισθεῖ στὴν ἐποχὴ του.

Ὁ Ρὸς ἀναφέρει τὶς πρώτες ἀνασκαφές τῶν ἀρχαιολόγων Peter Oluf Broenstedt καὶ Georg Koes τὸν χειμῶνα τοῦ 1811 καὶ 1812 στὴν Καρθαία καὶ περιγράφει διεξοδικὰ τὸ γλυπτό τοῦ λέοντος τῆς Ἰουλίδος, καθὼς καὶ τὸν ἀρχαῖο πύργο κοντὰ στὴ μονὴ τῆς Ἁγίας Μαρίνας:

«Ὁ λέων πού ἀπεικονίζεται στὴ δημοσίευσίς τοῦ Μπρόντστεντ βρίσκεται στὰ ἀνατολικά τῆς πόλης, ἕνα τέταρτο μακριά, σὲ κῆπο ἰδιοκτησίας τοῦ κυρίου Τζανὴ Παγκάλου. Εἶναι πελεκημένος στὸν βράχο, τώρα ὅμως ἔχει πέσει ἀπὸ τὸ φυσικὸ του ὑπόβαθρο καὶ ἔχει πάρει στάση ἐπικίνδυνη γιὰ τὴ διατήρησή του. Τὸ μήκος του δίχως τὶς κυρτώσεις εἶναι εἴκοσι πόδια· τὸ κεφάλι ἔχει ὕψος περὶ πέντε πόδια καὶ ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου του, παρὰ τὴ μεγάλη διάβρωσις, εἶναι πολὺ ζωντανή. (...)

Ὁ καλοδιατηρημένος ἀρχαῖος πύργος στὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Μαρίνας, πού ὁ Μπρόντστεντ τὸν ὑπερασπίζει ἀντιτιθέμενος στὶς ρηχὲς φλογεῖς τοῦ Tournefort καὶ τὸν περιγράφει μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια, δὲν εἶναι μόνον ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ὀχυρωματικῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποψη ὡς ἀποκλειστικῶς λίθινη κατασκευὴ ἀξίζει ἀσφαλῶς νὰ μελετηθεῖ προσεκτικὰ καὶ νὰ μετρηθεῖ. Οἱ λίθινες δοκοὶ κάτω ἀπὸ τὶς ἐπάλξεις, στὸ ὕψος τοῦ τέταρτου ὀρόφου, πού προεξέχουν καὶ στὶς τέσσερις ὀψεις τοῦ πύργου καὶ οἱ ὁποῖες ἔφεραν ἕναν ἀνοικτὸ ἐξώστη, καθ' ὅσον γνωρίζω, εἶναι τὸ μοναδικὸ καλὰ διατηρημένο δεῖγμα [τοῦ τόσο οὐσιαστικοῦ γιὰ τὴν ἀρχαία ὀχυρωματικὴ τέχνη περιδρόμου]». (Ross, *Reisen* I 111-113).

255. Στὴν Κύθον (Θερμιά) δὲν βρίσκουμε μὲν σημαντικὲς ἀρχαιότητες, ὅπως λανθασμένως μᾶς

πληροφορεῖ ὁ Στάουφερτ, ἀντ' αὐτοῦ ὅμως ἕνα σημαντικό μεσαιωνικὸ ἐρεῖπιο πού ὁ Ρὸς τὸ ἐπεσκέφθη στὶς 24 Δεκεμβρίου τοῦ 1836 καὶ περὶ τοῦ ὁποῖου γράφει σχετικῶς: «Ὁ δρόμος ἀνηφορίζει στὴν ἀρκετὰ ὑψηλὴ καὶ μεγάλου μήκους ράχη πού σχηματίζει τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ νησιοῦ καὶ ἡ ὁποία ἀπολήγει πρὸς τὰ ΒΑ στὴ χερσόνησο Κέφαλος. Στὴ ράχη αὐτοῦ τοῦ βουνοῦ, μία ὥρα δρόμο ἀπὸ τὰ Θερμιά, βρίσκεται τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τὸ ὁποῖο τώρα, μετὰ τὴν κατάργησις τῶν περισσοτέρων μοναστηριῶν, εἶναι ἐγκαταλελειμμένο, πράγμα πού ἔκανε τὸν ἀγωγιάντη μας νὰ ἀναστενάξει ἀρκετὲς φορές. Δέκα λεπτὰ ἀπόστασις ἀπὸ τὸ μοναστήρι πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ βρίσκεται τὸ Παλαιόκαστρο, τὸ λεγόμενο καὶ Κάστρο τῆς Ὁριᾶς πάνω στὴ στενὴ κορυφὴ ἑνὸς ἐξαιρετικὰ ἀπότομου βράχου πού αἰωρεῖται πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ τὸν ὁποῖο συνδέει μὲ τὸ βουνὸ μόνον ἕνας πολὺ δύσβατος ἰσθμὸς, ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴν [ἀρχαία] Καρθαία τῆς Κέας. Πρόκειται γιὰ τὰ ἐρεῖπια μιᾶς καλὰ ὀχυρωμένης κόμης, πού χρονολογεῖται στούς τελευταίους αἰῶνες τοῦ Μεσαιῶνος καὶ φαίνεται πὼς ἄλλοτε ἦταν ὁ κυριότερος οἰκισμὸς τοῦ νησιοῦ. Τὰ τεῖχη ἢ ὅ,τι σώζεται ἀπ' αὐτὰ κολλημένο στὰ βράχια, εἶναι φράγκικης κατασκευῆς καὶ ἔχουν πολεμιστρές. Ἐντὸς τῶν τευχῶν ὑπάρχουν μόνον ἄμορφοι σωροὶ ἐρειπίων». (Ross, *Reisen* I 94-95).

Πὰ τὶς ἱαματικὲς πηγές κοντὰ στὸν κόλπο τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ, καὶ γιὰ τὸ κτήριον τῶν λουτρῶν, πού κτίσθηκε τὸ 1836-1839 σὲ σχέδια τοῦ Χριστιανοῦ Χάνσεν (καὶ ὄχι τοῦ Laurent ὅπως ἐσφαλμένα ἀναφέρει ὁ Στάουφερτ) καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψις τοῦ ἀρχιτέκτονος Lüders, ὁ Ρὸς ἀφηγεῖται καὶ πάλι διεξοδικὰ τὰ ἑξῆς:

«Τὸ πρῶν τῆς 23ης Δεκεμβρίου [τοῦ 1835] ἡ βροχὴ εἶχε σταματήσει καὶ κατεβήκαμε καθάλα σὲ μουλάρια στὴν κοιλάδα τῶν θερμῶν πηγῶν, τὶς ὁποῖες εἶχε οὐσιαστικῶς ὡς στόχο ἡ ἀποστολὴ τοῦ [Χριστιανοῦ] Χάνσεν. (...)

Πά τῆ Δῆλο καὶ τῆ Ρήνεια θὰ ἀναφέρουμε μόνο τὰ ἐξῆς: στὰ βόρεια τοῦ κατεστραμμένου ναοῦ τοῦ Δηλίου Ἀπόλλωνος βρίσκονται τὰ ἐρείπια ἑνὸς ἄλλου ναοῦ, πιστεύεται τῆς Λητοῦς. Ἀπέναντι, στὰ νότια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, τὰ ἐρείπια τῆς στοᾶς τοῦ Φιλίππου Ε΄ τῆς Μακεδονίας. Στὰ βορειοανατολικά βλέπουμε τὴ λίμνη μὲ τὸ ἔλλειπτικό σχῆμα, πού, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, στὶς ὄχθες τῆς γεννήθηκε ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ ὁποία περιβάλλεται ἀπὸ ἕναν τοῖχο· ἔπειτα μία μεγάλη λεκάνη πού θεωρεῖται μεγάλη ναυμαχία [δηλαδὴ χώρος τέλεσης ναυτικῶν ἀγώνων]. Διακρίνουμε τὴν πύλη τῆς ἀρχαίας ἀκρόπολης, καθὼς καὶ τὸ θέατρο. Οἱ πλαγιές τοῦ Κύνθου, πού ὑψώνεται 81 μέτρα πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θαλάσσης, εἶναι σκεπασμένες μὲ θραύσματα μαρμάρων. Στὴν κορυφὴ του βλέπουμε ἕνα ψηφιδωτὸ δάπεδο καὶ λείψανα ἑνὸς κτηρίου ἰωνικοῦ ρυθμοῦ κτισμένο πάνω σὲ θεμέλια ἀπὸ γρανίτη· ἐπίσης βλέπουμε τὸν λίθινο θόλο πού τὴν ὀξυκόρυφη στέγη του σχηματίζουν 10 λίθοι σὰν ἀμείβοντες ἐπίπεδης στέγης καὶ ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε τὴν εἴσοδο στὸν ἱερὸ περίβολο τοῦ ὄρους Κύνθος. Ἡ Ρήνεια, ἡ ὁποία ἦταν ἡ νεκρόπολη τῶν Δηλίων, εἶναι ἐπίσης σκεπασμένη μὲ ἐρείπια· συναντοῦμε δὲ ἀκόμη κατάλοιπα λαμπρῶν ταφικῶν μνημείων. Οἱ τάφοι, στοὺς ὁποίους βρέθηκαν πολλὰ χρυσὰ κτερίσματα, εἶναι συλημένοι²⁵⁶.

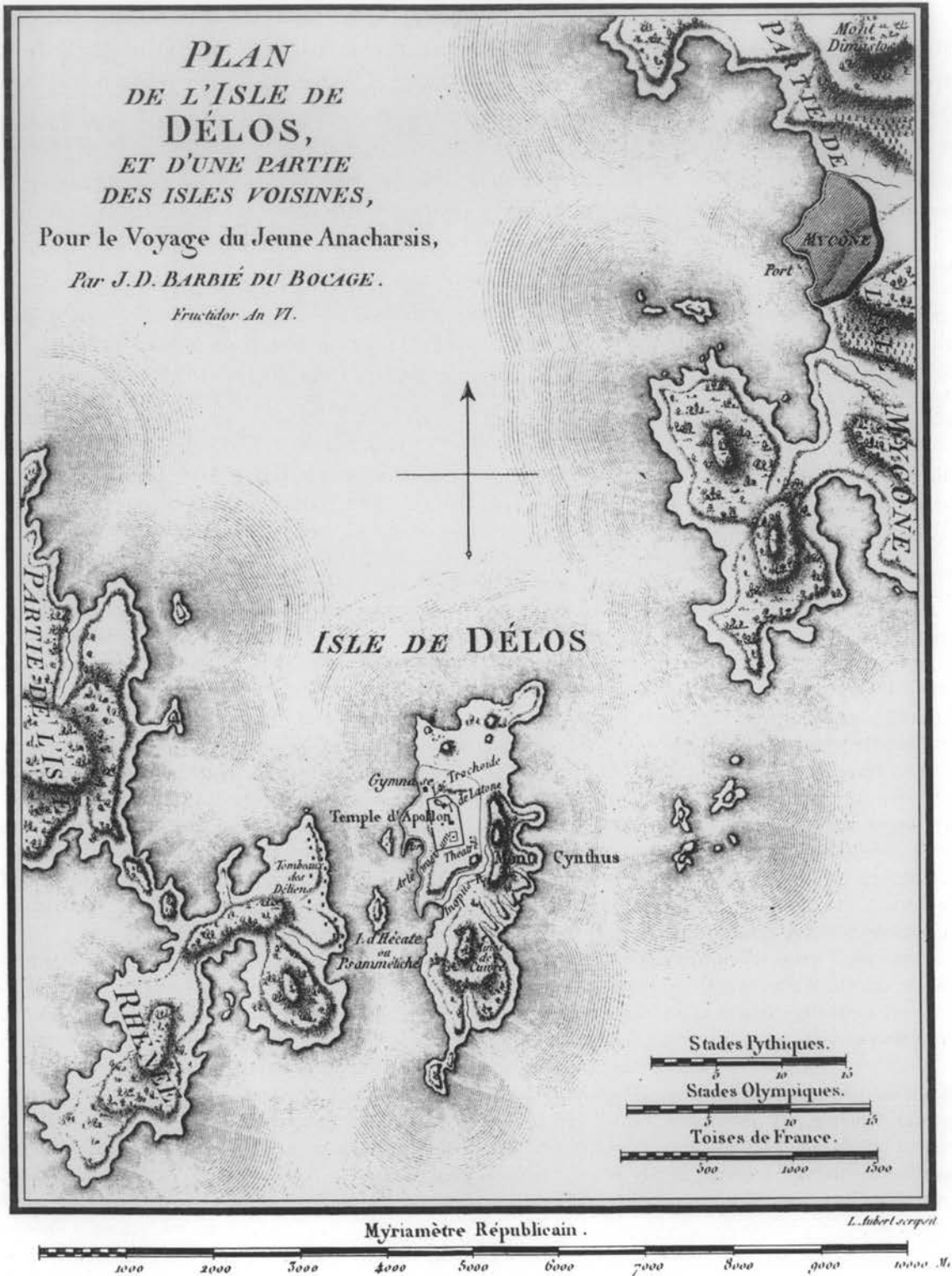
Αὐτὰ τὰ θερμὰ νερά, πού βρίσκονται σὲ μία μικρὴ στροφὴ τῆς κοιλάδος στὸν βόρειο βραχίονα τοῦ ἡμάνιοῦ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, πηγάζουν περιπου διακόσια βήματα ἀπὸ τὴν ἀκτὴ, στοὺς πρόποδες μιᾶς μικροῦ ὕψους βραχώδους ἔξαρχης τοῦ ἐδάφους ἀπὸ σχιστόλιθο. (...)

Οἱ πηγές εἶναι συνολικὰ τρεῖς. Ἡ πηγὴ στὸ ὑψηλότερο σημεῖο καὶ μὲ τὸ λιγότερο θερμὸ νερὸ (θερμοκρασία μόνον 32 ἕως 33 βαθμοὺς Ρεωμύρου) περιβάλλεται ἀπὸ μία στέρα τὴν ὁποία, σύμφωνα μὲ μία ἐπιγραφή, κάλυψε μὲ θολωτὴ στέγη τὸν Ἰούλιο τοῦ 1782 ὁ δραγουμάνος [διερμηνεὺς] τοῦ στόλου Νικόλαος Μαυρογένης ἀπὸ τὴν Πάρο, πού ἀργότερα ἔγινε ὀσποδάρης τῆς Βλαχίας καὶ τελικῶς ἀποκεφαλίσθηκε. Εἶναι ἡ μοναδικὴ μέχρι τώρα πηγὴ πού χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρρώστους. Οἱ δύο χαμηλότερες πηγές ἀναβλύζουν πενήντα-ἑξήντα πόδια νοτιότερα καὶ ἀπέχουν μεταξὺ τους μόνο δύο-τρία πόδια. Παρὰ τὴν τόσο μεγάλη ἐγγύτητα, τὸ νερὸ τους, σύμφωνα μὲ τὶς ἔρευνες τοῦ καθηγητῆ Landerer, δὲν ἔχει τὴν ἴδια ἀκριβῶς σύσταση. Οἱ πηγές ἔχουν ἐπίσης διαφορετικὴ θερμοκρασία καὶ συγκεκριμένα τῆς μὲν πηγῆς πού βρίσκεται λίγο ὑψηλότερα ἢ θερμοκρασία κυμαίνεται μεταξὺ 36 καὶ 38 βαθμῶν, τῶν δὲ χαμηλοτέρων φθάνει μέχρι τοὺς 44 βαθμοὺς Ρεωμύρου. (...)

Μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἀγῶνος τῆς ἀνεξαρτησίας οἱ πηγές ἀποκοτῶν ὄλο καὶ μεγαλύτερη φήμη, καὶ οἱ

πάσχοντες ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ καὶ ἀσιατικὴ Τουρκία πού ἀναζητοῦν ἐδῶ θεραπεία ὑπερβαίνουν ἤδη κάθε καλοκαίρι τὰ τετρακόσια ἕως πεντακόσια ἄτομα. Παλαιότερα οἱ ἄρρωστοὶ κατέλυαν σὲ σκηνές ἢ πλινθόκτιστες καλύβες. Ἀλλὰ ὁ αὐξανόμενος ἀριθμὸς τῶν ἐπισκεπτῶν ὥθησε τοὺς Κυθνίους νὰ κτίσουν ἕνα κατ' ὄνομα μόνον πανδοχεῖο. Διότι τὸ κτίσμα αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς χαμηλοτάβανους ἀκουμπισμένους μὲ τὴ ράχη στὸ βουνὸ ὀρόφους, κλιμακωτὰ τοποθετημένους τὸν ἕνα ἐπάνω στὸν ἄλλο. Τὰ δωμάτια εἶναι πολὺ μικρά, μὲ ξύλινα σκουῖρα μόνον ἀντὶ παραθύρων. Τὸ δάπεδο εἶναι ἀπὸ χῶμα πού δὲν ἔχει κὰν πατηθεῖ καὶ ἰσιωθεῖ, καὶ τὸ ἐπίπεδο ταβάνι τῶν δωματίων, πού εἶναι συγχρόνως καὶ στέγη, εἶναι φτιαγμένο μὲ δοκάρια πού τὰ καλύπτει ἕνα πλέγμα ἀπὸ καλάμια καὶ ἀπὸ ἐπάνω ἕνα λεπτὸ στρώμα χώματος. Αὐτὸ εἶναι ἐπὶ τοῦ παρόντος τὸ πανδοχεῖο τῆς πρῶτης λουτρόπολης τῆς Ἑλλάδος». (Ross, *Reisen* I 91-93).

256. Οἱ σποραδικές πληροφορίες τοῦ Στάουφερτ γιὰ τὴ Δῆλο καὶ τὴ Ρήνεια περιγράφουν γενικῶς σωστὰ τὰ ὁρατὰ στὴν ἐποχὴ του ἐρείπια. Τὴν ἐσφαλμένη πληροφορία ὅμως περὶ «μεγάλης λεκάνης πού θεωρεῖται μεγάλη ναυμαχία [δηλαδὴ, χώρος τέλεσης ναυτικῶν ἀγώνων]» τὴν υἰοθετεῖ ἀκριτὰ ἀπὸ παλαιότερο κείμενο τοῦ Τουρνεφόρ. Ἡ Δῆλος, ἡ ὁποία μαζί μὲ τοὺς Δελφοὺς καὶ τὴν Ὀλυμπία εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους

Σχέδιο τῶν νήσων Δήλου καὶ Ρηνείας ἀπὸ τὸν J. D. Barbié du Bocage (1795).

Στήν ἐπαρχία Τήνου ὑπάγονται οἱ νῆσοι Τήνος καὶ Ἄνδρος. Ἡ πρώτη εἶναι ἰδιαίτερος ἀξιόλογη λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν οἰκισμῶν της, νομίζω 66 τὸν ἀριθμὸν, τοὺς ὁποίους συγκροτοῦν συνήθως καλοκτισμένα σπίτια ὁμοια μεῖ ἰταλικῆς ἀγροικίης, καὶ τῶν

ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς Ἑλλάδος (συνολικὴ ἐπιφάνεια τῆς ἀρχαίας πόλης 95 ἑκτάρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μέχρι σήμερα ἔχει ἀνασκαφῆ μόνον τὸ 1/5), ἐρευνᾶται συνεχῶς με μικρὰ μόνον διαλείμματα ἀπὸ τῆ Γαλλικῆ Ἀρχαιολογικῆ Σχολῆ ἀπὸ τὸ 1873 μέχρι σήμερα.

Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος εἶχε διαρκὴ ζωὴ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίκοις χρόνοις μέχρι τὸ 69 π.Χ., ὅταν μετὰ τοὺς Μιθριδατικὸς πολέμους ἡ ἀνθοῦσα πόλις ληλατήθηκε ἀπὸ τοὺς πειρατὲς τοῦ Ἀθηνόδωρου. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἔκταση καὶ οἱ σχετικὰ καλὰ διατηρημένους περιοχῆς κατοικίας τῶν ἑλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων ποὺ κάνουν τὴ Δῆλο ἓνα εἶδος Πομπηίας τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ Ρός, ποὺ ἐπεσκέφθη τὴ Δῆλο καὶ τὴ Ρήνεια τὸν Αὐγουστο τοῦ 1835, κατόρθωσε μετὰ τὸ ἐξασηκόμενον μάτι του νὰ διακρίνει πολλὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας τοπογραφίας καὶ ἐπίσης νὰ ἐπισημάνει τὰ προσδοκώμενα εὐρήματα. Παραθέτουμε ὀρισμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἐξαεῖλιδη σχετικὴ περιγραφή του:

«Ἡ Δῆλος εἶναι ἓνα ἐντελῶς ἔρημο νησί, μίαν μεγάλην, θλιβερὴ θάλασσα ἐρειπίων. Δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνα γραφικὸν ἐρεῖπιον. Ὅλα ἔχουν μετατραπῆ σὲ σωροὺς θραυσμάτων καὶ σκλήθρων, τόσο τρομακτικὴ ἦταν ἡ μανία τῶν ἀνθρώπων χειρῶν. Τὰ κατάλοιπα τοῦ ὑπέροχου ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος εἶναι σπασμένα, κατακεραματισμένα καὶ σκορπισμένα καταγῆς. Ὅτι πιθανὸν ἦταν χρῆσιμον στοὺς παπᾶδες τῆς Τήνου γιὰ τὸ σύγχρονον μαντεῖον τους [ἔδῳ ἐννοεῖται ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας], τὸ σκωσαν. Ὁλόκληρες καρabiές μαρμάρων καὶ κίωνων ἔχουν μεταφερθεῖ πρὶν ἀπὸ αἰῶνες κιάλας στὴ Βενετία καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Sic transit gloria mundi (...) [οὔτω παρέρχεται τοῦ κόσμου ἡ δόξα].

Ἐξ ἴσου λυπηρὴ εἶναι ἡ Ρήνεια ἢ Μεγάλῃ Δῆλος (ὅπως λέγεται τώρα), καταδικασμένη ἀπὸ παλιὰ νὰ εἶναι μόνον ὁ χώρος ταφῆς τῶν ζωντανῶν [sic!]. Καὶ ὁμως αὐτῆς οἱ κατοικίης τοῦ θανάτου εἶναι σχετικὰ λιγότερον κατεστραμμένες ἀπὸ τοὺς ναοὺς καὶ τίς στοῆς τῆς πλούσιας καὶ ἔνδοξης Δῆλου. (...)

Ἀπὸ τὸν μεγάλο ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀπὸ τὴν στοᾶ τοῦ Φιλίππου, τὸ θέατρο καὶ τὰ κάθε λογῆς ἄλλα οἰκοδομήματα ἀπὸ λευκὸ μάρμαρον δὲν

ὑπάρχει οὔτε ἓνα κιονόκρανον ἢ κομμάτι κίονος, οὔτε ἓνα ἐπιστύλιον ἢ βαθμίδα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον κάποιος ἐργάτης ἀβεστοκάνει μὴ μαστορας νὰ μὴν ἔχει ἀποκόψει μετὰ τὴν βαριά, αὐτὸν τὸν τρομερὸ ἔχθρον τῶν ἀρχαιοτήτων στὴν Ἑλλάδα, μίαν γωνία γιὰ νὰ φτιάξει ἀβεστοκονίαμα ἢ νὰ πελεκήσει μίαν πέτρα γιὰ κτίσιμον. Καὶ ἀκόμα χειρότερα, ἐπειδὴ κατεστρέφοντο εὐκολότερα, ἔπαθαν οἱ κατοικίης τῶν ἰδιωτῶν, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐὰν δὲν εἶχε ὑπάρξει αὐτὴ ἡ βαρβαρότητα θὰ εἶχαν μείνει ὄρθια ὀλόκληρα σύνολα οἰκοδομικῶν τετραγώνων. Τώρα οἱ τοῖχοι τους διατηροῦνται στὴν πλειονότητά τους μέχρι ὑψους δύο ἕως τριῶν ποδῶν. Τὸ ἄνω τμήμα τους εἶναι ἀποκομμένο, οἱ καλύτεροι λίθοι, δηλαδὴ οἱ ἀκρογωνιαῖοι, ἔχουν ἀφαιρεθεῖ, καὶ οἱ ὑπόλοιποι, ἀνακατεμένοι μετὰ τὸ διαλυμένο κονίαμα, σχηματίζουν σωροὺς ἐπιχώσεων ποὺ σκεπάζουν τὰ ἐρείπια. Κάτω ἀπὸ αὐτῆς τίς ἐπιχώσεις ἀσφαλῶς κρύβεται κάποιον ψηφιδωτὸ δάπεδο, καὶ πολλῶν σπιτιῶν θὰ πρέπει ἀκόμα νὰ διατηρεῖται πλήρως ἢ κάτοψη. (...)

Κάτω ἀπὸ πάρα πολλὰ, ἴσως κάτω ἀπὸ τὰ περισσότερα σπίτια, ὑπῆρχαν δεξαμενές, ἄλλες (ἀναλόγως τοῦ πλάτους τους) μετὰ στενὴν θολωτὴ ὄροφή, ἄλλες σκεπασμένες ἀπλῶς μετὰ ἐπιμήκεις πλάκες γρανίτη, πάνω στίς ὁποῖες μετὰ στηριζόταν τὸ δάπεδο τῆς κατοικίας. Παρόμοια, ἀλλὰ μεγάλην δεξαμενὴ, ὑπῆρχε καὶ κάτω ἀπὸ τὸ κτήριον τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου. (...)

Τὰ κυριότερα κτήρια τοῦ νησιοῦ βρισκόνταν ὅλα μετὰ τῆς τροχοειδοῦς λίμνης καὶ τοῦ λιμένος. Ἐδῶ εἶναι καὶ οἱ σωροὶ τῶν ἐρειπίων ποὺ προαναφέρθηκαν καὶ ποὺ ἀνήκουν στὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ στὴν στοᾶ τοῦ Φιλίππου Γ' τῆς Μακεδονίας. Τὰ κιονόκρανα μετὰ τὴν μορφὴν ταύρου, ποὺ δημοσιεύθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στίς *Unedited Antiquities* τῶν Ἀγγλων, δὲν εἶναι πλέον παρὰ τεράστιοι ὀγκόλιθοι, ἀκρωτηριασμένοι σὲ βαθμὸν ποὺ νὰ εἶναι ἀγνώριστοι. Τὰ θραύσματα τοῦ μεγάλου ἀγάλματος τοῦ Ἀπόλλωνος, τὸ ὁποῖον, σύμφωνα μετὰ τίς σχεδὸν ὁμόφωνες ἀλλὰ βεβαίως λαθρασιμῆς ἐκθέσεις τῶν Wheeler καὶ Spon λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψή τους στὴν Δῆλον ἔστεκε ἀκόμα ἄθικτο, κείνται σχεδὸν στὴν ἴδια κατάσταση, στὴν ὁποία τὰ εἶχε δεῖ ὁ Turnefort ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴν

πολλῶν καθολικῶν ἐκκλησιῶν τῆς, πού εἶναι πολὺ μεγαλυτέρων διαστάσεων ἀπὸ ὅ,τι οἱ ἑλληνικὲς [ὀρθόδοξες] καὶ ἔχουν συνήθως ὀξυκόρυφα καμπαναριά. Ἰδιαίτερα καλὰ καὶ εὐρύχωρα σπίτια ἔχει ἡ πρωτεύουσα Σάν Νικολό, πού εἶναι κτισμένη στὴ θέση τῆς ἀρχαίας Τήνου. Σὲ ἀπόσταση ἑνὸς τετάρτου ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα βρίσκεται τὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας, πού εἶναι τόσο φημισμένος τόπος προσκυνήματος γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκία ὅσο τὸ Λορέττο [τῆς Ἰταλίας] γιὰ τὴν καθολικὴ Ἑσπερία. Ἡ ἐκκλησία του θεωρεῖται ἡ ὡραιότερη τῆς Ἑλλάδος. Εἶναι λαμπρὴ, ἀλλὰ ἀκριβῶς λόγω τῶν λαμπρῶν, ἀκαλαίσθητων χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν κοσμημάτων ἀλλόκοτη. Κοντὰ σ' αὐτὸ τὸ μοναστήρι ὑπῆρχε ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος· ὑπάρχουν μακρὰ κατάλοιπα τοίχων καὶ ἀρματοτροχιῶν ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα λαξευμένων σὲ βράχους. Σὲ ἓνα μουσεῖο πού ἴδρυσαν οἱ μοναχοὶ βλέπουμε τὰ θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, γλυπτῶν κλπ. πού βρέθηκαν στὴν περιοχὴ²⁵⁷.

ἀκτὴ. Τὸ πλάτος τῆς ράχης τοῦ ἀγάλματος, μετρημένο στὶς ὠμοπλάτες, εἶναι 2.20 μ. Αὐτὸς ὁ ἀφιερωμένος ἀπὸ τοὺς Ναξίους στὸν Ἀπόλλωνα κολοσσὸς ἀνετράπη ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὅταν, σύμφωνα μὲ τὸν Πλούταρχο, ἓνας μεταλλικὸς φοίνικας, πού στήθηκε ἀπὸ τὸν Νικία καὶ τὸν Σῆμο τὸν Δῆλιο, ἔπεσε ἀπὸ τὸν δυνατὸ ἀέρα συμπαρασύροντας στὸ ἔδαφος καὶ τὸ ἄγαλμα. (...)

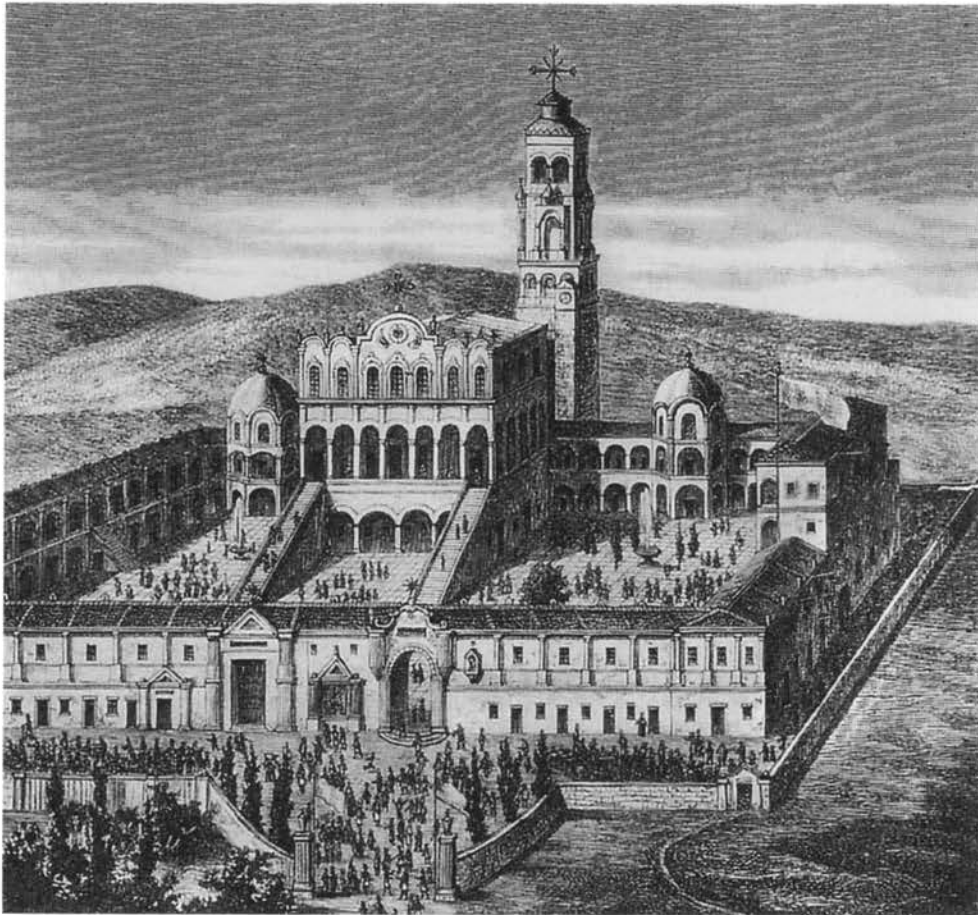
Ἡ Ρήνεια ἢ Ρήναια εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ Δῆλο καὶ ἔχει ἀκανόνιστο σχῆμα, καθὼς τὸ βόρειο ἡμισφῆρι τῆς συδέεται μὲ τὸ νότιο τμήμα τῆς μέσῃ μᾶς στενῆς λωρίδας γῆς. Τὸ τμήμα πού εἶναι ἀντίκρου στὴ Δῆλο εἶναι τὸ νότιο ἡμισφῆρι τῆς Ρήνειας καὶ σχηματίζει τὸ στενὸ θαλάσσιο πέρασμα [Ρευματιάρης]. Ἐδῶ κοντὰ εἶναι ἡ νεκρόπολις, ἡ ὁποία προσφέρει τὴν εἰκόνα ἑνὸς παρόμοιου σωροῦ ἐρειπίων, ὅπως καὶ ἡ πόλις τῶν ζωντανῶν. Οἱ τάφοι ἐδῶ, ὅπως καὶ τὰ οἰκήματα στὸ γειτονικὸ νησί, εἶναι κτισμένοι μὲ φυσικὲς πέτρες ἀπὸ σχιστόλιθο ἢ γρανίτη κατὰ τὸ ἡμισφῆρι ὑπόγειοι καὶ κατὰ τὸ ἄλλο ὑπέργειο. Ἐνας τέτοιος ταφικὸς θάλαμος διακεῖται ἀπὸ ἓναν διάδρομο σὲ δύο μέρη, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου εἶναι οἱ τάφοι ὑπὸ μορφὴν τεσσάρων ἕως ἕξι καὶ περισσοτέρων μακρόστενων κελιῶν. Σχεδὸν ἡ πλειονότης αὐτῶν τῶν τάφων ἔχουν ἀνοιχθεῖ καὶ καταστραφεῖ. (Ross, *Reisen* I 18 καὶ 25-30).

257. Ὁ Ρὸς μᾶς δίνει λεπτομερεῖς πληροφορίες καὶ γιὰ τὸ μοναστήρι τῆς Εὐαγγελίστριας τῆς Τήνου, τὸ σπουδαιότερο προσκύνημα τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν ἱστορία ἴδρυσής του:

«Σήμερον τὸ πρῶν εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθοῦμε τὸ ἐδῶ καὶ μίαν δεκαετίαν τόσο φημισμένο προσκύνημα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Εὐαγ-

γελίστριας. Βρίσκεται σὲ ἀπόσταση πέντε λεπτῶν μὲ τὰ πόδια βορείως τῆς πόλης καὶ μαζί μὲ τὰ εὐρύχωρα βοηθητικὰ του κτίσματα καὶ τὶς αὐλὲς σχηματίζει ἓνα ἀλλόκοτο, ἀλλὰ ὁμορφο καὶ γραφικὸ σύνολο. Τὸ 1824 κάποια καλόγρια ὄνειρευθῆκε πὼς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἦταν θαμμένη μίαν εἰκόνα τῆς Θεομήτορος. Ἐσκαψαν καί, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, βρῆκαν τὴν εἰκόνα. (...)

Χιλιάδες πιστῶν προσκυνητῶν, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν Τουρκία, κατακλύζουν ἕκτοτε τὸν τόπο καὶ συγκεκριμένα κατὰ τὸν Δεκαπενταύγουστο, τὴν κυρίως ἑορτὴ τῆς Παρθένου Μαρίας, καὶ ἀπὸ τὶς εἰσφορὰς καὶ τὰ δῶρα τοὺς κτίσθηκε ἀπὸ τὰ χρόνια ἀκόμα τοῦ ἀγῶνος τῆς ἀνεξαρτησίας ἡ μεγάλη ἐκκλησία [τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς] καὶ ἀργότερα ἓνα εὐρύχωρο κτίσμα, τὸ ὁποῖο στεγάζει καταλύματα γιὰ τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς ἄρρωστους προσκυνητῆς, καθὼς καὶ σχολεῖο καὶ νοσοκομεῖο. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἰδρύματα συντηροῦνται καὶ σιγὰ σιγὰ ἐπεκτείνονται ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα τῆς Εὐαγγελίστριας, καὶ δὲν κοστίζουν στὴν κυβέρνησις ἢ στὴν κοινότητα οὔτε ἓνα λεπτὸ. Στὴν αἴθουσα συνεδρίασης τῶν θεραπόντων τοῦ ναοῦ ἔκαναν μίαν ἀρχὴ μὲ μίαν μικρὴ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὸ νησί καὶ ἀπὸ τὴ Δῆλο, ἡ ὁποία περιέχει ἤδη μερικὰ ἀξιόλογα ἐκθέματα. Καὶ αὐτὴ τὴν ἀρχαιολογικὴν μέριμνα τὴν ἔχει ἐπιφορτισθεῖ τὸ ταμεῖο τῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἴδια ἡ ἐκκλησία εἶναι κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς κτισμένη μὲ μάρμαρο. Οἱ ἀσπριδερεῖς κολόνες τῆς, καθὼς καὶ οἱ πλάκες τοῦ δαπέδου προέρχονται ἀπὸ τὰ λατομεῖα τοῦ Πανόρμου στὴ ΒΑ. ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ. Οἱ βαθμίδες τῆς μεγάλης, πραγματικὰ μεγαλοπρεποῦς κλίμακος ὁμοῦς προέρχονται δυστυχῶς σχεδὸν

Ὁ ναός καὶ ἡ μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Εὐαγγελίστριας στὴν Τήνο, σὲ παλαιὰ χαλκογραφία.

Τὰ χωριά στὴν Ἄνδρο εἶναι μικρὰ μὲ κακῆς ποιότητος σπίτια, ποὺ ἔρχονται σὲ τεράστια ἀντίθεση μὲ τὰ τέσσερα ὠραῖα μοναστήρια αὐτοῦ τοῦ νησιοῦ. Οἱ μονές ἔχουν εὐρύχωρους καὶ μεγαλοπρεπεῖς χώρους καὶ πλούσια κοσμημένες ἐκκλησίες, ποὺ ὅμως, ὅπως σχεδὸν ὅλα ὅσα κτίσθηκαν στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν παρακμὴ τῆς τέχνης, δὲν ἔχουν μεγάλη ἀρχιτεκτονικὴ ἀξία. Στὴν Ἄνδρο βλέπει κανεῖς πολλὰ ἐρεῖπια ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα: τὸ λιμάνι Γαύριο ἔναν ἀρχαιοελληνικὸ πύργο μὲ ἐλικοειδῆ κλίμακα καὶ χονδρούς τοίχους κτισμένους μὲ ὀρθογώνιους λίθους. Ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἄνδρο, ποὺ σήμερα ὀνομάζεται Παλαιόπολη, σώζονται ἀγάλματα, τάφοι, ἀγγεῖα, ἐπιγραφές, κομμάτια ἐνὸς ἀρχαίου μώλου τὸ λιμάνι τῆς Παλαιόπολης, πλῆθος τεμάχια μαρμάρων καὶ ἀνάγλυφα, λείψανα

ὅλες ἀπὸ τὰ ἐρεῖπια τῆς Δήλου. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας οἱ εἰκόνες τῶν ἁγίων, τὰ ἀναθήματα, κλπ. εἶναι φορτωμένα χρυσάφι καὶ ἀσημι, ἀλλὰ εἶναι κακόγουστα. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀναθήματα

προέρχονται ἀπὸ τὴ Ρωσία. Ἡ θαυματουργὴ εἰκόνα καὶ ὁ τόπος ὅπου εὐρέθη εἶναι ὁρατὰ σὲ μίᾳ ἀμυδρᾷ φωτισμένῃ κρύπτῃ κάτω ἀπὸ τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς». (Ross, *Reisen* I 14-15).

μιάς ἀρχαίας πύλης κτισμένης με ὀγκόλιθους ἀπὸ σχιστόλιθο, ὕψους 12 καὶ πλάτους 6 ποδῶν, καὶ κυκλώπεια τείχη²⁵⁸.

Στὴν ἐπαρχία Νάξου στὸ ὁμώνυμο νησί τοῦ Διονύσου, βρίσκουμε πολλὰ κλασικὰ κατάλοιπα. Ἀπὸ τὴ μαρμάρινη πύλη τοῦ ναοῦ τοῦ Διονύσου βλέπουμε τὰ θεμέλια στὴν ἀκτὴ κοντὰ στὴν πόλη, λείψανα τῆς γέφυρας καὶ τοῦ ὕδραγωγείου. Κοντὰ στὴν καθολικὴ ἐκκλησία τῆς πρωτεύουσας ὑπάρχει ἓνα οἰκοδόμημα με τετράγωνη κάτοψη, ὕψους 10 ποδῶν, πὺν φέρει τὸ ὄνομα Κρήνη τῆς Ἀριάδνης. Κάτω ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ ὄρους τοῦ Διὸς στέκεται ἀκόμη ὄρθιος ὁ 50 πόδια ψηλὸς καὶ σχεδὸν ἐντελῶς διατηρημένος πύργος τοῦ Ἀχιλλέως, πὺν εἶναι κτισμένος με μαρμαρίνους ὀγκόλιθους. Οἱ τοῖχοι του ἔχουν πάχος 3 πόδες καὶ ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος του μέση διάμετρο 23 πόδες· μία περιστρεφόμενη κλίμαξ με βαθμίδες σφηνωμένες στοὺς τοίχους ὀδηγεῖ στὶς πολεμίστρες. Ὁ πύργος συνδέεται με προαύλιο 115 τετραγωνικῶν ποδῶν. Στὰ ἀνατολικά παράλια τοῦ νησιοῦ, κοντὰ στὴ θέση Ἀπόλλων, βρίσκουμε ἓνα ἡμιτελὲς ἀγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος, ὕψους 33 ποδῶν, ἀπὸ ἐγχώριο μάρμαρο. Τὸ νησί ἔχει ἐπίσης πολλὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα. Τὸ κάστρο, πὺν ἔκτισε ὁ Μάρκος Σανούδος τὸ 1207, με τοὺς 12 πύργους, σήμερα εἶναι μονὴ τῶν Καπουκίνων.

Ἡ σημερινὴ πόλη τῆς Νάξου ἔχει καλὰ σπίτια ἰταλικῆς τεχνοτροπίας χωρὶς στέγες, μόνο με δώματα. Στὸ νησί ἀπαντῶνται πλῆθος πύργοι πὺν ἀνήκουν στοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν πολυάριθμων ἀμπελώνων. Οἱ γρανίτινοι κίονες τοῦ ὄχι ἀσήμαντου καθεδρικοῦ ναοῦ φαίνεται πὺς προέρχονται ἀπὸ ἓναν ναὸ τῆς Δήλου²⁵⁹.

258. Ὁ «ἀρχαιοελληνικὸς πύργος με ἑλικοειδὴ κλίμακα» εἶναι ὁ καλύτερα διατηρημένος ἀρχαιοελληνικὸς πύργος-παρατηρητήριο (καὶ συγχρόνως χῶρος καταφυγῆς) καὶ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸ Γαύριο καὶ κοντὰ στὸ χωριὸ Ἅγιος Πέτρος. Ὁ ὕψους 14 μ. (20 μ. μαζί με τὴ βάση του) πύργος με τὴν κανονικὴ τοιχοποιία διατηρεῖται σχεδὸν ἀκέραιος. Λείπουν μόνον οἱ ἐπάξεις καὶ ἡ ἐπίπεδη στέγη. Ὁ Ρὸς μᾶς δίνει λεπτομερὴ περιγραφή καὶ αὐτοῦ τοῦ μνημείου (Ross, *Reisen* I 10-12). Ἀκόμα λεπτομερέστερα δημοσιεύθηκε ἀργότερα ἀνώνυμα στὴν ἐπιθεώρηση ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Βιέννης *Allgemeine Bauzeitung* 1859, 106, καὶ σχέδια στὴ σ. 107).

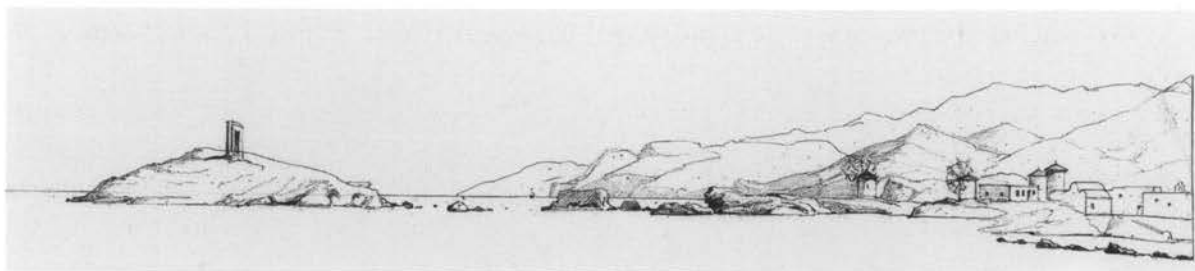
Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀρχαία Ἄνδρου, ἡ περιγραφή τοῦ Ρὸς συμφωνεῖ με τὴ λακωνικὴ περιγραφή τοῦ Στάουφερτ:

«Ἡ ἀρχαία πόλη τῆς Ἄνδρου βρισκόταν σχεδὸν στὴ μέση τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τοῦ νησιοῦ ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ ὑψηλότερο βουνό. Οὐσιαστικὰ δὲν εἶχε λιμάνι· γι' αὐτὸ ὅταν ὁ Σκύλαξ μιλάει γιὰ λιμάνι ἐννοεῖ κατὰ πᾶσα πιθανότητα τὸ Γαύριο. Ἡ ἀκτὴ ὑποχωρεῖ λίγο πρὸς τὴ στεριά σχηματίζοντας ἔτσι ἓναν ἀνοικτὸ κόλπο, πὺν μόνο μία μικρὴ βρα-

χίδης χερσόνησος στὴ βορεινὴ του πλευρὰ τὸ προστατεῖ κάπως ἀπὸ τοὺς βοριάδες. Στὴν ἐπίπεδη ἀκτὴ διακρίνονται ἐλάχιστα ἴχνη ἐνὸς ἀρχαίου μώλου. (...) Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀνεβήκαμε σιγὰ σιγὰ, περνώντας ἀνάμεσα στὶς ψηλὲς ξερολιθιὲς τῶν κήπων καὶ τῶν ἀμπελιῶν, τὴν πλαγιά. Παντοῦ διάσπαρτα ἐρείπια, μαρμαρίνες, πελεκητὲς πέτρες, βάσεις κίωνων, κίονες, γεῖσα, σπαράγματα γλυπτῶν, ἐπίσης ἐπιγραφές. Ἀλλὰ πούθενά καλὰ διατηρημένα ἐρείπια μνημειακοῦ χαρακτήρος, με ἐξαιρεση ὀρισμένα κατάλοιπα ἀρχαίων θεμελίων ἀπὸ μεγάλους κανονικὰ πελεκημένους σχιστόλιθους γιὰ τὴ στήριξη τῶν ἀνδρῶν τῆς ἀρχαίας πόλης». (Ross, *Reisen* I 14, 17).

259. Ἡ Νάξος στὴν ἀρχαιότητα φημιζόταν γιὰ τὴν εὐφορὴ γῆ της καί, λόγω τῆς πλούσιας παραγωγῆς κρασιοῦ, εἶχε τὸ ἐπίθετο «Διονυσία» (γι' αὐτὸ καὶ ὁ Στάουφερτ τὴ χαρακτηρίζει «νησί τοῦ Διονύσου»). Πὰ τὰ κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος στὸ νησί μᾶς πληροφορεῖ κάπως διεξοδικότερα ὁ Ernst Curtius σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τοὺς γονεῖς του ἀπὸ τὴ Νάξο με ἡμερομηνία 6 Σεπτεμβρίου 1839:

«Ἡ πόλη εἶναι κτισμένη σὲ ἓνα ἀρκετὰ κακὸ, ἐκτεθειμένο στοὺς βοριάδες λιμάνι, πὺν τὸ καθιστᾷ

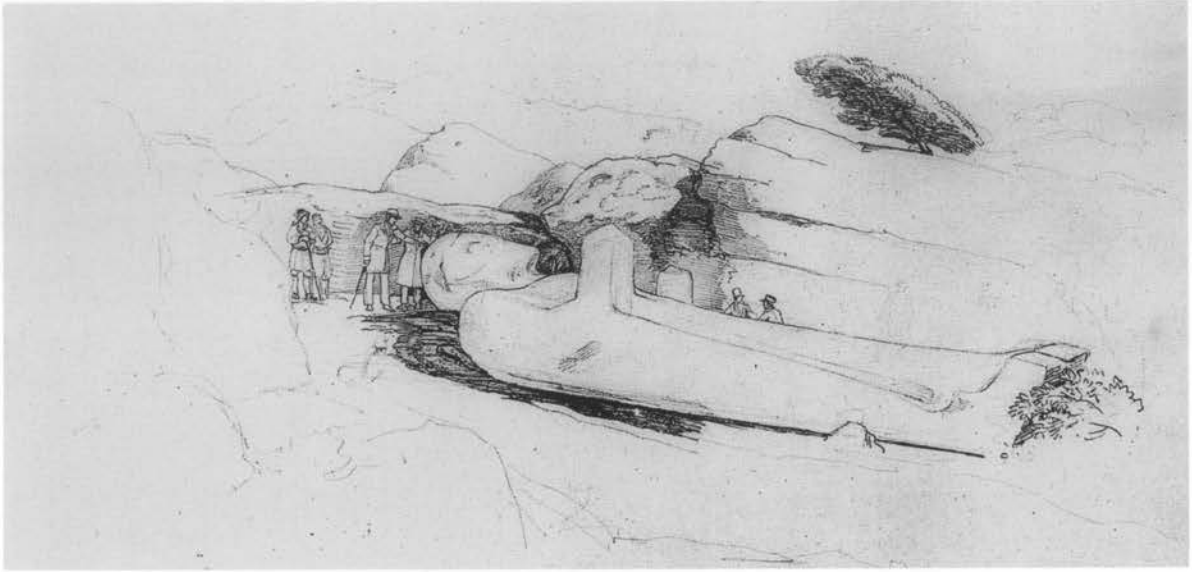
Ἐρείπια τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στή θέση «Παλάτια» τῆς Νάξου. Σχέδιο τοῦ Friedrich von Gaertner (1836).

Ἡ χώρα τῆς Νάξου μέ τή μονή τῶν Καπουκίνων (φρούριο τῶν δουκῶν τῆς Νάξου).

κάπως ἀσφαλέστερο ἕνας ἀρχαῖος μῶλος. Ὁ μῶλος αὐτός τώρα εἶναι πολύ κατεστραμμένος. Στά βόρεια τοῦ λιμανιοῦ ὑπάρχει ἕνα μικρό νησάκι, στό ὁποῖο ἔχει διατηρηθεῖ μία μεγάλη μαρμάρινη πύλη, κατασκευασμένη ἀπλῶς ἀπό τρία μαρμάρινα μέλη. Οἱ δύο παραστάδες ἔχουν ὕψος 19 πόδια. Τό ἀνοιγμα τῆς πύλης ἔχει πλάτος 11 πόδια. Οἱ κάτοικοι πιστεύουν πῶς ἐδῶ ἦταν τό παλάτι κάποιου βασιλιᾶ, γι' αὐτό ὀνομάζουν τό νησί «τά

Παλάτια». Κατά τά ἄλλα δέν ἔχει διατηρηθεῖ τίποτε, ἀπό τά κενά ὁμως πού ἔχουν ἀφήσει πίσω τους στοὺς τοίχους οἱ κλεμμένοι λίθοι ἀναγνωρίζουμε πῶς ἐδῶ ὑπῆρχε ναός μήκους 78 καί πλάτους 48 ποδῶν. Ἡ εἴσοδος του εἶναι στά δυτικά. Τό νησί συνδέει, ὅπως φαίνεται, μέ τήν ἀπέναντι στεριά μία γέφυρα, γιατί σ' αὐτή καταλήγει ἕνα ἀρχαῖο ἑλληνικό ὑδραγωγεῖο πού μεταφέρει τό νερό δύο χειμάρων ἀπό ἕνα σημεῖο πού ἀπέχει δύο ὄρες

Ὁ βασιλεὺς τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκος Α΄ ἐπισκέπτεται τὸν γιγαντιαῖο κοῦρο στὸ λατομεῖο στὴ θέση Ἀπόλλωνα τῆς Νάξου. Σχέδιο τοῦ Friedrich von Gaertner (1836).

δρόμο. Ὁ ἀγωγὸς εἶναι πλινθόκτιστος καὶ τοποθετημένος πάνω σὲ λίθινο ὑπόβαθρο, ἔχει δὲ ὕψος 3 πόδια. Σὲ μερικοὺς πλίνθους βλέπει κανεῖς ἀκόμα τὴ σφραγίδα τοῦ ἀρχαίου κεραμοποιοῦ. Ὅχι μακριὰ ἀπὸ τὸ νησι ὑπάρχει ἀρχαία κρήνη, πού οἱ κάτοικοι τὴν ὀνομάζουν βρύση τῆς Ἀριάδνης, ἕνας ὥραϊα κτισμένος θόλος μὲ δύο ἀνοίγματα. (...)

Ἀνεβήκαμε στὰ λατομεῖα μαρμάρου καὶ ἐξαίφνης ἀντικρίσαμε ξαπλωτὸ σὲ μία ἐπιμήκη κοιλότητα, σὰν μέσα σὲ ἕνα τεράστιο κιβούρι, ἕναν μαρμάρينو κολοσσὸ μήκους 33 ποδῶν, ἐντελῶς ἀποκομμένο ἀπὸ τὸν βράχο. Σμιλεμένο εἶναι μόνο τὸ πρόσωπο καὶ ἡ γενειάδα, κατὰ τὰ ἄλλα ἀπλῶς δίνεται ὑπαινικτικὰ τὸ σχῆμα: Χέρια κολλημένα στὸ κορμί, στάση ἀκίνησιας, σφιχτὰ κολλημένα μεταξύ τους πόδια καὶ μακροὺς χιτῶν. Εἶναι ἕνα αἰγυπτιάζον, πανάρχαιο γλυπτὸ πού οἱ κάτοικοι τὸ ὀνομάζουν «θεὸ Ἀπόλλωνα» γι' αὐτὸ καὶ ὀλόκληρη τώρα ἡ κοιλιάδα λέγεται Ἀπολλωνία. Ἐδῶ ὑπῆρχε ἀρχαῖος οἰκισμός. Στὴν περιοχὴ εὐρέθη καὶ ἄλλο ἀρχαιοπρεπὲς γλυπτό, πού τώρα ἀνήκει στὸν βασιλεῖα Λουδοβίκο [Α΄ τῆς Βαυαρίας]. (...)

Τὴν ἐπομένη ξεκίνησα ἀπὸ τὴν Ἀπειρανθο καὶ ἔκανα μία ἐκδρομὴ στὸ νότιο τμήμα τοῦ νησιοῦ, ὅπου σὲ μιὰ ἔρημη κατὰ τὰ ἄλλα περιοχὴ, πού μόνοι ἐπισκέπτες τῆς εἶναι τὰ κοπάδια, ὀρθώνεται ἕνας λαμπρὸς κυκλικὸς ἑλληνικὸς πύργος ἀπὸ τὴν

καλύτερη ἐποχὴ τῆς τέχνης. Εἶναι καλὰ διατηρημένος, μὲ ἐξαίρεση τὸ ἄνω ἄκρο του, πού, καθὼς στενεύει πολὺ, πρέπει νὰ ἦταν καλυμμένος ἀπὸ ἕναν λίθο. Ἀπὸ τὴ μία θύρα του βλέπεις ἀπ' εὐθείας τὴ Νιό. Πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα ὑπάρχει παράθυρο καὶ μπροστά του βλέπεις τὰ ἴχνη ἐνὸς ἐξώστη. Ὁ πύργος ἔχει διάμετρο 30 πόδια. Ἡ κλίμαξ, στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς καλὰ διατηρημένη, εἶναι διατεταγμένη ἐλικοειδῶς ἐπάνω στὸν ἐσωτερικὸ τοῖχο μὲ τὴν ἔννοια ὅτι οἱ βαθμίδες τῆς εἶναι σφηνωμένες ἀνάμεσα στους κανονικοὺς λίθους τῆς τοιχοποιίας, δίχως ἄλλο στήριγμα. (...) Ὁ πύργος βρῖσκεται μέσα σὲ μιὰ αὐλὴ πού περιβάλλεται ἀπὸ ἀρχαίους τοίχους. Μιὰ κρήνη μὲ δύο στόμια, μερικοὶ μαρμάρινοι τάφοι – αὐτὰ εἶναι ὅλα κι ὅλα τὰ ἴχνη ἀρχαίας κατοίκησης. Οἱ Ναξιῶτες ὀνομάζουν τοῦτο τὸν τόπο «Χεῖμαρρο» καὶ τὸν πύργο «Πύργο τοῦ Ἀχιλλέα». (Friedrich Curtius, *Ernst Curtius. Ein Lebensbild in Briefen*, Berlin 1903, 203, 205-206).

Πὰ τὴ Νάξο τῶν νεότερων χρόνων ὁ Λουδοβίκος Ρὸς μᾶς πληροφορεῖ σὲ ἕνα κείμενο γεμάτο ζωντάνια, γραμμμένο στίς 17 Αὐγούστου τοῦ 1835:

«Σὰς γράφω ἀπὸ τὴ μονὴ τῶν Καπουκίνων, τὸ παλαιὸ κάστρο τῶν δουκῶν τῆς Νάξου στὴν κορυφὴ τοῦ Καστρούβουνου, σὲ μιὰ κάμαρα ὅπου ἀπὸ τὴ μία μεριά ἔχεις μιὰ ὑπέροχη, γενικὴ ἀποψη τῶν νησιῶν καὶ τοῦ πελάγους, ἀπὸ τὴν ἄλλη βλέ-

Ἡ νῆσος Πάρος. Ἡ σημερινή πόλη Παροικιά εἶναι κτισμένη στή θέση τῆς ἀρχαίας Πάρου πάνω στους θεμέλιους τοίχους τῆς. Τά σπίτια εἶναι νοικοκυρεμένα καί καθαρά μέ ἐξῶστες, ὑπαίθριες κλίμακες καί κληματαριές, καί ὅλα ἔχουν ἐντοιχισμένα θραύσματα πελεκημένων μαρμάρων πού εἶχαν ἄλλη χρήση. Ὁ ναός τῆς Ἀναλήψεως εἶναι ἀπό τούς πιό μεγαλοπρεπεῖς καί σύμφωνα μέ τήν παράδοση οἰκοδομήθηκε ἀπό τήν Ἁγία Ἐλένη. Ὄνομάζεται ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Ἐκατονταπυλιανῆς, πού τή συγκρίνουν καί μέ τήν ἐκκλησία τοῦ Montreale στήν περιοχή τοῦ Παλέριου. Ἀπό τόν ναό τοῦ Ἀσκληπιοῦ διακρίνεται τμήμα ἑνός ὑδραγωγείου. Ἐνα κτίσμα ἐν εἶδει πύργου ἔχει κτισθεῖ ἐξ ὀλοκλήρου ἀπό ἀρχιτεκτονικά μέλη αὐτοῦ τοῦ ναοῦ, καί περιέχει ἕναν τεράστιο σωρὸ θραυσμένων κίωνων καί κιονοκράνων ἀπό ὠραιότατο παριανὸ μάρμαρο. Τίς περισσότερες καταστροφές ὑπέστησαν στήν Πάρο τά [ἀρχαία] μνημεῖα κατά τήν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας, ὅπως ἀποδεικνύουν τά ἐρεῖπια τοῦ κάστρου πού κτίσθηκε ἐκείνη τήν ἐποχή στό ὕψωμα πρὸς τὸ λιμάνι: Λίθοι ἀπὸ ναοὺς καί παλάτια σχηματίζουν χωρὶς κονίαμα τούς δόμους πύργων καί τοίχων, κορμοὶ κίωνων μέ διάμετρο 2 ἕως 3 ποδῶν εἶναι ἐντοιχισμένοι συνήθως ἐγκαρσίως καί γι' αὐτὸ εἶναι κομμένοι σὲ κομμάτια πού τὸ μήκος τους εἶναι ἴσο μέ τὸ πάχος τῶν τοίχων, δηλαδή 72 δακτύλους, καί γενικῶς ἐπιστύλια, βάθρα, βωμοί, γείσα, πού εἶναι φτιαγμένα μέ τὸ λαμπερὸ ἐγγώριο μάρμαρο, εἶναι τὰ ὑλικά μέ τὰ ὁποῖα ἀνήγειραν αὐτὸ τὸ κτίσμα²⁶⁰.

πεις τὴν εὐφορη καταπράσινη πεδιάδα καί τὰ ὑψηλὰ βουνὰ τῆς Νάξου. Κάτω στήν αὐλὴ ἀκούω τὸν γεροδεμένο πατέρα Ἀντζελο νὰ σιγοτραγουδάει ἕνα διόλου ἐκκλησιαστικὸ ἄσμα τῶν δραγῶνων. (...)

Τὸ μοναστήρι του, ἀπομεινάρει τῆς ἀλλοτινῆς ἔδρας τῶν δουκῶν τοῦ Αἰγαίου [γένος τῶν Σανούδων] εἶναι ἕνα πολὺ εὐρύχωρο κτήριο στό ὁποῖο κατοικεῖ μόνος του [ὁ μοναχὸς] μέ ἕναν ὑπηρέτη. Μέχρι τώρα ἦταν ὑπὸ γαλλικὴ προστασία, καί ἐπειδὴ τὰ ἔσοδα τοῦ μοναστηριοῦ ἀπὸ τὰ λιγοστὰ κτήματά του δὲν φθάνουν οὔτε γὰρ γιὰ τὴ δική του συντήρηση, ὁ πατὴρ Ἀντζελο παίρνει ἀπὸ τὴ γαλλικὴ κυβέρνηση ἐτήσιο μισθὸ ὀκτακοσίων φράγκων. (...)

Τὸ λεγόμενον Καστρόβουνο, ἕνας χαμηλὸς βραχώδης λόφος πού ἐπάνω του εἶναι κτισμένο τὸ μοναστήρι, εἶναι τὸ Faubourg St. Germain [δηλαδή ἡ διακεκομμένη συνοικία] τῆς Νάξου. Ἐδῶ κατοικεῖ μόνον ἡ λατινικὴ ἀριστοκρατία καί ἡ καθολικὴ ἱεροσύνη. Ἡ κάτω πόλη, ὅπου ζοῦν οἱ πολὺ πληθέστεροι ὀρθόδοξοι Ἕλληνες, ἐκτείνεται ἀνάμεσα στους πρόποδες τοῦ λόφου καί τὸ λιμάνι. (Ross, *Reisen* I 16, 19).

260. Περιέργως ὁ Στάουφερτ δὲν μνημονεύει τὰ περίφημα λατομεῖα μαρμάρου τῆς Πάρου. Τὰ λατομεῖα αὐτὰ ἐπαναλειτούργησαν τὴ δεκαετία τοῦ

1850 μέ πρωτοβουλία τοῦ Σταματίου Κλεάνθη. Ὁ Λουδοβίκος Ρὸς περιγράφει ὡς ἐξῆς τίς ἀρχαῖες ὑπόγειες στοές:

«Στις 30 Αὐγούστου τοῦ 1835 κάναμε μία ἐκδρομὴ στό νησί. Μετὰ ἀπὸ μισὴ ὥρα δρόμο πρὸς τὰ ἀνατολικά διαβήκαμε τὸν χειμάρρο Ἐλύτα, πού στή χαράδρα του, ψηλὰ ἀνάμεσα στὰ βουνά, ὑπάρχουν τεράστια ρήγματα ἐπιφανειακῆς ἐξόρυξης μαρμάρου, ὅπου ὅμως ἐξορύσσεται ἕνα χονδρόκοκκο μάρμαρο κατάλληλο γιὰ σκύρα ἢ τὸ πολὺ γιὰ κολοσσαῖα γλυπτά. Ἀφήνοντας αὐτὰ τὰ λατομεῖα στὰ δεξιά μας, μετὰ ἀπὸ μία περίπου ὥρα φθάσαμε στό μοναστηράκι τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ πάνω στήν ἐπίπεδη ράχη τοῦ κατ' ἐξοχὴν βουνοῦ τοῦ μαρμάρου Μάρπισσα. Μία ὥρα δρόμο ἀπὸ ἐδῶ, πρὸς τὰ ἀνατολικά, σὲ μιά πολὺ μικρὴ χαράδρα, βρίσκονται τὰ λατομεῖα ἢ μᾶλλον οἱ ὑπόγειες στοές ἀπὸ τίς ὁποῖες προέρχεται μάρμαρο μέ τὴ λεπτότατη κοκκομετρικὴ σύνθεση πού χρησιμοποιεῖται γιὰ προτομές καί ἀγάλματα. Ἡ εἴσοδος στή μίαν ἀπ' αὐτὲς φαίνεται πὼς εἶναι μίαν φυσικὴ κατωφερῆς σπηλιά. Μετὰ τὴ σπηλιά φθάνει κανεὶς σὲ μίαν μεγάλη, θολωτὴ μισοσκότεινη [ὑπόγεια] αἴθουσα, καί ἀπὸ ἐδῶ ἡ κύρια στοὰ στρίβει πρὸς τὰ νότια καί συνεχίζει πότε ἀνηφορίζοντας, πότε κατηφορίζοντας διανύοντας μίαν μεγάλη ἀπόσταση κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου. Ὁλόκληρο τὸ βουνό

Ἡ Μήλος, τὸ κυριότερο νησί τῆς ὁμώνυμης ἐπαρχίας, ἔχει σημαντικὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ τῆς Ἑλλάδος πού μαρτυροῦν τὴν ἀλλοτινὴ εὐμάρεια τοῦ νησιοῦ. Ὁ βασιλεὺς τῆς Βαυαρίας [Λουδοβίκος Α'] ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια ἔχει στὴν ἰδιοκτησία του τὸ ρωμαϊκὸ θέατρο, πού εἶναι κτισμένο ἐν μέρει μὲ λευκὸ μάρμαρο καὶ τὸ ὁποῖο ναι μὲν δὲν εἶναι μεγάλο, πλὴν ὁμως εἶναι ἀκόμη σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση. Τὸ περίφημο ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης τῆς Μήλου βρέθηκε ἐδῶ κοντά. Κατεβαίνοντας ἀπὸ τὸ θέατρο, πού εἶναι κτισμένο ἐν μέρει στὴν πλαγιά ἐνὸς λόφου, βλέπουμε τὸ τεῖχος πού περιέβαλλε τὴν πόλη, πού εἶναι τριπλό, κτισμένο κατὰ τὸ κυκλώπειο σύστημα καὶ ἐπιδιορθωμένο ἀργότερα μὲ ὀρθογωνισμένους πελεκητοὺς λίθους. Τὸ χαμηλότερο τμήμα τοῦ τείχους πού

φυσικά, ὅπως καὶ ὁλόκληρο τὸ νησί, εἶναι [δηλ. ἔχει ὡς πέτρωμα] λευκὸ μάρμαρο. Ἡ φλέβα τῆς ἀρίστης ποιότητος μαρμάρου, στὸ ὁποῖο οὐσιαστικὰ ἐβασίζετο ἡ Πάρος, δὲν εἶναι παντοῦ τὸ ἴδιο πλούσια, καὶ ἐκτὸς τούτου ἔχει μία κλίση περίπου 50 μοιρῶν, ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικὰ, ἔτσι ὥστε ὁλόκληρη ἡ γαλαρία εἶναι κεκλιμένη. Μάλιστα σὲ ὀρισμένα σημεῖα εἶναι τόσο σκολιά, στενὴ καὶ χαμηλὴ, πού μόνο μὲ τὰ τέσσερα περῶς ἀπὸ μέσα, καὶ δὲν μπορεῖς νὰ καταλάβεις μὲ τί μέσα οἱ Ἀρχαῖοι κατόρθωναν νὰ βγάλουν περῶντας μέσα ἀπὸ αὐτὲς τίς σκολιὰς στοῦς κομμάτια μαρμάρου σημαντικῶν διαστάσεων. Τὸ μάρμαρο εἶναι, ὡς γνωστόν, ἐδῶ ἀξεπέραστης ποιότητος, καὶ τὸ κάλλιστο σχεδὸν διάφανο. Ὁ τρόπος τῆς ἐξόρυξης πείθει ὅτι ὁ Πλίνιος καὶ ἄλλοι Ἀρχαῖοι εἶχαν δίκιο ὅταν ἔλεγαν πὼς τὸ ὄνομα αὐτῆς τῆς ἀρίστης ποιότητος μαρμάρου λυχνίτης, λυχνεύς ἢ πάριος λύγγος ὀφείλετο στὸ γεγονός ὅτι ἐξορύσσετο μὲ τὸ φῶς τοῦ λύχνου, πράγμα τὸ ὁποῖο δὲν συνέβαινε π.χ. στὰ ἄλλα λατομεῖα ἐπιφανειακῆς ἐξόρυξης μαρμάρου τῆς Πάρου καὶ στὰ λατομεῖα τῆς Πεντέλης. Στὸ δευτέρου φρέαρο ἢ μᾶλλον στοῖα, στὴν εἴσοδο τῆς ὁποίας βρίσκεται τὸ γνωστὸ ἀφιερωμένο στὶς Νύμφες ἀνάγλυφο τοῦ Ἀδάμαντος, δὲν μπήκαμε, γιατί δὲν ἤμεθα ἐφοδιασμένοι μὲ σκοινιά καὶ σκάλες». (Ross, *Reisen* I 41, 42).

Ἡ βασιλικὴ τῆς Παναγίας τῆς Ἐκατονταφυλιανῆς τοῦ βου αἰῶνος (τὸν 10ο αἰῶνα ἀνακαινίσθηκε) δὲν εἶναι ὁ ναὸς τῆς Ἀναλήψεως, ὅπως διαβάζουμε στὸν Στάουφερτ. Οὔτε εὐσταθεῖ ὁ παραλληλισμὸς τῆς μὲ τὴν ἐκκλησία τοῦ Monreale τῆς Σικελίας. Πᾶ τὸ οἰκοδόμημα αὐτό, πού κατέχει σημαντικὴ θέση στὴν ἰστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὁ Ρὸς μᾶς πληροφορεῖ:

«Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἐκατονταφυλιανῆς εἶναι ἓνα ἀξιόλογο οἰκοδόμημα πού τὴν ἴδρυσή του ἢ παράδοση τὴν ἀποδίδει στὴν Ἁγία Ἐλένη, τὸ ὁποῖο

ὁμως ἐξωτερικὰ λόγω τῶν πολλῶν ἐπιδιορθώσεων ἔχει πάρει ἐντελῶς ἄλλη μορφή. Ἀξιοσημείωτοι εἶναι σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ παρεκκλήσια ἀρχαῖοι δωρικοὶ κίονες (οἱ ὁποῖοι ὡστόσο δὲν πρέπει νὰ εἶναι παλαιότεροι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ κατασκευῆς τοῦ ναοῦ σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση) μὲ ἄνισο ἀριθμὸ ραβδώσεων πού κυμαίνεται μεταξὺ εἴκοσι ἐνὸς καὶ εἴκοσι τριῶν, καὶ τῶν ὁποίων τὰ κιονόκρανα στὴν κάτω πλευρὰ τῶν τεσσάρων γωνιῶν τοῦ πλίνθου εἶναι κοσμημένα μὲ ἀνάγλυφα φύλλα πού ἔχουν μορφή fleurs-de-lys [κρίνων]. Σὲ ἓνα ἄλλο παρεκκλήσι ὑπάρχει μέσα στὸ ἔδαφος μία παμπάλαιη κολυμπήθρα σταυροειδοῦς σχήματος». (Ross, *Reisen* I 38).

Καὶ γιὰ τὸν ἀρχαῖο ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ γράφει:

«Ἐνα τέταρτο τῆς ὥρας νοτιοδυτικὰ τῆς πόλης ὑπῆρχε ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας, ἐφαπτόμενος σὲ ἓναν μικρὸ κάθετο βράχο, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀναβλύζει μία πηγὴ, πού τὸ νερὸ τῆς συγκεντρώνεται σὲ μία ἀρχαία δεξαμενὴ, ἡ ὁποία βρισκόταν μέσα στὸν περίβολο τοῦ ναοῦ. (...)

Αὐτὸς ὁ ναὸς στὴν Πάρο, πρὶν ἀξιωθεῖ τὴν προστασία τοῦ νόμου, εἶχε ὑποστῆ μεγάλες καταστροφές, καθ' ὅτι εἶχαν σπάσει τὰ μαρμάρινα μέλη, προκειμένου νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν γιὰ ἀλλοτρίους σκοποὺς, ὥστε δὲν φαίνεται νὰ ἔχει διατηρηθεῖ οὔτε κἀν τὸ δάπεδο. Ὅμως κάτω ἀπὸ τὸ χῶμα καὶ τὰ σπαράγματα τῶν μαρμάρων, πού τώρα καλύπτουν τὴ θέση αὐτῆ, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἓνας ἀπὸ τοὺς ὀρθογωνισμένους λίθους μιᾶς παραστάδος, πού ἀποκλειστικὰ στὶς χαραγμένες ἐπάνω του ἐπιγραφές χρωστᾶμε τὴν ταύτιση τοῦ κτηρίου. Αὐτὸς ὁ λίθος, πού τώρα βρίσκεται στὸ λμᾶνι μισοχωμένος στὴν ἄμμο, ἔχει 1.70 μ. μῆκος καὶ στὴν πρόσοψη 0.68 μ. πλάτος. Ἐνα δευτέρου μικρότερο θραῦσμα του ἔχει μεταφερθεῖ πρὸ καιροῦ στὴν Αἴγινα». (Ross, *Reisen* I 39-40).

συνδεόταν με τὸ λιμάνι, εἶναι κτισμένο με μεγάλους κανονικούς ἐπεξεργασμένους δόμους ἀπὸ πωρόλιθο καὶ ἐσωτερικῶς εἶναι ἐνισχυμένο με χυτὸ κονίαμα πάχους 2 ὀργιῶν. Διακρίνονται ἀκόμη ἐρείπια τοῦ μώλου, καθὼς καὶ μιᾶς πύλης κατασκευασμένης με μάρμαρο Καρύστου, πὺν ἔχει πράσινα νερά. Ἡ ἀρχαία ἀκρόπολη πρέπει νὰ ἦταν στὸ ὄρος τοῦ Προφήτη Ἡλία· στοὺς πρόποδες του διακρίνονται λαξευμένα ἐδώλια στοὺς βράχους πὺν πιστεύουν ὅτι ἀνήκουν σὲ ἕναν Ἄρειο Πάγο. Ἰδιαίτερα ἀξιοθέατοι εἶναι οἱ ἐκτεταμένοι ὑπόγειοι θάλαμοι καὶ οἱ κατακόμβες πὺν καταλαμβάνουν ἕναν ὁλόκληρο λόφο. Ὅρισμένοι θάλαμοι περιέχουν μέχρι 15 λίθινες σαρκοφάγους με κοσμήματα πὺν χρονολογοῦνται ἀπὸ τὶς ἀπαρχὲς τῆς τέχνης. Ἡ πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ σήμερα εἶναι ἡ Νέα Μῆλος ἢ Κάστρο καὶ ἔχει ἕνα παλαιὸ φρούριο. Ὅλα τὰ κτήρια εἶναι ἐνετικῆς ἢ τουρκικῆς τεχντροπίας²⁶¹.

Στὴ νῆσο Σίκινο σώζεται ἕνας πλήρως διατηρημένος, πολὺ χαριτωμένος ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος, κτισμένος 200 ἔτη πρὸ Χριστοῦ πάνω σὲ μιὰ ὑψηλὴ ράχη βουνοῦ 1 1/2 ὠρα ἀπὸ τὴν πόλη. Εἶναι ναὸς δίστυλος ἐν παραστάσει δωρικοῦ ρυθμοῦ ἀλλὰ με κίονες χωρὶς ραβδώσεις· ἡ στέγη εἶναι με μαρμάρινες πλάκες καὶ στηρίζεται σὲ δύο λίθινες δοκοῦς²⁶².

261. Ὁ Στάουφερτ θὰ μπορούσε νὰ μᾶς πεί καὶ γιὰ τὴ Μῆλο ὁρισμένα πράγματα ἀκόμη. Στὸ θέατρο τῶν ἑλληνιστικῶν (καὶ ὄχι ρωμαϊκῶν) χρόνων διενήργησε ἀνασκαφὲς ὁ Haller von Hallerstein τοὺς μῆνες Αὐγούστο καὶ Σεπτέμβριο τοῦ 1816. Ὁ ἴδιος τὸ ἀγόρασε τὸν ἐπόμενο χρόνο γιὰ λογαριασμὸ τοῦ τότε διαδόχου τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκου. Τὸ ἀγαλμα τῆς Ἀφροδίτης τῆς Μήλου ἀνακαλύφθηκε τὸ 1820 κοντὰ στὸ θέατρο ἀπὸ ἕναν Ἕλληνα χωρὶκὸ καὶ ὑπὸ περιπετειώδεις συνθῆκες ἀγοράσθηκε ἀπὸ τὸν γραμματέα τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη Comte de Marcellus γιὰ τὸν Γάλλο βασιλέα Λουδοβίκο ΙΗ'. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Στάουφερτ ἦταν τὸ σπουδαιότερο ἔκθεμα τῆς συλλογῆς ἀρχαιοτήτων τοῦ Λούβρου.

Παραμένει ἀσαφὲς τί ἐννοεῖ ὁ Στάουφερτ ὑπὸ τὸν ὄρο «Ἄρειος Πάγος». Οἱ «ἐκτεταμένοι ὑπόγειοι θάλαμοι» εἶναι μᾶλλον οἱ περιφημὲς ἀρχαῖες κατακόμβες τῆς Μήλου, σκαμμένες μέσα σὲ χονδρόκοκκο τόφφο καὶ οἱ ὅποῖες ἀργότερα χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τοὺς χριστιανούς.

262. Παραθέτουμε τὴν ἀκριβὴ περιγραφή τοῦ ἱεροῦ τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο Ρός, πὺν ἐπεσκέφθη τὴ Σίκινο στὶς 30.8.1837:

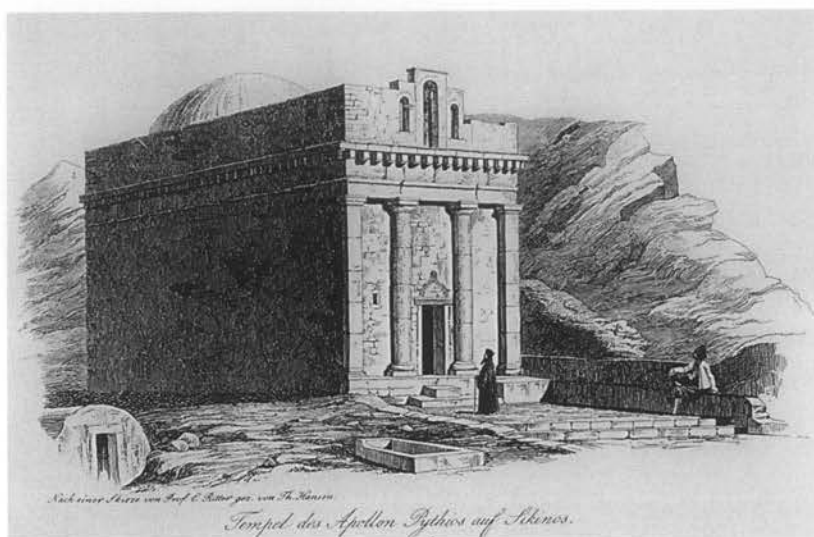
«Στὴν κοιλότητα μιᾶς ράχης ἀνάμεσα στὸ κυρίως ὄρος καὶ μιὰ ὀξεία κορυφὴ λίγο δυτικότερα, πὺν φέρει τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Σικίνου, φθάσαμε ἐπιπλοὶ στὸν προορισμὸ τῆς ἀνάβασής μας, στὸν ναὸ τῆς Ἐπισκοπῆς, στὴ μέση μιᾶς αὐλῆς καὶ ἀκατοίκητων βοηθητικῶν κτισμάτων. Αὐτὸς ὁ

ναὸς δὲν εἶναι παρὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος· ἕνας ναὸς με δύο κίονες ἐν παραστάσει, πὺν ὡς συνήθως ἔχει διεύθυνση ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ πρὸς τὴ Δύση. Τὸ ἐξωτερικὸ του μῆκος εἶναι 10.40 μ. καὶ τὸ πλάτος 7.30 μ. Ἡ εἴσοδος ὅμως δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, ἀλλὰ (καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο δεῖγμα τοῦ εἴδους ἀπὸ τοὺς ἑλληνικοὺς ναοὺς πὺν γνωρίζω) ἀπὸ τὰ δυτικά. Οἱ κίονες ἀνάμεσα στὶς παραστάδες, συμπεριλαμβανομένων τῶν κιονοκράνων καὶ τῶν βάσεων τους, ἔχουν ὕψος 4.90 μ. Τὸ κιονόκρανο εἶναι δωρικὸ με δύο δακτυλίους· ὁ κορμὸς τους ὅμως, πὺν καὶ στοὺς δύο κίονες ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κομμάτια, εἶναι δίχως ραβδώσεις καὶ ἐδράζονται σὲ στρογγυλὲς βάσεις. Δὲν κατορθώσαμε νὰ μετρήσουμε τὴ διάμετρο τῶν κίωνων, ἐπειδὴ οἱ χριστιανοὶ ἔχουν κλείσει με τοῖχο τὸν κενὸ χῶρο ἀνάμεσα στοὺς κίονες καὶ στὶς παραστάδες καὶ ἡ σημερινὴ θύρα τῆς ἐκκλησίας εἶναι τοποθετημένη ἀνάμεσα στοὺς κίονες.

Ὁ πρόναος ἔχει βάθος δυόμισυ μέτρα καὶ ἂν ἀφαιρεθεῖ τὸ πάχος τῶν τοίχων, δηλαδὴ 0.70 μ. ἀπὸ κάθε πλευρὰ, ἐσωτερικὰ ἔχει πλάτος 5.90 μ. Ἡ ὀροφή του φέρεται ἀπὸ δύο λείες λίθινες δοκοῦς, πὺν ξεκινοῦν ἀπὸ τὰ ἐπιστύλια καὶ φθάνουν ὡς τὸν τοῖχο πὺν χωρίζει τὸν πρόναο ἀπὸ τὸν σηκό, καὶ οἱ δοκοὶ με τὴ σειρά τους καλύπτονται ἀντὶ με φατνώματα σὲ κάθε τμήμα με τέσσερις ἢ πέντε λείες μαρμάρινες δοκίδες. (...)

Ἀπὸ τὴν ἀρχαία στέγη ὅμως δὲν ἔχει σωθεῖ τίποτε ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ ἀετώματος πάνω

Ὁ ἀρχαῖος ναῦσκος τοῦ Ἀπόλλωνος Πυθίου στὴ Σίκινο, ποὺ ἔχει μετατραπεῖ σὲ ἐκκλησίαι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Χαλκογραφία μὲ βάση σχέδιο τοῦ Theophil Hansen.

Στὴ νῆσο Σίφνο ἢ Σιφάντο βρίσκουμε ἀκόμα τὰ κατάλοιπα μιᾶς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ὁδοῦ, ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη τοίχους καὶ μαρμάρινα συντρίμματα καὶ στὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ μία μαρμάρινη σαρκοφάγο τεραστίων διαστάσεων, ποὺ ἀνήκει στὴν καλύτερη ἐποχὴ τῆς τέχνης. Κοντὰ στὸ Σταυρὶ βλέπουμε ἓνα παλαιὸ ἐνετικὸ κάστρο τῆς οἰκογένειας τῶν Gozzadini, ποὺ κτίσθηκε τὸν 13ο αἰώνα. Στὰ νότια τοῦ κάστρου βλέπουμε ἓναν κυκλοτερῆ ἀρχαιοελληνικὸ πύργο, ποὺ τὸ ὕψος του φθάνει ἀκόμη τὰ 6 ἕως 7 μέτρα²⁶³.

ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ κτηρίου. Κατὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ ναοῦ σὲ χριστιανικὴ ἐκκλησίαι ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἓναν βυζαντινὸ τροῦλο. Ἐπίσης διανοίχθηκε ὁ ἐξωτερικὸς ὀπίσθιος τοῖχος καὶ κατασκευάσθηκε ἡ συνήθης ἡμικυκλικὴ κόγχη τοῦ ἱεροῦ. (...)

Στὰ κτήρια τὰ ὁποῖα περικλείουν τὴν αὐλὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς εἶναι ἐντοιχισμένα διάφορα μαρμάρινα θραύσματα. Ἀνάμεσά τους καὶ μία στήλη μὲ ψήφισμα τῶν Σικινίων, τὸ ὁποῖο ὀρίζει ὅτι ἡ στήλη θὰ τοποθετεῖτο στὸ ἱερὸ τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος». (Ross, *Reisen* I 128-131).

263. Ὁ «κυκλοτερῆς ἀρχαιοελληνικὸς πύργος» στὴ Σίφνο πρέπει νὰ εἶναι πράγματι ὁ ἀρχαῖος ἐρειπωμένος πύργος στὴ νότια πλευρὰ τοῦ νησιοῦ κοντὰ στὸ λιμάνι Φάρος.

Σταυρὶ λεγόταν παλαιότερα ὁ κυριότερος οἰ-

κιμὸς (ἢ χώρα) τοῦ νησιοῦ, Ἀπολλωνία. «Τὸ κάστρο τῶν Κοζαδίνων» (Gozzadini) καὶ ἡ «μαρμάρινη σαρκοφάγος τεραστίων διαστάσεων» δὲν ἔχουν βρεθεῖ. Ὁ Στάουφερτ καὶ ἐδῶ παραθέτει ἄκριτα ἀπὸ τὸν ταξιδιωτικὸ ὁδηγὸ τῶν Neigebauer-Aldenhoven, *Handbuch* 455, ὅπου διαβάζουμε: «Στὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ, ἔξω ἀπὸ τὸ Σταυρὶ καὶ ὄχι μακριὰ ἀπ' αὐτό, μία κολοσσιαία μαρμάρινη σαρκοφάγος μὲ ὠραῖες ἀναλογίες. Τὸ παλαιὸ κάστρο ἦταν τῆς βενετσιάνικης [στὴν πραγματικότητά μολονέζικης] οἰκογένειας τῶν Κοζαδίνων, ἡ ὁποῖα ἀπὸ ἐδῶ ἐξουσίαζε τίς κτήσεις της, στὶς ὁποῖες ἀνήκαν τὰ νησιά Σιφάντο [Σίφνος], Θερμιά, Κέα, Κίμωλος, Σίκινο καὶ Φολέγανδρος».

Τὰ λείψανα τῆς ἀρχαίας πόλης βρίσκονται στὴν ὄχρωσμένη κόμη Κάστρο στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ.

Ἡ κυριότερη νῆσος τοῦ συγκροτήματος τῆς ἐπαρχίας Θήρας ἢ Σαντορίνης εἶναι τὸ ὁμώνυμο νησί. Ἐδῶ εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ ὄψη τῶν σπιτιῶν. Ἐπειδὴ ἡ Θήρα εἶναι πλούσια σὲ θηραϊκὴ γῆ (ποῦ ἡ συνεκτικὴ τῆς δύναμη εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε μεγάλα οἰκοδομήματα κτισμένα μόνο μὲ λίθους μικροῦς, μεγέθους πυγμαῖς, συνδεδεμένους μὲ κονίαμα ἀπὸ θηραϊκὴ γῆ νὰ εἶναι πάρα πολὺ γερά), μὲ τὴ βοήθειά της μποροῦν καὶ σκεπάζουν ὅλους τοὺς χώρους τοῦ σπιτιοῦ μὲ θόλους, κάθε χώρο μὲ τὸν δικό του ξεχωριστὸ θόλο, ποῦ ὅλοι προεξέχουν ἐπάνω ἀπὸ τοὺς τοίχους. Ἐὰν λοιπὸν ἓνα σπίτι ἀποτελεῖται ἀπὸ δέκα δωμάτια, βλέπουμε καὶ ἀπ' ἔξω δέκα θόλους· σὲ μεγαλύτερα σπίτια τοὺς κρύβουν, κτίζοντας ψηλότερους τοὺς περιμετρικοὺς τοίχους καὶ σκεπάζοντας τοὺς θόλους μὲ δῶμα ἢ μὲ μία ἐλαφριά στέγη μὲ κεραμίδια. Οἱ ὁδοὶ τῆς πόλης στὴν οὐσία δὲν εἶναι παρὰ στενὰ περάσματα, ποῦ ἐλίσσονται σὰν σαλιγκάρια καὶ εἶναι λιθόστρωτα μὲ κατὰ-μαυρο βασάλτη.

Κατὰ τὸν Στράβωνα ἐκεῖνοι ποῦ τόλμησαν νὰ ἀποβιβασθοῦν σ' αὐτὸ τὸ νησί ποῦ ἡ ἠφαιστειακὴ δύναμη τὸ ἔκανε νὰ ἀναδυθεῖ ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ νὰ ἀνεγείρουν ναὸ πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀσφαλίου Ποσειδῶνος ἦταν οἱ Ρόδιοι. Ὀλόκληρο τὸ νησί εἶναι σκεπασμένο μὲ ἀρχαῖα ἐρείπια. Ἰδιαίτερα διακρίνονται τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Οἴας καὶ σ' αὐτὴν τὸ τεῖχος, μήκους 50 καὶ ὕψους 10 μέτρων, ποῦ τὸ κατώτερο τμήμα του εἶναι δομημένο κατὰ τὸ κυκλώπειο, τὸ ἀνώτερο ὁμως κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα μὲ κανονικοὺς δόμους, καὶ λίγο πρὸ πέρα ἓνα ὀκταγωνικὸ κτίσμα καὶ πλῆθος τοίχων σπιτιῶν καὶ θραυσμάτων κίωνων. Στὸ σημερινὸ ξωκκλήσι τοῦ Ἀη Νικόλα στὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὸ Μεγαλοχωριὸ καὶ τὸ Ἐμποριὸ στὸ νότιο τμήμα τοῦ νησιοῦ βρίσκεται ἓνα καλοδιατηρημένο ἀρχαῖο μαρμαρίνο κτίσμα. Τὸ ὄρος τοῦ Ἀγίου Στεφάνου στὴν ὁμώνυμη χερσόνησο μαρτυρεῖ τὴν ἀρχαία Ἐλευσίνα ποῦ ὑπέφερε ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς λεηλασίες στὶς ὁποῖες ἐπεδόθησαν οἱ Ρῶσοι ὑπὸ τὸν Ὁρλώφ. Μέσα στὴ θάλασσα βλέπουμε ἓναν ἕμμενοβραχίονα καὶ σημαντικὰ ὑπολείμματα τειχῶν, πράγμα ποῦ δὲν ἀποκλείει ἡ πόλη νὰ καταβυθίσθηκε συνεπεία σεισμοῦ²⁶⁴.

264. Μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια – ἂν καὶ ἐπιτροχάδην – περιγράφει ὁ Στάουφερτ τὴν ἰδιόμορφη παραδοσιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν ἠφαιστειογενὴ Σαντορίνη. Τὶς πληροφορίες του τὶς ἀντλεῖ (οὐσιαστικὰ τὶς παραθέτει αὐτολεξεί) ἀπὸ τὸ ὠραῖο κείμενο ποῦ ἔγραψε ὁ Λουδοβίκος Ρός (Ross, *Reisen* I 47) στὶς 5 Σεπτεμβρίου 1835 στὴ Σαντορίνη καὶ στὸ ὁποῖο διαβάζουμε τὰ ἑξῆς:

«Στὸν σχεδὸν κάθετο τοῖχο πάνω ἀπὸ τὴν ἀποβάθρα, ὅπου ἓνα στενὸ μονοπάτι ἀνηφορίζει ἐλίσσόμενο πρὸς τὴν πόλη, εἶναι σκαμμένες παντοῦ μέσα στὸν μαλακὸ ἠφαιστειογενὴ βράχο σπηλιές καὶ κάμαρες [τὰ λεγόμενα «ὑπόσκαφα»], οἱ ὁποῖες μπροστὰ κλεισμένες μὲ τοῖχο καὶ πόρτα χρησιμεύουν ὡς ἀποθήκες ἢ ὡς κατοικίες γιὰ τοὺς ἀγωγιάτες καὶ τοὺς ναυτικούς. Τὰ σπίτια τῆς ἴδιας τῆς πολίχνης, γιὰ νὰ μὴ δομηθεῖ ἢ τόσο πολύτιμη, καλ-

λιεργήσιμη γῆ τῆς Θήρας, εἶναι πυκνοδομημένα καὶ ὅσο γίνεται πρὸς τὸ ἐξωτερικὸ ἄκρο τῶν πλαγιῶν ποῦ πέφτουν κάθετες πρὸς τὴ θάλασσα, κολλημένα στὸν βράχο τὸ ἓνα πάνω ἀπὸ τὸ ἄλλο σὰν χελιδονοφωλιές. Ἄκρως ἰδιόμορφη εἶναι καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τους. Τὸ νησί δὲν ἔχει ξύλο, καὶ οἱ ἀπρόσιτες ἀκτὲς του δυσκολεύουν ἢ μᾶλλον καθιστοῦν σχεδὸν ἀδύνατη τὴ μεταφορὰ κάπως μακρύτερων δοκαριῶν. Ἐπομένως δὲν θὰ ὑπῆρχε ὑλικὸ γιὰ τὶς σκεπὲς τῶν σπιτιῶν ἂν καὶ ἐδῶ δὲν βοηθοῦσε ἡ φύση. Ὅχι μόνον συνέβαλε στὸ νὰ στραφοῦν οἱ νησιῶτες στὴ ζωὴ τοῦ τρωγλοδύτη – σίγουρα ἓνα τρίτο ἢ τέταρτο τοῦ πληθυσμοῦ, ἀκόμα καὶ στὶς κῶμες καὶ τὰ χωριὰ κατοικοῦν σὲ παρόμοιες σπηλιές, σὰν αὐτὲς ποῦ προαναφέρθηκαν – ἀλλὰ καὶ τοὺς ἔδωσε στὸ ἀνώτερο στρώμα τῆς ἐλαφροπέτρας ποῦ σκεπάζει ὅλο τὸ νησί πλη-

θώρα θηραϊκής γης, ή όποια, ανακατεμένη με άσβέστη, μάς δίνει όχι μόνον ένα έξοχο ύδραυλικό κονίαμα κατάλληλο για την κατασκευή ύδατοδεξαμενών, αλλά και ένα υλικό που εκτεθειμένο στον άέρα σχηματίζει ένα εξαιρετικά άνθεκτικό και σκληρό σαν πέτρα κονίαμα. Με τη βοήθεια αυτού του υλικού καλύπτουν όλα τά κτήρια με θόλους και έπειτα κατασκευάζουν από πάνω είτε έπίπεδο δώμα, είτε αφήνουν έξωτερικά νά φαίνεται τó σχήμα του θόλου, όποτε ένα σπίτι π.χ. με πέντε δωμάτια από πάνω έχει έξ ίσου πολλούς θόλους τόν έναν δίπλα στον άλλο προς διάφορες κατευθύνσεις, πράγμα που δημιουργεί ένα άκρως άλλόκοτο θέαμα. Άνάμεσα σέ αυτά τά σπίτια έλίσσονται τά στενά σοκάκια ή μάλλον περάσματα, τά όποια λόγω του άνισόπεδου έδάφους είναι διαμορφωμένα με βαθμίδες και λιθοστρωμένα με γυαλιστερό μαυρο βασάλτη ή μάλλον με όψιδιανό».

Τήν έποχή του Στάουφερτ τά έρείπια τής άρχαιάς Θήρας στό άκρωτήριο Μέσα Βουνό του Προφήτη Ήλία (ύψόμετρο 567 μ.) στά ΝΑ. του σημερινού κυρίου οικισμού του νησιού, τών Φηρών, ταυτίσθηκαν με τήν άρχαία Οία. Ή άρχαία πόλη άνεσκάφη άργότερα μεταξύ τών έτών 1895-1902 από τόν Hiller von Gärtringen. Τό άκρωτήριο του Άγίου Στεφάνου άνήκει στον όρεινό όγκο του Προφήτη Ήλία. Ή άποψη του Στάουφερτ, ότι έδω ήταν ή θέση τής άρχαιάς Έλευσίνας, δέν ευσταθεί. Ό Ρός, που περιηγήθηκε πεζός τή Σαντορίνη έπί μέρες, στις 12 Σεπτεμβρίου του 1835 μάς άφησε άκριβή περιγραφή τών σημαντικότερων εκείνων τόν καιρό όρατών άρχαιών καταλοίπων (τά όποια αναφέρει και ό Στάουφερτ), από τήν όποια παραθέτουμε άποσπασματικά:

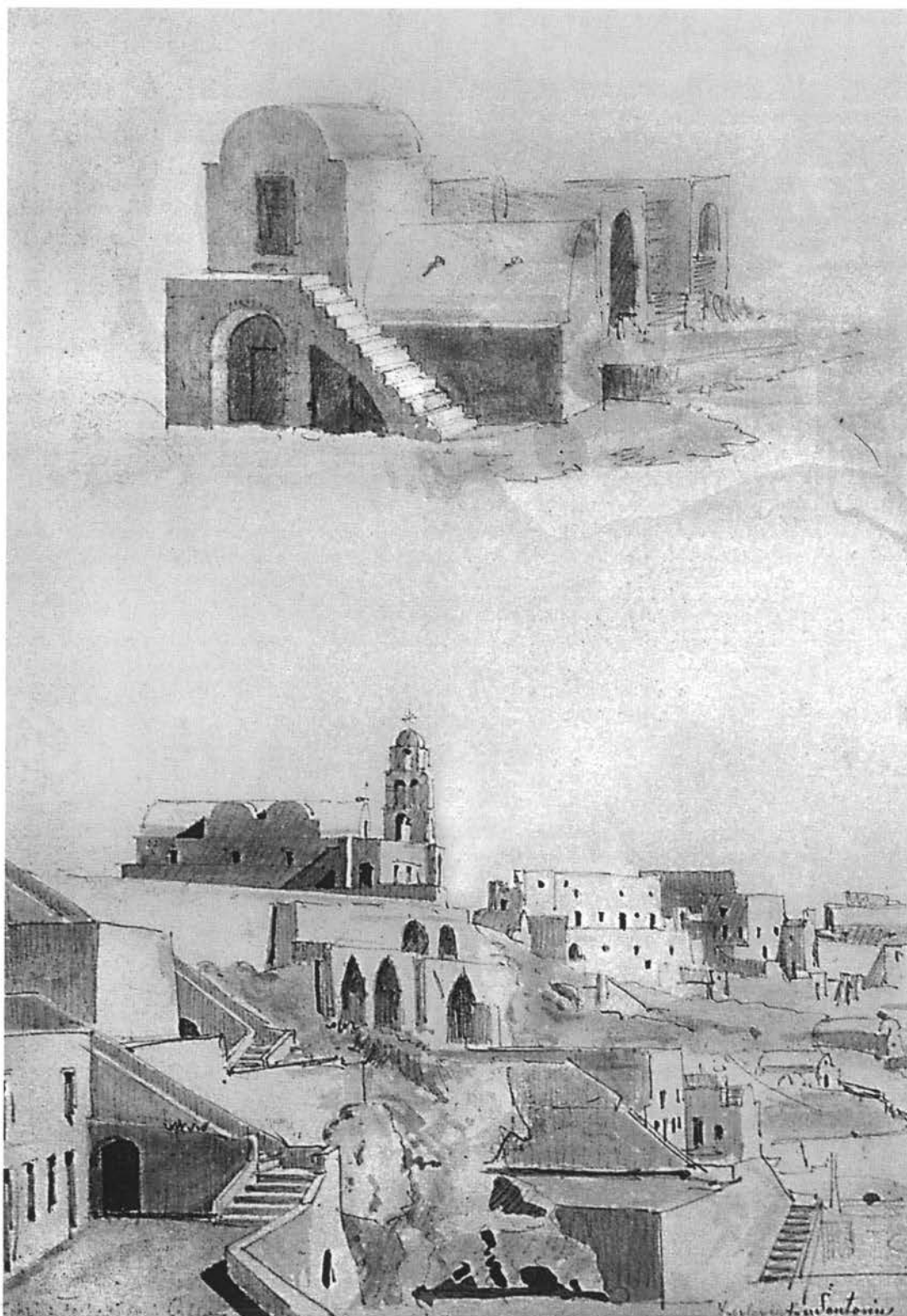
«Έδρα του Έλληνας έπισκόπου (δεσπότη) έξακολουθει νά είναι ό Πύργος, ή πρώτην πρωτεύουσα του νησιού. Ό καθολικός έπίσκοπος, ό μοναχικός [Monseigneur] έχει τήν έδρα του στα Φηρά, έχει όμως και έδω κοντά μία άγροικία. Πίσω από τόν Πύργο, στό νοτιοανατολικό τμήμα τής πόλης, όρθώνεται ό Προφήτης Ήλιος, ένα μεγάλο, άποτελούμενο από άσβεστόλιθο και κυανό μάγμαρο βουνό ύψους 1.800 ποδών, που προς τά ανατολικά καταλήγει στό άκρωτήριο του Άγίου Στεφάνου, προς Νότο στό άκρωτήριο Έξωμύτης. Αυτός ό άσβεστολιθικός όρεινός όγκος, που ή βάση του άπλώνεται μέχρι κάτω στην ανατολική έπίπεδη άκτή του νησιού και ό όποιος στή μέση τής ανατολικής άκτής έμφανίζεται και πάλι με τή μορφή

μικρού άποτόμου βράχου, του λεγομένου Μονόλιθου, είναι σαν νά σχηματίζει ταυτοχρόνως τήν άγκυρα που συγκράτησε τó προϊόν του ήφαιστείου. Άνηφορίσαμε έξφιπποι τή ράχη του βουνού, μέχρι τó μοναστήρι του Προφήτη Ήλία στην κορυφή του, από όπου τó μάτι άγκαλιάζει όλόκληρο τó νησι και ως πέρα μακριά τó πέλαγος. (...)

Άπό τó μοναστήρι κατηφορίσαμε διασχίζοντας άπότομες πλαγιές μέχρι τó Μέσα Βουνό, ένα είδος ίσθμου, που λέγεται έτσι επειδή συνδέει τόν Προφήτη Ήλία με τó λίγο χαμηλότερο άκρωτήριο του Άγίου Στεφάνου, που φέρει τά έρείπια τής άρχαιάς Οίας και οι τρεις άπότομες πλαγιές του κατηφορίζουν κακοτράχαλες και έντελώς άπρόσιτες προς τή θάλασσα. Ένα και μοναδικό στενό μονοπάτι, που ένα φορτωμένο μουλάρι τó άνεβαίνει με κόπο, όδηγει από τή στεριά στό Μέσα Βουνό και από εκεί στό βουνό [Προφήτη Ήλία]. Στά άριστερά μας ή σχεδόν έρειπωμένη έκκλησία του Άγίου Στεφάνου, από τήν όποια πήρε τó όνομά του τó ύψωμα, είναι κτισμένη κυρίως από άρχαίους όρθογώνιους δόμους από έγχώριο κυανό μάγμαρο. (...)

Άφου κάναμε πεζοί τόν γύρο τής μακρόστενης, προσαρμοσμένης στό σχήμα του βουνού πόλης, στραφήκαμε προς τó έσωτερικό [της]. Έδω υπάρχουν πολλά έρείπια σπιτιών, δεξαμενών, θεμελιών κλπ. Οι μεγαλύτεροι σωροί έρειπίων, τά όποια άσφαλώς χαρακτηρίζουν τó ώραιότερο και κοσμημένο με δημόσια κτήρια τμήμα τής πόλης, βρίσκονται στην ανατολική πλευρά τής ψηλότερης ράχης, πάνω από τó μετόχι. Έδω υπάρχουν πεσμένοι τριγύρω κίονες, κιονόκρανα, στυλοβάτες και έπιστύλια. (...)

Άπό έδω κινήσαμε, αφήνοντας στα άριστερά μας τó Έμποριό, και πήραμε έξφιπποι τόν δρόμο που βγάξει άπ' ευθείας μέσα από τήν πεδιάδα στή χερσόνησο Έξωμύτης, δηλαδή στην άκρραία άπόληξη του κυρίως όρους προς τά νοτιοδυτικά. Ό δεύτερος κυριότερος οικισμός του νησιού, τόν όποιο μνημονεύει ό Πτολεμαίος, ή Έλευσίς, εικάζεται πως βρισκόταν στή δυτική πλευρά τής έσχατης κορυφής αυτής τής όρεινης άπόληξης. Τά έρείπια της ίσως καταποντίσθηκαν κατά τή διάρκεια κάποιου από τούς τόσο συνηθισμένους έδω σεισμούς κατά τούς σκοτεινούς μεσαιωνικούς χρόνους, καθ' ότι σημαντικά ύπολείμματα τειχών φαίνονται ακόμα μέσα στή θάλασσα, και όταν κοιτάξεις από ψηλά από τή χερσόνησο προς τά κάτω, όταν επικρατεί γαλήνη, διακρίνεις ακόμα καθαρά

Καμαρόσπιτο καὶ ἄποψη τῶν Φηρῶν στὴ Σαντορίνη. Ὑδατογραφία τοῦ L. A. Winstrop (1850).

Στὴν Ἀμοργὸ κοντὰ στὸ λιμάνι τοῦ Ἑκατονταπύλου βρίσκουμε τὰ εἱρεῖπια τῆς ἀρχαίας πόλης Μινώα. Τὰ «θολάρια» τῆς ἀρχαίας Μινώας ποὺ ὑπάρχουν ἀκόμη, τὰ χρησιμοποίησαν γιὰ τὴν ἀνέγερση πάνω σ' αὐτὰ ἐνὸς θολωτοῦ κτίσματος· ἐδῶ βλέπουμε ἐπίσης σπασμένα μεγάλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐνὸς στρογγυλοῦ ναοῦ²⁶⁵.

τὸ σχῆμα τοῦ [ἀρχαίου] λιμενοβραχίονος. Ὡς ἐπιγεια μνημεῖα αὐτὴ ἡ πόλις μᾶς ἔχει κληροδοτήσει μερικοὺς πολὺ ὠραίους τάφους σκαμμένους μέσα στὰ βράχια στὴ νότια πλευρὰ αὐτῶν τῶν κλιτύων. Οἱ ὄψεις τριῶν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τάφους μοιῶνται τὴν πρόσοψη μικροῦ κορινθιακοῦ ναῖσκου. (...)

Συνεχίσουμε τὸν δρόμο μας παρακάμπτοντας τὸ νοτιοδυτικὸ ἄκρο τοῦ Ἐξωμύτη, προσπεράσαμε τὸ ξωκκλήσι τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου καὶ φθάσαμε στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ βουνοῦ, ἀνάμεσα στὰ χωριά Ἐμποριὸ καὶ Μεγάλο Χωριό, καὶ ἔπειτα σὲ ἕναν λόφο μὲ ἀμπέλια λίγο πιὸ ἔξω ἀπὸ τὸν δρόμο πρὸς τὰ ἀριστερὰ, στὸ ξωκκλήσι τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ ἐπωνομαζόμενου Μαρμαρίνου, τὸ ὁποῖο οὔτε λίγο οὔτε πολὺ εἶναι ἕνα καλὰ διατηρημένο ἀρχαῖο μαρμαρίνο κτίσμα. Τὸ κτήριο σχηματίζει ὀρθογώνιο, ποὺ τὸ μήκος του ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικὰ εἶναι 4.65 μ. καὶ τὸ πλάτος του ἀπὸ τὰ νότια πρὸς τὰ βόρεια 8.64 μ. Ἡ θύρα εἶναι στὴ μέση τοῦ μακρύτερου μεσημβρινοῦ τοῖχου· ἔχει ὕψος 2.20 μ. καὶ πλάτος ἐπάνω 1.20 μ. καὶ κάτω 1.40 μ. Τὴ θύρα ἐπιστέφει ἀέτωμα, ποὺ τὰ κυμάτια ποὺ τὸ κοσμοῦν εἶναι πολὺ ἐπίπεδα. Τὸ ὕψος τοῦ κτηρίου ἐσωτερικὰ ἀπὸ τὸ δάπεδο μέχρι τὴν ὀροφή εἶναι τρία μέτρα». (Ross, *Reisen* I 49-59).

Τέλος ὁ Ρὸς συνοψίζει ὅσα εἶδε στὴ Σαντορίνη ὡς ἑξῆς:

«Νομίζω πὼς τώρα, μετὰ τὴν ἐπίσκεψή μου ἐδῶ τρεῖς φορές, γνωρίζω ἀρκετὰ καλὰ τὴ Θήρα, καὶ πὼς γνώρισα κάθε σημεῖο ὅπου ὑπάρχουν κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος ἢ – πράγμα ποὺ εἶναι ἡ ἀσφαλέστερη ἔνδειξη κατοίκησης – κάθε σημεῖο ὅπου ὑπάρχουν ἀρχαῖοι τάφοι. Κατόπιν ὄλων αὐτῶν οἱ ἑπτὰ οἰκισμοί, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Θηρασίας, στοὺς ὁποίους σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο κατοικοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι Θηραῖοι, εἶναι ἴσως οἱ ἑξῆς:

Ὁ καταποντισμένος λιμὴν Ἐλευσίς μὲ τοὺς τάφους στὸν Ἐξωμύτη.

Ἡ Περίσσα καὶ ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τῆς μὲ τὸ ἥρωο τῆς Ἐρασκλείας, τὴ σαρκοφάγο ποὺ μεταφέρθηκε στὸν Βόθωνα καὶ ἄλλα λείψανα.

Τὸ Μεγάλο Χωριό καὶ τὰ περιχώρὰ του μὲ τὸ ἥρωο τοῦ Ἁγίου Νικολάου, τὶς ταφικὲς ἐπιγραφὰς

τῆς Ἁγίας Μαρίνας, τὸ λιμάνι Ἀθηνῶν κλπ.

Ἡ Οἶα στὸ βουνὸ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου μὲ τοὺς τάφους στὸ Μέσα Βουνό.

Ὁ Μονόλιθος μὲ τὴ γύρω περιοχὴ.

Ὁ Κουλοῦμπος [ἢ περιοχὴ τοῦ ὁμώνυμου ἀκρωτηρίου] μὲ τοὺς τάφους του, ἴσως ἡ ἀρχαία πόλις Μέλαινοι.

Τὸ νησι Θηρασία» (Ross, *Reisen* I 160-161).

265. Τὸ λιμάνι τῆς Ἀμοργοῦ, ὡς γνωστόν, ὀνομάζεται τὰ Κατάπολα καὶ ὄχι Ἑκατοντάπυλος, ὅπως λέει ὁ Στάουφερτ.

Ἐνδιαφέροντα εἶναι ὅσα λέει ὁ Ρὸς γιὰ τὸν νέο οἰκισμό καὶ τὰ ἀρχαῖα εἱρεῖπια τῆς Μινώας: «Ἡ εἴσοδος αὐτοῦ τοῦ εὐρύχωρου καὶ καλοῦ λιμανιοῦ τῆς Ἀμοργοῦ, ποὺ ὀνομάζεται τὰ Κατάπολα, γιὰ εἶναι «κατὰ τὴν πόλιν», βλέπει πρὸς τὴ Σχοινοῦσα καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἐρημονήσια στὰ νοτιοανατολικά καὶ στὰ νότια τῆς Νάξου καὶ εἶναι κτισμένο στὴ θέση τῆς ἀρχαίας Μινώας, ποὺ τὰ εἱρεῖπιά τῆς τὸ περιβάλλουν.

Σὲ μὰ σειρὰ παλαιῶν θολωτῶν χώρων στεγάσθηκε μάλιστα τὸ λοιμοκαθατήριο. Λόγω τῆς καλῆς θέσης τοῦ λιμανιοῦ, οἱ κάτοικοι τῆς Κάσου, ποὺ εἶναι πλούσιοι σὲ πλεούμενα καὶ ἐξαίρετοι ναυτικοί, ὅταν ἡ Συνδιάσκεψη τοῦ Λονδίνου τοὺς ἀπέκλεισε ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα, τὸ προὐρίζαν γιὰ μελλοντικὴ πόλις διαμονῆς τους. Ζήτησαν καὶ πήραν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση τὴν ἄδεια νὰ ἐγκατασταθοῦν ἐδῶ, καὶ οἱ Ἀμοργιανοὶ τοὺς δέχθηκαν μὲ προθυμία.

Πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὶς ἀποθήκες στὴν ἀκτὴ τοῦ λιμανιοῦ ὑπάρχουν κατάλοιπα ἐνὸς ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Πυθίου. Τὸ εἱρεῖπιο φαίνεται πὼς ἀρχικῶς ἦταν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του κάτω ἀπὸ φερτὰ ὑλικά, ἔπειτα ὅμως τὸ ἀνέσκαψαν γιὰ νὰ πάρουν τὶς πέτρες καταστρέφοντάς το σχεδὸν ἔξ ὀλοκλήρου. Γύρω του κείνται μεγάλοι σωροὶ συντριμμάτων καὶ ἀνάμεσά τους ἀρκετὰ ἐνεπίγραφα βάρθρα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πληροφορούμεθα πὼς ἡ Μινώα ὑπὸ τοὺς Ἀντωνίνους καὶ τὸν Κόμμοδο (*IG* XII 7, 247) ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀνθεῖ. Ἄλλα ὑπολείμματα τοῦ ναοῦ εἶναι ἐντοιχισμένα μερικὰ βήματα πιὸ πέρα στὴν Παναγία τὴν Ἑκατονταπυλιανή». (Ross, *Reisen* I 149-150).

Ἡ Νιὸς στὸ ὁμώνυμο νησί εἶναι κτισμένη πάνω στὰ κατάλοιπα τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἀπὸ ἐπάνω τῆς ὀρθώνεται ἓνα κάστρο τῶν ἀλλοτινῶν δουκῶν τῆς Νάξου. Τὰ τείχη τῆς ἦταν παρόμοια μὲ τῆς Τίρυνθος. Ὁ ψαρόπυργος ἀνάμεσα στὴν ἀκτὴ καὶ στὸ βουνὸ Πιλάκολος ἦταν κτισμένος μὲ ὀγκόλιθους ἀπὸ κυανὸ μάρμαρο, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχουν διατηρηθεῖ μόνο τέσσερις. Τὸ νησί ἔχει ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προηγούμενα καὶ πολλὰ ἄλλα εἰρήνια, τόσο ἀρχαῖα ὅσο καὶ μεσαιωνικά²⁶⁶.

ΟΔΟΠΟΙΑ. ΓΕΦΥΡΕΣ

Ἄν καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα μέτρα τῆς Ἀντιβασιλείας στὶς ἀρχές τῆς θητείας τῆς ὡς ὑπάτης ἐξουσίας τῆς χώρας ἦταν ἡ κατασκευὴ ἀμαξιτῶν ὁδῶν συγκοινωνίας μεταξὺ τῶν σημαντικότερων περιοχῶν τοῦ νέου βασιλείου καὶ ἡ ἔκδοση σαφεστάτων σχετικῶν διαταγῶν, καὶ μολονότι διέταξε ἐπίσης τὴν κατασκευὴ σημαντικῶν τμημάτων ὁδῶν ποὺ θὰ διέσχισαν τὴ χώρα πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις, στὸν τομέα τῆς ὁδοποιίας λίγα πράγματα ἔχουν γίνει. Ἀμαξιτὲς εἶναι μόνον οἱ ὁδοὶ ποὺ συνδέουν τὴν Ἀθήνα α) μὲ τὸν Πειραιά, β) μὲ τὴ Θήβα μέσῳ Ἐλευσίνος καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μὲ μία διακλάδωση μὲ τὰ Μέγαρα, γ) μὲ τὸ Μενίδι, δηλαδή τὶς ἀρχαῖες Ἀχαρνές, δ) μὲ τὴ σημερινὴ γερμανικὴ ἀποικία Ἡράκλειο [Ἀττικῆς], ε) μὲ τὰ χωριά Πατήσια καὶ Κηφισιά, στ) μὲ τὸ Πεντελικόν, καὶ τέλος ζ) ἡ ὁδὸς ποὺ συνδέει τὴν Ἀθήνα μὲ τὸ Πόρτο Ράφτη (τὸν λιμένα Πάνορμο τῆς ἀρχαιότητος παρὰ τὴν πολίχνη Πρασιαὶ τῆς Ἀττικῆς), ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπεκταθεῖ μέχρι τὸ ἀκρωτήριο τοῦ Σου-

266. Ἡ Ἦος (Νιὸς) εἶναι τὸ τελευταῖο κυκλαδίτικο νησί ποὺ ὁ Στάουφερτ προσπαθεῖ νὰ τὸ περιγράψει, διαβάζοντας καὶ πάλι ἐπιλόλαια τὸν Ρὸς. Ὁ ἴδιος ὁ Ρὸς ὅμως μᾶς δίνει, ὡς συνήθως, πῶ ἀξιόπιστες πληροφορίες. Γράφει:

«Στὸν μυχὸ τοῦ λιμανιοῦ εἶναι ἓνας βραχῶδης λοφίσκος ἀπὸ σχιστόλιθο ποὺ στὰ πόδια του βρισκονται τὰ κτίσματα τοῦ λιμανιοῦ καὶ μερικὰ σπίτια καὶ ἀποθήκες, ποὺ ὁ ἀριθμὸς τους ἀπὸ τὴν πρώτη μου παραμονὴ ἐδῶ, δηλαδή ἐδῶ καὶ δύο χρόνια, ἔχει αὐξηθεῖ σημαντικά. Ὁ ἴδιος ὁ λόφος ἔχει πληθὸς ἴχνη ἀρχαίων κτισμάτων καὶ ἑλληνικῶν τάφων. Ἡ σημερινὴ πόλη εἶναι κτισμένη στὴ θέσῃ τῆς ἀρχαίας στὴ νότια πλαγιά καὶ γύρω ἀπὸ τὴν κορυφὴ ἑνὸς ἀπότομου, ἀποτελούμενου ἀπὸ σχιστόλιθο καὶ γρανίτη βουνοῦ, ἓνα τέταρτο νοτιοανατολικά τοῦ λιμανιοῦ. Τὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ ἐπιστέφουν μερικὰ εἰρήνια ἑνὸς πύργου τῶν δουκῶν τῆς Νάξου. Ἀπὸ τὰ τείχη τῆς ἀρχαίας πόλης βλέπουμε ἐδῶ καὶ ἐκεῖ κάποια κατάλοιπα, πῶ συγκεκριμένα στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου, δομημένα μὲ μεγάλους σχιστόλιθους, ὀλόδια μὲ τὰ τείχη τῆς Τήνου [καὶ ὄχι “τῆς Τίρυνθος” ὅπως ἀναφέρει ἐσφαλμένα ὁ Στάουφερτ]. (...)

Ὁ Πλακωτὸς [καὶ ὄχι Πιλάκολος, ὅπως λέει ὁ Στάουφερτ] εἶναι ὁ ὄξυκόρυφος λόφος στὶς κλιτὺς τοῦ μεγάλου βουνοῦ, ποὺ ἀπέχει κάπου εἴκοσι λεπτά ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ στὸν ὁποῖο ὑπάρχουν ἓνα ξωκκλήσι καὶ μερικὲς καλύβες χωρικῶν. Τὸ ὄνομά του προέρχεται ἀπὸ τὶς πλάκες ἢ τὰ ἀλλεπάλληλα στρώματα ποὺ σχηματίζουν τὰ σχιστολιθικά καὶ ἀσβεστολιθικά πετρώματα. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ τὴν ἀκτὴ, στὴν κορυφὴ ἑνὸς παρόμοιου λόφου, βρισκεται ὁ λεγόμενος Ψαρόπυργος, ἓνας μεγάλος ὀρθογώνιος πύργος παρατήρησης δομημένος μὲ κυανοὺς ὀρθογώνιους μαρμάρινους λίθους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχουν ἀπομείνει τρεῖς τέσσερις μόνον δόμοι. Ἡ θύρα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχει σωθεῖ μόνο τὸ κατώφλι, ὅπως συνήθως σὲ πύργους αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ἦταν στὸν νότιο τοῖχο. Γύρω ἀπὸ τὸν Ψαρόπυργο καὶ στὴ ράχη τοῦ λόφου ἀνάμεσα στὸν πύργο καὶ τὸν Πλακωτό, παρατηρήσαμε πολλὰ ἴχνη παλαιότερων ἀνασκαφῶν καὶ πολλοὺς κατεστραμμένους ἀρχαίους τάφους. Γενικά ἡ περιοχὴ στὴν ἀρχαιότητα πρέπει νὰ ἦταν κατοικημένη, ὅπως συμπεραίνει κανεὶς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἀναβαθμοὺς στὶς πλαγιές τῶν βουνῶν καὶ μέχρι πάνω ψηλά στὶς κορυφές τους». (Ross, *Reisen* I 141-142).

νίου και πού μία διακλάδωσή της οδηγεί στο χωριό Κερατέα. Ἐπίσης ἔχουν κατασκευασθεῖ στή Στερεά Ἑλλάδα ἡ ὁδὸς Ζητούνη-Πατρατζίκ (δηλαδή Λαμίας-Ἰπάτης) στήν Πελοπόννησο ἡ ὁδὸς Ναυπλίου-Ἄργους-Κορίνθου μέχρι τὸ λιμάνι Καλαμάκι στὸν Σαρωνικό κόλπο, ἀπὸ ὅπου μία δεύτερη ὁδὸς μέσῳ Ἴσθμου ὁδηγεῖ στὸ Λουτράκι στὰ παράλια τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου καὶ ἡ ὁδὸς Ἄργους-Τριπολιτσᾶς. Ὅλες αὐτὲς οἱ ὁδοὶ καλύπτουν ἓνα δίκτυο μήκους 92 ὥρῶν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὅμως μόνο ἓνα τμήμα συνολικοῦ μήκους $12\frac{1}{2}$ ὥρῶν εἶναι διεστρωμένο καὶ ἔχει τάφρους ἀποστραγγίσεως καὶ γέφυρες, συγκεκριμένως οἱ ὁδοὶ Ἀθηνῶν-Πειραιῶς, Ἀθηνῶν-Θηβῶν καὶ Ἄργους-Ναυπλίου. Οἱ ὁδοὶ Πατησίων καὶ Πεντέλης ἔχουν καλὲς γέφυρες· οἱ ὑπόλοιπες, μὲ ἐξαιρέση τὸ προαναφερθὲν τμήμα τῶν $12\frac{1}{2}$ ὥρῶν, δὲν εἶναι παρὰ κοινοὶ ἀγροτικοὶ δρόμοι. Μὲ δαπάνες τῆς κυβερνήσεως κατασκευάσθηκαν μόνον οἱ ὁδοὶ Ἀθηνῶν-Πειραιῶς, Ἀθηνῶν-Θηβῶν, Ἀθηνῶν-Πεντελικοῦ καὶ Ναυπλίου-Ἄργους, δηλαδή ἓνα δίκτυο συνολικοῦ μήκους 21 ὥρῶν, οἱ ὑπόλοιπες κατασκευάσθηκαν ἀπὸ τὶς κοινότητες καὶ μόνον οἱ ἀπολύτως ἀναγκαῖες γέφυρες κτίσθηκαν μὲ δαπάνες τῆς κυβέρνησης. Ἡ ὁδὸς Μεθώνης-Ναυαρίνου, καθὼς καὶ μία δεύτερη μικροῦ μήκους πού συνδέει τὸ Νησι μὲ τὴν Καλαμάτα, κατασκευάσθηκαν ἀπὸ τοὺς Γάλλους κατὰ τὴν παραμονή τους στήν Ἑλλάδα κατὰ τὰ ἔτη 1830 καὶ 1831²⁶⁷.

267. Οἱ πληροφορίες πού διαθέτουμε γιὰ τὰ ἔργα ὁδοποιίας κατὰ τὰ δέκα πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Ὁθωνος εἶναι λιγοστές. Ἡ περιγραφή τῶν ἔργων μέχρι τὸ 1843 ἀπὸ τὸν Στάουφερτ συμφωνεῖ σὲ γενικὲς γραμμὲς μὲ τὶς ἀνάλογες ἐκθέσεις τῶν τοπογράφων πρὸς τὸ Ἰπουργεῖο τῶν Ἐσωτερικῶν (βλ. Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ὁθωνικὸ Ἀρχεῖο, φάκ. 233-237). Ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐκθέσεις, πού ἀναφέρονται στὴ χάραξη ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ στὶς δαπάνες κατασκευῆς νέων ὁδῶν, προκύπτει ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς πρῶτους δρόμους τῆς χώρας σχεδιάσθηκαν ἀπὸ Γερμανοὺς ἀξιωματικούς τοῦ Μηχανικοῦ. Ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς τμήματα τοῦ ὁδικοῦ δικτύου καὶ ὁ ὑπεύθυνος γιὰ τὸ καθένα μηχανικός: ὁ ταγματάρχης Σταυρίδης γιὰ τὴν ὁδὸ Ἄργους-Ναυπλίου (1833, 10 χλμ.), ὁ Brocker γιὰ τὸ τμήμα Μύλων-Τριπόλεως (1834, 50 χλμ.), ὁ ὑπολοχαγὸς Zäch γιὰ τὴν ὁδὸ Λαμίας-Στυλίδος (1834, 15 χλμ.), ὁ λοχαγὸς Sigl γιὰ τὴν ὁδὸ Κορίνθου-Καλαμακίου (1835, 7.5 χλμ.), ὁ λοχαγὸς Spiess γιὰ τὴν ὁδὸ Ἀθηνῶν-Ἐλευσίνος (1836, 22 χλμ.), ὁ ὑπουργικὸς σύμβουλος Gebhard γιὰ τὸν δρόμο Θηβῶν-Λιβαδειᾶς (1836, τμήμα 9 χλμ.) καὶ τὸν δρόμο Ἐλευσίνος-Θηβῶν (1836, 48 χλμ.), ὁ λοχαγὸς Herter γιὰ τὴν ὁδὸ Καλαμακίου-Λουτρακίου (1837, 6.5 χλμ.), ὁ λοχαγὸς Funker γιὰ τὴν ὁδὸ Ἐλευσίνος-Μεγάρων (1839, 20 χλμ.) καὶ τέλος οἱ τοπογράφοι Bernard καὶ Holter γιὰ τὶς ὁδοὺς σύνδεσης τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὴν Κηφισιά, τὸ Φάληρο καὶ

τὸ Μενίδι (1835, συνολικὸ μήκος 30 χλμ.). Τὸ συνολικὸ μήκος τοῦ ὁδικοῦ δικτύου σύμφωνα μὲ τὶς προαναφερθεῖσες ἐκθέσεις εἶναι 218 χιλιόμετρα.

Ἐὰν πολλαπλασιάσουμε τὸ μήκος τοῦ ὁδικοῦ δικτύου σύμφωνα μὲ τὸν Στάουφερτ, δηλαδή τὶς «92 ὥρες [πορείας]» μὲ μία μέση ὥριαία ταχύτητα 4 χλμ., προκύπτει συνολικὸ μήκος ὁδικοῦ δικτύου 368 χλμ. Αὐτὸς ὁ ὑπολογισμὸς ὅμως δὲν εἶναι ἀξιόπιστος, διότι ἡ ὥριαία ταχύτης στήν ὁποία βασίζεται εἶναι συμβατική. Ἐξ ἄλλου ὁ συνταγματάρχης Μανιτάκης τὸ 1866 ὑπολογίζει ὅτι τὸ συνολικὸ μήκος τοῦ μέχρι τότε ὁδικοῦ δικτύου ἦταν 380 χιλιόμετρα. Ἐπομένως φαίνεται ἀπίθανο νὰ εἶχε κατασκευασθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1843 τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν δρόμων πού ἐμφανίζονται στήν ἐπίσημη ἐκθεση τοῦ Μανιτάκη 23 χρόνια ἀργότερα (πρβ. E. Maniatakis, *Aperçu sur les progrès matériels de la Grèce, Athènes 1866*, 12).

Ἡ ἀπάντησις στὸ ἐρώτημα γιατί ἦταν τόσο ἀργὴ ἡ πρόοδος στὸν τομέα τῆς ὁδοποιίας πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ὄχι μόνον στήν ἔλλειψη τεχνικῶν μέσων καὶ εκπαιδευμένων μηχανικῶν, ἀλλὰ κατὰ κύριο λόγο στὸ ἐξαιρετικὰ περιορισμένο ὕψος τῶν δημοσίων ἐπενδύσεων στὸν τομέα αὐτόν. Τὸ 1837 οἱ δαπάνες τοῦ κράτους ἀνῆρχοντο στὸ ποσὸ τῶν 16.650.000 χρυσῶν δραχμῶν συνολικῶς καὶ ὁ προϋπολογισμὸς δημοσίων ἔργων στὸ ποσὸ τῶν 220.000 δρχ. (δηλαδή ποσὸ ἴσο μόλις μὲ τὸ 1.3% τῶν κρατικῶν δαπανῶν!) καὶ μόνον 59% αὐτοῦ τοῦ

Ἡ συγκοινωνία στήν ὑπαιθρο χώρα τῆς Ἑλλάδος ἐξασφαλίζεται γενικῶς μὲ κοινὰ μονοπάτια πού ἔχουν ἀνοίξει τὰ ἀχθοφόρα ζῶα καί οἱ ἄνθρωποι. Ὅπου ἡ διέλευση ἦταν ἀδύνατη, τὸ ἀνθρώπινο χέρι ἔχει δουλέψει τόσο, ὥστε νὰ περνᾷ ἓνα μουλάρει μὲ τὸ φορτίο του καί, μὲ λίγη προσοχή, νὰ μποροῦν νὰ διασταυρῶνται δύο μουλάρια. Συνήθως ὁμως οἱ δρόμοι αὐτοὶ εἶναι στενοὶ καὶ κακοτράχαλοι, περνοῦν ἀπὸ βράχια πάνω ἀπὸ κρημνώδη, ἀπότομα πρηνή, καὶ σημαντικὰ τμήματά τους ἀκολουθοῦν τὴν κοίτη χειμάρρων πού κατεβάζουν νερὸ μόνο μετὰ ἀπὸ δυνατὲς νεροποντὲς, ἀλλὰ τόσο πολὺ ὥστε οἱ δρόμοι γίνονται ἀδιάβατοι. Οἱ δρόμοι αὐτοὶ εἶναι συχνὰ ἄκρως ἐπικίνδunami, γιατί στα ὑψηλά ὄρη περνοῦν σύρριζα πάνω ἀπὸ βαθιὲς χαράδρες καὶ δὲν σοῦ δίνουν παρὰ μόνο 2 ὡς 3 πόδια χῶρο, ὅπως μεταξὺ ἄλλων ὅσοι διασχίζουν τὴν ὄροσειρὰ τοῦ Ταυγέτου, ἰδίως ὁ δρόμος πού ἐνώνει τὰ Λαγκάδια τοῦ Μυστρᾶ μὲ τὴν Καλαμάτα, ὁ λεγόμενος Κακιὰ Σκάλα ἀνάμεσα στὸ Μεσολόγγι καὶ στὸ Lepanto [Ναύπακτο] καὶ ἀνάμεσα στὰ Μέγαρα καὶ τὴν Κόρινθο. Γιὰ νὰ διαβεῖς ἓνα βάραθρο πού τὰ δύο του τοιχώματα ἀπέχουν ὀριζοντίως 30 ὡς 40 μέτρα, πρέπει νὰ κατέβεις μέχρι τὸν ποταμὸ ἢ τὸν ἀγριεμένο χειμάρρο στὸ βάθος, νὰ τὸν διαβεῖς καὶ ἔπειτα νὰ αναρριχηθεῖς ἄλλα 600 ὡς 700 μέτρα στήν ἀπέναντι πλευρά. Καθ' ὁδὸν ἀπὸ τὸν Μυστρᾶ πρὸς τὴν Καλαμάτα ὑπάρχουν τμήματα τοῦ δρόμου ὅπου, γιὰ νὰ ἀποφύγεις τὸν φοβερὸ κίνδυνο μὲ ἓνα παραπάτημα τοῦ μουλαριοῦ νὰ γκρεμισθεῖς στὸ ἀπύθμενο βάραθρο, πρέπει νὰ ξεπεζέψεις καὶ νὰ συνεχίσεις πεζός. Κανονικὴ πορεία εἶναι ὡστόσο ἀδύνατη καὶ ἐπὶ ἕξι ὥρες ἀναγκάζεσαι νὰ προχωρεῖς ὑπερπηδώντας ἐμπόδια γιὰ νὰ βρεθεῖς ἀπὸ τὴ μία κορυφή τοῦ ὄδοντωτοῦ χεῖλους τοῦ βραχώδους γκρεμοῦ στήν ἄλλη²⁶⁸. Ἰδίως στὴ Μάινα ὑπάρχουν δρόμοι πού μόνο πεζός

ποσοῦ, δηλ. 129.000 δραχμὲς, προοριζόταν γιὰ ἔργα ὁδοποιίας. Πόσο ἀσήμαντο ἦταν αὐτὸ τὸ ποσὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ σύγκριση μὲ τὸ συνολικὸ κόστος ἀνέγερσης τῶν ἀνακτόρων στήν Ἀθήνα, πού ἔφθασε τὸ ποσὸ τῶν 5.500.000 δραχμῶν.

Γιὰ πρώτη φορὰ ὀρίζεται ἡ κατασκευὴ ἐθνικοῦ ὀδικοῦ δικτύου μὲ τὸ διάταγμα τῆς 16/28.8.1833. Ἡ κατασκευὴ ὡστόσο τῶν προβλεπόμενων στὸ διάταγμα αὐτὸ κυρίων ὁδῶν ὀλοκληρώθηκε μόλις στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνος. Ἐξ αἰτίας τῆς ἀργῆς αὐτῆς προόδου, στίς 2.9.1852 τέθηκε σὲ ἰσχὺ νόμος «περὶ ὁδοποιίας», ὁ ὁποῖος προέβλεπε τὴ συμμετοχὴ τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων στήν κατασκευὴ ὄχι μόνον τῶν ἐπαρχιακῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ἐθνικῶν ὁδῶν. Τὸ κράτος συμμετεῖχε καλύπτοντας τὶς δαπάνες γιὰ τὶς λεγόμενες «τεχνικὲς ἐργασίες» (δηλ. γιὰ τὴ χάραξη ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῶν ὁδῶν, τὴν κατασκευὴ τῶν γεφυρῶν καὶ τῶν ἔργων ἀποχέτευσης, τὴν ἐξομάλυνση τῆς ἐπιφάνειας τῆς ὁδοῦ, τὴ σήμανση, κλπ.), οἱ ἀρμόδιοι δῆμοι καὶ κοινότητες ἀνελάμβαναν τὶς λεγόμενες «ἀπλούστερες ἐργασίες» (τὴ διάνοιξη τάφρων ἀποστράγγισης καὶ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀναχώματος τῆς ὁδοῦ, τὶς χωματοεργικὲς ἐρ-

γασίες, δηλαδή τὶς ἐργασίες ἐκσκαφῆς καὶ ἐπιχώσεων). Ἐπίσης προέβλεπε τὴν ὑποχρεωτικὴ παροχὴ ἐργασίας ὅλων τῶν ἐνήλικων κατοίκων τῆς κοινότητος ἢ τοῦ δήμου ἐπὶ δώδεκα ἡμέρες τὸν χρόνον χωρὶς ἀμοιβή.

268. Ὅποιος γνωρίζει τὰ μονοπάτια στὰ ἑλληνικὰ βουνά, δὲν θὰ θεωρήσει ὑπερβολικὴ τὴν περιγραφή τοῦ Στάουφερτ. Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ πρωτόγονες συνθήκες εἶχαν καὶ τὰ καλὰ τους. Ὁ Λουδοβίκος Ρός, λόγου χάριν, μᾶς δίνει μία πολὺ ὠραία περιγραφή ἐνὸς ταξιδιοῦ μὲ ἀχθοφόρα ζῶα στήν Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὑπογραμμίζοντας τὴ γοητεία ἐνὸς τόσο κοπιαστικοῦ ἐγχειρήματος:

«Νοικιάζεις ἓνα ἄλογο ἢ μουλάρει πληρώνοντας γιὰ τὸ ἀγῶγι 8-10 πιάστρα τὴν ἡμέρα (περίπου 20 δραχμὲς). Στερεώνεις στὸ ξύλινο σαμάρι τὸν ταξιδιωτικὸ σου σάκκο, ἓνα ψάθινο καλάθι μὲ ψωμί, τυρὶ, ἐλιές, δηλαδή κρῦα φαγητά, καφέ, ζάχαρη καὶ σκεύη τοῦ καφέ, μιὰ μεγάλη πλόσκα ἢ τζόστρα πού χωράει 3-4 μπουκάλια κρᾶσι καὶ τέλος, ὅταν εἶναι νὰ περάσεις ἀπὸ ἀνυδρους τόπους, μιὰ κολοκύθα μὲ νερὸ. Πάνω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ὁ ταξιδιώτης ἀπλώνει τὸ πανωφόρι του καὶ ὀλοκληρῶνει τὸ

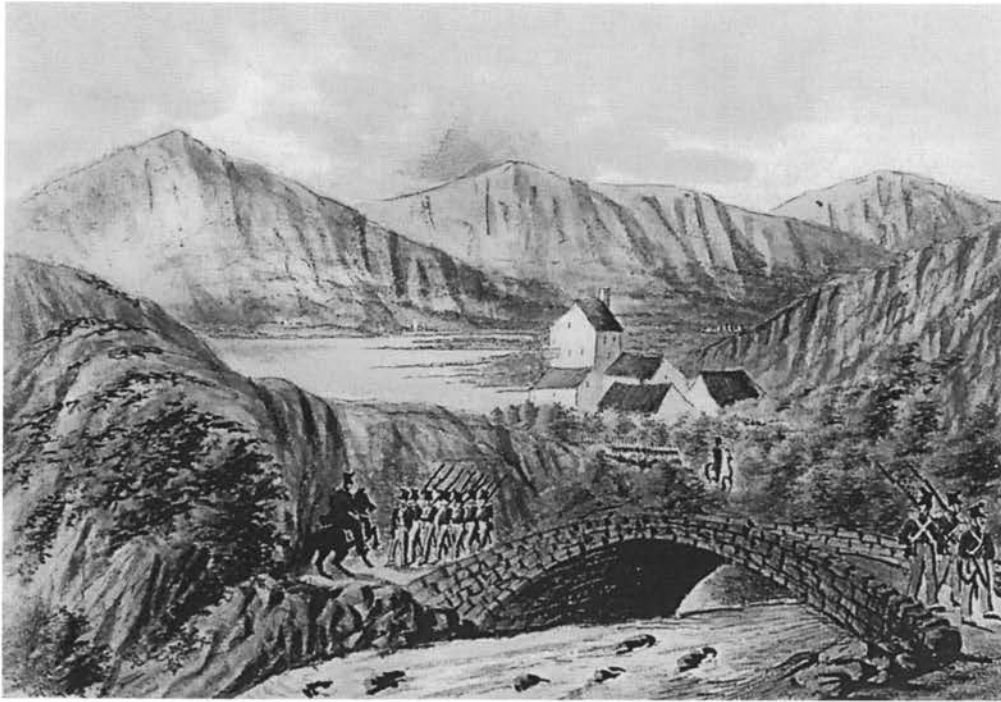
μπορεί να τους διαβεί κανείς και πού τον χειμώνα είναι αδιάβατοι. Πάνω από βαθιές χαράδρες έχουν διαβάσεις και γεφύρια φτιαγμένα με δεμένα κλαδιά χοντρά σαν βραχιόνες ανθρώπου, πού πάνω τους βάζουν λίθινες πλάκες. Πά την Κακιά Σκάλα στους Δελφούς μιλήσαμε πρωτύτερα. Έκει όπου οι δρόμοι συμπιπτουν με τις δημοσιές των Τούρκων είναι πιό φροντισμένοι, αλλά εξακολουθούν να είναι κατάλληλοι μόνο για μουλάρια και άλλα πού προέρχονται από την πετρώδη Άραβία· γι' αυτό τους βλέπουμε να είναι στρωμένοι με έπιμέλεια, αλλά ανώμαλοι ή σχετικά κακοτράχαλοι για να μπορούν να βρίσκουν κράτημα τα ζώα με τις όπλές τους²⁶⁹. Άλλα και στις πεδιάδες οι δρόμοι δέν είναι παρά μόνο στενά μονοπάτια, πού συχνά έλλισονται ρομαντικά δίπλα στις όχθες διαυγών χειμάρρων μέσα από θάμνους, πικροδάφνες κλπ., όπως ο έξαισιος δρόμος της Άρκαδίας στην κοιλάδα του Εύρώτα πού ένώνει τó Λεοντάρι με τή Σπάρτη. Στους βάλτους πρέπει να ακολουθει κανείς τυφλά τόν οδηγό για να μην βγει από τó στενό μονοπάτι πού έπιτρέπει τή διάβαση και βουλιάξει. Έκει όπου ή διαδρομή ακολουθει τήν άμμώδη παραλία, όπως συμβαίνει πολλές φορές, δέν υπάρχει ίχνος όδοϋ.

Πάνω από τους ποταμούς και τους χειμάρρους πού κατεβάζουν πάντα νερό ύπηρχαν παλαιότερα, δηλαδή πριν από τήν Έπανάσταση, πολλά γεφύρια, έκτοτε όμως μεγάλος άριθμός τους καταστράφηκε. Πολύ σημαντικές γέφυρες από άποψη κατασκευής δέν συναντούμε σχεδόν καθόλου. Οι πιό αξιόλογες είναι οι ακόλουθες: ή γέφυρα στις Θεομοπύλες πάνω από τόν 38 έως 45 μέτρα πλατύ και πολύ βαθύ Σπερχειό, πού τώρα όνομάζεται Έλλάδος· Χρονολογείται από τόν Μεσαιώνα και έχει 4 ανοίγματα, πού τα γεφυρώνουν όξυκόρυφα τόξα. Η γέφυρα του Εύρίπου στη Χαλκίδα. Ένω άρχικώς ήταν ξύλινη, κατασκευασμένη τó 408 π.Χ., όπως μās άφηγοϋνται ο Διόδωρος και ο Στράβων, και ένισχυμένη με πύργους και όχυρωματικά τείχη, τώρα είναι μία συμπαγής πεντάτοξη γέφυρα, πού στο κέντρο της είναι κτισμένο ένα φράγκικο όχυρό και είναι σε κακή

οικοδόμημα διπλώνοντας τρεις ή τέσσερις φορές τó πάπλωμά του και έπιστεγάζοντας με αυτό τó άβολο σαμάρι. Πατώντας πάνω σε έναν αναβατήρα, φτιαγμένο με σκοινιά, ανεβαίνεις στην κορυφή αυτού του οικοδομήματος, όπου βολεύεται θανάσια, πιάνεις τά σκοινιά του καπιστριού (γιατι αυτά τά ζώα δέν έχουν ποτέ χαλινάρι) και ξεκινās με τόν άργό βηματισμό του ζώου. Ο άγωγιάτης προηγείται πεζός. Κάθε 2 έως 4 ώρες, όταν δοθει ή εύκαιρία σταματάς σε ένα χωριό ή καλύτερα κάτω από ένα σκιερό δέντρο ή πλάι σε μία πηγή, ξεφορτώνεις τó ζωντανό για να βοσκήσει με τήν άνεσή του, ένόσω εσύ καλοδέχεσαι τó περιεχόμενο του καλάθιου σου. Άφου ξαποστάσεις μία με δύο ώρες, φορτώνεις ξανά και ξεκινās. Μπορεί να φαίνεται πρωτόγονος και άβολος αυτός ο τρόπος ταξιδιού στον μαλακό Εύρωπαιο, έχει όμως και τά καλά του. Άπολαμβάνεις άπόλυτη έλευθερία, δέν εξαρτάσαι από κανέναν άμαξηλάτη ταχυδρομικής άμαξας, κανέναν κανονισμό ταχυδρομείου, καμία τα-

βέρνα. Έάν ή περιοχή πού σκοπεύεις να διαβείς είναι κάπως άσφαλής, κατασκηνώνεις για τή νύχτα όπου τύχει να σε προλάβει τó σούρουπο: απλώνεις τó πάπλωμά σου κατά γής και τυλίγεις σ' αυτό, ένω ο άγωγιάτης τεντώνει τó κορμί του δίπλα σου. Δέν υπάρχει τίποτε πιό εύχάριστο από τó να κοιμάσαι σε αυτό τó μαγικά εύκρατο κλίμα κάτω από τή βαθυκύανη σκέπη του ουρανού και τά λαμπερά του άστέρια. Γλιτώνεις έτσι από τή ζέστη και τά βρωμερά καλύβια των χωρικών. Η δροσιά πού πέφτει είναι τόσο ανεπαίσθητη πού δέν βλέπει τήν ύγεια, ένω βροχή ή όμίχλη ούτε μία φορά τόν μήνα δέν παρουσιάζονται. Άλλά και όταν διανυκτερεύς σε χωριά, κοιμάμαι έξω, μπροστά από τήν πόρτα κάποιου σπιτιού ή μοναστηριού, στις στεγασμένες στοές πού κίζονται ειδικά γι' αυτόν τόν σκοπό». (Ross, *Erinnerungen* 252-253).

269. Πρόκειται για πειστική και λογική έξήγηση του ιδιαίτερου αυτού τρόπου κατασκευής των λιθόστρωτων δρόμων όχι μόνο στα χωριά και στα

Στρατιωτικό απόσπασμα διαβαίνει λίθινο γεφύρι κοντά στη Λαμία (Ζητούνι). Ύδατογραφία του Ludwig Koellnberger (1834).

κατάσταση. Ἡ γέφυρα τοῦ Ἄλὰ κ μπέ η στή βαλτώδη περιοχή μεταξύ τῶν λιμνῶν Λυσιμαχίας καὶ Πρυχωνίας στήν Αἰτωλία μήκους δύο μιλίων, πού τή στηρίζουν 366 τόξα, τὰ ὁποῖα ὅμως εἶναι πνιγμένα στίς καλαμιές, καί ἡ ὁποία δέν εἶναι βέβαιο ἐάν εἶναι βενετσιάνικη ἢ τούρκικη κατασκευή. Ἡ ψηλή γέφυρα στόν ποταμό Πυρνώτσα [κοινή ὀνομασία τοῦ Παμίσου] στο χωριό Ἅγιος Κωνσταντῖνος τῆς Μεσσηνίας, πού σχηματίζει τρίγωνο, ἔχει τρεῖς πεσσούς καί ἕνα τόξο, γιατί κάτωθί της συμβάλλει στόν Πάμισο ἕνας παραπόταμός του, καί τῆς ὁποίας τὰ θεμέλια χρονολογοῦνται ἀπό τὰ πολὺ παλαιὰ χρόνια. Τέλος πρέπει νά ἀναφέρουμε τήν ξύλινη γέφυρα μέ τὰ κτιστά βάρθρα πού ἐνώνει μέ τή στεριά τόν κωνικό βραχώδη λόφο πού πάνω του εἶναι κτισμένη ἡ Μονεμβασία²⁷⁰.

βουνά τῆς Ἠπείρου καί τῆς Μακεδονίας, ἀλλά καί σέ ὀλόκληρη τή βαλκανική χερσόνησο κατά τόν καιρό τῆς Τουρκοκρατίας. Τό λιθόστρωτο κατασκευάζεται ἀπό πλάκες ἀσβεστόλιθου πού σφηνώνονται καθέτως στή γῆ. Ἡ ἄνω ὀρατή ἐπιφάνειά τους εἶναι στενή καί ἀνώμαλη, δέν λειαινεται δέ ποτέ δίνοντας ἔτσι κράτημα σέ ἀνθρώπους καί ζῶα.

270. Ἰδιαιτέρα δεξιότηχες στήν κατασκευή γεφυριῶν ἦταν οἱ ὀργανωμένοι σέ «κουμπάνιες», μάστορες, πετράδες καί κτίστες τῆς Ἠπείρου καί τῆς Μακεδονίας, περιοχές στίς ὁποῖες ἀπαντοῦν καί τὰ

περισσότερα γεφύρια ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Βεβαίως ὅλοι γνωρίζουμε τὸ γεφύρι τῆς Ἄρτας, πού ζεῦει μέ πέντε μεγάλα τόξα τόν Ἄραχθο, ἀλλά καί τόν θρόλο γιά τόν τρόπο πού στεριώθηκε. Ὁ Στάουφερτ περιγράφει σωστά τή θέση καί τήν ἀρχιτεκτονική τῶν σημαντικότερων γεφυριῶν. Ἡ «γέφυρα στίς Θερμοπύλες» εἶναι ἡ γνωστή γέφυρα τῆς Ἀλαμάνας καί ἡ μεγάλου μήκους γέφυρα κοντά στήν Τριχωνίδα (καί ὄχι «Πρυχωνία», ὅπως γράφει ὁ Στάουφερτ) τῆς Αἰτωλίας, εἶναι ἡ γέφυρα τοῦ Ἄλὰ μπέη (καί ὄχι «Ἄλὰ κ μπέη»).

Στρατοπέδευση στις όχθες του Σπερχειού. Στο βάθος η γέφυρα της Άλαμάνας. Ύδατογραφία του Ludwig Koellnberger (1834).

Όλες οι γέφυρες στην Ελλάδα έχουν ήμικυκλικά τόξα ανεξαρτήτως εάν το άνοιγμά τους είναι 1 ή 30 μέτρα. Η γέφυρα του Ευρώτα στον δρόμο Τριπολιτσάς-Σπάρτης έχει μήκος 30 μέτρα. Το έξωράχιο των άψιδων των γεφυριών είναι λιθοστρωμένο ανώμαλα και επειδή ο άσβεστόλιθος που χρησιμοποιείται συνήθως γίνεται λείος με τη χρήση και το πλάτος τους είναι πολύ στενό, τρία έως τέσσερα πόδια, και δεν έχουν στηθαία ή άλλα προστατευτικά [παραπετάσματα], η διέλευση γεφυριών μεγάλου ανοίγματος είναι πάντα επικίνδυνη και είναι προτιμότερο να αναζητεί κανείς μία διάβαση μέσα από το ποτάμι. Ένα από τα πλέον επικίνδυνα περάσματα είναι η γέφυρα της Ακαρνανίας Ταρταρίνα στον Ασπροπόταμο (Αχελώο), στον μεγαλύτερο ποταμό της Ελλάδος, που ο Όμηρος τον ονομάζει βασιλέα των ποταμών. Τις ύψηλές και απότομες όχθες του ζεύει ένα τολμηρό τόξο που η κορυφή του βρίσκεται 37 μέτρα πάνω από την επιφάνεια των υδάτων του ποταμού. Η γέφυρα αυτή δεν έχει στηθαίο και τον χειμώνα, όταν είναι αδύνατο να διαβείς μέσα από το ποτάμι, αναγκάζεσαι να την περάσεις! Όλες οι γέφυρες, ακόμα και οι μεγαλύτερες, είναι κτισμένες με απελέκητες πέτρες και μόνο για τις γωνίες και τις εξωτερικές άκμές των τόξων χρησιμοποιείται μαργαϊκός άσβεστόλιθος, επειδή λαξεύεται εύκολα.

Αφού μιλάμε για τις δημοσιές και την ποιότητά τους, δεν πρέπει να λησμονήσουμε και τις εγκαταστάσεις που εξυπηρετούν την ανάπαυση και την άνεση των ταξιδιωτών.

Πρόκειται για τὰ ὑδραγωγεῖα, τὶς δημόσιες κρήνες καὶ τὰ πανδοχεῖα. Πὰ τὰ πρῶτα ἔδωσα ἤδη τὶς ἀναγκαῖες πληροφορίες. Ὅσο γιὰ τὰ τελευταῖα, εἶναι τὰ ἀθλιότερα ἀπὸ ὅλα τὰ κτίσματα στὶς ἐπαρχίες τῆς Ἑλλάδος. Τὰ πανδοχεῖα στὴν ἄκρη τῆς δημοσιᾶς τὰ ἀποκαλοῦν καὶ ἔδω ὅπως καὶ σ' ὅλη τὴν Ἀνατολὴ χάνια. Τὸ χάνι δὲν εἶναι παρὰ ἕνας τετραγώνος ἐνιαῖος χῶρος 18 ἕως 48 τετραγωνικῶν μέτρων, χωρὶς καμία ἄλλη ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση: Τέσσερις τοῖχοι κτισμένοι μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ ἀπὸ ἐπάνω μὲ ἐλαφρὰ κεραμοσκεπῆς στέγη ἢ μία στέγη κατασκευασμένη μὲ καλάμια, μὲ μεγάλα ἀνοίγματα γιὰ τὶς θύρες καὶ τὰ παράθυρα, ἀλλὰ χωρὶς ὑαλοπίνακες καὶ τοῦ ὁποῖου τὸ πάτωμα εἶναι ἀπλῶς πατημένο χῶμα. Ἡ ἐπίπλωση ἐνὸς τέτοιου πανδοχείου ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα ἢ δύο βαρέλια, ἐὰν τὸ κρασί δὲν φυλάγεται σὲ τραγίσιους ἀσκούς· ἀπὸ ἕναν μικρὸ πάγκο μὲ δύο μπουκάλια τσίπουρο, ἕνα βαρελάκι σαρδέλες, μερικὰ τουλούμια μὲ κατσικίσιο τυρὶ, ἐλιές κλπ. καὶ τέλος ἀπὸ τὴν ξύλινη, ἀπλῶς σκεπασμένη μὲ μία πέτρινη πλάκα ἐστία μαγειρέματος σὲ μία γωνία τοῦ χώρου. Στὸ κέντρο τοῦ πανδοχείου καίει μία φωτιά πού γύρω τῆς ἀπλώνουν τὰ στρωσίδια τους καὶ κοιμοῦνται χανιτζῆς καὶ ταξιδιωτές. Ἄλλου τύπου πανδοχεῖα στὴν ἐπαρχία καὶ τὶς πόλεις, μὲ ἐξαιρέση τὴν Ἀθήνα, τὸν Πειραιά, τὴ Σύρο, τὸ Ναύπλιο καὶ τὴν Πάτρα, δὲν ὑπάρχουν²⁷¹.

271. Εἶναι γνωστὸ πὼς δὲν ὑπῆρχε σημαντικὸς οἰκισμὸς στὸ ὀθωμανικὸ κράτος δίχως χάνι, τὸ χάνι ἦταν ἕνας θεσμὸς, ὑπηρεσία ἀπαραίτητη γιὰ τοὺς μετακινούμενους ἀπὸ τόπο σὲ τόπο ἐμπόρους. Ὁ Πύκλερ-Μούσκαου περιγράφει μὲ καυστικὴ εἰρωνεία τὶς ἀθλιές συνθήκες πού ἐπικρατοῦσαν στὰ καταλύματα τῶν ξένων στὶς καθυστερημένες ἐπαρχίες τῆς χώρας: «Ὅποιον δὲν τὸν πειράζει νὰ μένει σὲ οἰκῆματα δίχως παράθυρα καὶ μὲ τρύπια στέγη καὶ νὰ ἀφήνεται μὲ στωικότητα στὸ ἔλεος μυριάδων κοριῶν, ψύλλων, ψειρῶν καὶ κουνουπιῶν, ὅποιον δὲν τὸν ἐνοχλεῖ νὰ τοῦ δίνουν ἐνίοτε γιὰ τροφή καὶ ποτὸ ἕνα ξεροκόμματο καὶ ἕνα κρεμμύδι συνοδευόμενο ἀπὸ χλιαρὸ νερὸ καὶ ρετσίνα· ὅποιος παρατηρεῖ τὴ βρώμα καὶ τὴ δυσωδία μὲ τὰ μάτια μόνον τοῦ χημικοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο αὐτὰ τὰ πράγματα δὲν εἶναι παρὰ φυσικὰ δεδομένα ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα· ὅποιος εἶναι ὑπεράνω ὅλων αὐτῶν καὶ δὲν ἔχει καμία ἀντίρρηση νὰ τὰ πληρώσει τρεῖς φορὲς ἀκριβότερα ἀπὸ ὅ,τι τὴν εὐρωπαϊκὴ ἄνεση, αὐτὸν τὸν συμβουλεύω μὲ καθαρὴ συνείδηση νὰ περιηγηθεῖ τὴν Ἑλλάδα». (Pückler-Muskau, *Südöstlicher Bildersaal* 319).

Ἄλλὰ καὶ ὁ Γάλλος συγγραφεὺς Ἐδμόνδος Ἀμποῦ (Edmond About), πού ἔμεινε δύο χρόνια στὴν Ἀθήνα (1852-1854) καὶ δημοσίευσε τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μὲ τίτλο *La Grèce contemporaine*, τὸ 1855 στὸ Παρίσι, περιγράφει μὲ ἔντονη εἰρωνεία τὰ χάνια (σ. 406-408):

«Θὰ πῶ τώρα δύο λόγια γιὰ τὰ χάνια, γιὰτι ὅλος ὁ κόσμος δὲν ἔχει πού ἄλλοῦ νὰ καταλύσει. Τὰ χάνια εἶναι ξενοδοχεῖα τῆς κατώτερης κατηγορίας. Παρ' ὅλα αὐτὰ εἶναι τὰ καλύτερα καταλύματα πού βρίσκει κανεὶς ἐκτὸς Ἀθηνῶν.

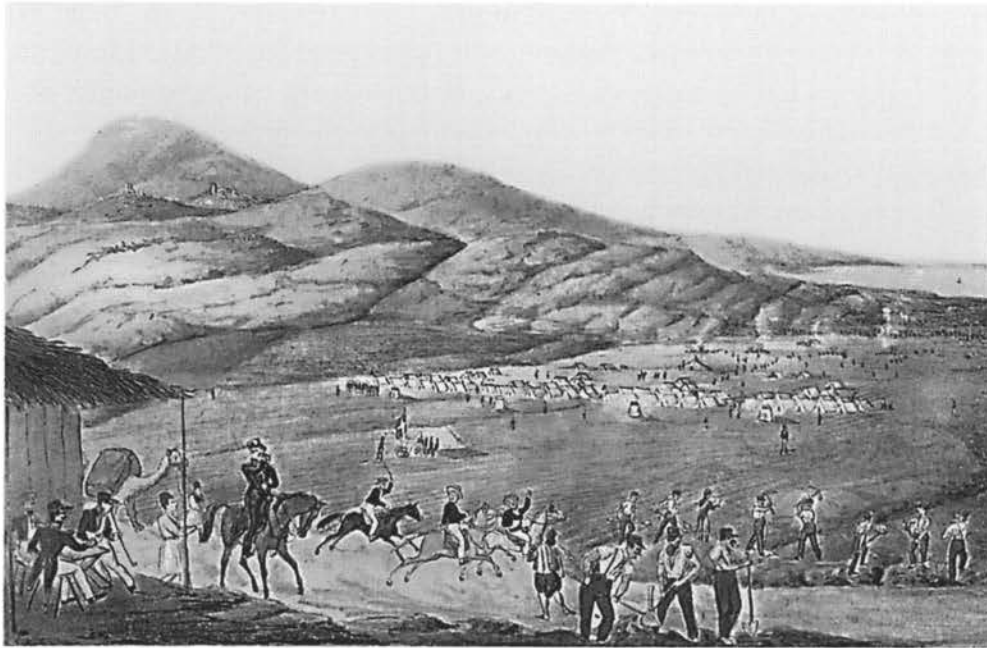
Θὰ βρεῖτε μία κάμαρα μὲ τέσσερις μόνον [γυμνοὺς] τοίχους, καμιά φορὰ μὲ ἕνα σανιδένιο πάτωμα καὶ αὐτὸ εἶναι πολυτέλεια· καμιά φορὰ καὶ μὲ ἕνα στρώμα· καὶ αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερη ἐκζήτηση. Ὅσο πολυάριθμοι καὶ νὰ εἶναι οἱ πελάτες, ἀκόμη καὶ μία λεγεὼν, πρέπει νὰ βολευθοῦν ὅλοι σὲ αὐτὸ τὸ μοναδικὸ δωμάτιο, διότι σπανίως διατίθεται δεῦτερο. Οἱ πάγκοι, τὰ τραπέζια καὶ κυρίως οἱ καρέκλες βρίσκονται μόνον τυχαίως· ἀλλὰ αὐτὲς οἱ ἀπαιτήσεις εἶναι μάταιες καὶ τὶς ξεχνᾶς γρήγορα. Ξετυλίγεις τὸ στρώμα σου, σταυρώνεις τὰ πόδια σὰν Τοῦρκος ἢ τὰ τεντώνεις σὰν Ρωμὸς καὶ ὀπλίξεσαι μὲ ὑπομονὴ ἐνόσω ὁ ὑπηρετῆς σου ἐτοιμάζει τὸ δεῖπνο μὲ τὰ ἐφόδια τῶν τροφίμων. Τὸ χάνι προσφέρει στέγη, μὴν ἀπαιτεῖτε τίποτε περισσότερο. Ἄλλὰ ἄς εἴμαστε δίκαιοι: βρίσκει κανεὶς στὰ χάνια ψωμί καὶ κρασί, βρίσκει πέταλα γιὰ τὰ ἄλογα, σχοινιά γιὰ τὶς ἀποσκευές, σπύρτα, σαποῦνι καὶ ὅλα τὰ πρωτόγονα εἶδη μπακαλικῆς πού ἐπαρκοῦν γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν Ἑλλήνων. Ἡ στέγη πού μᾶς προσφέρουν τὰ χάνια εἶναι πιὸ καθαρὴ ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν χωριατόσπιτων καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν εἶναι καὶ τὰ χειρότερα καταλύματα. Πάντως δὲν βολεύεται κανεὶς πραγματικά. Ἡ δυσάρεστη ἔκ-

Ἡ ὁδὸς Ἀθηνῶν-Πειραιῶς κατασκευάσθηκε κατὰ τὰ ἔτη 1834 καὶ 1835, ἔχει μῆκος ὀκτώ νεοελληνικά στάδια τῶν 1.000 μέτρων τὸ καθένα, τὰ ὅποια σημειώνονται μὲ λίθινους πασσάλους τοποθετημένους στὴν ἄκρη τοῦ δρόμου, καὶ διασχίζει τὸν Ἐλαιώνα, ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὴ μέση περίπου τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα στὶς δύο πόλεις, περιοχὴ πού ἄλλοτε ἦταν τόσο βαλτώδης, ὥστε κατὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς, τὴν ὁποία ἔφεραν εἰς πέρας κυρίως Γερμανοὶ στρατιῶτες, πέθαναν πολλὲς ἑκατοντάδες ἀπὸ κακοήθη πυρετό, διότι [οἱ ἀρχεῖς] εἶχαν τὴν ἀναισχυντία νὰ τοὺς κτίσουν παραπήγματα μέσα στὸ ἴδιο τὸ ἔλος. Ἐνα σημαντικό τμήμα τῆς ὁδοῦ, ἀνάμεσα στὸν Ἐλαιώνα καὶ τὸν Πειραιά, εἶναι κτισμένο πάνω στὰ θεμέλια τῶν μακρῶν τειχῶν, πού ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ ἔφθαναν μέχρι τὸν Πειραιά.

Ἄν καὶ ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη ἡ κατασκευὴ αὐτῆς τῆς ὁδοῦ ἦταν πολὺ ἱκανοποιητικὴ καὶ μποροῦσε νὰ χρησιμεύσει στοὺς ἐκπαιδευόμενους νεαροὺς Ἕλληνες μηχανικοὺς οὐσιαστικὰ ὡς πρότυπο κατασκευῆς καλῶν ἀμαξιτῶν ὁδῶν, ἔκαναν τὸ σημαντικό σφάλμα νὰ χρησιμοποιήσουν στὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς γιὰ ὑλικὸ διαστρώσεως μαλακὸ μαργαῖκὸ ἀσβεστόλιθο, πού ἐξορύσσεται στὴ χερσόνησο ἡ ὁποία σχηματίζει τὰ τρία λιμάνια τοῦ Φαλήρου, τῆς Μουνυχίας καὶ τοῦ Πειραιᾶ, δηλαδή ἕνα πέτρωμα τὸ ὁποῖο, ἐπειδὴ ἡ ἐπεξεργασία του εἶναι εὐκόλη, μπορεῖ κάλλιστα νὰ χρησιμεύσει γιὰ πελεκητὲς πέτρες, γεῖσα κλπ., καὶ γι' αὐτὲς τὶς χρήσεις εἶναι ἀρκετὰ γερό, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ σὲ καμία περίπτωση νὰ χρησιμοποιηθεῖ στὴν ὁδοποιία. Ἀκόμα καὶ τὰ ρεῖθρα τοῦ ὁδοστρώματος ἦταν ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὑλικό, καὶ οἱ ἐπιφάνειές τους μετὰ τὴν ἐπεξεργασία ἦταν τόσο λεῖες καὶ ὀρθογωνισμένες, πού ἔλεγες ὅτι ἀποτελοῦσαν μέρη μιᾶς καθαρῆς τοιχοποιίας κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα. Καὶ ὅμως ὑπῆρχε καλὸ ὑλικὸ ἐκεῖ κοντά, ἕνας γερὸς φαιὸς ἀσβεστόλιθος, πού σαρκίδια του ὑπῆρχαν σκόρπια παντοῦ στὰ γειτονικὰ χωράφια. Ἐπακόλουθο τῆς κακῆς αὐτῆς ἐπιλογῆς ὑλικοῦ ἦταν εὐθύς ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκαινίαση τῆς ὁδοῦ τὸ μὲν καλοκαίρι ἡ φοβερὴ σκόνη, ὅταν δὲ ἔβρεχε ἡ δημιουργία ἑνὸς παχιοῦ στρώματος λάσπης· ἔτσι ἡ συντήρησή της κοστίζει τεράστια ποσά: μόνο γιὰ τὰ 8 αὐτὰ χιλιόμετρα καὶ μάλιστα μιᾶς ὁδοῦ πού εἶναι ἐκτεθειμένη μόνο τρεῖς-τέσσερις μῆνες τὸν χρόνο στὶς βροχὲς καὶ δὲν ὑφίσταται τὶς ἐπιπτώσεις τῆς χιονόπτωσης καὶ τοῦ παγετοῦ, οἱ δαπάνες συντήρησης φθάνουν τὸ ποσὸ τῶν 8.000 ἕως 10.000 δραχμῶν ἑτησίως, τὸ ὁποῖο κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχει ἀυξηθεῖ ἀκόμη περισσότερο, φθάνοντας τὸ 1842 τὶς 13.000 περίπου δραχμὲς. Παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ λίθινο ὁδόστρωμά της χειροτερεῖ καὶ ἡ διατομὴ της παίρνει ὄλο καὶ περισσότερο κοῖλο σχῆμα. Ἐπειδὴ ἡ λάσπη ἀποτραβιέται καὶ συσσωρεύεται ἐπανειλημμένα στὰ ρεῖθρα καὶ ἐπειδὴ δὲν ἀφαιρεῖται, ὅπως θὰ ἔπρεπε, τὰ ρεῖθρα ψήλωσαν μὲ ἀποτέλεσμα τὸ νερὸ νὰ λιμνάζει στὸν δρόμο. Τὸ 1835 τὸ λιθόστρωτο εἶχε πάχος 40 ἕως 50 ἑκατοστά· τὸ 1842 εἶχε μόνο 10 ἕως 15 ἑκατοστά. Ἐτσι ἐξαφανίσθηκαν σχεδὸν ἑντελῶς οἱ τόσο ἐπιμελημένως ἐπεξεργασμένοι λίθοι τῶν ρεῖθρων καὶ θρυμματίσθηκαν σχεδὸν ὅλοι, καὶ τὰ

πληξὴ ἔρχεται τὸ πρωῖ, ὅταν ἔρθει ἡ ὥρα νὰ πληρώσει κανεὶς γιὰ τὸ νοῖκι τεσσάρων τοίχων τὴν τιμὴ ἑνὸς καλοῦ δωματίου πανδοχείου μὲ τὶς κόκκινες κουρτίνες καὶ τὰ ἄσπρα σεντόνια του, πού

ἐπανειλημμένως τὰ εἶδα στὰ ὄνειρά μου. Ἡ μόνη ὁμοιότητα πού ὑπάρχει μεταξὺ πανδοχείου [ἔννοεῖ γαλλικοῦ] καὶ χανιοῦ εἶναι ὁ λογαριασμὸς πού σοῦ παρουσιάζουν».

Στρατοπέδευση και εργασίες κατασκευής της οδού Ἀθηνῶν-Πειραιῶς. Ὑδατογραφία τοῦ Ludwig Koellnberger (1836).

ὑπολείμματά τους εἶναι πιά πέτρες μικρὲς σὰν αὐγά. Ἐδῶ καὶ ἓνα χρόνον ἀνέλαβαν τὴν ἐπίβλεψη τῆς συντήρησης τοῦ δρόμου Ἕλληνες ἀξιωματικοὶ τοῦ Μηχανικοῦ, οἱ ὁποῖοι προσπαθοῦν νὰ μετατρέψουν τὴν ὁδὸ Πειραιῶς στὸν ἴδιο ἀδιάβατο βάλτο πὸν ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῆς. Οἱ γεμάτες λάσπη κοιλότητες γεμίζονται μὲ χῶμα πρὶν ἀκόμα στεγνώσουν, μέσα στὸ ὁποῖο διακρίνονται ἐδῶ κι ἐκεῖ στρογγυλεμένες πέτρες μεγέθους πὸν ποικίλλει ἀπὸ $1/2$ ἕως τρεῖς καὶ τέσσερις δακτύλους, καὶ συνεπῶς ἀντιλαμβάνεται κανεὶς γιατί ὅταν ὁ καιρὸς εἶναι αἶθριος οἱ ἄνθρωποι προτιμοῦν νὰ ἀποφεύγουν αὐτὸν τὸν δρόμον καὶ νὰ παίρνουν τὸν μακρύτερον, ἀλλὰ ὄχι τόσο σκονισμένον, καὶ ἐπίπεδον δρόμον μέσῳ τοῦ Ἐλαιῶνος καὶ πίσω ἀπ' αὐτὸν γιὰ νὰ πᾶνε ἀπὸ τὴ μία πόλη στὴν ἄλλη. Ὅταν ἡ ὁδὸς Πειραιῶς ἦταν ἀκόμη σὲ καλύτερη κατάστασι, οἱ χρήστες δὲν πλήρωναν διόδια· τώρα πὸν εἶναι σὲ ἄθλια κατάστασι καὶ βαδίζει πρὸς τὴν ὀλοκληρωτικὴ διάλυσή τῆς, εἰσπράττονται διόδια. Ἡ κυβέρνησι τὴν παρέδωσε στὸν δῆμον τῆς Ἀθήνας γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸ φορτίον τῆς δαπάνης [τῆς συντήρησης].

Αὐτὴ εἶναι ἡ μοῖρα τῆς πρώτης ἀμαξιτῆς οἰκίας πὸν κατασκευάσθηκε στὴν Ἑλλάδα²⁷².

272. Πρόκειται γιὰ τὴ μοναδικὴ καὶ πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἀναφορὰ μὲ θέμα τὴν κατασκευὴ, τὴ συντήρησι καὶ τὴ χρῆσι τοῦ πρώτου ἀμαξιτοῦ δρόμου τῆς Ἑλλάδος, δηλαδὴ τῆς οἰκίας τῆς Ἀθηνῶν-Πειραιῶς, πὸν κατασκευάσθηκε στὰ πρώτα χρόνια τῆς Ὀθωνικῆς περιόδου. Αὐτὴ ἡ οἰκία σχεδιάσθηκε

ὄχι ἀπλῶς ὡς ὀδικὸς ἄξων σύνδεσης τῆς Ἀθήνας μὲ τὸ ἐπίνειό τῆς, τὴν πόλιν τοῦ Πειραιᾶ, ἀλλὰ καὶ νοητῆς σύνδεσης τῆς πλατείας τῶν ἀθηναϊκῶν ἀνακτόρων κατὰ τὸ σχέδιον τῶν Κλεάνθη καὶ Σάουμπερτ μὲ τὸ σχεδιαζόμενον παλάτι (πὸν δὲν κτίσθηκε ποτὲ) καὶ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ.

Ἡ δεύτερη, ἡ ὁδὸς Ἀθηνῶν-Θηβῶν, μὲ ἐξαίρεση ἓνα τμήμα της κοντὰ στὴν Ἐλευσίνα, εἶναι ἀσυγκρίτως πιὸ ἀνθεκτικὴ κατασκευὴ ταυτοχρόνως εἶναι καὶ μία ἀπὸ τὶς πιὸ ἐνδιαφέρουσες. Μέχρι τὴν Ἐλευσίνα διατηρεῖ τὴν κατεύθυνση τῆς ἀρχαίας «ἱερᾶς ὁδοῦ», στὶς παρυφᾶς τῆς ὁποίας ὑπῆρχαν ἀναρίθμητα μνημεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τώρα συναντοῦμε μόνο ἐλάχιστα ἴχνη, ὑπολείμματα τοίχων, τύμβους κλπ. Ἡ Ἐλευσίνα ἀπέχει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα 5 ὄρες δρόμο, ἀπόσταση πού ἀντιστοιχεῖ περίπου στὰ 100 στάδια πού ὑπελόγιζαν ὅτι ἀπεῖχε οἱ Ἀρχαῖοι. Ἡ νέα ὁδὸς Ἐλευσίνος ἔχει τὴν ἀφετηρία της στὴ νέα Ἀθήνα, στὴν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Τριάδος ἢ στὴ μελλοντικὴ πλατεία τῶν Μεγάλων Δυνάμεων²⁷³, περῶν μπροστὰ ἀπὸ τὸν Βοτανικὸ κήπο²⁷⁴ καὶ μέσα ἀπὸ τὸν Ἐλαιώνα, ἔπειτα πλάι ἀπὸ τὴν ἔρημη πλέον μονὴ Δαφνίου, ἡ ὁποία εἶναι κτισμένη ἐκεῖ πού κάποτε ὀρθωνόταν ἓνας ναὸς ἀφιερωμένος στὸν Ἀπόλλωνα, πού ἀρχαῖα μέλη του εἶναι κτισμένα στοὺς τοίχους τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς ἀκολουθώντας τὴ μοῖρα πού εἶχαν ὅλα τὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα, διότι κατὰ τὴ γνώμη τοῦ ἰδιοκτήτη ἑνὸς γειτονικοῦ κτίσματος ἦταν ὅ,τι ἔπρεπε γιὰ τὴν οἰκοδόμησή του, ἀφοῦ ἐκάλυπταν πάντα μεγάλο μέρος τοῦ ὄγκου [τῆς νέας τοιχοποιίας] καὶ ἀφοῦ ἦταν διαθέσιμα ἐκεῖ κοντὰ καὶ μάλιστα ἐπεξεργασμένα. Διακρίνεται ἀκόμη ἐντοιχισμένο

Φαίνεται πὼς ἡ βαλτώδης περιοχὴ δημιουργήσε ἐξ ἀρχῆς προβλήματα στὴν κατασκευὴ τοῦ δρόμου. Πὰ τεχνικούς, ἀλλὰ ἀσφαλῶς καὶ γιὰ οἰκονομικούς λόγους, ἡ αὐστηρὰ εὐθύγραμμη χάραξη τῆς ὁδοῦ ἐγκαταλείφθηκε καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ μία μακρύτερη, ἐλαφρῶς καμπύλη χάραξη, ἡ ὁποία μάλιστα τελικῶς ἀπεδείχθη ἀπὸ ὀρισμένες ἀπόψεις πλεονεκτικότερη. Πίσω ἀπὸ τὸν λόφο τῶν Νυμφῶν ἡ ὁδὸς κάμπτεται ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἀριστερά, στρέφεται δηλαδὴ πρὸς Νότον, καὶ στὸ μέσο περίπου τοῦ «Ἀλιπέδου» (δηλαδὴ τοῦ πεδίου τοῦ Φαλήρου) φθάνει στὸ βόρειο σκέλος τῶν μακρῶν τειχῶν τῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ ὅπου, ὅπως ἐξιστορεῖ καὶ ὁ Στάουφερτ, συνεχίζει πάνω στὰ ἀρχαῖα θεμέλια, πρᾶγμα πού εἶχε ὡς συνέπεια τὴ σημαντικὴ μείωση τοῦ κόστους κατασκευῆς της. Φυσικὸ ἐπακόλουθο αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς ἦταν ὄμως καὶ ἡ ἀναπότρεπτη ἀπώλεια τῶν ὄρατῶν καταλοίπων τοῦ ἀρχαίου τείχους.

273. Ἡ «μελλοντικὴ πλατεία τῶν Μεγάλων Δυνάμεων» προεβλέπετο μὲν στὸ σχέδιο τῶν Κλεάνθη καὶ Σάουμπερτ, στὴν πραγματικότητα ὅμως δὲν διαμορφώθηκε ποτέ. Πὰ νὰ εἴμαστε ἀκριβεῖς, πρόκειται γιὰ τὴν «πλατεία τῶν τριῶν συμμαχικῶν δυνάμεων», ἡ ὁποία μὲ τὸ κάπως ἰδιόμορφο πεντάγωνο σχῆμα της θὰ ἦταν ἓνα εἶδος συνδετικοῦ κρῖκου μεταξὺ τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς καὶ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

274. Ὁ βοτανικὸς κήπος διαμορφώθηκε μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος στὸ μεγάλο κτήμα

τοῦ ἄλλοτε βοεβόδα τῆς πόλης, τοῦ τυραννικοῦ Χατζῆ Ἀλῆ Χασεκῆ (ἡ ἐξουσία του κράτησε 22 χρόνια, ἀπὸ τὸ 1774 ἕως τὸ 1796). Τὸ κτήμα του μὲ τὴν ὄχρωμένη ἔπαυλη βρισκόταν στὴν κοιλάδα τοῦ Κηφισοῦ πλάι στὴν ἀρχαία (καὶ νέα) Ἱερὰ ὁδὸ, πού συνδέει τὴν Ἀθήνα μὲ τὴν Ἐλευσίνα, καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 1.5 χλμ. ἀπὸ τὶς παρυφᾶς τῆς πόλης. Τὸ κτήμα ἀρδευόταν καλὰ μέσῳ ἑνὸς συστήματος αὐλάκων καὶ ἦταν κατάφυτο. Ἐδῶ δημιουργήθηκε τὸ 1837 τὸ πρῶτο κρατικὸ φυτώριο καὶ ἀργότερα, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Theodor von Heldreich, ὁ Βοτανικὸς Κήπος τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ 1888 ἐκαταστάθηκε στὸ κτήμα τοῦ Χασεκῆ ἡ Γεωπονικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν. Σήμερα στὸν χῶρο τοῦ πρώην αὐτοῦ κτήματος (πού καλύπτει μία ἑκταση 24 ἑκταρίων ἐκατέρωθεν τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ) βρίσκονται: ὁ παλαιὸς Βοτανικὸς Κήπος (4 ἑκτ.), πού μερικὰ δέντρα του ἔχουν ἡλικία 200 χρόνων (κυπαρίσσια, φοινικιές), τὸ φυτώριο τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (4 ἑκτ.), καθὼς καὶ ἡ φυτευμένη ἑκταση τοῦ Γεωργικοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (16 ἑκτ.). Στὸν παλαιὸ Βοτανικὸ Κήπο διατηρεῖται ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ περίοδο μία μαρμαρίνη βρῦση (ἡ λεγόμενη Κρήνη τοῦ Χασεκῆ), τὰ θεμέλια τῆς ἔπαυλης τοῦ Χασεκῆ, τμήματα τοῦ ὄχρωμένου τείχους πού τὴν περιέβαλλε, μὰ παλιὰ δεξαμενὴ, ἔργο τοῦ Χριστιανοῦ Χάνσεν, καὶ τὸ πρῶτο θερμαινόμενο θερμοκήπιο πού κατασκευάσθηκε στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος στὴν Ἑλλάδα.

Απόσπασμα ἐφίππων Ουλάνων σὲ ἐπαρχιακὴ ὁδὸ. Ὑδατογραφία τοῦ Ludwig Koellnberger (1836).

τὸ τμήμα ἑνὸς κίονος ἰωνικοῦ ρυθμοῦ μὲ τὸ κιονόκρανό του· τρεῖς κίονες, πού τὸ 1800 ἦταν σὲ ἄριστη κατάσταση, ἐστάλησαν ἀπὸ τὸν λόρδο Ἑλγίνο στὸ Λονδίνο. Ἡ ἐκκλησία στὸ Δαφνὶ εἶναι μία ἀπὸ τὶς ὠραιότερες τῆς Ἑλλάδος. Εἶναι βυζαντινοῦ ρυθμοῦ, κτισμένη μὲ πλίνθους καὶ μεγάλους ὀρθογώνιους λίθους ἀπὸ τὸν παλαιότερο [ἀρχαῖο] ναό. Στὴ δυτικὴ τῆς πλευρᾶ, τὴν ἀλλοτινὴ κυρία εἴσοδο, ὑπάρχουν θύρες μὲ γοθικά τόξα, οἱ ὁποῖες ὡς ἐκ τούτου ἀνήκουν σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ. Θεωρεῖται ἡ ἀρχαιότερη χριστιανικὴ ἐκκλησία τῆς Ἀττικῆς, καὶ στὸν Μεσαίωνα ἦταν ὁ χῶρος ταφῆς τῶν Φράγκων δουκῶν τῆς Ἀθήνας, τῶν ὁποίων σώζονται μέχρι σήμερα δύο μαρμάρινες σαρκοφάγοι. Ἡ ἐκκλησία ἔχει ὑποστεῖ βέβαια σημαντικὲς ζημιές, ἀλλὰ δὲν εἶναι σὲ τόσο κακὴ κατάσταση ὅσο πολλὲς ἄλλες, γι' αὐτὸ πρὶν ἀπὸ τὶς 15 Σεπτεμβρίου τοῦ 1843 εἶχε γίνῃ ἡ σκέψη ἀναστήλωσής της²⁷⁵. Ἀπὸ τὸ Δαφνὶ ἢ ὁδός, ἀκολουθώντας τὶς ἔντονες κλίσεις τοῦ ἐδάφους, μᾶς

275. Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ Δαφνίου, πού κτίσθηκε μεταξὺ 1082 καὶ 1105, στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, εἶναι σταυροειδῆς ὀκταγωνικὸς ναὸς μετὰ τρούλου καὶ εἶναι φημισμένος ἰδίως γιὰ τὰ πλούσια ψηφιδωτά του σὲ χρυσὸ φόντο. Ἡ ἀναστήλωση, τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ Στάουφερτ καὶ ἡ ὁποία θὰ ξεκινούσε πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τῆς 3/15 Σεπτεμβρίου τοῦ 1843, ἔγινε πολὺ ἀργότερα μόνις τὸ 1894-1897, μετὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες ζημιές

πού εἶχε ὑποστεῖ τὸ κτήριο κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1886 καὶ 1889 καὶ μετὰ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές στὸν χῶρο τῆς μονῆς τὸ 1890-1894. Τότε ἦρθε στὸ φῶς καὶ ὁ νάρθηξ τοῦ ναοῦ. Τὸ κτηριακὸ συγκρότημα τῆς μονῆς τοῦ Δαφνίου, ὑποδειγματικὰ ἀναστηλωμένο καὶ διατηρημένο, δυστυχῶς ὑπέστη γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ σοβαρὲς ζημιές κατὰ τοὺς πρόσφατους σεισμοὺς τοῦ 1999. Εὐρύτερο πρόγραμμα συντηρήσεως βρῖσκεται ἐν ἐξελίξει.

101. Ἡ Μονὴ Δαφνίων. Φωτογραφία τοῦ 1910.

φέρει στην κοιλάδα πρὸς τὴ θάλασσα τῆς Σαλαμίνος. Στὰ μισὰ τῆς διαδρομῆς στὰ δεξιὰ βλέπουμε μικρὲς ἀναθηματικὲς στήλες καὶ ἐπιγραφὲς λαξευμένες σὲ ἓναν ἀσβεστολιθικὸ βράχο χρωματισμένο γραφικὰ ἀπὸ τὴ φύση, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὴν Φίλη Ἀφροδίτη, πὺν εἶχε ἐδῶ ἓναν ναὸ δωρικῶν ρυθμοῦ θεμελιωμένο σὲ ἀνδρῶν δομημένο κατὰ τὸ κυκλώπειο σύστημα καὶ στὴν ὠραία ἑταῖρα Πυθιονίκη. Βγαίνοντας ἀπὸ τὴν κοιλάδα, γιὰ νὰ φθάσει κανεὶς στὴν πεδιάδα τῆς Ἐλευσίνας [στὸ Θριάσιο πεδίο] πρέπει νὰ προσπεράσει ἓναν ἀπότομο βράχο κοντὰ στὴ θάλασσα, πὺν ὅμως οἱ Ἀρχαῖοι τὸν εἶχαν λαξεύσει τόσο ὥστε νὰ περνᾷ μία ἄμαξα. Ὑπάρχουν ἀκόμη τὰ σημάδια τῆς σμίλης καὶ οἱ βαθιὰ μέσα στὸν βράχο χαραγμένες ἀρματοτροχιές. Τώρα μὲ τὴν ἀνέγερση ἑνὸς ἀντιτειχίσματος μέσα στὴ θάλασσα καὶ μὲ ἐπιχώσεις ἔχει δημιουργηθεῖ τόσοσ χωρὸς, ὥστε νὰ διασταυρῶνται ἀνετα δύο ἄμαξες. Ὁ δρόμος συνεχίζει ἔπειτα κατὰ μῆκος τῆς ἀκροθαλασσιᾶς, ὥσπου φθάνει κανεὶς σὲ δύο μικρὲς λίμνες ἰκανοῦ μεγέθους, πὺν οἱ τοῖχοι ἐγκιβωτισμοῦ τους εἶναι ἔργο τῶν Ἀρχαίων. Τὸ νερὸ τους, πὺν χύνεται πλούσιο ἀπὸ ἑπτὰ πηγὲς στὰ ριζὰ τοῦ βουνοῦ καὶ τὸ ὁποῖο ἐκβάλλοντας ἀπὸ τὴ λίμνη χύνεται στὴ θάλασσα, πὺν ἀπέχει 20 μὸλις βήματα, εἶναι ὑφάλμυρο καὶ στὰ νεότερα χρόνια κινούσε δύο μύλους. Ἐδῶ μποροῦν νὰ γίνουν σημαντικὲς τεχνικὲς ἐγκαταστάσεις. Αὐτὲς οἱ πηγὲς, πὺν στὴν ἀρχαιότητα ὀνομάζονταν Ρεῖτοι, ἦταν ἱερὲς πηγὲς τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης, καὶ τὸ νερὸ τους τὸ

χρησιμοποιούσαν κατά τη μύηση στα Έλευσινα Μυστήρια. Κοντά στις πηγές είναι τα έρειπια του φρουρίου του βασιλέως Κρόκωνος. Έπειτα ο δρόμος συνεχίζει ως την Έλευσίνα μέσα από τη βαλτώδη πεδιάδα· έδω και εκεί διακρίνεται το λιθόστρωτο της αρχαίας οδοῦ²⁷⁶. Η νέα οδός είναι διαστρωμένη με κροκάλες της θαλάσσης, χωρίς όμως να τις έχουν σπάσει προηγουμένως και έτσι, στρογγυλεμένες καθώς είναι, δέν συνεχονται και οι άγωγιάτες προτιμούν να πηγαίνουν δίπλα στον δρόμο. Το οδόστρωμα θά ήταν έξαιρετικά στερεό εάν είχαν σπάσει τα βότσαλα και δέν τα είχαν άπλως ρίξει ανάκατα μικρά και μεγάλα. Ανάμεσα στην Έλευσίνα και τις Θήβες ο δρόμος στην κλεισούρα Κανδύλι περνάει πλάι από τα ενδιαφέροντα έρειπια των Έλευθερών και το λεγόμενο Γυφτόκαστρο, στο όποιο άναφερθήκαμε ήδη.

Άπό την άλλη πλευρά του Κιθαιρώνος μέχρι τη Θήβα ο δρόμος δέν είναι διαστρωμένος με χαλίκι, γι' αυτό όταν βρέχει είναι σχεδόν άδιάβατος, γιατί το ύλικό που έχει χρησιμοποιηθεί για το οδόστρωμά του είναι σκληρή λάσπη. Δύο Γερμανοί άξιωματικοί του Μηχανικού, οι λοχαγοί Oettinger και Kurze, οι όποιοι έχουν προσφέρει έν γενεί πολλά στην κατασκευή αυτού του δρόμου, έχουν κτίσει ώραϊες γέφυρες τόσο ξύλινες όσο και άψιδωτές [λίθινες]²⁷⁷.

Άπό την Έλευσίνα μέχρι τα Μέγαρα ο δρόμος έγινε άμαξιτός με δαπάνες των όμών κοινότητων. Ο μισός είναι χαραγμένος στις κλιτύς του βουνού, που συχνά πέφτουν κάθεται σχεδόν στη θάλασσα, αλλά κατά τα άλλα δέν προσφέρει τίποτε το άξιοθέατο.

Άνάμεσα στα Μέγαρα και στην Κόρινθο ή κατασκευή άμαξιτής οδοῦ θά ήταν εύκολότατη, αλλά ή διάνοιξη της προσκόπτει σε ένα έμπόδιο που είναι δύσκολο να παραμερισθεί, στην Κακή Σκάλα του Σαρωνικού Κόλπου. Η Κακή Σκάλα είναι οι «έναγείς λίθοι» της αρχαιότητας, όπου σύμφωνα με την παράδοση ό ληστής Σκίρων γκρέμιζε τους ταξιδιώτες στη θάλασσα και όπου στη συνέχεια τους έτρωγε μία χελώνα. Σε ένα από τα στενότερα σημεία του δρόμου βρίσκουμε τα ύπολείμματα μιας αρχαίας όχυρης πύλης, που χρησίμευε στο κλείσιμο του ούτως ή άλλως δύσκολου περάσματος. Σύντομα όμως ό δρόμος πάνω στην πλαγιά με τις άπότομες κλίσεις σταματά σε έναν άπόκρημνο βράχο από άσβεστόλιθο και κατεβαίνει έλισσόμενος σαν φίδι και άκρως επικινδύνως στη θάλασσα. Δεξιά όρθώνονται τα κάθεται βράχια των Γερανείων ή άλλιώς της Μακρουπλαγιάς

276. Η αρχαία Ίερά Όδος, ή όποία ξεκινούσε από τον βωμό των Δώδεκα Θεών στην Άγορά των Άθηνών και κατέληγε στην είσοδο του ίεροῦ της Έλευσίνας, είχε μήκος 20.5 χλμ. Τμήματα της λιθόστρωτης οδοῦ άποκαλύφθηκαν κατά τις συστηματικές άνασκαφές των Κ. Κουρουνώτη και Ί. Τραυλού στο διάστημα 1932-1939 στην περιοχή ανάμεσα στο Δαφνί και τις λίμνες με το ύφάλμυρο νερό που όνομάζονται Ρειτοί. Το 1950 ό Ί. Τραυλός έφερε στο φώς την καλά διατηρημένη άδριάνεια γέφυρα της Ίεράς Όδοῦ που έζησε τις δύο όχθες

του έλευσινιακού Κηφισού και άπειχε ένα χιλιόμετρο από το ίερό. Η γέφυρα έχει μήκος 50 μ. και άποτελείται από τέσσερα ήμικυκλικά τόξα. Το 1973-1974 άνασκάφηκαν δύο μεγάλα τμήματα της αρχαίας οδοῦ ανάμεσα στη γέφυρα και το ίερό. Το λιθόστρωτο έχει πλάτος 5 μ. και έγκλιβωτίζεται έκαστέρωθεν από τοίχους.

277. Πρόκειται για την παλαιότερη άναφορά σε Γερμανούς γεφυροποιούς οι όποιοι εργάσθηκαν στην Ελλάδα. Οι δύο στρατιωτικοί μηχανικοί δέν άναφέρονται σε καμία άλλη γραπτή πηγή.

μέχρι 1.340 μέτρα ύψόμετρο. Ένας από αυτούς τους βράχους έχει ακριβώς το σχήμα πελώριου κώνου, που είναι λείος σαν καθρέφτης από πάνω μέχρι κάτω, έτσι ώστε σου δίνει την εντύπωση ότι είναι δουλεμένος από χέρι ανθρώπου. Έδω ξεπεζεύεις και προχωρείς αναγκαστικά με τα πόδια· πρέπει να κρατάς τα άχθοφόρα άλογα από την ουρά, και να τα αφήνεις να γλιστρούν κάτω με τα πσινά πόδια. Είναι τρομακτικό να κοιτάζεις την άγριεμένη θάλασσα όταν έχει θύελλα. Τα αφρισμένα κύματα σπάζουν με φοβερό πάταγο στους καθέτους, 300 μέτρα και περισσότερο ύψηλους βράχους. Ο δρόμος είναι τόσο στενός, ώστε με προσοχή μπορούν να διασταυρωθούν δύο άλογα το ένα με το άλλο, σέ μερικά σημεία όμως ούτε αυτό είναι δυνατόν, και τότε το ένα πρέπει να περιμένει το άλλο να προσπεράσει. Το επικίνδυνο αυτό πέραςμα διαρκεί μία περίπου ώρα.

Οί έναγεις αυτοί λίθοι έγιναν πρώτη φορά βατοί σε πεζούς ελαφρά φορτωμένους, από τον αρχηγό των Μεγαρέων Σκίρωνα. Υπό τον αυτοκράτορα Άδριανό όμως η όδός διευθετήθη έτσι ώστε ακόμη και όταν διασταυρώνοντο δύο άμαξες έξακολουθούσε να είναι πλατιά και άνετη. Διακρίνουμε ακόμα κατάλοιπα των τοίχων αντιστηρίξεως της επιχωματωμένης όδοϋ, που ύψώνονται τολμηρά από τα βάθη ή πάνω σε αναβαθμούς των βράχων.

Στην κορυφή που δεσπόζει αυτού του δρόμου υπήρχε ναός του Άφεισίου Διός, που στη θέση του τώρα βρίσκεται ένα εγκαταλελειμμένο μοναστήρι· διακρίνεται ακόμη ο περίβολος του [άρχαιου] ναού²⁷⁸.

Άφοϋ κατέβει κανείς με κόπο και όχι δίχως κίνδυνο την Κακή Σκάλα, ό 3 έως 4 πόδια στενός δρόμος συνεχίζει πάνω στις κροκάλες της θάλασσας σύρριζα στους κάθετους και ψηλούς βράχους στα δεξιά του. Όταν πνέουν ισχυροί νότιοι άνεμοι, τα βουερά κύματα πέφτουν παφλάζοντας πάνω στον δρόμο, σπάζουν πάνω στον τοίχο των βράχων και παρασύρουν όλα όσα κινούνται στην άβυσσο της θαλάσσης· γι' αυτό ό δρόμος τέτοιες ώρες είναι έντελως αδιάβατος.

Η κυβέρνηση σκόπευε να καταστήσει πάλι βατό το τόσο σημαντικό αυτό πέραςμα, που συνδέει τη Στερεά Ελλάδα με την Πελοπόννησο· το κόστος όμως ήταν τόσο ύψηλό ώστε η ιδέα εγκαταλείφθηκε. Τοίχοι αντιστηρίξεως σαν κι αυτούς που έκτισε ό Άδριανός σήμερα δέν θα μπορούσαν βέβαια να κατασκευασθοϋν, εκτός και εάν τους έκτιζαν από το επίπεδο της θαλάσσης. Συνεπώς για να κερδηθεί χώρος θα έπρεπε όλόκληρος ό δρόμος να διαμορφωθεί με ανατίναξη με δυναμίτιδα των σκληρών ασβεστολιθικών βράχων, πράγμα που θα κόστιζε τεράστια ποσά.

Άπό την Κακή Σκάλα μέχρι το Καλαμάκι τίποτε δέν εμποδίζει την κατασκευή άμαξιτης όδοϋ· άφοϋ άγγίζει τα ερείπια του αρχαίου Κρομμυώνος, ό δρόμος συνεχίζει πότε πλησιέστερα πότε μακρύτερα από την επίπεδη παραλία μέσα από την πεδιάδα μέχρι

278. Το ιερό του Διός Άφεισίου βρίσκεται 6 χλμ. ΝΔ. των Μεγάρων, στην ανατολική πλαγιά των Γερανίων, στη γλώσσα του λαού δέ το τοπωνύμιο

έδω είναι «στά μάραμα». Στο ιερό διενεργήθηκαν άνασκαφές τό 1889.

τὸ λιμάνι, τὸ ὁποῖο ἕνας καλὸς ἀμαξιτὸς δρόμος συνδέει μέσω τοῦ Ἴσθμοῦ μὲ τὸ Λουτράκι, καὶ ἕνας ἄλλος ἀριστερὰ μὲ τὴν Κόρινθο, τὸ Ἄργος καὶ τὸ Ναύπλιο.

ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΤΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΤΕΧΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Θὰ ἤθελα νὰ κλείσω αὐτὲς τὶς ἀνακοινώσεις μὲ μερικὲς πληροφορίες γιὰ τὶς ἱκανότητες τῶν Ἑλλήνων μηχανικῶν καὶ τεχνιτῶν τῆς οἰκοδομῆς, καθὼς καὶ γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ τοὺς ἰδρύματα, γιὰ τὴν ὁργάνωση τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος στὴν Ἑλλάδα καὶ τέλος γιὰ τὰ μέτρα συντήρησης τῶν ἀρχαιοτήτων ποὺ ἔχουν ληφθεῖ.

Τὸ ἔτος 1833, ὅταν ἡ Ἀντιβασιλεία ἐπάτησε στὸ ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος, δὲν βρῆκε παρὰ μόνο κατεστραμμένες καὶ ἐρειπωμένες πόλεις, οὔτε κτήρια γιὰ τὴ στέγαση τῶν ἀρχῶν, οὔτε κατοικίες γιὰ τοὺς ὑπαλλήλους, ἐλάχιστους στρατῶνες καὶ τέλος ἐκτὸς ἀπὸ μερικοὺς Γερμανοὺς ἀρχιτέκτονες ἐγκατεστημένους ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια οἱ ὁποῖοι ἠσχολοῦντο μὲ τὴν τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τῆς Ἀθήνας καὶ τῶν μνημείων τῆς²⁷⁹, οὔτε μηχανικοὺς, μόνο ἕναν ἐλάχιστο ἀριθμὸ οἰκοδόμων ποὺ εἶχαν καταφθάσει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ Σμύρνη, τὰ νησιά τοῦ Ἀρχιπελάγους κλπ., δηλαδὴ ἀπὸ τόπους στοὺς ὁποίους ἡ δόμηση ἦταν πολὺ καλύτερη ἀπὸ ὅ,τι στὸ τμήμα τῆς Ἑλλάδος ποὺ ἀποτελεῖ τὸ σημερινὸ ἑλληνικὸ βασίλειο.

Τὸ ἐπίπεδο τῆς τεχνικῆς ἐκπαίδευσης τῶν Ἑλλήνων οἰκοδόμων ἦταν πάρα πολὺ χαμηλό. Ὁ κτίστης μποροῦσε νὰ κτίσει μόνον ἕναν ἀπόλυτα κάθετο τοῖχο, δομημένο μὲ ἀργοὺς λίθους, ἀλλὰ οἱ δόμοι σπάνια ἦταν αὐστηρὰ ὀριζόντιοι· ὅλες οἱ ἄλλες ἐργασίες ἑνὸς καλοῦ κτίστη, ἰδιαίτερα ἡ δόμηση μὲ πλίνθους, ἢ κατασκευὴ ἐγκαταστάσεων θέρμανσης καὶ καύσης κλπ. τοὺς ἦταν ἄγνωστες. Ὁ ξυλουργὸς μποροῦσε νὰ κατασκευάσει μόνο ὅ,τι τοῦ ἐπέτρεπαν τὰ ἀπλά ἐργαλεῖα του, τὸ πριόνι, ὁ τόρνος καὶ μία ἄθλια πλάνη· μὲ κόπο μποροῦσε νὰ πλανίσει καλὰ μία σανίδα καὶ νὰ συνδέσει μὲ καρφιά τὰ ξύλα μιᾶς θύρας ἢ ἑνὸς δαπέδου. Ὅσο γιὰ ξύλινους συνδετήρες [μόρσους, καβίλιες κλπ.] δὲν εἶχε ἰδέα. Ὅποτε ἐμφανιζόταν κάποιος λιθοξόος, πράγμα σπάνιο, συνήθως ἦταν ἀρκετὰ ἐπιδέξιος καὶ βεβαίως κάτοικος τῶν νησιῶν τοῦ Ἀρχιπελάγους, ὅπου αὐτὲς οἱ ἐργασίες – στὴν Τήνο, στὴν Πάρο κλπ. – παρέμεναν σὲ σχετικὴ ἀνθησι, διότι ἀπὸ ἐκεῖ ἐξήγαγαν στὴν Τουρκία, στὸ Λεβάντε κλπ. ταφικὰ μνημεῖα, τζάκια, πλάκες τραπεζιῶν κλπ. ἀπὸ τὸ μάρμαρο ποὺ τὸ ἐκτιμοῦσαν πολὺ καὶ ἦταν γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα «τουρκίνο». Οἱ ἐπιπλοποιοὶ καὶ οἱ τζαμάδες ἦταν ἐντελῶς ἄγνωστοι. Οἱ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ ξύλινα κιβώτια ἢ σεντούκια, ποὺ τὰ ἔφερναν ἀπὸ μακρινὰ μέρη, δὲν εἶχαν ἔπιπλα, καὶ γιὰ τὶς οἰκοδομικὲς ἐργασίες δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη ἐπιπλοποιοῦ. Παράθυρα μὲ ὑαλοπίνα-

279. Ἐδῶ ὁ Σταύουφερτ ἀναφέρεται στὴν ἀρχικὴ παρουσία στὴν Αἴγινα καὶ ἔπειτα στὴν Ἀθήνα τῶν ἀρχιτεκτόνων Σάουμπερτ καὶ Λύντερς, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν Ἑλληνα ἀρχιτέκτονα

Κλεάνθη συντέταξαν τὸ πρῶτο τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς παλαιᾶς πόλης τῶν Ἀθηνῶν μὲ ὄργανα τοπογράφησης μεταξὺ 1831 καὶ 1832 (βλ. ἐπ' αὐτοῦ Ross, *Erinnerungen* 33).

κες δὲν ἦταν ἐν χρήσει. Ἡ τέχνη τοῦ σιδεραῖ συνίστατο στὴν κατασκευὴ χονδροκομμένων κλειδαριῶν μὲ ἀπλούστατο μηχανισμό, συρτῶν, μεταλλικῶν ἐλασμάτων θυρῶν καὶ ἄλλων παρόμοιων ἀντικειμένων. Τὶς σιδηρουργικὲς ἐργασίες ἀναλάμβαναν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀθίγγανοι ποὺ μετεκινούνητο ἀπὸ τόπο σὲ τόπο ὡς νομάδες καὶ ἔστηναν στὴ στιγμή τὸ ἐργαστήρι τους ὅπου τοὺς προσεφέρετο εὐκαιρία νὰ δουλέψουν.

Ἐὰν κάποιος κτίστης ἢ μαραγκὸς ἦταν ἱκανὸς νὰ φιλοτεχνήσει ἓνα ἐντελῶς ἀδρομερὲς σχέδιο ἐνὸς ἀπλούστατου κτηρίου μὲ κανονικὴ κάτοψη, ἦταν ἀπὸ τοὺς πλέον φημισμένους καὶ σεβαστοὺς τεχνίτες· τοῦ ἦταν ὅμως ἀδύνατο νὰ ὑπολογίσει τὸ κόστος καὶ τὰ ἀναγκαῖα ὑλικά οἰκοδομῆς. Ἀγόραζε λοιπὸν τὰ ὑλικά μαζί μὲ τὸν ἰδιοκτήτη· ἐὰν δὲν ἔφθαναν, ἀγόραζαν ἐπιπλέον ὑλικά, ὥσπου νὰ ὀλοκληρωθεῖ τὸ κτίσμα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά οἱ Ἕλληνες οἰκοδόμοι ἀξίζουν ἓναν ἔπαινο ποὺ οἱ δικοὶ μας οἱ Γερμανοὶ συχνὰ δὲν τὸν ἀξίζουν: εἶναι ἄκρως ἐργατικοὶ καὶ πάντα ξεμέθυστοι τὴν ὥρα τῆς δουλειᾶς· γιὰ νὰ τοὺς κάνεις νὰ δουλεύουν καὶ νὰ εἶναι νηφάλιοι δὲν χρειάζεται νὰ πάρεις ἐπιστάτη²⁸⁰.

Ἐπειδὴ λοιπὸν ὑπῆρχε ἔλλειψη καλῶν τεχνιτῶν τῆς οἰκοδομῆς, ἓνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς στόχους τῆς Ἀντιβασιλείας ἦταν νὰ βρεῖ μέσῳ στρατολογήσεως στὸν βαυαρικὸ στρατό, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλους τεχνίτες, κυρίως τεχνίτες τῆς οἰκοδομῆς, καὶ ἔτσι ἦλθαν πάνω ἀπὸ χίλιοι κτίστες, μαραγκοί, σιδηρουργοί, κλειθροποιοί, ἐπιπλοποιοί ὡς στρατιῶτες στὴν Ἑλλάδα, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν μὲν ὑποχρεωμένοι νὰ συνεχίσουν τὴ στρατιωτικὴ θητεία τους ἐδῶ, ταυτοχρόνως ὅμως χρησιμοποιήθηκαν στὰ δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ κτήρια καὶ στὰ κεραμοποιεῖα ποὺ τὸ Ὑπουργεῖο Πολέμου ἐγκατέστησε στὴν Ἀθήνα καὶ στὸ Ναύπλιο, κλπ. Οἱ Γερμανοὶ τεχνίτες τῆς οἰκοδομῆς σχημάτισαν λόχους σκαπανέων καὶ τεχνιτῶν, στοὺς ὁποίους ἐγίνοντο δεκτοὶ Ἕλληνες μαθητευόμενοι, ὅσοι ἦταν δυνατὸ νὰ βρεθοῦν, ποὺ οἱ Γερμανοὶ τοὺς καθοδηγοῦσαν στὰ πάντα καὶ τοὺς δίδασκαν²⁸¹. Στὸ Ναύπλιο καὶ στὸν Πόρο ἐγκατέστησαν ὀλοοστάσια καὶ διόρισαν ὡς ἐργάτες

280. Αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις τοῦ Στάουφερτ γιὰ τὶς περιορισμένες ἱκανότητες τῶν Ἑλλήνων οἰκοδόμων καὶ ξυλουργῶν στὴν ἀνάγνωση τῶν σχεδίων καὶ στοὺς μαθηματικοὺς ὑπολογισμούς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐργατικότητά τους, ἀνταποκρίνονται στὴν τότε πραγματικότητα στὴν ἑλληνικὴ ὑπαιθο. Ἐδῶ ὁ Στάουφερτ κατορθώνει νὰ διατυπώσει ἐπιτέλους μία ἀντικειμενικὴ καὶ ἀμερόληπτη κρίση!

281. Ἀναμφιβόλως οἱ πολυάριθμοι ἄλλοδαποὶ τεχνίτες ὄλων τῶν ἐιδικοτήτων (καὶ ἰδίως οἱ τεχνίτες τῆς οἰκοδομῆς), οἱ ὁποῖοι βρισκόνταν τότε στὴν Ἑλλάδα, συνέβαλαν οὐσιαστικὰ στὴν ἀνάπτυξη τῆς χώρας. Ἀκριβέστερα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Γερμανῶν καὶ τὸν ρόλο τους ἐδῶ περιέχονται στὴ μελέτη τοῦ Joseph Schuster, *Ἡ ἀποστολὴ τοῦ βαυαρικοῦ Λόχου Σκαπανέων στὴν Ἑλλάδα 1832-1835 (Die Expedition des bayerischen*

Hilfskorps nach Griechenland 1832-1835), ποὺ δημοσιεύθηκε στὴν ἐπιθεώρηση *Oberbayerisches Archiv für vaterländische Geschichte* ἀρ. 54, Μόναχο 1911, στὸ ἄρθρο τοῦ Christian Schmaltz, *Ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ στρατηγοῦ Σμάλτς μὲ εἰδικὴ μνεῖα τῆς ἀποστολῆς στὴν Ἑλλάδα (Aus dem Leben des Generalmajors von Schmaltz mit besonderer Berücksichtigung des Zuges nach Griechenland)*, ποὺ δημοσιεύθηκε στὴν ἐπιθεώρηση *Darstellungen der bayerischen Kriegs- und Heeresgeschichte*, τ. 26, Μόναχο 1911, καθὼς καὶ στὴ μελέτη τοῦ Siegfried Machroth, *Οἱ Γερμανοὶ στὴν Ἑλλάδα (Das Deutschtum in Griechenland)*, Stuttgart 1930).

Ἄλλοτε μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ 1840 βρισκόνταν στὴν Ἑλλάδα 850 Γερμανοὶ τεχνίτες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους 500 ἦταν πολῖτες καὶ 350 στρατιωτικοί. Ὁ Σμάλτς ὑπολογίζει τὸ σύνολο τῶν Γερμανῶν ποὺ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1843 ἦταν ἀκόμη

Γερμανούς τεχνίτες και ως διευθυντές και επιβλέποντες τῶν κατασκευαστικῶν ἐργασιῶν ἔμπειρους Γερμανούς ἀξιωματικούς. Ἐδῶ κατασκευάζοντο ὅλες οἱ μηχανές, τὰ ἐπιπλα, τὰ ἀντικείμενα σιδηρουργικῶν ἐφαρμογῶν κλπ. ὄχι ἀπλῶς γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀντιστοιχῶν ἀναγκῶν τῆς κυβερνήσεως ἀλλὰ καὶ τοῦ κοινοῦ, τὸ ὁποῖο τὰ ἀγόραζε ἀντὶ μικροῦ ἀντιτίμου. Πολλοὶ Ἕλληνες βγῆκαν ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἰδρύματα καλοὶ τεχνίτες. Οἱ Ἕλληνες ἔμαθαν ἀπὸ τοὺς πολλοὺς Γερμανοὺς τεχνίτες πὺ χρησιμοποιοῦντο σὲ πολλὰ κτήρια στὸ Ναύπλιο, στὸν Πειραιά, στὴν Ἀθήνα κλπ. Μολονότι ἔχουν ἀκόμη τεράστιες ἐλλείψεις, ἐν τούτοις ἔχουν κάνει ἤδη τὰ πρῶτα βήματα, καὶ εἶναι κρίμα πὺ διαλύθηκαν οἱ λόχοι σκαπανέων καὶ πὺ τὰ ὄπλοστάσια ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη ἀμαθῶν Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν, πράγμα πὺ θὰ ἀποτελέσει τὸ ἄμεσο αἴτιο τῆς μελλοντικῆς τους καταργήσεως. Κρίμα εἶναι καὶ ὅτι οἱ τόσο χρήσιμοι ὡς δάσκαλοι Γερμανοὶ τεχνίτες, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι Γερμανοὶ, ἀπομακρύνθηκαν τώρα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

Πὰ τὴν ἀνώτερη ἐκπαίδευση τῶν Ἑλλήνων τεχνιτῶν τῆς οἰκοδομῆς ἢ κυβέρνηση ἴδρυσεν σχολή, ἢ ὁποία ἀπὸ τὸ 1835 ἀνθῆκε ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ δραστήριου λοχαγοῦ von Zentner²⁸², πὺ χωρὶς καμία ἀμφιβολία προσέφερε πολλὰ στὸ ἴδρυμα αὐτό, στὸ ὁποῖο, ἄς σημειωθεῖ, σχέδιο δίδασκαν δύο καλλιτέχνες, οἱ πολὺ ἄξιοι ἀρχιτέκτονες ἀδελφοὶ [Christian καὶ Theophil] Hansen, καὶ στὸ ὁποῖο ἐπίσης ἐδιδάσκοντο οἱ πλαστικῆς τέχνες καὶ οἱ βάσεις τῆς ἀριθμητικῆς καὶ τῶν μαθηματικῶν. Μὲ τὴν ἐργατικότητα

στὴν Ἑλλάδα σὲ 5.410, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μόνον 280 ἐγκαταστάθηκαν τελικῶς μονίμως ἐστὶ χώρα.

282. Τὸ «Σχολεῖον τῶν Τεχνῶν» (τὸ μετέπειτα «Ἐθνικὸν Μετσόβειον Πολυτεχνεῖον») ἰδρύθηκε μὲ τὸ βασιλικὸ διάταγμα τῆς 31.12.1836/12.1.1837 «Περὶ εἰδικεύσεως εἰς τὴν οἰκοδομικὴν τέχνην» καὶ πρῶτος διευθυντῆς του ὑπῆρξε ὁ Friedrich von Zentner. Τὸ Σχολεῖον τῶν Τεχνῶν στεγάσθηκε ἀρχικῶς στὰ δύο ἄνετα κτήρια τῆς οἰκογένειας Βλαχούτση ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς. Ὁ ἴδιος ὁ Τσέντνερ γράφει γιὰ τὸ ἔργο του ὡς διευθυντοῦ τῆς σχολῆς:

«Αὐτὸ τὸ ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα, τὸ ὁποῖο ὄργανώθηκε μὲ πρότυπο τὴ Σχολὴ Οἰκοδομικῆς Τέχνης τοῦ Μονάρχου καὶ τὴν τεχνικὴ σχολὴ Martinière τῆς Λυόν, διδάσκει ἐτησίως περισσότερους ἀπὸ 400 σπουδαστές, ἀνάμεσά τους καὶ πολλοὺς φιλομαθεῖς ἄνδρες, ζωγραφικῆ, ἐλεύθερο καὶ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο, στοιχειώδη μαθηματικά, πρακτικὴ γεωμετρία καὶ μηχανικὴ, τὴν τέχνη τῶν προπλασμάτων, τεχνικὴ χημεία καὶ ὑλικά οἰκοδομῶν, ἀκόμη καὶ καλλιγραφία καὶ γραμματικὴ.

Εὐγνώμων μνεῖα ὀφείλεται, γιὰ τὴ δραστήρια ἀρωγὴ του, στὸν δόκτορα Gustav Vorherr, βασιλικὸ ἀρχιτεκτονικὸ σύμβουλο τῆς Βαυαρίας, καὶ στὴ δούκισσα τῆς Πλακεντίας Sophie de Marbois. Στὴ δούκισσα τὸ ἴδρυμα χρωστᾷ τὸν διορισμὸ ἐνός

καθηγητῆ τῆς ζωγραφικῆς στὸ πρόσωπο τοῦ κυρίου Peter Ponriot, μαθητῆ τοῦ ξακουστοῦ σὲ αὐτὴ τὴν τέχνη Ἰωάννη Ἐνγκρ (τέως διευθυντοῦ τῆς Βασιλικῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας στὴ Ρώμη). Ἐπιπλέον ἢ εὐγενῆς αὐτὴ κυρία ἀξίζει τὴν ὑπέροχη ἀναγνώριση γιὰ τὴ δωρεὰ πολλῶν βοηθητικῶν μέσων διδασκαλίας σὲ αὐτὸ τὸ ἀνθηρὸ καὶ ρωμαλέα ἀναπτυσσόμενο ἴδρυμα. Ἰδιαίτερη μνεῖα ἀξίζουν ἐπίσης οἱ κύριοι Lortet, Fournet, Tabareau, Couchaud κ.ἄ. στὴ Λυόν, οἱ ὁποῖοι ἐδώρισαν στὴν προεπιρημένη σχολὴ μεγάλο ἀριθμὸ ἐξαιρετικῶν τεχνικῶν βιβλίων.

Ἡ σχολὴ αὐτὴ οἰκοδομικῶν τεχνῶν θὰ ἀποκτήσει τώρα ἕναν σημάντικο κλάδο συμπληρωματικὸ τῆς πολὺπλευρης θεωρητικῆς διδασκαλίας, ἕνα ἐργαστήριον μηχανικῶν ἐφαρμογῶν.

Τὰ πολλαπλὰ ὀφέλη πὺ ἀντλεῖ ὁ ἑλληνικὸς τεχνικὸς κόσμος ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἴδρυμα θὰ φανοῦν μόνον ὅταν συγκρίνει κανεὶς νοερά τὴ μελλοντικὴ, μορφωμένη, σύμφωνα μὲ κανόνες ἐργαζόμενη γενεὰ τῶν τεχνιτῶν τῆς οἰκοδομῆς, πὺ θὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ κάπου 16.000 ψυχῆς μὲ τὴ σημερινή, ἢ ὁποία ἐργάζεται σχεδὸν χωρὶς κανένα κανόνα.

Πρὸς τὸ παρὸν σὲ ὅλες τὶς πόλεις καὶ τὰ χωριά τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου μπορεῖ σχεδὸν ὁ καθένας νὰ ἀσκήσει μίαν τέχνη, ἕνα ἐπάγγελμα, νὰ εἶναι

καὶ τὶς πραγματικὰ κοπιώδεις προσπάθειες τοῦ διευθυντοῦ τῆς ἡ σχολῆ αὐτῆ συγκέντρωσε σημαντικό ἀριθμὸ προπλασμάτων, βιβλίων, πινάκων, χαλκογραφιῶν καὶ ἄλλων ἀντικειμένων, καὶ ἡ ἐπίβλεψη αὐτῆς τῆς συλλογῆς ἄξιζε νὰ ἀνατεθεῖ σὲ ἄνδρες ἰκανοὺς νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν ἀξία τῆς!

Ἡ προσέλευση σ' αὐτὸ τὸ σχολεῖο τῶν Κυριακῶν καὶ τῶν ἑορτῶν ἦταν μεγάλη, καὶ ἀνάμεσα στοὺς μαθητὲς ὑπῆρχαν ταλέντα καὶ ζῆλος γιὰ μάθηση^{XV} (XV. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ἐδῶ νὰ παρατηρήσω ὅτι κάθε Ἕλληνας ἔχει ἔφεση γιὰ μάθηση, κατανοεῖ γρήγορα, γιατί ἔχει ἀντίληψη, ἀκόμη καὶ πνεῦμα, ἀλλὰ δὲν μαθαίνει τίποτε σὲ βάθος· μόλις ἀποκτήσει λίγες γνώσεις, παραμένει ἡμιμαθής, ἐὰν ὅμως θεωρεῖ ὅτι πιά εἶναι μάστορας στὸν τομέα του, κοιτάζει ἀφ' ὑψηλοῦ καὶ μὲ περιφρόνηση τὸν ξένο δάσκαλό του, ἰδίως ἐὰν εἶναι Γερμανός, καὶ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του, λόγῳ τῆς ὑποτιθεμένης καταγωγῆς του, μέλος ἑνὸς ἔθνους στὸ ὅποιο, κατὰ τὴ γνώμη του, ὀλόκληρος ὁ ὑπόλοιπος κόσμος εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ δειχνεῖ ὑπέρτατο σεβασμό. Ὅποιος δὲν τυφλώνεται ἀπὸ τὴ συμπάθεια γι' αὐτούς, διαπιστώνει τὸ ἴδιο πράγμα σὲ ὅλους τοὺς σπουδαγμένους Ἕλληνες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν εἰδικότητά τους). Στὴν ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν, καθὼς καὶ στὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς δημοσίου ἐκπαιδεύσεως Γραμματεία, ἀνετέθη ἡ ἴδρυση ἐπαγγελματικῶν καὶ πολυτεχνικῶν σχολῶν σὲ ὅλες τὶς διοικητικὲς περιφέρειες τοῦ κράτους, στὴν τελευταία ὅμως Γραμματεία εἰδικῶς ἡ ἴδρυση δημοτικῶν σχολείων καὶ ἀνώτερων ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων, δηλαδὴ ἔθνικοῦ πανεπιστημίου, ἀκαδημίας ἐπιστημῶν, ἀστεροσκοπεῖου, καθὼς καὶ ἡ προώθηση τῆς τέχνης ἐν γένει, ἡ δημιουργία σχολῶν [καλῶν] τεχνῶν καὶ συλλογῶν ἔργων τέχνης, ἡ ἴδρυση ἀκαδημίας τεχνῶν, ἡ λήψη τῶν ἀναγκαίων μέτρων καὶ ἡ ἀνασκαφή γιὰ τὴν ἐξεύρεση χαμένων καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν, ἡ μέριμνα γιὰ τὴ διατήρηση ὅσων διατηροῦνται ἀκόμη καὶ ἡ εὐθύνη γιὰ τὴ μὴ ἔξαγωγή τους. Στὶς ἀρμοδιότητες τῆς ἴδιας Γραμματείας ἐντάσσεται: ἡ ὑποβολὴ προτάσεων γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν προσώπων ποὺ θὰ διορισθοῦν γιὰ τὴ διδασκαλία, καθὼς καὶ γιὰ τὰ κρατικὰ ἰδρύματα γιὰ τὴν προώθηση τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν· ἐπίσης στὴν ἴδια ἀνετέθη ἡ κατασκευὴ καὶ συντήρηση τῶν κτηρίων ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴ δημόσια ἐκπαίδευση, τὴ λαϊκὴ μόρφωση καὶ γιὰ τὴ στέγαση τῶν ἰδρυμάτων τέχνης.

Στὴν ἐπὶ τοῦ Πολέμου Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας ἐδόθη ἡ ἐντολὴ νὰ ἰδρῦσει στρατιωτικὴ σχολὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἀποφοιτοῦν ἰδιαίτερα ἄξιοι ἀξιωματικοί. Ἐπὶ πλεόν στὴν Ἀθήνα ἐπρόκειτο νὰ ἰδρυθοῦν: κεντρικὸ κρατικὸ μουσεῖο ἀρχαιοτήτων, μουσεῖο ὀργάνων φυσικῆς ἱστορίας καὶ μαθηματικῶν, πινακοθήκη, μουσεῖο χαλκογραφιῶν, πολυτεχνικὸ μουσεῖο, ἀστεροσκοπεῖο, καθὼς καὶ σὲ ὅλες τὶς ἑδρες ἐπαρχικῶν μουσεῖα μὲ ἀνάλογες συλλογές.

Τὸ πανεπιστήμιο λειτουργεῖ ἀπὸ τὴν 1 Μαΐου 1837. Ἄξιοι ἐπιστήμονες τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους, 8 συνολικῶς, διορίσθηκαν καθηγητὲς καί, ἂν ἐξαίρεσει κανεὶς τὴν διόλου ἀξιοζήλευτη ζωὴ τους σὲ σύγκριση μὲ τὴ θέση τῶν καθηγητῶν στὰ γερμανικὰ πανεπιστήμια, ἦταν εὐχαριστημένοι γιατί γνώριζαν ὅτι κατεῖχαν τὶς ἑδρες στὶς ὁποῖες ἄλλοτε κάθησαν ἕνας Πλάτων καὶ ἄλλοι [φιλόσοφοι]· καὶ αὐτοὶ ἀπομακρύνθηκαν τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1843. Ὁ ἐξαιρετικὸς καθηγητὴς Ulrichs δίδασκε στὸ πρῶτο αὐτὸ πανεπιστήμιο τῆς

ἔμπορος ἢ βιομήχανος, μὲ μόνη ἐξαίρεση τὶς ἐργασίες ποὺ ἐπηρεάζουν τὴ δημόσια ἀσφάλεια, τὴν

καθαριότητα καὶ τὴν κοινὴ εὐημερία». (Zentner, *Das Königreich* 12-13).

άνεξαρτήτου Ἑλλάδος ρωμαϊκή ἀρχαιολογία, ὁ περισπούδαστος δόκτωρ Ross ἀρχαιολογία καὶ καλὲς τέχνες²⁸³, δύο Ἑλληνες καθηγητὲς μαθηματικά, βασικὲς ἀρχὲς τῆς ἀστρονομίας, θεωρητικὴ καὶ πειραματικὴ φυσικὴ. Μὲ δωρεὲς πολλῶν Φιλελλήνων καὶ Ἑλλήνων τῆς διασπορᾶς καὶ μὲ ἀγορὲς ἐκ μέρους τῆς κυβερνήσεως ἔχει γίνει μία καλὴ συλλογὴ βιβλίων γιὰ τὴ δημιουργία βιβλιοθήκης, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπάρχουν ἐπίσης πολλὰ ἀπὸ τὰ καλύτερα καὶ μάλιστα πολύτιμα ἔργα περὶ ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Γάλλων, τῶν Γερμανῶν καὶ τῶν Ἀγγλῶν.

Ἀκαδημίες ἐπιστημῶν καὶ καλῶν τεχνῶν, πινακοθηκὲς καὶ μουσεῖα χαλκογραφιῶν δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη. Μία συλλογὴ ὀργάνων μαθηματικῶν καὶ φυσικῆς ἱστορίας ὑπάρχει καὶ διαθέτει ἐξαιρετικὰ νέα ὄργανα· δυστυχῶς ἀγνοεῖται ὁ χειρισμὸς τους. Τὸ ἀστεροσκοπεῖο εἶναι ὑπὸ κατασκευὴ καὶ ἔχει ὄργανα τὰ ὁποῖα εἶναι ἔργα τῶν καλύτερων τεχνιτῶν τῆς Εὐρώπης²⁸⁴.

Γιὰ τὴ στρατιωτικὴ σχολὴ ὀρίσθηκε ὅτι τὰ μαθήματα θὰ γίνονται σὲ 4 τάξεις προπαρασκευῆς καὶ 4 τάξεις κυρίως ἐκπαιδεύσεως, ὑπογραμμίζω δὲ ἀπὸ τὸ πρόγραμμα σπουδῶν τὰ μαθήματα ποὺ ἀποσκοποῦν στὴν ἐκπαίδευση τοῦ μελλοντικοῦ μηχανικοῦ, ὥστε νὰ ἀναλάβει ἔργα τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ στρατοῦ, γιὰ τὴ χώρα δὲν ὑπάρχει ἄλλο ἴδρυμα ποὺ νὰ παρέχει αὐτὲς τὶς γνώσεις. Διδάσκονται: στὴν πρώτη τάξη τοῦ προπαρασκευαστικοῦ τμήματος: ἀνάλυση τῶν διαφόρων γεωμετρικῶν σχημάτων, ἀριθμητικὴ, ἐλεύθερο σχέδιο· στὴ δευτέρα: συνεχίζεται ἡ ἀριθμητικὴ μέχρι τὶς ἀναλογίες, ἄλγεβρα, ἐξισώσεις πρώτου καὶ δευτέρου βαθμοῦ, γραμμικὴ γεωμετρία, γραμμικὸ σχέδιο καὶ σχέδιο τοπίων· στὴν τρίτη τάξη: ἄλγεβρα, βασικὲς ἀρχὲς σειρῶν, λογάριθμοι, ἐξισώσεις ἀνωτέρου βαθμοῦ, ἐπιπεδομετρία, γραμμικὸ σχέδιο, σχέδιο τοπίων καὶ τοπογραφικὴ ἀποτύπωση· στὴν τετάρτη τάξη: στερεομετρία καὶ ἐπίπεδη τριγωνομετρία, σχέδιο, σχέδιο τοπίων καὶ τοπογραφικὸ σχέδιο, πρακτικὴ τοπογραφικὴ ἀποτύπωση στὴν πράξη μὲ μετροστράπεζα. Στὶς ἐπόμενες 4 τάξεις τῆς κυρίως ἐκπαίδευσης τὰ μαθήματα ποὺ διδάσκονται εἶναι τὰ ἑξῆς: στὴν πρώτη τάξη: σύντομη, ἀλλὰ περιεκτικὴ ἐπανάληψη ἀπὸ ἀνώτερη σκοπιὰ τῶν μαθηματικῶν ποὺ διδάχθηκαν στὶς προηγούμενες τάξεις, βασικὲς ἀρχὲς διαφορικοῦ λογισμοῦ, σφαιρικὴ τριγωνομετρία, ἀναλυτικὴ γεωμετρία, ἀποτύπωση κτηρίων καὶ μηχανμάτων, εἰσαγωγὴ στὶς συνηθέστερες συνδέσεις ξύλων, τοπογραφικὴ ἀποτύπωση καὶ

283. Ἀπὸ τοὺς εἴκοσι ὀκτῶ ἀρχικοὺς καθηγητὲς τοῦ Ὁθωνικοῦ Πανεπιστημίου (ποὺ εἶχε τέσσερις σχολές: φιλοσοφικὴ, νομικὴ, θεολογικὴ καὶ ἰατρικὴ) τὸ ἕνα τέταρτο, δηλαδὴ οἱ ἑπτὰ, ἦταν Γερμανοί: ὁ Gottfried Feder δίδασκε πολιτικὴ οἰκονομία, ὁ Heinrich Treiber χειρουργικὴ, ὁ Ludwig Ross ἀρχαιολογία καὶ κλασικὴ φιλολογία, ὁ Xaver Landerer χημεία καὶ φαρμακευτικὴ, ὁ Karl Fraas βοτανολογία, ὁ Emil Herzog ρωμαϊκὸ δίκαιο καὶ ὁ Heinrich Ulrichs λατινικὴ φιλολογία.

284. Τὸ Ἀστεροσκοπεῖο τῶν Ἀθηνῶν, ποὺ σχεδιάσθηκε ἀπὸ τὸν Θεόφιλο Χάνσεν (βλ. σημ. 66), ἦταν δωρεὰ τοῦ μαικήνα Γεωργίου Σίνα, ὁ ὁποῖος

χρηματοδότησε καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ. Τὸν ἐξοπλισμὸ ἔφερε ὁ καθηγητὴς καὶ πρῶτος διευθυντὴς τοῦ ἀστεροσκοπεῖου Γεώργιος Βούρης ἀπὸ τὴ Βιέννη στὴν Ἀθήνα τὸ 1846. Ἀπὸ τὸ 1840 ὡστόσο, ὁ Γεώργιος Σίνας εἶχε στείλει στὴν Ἀθήνα ὡς συμβολικὴ προαγγελία τῆς χρηματοδότησης τοῦ ἀστεροσκοπεῖου ἕνα τηλεσκόπιο ἀξίας 60.000 δραχμῶν (πρβ. ἐπιστολὴ τοῦ Ἑλλήνα ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν Ἄ. Πάικου στὸν πρόξενο τῆς Αὐστρίας Ἄντον φὸν Πρόκες-Ἄντεν μὲ ἡμερομηνία 31.7/12.8.1840). Ὁ Στάουφερτ ἀναφέρεται μᾶλλον σὲ αὐτὴ τὴ δωρεά.

σχέδιο τοπίων· στη δευτέρα τάξη: διαφορικός και ολοκληρωτικός λογισμός, ύπολογισμός παραλλαγών, παραστατική γεωμετρία, πρακτική γεωμετρία, γεωδαισία, αποτύπωση έδαφικής έκτασης με μετροτράπεζα και πυξίδα σε συνδυασμό με εισαγωγή στα γνωστότερα μαθηματικά όργανα, όχύρωση πεδίου, κατασκευή όχυρωμάτων, θεωρία αποτύπωσης και σχεδίου όρέων σύμφωνα με προπλάσματα· στην τρίτη τάξη: στατική και μηχανική στερεών, καθώς και φυσική ύγρων σωμάτων, θεωρία και πρακτική χωρομετρία μετά προηγούμενη αποτύπωση του έδαφους, φυσική, αρχιτεκτονική αστικών κτηρίων, όχυρωματική τέχνη, σχεδίαση όχυρωματικών έργων και αστικών κτηρίων· τέλος στην τετάρτη διδάσκονται: φυσική και χημεία, όδοποιία, κατασκευή γεφυρών και ύδραγωγείων, καθώς και οί άλλες ανάγκαϊες για τόν μηχανικό του στρατού έπιστήμες.

Παλαιότερα τή σχολή διήύθυνε ένας Γερμανός, ό συνταγματάρχης von Reineck. Ή σχολή είχε μερικούς άξιους Γερμανούς καθηγητές, πού ή 15 Σεπτεμβρίου τούς απέμάκρυνε. Ο αριθμός τών μαθητών έχει όρισθεί σε 140. Όσοι άπόφοιτοι αύτου του ίδρύματος ένετάσσοντο στην ύπηρεσία τής Γραμματείας ως γεωμέτρεις, παρά τó θαυμάσιο πρόγραμμα σπουδών, δέν ήταν παρά άπειρότεχνοι και κάθε έμπειρικός Βαυαρός γεωμέτρεις ήταν άπειρώς καλύτερός τους.

Αυτά τά λόγια δέν τά ύπαγορεύει έμπάθεια, λέω τήν αλήθεια και μόνο τήν αλήθεια, άλλεις άποδείξεις δέν έχουν θέση σε αυτές τεις σελίδεις. Κατά τή διάρκεια τής δεκαετούς ύπαλληλικής μου θητείας στην Έλλάδα γνώρισα αυτές τεις συνθήκες καλύτερα άπό ό,τι οί περιηγητές, πού μετά τρίμηνη ή τετράμηνη παραμονή στη χώρα δελεάζονται άπό τήν έξωτερική όψη τών νεαρών Έλλήνων και τούς θεωρούν άνώτερους κάθε έπαίνου²⁸⁵.

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΩΝ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ

Ή γενική διεύθυνση τών έργων όδοποιίας, γεφυροποιίας και ύδραυλικής, καθώς και ή μέριμνα για τή σύνδεση μεταξύ τους όλων τών διοικητικών περιφερειών του βασιλείου με άμαξιτούς δρόμους, είναι άρμοδιότης τής επί τών Έσωτερικών Γραμματείας τής Έπικρατείας²⁸⁶, ή όποία ένεργεί άπό κοινού με τήν επί του Πολέμου Γραμματεία τής Έπι-

285. Έδώ φαίνεται πώς ό Στάουφερτ έπιχειρεί για πρώτη και τελευταία φορά νά δικαιολογήσει στα μάτια τών άναγνωστών του τή διαρκώς άρνητική κριτική πού άσκει στους Έλληνες και στίς συνθήκες στην Έλλάδα. Πά τή νοοτροπία του Στάουφερτ, καθώς και για τεις άπόψεις του, παραπέμπουμε στην εισαγωγή τής ανά χείρας μελέτης.

286. Με τó βασιλικό διάταγμα τής 29.4/11.5.1834 ιδρύθηκε «διεύθυνσις έθνικής οικονομίας» στην «επί τών Έσωτερικών Γραμματεϊάν». Έργο τής διεύθυνσης αύτης ως συντονιστικού όργάνου ήταν ή έξασφάλιση τών αναγκαίων προϋποθέσεων για τήν οικονομική ανάπτυξη τής χώρας. Συνεπώς

ήταν άρμόδια μεταξύ άλλων για τή στατιστική άπογραφή του πληθυσμού, τήν έκμετάλλευση τών πόρων του ύπεδάφους, τή σύνταξη κτηματολογίου, τήν άπογραφή του ζωικού κεφαλαίου, τήν καταγραφή τών άρχαιοτήτων αλλά και για τήν έγκατάσταση διαφόρων ομάδων έποίκων.

Στά πλαίσια αύτης τής διεύθυνσης ιδρύθηκαν δύο ξεχωριστές ύπηρεσιεις, ή ύπηρεσία οικοδομικών έργων, τής όποιίας διευθυντής διορίσθηκε ό Έδουάρδος Σάουμπερτ, και ή τοπογραφική ύπηρεσία υπό τή διεύθυνση του D. A. Gebhard. Οί ύπηρεσιεις αυτές σχεδίασαν σημαντικό αριθμό δημοσίων κτηρίων και συνέταξαν τοπογραφικά δια-

κρατείας και με βάση δίκαιους κανονισμούς περί υποχρεωτικής συμμετοχής [τῶν κατοίκων] στις δαπάνες ἔργων ὁδοποιίας, γεφυροποιίας και ὑδραυλικῆς. Τὰ προηγούμενα ἔργα, καθὼς και τὰ ἀστικά κτήρια, ἐφ' ὅσον εἶναι κρατικά, τὰ ἀναλαμβάνει τὸ Μηχανικὸ σῶμα τοῦ στρατοῦ²⁸⁷. Τὸ κυρίως ἔργο τοῦ Μηχανικοῦ συνίσταται στὸν σχεδιασμό, τὴ διεύθυνση, τὴν ἐκτέλεση και τὴ συντήρηση ὅλων τῶν δημοσίων πολιτικῶν και στρατιωτικῶν ἔργων, ἰδίως τῶν ἔργων ὁδοποιίας, γεφυροποιίας και ὑδραυλικῆς, γι' αὐτὸ και ὁ λόχος σκαπανέων ἐνετάχθη στὸ Μηχανικὸ σῶμα. Τὸ 1833 διορίσθηκε διοικητὴς τοῦ σώματος τοῦ Μηχανικοῦ ἓνας μηχανικός, πού εἶχε τὴν ἔδρα του στὴν Ἀθήνα και στὸν ὁποῖο ἐδόθησαν ὡς βοηθοὶ δύο ἐπιπλέον ἀνώτεροι ἀξιωματικοὶ πού ἀνέλαβαν τὸν τεχνικὸ ἔλεγχο τῶν οἰκοδομικῶν σχεδίων, τὴ σύνταξη προϋπολογισμοῦ δαπανῶν και ἔπειτα τὸν σχεδιασμὸ σημαντικῶν ἔργων· ἐκτὸς τούτου οἱ μηχανικοὶ αὐτοὶ ἀνέλαβαν και τὴν εὐθύνη τῆς ἐπιθεώρησης τῶν διαφόρων κτηριακῶν ἔργων σὲ ὁλόκληρο τὸ βασίλειο. Σὲ κάθε νομό, πού ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν 10, διορίσθηκε ἓνας νομομηχανικός, τοῦ ὁποῖου καθήκον ἦταν ἡ ἐνασχόληση μὲ ὅλα τὰ στρατιωτικά και τὰ ἀστικά οἰκοδομικά ἔργα τοῦ νομοῦ του, ἡ σύνταξη ὅλων τῶν σχεδίων και προϋπολογισμῶν δαπανῶν τῶν ἔργων, ἡ συντήρηση ὅλων τῶν δημοσίων κτηρίων, ἡ ἐπιτήρηση ἰδίως τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων και αὐτῶν τῶν ἰδίων τῶν ὀχυρώσεων, καθὼς και ἡ ἐπίβλεψη τῶν κτηρίων τῶν ἰδρυμάτων και τῶν δήμων.

Τώρα οἱ μηχανικοὶ τοῦ Μηχανικοῦ πού προΐστανται ὅλων τῶν στρατιωτικῶν ἔργων, καθὼς και τῶν ἔργων ὁδοποιίας, γεφυροποιίας και ὑδραυλικῆς, εἶναι κατανεμημένοι στις τέσσερις διευθύνσεις τοῦ Μηχανικοῦ πού ἔχουν ἰδρυθεῖ πολὺ προσφάτως και ἐδρεύουν στὴν Ἀθήνα, στὴ Λαμία, στὸ Μεσολόγγι και στὸ Ναύπλιο, ὑπαγόμενες στὴν ἐπιθεώρηση τοῦ Μηχανικοῦ στὴν Ἀθήνα.

Ἡ ἐπὶ τοῦ Πολέμου Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας μεριμνᾷ ἐπίσης γιὰ τὴν προμήθεια τῶν ἀναγκαίων οἰκοδομικῶν ὑλικῶν ἀπὸ χῶρες τῆς ἀλλοδαπῆς.

Στις ἀρμοδιότητες τῶν 30 ἐπάρχων τῆς χώρας ἐντάσσονται: μέτρα ἀσφαλείας γιὰ τὴν πρόληψη ὑδραυλικῶν ζημιῶν και ζημιῶν ἀπὸ πλημμύρες, ἡ μέριμνα γιὰ τὴ συντήρηση και τὴ διάνοιξη ἀποχετευτικῶν ἀγωγῶν σὲ λίμνες, ἡ ἐπίβλεψη τῆς κατεδάφισης ἐτοιμῶν κτηρίων πού ἔχουν ὑποστῆι ζημιές, ὁ ἀποκλεισμός ἢ ἡ λήψη μέτρων ἀσφαλείας σὲ ἐπικίνδυνους δρόμους και περάσματα, ἡ ἐφαρμογὴ τῶν οἰκοδομικῶν κανονισμῶν και τῶν ἐγκατεστημένων πολεοδομικῶν σχεδίων, ἡ μέριμνα γιὰ τὴ σύνταξη τέτοιων σχεδίων, ἐὰν δὲν ὑπάρχουν, ἡ μέριμνα γιὰ τὴς ἐγκαταστάσεις φωτισμοῦ τῶν πόλεων, ἡ ἐπίβλεψη τῶν μύλων,

γράμματα και ρυμοτομικά σχέδια πολλῶν πόλεων τῆς ἐλληνικῆς ἐπαρχίας. Στὴν οὐσία δηλαδή δημοουργήθηκε ἄλλη μία ὑπηρεσία σχεδιασμοῦ πού λειτουργοῦσε παραλλήλως πρὸς ἐκείνη τοῦ Μηχανικοῦ τοῦ στρατοῦ.

Σύμφωνα μὲ ἐκθεση τοῦ Γκέμπχαρτ, τὴν ὁποία ἀπευθύνει στὸν ὑπουργὸ Ἐσωτερικῶν τὸ 1843 και πού ἔχει ὡς θέμα τὸ ἔργο τῆς τοπογραφικῆς ὑπηρεσίας, τὸν προηγούμενο χρόνο, τὸ 1842, ἀπασχολοῦντο στὴν ὑπηρεσία 23 τοπογράφοι, ἀπὸ τοὺς

ὁποίους οἱ 17 ἦταν Γερμανοὶ (Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, Ὁθωνικὸ Ἀρχεῖο, Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, φάκ. 240).

287. Τὸ σῶμα τοῦ Μηχανικοῦ τοῦ στρατοῦ ἰδρύθηκε μὲ βασιλικὸ διάταγμα τῆς 1/13.08.1833 και εἶχε ἀκριβῶς τὴς ἀρμοδιότητες πού περιγράφονται ἀπὸ τὸν Στάουφερτ. Μὲ μεταγενέστερο διάταγμα τῆς 23.1/4.2.1834 ἐντάχθηκαν στὸ Μηχανικὸ τρεῖς λόχοι Σκαπανέων πού στρατοπέδευαν στὴν Ἀθήνα, στὸ Μεσολόγγι και στὸ Ναύπλιο.

των μέτρων και των σταθμών, ή μέρμινα για την αποστράγγιση των έλων, για την αρμόδια κατασκευή και συντήρηση των εθνικών, περιφερειακών και έπαρχιακών οδών, των γεφυρών και των διαβάσεων, των δημοτικών οδών, έπειτα των έργων ύδραυλικής, των αστικών κτηρίων του δημοσίου, καθώς και των δήμων, έφ' όσον τα πρώτα δέν υπάγονται στις αρμοδιότητες άλλης ύπηρεσίας· επίσης ή μέρμινα για τον έποικισμό και ή επίβλεψη της εκτέλεσης των καθορισμένων γι' αυτόν τον σκοπό σχεδίων.

Στους δήμους έχουν ανατεθεί τὰ έξής: ή κατασκευή και ή συντήρηση σχολείων στοιχειώδους εκπαιδύσεως, ή κατασκευή και ή συντήρηση των δημοτικών καταστημάτων, των δημοτικών οδών, των γεφυρών, των ύδραγωγών και φρεάτων των κατασκευών στηρίξεως όχθων και των ύδραυλικών έργων, έφ' όσον ανήκουν στον δήμο. 'Ο δήμος ύποχρεώνεται νά διενεργεί για όλα τὰ κτήρια και τις ύπηρεσίες (όπως ισχύει και για τὰ κρατικά κτήρια) άνοικτή δημοπρασία βάσει του προϋπολογισμού δαπανών, τον όποιο έχει συντάξει έμπειρογνώμων, με εξαίρεση τις επείγουσες περιπτώσεις, όποτε τυχόν καθυστέρηση έγκυμονεί κινδύνους, ή εκείνες στις όποιες άπαιτούνται ιδιαίτερες ικανότητες. Στις περιπτώσεις νέων οικόδομων ή κατασκευή πρέπει νά γίνεται με βάση αρχιτεκτονικό σχέδιο και προϋπολογισμό δαπανών που συντάσσονται από έμπειρότεχο άνδρα. 'Ο δήμος της 'Αθήνας πρέπει νά έχει τον δικό του πολιτικό αρχιτέκτονα, τον διορισμό του όποίου εγκρίνει ο βασιλεύς²⁸⁸. Για τή θεσμοθέτηση γενικών σχεδίων δόμησης [πολεοδομικών] και οικόδομικών γραμμών²⁸⁹, τή δόμηση νέων κτηρίων και τήν εκτέλεση βασικών επιδιορθώσεων σε ύφιστάμενα δημοτικά κτήρια άπαιτείται ή έγκριση του έπάρχου και μέσω αυτού ή έγκριση του ύπουργείου, έπειδή ο έπαρχος δέν είναι έμπειρογνώμων.

'Η πόλη της 'Αθήνας έχει δικό της οικόδομικό κανονισμό²⁹⁰. Γενικά ή οικόδομική νομοθεσία περιλαμβάνει συνοπτικά τις έξης διατάξεις:

288. Πρώτος αρχιτέκτων του δήμου 'Αθηναίων ήταν ο λοχαγός του Μηχανικού Wilhelm von Weiler (1833-1834), ο όποιος στις αρχές του 1835 αντικαταστάθηκε από τον Στάουφερτ (βλ. σχετικώς εισαγωγή της ανά χείρας μελέτης). Δέν είναι διευκρινισμένο εάν ή θέση του «αρχιτέκτονος του δήμου» προεβλέπετο θεσμικώς.

289. Τὰ κείμενα τὰ σχετικά με τήν πρόμη πολεοδομική νομοθεσία της 'Ελλάδος (βλ. σημ. 291) δέν αναφέρονται στον τρόπο έγκρισης των «ρυμοτομικών σχεδίων». Ξέρουμε όμως πώς όλα τὰ πολεοδομικά σχέδια που χρονολογούνται στην 'Οθωνική περίοδο έχουν συνταχθεί από τις αρμόδιες ύπηρεσίες της «έπι των 'Εσωτερικών Γραμματειάς» και εγκριθεί με βασιλικό διάταγμα, όπως όρθως λέει και ο Στάουφερτ.

Το ότι αρμόδιο για τή σύνταξη των σχεδίων των πόλεων ήταν το 'Υπουργείο 'Εσωτερικών προκύπτει σαφώς από το άρθρο 2 παράγρ. 10 του δια-

τάγματος «περι ίδρύσεως και αρμοδιοτήτων της έπι των 'Εσωτερικών Γραμματειάς».

Το γεγονός αυτό εξηγείται από τήν έλλειψη έμπειρων αρχιτεκτόνων στο τοπικό επίπεδο της διοίκησης. 'Η αρμοδιότης σχεδιασμού των φορέων τοπικής αυτοδιοικήσεως στην 'Ελλάδα ισχυε άπλως στα χαρτιά. Για τήν έγκριση των ρυμοτομικών γραμμών και των χρήσεων γης υπεύθυνη ήταν άνεκαθεν ή κεντρική διοίκηση. Πρόκειται για ένα από τὰ πλήθος παραδείγματα του μοιραίου σε πολλές περιπτώσεις συγκεντρωτικού χαρακτήρα της έξουσίας στην 'Ελλάδα, που άλλαξε κάπως μόλις κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες.

290. 'Ο ειδικός «οικόδομικός κανονισμός» της 'Αθήνας ένεκρίθη με το βασιλικό διάταγμα της 9.4.1836 «περι εκτελέσεως του σχεδίου της πόλεως των 'Αθηνών» και μάλιστα με τὰ άρθρα του 1-12, καθώς και με τὰ άρθρα 13-27 του συμπληρωματικού διατάγματος της 12.11.1836. Αυτός ο οικόδο-

“Οποιος προβεί σέ δόμηση νέου ἢ σέ βασικῆς ἐπιδιορθώσεις ὑπάρχοντος κτηρίου σέ περιοχὴ ἐντὸς σχεδίου χωρὶς προγενέστερο ἔλεγχο τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου ἀπὸ τὴν οἰκεία ἀρχὴ ἀπὸ ἄποψη στερεότητος καὶ ἀσφάλειας τῆς κατασκευῆς καὶ χωρὶς ἔκδοση τῆς σχετικῆς ἀδείας ἢ ὅποιος παρεκκλίνει αὐθαίρετα ἀπὸ τὸ οἰκοδομικὸ σχέδιο ἢ παραβιάσει τὰ ἐγκεκριμένα ὅρια τοῦ οἰκοπέδου καὶ τὶς οἰκοδομικὰς γραμμὰς ἢ παραβιάσει τοὺς εἰδικοὺς ὅρους δόμησης πού ἔχουν ἐπιβάλλει οἱ ἀρχές, τιμωρεῖται μὲ πρόστιμο τουλάχιστον 30 δραχμῶν. Ἡ ἴδια ποινὴ ἐπιβάλλεται καὶ στοὺς ἐργολάβους οἱ ὅποιοι κατὰ τὴ δόμηση νέων ἢ τὴν ἐπιδιόρθωση ὑπαρχόντων κτηρίων παραμελοῦν τὴν ἀνάρτηση προειδοποιητικῶν πινακίδων ἢ ἐν γένει δὲν λαμβάνουν τὰ ἀπαιτούμενα μέτρα γιὰ τὴν ἀσφάλεια προσώπων καὶ πραγμάτων. Ὅποιος παράγει ἢ ἐμπορεύεται ἄχρηστα ἢ κακῆς ποιότητος οἰκοδομικὰ ὑλικά πού δὲν ἀνταποκρίνονται στὶς προδιαγραφές, καθὼς καὶ ὅσοι τεχνίτες χρησιμοποιοῦν τέτοια ὑλικά ἢ ἐπιτρέπουν ἐν γνώσει τοὺς τὴ χρήση τοὺς, τιμωροῦνται μὲ χρηματικὸ πρόστιμο τουλάχιστον 10 δραχμῶν. Ἀκατάλληλα καὶ κακῆς ποιότητος οἰκοδομικὰ ὑλικά κατάσχονται, τὰ μὴ σύμφωνα μὲ τὶς προδιαγραφές πωλοῦνται μὲ δαπάνες τοῦ ἰδιοκτῆτη καὶ μὲ ἀναγραφή τοῦ συγκεκριμένου ἐλαττώματος. Χρηματικὸ πρόστιμο τουλάχιστον 10 δραχμῶν ἐπιβάλλεται στοὺς ἐργολάβους πού προσλαμβάνουν ἀπειρότεχνους ἐργάτες ἢ πού προβαίνουν σὲ πλημμελὴ ἐπίβλεψη τῶν ἐργατῶν ἢ τῆς οἰκοδομῆς ἢ πού τὴν παραμελοῦν ἐντελῶς. Σὲ περίπτωσι κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἀρχές ἐλέγξουν τὸ κτήριο μετὰ τὴν ἀποπεράτωσή του καὶ ἀποφανθοῦν ὅτι εἶναι ἐπικίνδυνο ἀπὸ ἄποψη καταλληλότητος, στερεότητος καὶ ἀσφάλειας, ὁ ἐπιβλέπων τεχνικὸς τῆς οἰκοδομῆς τιμωρεῖται μὲ κράτησι μὲχρι δύο ἐβδομάδων καὶ μὲ χρηματικὸ πρόστιμο τουλάχιστον 20 δραχμῶν. Ἐὰν ἓνα κτήριο μέσα σὲ διάστημα τὸ πολὺ ἐνὸς χρόνου ἀπὸ τὴν ἀποπεράτωσή του ἢ μία σκαλωσιὰ οἰκοδομῆς καταρρεύσει ὄχι συνεπείᾳ ἀποκλειστικὰ ἐξωτερικῶν παραγόντων, ὁ ὑπεύθυνος γιὰ τὴν κατασκευὴ ἢ τὴν ἐπιδιόρθωση τοῦ κτηρίου τιμωρεῖται μὲ κράτησι 2 ἕως 6 ἐβδομάδων καὶ μὲ χρηματικὸ πρόστιμο 100 ἕως 300 δραχμῶν. Ἡ ἴδια ποινὴ ἐπιβάλλεται: 1ον. σὲ ἐμπειρογνώμονες στοὺς ὁποίους εἶχε ἀνατεθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχές ὁ ἔλεγχος ἐνὸς κτηρίου ἢ ἰκριώματος πού κατέρρευσε μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ οἱ ὅποιοι εἴτε διενήργησαν πλημμελῶς εἴτε ἠμέλησαν ἐντελῶς αὐτὸν τὸν ἔλεγχο ἢ δὲν ἀνέφεραν, ὅπως ἦταν ὑποχρεωμένοι, πῶς εἶχαν ὄντως τὰ πράγματα· 2ον. σὲ ἰδιοκτῆτες ἢ ἐπιβλέποντες καταρρεύσαντος κτηρίου οἱ ὅποιοι προκάλεσαν οἱ ἴδιοι τὴν κατέρρευσή του ἢ συνέβαλαν σ’ αὐτὴν προβαίνοντες σὲ κάποια ἀπὸ τὶς κολάσιμες ἐνέργειες ἢ παραλείψεις. Ὅποιος ὑπεύθυνος γιὰ τὴ συντήρησι κτηρίου τὴν παραμελεῖ θέτοντας σὲ κίνδυνο τρίτους, ὅποιος εὐθύς μόλις γίνεῖ ἀντιληπτὴ ἡ ζημία ἢ παράλειψι δὲν λάβει τὰ δέοντα μέτρα ἀσφαλείας καὶ δὲν προβεῖ στὴ δέουσα ἀποκατάστασή του, ὅποιος δὲν ἀποκαθιστᾷ τὶς ἐπικίνδυνες γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ κοινοῦ ἢ τὶς παραβιάζουσες τὶς προδιαγραφές ζημίες τοῦ ἰδιοκτῆτου κτηρίου του, τιμωρεῖται μὲ χρηματικὸ πρόστιμο 10 δραχμῶν καὶ μὲ προσωποκράτησι μὲχρι 14 ἡμερῶν. Ἡ ἴδια ποινὴ ἐπιβάλλεται καὶ στὸν ἐργολάβο ὁ ὅποιος, καλούμενος νὰ προβεῖ ἀμέσως στὴ φύλαξι, ἐπιδιόρθωσι ἢ ἀποκατάστασι ἐνὸς κτηρίου

μικὸς κανονισμὸς ἀργότερα, μὲ τὸ διάταγμα τῆς κρᾶτειας.
5.6.1842, ἴσχυε καὶ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες πόλεις τῆς ἐπι-

τὸ ὁποῖο ἔχει ὑποστῆ ζημίαις, ἀρνεῖται ἢ ἀναβάλλει τὴ συμβολή του χωρὶς νὰ συντρέχουν νόμιμοι λόγοι. Ὅποιος παραβιάζει τὸν οἰκοδομικὸ κανονισμὸ πὸν θέσπισε ἡ κυβέρνησις, καὶ δὴ τὰ μέτρα πυρασφάλειας πὸν διέπουν τὴν ἀνέγερση νέου καὶ τὴν ἀποκατάστασις ὑπάρχοντος κτηρίου, καταβάλλει πρόστιμο 10 ἕως 200 δραχμῶν. Σὲ περίπτωσι κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἰδιοκτῆτης τῆς οἰκοδομῆς κατόπιν προσκλήσεως δὲν κατεδαφίσει ὁ ἴδιος [μὲ δικῆς του δαπάναις] τὰ παράνομα κτίσματα ἢ δὲν ἀποκαταστήσει τὶς ἀτεχνίαις καὶ παραλείψει, οἱ ἀρχαὶ προβαίνουν στὴν ἐπιδιόρθωσι μὲ δικῆς του δαπάναις ἢ, ἐφ' ὅσον κρίνεται σκόπιμο, ἀκόμη καὶ στὴν κατεδάφισι τοῦ κτηρίου. Σὲ περίπτωσι πὸν ἐπιβάλλεται ποινὴ τόσο στὸν ἐργολάβο ὅσο καὶ στὸν ἰδιοκτῆτη τοῦ κτηρίου, οἱ δαπάναις βαραινουν καὶ τοὺς δύο ἀπὸ κοινοῦ²⁹¹.

Τὸ πῶς ἐφαρμόσθησαν αὐτοὶ οἱ νόμοι τὸ περιγράψαμε στὴν ἀρχὴ αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων στὸ μέρος γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τῆς νέας Ἀθήνας.

Ἐπειδὴ ἡ Ἑλλάδα δὲν διαθέτει ἀκόμη δικὸ τῆς Ἀστικὸ Κώδικα, διαφορῆς ἐπὶ θεμάτων δομῆσεως ἐπιλύονται μὲ βάση τὸ γαλλικὸ Δίκαιο, σὲ ὁρισμέναις περιπτώσεσι μὲ βάση τὸ βυζαντικὸ Δίκαιο, ἰδίως ὅμως μὲ βάση τὴν Ἑξάβιβλο τοῦ Ἀρμενοπούλου, ἡ ὁποία χαιρεὶ μεγάλης φήμης ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα²⁹².

ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΚΑΙ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφίξι τῆς Ἀντιβασιλείας στὴν Ἑλλάδα διορίσθησαν ἑφροὶ Ἀρχαιοτήτων, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴ συντήρησι, ἀποκάλυψι καὶ συλλογὴ τοῦ συνόλου τῶν ἀρχαιολογικῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν σὲ ὁλόκληρο τὸ βασίλειο. Διορί-

291. Ἡ πολεοδομικὴ νομοθεσία τῆς Ὀθωνικῆς περιόδου περιλαμβάνει μετὰξὺ ἄλλων τὰ ἑξῆς θεμελιώδη κείμενα:

Τὸν πρῶτο πολεοδομικὸ νόμο τῆς 3/15 Ἀπριλίου 1835 μὲ τὸν τίτλο «περὶ ὑγιεινῆς οἰκοδομῆς πόλεων καὶ κωμῶν».

Τὸ προαναφερθὲν (σημ. 290) διάταγμα τῆς 9.4.1836 «περὶ ἐκτελέσεως τοῦ σχεδίου τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν».

Τὸ διάταγμα τῆς 20.9.1852 «περὶ ἐτοιμορρόπων κτηρίων».

Τὸ διάταγμα τῆς 9.10.1852 «περὶ αὐθαιρέτων κτηρίων».

Τὸν νόμο τῆς 11.9.1856 περὶ κατασκευῆς τῶν πεζοδρομίων καὶ τῶν ἀποχετεύσεων στὶς πόλεις.

Ὁ Στάουφερτ δὲν ἀναφέρει καθόλου αὐτὰ τὰ κείμενα καὶ τὶς σημαντικότεραις διατάξεις τους. Ἄντ' αὐτοῦ παραθέτει αὐτολεξεί χωρία τοῦ Ποινικοῦ Κώδικος καὶ μάλιστα τὶς παραγράφους 598

ἕως 608, ὅπου ἀπαριθμῶνται οἱ ποινῆς πὸν προβλέπει ὁ νομοθέτης σὲ περίπτωσι παράβασις τῶν οἰκοδομικῶν κανονισμῶν. Αὐτὸ ἀποδεικνύει γιὰ ἄλλη μὰ φορὰ τὸν περιορισμένο ὀρίζοντα τοῦ ἀρχιτέκτονος τοῦ δήμου Ἀθηναίων, ὁ ὁποῖος δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὶς κανονιστικῆς πολεοδομικῆς ρυθμίσεις, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀστυνόμευσι τῆς δόμησις.

292. Ἐνῶ στὴν Ἑλλάδα τότε μέσα σὲ ἐλάχιστο διάστημα, κατὰ τὰ ἔτη 1833-1834, ἐθεσπίζοντο θεμελιώδη νομοθετήματα πὸν ὀφείλονται στὴν ἀριστη νομομάθεια, τὸν ζῆλο καὶ τὴν προσωπικὴ προσπάθεια τοῦ μέλους τῆς Ἀντιβασιλείας Γεωργίου Μάουρερ (ὅπως ὁ ποινικὸς νόμος τῆς 30.12.1833, ἡ ποινικὴ δικονομία τῆς 22.3.1834, καθὼς καὶ ἡ πολιτικὴ δικονομία τῆς 14.4.1834), ἔπρεπε νὰ περάσει ἕνας ὁλόκληρος ἀκόμα αἰῶνας, ὥσπου νὰ τεθεῖ σὲ ἰσχὺ τὸ 1940 ὁ πρῶτος Ἀστικὸς Κώδιξ τῆς χώρας, τὸν ὁποῖο δὲν εἶχε προλάβει νὰ συντάξει ὁ Μάουρερ!

σθηκαν τρεις Ἐφοροι ὡς εἰδικοί ἐπιβλέποντες στήν Πελοπόννησο, στή Στερεά Ἑλλάδα καί στίς νήσους. Ὁ κάθε Ἐφορος πρέπει νά περιηγεῖται τήν περιφέρειά του, νά διενεργεῖ ἀνασκαφές, καί συγκεκριμένα στήν Ἀθήνα, τήν Τεγέα, τή Μεγαλόπολη καί τή Σπάρτη. Ἀποκαλύφθηκαν τὰ συντρίμματα τοῦ Λέοντος τῆς Χαιρωνείας καί στήν Ἀθήνα ἐξαιρετικά πολύτιμες ἀρχαιότητες. Ἀγοράσθηκαν ἀρχαιότητες ἀπό ἰδιῶτες, ἄλλοι χάρισαν τίς συλλογές τους στοῦ ἔθνικο μουσεῖο, τὸ ὁποῖο ἀρχικῶς ἐγκαταστάθηκε στήν Αἴγινα καί περιέλαβε μία μεγάλη συλλογή ἰδιαιτέρως πλούσια σέ ἀγγεῖα. Τὰ εὐρήματα τῆς Ἀθήνας ἔμειναν ἐπὶ τόπου· δημιουργήθηκαν μουσεῖα καί σέ ἄλλες πόλεις²⁹³. Ὁ Ἰησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως στίς Μυκῆνες καθαρίσθηκε καί ἔγινε ἐπισκέψιμος.

Εἰδικότερα ὁ νόμος ὁρίζει πὼς ὅλες οἱ ἀρχαιότητες ποὺ ἀνακαλύπτονται στήν Ἑλλάδα εἶναι ἔργα τῶν προγόνων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καί ἐπομένως θεωροῦνται κοινὸ ἔθνικο κτῆμα ὅλων τῶν Ἑλλήνων· πὼς ὅλα τὰ ἐρείπια ἢ ἄλλα ἀρχαῖα ἀντικείμενα ποὺ βρίσκονται ἐπὶ ἑθνικῆς γῆς, ἢ ὑπὸ αὐτὴν ἢ στὸν πυθμένα τῆς θαλάσσης, σέ ποταμούς ἢ ρυάκια, σέ λίμνες ἢ βάλτους εἶναι ἰδιοκτησία τοῦ κράτους. Ὅλες οἱ ἀρχαιότητες ποὺ βρίσκονται σέ ἰδιωτικὲς συλλογές ἢ εἶναι στήν κατοχὴ ἰδιωτῶν ἀποτελοῦν ἰδιοκτησία τῶν ἰδιωτῶν αὐτῶν. Τὰ ἀρχαῖα ἀντικείμενα ποὺ βρίσκονται σέ ἰδιόκτητες γαίεσ ἀνήκουν ἐξ ἡμισείας στοῦ κράτος καί στὸν ἰδιοκτῆτη. Ἐὰν ἰδιώτης θελήσει νά πωλήσει ἀρχαιότητες ποὺ ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ στήν ἰδιοκτησία του, ἐπειδὴ τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ἀνήκουν ἐξ ἡμισείας στοῦ κράτος, παραχωρεῖ στοῦ κράτος τὸ δικαίωμα τῆς ἀγορᾶς κατὰ προτεραιότητα καί μόνο ἐὰν δὲν ἐπέλθει συμφωνία μὲ τὸ κράτος δικαιούται νά πωλήσει τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ σέ τρίτους, πρέπει ὅμως νά καταθέσει τὸ μισὸ ἀντίτιμο στοῦ κρατικοῦ μουσεῖου. Ἐὰν κάποιος ἀνακαλύψει κατὰ τύχη ἢ μὲ ἀνασκαφὴ ἀρχαιότητες, εἶναι ὑποχρεωμένος νά δηλώσει τὸ εὐρημά του στὸν πλησιέστερο Ἐφορο ἀρχαιοτήτων ἢ ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει Ἐφορος στήν ἀμέσως πλησιέστερη διοικητικὴ ἀρχὴ καί νά παραδώσει πρὸς ἔλεγχο τίς ἀρχαιότητες ποὺ ἔχει ἀνακαλύψει, ἄλλως τιμωρεῖται μὲ πρόστιμο 50 δραχμῶν. Τὴν ὑποχρέωση αὐτὴ ἔχει καί κάθε ἰδιώτης ἰδιοκτῆτης ἀκινήτου [στοῦ ὁποῖο ἐπιχειρεῖται ἀνασκαφὴ]. Οἱ ἀρχαιότητες ποὺ ἀνακαλύπτονται στήν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια δὲν δύνανται νά ἐξαχθοῦν ἐπ' οὐδενὶ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα χωρὶς ἄδεια τῆς κυβερνήσεως. Ὅλα τὰ ἀρχαῖα ἀντικείμενα εἰσάγονται ἀνεμπόδιστα στήν Ἑλλάδα, ὁ ἰδιώτης ὅμως ποὺ τὰ

293. «Τὰ εὐρήματα τῆς Ἀθήνας ἔμειναν ἐπὶ τόπου»: μὲ αὐτὴ τὴν ἀσαφῆ πρόταση προσπαθεῖ ὁ Στάουφερτ νά ἀποσιωπήσει τὴν ἀνυπαρξία ἀρχαιολογικοῦ μουσεῖου στήν Ἀθήνα. Πράγματι τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα τῶν Ἀθηνῶν ἀποθηκεύθηκαν γιὰ καιρὸ σέ διάφορα ἀρχαῖα μνημεῖα (ὅπως στήν Πινακοθήκη τῶν Προπυλαίων τῆς Ἀκρόπολης, στὸ τζαμί τῆς Ἀκρόπολης, στοῦ Ἰησαίου, στὸν πύργο τῶν ἀνέμων, κλπ.). Ἀργότερα μεταφέρθηκαν γιὰ φύλαξη σέ δημόσια κτήρια (στοῦ Βαρθάκειο, στοῦ Πανεπιστήμιου καί στοῦ Πολυτεχνεῖο). Τὰ πρῶτα κτήρια μουσειῶν στήν Ἀθήνα

οἰκοδομήθηκαν μετὰ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Ὀθωνος: τὸ μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης σχεδιάσθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Παναγῆ Κάλκο καί ἀνηγέρθη τὸ 1865-1874, τὸ δὲ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο οἰκοδομήθηκε μετὰ τὸ 1866 καί 1889 μὲ βάση τὸ σχέδιο τοῦ ἀρχιτέκτονος Ludwig Lange, ὅπως τροποποιήθηκε ἀπὸ τοὺς Παναγῆ Κάλκο καί Ἐρνέστο Τσίλλερ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὰ μουσεῖα τῆς ἐπαρχίας. Τὰ πρῶτα μουσεῖα ἐκτὸς Ἀθηνῶν ἦταν τῆς Σπάρτης (1874-1876, σχέδιο τοῦ Γ. Κατσαροῦ) καί τῆς Ὀλυμπίας (1883-1886, σχέδιο τῶν W. Dörpfeld καί F. Adler). Ὁ πρῶτος νόμος περὶ ἀρχαιοτήτων προέ-

εισάγει είναι υποχρεωμένος να τὰ δηλώνει, ὥστε να κατοχυρώνει τὸ δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης ἐπανεξαγωγῆς τους, ἀλλιῶς θεωροῦνται ἀρχαιότητες πὺ ἐχουν εὐρεθεῖ στὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἐξαγωγή δὲν ἀπαγορεύεται, μόνο ἐὰν τὰ ἀντικείμενα εἶναι δύο ὅμοια, δηλαδή ἀκριβῶς τοῦ ἴδιου τύπου καὶ τῆς ἴδιας ποιότητος, ἢ ἐὰν ὁ Γενικός Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων κρίνει ὅτι εἶναι ἀσήμαντα. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας ἐπιτρέπεται τὸ ἐμπόριο ἀρχαιοτήτων, ἐφ' ὅσον λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν τὸ δικαίωμα ἐπὶ τῆς ἐξ ἡμισείας ἰδιοκτησίας τοῦ κράτους. Ὅποιος ἐξάγει στὸ ἐξωτερικὸ ἢ ἀποπειρᾶται νὰ ἐξαγάγει ἀρχαιότητες πὺ ἐχουν ἀνακαλυφθεῖ στὴν Ἑλλάδα ἢ πὺ συμβάλλει μὲ ὅποιονδήποτε τρόπο στὴν ἐξαγωγή τους χωρὶς τὴν ἄδεια τῆς κυβέρνησης, τιμωρεῖται μὲ χρηματικὸ πρόστιμο 50 ἕως 500 δραχμῶν, ταυτοχρόνως δὲ τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ κατάσχονται καὶ κατατίθενται στὸ κρατικὸ μουσεῖο· ἐφ' ὅσον ὅμως ἔχουν ἤδη ἐξαχθεῖ, ὁ ἐξαγωγέας υποχρεώνεται νὰ πληρώσει ποσὸ ἴσο μὲ τὴν ἀξία τους, τὸ ὁποῖο διατίθεται ὑπὲρ τοῦ μουσείου.

Οἱ ἰδιῶτες οἱ ὁποῖοι ἔχουν στὴν κυριότητά τους ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες ἀπαγορεύεται νὰ τις καταστρέψουν ἢ νὰ τις παραβλάψουν ἢ νὰ κατασκευάσουν σὲ περιφέρεια ἐνὸς τετάρτου τοῦ μυριομέτρου [δηλ. σὲ ἀκτίνα 2.500 μέτρων] ἀπὸ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ μνημεῖα ἀσβεστοκαμίνους· ἐπίσης ὀφείλουν νὰ λαμβάνουν προληπτικὰ μέτρα ὥστε νὰ ἀποφευχθεῖ ἢ κατάρρευσὴ τους. Ἀπαγορεύεται ἡ κατασκευὴ ἰκριωμάτων πάνω σὲ ἀρχαῖα κτήρια ἢ ἡ παραμόρφωσὴ τους κατὰ ὅποιονδήποτε τρόπο. Ἐφ' ὅσον ὁ ἰδιώτης δὲν θέλει νὰ ἐπωμισθεῖ ὁ ἴδιος τις δαπάνες συντηρήσεως ἢ νὰ λάβει τὰ ἀρμόδια μέτρα γι' αὐτὴ, οἱ σχετικὲς δαπάνες καλύπτονται ἀπὸ τὸ ταμεῖο τῆς ἐκκλησίας ἢ τῶν σχολείων· στὴν περίπτωση αὐτὴ ὅμως τὸ μνημεῖο περιέρχεται ἐξ ὀλοκλήρου στὴν ἰδιοκτησία τοῦ κράτους, ἀφοῦ προηγουμένως δοθεῖ στὸν ἰδιώτη ποσὸ ἴσο μὲ τὸ ἥμισυ τῆς ἀξίας του σύμφωνα μὲ ἐκτίμηση πραγματογνωμόνων τοὺς ὁποῖους ὀρίζουν ἀπὸ κοινοῦ ὁ ἰδιοκτῆτης καὶ ὁ Γενικός Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων. Ὅποιος δὲν ὑπακούει στὴν προηγουμένη διάταξη περὶ καταστροφῆς ἢ βλάβης τῶν ἀρχαιοτήτων, τιμωρεῖται μὲ πρόστιμο 5 ἕως 100 δραχμῶν καὶ ἐπὶ πλεόν ἀναγκάζεται νὰ προβεῖ στὴν ἀποκατάσταση τοῦ μνημείου. Ἡ ἐκ προθέσεως φθορὰ ἢ ἀφαίρεση ἀρχαιοτήτων ξένης ἰδιοκτησίας τιμωρεῖται ὡς κλοπὴ, ὑπεξαίρεση κλπ. σύμφωνα μὲ τις διατάξεις τοῦ ποινικοῦ κώδικος. Ὅποιος ἐπιδιορθώσει ἀρχαῖα μνημεῖα χωρὶς νὰ τὸ δηλώσει προηγουμένως στὸν Γενικὸ Ἐφορο καὶ χωρὶς νὰ πάρει τὴν ἀναγκαῖα ἄδεια ἀπὸ αὐτόν, καταδικάζεται στὴν καταβολὴ χρηματικοῦ προστίμου, στὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀντικειμένων πὺ ἐνδεχομένως ἔχουν ὑποστῆ βλάβες, ἢ σὲ ἀποζημίωση. Ὅποιος κατασκευάζει ἀντίγραφα ἀρχαιοτήτων πὺ ἀνήκουν στὸ κράτος καὶ βρίσκονται σὲ μουσεῖα, σὲ ἄλλα κτήρια ἢ εἶναι ἐκτεθειμένα στὸ ὑπαίθρο, χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων, τιμωρεῖται μὲ πρόστιμο 5 ἕως 100 δραχμῶν ἢ καταδικάζεται σὲ ἀποζημίωση.

Δὲν ἐπιτρέπεται σὲ κανέναν ἀνεξαιρέτως ἢ διενέργεια ἀνασκαφῶν ἄνευ ἀδείας εἴτε σὲ ἰδιόκτητο εἴτε σὲ ξένο κτῆμα, ἐπὶ ποινῇ προστίμου 25-200 δραχμῶν καὶ κατασχέσεως

βλεπε μὲν τὴν ἀνέγερση μουσειῶν, ἀλλὰ ἐπὶ ὄθωνος τὰ ἀρχαιολογικὰ μουσεῖα παρέμειναν εὐσεβῆς πόθος.

τῶν ἀρχαιοτήτων πού ἔχει ἀνακαλύψει. Ἡ ἄδεια δίδεται κατόπιν αἰτήσεώς του σέ αὐτὸν πού εἶναι ἀποδεδειγμένως ἰδιοκτῆτης τοῦ ἐδάφους.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα γλυπτικῆς καὶ ἀρχιτεκτονικῆς, ἀρχαιότητες θεωροῦνται καὶ ὄγκοι λαξευμένων μαρμάρων ἢ ἄλλων λίθων ὁποιοῦδήποτε σχήματος· ὁμοίως καὶ ζωγραφιές, ψηφιδωτά, ἀγγεῖα, ὄπλα, κοσμήματα καὶ ἄλλα μετάλλινα ἢ πῆλινα σκεύη, δακτυλιόλιθοι, νομίσματα καὶ ἐπιγραφές παντὸς εἴδους. Ἐπίσης ἀπὸ τίς διατάξεις αὐτοῦ τοῦ νόμου δὲν ἐξαιροῦνται καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς τέχνης τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότατη ἐποχὴ τοῦ χριστιανισμοῦ ἢ ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα²⁹⁴.

294. Ἐδῶ ὁ Στάουφερτ ἐπιχειρεῖ νὰ παρουσιάσει ἀκροθιγῶς στὸν ἀναγνώστη τὸ εὐρύτατο περιεχόμενο τοῦ λεγόμενου «νόμου περὶ ἀρχαιοτήτων». Τὸ νομοθέτημα αὐτὸ τῆς 10/22.5.1834 μὲ τὰ 114 ἄρθρα του, τὸ ὁποῖο ἔθεσε σὲ ἰσχὺ ἡ Ἀντιβασιλεία στὸ Ναύπλιο, φέρει τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο «Νόμος περὶ ἐπιστημονικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν συλλογῶν τοῦ κράτους, περὶ εὐρέσεως καὶ διατηρήσεως τῶν ἀρχαιοτήτων, καθὼς καὶ περὶ τῆς χρήσεως αὐτῶν» καὶ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους

νόμους προστασίας μνημείων στὴν Εὐρώπη. Ρυθμίζει ὄχι μόνον ὀργανωτικῆς φύσεως ζητήματα, ὅπως τὴ δημιουργία ἐπιστημονικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν συλλογῶν (Μέρος Α'), καθὼς καὶ τὴ διάρθρωση τῶν ἀρμοδίων ὑπηρεσιῶν (Μέρος Β'), ἀλλὰ ἔχει ὡς ἀντικείμενο καὶ ὅλα τὰ σημαντικὰ ἐρωτήματα πού ἄπτονται τῶν ἀρχαιοτήτων (Μέρος Γ'). Οἱ οὐσιώδεις ρυθμίσεις αὐτοῦ τοῦ νόμου ἀποτελοῦν μέχρι καὶ σήμερα τὸν πυρήνα τῆς σχετικῆς ἐλληνικῆς νομοθεσίας.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Aldenhoven, *Itinéraire descriptif* Ferdinand Aldenhoven, *Itinéraire descriptif de l'Attique et du Péloponnèse* (Athènes 1841).
- Bursian, *Geographie* Conrad Bursian, *Geographie von Griechenland* I-II (Leipzig 1862).
- Finlay, *The Hellenic Kingdom* George Finlay, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation* (London 1836).
- Klenze, *Aphoristische Bemerkungen* Leo von Klenze, *Aphoristische Bemerkungen gesammelt auf seiner Reise nach Griechenland* (Berlin 1838).
- Leake, *Die Demen* William Martin Leake, *Die Demen von Attika* (γεogr. μετάφρ., Braunschweig 1840).
- Lolling, *Reisenotizien* H. G. Lolling, *Reisenotizien aus Griechenland 1876 und 1877* (Berlin 1889).
- Maurer, *Das griechische Volk* Georg Ludwig von Maurer, *Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und von privatrechtlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitskampf bis zum 3. Juli 1834* I-II (Heidelberg 1835).
- Neugebauer-Aldenhoven, *Handbuch* Johann Neugebauer - Ferdinand Aldenhoven, *Handbuch für Reisende in Griechenland*. In zwei Teilen (Leipzig 1842).
- Pückler-Muskau, *Südöstlicher Bildersaal*: Hermann Fürst von Pückler-Muskau, *Südöstlicher Bildersaal. Griechische Leiden* I-III (Stuttgart 1840, νέα έκδ. 1968).
- Ross, *Reisen* Ludwig Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des Agäischen Meeres* I-II (Stuttgart und Tübingen 1840).
- Ross, *Wanderungen* Ludwig Ross, *Wanderungen in Griechenland in Gefolge des Königs Otto und der Königin Amelie* I-II (Halle 1848, 1851).
- Ross, *Erinnerungen* Ludwig Ross, *Erinnerungen und Mittheilungen aus Griechenland* (Berlin 1863).
- Ulrichs, *Reisen* H. N. Ulrichs, *Reisen und Forschungen in Griechenland* I (Bremen 1840).
- Zentner, *Das Königreich* Friedrich von Zentner, *Das Königreich Griechenland in Hinsicht auf Industrie und Agrikultur* (Augsburg 1844).

ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐπιλογή ἀπὸ ἔργα ποὺ δημοσιεύθηκαν μεταξὺ 1821 καὶ 1864 μὲ περιεχόμενο σχετικὸ πρὸς τὴ θεματικὴ τοῦ κετιμένου τοῦ Στάουφερτ.

- About, Edmond, *La Grèce contemporaine* (Paris 1854).
- Baird, Henry, *Modern Greece. A Narrative of a Residence and Travels* (New York 1856).
- Blouet, Abel, *Expédition scientifique de Morée* (Paris 1831-1838).
- Brandis, Christian August, *Mittheilungen aus Griechenland* (Leipzig 1842).
- Bronzetti, C. J., *Erinnerungen aus Griechenland aus den Jahren 1832-1845* (Würzburg 1842).
- Buchon, Jean-Alexandre, *La Grèce continentale et la Morée. Voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841* (Paris 1843).
- Bulgari, Stamati, *Souvenirs de Stamati Bulgari, chef de bataillon au corps royal d'état-major en retraite* (Paris 1835).
- Chenavard, Antoine-Marie, *Voyage en Grèce et le Levant, fait en 1843-1844* (Lyon 1849).
- Cochrane, George, *Wanderings in Greece* (London 1837).
- Curtius, Ernst, *Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel I-II* (1851, 1852).
- Davydof, Wladimir, *Reisebemerkungen während eines Aufenthaltes auf den Ionischen Inseln, Griechenland, Klein-Asien und der Türkei im Jahre 1835* (Petersburg 1840).
- Du Moncel, Théodore, *De Venise à Constantinople à travers la Grèce* (Paris 1843).
- Fiedler, Karl Gustav, *Reise durch alle Theile des Königreiches Griechenland, im Auftrag der königlichen griechischen Regierung in den Jahren 1834 bis 1837 I-II* (Leipzig 1840, 1841).
- Garston, E., *Greece revisited in 1840* (London 1842).
- Gell, William, *The itinerary of Greece, containing one hundred routes in Attica, Beotia, Phokis, Lokris and Thessaly* (1827, new edition).
- Hailbronner, Carl von, *Morgenland und Abendland I-III* (Stuttgart und Tübingen 1841).
- Hettner, Hermann, *Griechische Reiseskizzen* (Braunschweig 1853).
- Kleanthes, Stamati - Schaubert, Eduard, *Erläuterung des Planes der Stadt Neu-Athen*. Unsigniertes und undatiertes Manuskript in der Bayerischen Staatsbibliothek, München, Klenzeana III, 22.
- Klenze, Leo von, *Memorabilien oder Farben zu einem Gemälde, welches sich die Nachwelt vom Könige Ludwig von Bayern machen wird*. Undatiertes Manuskript in der Bayerischen Staatsbibliothek, München, Klenzeana I, 1-7.
- Leake, William Martin, *The Topography of Athens* (London 1821).
- Leake, William Martin, *On the Demi of Attica* (London 1829).
- Leake, William Martin, *Travels in Northern Greece* (London 1835).
- Maehrlen, J., *Geschichte Griechenlands von der Ankunft König Ottos in Nauplia bis zu seiner Thronbesteigung* (Stuttgart 1839).
- Murray, John, *Handbook for Travellers in Greece* (London 1854).
- Neezer, Christoph, *Lebenserinnerungen* (Konstantinopel 1882, Ἀθήναι 1963, ἑλληνικά).
- Pouqueville, François Charles Henri, *Voyage dans la Grèce I-V* (Paris 1820, 1821).
- Quast, Alexander Ferdinand von, *Mittheilungen über Alt- und Neu-Athen* (Berlin 1834).
- Raoul-Rochette, Athènes sous le roi Othon, στὸ *Revue des deux Mondes* 16, 15.10.1838.
- Schab, Charles, *Excursion en Grèce au printemps de 1862* (Genève 1862).
- Steub, Ludwig, *Bilder aus Griechenland* (Leipzig 1841).
- Strong, F., *Greece as a Kingdom* (London 1842).
- Taylor, Bayar, *Travels in Greece and Russia, with an Excursion to Crete* (New York 1859).

- Thiersch, Wilhelm Friedrich, *De l'état actuel de la Grèce et des moyens d'arriver à sa restauration* I-II (Leipzig 1834).
- Traxel, August, *Anacharsis Germanikos oder Kreuzzüge eines Kosmopoliten* I-II (Stuttgart 1837, 1838).
- Ulrichs, Heinrich Nikolaus, *Reisen und Forschungen in Griechenland* I (Bremen 1840), II (Berlin 1863).
- Ussing, J. L., *Griechische Reisen und Studien* (Kopenhagen 1857).
- Vischer, Wilhelm, *Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland* (Basel 1857).
- Walcker, Friedrich Gottlieb, *Tagebuch einer griechischen Reise* I-II (Berlin 1865).
- Wolzogen, Alfred von, *Aus Schinkels Nachlaß. Reisetagebücher, Briefe und Aphorismen* I-IV (Berlin 1862-1864).
- Wordsworth, C., *Athens and Attica* (London 1837).
- Yemeniz, Eugène, *Voyage dans le royaume de la Grèce* (Paris 1854).

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΟΘΩΝΟΣ

ΑΡ. 266 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ

ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 2010

ΑΠΟ ΤΙΣ «ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ε.Ε.»

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΣ ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ

ISSN 1105-7785
ISBN 978-960-8145-80-1